

૧૫૫

મી. ન. સી.

સર્જન અને ચિન્તનની અન્યથાણી

માર્ચ ૧૯૪૮

મહાનાલાલ કવિ '૧૧' સિદ્ધિ માર્ગ મેળવતરાય. ઠાકોર

રેમણીલાલ દેસાઈ મુર્ખીલાલ અવેરી

મનોહર પાળદે અંબાલાલ પુરાણી

ધનંત્રીભાઈ મહેતા વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદી

ઉર્મીશંકર જોષી મુન્દરેમ

ચન્દ્રવદન મહેતા હીરાલાલ કાપડિયા

જ્ઞાનદાસ શિમ્સ યશોધર મહેતા

ઈત્યાદિ

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : રટેયન રોડ : લાવનગર.

[૧૯૪૮ : ૫ : ૧૧]

ધ્યાન મંત્ર

જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ ॥

વિશ્વજનની માનવજનની શુભ અને અશુભ અને દ્વારા કાર્ય કરે છે, શાસ્ત્રી અશુભ દ્વારા તે વધારે રચાણ અને વધારે ઉત્તમ શુભની રચાણ કરે છે. ૦ પ્રમુખે જનને શુભની ભૂમિ બંધાવેલું છે. રક્ષણોદ્ધારીના પદધારી, મદાન સ્વર્ગમાં અને ક્ષત્રીના આશીર્વાદથી તેને બરી રીતે છે. તમારે પ્રમુખની શક્તિ જોઈએ છે, પરંતુ એ માટે તેને નક્કી કરેલી કિમ્મત ચૂકવ્યા વિના જ તમારે એ શાન્તિ મેળવવી છે. ૦ પ્રમુખોવાળી આ દુનિયાને માથે આકાશી બધી ઉમ રીતે દર્શાવેલી શ્રી શ્રી રજો છે ૧ આકાશી પેડે એને કેમ કમળી રજો છે, શુદ્ધી રજો છે ૧ 'ચારંવાર' એને કેમ રત્નનાં રત્નનાં કરાવે છે ૧ જાણીના, પ્રમુખના, તાલમાળ નરનામિમાં એને કેમ નાંખે છે ૧ કારણ કે માનવ જાતિનો મોટો ભાગ દુષ્ટ એ કાળ, મેટી, બેરોજ અને અશુદ્ધ કાચા પાત્ર જેવો છે, એને આપણવા માટે, એને પાત્ર પડવાં માટે આ સિવાય બીજો રસ્તો નથી. માનવજાતિ પોતાનો પથો લાઈને એ 'વધારે' હિંદુ વધારે ઉમદા પાત્ર જેવી બની રહે તે પ્રમુખે તેની સાથે વધારે મોડાશથી, વધારે રામજનથી કામ લેશે; એનો વધારે ઉમદા રીતે વધારે શુદ્ધી રીતે ઉપયોગ કરશે. ૦ શક્તિની અવજનના ન કરશે એનાં કેટલાં પાસાં વિષય છે તેટલાં માટે તેનો તિરસ્કાર ન કરશે. એમ પંચ ને માનવો કે પ્રમુખ એ જ માત્ર પ્રમુખ છે. સ્વર્ગી પેજ પૂર્વદમાં વીરવું અને અમુરવું પેજ કંઈક જુલું પેજ, આવશ્યક છે. મદાનમાં મદાન શક્તિ મદાનમાં મદાન મુદેલીમાંથી જ નરનામિ પામે છે. ૦ મનુષ્ય જે એક વાર આધ્યાત્મિક બનવા માટે સચવ થાય તે જનમાં સપડી જાય.

[શ્રીજગદિન્દ્ર : 'દક્ષિણ' ક્રમ. '૪૮ : પૃ. ૧૪૦]

विषय दर्शनी

वर्ष १२ : अंक १, पूर्ण संख्या ४५
 मार्च १९४८ (प्रकट, मे १९४८)

सर्जन अने निष्पत्ती

- गंगाभैरव (काव्य): अ. प्रकाश ११ व्यास. ... १
- गांधीजी (अध्यात्मिक) प्रा. विष्णुप्रसाद २. त्रिवेदी ... २
- मनन : तंत्री नैथि, अर्था पत्र (वि. क. वे. सया कान्तिवास) ... ३
- काव्यमन्दिरे : (२४) नानाकाव्य कवि; अ. प्रकाश महेता; अ. न. महेता ... ४
२. मोदी; सु. हरम; रनेदुश्मि; ल. वकील ... १०
- अरनो कटोरे (नवविज्ञा) : रमेशवास ... ३६
- श्री अरविन्दो योग (अ. पत्रो) वि. त्रिवेदी; सु. हरम ... ४६
- उत्तरराज अरित (नाटक): ल. माशकर अ. जेथी ... १०
- सहगत डेगाकर (सिवाः प्रविश्य): प्रा. मनोहर रा. पावडे ... १५
- सलिका (विवेचन निष्पत्ती): रमेशवास अ. ल. ... १६
- पुद्गलः आशये (वेदकाशीन. कथा): प्रा. मोहनबाई ... १७
- पटेल; प्रा. सुरेश ड. जेथी ... ७८
- आलुयोगदार (संशोधन): प्रा. दीराबा २. कापटिया ... २२
- आन्द्रे ७८. (विचार-प्रविश्य): प्रा. कुंजविहारी ल. महेता ... १०२
- केलाक. सभर्थः पारसी ज. न. वकील (संशोधन) ... १०३
- आन्तरराष्ट्रीय भाषा (भाषा विचार): प्रा. जिरिन न. अवेरी ... १११
- विविध-व्याख्यान-विवेचन : (अर्थाः पत्रो) प्रा. जगन्नाथ ... ११६
३. कडोर; अ. पुराणी ... ११६

નિકષ

નવી વાતા અને જૂની (પ્રવેશક) મહેતા)	૧૨૯
પરમાણુશક્તિનો વસાવવાદ (ભ. ક. વે)	...	૧૩૫
ગ્રેમ અને 'પૂજા' (કુલવિદ્યારી મહેતા)	...	૧૪૦
મૃત્યુવિશે (મ.)	...	૧૪૨
પાંચ દૂકાં અવલોકન (મ.)	...	૧૪૪
પરિચય અને પરામર્શ (વિ. ક. વે)	...	૧૪૭
વિવેચન-માસિક વાણી (ભ. મ. વ.)	...	૧૪૯
પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર :	...	૧૫૩
મનનપૂર્તિ : ગ્રેમ પોંક (ભ. ક. વે) ઉપર કવિત્વશાળી અને અન્યુપાસના	...	૧૫૫
મંજુષા : (સુન્દરમ; સ્વ. કેળવણી; ગીરવર્ણ; કીર્તિદા વિ. વિવે)	...	૧૫૬

જાહેર ખબરો

દિવસ સાપ્તકલ્પ... ગ્રેમ પોંક કામંચી... શ્રી. રતિલાલ મો. વિવેચના પુસ્તકો
 આરિયેશ્વર હાલેજ... મિત્રી રશીદ અકબર...
 S. D. Marker આર. આચલલાલની કં.
 ત્રિપાઠી લિ.....
 Mehta Nanavati & Co... શ્રી. રતિલાલ મો. વિવેચના પુસ્તકો

માનસી ગ્રંથોદ્ધૃતિ : તંત્રી-વિજયરાય ક. વેલ. નાનમરો મેતા રોડ;
 સુરત. સાખાઓ : એન. એમ. ત્રિપાઠી; લિ. મુંબઈ; માંડીવે; મુદ્રણાલય, સુરત.
 સાધના પ્રેસ, વડોદરા; રા. દામોદર કે બટ, પોરબંદર; આનંદપ્રેસ, સાવનમર.

માતંગી દેવી

(આ અધ્યાયમાં જે કાવ્યની અનુપમી, પાછળ છાંયેલી મૂર્તિનો પરિચય)

અભદાપાદના શ્રી સીતમ સારાસાદના કલાસાદ્યમાંની કાંસુપ્રતિમા

અંશ: ૧૧ ની સદી; કિંચાદ: ૨૮ ઈ.સ; બેઠ: ૩૫ ઈ.સ; નજ: દક્ષિણ દિશાના તાંગેર (૧૮૬૦)

ધ્યાન

(આમાત્રાયમ્ની જ માતદર્શી પ્રણમામ્યહમ્ ॥ (ગજમાતદર્શીકવ્ય)

અમુગમુગરિત-વીણાનાદ-રસાસ્વાદ-નવનવોદાસં ।

મુગમમ્યમોદયતુ માં મુક્તાતાર્કક મુગ્ય હમિતં તે ॥ (વાલિદાસ કાવ્યમાલાયા: નવરત્નમાલા)

માતંગી દેવી—જે રાજમાતંગી દેવી પણ કહેવાય છે—એ પાર્વતીનું જ એક રૂપ હોઈ તે સ્વીતની ૧—‘ગંગીતમાતૃકા’ પણ મનાયાં છે. મુર્તિસાક્ષ્યમાં માતંગ દેવના કાવણવપર્ચા અને બનના જે રો વાંચ્યા છે તે પૈકી ‘આબેન’ (રંગમાં સરીરમાં નિખિત જ બેગ થઈને દેહ એક બાલુ નમેલા વ છે એવી) નિમિત્તમાં એ બોધ છે એમાં દેહવાર ટાળા પણ પર આપી જઈને જમણે પણ સદેજ નજવડના વળેલો છે અને કમર આગળથી અંકુશ થઈને દેહ મધુર વળાંક લે છે. બંને હાથ, જે વીણા ધારી રહ્યા હોય એ નિયતિમાં છે કેસકલાવ કપર જ્યાંમુકુટની શોભા છે, એમાં મુકુટના ચક્ષો બાજ કપાળ કપર સદેજ દબે છે અને વાજની નીચલી લટો સુંદર ગંચળા લેવી પીઠ પર જઈ મધુર આંખેર અક્ષકોમળી જાય છે. અને પાછળના ભાગમાં ભાગને આડીને પહોળું શુશોભિત નરમચક્ર આબેનું છે. સનમાં પણ અક્ષકોર છે. મજામાં બે હાર છે, જે પૈકી બહારનો ફેરી બાનનો છે તેની મધ્યમાં બાસ શોભાનું ચાતુ છે. એ કપરાત પ્રજાનું એક રૂપાબૂધ્ધ્ય બે રતનની વચ્ચે જે નીચે જીતરેલું છે, એની વચ્ચેથી તેમજ રતનની કપરની તથા નીચેની નેની બાલુઆમાંથી શોભન-મૂનતાં જરે છે; અને નેની નીચેની બાલુએથી પીઠ પાછળ બેથી લઈને ત્યાં એક અલંકારથી ભરી રીધું છે. હાથ પર ફેર (બાલુબંધ) છે, જે બહારની બાલુ જણાતી મોટી માટી વડે બાંધેલા એ કપરાંત દામની શોભી પર ધંધેલાં છે, કાંઈ પર ફંકળ છે ને બંને હાથની ચારચાર આંગળીએ વેદ કમર પર ‘કરિબંધ’ છે, જેની અગ્રમથી તથા પાછલી બંને બાલુ પર મધ્યમાં એકેએક અલંકાર નેના છેડા ટાળી તરફ પાટલી વાળીને બાંધેલા છે, ને વચ્ચેવચ્ચે વળેલા નેના નાનાનાના ચેરમાંથી મતાં જરે છે. નેમાંથી બેગ પરનું વચ્ચે બંને પગની ધંડી સુધી જલે છે અને નેના પર મોટીમોટી તુષોળ કમળ તથા મલની બાત છે. વચ્ચેના સીવેલા પારલિયાલો છેડા અંદરની બાલુથી નીકળી વાળી ટાળા પણ પર લટકે છે. બંને પગમાં ‘પાદ સર’નાં અબૂધ્ધ્યો છે; તેના આગળ ભાગમાં એક-કે શોભન છે; અને બંને પગની ચારચાર આંગળીએ પાંડી બો છે. પગપીઠ પર તે લેખેલા છે.

આંખ પર બમર જણાવળ કલાવહાર ન દેવા છતાં નેજાને જે પિરિહરીતે નિમિલિત બનાવ્યાં ને કેરવાં અંકુશ બની રહે છે: અને અગ્રમનું કાવણવ કેટલું મધુર છે.

રવરય નિધનિમાં કોલેલી આ મુર્તિ પ્રતિમા-ગિફવનો અંક અદ્ભુત નમૂનો છે, અને એના દેહ-પરનાં આમંજ્ય-અગ્રમગાળ-કિર્તિપાત્તને અલંકાર એક પ્રતિમા-શિક્ષા પણ રહ્યું માની શકે તેમ પી. અંત્રીતર દર્શમાં મધ્યમાંનું મુદ્રાવમ મુગ્ય થતુ હોય એવી મધુર વાળી બંજો દેવી મુગ્ય તો છે. વીણાવાદન કરતાં હોય એવી નિયતિમાં કોલેલા દેવીની કાંચી થલેલી ટચલી આગળી એમ માની શકે છે કે એવું કંઈક કદાર કરી વહને તાર છેડી રીંગો છે. વીણા પણ હાથમાં નથી અને નુક છે; નહિતર એની અખત રીધી દેખાતા, મધુર વળાંક લેતા આ દેહકાવણની અદ્ભુત (Rhythm)માં બુચન. પ્રતિમાની પીઠ જેવાં તો, કાંઠાની એ સખત ધાતુમાંથી પણ નવું રંગમાંના લાગે છે. અને દેહવડતર ને તાદશ્યની બેરથી રૂપાએ પદોંચું છે કે નેને અરપા જ માનમ દિશી જ રેપર્ગનો અનુભવ થાય છે. અંતરબંધના કલાવમાંથી પ્રકટી સુંદર દેના-વેચેલા અમાત્રા અંત્રીત રૂપમાં સેઈ લાઈવેસથી જ લેખેલી હોય એમ અંદરૂર લાગે છે. અનન્ય ને પિરલ મોં આ ચિત્ર કેટલું સંપૂર્ણ છે:

માનસી

૧૫૧ : અંક ૧

માર્ચ ૧૯૪૮

ગંગામૈયાને

કિમાદ્રિ શૃંગોભાં ગહનતમ કૈલાસ શિખરે
વંસે ન્યાં શંભુ ત્યાં સકળ લેન કલ્યાણ ઉભરે.
પ્રભુ ત્યાંગી જ્ઞાની તપસ્વતઃ અને પ્રેમ વરસી
સદા શોભે કેદાર રતિપતિ હુણી સંયમ દેસી !
અને પૂર્વે જ્યારે સુર અસુર સૌ મંથન કીધું
તદા હોશે જોણે વિષ સકળ એ રે, લઈ પીધું.
અહો, એવા ત્યાંગી પ્રભુવર જટાનૂયનટિલે
વંસી, બહેજે ગંગા, કરત અમ સૌ પાવન જલે.

પ્રવાહો આને મા, શ્રુતિ પુરુષની ભસ્મ ભળશે,
સ્વીકારી લે મૈયા, શિવરત્ન વિશે સદા મળશે.
સદા ત્યાંગી જ્ઞાની, તપોપુનિત ને પ્રેમલ હરે
હુણી આ સંસારે સકળ જિરંજીવ એ ગરલ રે !
સદાનો વૈરાગી નિજ સુખ તણ અન્યતુ ભેજે,
લઈ તેની રક્ષા અધિક-અધિકી પાવન થશે.

૧૨-૨-૪૮

ચંપકલાલ ઝાલાભાઈ વ્યાસ

ગાંધીજી

શુ

કુવાર, તા. ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ના રોજ સાંજે

પ્રાર્થનાસભામાં નિયમાનુસાર જતાં મહાત્મા ગાંધીની કાર્મ હિંદુએ કપટપૂર્વક હત્યા કરી; અને એ આઘાતે દુનિયા આખી અમાન બની. યુવાન તથા વૃદ્ધ, યુદ્ધવીર તથા નીતિવિદ્, કવિ તથા ગુરુ, ગ્રામજન તથા રાજાની-સૌ કાર્મ, હિંદીમાત્ર, ખરેખર, રોયા, પશુ વસ્તુતઃ આ ક્રુર ઘટના એવી તો મર્મવેધી હતી કે આંસ પાડવાં ન શકે. ગાંધીજીને ગમે હવે તો એક મંદિરા ઉપર યજુ, તો ય દેશના દુઃખનું ઓસડ જડયું નથી, 'વાદમીડિના શિર પર યજ્ઞ નીકળેલા ફરે, વ્યાધના કોયને વીંધી નાખનાં જોમ તેનું સાથી દુઃખથી ટળેજળતું હતું, તેમ હજી દેશ તરફ છે.' ત્રીસ કરોડ જીવ એક કુટુંબ પેકે રોજે વળી મહાત્માના વિચાર પર વિશ્વાસ કરે છે: સચક વિધિઓ ને ધાર્મિક ક્રિયાઓ પડે સદગત, સ્વજન સાથે જીતને સાંકળવા ગાંડા માદક મથે છે. હિંદુભૂમિની સર્વ પવિત્ર નદીઓમાં ગાંધીજીનાં 'પૂજ' પધરાવાનાં-ગળે જનની જન્મભૂમિને વદાલસોયે બોળે બેસાણી; અને ખાપુડિડોળાં બાળકોના રુદન બેથું આખી ભોમનાં પ્રકૃતિનસ્તોએ સંકીર્તન માંડયું કે 'કુલ પવિત્ર, જનની છતાંથી, વસુન્ધરા પુણ્યવતી જ તેન'.

વસુન્ધરા પુણ્યવતી જ તેન. આજની નિરાશામાં આનું મનન કરીએ અને આપણાં હૃદયને સાંતા તથા આમર્ય આંખીએ. આંખણે ગાંધીજીને અમર્ય, કદી, બેઠા દતા, અને જ્યારે એમનું શરીર વિરૂપ પામ્યુ તથા એમને અતલ મંત્રજાનો અટકયો ત્યારે આખજીને, યજુ પ્રકૃતિનિયમમાં ચૂક યજ્ઞ-જે પ્રકાશ સદાસર્વદા આપજો જ દતો ને જૂંટી લેવામાં બારે ઋતમંગ યજો, ના, આપજો માટે ને સંમરત માનવના માટે એ પ્રકાશ હજીએ જો છે: એ જો છે મહાત્માજીએ મેળવેલી મદાન કાર્યસિદ્ધિમાં-જે નૈતિક પુનર્જીવન આખજીમાં અંશે સંદગ નીવડા તેમાં; વ્યક્તિને પાપામોહનો, સ્વચ્છસિદ્ધિને, આત્મસિદ્ધિને સાચો માર્ગ દર્શાવે તેમાં; શાંતિ અને સ્વમાનથી સૌ મનુષ્યો બેળાં રવી શો એવી જગત.

વ્યવસ્થા દર્શાવી. તેમાં; દિનપરદિન, જે સદેશ એ. આપણને સમજાવ્યા કરતા હતા તેમાં તથા. બ્રહ્મવદ્ગીનામાં, નિર્દિષ્ટ કરેલા આદર્શ, અનુસાર માનવહિન અર્થે અવિરત; શ્રમથી, સતત અંતઃશોધ અને આત્મશુદ્ધિથી, સત્ય વિષે અમૂળ શ્રદ્ધાથી પોતે; મનુષ્યદેહે દૈવતનો વિકાસ જે માર્ગે આચરી બનાવ્યો તેમાં, એ આપણને દર્શેશ. આવશ્યક પ્રકાશ વમેસો છે, તેનું જ્ઞાન; કાળે એક જ મટે, આપણને કરાવ્યું. ઓગણીસમી સદીના; હેસ્તા, દશકામાંના દરેકાઈ વડીલ જેવા સાધારણ વડીલમાંથી વિકસીને પોતે એવા, તો હિંચતમ, અને હિંદારચરિત, મુરુપ, બન્યા કે તેની જોડ સેકાઓ, યથા દુનિયાએ દીડી નથી. રહે. આપણે એમને, ઈશ્વરનો, અવતાર માનીએ. આપણે એમ, રાખણ, ન; માનવું કે, એ મમતકારો કરી શકનાર પયગંબર હતા. એમણે, કદી દેવી, સંપર્કનો કે ગૂઢ સિદ્ધિનો દાવો કર્યો નથી. મનુષ્યને માટે, શક્ય, ધારી, શકાય, તેવા પરમ પૂણ્યતત્ત્વ પ્રતીક તરીકે એમનો વિચાર કરવાથી, આપણને, વિશેષ હૃદયમજ્જા, મુળશે.

એ આશ્રયવત: જીવનનું પ્રેરકમળ શું હતું? એમના જીવન-સંવિધાનને આણું 'સૌંદર્ય'સરપૂર બનાવનાર 'તત્ત્વ'કયું? શ્રદ્ધા-પરમ ધર્મ (Law)માં શ્રદ્ધા, એવો ધર્મ કે જે આત્મસંવિતિમાન જીવન સંબંધે યાંત્રિક ન હોય; 'સત્ય'વિષે શ્રદ્ધા-એણું 'સત્ય' કે જે પોતે જ પરોક્ષરૂપે થાય. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે આણું નિષ્ઠા જેની આણમાં વળે છે એવા જીવનં. ધર્મ (Law)માં અચળ, આસ્થા વિના પૂણ્ય જીવન અશક્ય છે. ઈશ્વર પોતે સત્ય અને પ્રેમ છે. તે પોતે જ સુનીતિને સદાચાર છે. સત્યમાં તથા સત્યની અધાક શોધમાં મુખેજ અને, શાંતિનાં તત્ત્વનું દર્શન કરનાર સતો તો હજુક યર્ષ ગયા. એવા સંતો અંતઃશુદ્ધિ ધર્મ સંસારનો યથાશક્ય ત્યાગ કરે છે. પરમાત્મદર્શન. અર્થે, આવશ્યક આત્મસંયમ સારુ સાંસારિક કર્તવ્યોથી એ અળગા રહે છે. ગાંધીજીને મન ઈશ્વર સત્ય માત્ર નથી, પરંતુ એ તો જીવનવન વચ્ચે જીવન-સંભામની બીંસમાં પાળવાની. મૂનીતિ ને, સદાચાર, પણ છે. માનવ સમુદાયના અંગરૂપ બની જીવન જીવ્યા વિના, અર્થે પરમાત્મદર્શન થાય જ નહિ, સત્ય કાંઈ ખાલી, ખ્યાલ નથી કે એનો માત્ર બૌદ્ધિક અનુભવ

એમનું જીવન મદાન હતું તેવું મૃત્યુ પણ એમને મદાન મળ્યું. કૃતિયાતા મોટા ધર્મોના સંસ્થાપકો પછી બીજા કોઈ એવો પુરુષ આ પૃથ્વીને પાગલ કરી ગયો નથી કે જેણે આધ્યાત્મિક ને નૈતિક પુનર્જીવન આપવાની આવી શક્તિનું દર્શન કરાવ્યું હોય.

માર્ચ, ૧૯૪૮

વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડાલાલ ત્રિવેદી

મનન

૧. પામર, સંસ્કારી તથા દેવી

‘શ્રી ઓરવંદ’ (ફિબ્રુ. ૧૮૮)ની પહેલી તંત્રીઓમાં આ એ વાક્યો છે:

There will emerge a sort of higher humanity—an intermediary between the present more or less animal, degraded humanity and the divine humanity of the future. The two humanities may very well live amicably together and be of help and service to each other.

‘મેન એન્ડ સુપરમેન’ નામે એ જદું મનનીય તથા સેખમા સુમત્યકા આ જગ પ્રકારોમાંના પહેલા જે પામર, તેની માનવત્વનિ ધરે મોટે ભાગે દમણાં બનેલી છે. એમાંના જે મેટલાક કપડેસતે, એસેવેચાસવે અથવા તો બીજી દેખીતી રીતે સંસ્કારી દેખે છે તેમને પણ, એમનાં હાક્યાં-વણહાક્યાં કુરાચરણો પરથી પામર જ ગણવાના દેખે છે. એવા જ બીજા મિથ્યા-સંસ્કારીઓ તે છે જે કુનપરી સુખમગવડો મેળવવા સારું મોટા-નાના કઠિયાકાસ વડોરે છે અને તેની હાજીરી હારજીતથી રડે છે કે રામે છે. વળી ધર્મ કે સમાજ કે રેઝરવળી કે સાદિત્વના જે પુરીઓમાં

નથી હોયમાત્ર અધ્યાત્મદષ્ટિ અને નહિ એ પામવાનો તોત્ર સંવેગ પશુ, જોઓ બુદ્ધિવાદના તોત્રીંગ આરસાખમાં, નિરંતર પુરાવણા રહેવામાં, જો પોતાનું સાચું સ્વાતંત્ર્ય માને છે અને એ ગરવા નિજ, ગદમાં અહોનિશ ચક્કરભ્રમર કરતા કરતા જ ચોતે, લેખક કે શિક્ષણશાસ્ત્રી કે પત્રકાર કે સમાજોદારક કે રાજકોજપદ કે ધર્મીઆર્થ, તરીકે આપણને સાતમા નદિ તો સ્વર્ગનો અનુભવ અહીં ને અહીં જણે કાલ-પરમમાં કરાવવાનો, કુસપરવાનો ધરાવતા હોય તેમ જોવે, જોયે વા વતે છે - આ વર્ગોમાંનાં ઘણાંપણ તો પામરમાંથી જે પામર છે, અને આપણે સૌ જે અનાતમાવાન અપો તે એ અન્ધ-સંધના દોષો દોરવા કરીએ છીએ-અવારનવાર ચીસો નાખતા, બાકી તો મૂંગામાં મૂંગા દોરતી માંકે હકાતાહકાતા.

પરંતુ સંસ્કારી માનવ તેવો નથી. માનવજાતિનો આ વર્ગ હજી મોટી સંખ્યામાં ઉદ્ભવવો પશુ બાકી છે એમ કહી શકાય તેથી જ એને માટે એના જાતિરૂપે આવિર્ભાવ માટે ઉપસા અવતરણમાં ભવિષ્યકાળનો પ્રયોગ થયો છે. આ હિચ્ચતર માનવજાતિની જે કોઈ કોઈ વ્યક્તિ આપણે આગપાછાથી હોઈએ તો આપણા અનુભવમાં આવે છે, જોનો નિરુપાય બાવી વર્ગ સમર્પણતાં મોટા ઘઈ શકે, ઘવો જોઈએ, તે સત્તચુણી હોય છે; તે અવંકારમાં નહિ પશુ આત્મસાક્ષાત્કારમાં માને છે; તેણે પોતાનું સર્વસ્વ સર્વભાવેન પ્રભુ ચરણે ધણું હોય છે; એ સમર્પણમાં તેની કાચી અધૂરી પરિમિત બુદ્ધિશક્તિ પણ આવી ગઈ; આ શક્તિનાં અન્ધન વ્યક્તિના પ્રયાસથી તેમ જ પ્રમુકૃષાએ યોગ્ય સમયે પૂરતાં, એ ને એ જ બુદ્ધિશક્તિ સીધું સત્યદર્શન સદજોષલ્લિખના (intuition) પ્રતાપે ફરે છે અને એ પ્રકાશમાં તેને પોતાનું જે કર્તવ્ય દેખાય છે તેમાં શોધવાદી, દુરામદ, પક્ષિતતા કે દળબંધી જેવું કશું હોતું નથી. દૂંકામાં, આ સાચી સંસ્કારી માનવજાતિ પોતાની ચરીરસંપતિ, બદ્ધુતતા, નિબ્ધામભાવી કર્મભય શીલ તથા પ્રતાપ પ્રમાણે કરીને હિંતમ આજીવ્યુણી ચેરી, પ્રમ-ઓના ચરુપદને પાત્ર ધરી, દશેદેશના, પ્રદેશપ્રદેશના ખરા તેતઓ-દરોઝ છંવનક્ષેત્રના આપણને તેમાંથી જ સાધવાના છે. અત્યારે પણ કષાંક કષાંક તેમને આપણે જોઈએ છીએ અને સવેગો તેમનો સ્વીકાર

કરી તેમને દાખલો હવનમાં. કંઈક નહિ, છીએ તેવા જ આસુરી
બળોથી ચંપાયલા ને ચંપાયલા રહીશું, તો—કાં તો દુર્મરો વર્ષા પ્રદેશનાં
અસર્વ અનાદીપણમાં (જે આપણે જ નહિં તે આપણા પૌત્ર-પૌત્રીઓ)
સંરક્ષી નહિં, એને તેમ નહિં તો, આપણું અધોમનિશીન-મુદા પાછળ
રહે નહિ તેવું ઉચ્છેદિયું સત્યાનાશ વગેરે જવાનું છે. ૧૯૧૯ ૨ - ૧૯૨૦
જેવા સંપૂર્ણ વિનાશથી હાથની માનવમતિને બચાવવાને ખાતર જ
બચાવવાની પ્રશ્નને પડી નથી એમ કહેવાય. તેણે તો પોતાની પ્રકૃતિ દ્વારા
આપણને સજ્જન, આટલે મુધી આણી બદલે આવવા દેખે, જગતના
આત્મચીરંતાં હવન તથા આદેશ દ્વારા સાચો માર્ગ ચીંધો જ છે. એ
માર્ગ દેહ-કન્દ્રિય આદિને ઉવેખવાનું નહિ, ત્યાં દિવ્યશક્તિ સાધના દ્વારા
જગાડવાનું ને સ્થાપવાનું શીખવે છે. આ છે ત્રીજો એટલે દૈવી માનવમતિ
પૃથ્વી પર સરજવાનો માર્ગ. આ કાર્યક્રમ જગતને માનવેન્દ્રમય દરવાનો
માને સુપરમેનથી વસાવવાનો છે. એના મુખ્ય સાધન યુગ્મ-ન-યુગ્મ, એ
આપણી ઇચ્છાની-ટિપ્પણ, આપણે કરવાની બગવત્પરાયણ સાધનાની
વાત છે. આ કાર્યક્રમ આપણને તો અશક્ય લાગવાનો. પૂર્વોક્ત સેખક
મુશબ્દ છે તેમ, નરવાનગની સમક્ષ અનુક્રમ સદસ્યથી એ દરમ્યાન માનવ
વિકસતો હતો ત્યારે પોતાનું પુષ્ક ને ફક્તબળ ને સાબૂત જડ્યું. ને
જડપીથી જરાતરા શી મધુ સમગ્રશક્તિ એ વાનરને એટલી બધી તો-કાંકે
પડી ગયેલી, એટલી તો પરમશિવ હતી કે એનાથી બુદ્ધિનો પ્રાપણ-શક્તિને
તે પોતામાં જાગ્યા કે વધવા દે જ નહિ. એને જેમ બુદ્ધિશક્તિ, એ-ગણેડુ-
લાગતું તેમ આપણને બુદ્ધિથી ઉચ્ચતર નાસદાએપદશિષ્ (intuition)
સાંતમણું મપોડું માગે છે. પણ આ ઉચ્ચતર નાસદાએપદશિષ્ (intuition)
માત્ર જનુમબ્યા પછી નહિ- પણ ત્યાવલુદિકે હવનમાં વિવેકપૂર્ણ
એને સદગતથી પ્રયોજ્યા પછી, સક્રિયજીએ જોતો વિનિયોગ કરીને, જે
કાંઈ કરે તથા કરે છે, તેને ખરો અર્થ એ છે કે અલુચ્છગી બુદ્ધિ તથા
બુદ્ધિવાદની સાંસના એક વાર જો જરાગર તણએ, અહંતા તણ આતમતત્ત્વને
ઉપાસીએ, તો-તો ખજી દુઃખો જ આપણી નજીક આવતાં હો-છે, અથવા
તો, આપણે તેને સમતાથી જરીકારી દુદયે જાગેત્રી બગવત્-શક્તિ વડે
કરીને, મુખમાં એને પક્ષીએ છીએ.

સ્ત્રીઅરવિન્દના 'એ' સંન્દેશ.

એમાંતો પડેલો 'પંદરમી ઓગસ્ટ' એંગેનો છે; ખીજો, મંગલવાદી જે અપાંચલો એવો, 'પાંચમી ફેબ્રુઆરીનો' છે. પહેલા સંદેશની 'બુમિકા' તરીકે થ્રીમાંતોજો ભારતીયે સ્વાધીનતાને 'અગે' કહ્યું છે. દેશવિભાજનની દરખાસ્ત તેમજ એનો સ્વીકાર કરેલો પડે એવી 'પરિસ્થિતિ' આપણા કલહોની અયુક્તતા (absurdity; બેદરબાઈ) દર્શાવવા માટે છે પણ ખરી રીતે આ અધી એવી અગ્નિપરીક્ષા છે. જેને સંજ્ઞાથી આપણે પાર કરી, ભારતમાં તો એક ને અખંડ હોઈ એની ખાલ જીવનમાં સિદ્ધિ મળે આપણે સદૈવ પ્રયત્નો કરવાના છે. શ્રીઅરવિન્દનો સંન્દેશ ગયા નવેમ્બરના 'દક્ષિણ'માં વાંચનાર સૌ કોઈને સુકશે કે તેમણે 'પંદરમી ઓગસ્ટ'નું વર્તમાન માટે રાજકીય ને રાષ્ટ્રીય, એશિયાઈ તેમજ જગદ્વ્યાપી મહત્ત્વ ઠેવી સરસ રીતે સમજાવ્યું છે. જગતના રાજકારણમાં સ્વતંત્ર દિલ્હી; સામ્યરીથી મળે. મોટો ફેર-પરો' એવું 'એક' સંન્દેશ-સાક્ષર; અર્થનિરૂપણ કરીને 'દક્ષિણ'કાર કહે છે તેમ,

પરંતુ દિલ્હી માનવજાતિને જે ખાસ વસ્તુ પ્રદાન કરે છે તે તો છે આધ્યાત્મિકતા અને માનવજાતિની એક નૂતન ઉત્થાન્તિ. દિલ્હી આ વિકાસની પ્રયોજભૂમિ અને કેન્દ્ર બનવાનું છે. સ્વતંત્ર દિલ્હીને માથે ખાસ કામ તો આ આગી જાગે છે.

આ વિરલ અને ગદાન જીવનધર્મને પૂરતો પ્રમાણમાં આપણો કરોડોની યોગ્યતા અંગની ઘડીએ તો આપણામાંથી-દિલ્હીનાં શિક્ષિતો તથા સંસ્કારી અંશરજોનીઓમાંથી-ગાદી થોડાની છે. પણ આવી અવંશ યોગ્યતા આપણા જે દાયમાં છે. જે કસોટીએ અભિમદ કે પૂર્વમદ વિના, આપણે પૂણ્યયોગના આમનવ જીવનમાર્ગે જાણી-વળવા એનું અર્થવિધ માંતર વાહમય, કાષ્ટ પંથ સાડુ વાહમય વાંચવું જોઈએ તેમ, ખરી સહાયતાથી આપણે જે ભક્તિમાનવથી નહિ તો હોડા આદરમાંથી-વાંચીએ, તદ્દનુસાર (ધમે ગમે તે) હોડાએ છંતી) સાધનાપંથે વેધાસક્તિ પળવા માંડીએ તો પૂર્વોક્ત નૂતન ઉત્થાન્તિમાં દિલ્હી જંગમની મોર્ગદશિકા ઠેવી રીતે યજ્ઞ શકે તેમ છે એ સમજવા ઉપરાંત, વ્યક્તિઓ તરીકે પણ તેમો પત્તપ્રથ અર્પતા-યજ્ઞ વિના રહીએ નહિ.

બીજા સન્દેશનું મુખ્ય ગિન્દુ એ છે કે સંગ્રામમાં સુતેલા આપણા પરમ એકતાવાંછુ નેતા ગાંધીજી ગયા નો પણ આપણને (હજી એકતા નો નહિ પણ) સ્વતંત્રતા સુધી જે જ્યોતિ-શક્તિએ અપૂર્વા, તે હજી અગતી-અજાણતી જ છે અને દોરશે; અને થીમાનાજી આ મહાપ્રગ્વની અંકકમપ “રાષ્ટ્રશક્તિનું નિર્માણ કરશે”-અવરધમેવ.

ક્રમશઃ સન્દેશનું ‘ખેરું’ રહસ્ય શ્રદ્ધાન્વિત હૃદયે પ્રીતીને જે આપણે આપણા આ યુગનાં પણ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરી શકીએ તે શોકદાયકારી વિપરીત સંયોગો છતાં, એની વચ્ચેવચ પણ, એવી રીતે છવી શકીએ જેથી સાંગ્રામમાં તેમ બાવિમાં આપણી પ્રત્યેકની પંદરમી આગરદને આરંભતી કરી શકાય.

૩. અનન્ય એ કર્મવીર

અમે જે ફેટલાક ૨૦-૨૫ની વયના જુવાનો-વેદનશીલ, ભાવનાશાળી, મેઘાવી-૧૯૧૫ની આસપાસ ફાલેજોમાં ઘખલ ગયા હતા અને ૧૯૨૦ની આસપાસ બાળી ઊતર્યા હતા તેમનાં જીવન પર, ત્રીસની સાલથી અને ત્યારપછીનાં ફેટલાક વર્ષોમાં, ગાંધીજીની જે વિરલ અદ્ભુત અસર થયેલી તેનો ખાસ આગના જુવાનોને આવશે અચક્ય છે. એ યુગમાં ‘નવજીવન’ અમારી ગીતા હતી અને ‘યંગ ઇન્ડિયા’ અમારું ગાઈડ, રાષ્ટ્રભવના દેશનું રાજ્ય પ્રકરણ, ધરનળથી કરવાના સામાજિક કે અર્થિક સુધારા-માત્ર આ વિષયો નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય ઈશ્વરબળી કે માનુષીયતાની સેવા તથા એના સાદિત્ય પ્રત્યે અલ્પ કરવાનું કાલ્યુ, આ સર્વ સંગ્રામી પણ અમે એ બંને પત્રોમાંથી જેટલું સક્રમ પ્રેરણા રૂપે શીખતા તેટલું બીજા ફાઈ પણ એક પત્ર કે પુસ્તકમાંથી શીખ્યા નહોતા. સિટનને પડકારતો લેખ ‘Shaking the mane’ કે રવીન્દ્રનાથનો માનપૂર્વક સુરપટ વિરોધ કરતો, ‘The poet as Sentinal’ કે પછી પરદેશી કાવ્ય-કોશની સખજ લિખાવત કરતું ‘The Ethics of Burning’ આ તો ધણામાંના થોડા જ નમૂના છે જેણે એ સમાના જુવાન-જુવતીઓને દિનપ્રતિદિન પ્રેરણા આપી ધક્કા-પૂજા નેતાઓને પણ નવેસર પડીને તબે અવતારે અપ્યા. એમ જ, ૧૯૨૦માં હજારો વિદ્યાર્થીઓના કોલેજવાય,

૧૯૨૨નો ઐનિદાસિક મુકદ્દમે ને સળ, ૧૯૨૭નો સ્વરાજ્યપંથ ને નાદેર-
વાદીઓ, ૧૯૩૦ની અમૃતપૂર્વ દાંડીકૂચ ને ધરાસણાનો આત્મ મશહર
મોકા સત્યાગ્રહ, એ તથા ૧૯૩૨ની ને પછીનાં દસકાં દરમ્યાનની લડતો
અને એ સર્વ સાથે સંકળાયેલા કાંઈ કોડીખંડ મોટા નાના પ્રોત્સાહક થા
તો ધડકેદાર બનાવે, દેખાવે, દુઃખદર્દની કલાણીઓ-ગધુ, એવું, હવે, કે
તમે જાતે એકે સરખસમાં ગયા ત હો, લાડી ચાલતી જોઈ પશુ ન હોય,
કોરાયાસ સંવવાનો પ્રસંગ શોધવા-સંપાડવાની તક ને હોય, છતાં દેશપ્રેમ
તથા સ્વેચ્છે કર્મણ્યમિત્તઃ રાખનારી દેશસેવાના રાંદ પર તમને સંકળ
બાને જ સર્વ જણું.

એ સંસ્કારપોષક, એ ઉભત, એ તેજોમય ને પ્રાણ્યુદ્ધ આન્દોલનોએ
જે બાધાભક્તિ પ્રગટાવી "અને સંસ્કારસંધન તથા વિવેચનની ઉચ્ચતર
તેટલી જ નિર્ભયા દષ્ટિ સંપાદી, તેનાં રૂડા પ્રતાપે (એક સાહિત્યસંવરને
તો નિમિત્ત બનાવીને પણ એના સંખ્યામધ્ય સદ્યારીઓ-વાકમયિક તેમ
તેમ ધનિક સદ્યારીઓ-નો અર્થમૂલ્ય સાથે સંસ્કારથી) ચુર્નરાતે "દોમુંદી"
તથા "મનસી" બેળવ્યાં.

જો મહાપુરુષે આવી તમ તેમ ચુર્નરાત વિદ્યાપોદ, પુરાતંત્ર મંદિર
આદિ, જેવી કેટલીક મોટી સંસ્કારપ્રગતિઓને પણ પ્રત્યક્ષપરોક્ષ
રીતે, બારતણમાં દમકાઓ, તળી, ગ્રેરી, હતી, જે પોતે
ઈર્ષ્યશમાં તેમ માનુભાવમાં પ્રાગ્દેવનાં અપૂર્વ એક ઉપસક હતા, જેમણે
રાષ્ટ્રબાપા માટે મદામન્યંત આંદુર, જેમની ચંખરી વાણીએ આંગીસ
કરોડનાં મૃતપ્રાણ જીવનને નેવે ઘાટ આપ્યો, જેમની આત્મકથા જગત-
સાહિત્યનું અમૂલ્ય એક આભરણ છે, જેમનું પારદર્શક જીવન મદાને
સન્નનું હવે ત્યાગવીર ને કર્મવીરનું હવે, જેમની કર્મણ્યતા માનવી નહિ
તેટલી દૈવી લાગતી-આપણે પામરોને સંસ્કારી, જનાર્ણવ સુસંમથ, હતી,
તેમની સર્વ જીવનસમૃદ્ધિના વારસ તો આપણે છીએ, પણ મુપાત્ર વારસ
ખરા ? "હા" એવો આનો જવાબ પ્રમાણિકેષે હમણાં તો વાગ્યે
આપણામાંથી થોડા પણ અપી, એક એ પાત્રનો કેળવવાનું હૃદયબળ
અત્યારે, જેટલા થોડામાં છે તેટલા ઝાઝોમાં એ સ્વાભાવિક રીતે રજુ
એવું અવસર-અવર આ દેશને અને સર્વ દેશોને સત્વર આપો.

૪. અમૃત કોણ ?

આ મયાણ અમૃત છે એટલે ખુશી કરી, નીચેનું ચર્ચાપત્ર ખુશી થી થીએ લખે.

પ્રિય ભાઈ વિજયરાય,

શ્રી. ઉમાશંકરના બ્યાવમાં મેં લખેલા લેખનો જે વગતો જવાબ થી. સંજ્ઞનાએ આપ્યો છે તે બાબતમાં એકમે વાત, લખવાનું આવશ્યક લાગે છે. આપના ત્રેમાસિકની વધારે જગા નિરર્થક ન બગડે એ ધ્યાનમાં રાખી દૂકાણમાં જ એ વાતો કરીશ.

(૧) સૂરીવાદમાં કે પ્લોટિના અસલ યા અભિનવવાદમાં અમૃત-પ્રસ્તીને કેટલું અને કેવું સ્થાન છે એ વિષે મળુકાર હોવાનો દાવો મેં કયો જ નથી. એ આખો પ્રશ્ન જ અમસ્તુત છે. ખરો પ્રશ્ન તો એ છે કે આલાશંકરના કાવ્યોમાં આ અમૃતપ્રસ્તી છે? થી. સંજ્ઞનાની આંખે એ દેખાય છે; મારી આંખે નથી દેખાતી. સલાસત્વની, વૃક્ષના તો તટસ્થ વાગડો કરી શકે.

(૨) થી. સંજ્ઞના આ વગતો જવાબમાં લખે છે, (માનસી, જુન-૧૯૪૭, પૃ. ૧૫૭), "...અને porphyryને 'ભાષમૂલ' નામ મહાવિદ્વાન..." ઇત્યાદિ. એમના મુજબ લેખમાં ભાઈ સંજ્ઞનાએ ટીપ્પણ મારે 'પોર્ફિરિયસ' શબ્દ વાપર્યો છે (જુઓ એમના 'કલાન્ત કવિ કલાન્ત કવિ'નું પાનું. ૮૩), તે એમણે જૂલથી વાપર્યો દરો એમ મેં માનેલું. દવે એઓથી દાવો કરે છે કે એ પોતાની જૂલ નથી, તો હું પૂંછું છું કે, આ પોર્ફિરિયસ કોણ છે? પ્લોટાઇનસના પટ્ટશિષ્યનું નામ તો પોર્ફિરી છે, પોર્ફિરિયસ નથી. એનસાઇક્લોપિડિયા બ્રિટનિકા (સંજ્ઞના સાદેગ આ નામ જાંચી સમારો પણ કાચાર મૂકે)ની નવમી આવૃત્તિ તથા ચૌદમી બંને જોનાં પોર્ફિરી નામ મળે છે, પોર્ફિરિયસ નહિ. એટલું જ નહિ. પરંતુ મારી મિસ ટર્નબલ સંપાદિત "The Essence of Plotinus" (આલ્ફ્રેડ. ૧૯૬૬) ના પાનું ૮૨-૮૨ PORPHYRYનું નામ મળે છે. આપનું

નથી. કદાચ એમ અને કે રસ્તમનું દૂકું નામ રસી અને ગોળનનું ગોળુ
હોય છે. તેમ મૂળ નામ Porphyry હોય અને Perphyry એનું
દૂકું ૬૫ હોય. આ વિકલ્પ સાચો હોય તો શ્રી. સંજના સાહેબ એ માટેનો
દોષ આધાર આપશે. (પુસ્તકનું નામ, લેખકનું નામ અને પાનાનો
નંબર) તો મારા, જોયું. "અખરે" શ્રુતગ્રન્થો પર મોટો હિપકાર થશે.
અમદાવાદ, ૨૫-૪-૪૮

શ્રી. કાન્તિલાલ

પ. કન્દને આશ્રય

આ અંકમાંની, વેદકાલીન, જીવનની, ઝાંખી નકલની સુંદર કથા
સંબંધી, એના સહાયક પ્રા. સુરેશ હ. જોડીએ, નીચેની નોંધ અસારી
વિનંતિથી લખી આપી છે.

આ કથામાં વર્ણવાયેલું આરોનું સમૂહજીવન 'ધર્મપરા' ધારણો
અને મહાકાવ્યો (epics બૃહતકાવ્યો-તંત્રી) લખાયાં તે પહેલાનાં સમયનું
છે. ત્યારે આરો પૂર્વમાં પંચુના, સુધી, પસી, ચૂંચા, હતા, લોકજીવન
એકંદરે અસંશુદ્ધ, સન્તોષપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ હતું. બહારનાં આક્રમણો
શરૂ થયાં ન હતાં. તે સમયની ધંધાઓમાં શરબશરનાં, દોષદંડિયનાં બુદ્ધોના
હંસેઓ છે. ખાનવ માનવ વચ્ચેના સંઘર્ષોના નિર્દોષ અરૂપ પ્રાપ્ત છે.

અહીં આશીષાએસાં આધો આપણા નેત્રો ન માનવો છે. એમનાં
સુદૃઢમાં આપણા નેત્રો ન આશાઆકાંક્ષાઓ છે. એકાં અમરકારપૂર્ણ
ષટમાઓને દોળી છે ને આરોને પથ માનવહત્યર મપીદાવાળા વર્ણવ્યા
છે. એ સમયનો અગ્રજીવનનાં વિશિષ્ટ અંગો અને લક્ષણોને કથોનાં
ગોખમ દારો રચિક શૈલીમાં રૂઝીકરવાનો આ પ્રયાસ છે.

અન્યકાર : શંક. આર. સેલ. એમ. એ. Frank R. Sell M. A.
અંગ્રેજના અધ્યાપક, માપસેર વિદ્યાપીઠ. ક્યારેસી જર્નલ ઓફ મિસ્ટિક
સોસાયટી બેંગલોરના સહતત્ત્વી.

પ્રકાશનવર્ષ : ઈ. સ. ૧૯૭૮. મૂળની શાળાપયોગી આવૃત્તિ.

૧ પુસ્તકનું મૂળનામ: By Indira Ait. રવ. શાંતી હોશિયાસ ગોદીવાળા
પરોપી એ અમને અર્જદ. સહાયમાં પ્રા. રાજેશ્વરી મોહન સદાશર પથ
મંજુષા ઉ. તંત્રી

૬. મન્દિર-વૃત્ત

૧. વર્ષ બારમાંમાં પ્રવેશઃ એ વર્ષ આ અંકથી શરૂ કરતાં, સૌથી પહેલાં તો એ પ્રાતનો સન્તોષ વ્યક્ત કરવાનો છે. (૧) આ અંકમાંનું લગભગ દરેક લખાણ લેખકમિત્રોએ 'માનસી' માટે જ લખી આપ્યું છે; અને તે પછી ધારી મુદતમાં બંધકો કાઢે એ તો અંકથી એ વહેલું આ રીતે જે વિશિષ્ટ કાર્ય પ્રમાણિક કરી શકે છે તેને ખાતર તો એને આપણે જિવાડવું ઘટે એમ પ્રત્યેક સહૃદય વાચક સ્વીકારશે એવી આશા છે. (૨) હવે તો, 'રણછોડપ્રાસ અને બીજાં નાટકો'નાં કર્તા તેમજ 'માતંગી'ના કવિ તરીકે પશું આપણે જેમને એક સાહિત્યકારરૂપે આવકાર આપીએ છીએ, તે અમારા રનેલી રા. 'યશોધર નં. મહેતા' તથા એમના મિત્રોએ જ એમની ઉદાર સાહાય્ય વડે 'માનસી'ને જીવંતદાન આપ્યું છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી.

(નીચે નામવાર સ્વીકારાયેલી એ રકમોનો સરવાળો ૧,૪૧૧ છે; મળ્યા અંકમાં ૧૪૦૯ છપાયું એ અંકારો સ્મૃતિદોષે)

૨. અસન્તોષઃ ઉપર પ્રમાણેની હકીકત છતાં, રૂપિયા ૫૬૨૦; હજાર માટેની માર્ચ-શુન ૧૯૪૭ના અંકમાંની 'વન્દે માતરમ્' તથા 'જનમભૂમિ' દ્વારા નંખાયેલી (પૃ. ૧૫૭) ૧૫મી, ઓગસ્ટ-પ્રસંગની 'ટહેલનો મુખ્ય ભાગ તો અણસંભળાયેલો જ રહે છે. વળી, મળ્યા અંકમાં (પૃ. ૨૭૬) જે એક ખાસ માગણી (અમદાવાદ પાસે, તેને મન તો માત્ર 'રૂપરડી' ગણાવી નોંધે એ તેવા રૂ. ૫૦૦ની માગણી) ૧૯૪૭ની ખોટ સંબંધી કરાયેલી તે પછી આજની તારીખ (એપ્રિલની ૩૦મી), સુધી તો કાઢે એ સાંભળ્યા નથી.

૩. રૂપેરી લકીર, એવાં કાળાં વાદળાંમાં 'કોઈ કોઈ' તો દેખાય છેઃ (૧) પંડિત શ્રી ઝોંકારનાયક સંગીતપ્રભાકર દિલ્હરીથી જે જલસો આપવાની કલ્પા દર્શાવી હતી તેને અંગે પ્રવૃત્તિ કરવાની, અંગે એક આ કાર્ય માટે સુયોગ્ય રનેલીને કરેલી વિનંતિ વાતાવરણે અનુકૂળ નહોતું જણાયે સ્વીકારાશે એવી આશા મળી છે. (૨) ભંડૂચના જે શિક્ષકમંદુઓ રા. કપિલરામ નં. અધ્યુ તથા રા. મણીલાલ એમ. પંડ્યાએ મુખ્યત્વે એ શહેરના સંસ્કારી શહેરીઓમાંથી (તેમ જ થોડાં સરત જિલ્લાનાં આરોહી

તે કડોડમાંથી, વંડાદરમાંથી પચું) પચાસથીયે વધુ - આલોકો મેળવ્યા છે. આવા પ્રયાસો ખીજાં શહેરોના 'માનસી' પ્રેમીઓ પણ ધારે તો સફળતાથી કરી શકે.

૪. ઉપર પહેલી કલમમાં નોંધી એ રકમ (રૂ. ૧,૪૧૧) નીચેની વીગતે ડિસેમ્બર ૧૯૪૭માં તથા પછી દુરત અગિયાર સદ્યકરથી તથા સત્તારી તરફથી ૧૯૪૮ની ખોટ પૂરવા મળી છે. અમદાવાદનાં એ: સર્વ સંસ્કારી સુરખીનું 'માનસી' વર્ણુ ત્રણી છે:-

શેઠશ્રી મયુરદાસ મંગળદાસ	રૂ. ૧૫૧
નવનીતભાઈ સાકરજાલ શોધન	રૂ. ૧૫૧
ચિનુભાઈ ચિમ્બનભાઈ	" ૧૫૧
અરવિન્દભાઈ નરોત્તમભાઈ	" ૧૫૧
નરોત્તમ (હીરાભાઈ) ચૈદૃસાલ	" ૧૫૧
મહેન્દ્રભાઈ ચાન્તિલાલ	" ૧૫૧
ચરણદાસ દરિદાસ	" ૧૫૧
જયકૃષ્ણભાઈ દરિવલ્લભદાસ	" ૧૫૧
શ્રી. સરોજિનીજીવેન દેવીસિંગ	" ૧૦૧
ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાનજી	" ૫૧
પરોષદર નમોદાસકર મહેતા	" ૫૧

કુલ રૂ. ૧,૪૧૧

પં. જ્યોતિષવર ડિસેમ્બરે ૧૯૪૫નો જે અંક ડિસેમ્બરે ૧૯૪૬માં પ્રગટ થઈ શકેલો, તેમાં સ્ત્રીકારાવજી તે પછી એટલે આશરે ગયાં દોઢ વર્ષમાં મળેલી વિશેષ મદદ પણ અહીં સામાન્ય સ્ત્રીકારીએ જીએ:-

એક સદાનુભાવક (J. R. S.), મુંબઈ	રૂ. ૧૦૦
એક મુરિદમ સાદિતપ્રેમી	રૂ. ૫૦

કાવ્યમન્દિર

ખોલ દો કમાડ, પ્રભુ !

ખોલ દો કમાડ, પ્રભુ ! ખોલ દો કમાડ :

દેવાંશી દામણાંને ખોલ દો કમાડ.

તેજ કરી દેહીડી ને તેજ કરા દેશ :

હો મે શી નાયજી ! આ આમ સમી, આજ ?

પ્રભો ! ખોલ દો કમાડ :

ઉઘાડો અન્તરપટ, દર્શન દો, નાય !

આંસુની આંખડીને આંજોજ લાડ :

પ્રભો ! ખોલ દો કમાડ :

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

કીડી-સ્વર્ગની સીડી

ધૂળાઆ ગામતી કસળી કીડી સ્વર્ગે જવા જાય.

પાદર ઉપર વળાવવાને કીડીઆરે જીભરાંય.

રે ભાઈ કીડીઆરે જીભરાંય.

નાનકી કીડી, મોટકી કીડી

લોટકી કીડી, પોટકી કીડી,

પીંપળાઆથી, ખાવળાઆથી,

સી મડા ના, ઉંદર-દર માંથી

વડવાઈએ વડટેટા માંથી

મરઘાભાઈના ફેટા માંથી

ઉજમના અંખોડા માંથી

ચાદાનીના મોઢા માંથી

કીડીઆરે જીભરાય

સૌ વિદાય દેવા જાય

રે ભાઈ કીડીઆરે જીભરાય.

મટકી આવી, કટકી લાવી,
 મંદનને ચટકતી આવી
 જાનીમાની સટકી આવી,
 ઉનમ આવી, પુનમ આવી
 લીલમ આવી, જેલમ આવી
 જાળક બે લટકતી લાવી
 પુનમ આવી, ઉનમ આવી
 સગાંને સંબંધી લાવી
 લટક મટક બટકી આવી
 ગામમાં બટકતી આવી
 કોઠી જેવી બીમપલાસી
 સૌ કોઈ કરતાં એની હાંસી
 અને કોઈ દિવસ એ ખાપ ન વાસી
 અલક મલક તે કરતી આવી
 હાથમાં ગલગોટા લાવી
 હોંસે હોંસે ફોડતી આવી
 આંખોમાં આંસુઓ લાવી

કીડીઆરં બિભરાય.

૨ બાર્ષ કીડીઆરં બિભરાય.

ધૂળીઆ ગામની ઘરડી કીડી સ્વર્ગે જવા જાય
 પાદર ઉપર વળાવવાને કીડીઆરં બિભરાય,
 ૨ બાર્ષ કીડીઆરં બિભરાય.

આગળ ચાલ્યા,

કંઈક કીડીએ સદેશ ચાલ્યા,
 થાક્યા—પાક્યા સંબંધીઓને
 આંસુ લૂછી પાછા વાળ્યા,
 કંઈક લોકનાં મેણાં ટાળ્યા,
 એમ કરતાં આગળ હાલ્યા
 સ્વરગના સીધા પંથ ઝાલ્યા:

કીડીઆરં બિભરાય

૨ બાર્ષ વિદાય દેવો જાય.

આગળ જતાં ગયા સૌ છોડી,
રસ્તે મળ્યાં મંકોડો-મંકોડી.
કહે મંકોડો

અમારે પડી એક તકરાર,
એનો કેમ કહું હું સાર.
લપલપીઅણુ ને ટકટકીઅણુ આ મારી વહુ મંકોડી,
માથું મારું ખવાઈ ગયું, અને એની મળે નહીં જોડી.
કીડીબાઈ જિંચકી સ્યો મને ખાધે
મારે આવવું છે સંગાથે.
કીડીબાઈ ખાધે જિંચકીને ચાલે,
ઉપર મંકોડાબાઈ મ્હાલે,
કૂણાઅા અમલી અસલી કીડી રવચે જવજા જવ,
મારગ ઉપર જતી સવારી સૌ જોવા જીમરાય.
એવે આગળ ચાલ્યા કંઈ પંથ,
રસ્તે આવી મળ્યા નવા સંત,
કેડકો, કેડકી લદી પશાં બાઈ,
લદતા રસ્તે આવી ચઢ્યા બાઈ,
ખોલતા ખોલતા હડી પશાં બાઈ,
તો યે કીડીબાઈ નથી વઢ્યા બાઈ,
જ્યારે આવ્યો જડાઈનો અંત
કીડીબાઈ ચાલે આગળનો પંથ.

હુકે દબને કેડકો ખોલ્યો અમને સ્યો સંગાથે,
સંખીને ખેસીયું સાથે ભાર ન તમને ખાધે.
વિચાર કરવા કીડી માડે, તે પહેલાં તતવાર,
મંકોડાની પીઠ ઉપર યઈ બેઠા અસ્વાર
કીડીબાઈ ખાધે જિંચકીને ચાલે
ઉપર ત્રણે જણાં જો મ્હાલે.

એમ કરતાં વળી સંધ આગળ જતાં, જો મળ્યા ત્યાં વળી ભગત મોટા,
અંમ ભગવાં ધરી, હાથ માળા ફરે, જીમથી ખોલતા નામ ખોટાં,
ભગત શિવાળ તે સંબને કેખતા, ગરીબ ચે બેસલાં ભજન ગાતાં,

હસકથી મલકતા દીનભાવે જરી, કરગરી વિનવતા ખોલતાંતા.
રામનામ સૌ બોલો ફરી ફરી, રામનામ સૌ બોલો.
હું રહ્યો અતિ બેભો, હરિ! હરિ! રામનામ સૌ બોલો.
કપટ ન જાણું, વઢ ન બોલું, પારકા પર નહીં ડોલો,
ગરીબ ઉપર દયા કરું નિત, પ્રભુ-સમરણ મન ઘેલો,
ફરી ફરી રામનામ સૌ બોલો.

છલંગ મારી દેડકા પીઠે, બેઠા શિયાળભાઈ,
હાથે માળા, જીભે રામ, નવી જુઓ નવાઈ.
કાઠીબાઈ ખાંધે જિંચકીને ચાલે,
પીઠે ચારે જણા જે મ્હાલે.

એમ કરતાં જયો સંઘ ચાલ્યો જતો, વાઘ આવી મળ્યો તે પ બેઠો,
વાઘની પીઠ પર સિંહ સ્વારી કરે, સાપ એ જોઈ દરમાંહી ચેઠો.
સ્વર્ગને પંથ આ સંઘ ચાલ્યો જતો, ને વળી ત્યાં મળ્યો માર્ગ દાથી,
મૂંઢ જીંચી કરી સિકની પીઠ પર, તરત એ પગ ધરે સ્વર્ગસાગી.

કાઠીબાઈ ખાંધે જિંચકીને ચાલે,
ઉપર બેઠા બેઠા બધા મ્હાલે,
એમ આવ્યા સ્વરગને દાર
એની શોભાને નહીં પાર
ત્યાંહી જિભે જુએ દરવાન
વળી કોની આવી આ જાન!

દેખી કાઠી દરવાગ ખોલ્યા,
જાન જોઈ દરબારી બોલ્યા,
ચાલી આવે જે પોતાને પગ,
એને માટે છે અહીંઆ વગ.

કાઠીબાઈ તે અંદર આવે,
બાકીના બધા પાછા જાવે.
ગરબડ, ગરબડ,

દડબડ, દડબડ,

ધડ ધડાધડ, જીભે ફડફડ,

બેર્ગા ધઈ સૌ કરે છે બડબડ.

પછી તો, બાઈ, બધા ચે સડસડ
 ધડધડ બોંબની બેગા, ગરબડીઆં સૌ ખાય,
 બહા હુરે પાદર પર પછડાય;
 ત્યાં કીડીઆરં જિભરાય,
 બોંબ પગા સૌ ભગતલોકને જોવા બેગા ચાય,
 રે બાઈ કીડીઆરં જિભરાય.

ચન્દ્રવદન મહેતા

માતંગી

[માતંગીની આપને પિઝાન આપું.

તેનું દરણુ ભાઈ જૈતમ સારાભાઈએ દક્ષિણમાં કયાંકથી કરેલું. એક સાંજે
 મેં એને તેમના આવાસમાં જોઈ અને હું તેના ઉપર મોહી પડ્યો. મેં એના
 વિશે ભાઈ જૈતમભાઈને પછી પૂછપરછ કરી અને તેમણે જોડેલું જાણતા હતા
 તેટલું. કશું પણ ખરું, પરંતુ મારા દિલને સંતોષ ન થયો. જૈતમભાઈએ તેમના
 અતિમાઝનાનામાંથી ખીચી ઘણીએ બતાવી. તે બધી જ સુંદર હતી, પરંતુ માતંગીને
 સૌંદર્યવિશેષ એક હતો.

નિર્વાતસુંદર માતંગીને ધરાઈ-ધરાઈને જોતાં અને ભાવસમાધિ થતી અને.
 તેનાં અંગોની પ્રાણ પીગળીને લોહી, હાલ, માંસ અને મગ્ગમાં પડેલાઈ ગઈ.
 એની આંખો પણ ફરજી. મેં જે કૌતુક જોયું તે કશું નહિ.

તે રાતે જ્યારે હું જાંધી ગયો ત્યારે માતંગી મને સ્વપ્નમાં આવી. તેણે
 મને એક હૃદયદાયક કહાણી કહી.

ધરતીને એક વાર રતિલાલસા થઈ. સૂર્યના માર્ગમાં તે જિભી રહી, તેના
 શૂક્રકણે સૂર્ય તેના ઉપર મોહી પડ્યો, ઉભયના સાહચર્યના ફલરૂપે માતંગીનો
 આવિષ્કાર થયો. પાતાળમાં—ધરતીના પિયરમાં—માતંગી જિહરતી ગઈ,
 મોહી થતી ગઈ. બાકા મટી યુવતી થઈ. એને લાયક કેઈ મળ્યો નહિ એટલે
 માતાને તેણે કહ્યું. “મા, તું મને પાતાળમાંથી બુલોકમાં લઈ જા.” ધરતી ફરી
 અને માતંગી જેવી હતી તેની પૃથ્વી ઉપર જાણે જિપસી આવી. એને એના
 પ્યાલ હતો કે પૃથ્વી ઉપર દૃષ્ટુ જેવા પ્રેમી છે જે તેને જરૂર પોતાની પ્રિયતામાં
 કરશે. પૃથ્વી ઉપર આવ્યા પછી તેને સમજાયું કે તેની એ ધારણા ખોટી હતી.

અને કૃષ્ણને યદ્ય ગયે હજારો વર્ષો વીતી ગયાં હતાં, ભગ્નહૃદયા માતંગી જીભી જીભી યૌવન વિતાવવા લાગી—કૃષ્ણ સમાન કોઈ પ્રેમી મળી આવશે તેની આશામાં ને આશામાં. છેવટે એનું અગ જડ થઈ ગયું, નિઃશ્વેદ બની ગયું. બધાં એને માત્ર ધાતુની પૂતળી માનવા લાગ્યાં અને બિચારી માતંગી અનેક મંદિરોમાં આમથી તેમ ઝીંકાવા લાગી. યુગો પછી એક કરોડપતિ યુવાને પોતાની કલાતૃષ્ણા છિપાવવા એને ખરીદી. આજે પોતે તે યુવાનના આવાસમાં યુગયુગના નૈરાશ્યને ઉચ્છ્વાસથી જીભી છે. તેને એટલું થાય છે કે તેને કાન્ત તેને હજી સુધી લાખ્યો નથી. અને ને જુએ છે તે તેને ધાતુની પૂતળી તરીકે જ વખાણ્યા કરે છે, એના જડ અંગની તારીફો કર્યા કરે છે. માતંગીના હાઈની, પરતુ, કોઈને પડી નથી.

મારી આંખ જીવંતી ત્યારે પડેલના પાંચનો સુમાર હતો. શીતળ પવનની મંદમંદ ગતિમાં પાસેનાં વૃક્ષોનાં પર્ણોં બેસતાં કાને પડતાં અને નજીકની દેશ્વે લાઇન્સ ઉપરથી તાજી સાર ગંધેલી ટ્રેનના અવાજનાં મોજાં કાનને ધીરાંધીરાં અથડાતાં હતાં, ત્યાં રેલ્વે પર ધોરના પગલાંના સૂર પણ પુરાયા અને એ ત્રણેના સંસ્કારોષ રૂપમાં—અનુષ્ટુભમાં—માતંગી બેખરીમાં જીપસી આવી.]

—ય. ન. મહતા

: અનુષ્ટુભ :

ધરાને સહસ્રા જગી એકદા રતિલાલસા;
મુખથી મેળની તૃપ્તિ ઉછેરી ગર્ભમાં તને.
સુરક્ષાયું તારા વાધું પાતાલે વધુ સુંદર;
પરંતુ યોગ્ય બોક્તા ત્યાં દષ્ટિએ ના પડ્યો કંઈ.
અનંગવિહ્વલએ તે માતાને વિનતિ કરી;
“બુદ્ધોક્તમાં જવા સારુ માર્ગ દે” એમ બિચારી.
વાતસલ્યથી ધગ ફાટી ભૂપટે જીપસી તું આ;
કાન્ત કાંક્ષતી જીભી એકાગ્ર નયનાંમુજે.
ધારી છે આગ્ર હૈયે તે કૃષ્ણ સદશ કાન્તની;
હજારો શરદો ગોઠી સુંદરી હતમાગિની!
પામવાને નિરાશ તું આવી આ શ્રુત્યુલોકમાં;
નથી કૃષ્ણ, નથી કૃષ્ણ, ઘેલી! કૃષ્ણ નથી હવે.
હ્રદ ને યોગમાં, ભોગે ક્ષીણ ને, ચકિતહીન ને;
પુરુષા: શી રીતે તારો ઉપભોગ કરી શકે,

અતિ દીન છતાં તારું દુઃખ હું હૃદયે ધરું;
 અનુરાગ યદી પ્રેમી કાવ્યમાં દર્દ વર્ણવું.
 “વાંચ્યો છે ભાવ તે સાચા મારા હૈયે રહ્યા છતાં;
 શબ્દોના પાંજરામાં એ ભાવોને શીદ પૂરવા ?
 સ્વયં દુઃખી બની દુઃખ અન્યને કરવું વૃથા;
 અશબ્દ દુઃખનું ગીત એકતિ ગા તું અશ્રુએ.
 પરાયા દુઃખથી દુઃખી થવા ઈચ્છા નથી હરે;
 સ્વયંસંવેદ છે દુઃખ પ્રેમીનું એકલું રુવે.”
 “માનિનિ ! સ્નેહીતું બાગ્યું દુઃખકંઠ્ય છે સહ્યું;
 ભલે ગા લાધજો પ્રેમ મર્ત્યને લાધજો દયા.
 સંભવે પ્રેમનું મોતી દયાના સાગરે શું ના ?
 સંભવે મર્ત્યનો પ્રેમ માતંગી હૃદયે શું ના !”
 “દયાથી સાધ્ય ને પ્રેમ બલા તે છે કનિષ્ઠજ;
 નથી પ્રેમ પરંતુ છે પ્રેમની મૃમતુષ્ણિકા.
 મારા દુઃખે નથી દુઃખી દુઃખી છે પ્રેમથી તું યે;
 કહે કિંતુ મને મિત્ર મોહો મારા પરે શીદ.”
 “માતંગિ ! મા મને પૂછ સ્તનોને પૂછજો પ્રિયે !
 હોડોના વાંકને પૂછી, પૂછજો તું નિતંબને.
 માતંગિ ! મા મને પૂછ અંતરે પૂછજો પ્રિયે !
 કાવ્યના દર્દને પૂછી કાવ્યનું હૃદય પૂછજો.
 માતંગિ ! મા મને પૂછ પૂછજો તું વિધાનીને;
 અનાયાસ થયું મારું મળવું અહવું તને.
 માતંગિ ! તું ભલે આવી આશપીશું ઉમંગથી;
 આપણાં હૃદયોમાંનું ગીત એકાંતિકું રૂડું.
 માતંગિ ! તું ભલે આવી જીડીશું પ્રેમપાંખથી;
 આપણાં હૃદયોમાંના પૂરીશું પ્રાચ્ય એકલાં.
 માતંગિ ! તું ભલે આવી હસીશું એકલાં અહીં;
 આપણાં હૃદયોમાંના આનંદોને ઉછાળાશું.”
 એવામાં પારખ્યો તેની દષ્ટિમાં ભાવ અંરિયર;
 મને લાંબું હતી તેમાં રજૂદા મૈત્રીની પ્રેમજા.

: ઉપજાતિ :

અધોર રાત્રિ સમી શાંત સ્થામા
આકાશનો અંત નિહાળતી ત્યાં;
નિતંબનો ભાર ઉતારી પાથે,
ધરિત્રોને દાખતી નગ્ન જીભી.

: અનુષ્ટુભ :

“માતંગિ!” એમ ધીરેથી ઘણું ધીરેથી ઉચ્ચારી;
એકાંતે આત્મરાગાને નેત્રઆશ્રેષ્ઠ મેં દીધો.
“માતંગિ!” એમ ધીરેથી ઘણું ધીરેથી ઉચ્ચારી;
એકાંતે આત્મરાગાની પાસે હું સંચર્યો ધીમે.
“માતંગિ!” એમ ધીરેથી ઘણું ધીરેથી ઉચ્ચારી;
એકાંતે આત્મરાગાનાં અંગોએ સ્પર્શ થઈ ગયો.

: ઉપજાતિ :

અધોર રાત્રિ સમી શાંત સ્થામા,
ત્રિભંગથી જીભી રહી પ્રમત્ત;
અનંગને ભંગ કરી અભંગા,
ન લક્ષમાં લેતી પ્રમાદ મારો.

યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા

પૌષ્પઆહત્તા વિનાશ-સમયે

[પ્રાચીન . ભારતના રોમ દેશ સાથેના જાદ
સબન્ધને આલેખતું એક કલ્પિત કથાકાવ્ય.]

: પૃથ્વી :

પ્રભાત મહી સર્વના કિરણ અધિધને ચૂમતાં
ગુલાલમય સૌ તરંગ બની ઉજ્જનતા દતા.

તરંગ ઉપરે વંદાણું તરવું હતું એક ત્યાં,
સમાન લય-તાલથી કરવું નૃત્ય હિન્દાસમાં.
બધે જળ ભર્યો વિશાલ પ્રસર્યો હતો ગાલિયો.
તરંગ તણી નીલવણું ઝીણી બાનથી ઓપતો.
અને પરમ શૂન્યતા, વિજનતાતણા અર્કે શી,
બધી પ દિશમાંહિ વ્યાપી રહીતી.

અને નાવમાં
વણિકસ્વરૂપ ભાસતા મનુજ એ હતા. એકનાં
અદાર-વિસ વર્ષ આ જગતમાં જવડે ગયા ૨૦
હશે: અવરતે મુખે વિલસતી હતી પ્રીતતા,
કરન્તી અગિવ્યકત ત્યાં વિષમ તીવ્ર રેખાવલિ
ધણા અનુભવે વડે રચિત, જાણુશ્યા સમી.
વધો નીરવતા વિદારી પડી પ્રીત, બીજા પ્રતિ:
“રમરે. ૭. યુવરાજનો,—મુખમંદિરમાં,
કુમાર! શુભ આજ નન્મદિન છે?” “પિતા! કેમ એ
વિસારી શકું? ત્યાં તુષેશ્વર મહેન્દ્ર-આદિત્યના
મહાલયમહી ગહોત્સવ હશે;” કુમારે કહ્યું,
“અને જલધિવારિમાં ભમવું આપણે તો રહ્યું.
અનેક દિવસો સુધી સફર એકવી શૂન્યના ૨૦
નિવાસ સમ સાગરે, જહીં મનુજ ના પ્રા મળે.
પહોંચી પરદેશમાં પડી અજાણ લોકો સહ
વણિકપથ તણી કયા કરવી ના ગમે એ મને.”
સુણી વચન એ બધાં હર તણી નિરાશાભર્યો,
કહે ફરી પિતા, “કુમાર! હજી મેં તું એવું રહ્યો.
તું કાં સમજતો નથી પ્રચુર લાભ વણિન્યથી?”
“પરન્તુ મુજ તાત! એહ અતિલાભને આપણે
શું આપણી જ બુદ્ધિ ભારતમહી રહી સૌખ્યથી.
ન પામી શકીએ?” “તું મૂર્ખ! રમરતો નથી કેમ તું
શ્રુતિવચન આ ‘ચરાતિ ચરતો મગ:’ એહવું? ૩૦
પડી શ્રુતિ વહી રહી, “અમવિહીનને શી નહિ.

નિરુધ્ધા જ છુદ્ધ. ઇન્દ્ર ગતિશીલનો છે સખા."x
 "શું ઇન્દ્ર ગતિશીલનો સુહૃદ?" રહેજ આશ્ચર્યથી
 કુમાર વદિયો. જરા સ્મિત કરી પિતાએ દહ્યું.
 "ન કેવંલ જ ઇન્દ્ર એ, પણ મહેન્દ્ર એ"

ને હ્યું

સહીલ સહિલે વહાણ, ઇતિહાસ કેા પૂર્વના
 સરે જ્યમ અનન્ત કાળ મહો; શ્વેત રેખા અને,
 હિરણ્ય સ્મૃતિ શી, પછાડી જળમાં રહી શીજની.

*

હવે વરસ એંસીમું. સકે મહોં ઇસુ ખિસ્તનો,
 વહો રહ્યું અનન્ત વર્ષતણી માલિકામાંહિ ત્યાં, ૪૦
 જહોં છટકિ દેશ આજ . સે પદન્યાસ શો
 યુરોપ-નટશજના. નગર સંમિષઆઈ તથું
 ખીલી રહ્યું હવે તહોં સમય-વેલના પુષ્પ શું;
 અને સુરભિ ગન્ધ સંસ્કૃતિતણી બધા રોમના
 પ્રદેશમહો તે તણી રહોંતી ખૂબ ફેલાઈને.
 વળી નગર-આંગણે જલધિ, અન્ય દેશોતણા
 અનેક અતિયિતણા પગ પખાળા સન્માનથી,
 જોભો તહોં રહો હવે નગર-વૈભવોને લહો.
 તરંગ-નયનો થકી.

નગરવાસીનું હર્ષ્ય કેા

સમુદ્ર પર એક ત્યાં ખડું હવે, મહાન અસ્મિતા ૫૦
 પુરીની પ્રગટાવતું. મુખજ એ તણે આંગણે
 પ્રશુ-ગૃહમહોંથી જૂલ થકી આંહિં આવ્યા સમું
 અદોષ શિશુ વર્ષ એ-તણુ તથું હવે એસતું.

x મૂળ મન્ત્રઃ માતાશ્વાન્તાય ધીરસ્તિ રતિ રોદિત્ત શુધમ ।

પાપો નૃપદ્વયો જન દન્દ્ર દચ્ચરતઃ સચ્ચા ॥

—એતરેય બ્રાહ્મણ, ૭/૧૫.

સમુદ્ર પર દૂરથી જ તટ્તું નિહાળ્યું તહીં,
 વહાણુ શિશુએ અને તરત ખૂમ પાડી વહું,
 “પિતાશ્રી! પ્લવ એક, સાગર પરે દીસે હંસ શું.”
 સુણી વચન એ બહાર ઝટ આવિયો એક ત્યાં
 મનુષ્ય ઉચરન્ત, “કેમ ખૂમ પાડી, આયોન! તહે?”
 સમુદ્ર બાણી આંગળી કરી રહી અને બાલિકા,
 “અહો! વિજયગુપ્ત તું જ પ્લવ બાસતું એ મને!” ૬૦
 “પિતા! વિજયગુપ્ત કોણ?” “મુજ મિત્ર એ આવતો
 અહીં ભરતવર્ષથી.” “કહીં રહું પિતા! ભારત?”
 “જો સૂરજ ન્યાં. અહીંથી અતિદૂર છે ભારત.”
 વહાણુ તટની સમીપ ઝટ નાંગ્યું તે પછી.
 અનેક દિવસો તણી સતત અબ્ધિયાત્રા પછી
 તહીં વિજયગુપ્ત દષ્ટ ધરતીપટે જીતયો.
 “કુમાર! તહીં જે દીસે પરમમિત્ર ઓલિન્થસ,
 પરન્તુ વળી કોણુ આ શિશુ?” “અહો! તમે આવિયા
 પુનઃ અમ પ્રદેશમાં. વિજયગુપ્ત! આનન્દથી
 ભરાય મુજ હૈયું આજ, કરું સર્વતું સ્વાગત.” ૭૦
 અને ઉભય મિત્રતું મિલન રનેહ-આશ્લેષમાં
 બન્યું સુભગ પૂર્વ-પશ્ચિમતણી વટાવી સીમા,
 બન્યું સુભગ આર્-રોમકતણી વટાવી સીમા.
 “પ્રણામ કર હાર્દ! વિજયગુપ્તકાકા, જ આ
 અને તુજ કુમારભાઈ,” કહું એમ ઓલિન્થસે.
 “અહો! શું તવ કન્યકા? નવ હતી અમે ન્યાકરે-
 ગયે વખત, પાંચ વર્ષ પર આંદિ આવ્યા હતા.
 શું નામ તુજ નામિકે?” વિજયગુપ્ત એ જાયયો.
 અને ગઈ લપાઈ એ શરમથી પિતાની કને:
 “ચલો ધરમહો બધામ,” હસતાં કહું રોમકે. ૮૦
 વણિકપથ તણી કયામહો કંઈક માસો વીત્યા
 અને સુખમહો ગયો સમય સર્વ તેઓતણો.

મનુષ્ય જનમે, મરે: સુજન-નાશની શૃંખલા
 સદા ય ફરતી રહે; કુદરતી ક્રમે ને વળી
 સમાજ, યુગ, સંસ્કૃતિ, જગત રે 'કોંગે-આયમે.
 ક્ષણેક્ષણે કરાલંદ્રુ મુખમાંથી મૃત્યુતણી
 પળે સકલ સૃષ્ટિ: સૂક્ષ્મ-અતિસૂક્ષ્મ વ્યાપાર એ
 રહી મનુજદૃષ્ટિથી પર, થતો નહિ ગોચર.
 પરન્તુ બલતાન શક્તિ જળ સૃષ્ટિ-સંહારિણી
 થતી પ્રગટ રૌદ્રરૂપમહી ત્યાદરે માનવી ૯૦
 નિદાણા શકનો બયાનક વિનહિ-લીલા અને
 અસહ્ય અસહાયતા પ્રકૃતિ પાસ પોતાતણી
 પૂરી અનુભવી રહે; ન નિજ શક્તિ એ રોકવા
 બને કદી સમર્થ, વ્યર્થ વળી' ભુદ્ધિ થે ત્યાં થતી.
 મહાનસતણો નિવાસ, પ્રજ્ઞાગ્નિની બોડ ને
 પ્રચંડતમ મૃત્યુના દૃઢ તુરંગ-સંત્રી રમો
 ગિરિ વિમુચિપદ્મ, -સમાધિગત યોગી શો દીસતો,-
 મહાનગર ધોમ્પિઆમ્ર તણી પાદરે જે દતો
 પ્રમુખ, સદસા કાંચો ધૂંધવતા મદાપૂર શો.
 વૃષ્ટિ સિખર, ક્ષાતિયુ મુખ, ભીડી રણા પથરો ૧૦૦
 અને પ્રખર અગ્નિની રાતસહસ્ત્ર જ્વાલાતણી
 ભયાનક છત્રો ચઢી સરપ જેવી આકાશમાં.
 પડાડ મુખમાંદિથી અવનિ જાળ ઓડી રહી.
 ધરી બીપજ છત્ર મરતક પરે ધુમાડા તણું
 ચડ્યો અનલ, -આપજુદ નૃપ, અદ્રિ-સિંહાસને.
 જહોંથી જન્મનિર્જરો નિખિલ છવના પોપક
 વજ્રસમ વજ્રવતી કરતીસાજ તે આજન, હા!
 ગિરિ રતન મહોંથી કેમ અનિહિત્યુ લાવા-રસ
 વરાવી ચાકની! કઠોરહૃદયા બની કેમ એ?
 મુખેથી નીકળી વલો પ્રચુર ધોધ લાવાતણો ૧૧૦
 અને ગિરિયડી ઢળ્યો તલ-વસેલ ગાગો મહોં.
 મહાન વળી જૂંપડાં, તરુવરો અને ખેતરાં,

હયો, મહિય, મેય, માનવ, અધુન એ ભક્તો
 પ્રચંડ ગતિથી ધસ્યો નગરના જ માર્ગો મહોઃ
 પુરી મહો ગયા હતા વિજયગુપ્ત, આલિન્યસ,
 કુમાર સહ ક્યાંક દૂર નિજ હર્મ્યથી ત્યાં મુણ્યો
 ગડુક ગગડાટ ને પથર કેરી વૃષ્ટિ લહી.
 "જોડો, ઝટ ધસો, અહો ! વિસ્તુવિયસ વગે લાલ, હા ?
 અરે ! પથર વાગિયો ! કહો યહી અહીં એ પથો ?
 બળે મુજ શરીર ! આ ધગધગનું શું આવિયું ? ૧૨૦
 પિતા ! જનનિ ! ન્હાસ ! ભાગ ! હુમલો થયો શત્રુનો ?"
 વધ્યો નગરમાંદિ એમ નભવેધિ કોણાહલ
 કંઈ ન સમગાયું જાય, મુણ્યું જાય ના કાનથી,
 ધસે જન બધાંય બહાર નીકળન્તં ઉન્મત્ત શા
 અને પથરથી ધવાય.

કહ્યું ત્યાંહિ ઓમિન્યસે,
 "કુમાર ! યમ ! મિત્ર ! શીઘ્ર નીકળો !" અને એ ત્રણે
 ધસ્યાં, રથ પર ચઢ્યા, ધર નાંદી ને રથ
 પથે પ્રચુર વેગથી ધસમસ્યો; ન થોડે ગયો
 તહીં સરર તીર શો શકલ એક પાયાણુનો
 પડ્યો રથ પરે; પરન્તુ નવ હાનિ તેથી થઈ. ૧૩૦
 બીજો શકલ આવિયો. ધરણિએ દળ્યો સારથિ.
 હયો ખળખળા ગયાં. "જોડ, કુમાર ! તું લે અહીં
 લગામ, ઘડી આવી આ જીવન-મૃત્યુના હોડની,"
 વધો વિજયગુપ્ત; ને હથ ફરીથી કાબૂમહી
 કુમાર-કરમાંદિ આવી ધસિયા મહાવેગથી,
 મનુષ્ય ધસેતાં અગાડી, અહીં પૂંદ લાવા ધસે
 કરી ઉજડ સર્વ માર્ગગત ધામ લોકેતણું,
 શિલાશકલ એક ત્યાં હથ-શરીરને ચીરેતો
 પડ્યો. રિથર થયો રથ, ત્રણ જણા જોડીને કૂધા
 અને ધસમસન્ત શીઘ્ર ગતિથી ગયા દોડતા: ૧૪૦
 પડોંચી નિજ હર્મ્યમાં, "ચલે, સિલીન ! આવોન ! રે

ચલો ઝટ," પ્રચંડ સાદ્યકી એમ પોકારિયું.
 અને જનની સાથ પુત્રી ઝટ આવી ત્યાં આંગણે.
 "પ્રિયે! મુજ મિત્રીન! આજ ત્રિયો છ જન્મલાગુખી.
 કહો જવું? ને ન માર્ગ." કહ્યું એમ મોહિનિએ.
 અમાન બની ત્યાં સિત્તીન ધરણી પર ને કળા.
 કુમાર તડો બેસિયે, "નવ વિલંબ, મકા! ઘરે,
 ચલો, ઝટ કરા. લડે હું હિંમતી જ આયોનને."
 સીધી કાંચકી એકને કુસુમ શી કુમારે, અને
 પછી હિંમતી રોમકે નિજ અમાન અધાંગના. ૧૫૦
 બધાંય ખૂબ વેગથી જલધિને કિનારે ગયાં,
 જહો વિજયગુપ્તનું. રણ રણ હવું નાંગરી.
 "પિતા! ગિરસખા! સડાવ તમ આ હાથે ગાયું હું ..
 તથેય મળી નાવને તરતું નીરમાં મુકિયે."
 પદિશ્રમ કરી પછી રણ લઈ ગયા નીરમાં
 તથેય જાય. ને સિત્તીન સદ સર્વ એની પર
 ચક્રી જઈ હાથાર્ધમાં જ વિચારી ઉરે અભિધના.
 સમુદ્ર તણી શીત વાયુ-સદરી ચક્રી બાનમાં
 સિત્તીન ફરી આવનાં, મુખ નિહાળ્યું આયોનનું.
 ન એ સિંચુનણે મુખે હતી કંઈય ગાનિ, અને ૧૬૦
 જીભી હતી નિહાળતી નિજ સુદૂર આવાસને.
 "પિતા! જનનિ આપણુ ધર હવે દીસે આલસું.
 જુઓ! તડો જુઓ! શું સાય ગૃહ આવશે આપણી"
 કરી રિમન વહી રહી સરસ એમ એ આલિકા.
 અને ઉમમ દંપતી નયન-નીર સારી રણાં.
 વધો વિજયગુપ્ત, "મિત્ર પ્રિય! શોક આ ના ધરે."
 અને ફરીથી આલિકા વહી, "પિતાશ! ક્યાં આપણે
 ત્યજી ધર જામ રણાં!" "મીઠી! આર્પ-આવર્તમાં:
 જહો તુજ કુમરમાર્ગ તણું હમરું છે ત્યાં જાયું."
 કહો વિજયગુપ્તનાંય નેયનો બોલનાં જાયે. ૧૭૦
 અને તરતું ગાય નાવ જલધિ-તરંગો પર
 સમાન લય-તાલથી કરતું રત્ય ઉદાસમાં.

“કુમાર! ગતિશીલનો સુહૃદ્ ઇન્દ્ર,” ઊઠ્યો ધ્વનિ,
 “મહેન્દ્ર પથુ,” એ પ્રતિધ્વનિ વળી ચયો. ને સયુ
 સલીલ સન્નિલે વહાણુ. તહીં શ્વેત રેખા, અને,
 ઉરઃસ્થ રમૃતિ રી, પ્રછાડી જળમાં રહી શીલુની.

૧૭-૧૯ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૭.

રજનીકાન્ત મોદી

[નોંધ : ઓલિન્થસ-Olynthus. આયોન-Ione. સિલીન-Oyllene.]

હું ગાન ગાઉં

હું તારાં ગાન ગાઉં પિયુ પિયુ ટહુકતાં પપૈયાની જેમ,
 હું તારાં ગાન રેલું છલછલ ‘છલક’તાં સમુદ્રોર્મિ જેમ,
 હું તારાં ગાન ફોરું ચતચત દલના કુદલ કો પક્ષ જેમ,
 હું તારાં ગાન નરું વનવન મરુતો નર્તતાં મરત તેમ.
 જેણે મારા અધૂરા મનુજકરણમાં પૂરી કો નવ્ય શક્તિ,
 જેણે જળાં વિદારી રસઅપરસનાં દીધી કો ઉચ્ચ ભૂક્તિ,
 જેણે જાગી અહીડી મગનતલતણી દિવ્યની ભૂમિ આધી,
 જેણે મિટીતણી આ મુજ સદુ ઘટના તેજને બાણુ વીધી,
 તે આ પૃથ્વી પરનાં અખંડ મનુજમાં ભવ્ય જે શક્તિયુજ,
 મૂર્છાનીરે ફૂળેલાં અખૂડ મગજમાં દિવ્ય જે જ્ઞાનગંજ,
 દુઃખો દૈન્યેતણા આ વિકલ વમળમાં સિદ્ધ આનંદ અદ્રિ,
 સૃષ્ટિ-દૌભોગ્યમાં આ ક્રુવતમ ઘુતિનો કુદલ સૌભાગ્ય ચંદ્ર.
 તેનાં હું ગાન ગાઉં પલપલ રટતો લૂમિતો જન્મ નવ્ય,
 જાય ચિન્મયવેશે સુમુદિત ભમેતો બા જતો માંવિ ભવ્ય.

એપ્રિલ ૧૯૪૩

સુન્દરમ

લણુણી

રંગે રમો, સંગે રમો રે!
 ભરી ભોમકા મલકી તેડે શ રે!
 રંગે રમો, સંગે રમો રે!

લીધી વિદાય જુવો ધરતીની મેહલે,
 સોનાથી ક્યારી છલકાય!

મોતીની મૂડી લરી ડાલે કમલમાં,

પાળો સૌ મોલે ઢંકાવ! રંગે ૨

ઓતરા ને ચીતરાએ મ્હેર વાલી કાધી,
વાયુએ ઢાળી છે પાંખ,
અગનૂલોના અમૃત વરસાવથી
મક્કકે શી સૂરજની આંખ ! રંગે ૦ ૧
છોડી મદૂલી આવો, આવો ધર ગોખ તમણ,
લણુણીના લેવાને લ્હાવ !
પ્રાણુભરી લલકે સૌ સીમભરી દેતાં
ગીતો કે લણુણીનાં ગાવ ! રંગે ૦ ૩
ડાલે વનો ને ડાલે છે ખેતરો,
ગલકે છે મનડાનાં મોર,
ધરતીમેયા ધરી સોનાના યાળ જિમાં,
કે'તાં, "સૌ આવજો પોર !" રંગે ૦ *૪

* "પનથટ"માંથી

રનેહરશ્મિ

સનમની કપ્પ પે

: પૃથ્વી :

વિશાળ વડલા તજે વિજન ધાનકે પોદતી
હતી સનમ કપ્પમાં પ્રણવ-પુરણથી મ્હેકતી.
શિરે કપરનાં દતી મધમધી સુમે'દી રદી.
સુધા મધુર પંખીની ગીત સુગવણિયે દતી
અને વડ રડી રડી પરબુ અશ્રુએ વેરતો
ખચાવ કરતો હો વિવિધ ગોસમે પિતૃ શો.
તર્દી સનમ મૃત્યુને દિન પરાલિયે પ્રીતમ
મોઘો ફૂલ ચઢાવતા સનમ કપ્પ પે બાવિક
ચલખ, નરગીતનાં કુસુમ વેરતાં અશ્રુનાં
ફૂલો ૫ પડી ત્યાં ગયાં કપર આર સોદાવતા ! ૧૦
રડ્યો ખૂબ રડ્યો અને ધૂપસગી તર્દી ચેતવી
નગી કપરને ચમી સનમને કળું લેતથી;
'તને નર્દો બૂલીય દુઃ, ધૂપસગી સમેા હવને.
સદા ન્હલીય ગ્રેવરી, પ્રણવ-પુરણને વેરનો.'

ભૂચેન્દ્ર વડીલ

ઝરનો કટારો

પૂનમયંદ હતો ગામડાનો નિવાસી. પરંતુ તેના પિતાએ શહેરમાં મોકલી તેને ભણાવ્યો. તેના પિતા પાસે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જમીન હતી, અને થોડી જમીન ધારણ કરનાર ખેડૂત ગામડામાં જમીનદાર ગણાઈ સરવું માન પામે છે. પૂનમયંદના કુટુંબ પ્રત્યે ગામમાં અને આસપાસના પ્રદેશમાં માન અને સન્માનની લાગણી વ્યાપક હતી. ખેડૂનો પ્રત્યેની ગમતા પૃથુ એમાં કારણરૂપ હતી. પૂનમયંદનો પિતા ખેડૂતો પાસે ઠીક ઠીક કામ લેતા; પરંતુ તેઓ જાતે કાંઈ પણ મજૂર જેટલું જ કામ કરતા હતા, અને ખેડૂતોના કુટુંબની બહુ કાળજી રાખતા હતા. ખેડૂતોનો કટસોડ ભાગ મુસ્તીમેનો હતો. પરંતુ સેંકડો વર્ષોથી, વંશપરંપરાથી સાથે રા.થે મજૂરી-મહેનત કરતા કિંદુ મુસત્રમાનો વચ્ચેનો ધર્મભેદ પ્રામથ્યનને અંશ પં દસાવી શકે નહીં. કિંદુ હોય તે પૂજાપાઠ કરે અને મુસ્તીમ હોય તે નિમાઝ-પઢે એ સ્વાભાવિક ગણાતું. પ્રેતપોતાનો ધર્મ પાળવામાં કાંઈને કશી હરકત આતી નહીં. એકબીજાના તકેવારો પૃથુ સાંક્રાવાન્ય ગની ગયા હતા. દિલ્લીના ધનપૂજાર કે શારદાપૂજનમાં મુસ્તીમ ખેડૂતો ખુશીથી પ્રસાદ લેઈ રાખતા હતા. અને છઠ્ઠે દિવસે પૂનમયંદના પિતા મુસ્તીમે ને-ઝુંવરે, જઈ 'છઠ્ઠુ પારા' કરી આવતા.

પૂનમયંદ મરુનો હતો અને તેનું લગ્ન બહુ ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યું. અસત્ર ગામડાના પરંતુ શહેરમાં જઈ ધંધામાં કમાણી કરી સાવેજી એક ધનિય કુટુંબની કન્યા પૂનમયંદને મળી. સંજોગે જુગ પ્રેમસંગ હોતો નથી. પ્રેમ રિશીતી ધર્મી કવિતાઓ પૂનમયંદે મુખ પાડે કરી હતી, છતાં એણે લગ્નમાં કાંઈ વાંધો લીધો નહીં. લગ્નગંધીને તેણે કટોક એઈ હતી. શહેરનો આપ તેનામાં હતો, તે થોડું ઘેરેછ શીખી હતી, અને તેનો દેખાવ ગમે એવો હતો. લગ્ન કરી લેનાર કંઈ વિદ્યાર્થીઓ પેતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી શક્યા છે એવા દાખલાદલીલને વશ થઈ અભ્યાસમાં

લગ્ન વિધનરૂપ છે એવી માન્યતાને જાણુએ મૂકી પૂનમચંદે લગ્નજનવતી સાથે પોતાનાં લગ્ન થવા દીધાં અને પોતાનો બાકી રહેલો અવધાસ યાંત્રે રાખ્યો. મુખપાઠ કરેલી ગ્રેમની કવિતાઓ તેને હવે કામ પણ લાગી. પરંતુ પત્નીને તે ચડાવા પણ લાગ્યો અને ગ્રેમપત્રો પણ લખવા લાગ્યો—જેના ગ્રેમભર્યા જવાબ પણ તેને મળવા લાગ્યા.

વિદ્યાર્થી-અવસ્થા અનેક રીતે નાજુક કહી શકાયો. અવધાસ એક પાસે જોયો; બીજી પાસે ચૌવન; ત્રીજી પાસે ગાંધી ઉત્કર્ષની ચોખ્ખાઓ અને ચોથી પાસે સ્વદેશભક્તિ. બીજા દેશોમાં સ્વદેશભક્તિ શ્વાસ જેટલી સ્વાભાવિક હોય છે. કારકિર્દીની વચ્ચે સ્વદેશભક્તિ આવતી નથી. પરંતુ પરંતત્ર દિંદનાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વદેશભક્તિમાં સ્વાતંત્ર્યની લડત એક મંદસ્તંભનું સ્થાન લે છે. અને કારકિર્દી સાથે ધર્મશું પગ જોલાં કરે છે. પરંતુ સંસ્કારની નોકરી કરવી કે દેશસ્વાતંત્ર્યની લડતમાં અંપ્રસાધ્યું? એ મહાપ્રશ્ન ગ્રેમ સરખું જ મંથન વિદ્યાર્થીને કરવો જાય છે. એ મંથન પૂનમચંદના મનને પણ ચગડોળે ચડાવેલું હતું. કેવળ ઉદાર વંશ કરવો જોઈએ. પરંતુ ગાંધીવાદી અસહકારની ઢોળે કરવો? કે કોન્સિટાન્સી છૂંપી પડ્યાનો રસ્તો કરવો? હિંદુસ્તાનનો ઉદાર હિંદુ તરીકે કરવો? અને હિંદુઓનું એક મહારાજ્ય સ્થાપવું? કે ઇસ્લામીઓ સહ અધર્મીઓને પણ લડતમાં સાથે રાખી સર્વમાન્ય મારણો સ્થાપવો?

પરંતુ દેશની લડતમાં ઇસ્લામીઓ તરફથી ચતી અડચણો દેશને આઝોની માફક વિદ્યાર્થીઓને પણ મૂંઝવી રહી હતી. મુસલમાનોના આગેવાનોનું વક્તવ્ય ન સમજાય એવું ગૂંચવળુંમરેણું અને લડતને વિધનરૂપ નીવડતું હતું અને પ્રતિદિન એ વક્તવ્ય પ્રજાળ જન્મે જતું હતું દિંદને સ્વાતંત્ર્ય મળતું જોઈએ? એ પ્રશ્નનો ઇસ્લામીઓનો જવાબ હા હો; પરંતુ દિંદનાં હિંદુઓની રક્તની વધારે હોવાથી હિંદુઓની અહંમંતિવાળું સ્વાતંત્ર્ય તેમને ન ખપે. અત્રમ મનાધિકાર, હિંદુઓ જેટલાં જ પ્રધાનપદ, હિંદુઓ કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં નોકરીની સગાડ-પગી લાંબકાન હોય કે નહીં નો પણ. એ બધી સગવડ મળે તોય ખોસ્તી, શીખ અને બાકી રહેલી કેમો હિંદુઓ સાથે ભળી જાય તો અમારો ઇસ્લામ ખતરોમાં

આવી પડે એવી જૂમ મારો, બેશર્મ અને હિંદી ઇસ્લામ ગારકણો - aggressive મનનો જતો હતો !

ઇસ્લામને માફેધરી આપવામાં આવી ! પણ તે ખપી નહોતી હિંદી સહિષ્ણુતાને વગેવી, તેનાથી અનગ ઝીનો પડી, વિદેશી ઇસ્લામીઓની જાત, ધર્મ અને સંસ્કાર બિન્ન એ એમ ઢોનના સા પીટાવી આપ્યા હિંદુસ્તાનમાં કોવાદનું ઝેર ફેનારી' ધમને નટારી' જરાય મહેનત કર્યા વિના પાકિસ્તાન મેળવી ઇસ્લામી નેતાઓએ હિંદુ-સ્વાતંત્ર્યના પ્રભાતે વિદેને ધીરો તેના બે ભાગ કરાવ્યા ઝેર-સીંચા અગિની-હોળા મગદી અને કુરમા કુ-મુસ્લીમ બા ગાહે કંધુ પણ નહોતું હેંય એવું મતસિક દોઝખ હિંદને ગામડે ગામડે, શહેરે શહેરમાં અને વત્તા-વતોમાં પ્રગળી જોકું. હિંદુ-મુમનમાન દોસ્ત મગી કદર વેરને તીરે જાતા

પૂતમચંદ લજ્જાવતી સાથે એક સુમય રાત્રિ ગાંધી સ્વાતંત્ર્યદિનના ઉત્સવ માનુવા શહેરમાં આવો એ જ વરો એવું અજ્ઞાત પણ પૂરો કર્યો હતો પરીક્ષા આપી દેવાની તૈયારી હતી અને રસમમાં પોતે કયુ સ્થાન મેળવી વેતુ તેના પણ જાણે અસ્પષ્ટ રિચર ને કરતો હતો હિંદુ મુસ્લીમ ઐક્ય માટે જીવન સમર્પણ કરનારી માનના તેને મમી હતી કારણ જાગપણથી તેણે પોતાના આમચિત્તમાં હિંદુ મુસ્લીમને મળવના જોયા જ ન હતા સ્વાતંત્ર્યદિનનાં એપ્રિલ દરો એણે જોયા, લોક-નેતાઓને મચ હપરયા અને નબોવાણીમાં સાબરવા, ગીને મા અને સર-ધમેમાં તેણે સાચ આપ્યો છતાં એના હૃદયનો ઉત્સાહ ખડિને હતો ખડિન દિદ સરમો. આખા હિંદુ એ પ્રતિમિર્જા

વિશ્વમુદના ધાવ હજી જેવા અને તેના જ હતા. અતજ, કાપક, કાવરા, મોઢવારો વધે જતી હતી, નેતાઓએ રાજનયમાં હાથમાં લીધી પરતુ એક કષ્ટનુ નિવારણ તેઓ કરી શક્યા નહોત. બાણેનો ખો અરસપરસ વખાણતો પાતાગી ઝેર ફેની નીકળો પ્રમત્તામાં આપેતા વિવાદનુ નિવારણ હજી શક્ય નહોતું, ન હતું પ્રત્યે પૂજા માહત્તુ હતુ સહુ બાપણખાર નેતાઓને કે,

અને એક વર્તમાનપત્ર વેચતા ફેરિયાએ ખૂમ મારીઃ
'હિંદુઓની કતલ. જમીનદારના આખા કુટુંબનો નાશ. ઓઓનાં
અપહરણ.'

પૂનમચંદે વર્તમાનપત્રની નકલ લીધી, તેમાં નગર ફેરવી અને તેનું
દિલ ધડકી ઊઠ્યું. ફેરિયાની ખૂમ તેના અને તેની પડોશના ગમ માટે જ
હતી. તેને દોડવાનું મન થયું. તેને એસી જવાની શક્તિ થઈ આવી. તેની
આંખે દેખાતી સૃષ્ટિ કુવા માંડી. જમીનદાર તરીકે. એટલામાં તેનાં
પિતા જ ઓળખાતા હતા. તેના પિતા, તેની માતા, તેનો ભાઈ, તેની પ્રિય
પત્ની લગભગ તેની આંખ આગળ તરવરી રહ્યાં, તેમનું શું થયું હશે
એનો સ્પષ્ટ વિચાર કરતા જોટલી પણ સ્થિરતા તેના મનમાં રહી નહીં.
અંતે તે દેડી રોશન ઉપર આવ્યો. રોશને ખબર પડી કે એ બાળુની
ગાડી જ બંધ છે-અને જો ગાડી ખલ છે તેમાં ગાત્ર મૈનિકો જ ખલ છે
તેણે રોશન-અધિકારીને વર્તમાનપત્ર ખતાવી કહ્યુંઃ

'મારા કુટુંબ ઉપર આક્રમ છે. મને જવા દો.'

'આક્રમ ભલે હોય. કોઈને જવા દેવાનો કુકમ નથી.' સ્વામંત્ર સાથે
સભ્યતા બહુ આવી પૂનમચંદને દેખાઈ નહિ. નિદાન આગગાડીના વહીવટ
તો નહિ જ.

તેણે મોટરકાર અને ઘોડાગાડી માટે પ્રયત્ન કરી. એ બાળુએ
કોઈથી જઈ શકાય એમ હતું નહિ. કારણકે ગાડી તેને મળી નહિ તેણે
પગે ચાલવા માંડ્યું. પગે લાંબો હતો. દિવસ-રાતનું તેને જ્ઞાન રહ્યું
નહિ. રસ્તામાં તેને શકવામાં આવ્યો, ટોકવામાં આવ્યો. છતાં તેણે આગળ
અને આગળ ચાલવા જ માંડ્યું. રસ્તામાં ત્રાહી પોકારી ગયેલાં સ્ત્રીપુરુષ
બાળકોનાં ટોળાં તેને મળ્યાં. તેમણે તેને આગળ વધવાની ના કહી. દે.ઈ.
ઓળખીતું પણ તેને મળ્યું હશે. પરંતુ તેને કશું જ જ્ઞાન રહ્યું ન હતું.
કોણે શી વાત કરી, કોણે શા માટે શરૂ હતું એ કશાની તેને ગમ પડી
નહિ. એના હૃદયનું જે ચાલુ એનું કુટુંબ અને એનું ઘર હતું. અત્યારે
એ ખીજ કોઈ સૃષ્ટિમાં શ્વતો જ ન હતો.

ટોળાં અને ટોળાં તેને મળ્યે જતાં હતાં. એ ગયાં ભાગી આવતાં
હતાં એનું જરાય જ્ઞાન એને ન રહેવા છતાં એને. આજી આજી સમજ

તો પડી જ કે આસપાસ કાંઈ બચકર હિપાત ચાવી રહી છે. એ સમજે તેના પગને વધારે વેગ આપ્યો અને તેના ચાકનું વિસ્મરણ કગતી દીધું. તે આલતે આલતે પોતાને ગામ આવ્યો.

ગામ જાણે અજાણ્યું હોય એવો તેને ભાસ થયો. થોડાં દુર્ગમ દોર ફરતાં હતાં. ફરતા બસતાં હતાં, લટતાં હતાં અને - હાડકાં ચાતા હતાં. સમડી એકાંત આકાશમાં બિડી નીચે ઝડપ મારી પાછી આકાશમાં બિડી જતી હતી. ઝૂંપડાં કેટલાક બળી ગયાં. થોડાં જ મકાનો મોટાં કહી શકાય. તેમાંથી પણ ધૂમાડા નીકળતા હતા. કાંઈ માનવી ત્યાં દેખાઈ ન હતું.

‘હિંદુ પશુ નથી અને મુસલમાન પણ નથી!’ પૂનમના મનમાં વિચાર આવ્યો. તેણે પોતાના મકાનનો માર્ગ લીધો અને મકાન પાસે આવતાં જ તેના હૃદયે એક ધમકારો ગુમાવ્યો.

૨

એ શું તેનું જ ધર હતું?

એનાં મોટાં દાર ક્યાં ગયાં? હા, એક દાર દૂર કુલ્યાના ઘાની સાક્ષી આપતું પડ્યું હતું અને બીજું દાર અડધું બળી આપોઆપ હોલાઈ ગયું હતું! પર જાળ્યાની અને લૂંટાણી એધાણીએ હવે એણે ચારેપાસ દીડી. ઉપર, નીચે ચારે પાસ તેણે નજર નાખી. એ પ આારી થઈ કે હિંદુના મુસ્લીમોએ મેળવેલા સ્વરાજ્યનો તે જરૂર ભોગ ખાધો કે! તેનાં ઘરનાર અને તેની મિલકત લૂંટાઈ ગયાં હતા.

પરંતુ ઘરનાર અને મિલકત કરતાં પણ મોઢાં તેનાં માતા, પિતા, તેનો નાનો ભાઈ અને તેની પત્ની ક્યાં હતાં? પૂનમે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. અસ્તવ્યસ્ત બનેલા ઘરની બીજા ઉપર, પથ્થર ઉપર તેણે રુધિરના ઝાંટા નહિ-એક એ રથળે તો રુધિરના રેલા સુકાવા આવેલા તેણે નિહાળ્યા શું સહુને કાપી નાખ્યાં? તેમના દેહ ક્યાં? એક ઝોરડામાં પ્રવેશ કરતા તેણે એક સ્ત્રીનું શય બોયું. એ શય જમીન ઉપર પડ્યું હતું. એ શયનો એક હાથ હજી એક કટારના દાયા ઉપર પડ્યો હતો અને એ કટાર શયની છાતીમાં બિડી છિતરી ગઈ હતી. રુધિર જાણે હજી પણ

વહેતું ન હોય એમ જંગીન ઉપર પડેલી હુધિરધાર જોતાં. તેને લાગ્યું. એ
શય તેની માતાનું હતું !

તેની પાછળ દાર્દરો પડ્યાં. તેને ભાર્યો. તેના હૃદયમાંથી
ભય જેવો ભાવ અદ્વય થઈ ગયો હતો. આંખી દુનિયા શૂન્ય બની ગઈ
હતી. તેના હૃદય-તારો લગભગ તૂટી ગયા હતા. પાછળ જોતાં તેણે
પોતાને ઘેર નિત્ય આવતા, ધરતું કામકામ કરતા, સંબંધી સરખા એક
મુસ્લીમ ખેડૂતને જોળ્યો.

‘ઈબ્રાહીમ ?’ પૂતમચંદ સંબોધન કર્યું.

‘હા. ઈબ્રાહીમ !’ પેલાએ જવાબ આપ્યો. ઈબ્રાહીમની આંખો
પણ અસ્થિર હતી.

‘આ શું થયું ગયું ?’

‘જેહાદ જાગી છે. કાફરોને મુસ્લીમ બતાવવા અગર તેમની
કતલ કરવી.’

‘મારા કુટુંબીઓની કતલ થઈ ?’

‘ઈસ્લામ ન સ્વીકાર્યો એટલે બીજું શું થાય ?’

‘માતું શય અહીં છે. બીજાં શય ક્યાં ?’

‘તમારા પિતા અને ભાઈનાં શય ઉપર, કબરો રચાઈ ગઈ.’

‘મુસલમાન બન્યા હતા ?’

‘ના, માટે તો તેમની કતલ થઈ !’

‘અને લગ્નનું શય ?’

‘અગર નથી. એનાં ઉપર પણ કબરો રચાઈ દશે.’

‘કબરો બતાવીશ ?’

‘અરે, એમ પણ સાંભળ્યું કે લગ્નને કદાચ ઉઠારી પણ
ગયા હોય.’

‘તું અહીં કેમ છે ?’

‘તમારી માતાનું શય દાટવાનું રહી ગયું છે. એમણે તો આવવાલા’

કર્યો અને અને. પૂનમચંદ, તમે પણ પયગખરસાહેબનું નામ લેઇ
 ઈશ્વામી બની જાઓ. નહિ તો.' નમ્ર, વિવેકી, આખ પછુ ઊંચી
 ન કરનાર ઈશ્વ હોમે એક ચકચકતી કટાર મ્યાનમાથી બહાર કઢાડી, અને
 ઘેનછાગરી આખે તેણે પૂનમચંદને આગળ લીધો. માનવ આખમા
 આવી અને આટલી ફેરતો આવી સકતી હશે કે કેમ તેની શકામા પડેના
 પૂનમચંદે હાલું

'વાર હું ઈન્નામ સ્વીકારી લઉં. તુ જાણે છે કે હું નાનપણમા
 તારી જ પામેલી ગઝન-કવાલી રીખ્યો છું. પણ માના શમને જોવાતુ
 નથી એને જરા પ્રેરણે કરીએ' પૂનમચંદે કહ્યું

'હા, હા એવી વડામાં જ દોંગી એના ઉપર કેમ કરી દેઈએ' ઈશ્વાદોમની
 ધર્મ-વેનછા સંતોષ તો પ્રસંગ આવનો' હોવાથી ઈશ્વાદોમના હૃદય મા
 જરા સુવાગાશ આવી તેણે કટાર માન કરી, અને પૂનમચંદની માનાતા
 શમને ઉપાડવાની તૈયારી કરી પૂનમચંદે, માતાની છાતીમાથી સુધિગમીની
 કટાર કઢાડી લીધી અસાવધ બનેના ઈશ્વાદોમ ઉપર ધસારો કરી તેને
 જમીન ઉપર પડ્યો, અને તેની છાતી સામે કટાર ધરી.

'સરકાર, છોડો! હું હિંદુ ગતુ છું' મેંત નજદીક આવતુ નિદાગી
 ઈશ્વાદોમ બોલ્યો

'એવીના હિંદુઓ કના?' પૂનમચંદે પૂછ્યું

'બધાની કતન થઇ મુસ્લીમ બન્યા એ બધા'

'કયા છે એ બધા?'

'પૂટ કરી પાઘિસ્તાનમા ચલ્યા ગયા'

'તું કેમ અહીં રહ્યો?'

'હજી મહત્તેમાથી કાઠ કાઠ મળી આવે, જે તે લેવા રહ્યો છું!
 તમને જોવા એટલે...'

'મને મુસનમાન બનાવવા તુ મારી પોડળ આણ્યો, નહિ?'

'માફ કરો. મને જનોઈ આપો'

‘લે, આ જનોઈ!’

પૂનમચંદે ઇશ્વાકીમની છાતીમાં અત્યંત ‘જળપૂર્વક’ કટાર ખોલી દીધી અને તરફડતા તેના દેહને નિદાળી. તેણે એક ભવંકર અટકાવ કયું. તેના હૃદયમાં તૂટી ગયા, શૂન્ય પડી ગયેલા મરિનજમાં એકાએક જીવન જળગ્યું. એ જીવનમાંથી દયા, ક્ષમા, નમ્રતા જીડી ગયાં. એને એક જ ધ્યેય દેખાયું: દુનિયાબરને અમુરલીમ બનાવવી!

‘ઝગમગી રહી રહેલા એ આદર્શ’ તેને યુક્તિ સજ્જાડી, હુંચ્યાઈ નો પરિચય કરાવ્યો, પ્રતિભાભંગને સાહજિક બનાવ્યું અને પોતાની ‘આસપાસ’ એક હિંદુઓનું શુભ સંગઠન પણ રચ્યું બનાવ્યું, જે સંગઠન દ્વારા તે ઇસ્લામી વિભાગોમાં જઈ ઇસ્લામીઓની કતલ કરવા લાગ્યો, અને ઇસ્લામી સ્ત્રીઓનાં અપહરણ કરી શૂન્ય બની ગયેલા ગામમાં લાવી તેમને હિંદુ બનાવી સંગઠન-સાથીઓમાં વહેંચવા લાગ્યો.

‘પૂનમચંદનું ભણતર, પૂનમચંદની દેશસેવા, પૂનમચંદની માર્ણસાઈ અદસ્ત’ બની ગયાં. તેના નામનો ત્રાસ આસપાસની ઇસ્લામી વસ્તીમાં ફેલાઈ ગયો. પોલિસ અને મિલિટરીને મેળવી લેવાની અગર ‘તેમને’ પણ ધાકમાં રાખવાની ઠણા તેને સહજ આવડી ગઈ. તેની કૂરતાએ, એવો કાંઈ પક્ષટો લીધો - કે મુરલીમ સ્ત્રીઓનાં અપહરણમાં તેને પોતાના આદર્શની વિશેષ સિદ્ધિ થતી લાગી. તેણે પોતાના ગામને ફરી હિંદુઓથી વસાવ્યું, આસપાસનાં ગામો પણ વસાવ્યાં, સારું સંગઠન જીત્યું કયું અને પાસેના પ્રદેશમાંથી ઇસ્લામી સ્ત્રીઓનાં હરણ કરવા માંડ્યાં. પછી તો તેના ધસારા આધેના પ્રદેશ સુધી પહોંચ્યા. જોળવીને, ફોસલાવીને, લાત્રય આપીને, ધમકાવીને, જળજળરી કરીને પૂનમચંદની ટોળી ઇસ્લામી સ્ત્રીઓને શુભ રીતે લાવી તેમને વગે કરી દઈ અહીં આનંદિત બનતી. કટનીક અપહરણ થયેલી હિંદુ સ્ત્રીઓ એમાં પાછી આવતી ત્યારે ટોળીને સ્ત્રી-વેદારનો સંતોષ થતો. પરંતુ ખાસ કરીને અનિચ્છાએ ખેંચાઈ બવાવણી ઇસ્લામી સ્ત્રીઓનાં આકંઠ, ટળવળાટ અને નિઃસંકાયતા જોઈને તેમને જે આનંદ થતો તે બ્રહ્માનંદ સરખો લાગતો. તેમાં જે નાસી જવાની યોજના કરી અમલમાં મૂકવા મથતી સ્ત્રીઓની યોજના નિષ્ફળ

બનાવી તેમને અડધી પકડી ફરી પાછી સડસામાં જઠડતી વખતે જે આનંદ થતો તેની અમળ ખસાનનું પણ મોળો લાગતો. ફરતાની પડી જતી ટેવમાં ફરતી પણ કલા બની જાય છે; અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે અત્યાચાર કરવાની પરતુનાએ પહોંચતો માનવી અત્યાચારને પણ શણગારે છે. વધ્ય પરતુને ચંદ્રકા કરી, માળા પહેરાવી, ઉપર કીમતી વસ્ત્ર નાંખી તેની પૂન કરી ધીમે ધીમે ઘઘરને નામે તેનું ગળું કાપવામાં આવતી મોજ સાધારણ ઝડકાળી વધેરનાં આવતી મોજ કરતાં વધારે તીવ્ર હોય છે. પૂનમચંદ અને એવી કક્ષાએ પહોંચી ગયો કે જેમાં તે પકડી લાવેલી સ્ત્રીઓને ભાગવાની ત્વણીઓજીતે સરળતા કરી આપતો, અને પછી અધવચ તેમને પકડી પાછી લાવી તેમના આકંઠમાં મનનું પરમ મુખ માણતો.

ધર્મ ત્યારે નારકા બને છે ત્યારે તે સચ્ચાઈનો સ્વાંગ ધોરણુ કરે છે. મુસ્લીમો દિંદુ સ્ત્રીઓ ઉપર જળાત્મક કરી તેમને મુસ્લીમ જનાવે તો દિંદુઓએ પણ મુસ્લીમ સ્ત્રીઓ ઉપર જળાત્મક કરી તેમને દિંદુ કેમ ન જનાવવી એવા ધર્મ-હીંચોળે માનવી દોષે છે. આવાં કાર્ય ધર્મકાર્ય બની જાય છે, અને ત્યાસનાને ગરેશની કરનાને રંગન અપાય ત્યારે એ ધર્મ જલુમાન્ય બની જાય છે. પૂનમચંદ આમ સ્ત્રીઓ હરી લાવી તેમને દિંદુ બનાવી જરવાળા પુરુષોને વળગાડી દેતો અને આમ તે દિંદુ ધર્મના સ્તંભ તરીકે મનાવા લાગ્યો-ખસગત છૂપી રીતે. પોતે પકડાય નહીં; પકડાય તો પૂરાવો પોતાના વિરુદ્ધ થાય નહીં; પકડાયલી સ્ત્રીઓ સત્ય કહી શકે નહીં; એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની તેનામાં બચકર આવડત આવી. મર્ઝ, અને ધર્મરક્ષા સાથે એણે ધન પણ આ કાર્યમાં દેખવા માંડ્યું. ધન લાવે એવું કાર્ય ઝડપથી ધર્મકાર્ય બની જાય છે.

એક રાત તેને જાતભી ગળી કે પરવડના એક મામની મોટી મુસ્લીમ ટોળી એક દિંદુ ગામ ઉપર ધસી જઈ ત્યાંની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જવા નીકળી ચૂકી છે. એણે પોતાની વીર ટોળા તૈયારી કરી, દિંદુ ગામના રહીશોને સલામત, જમાએ સ્ત્રીઓ મૂકી આવવા ખજર મોકલી

અને પોતાની ટોળા લઈ અપહરણ માટે દિંદુ ગામ ઉપર ધસારો લેઈ ગયા હોવાથી ગામમાં દિંદુ વર્ગના સામનો કરે એવો પુરુષવર્ગ હતો જ નહીં સામે યતાર જુદો કે કિશોરોને ઝમેદ કરી સકાય એમ હતું. એટલે તત્કાલ ચારની ધારે અને બંદૂકની ગોળાએ ગામની બંધી જ સ્ત્રીઓને મોટરમાં ભરી અત્યંત ઝડપથી બિનજરૂરી માર્ગોએ જઈ રાત્રિ રહ્યાંની ખોટી સાહેલી ગોળી કરી પૂનમચંદ-પ્રભાત થતાં પહેલાં તો પોતાને ગામ આવી ગયો. આજના જોટલી સહેલાઈથી આટલી બંધી સ્ત્રીઓ અસાર સુધી તેને હાથ લાગી ન હતી. આજે તેના દેવામાં આનંદ હતો. પોતાના કુટુંબના ખૂનનો તે અજિ બરાબર બદલો લઈ શક્યો હતો એવો સંતોષ તેના મનને હળવું બનાવતો હતો. પુરખાવાળી સ્ત્રીઓનો પુરખા ખોલાવી બધા મને પતિન ગંગાજળ પાઈ તેમને ચાંદલો કરી દિંદુ દબના કપડાં અપાય અને પુરુષોની પસંદગી પ્રમાણે સ્ત્રીઓને પરણાવી દેવાય, એવી ઝડપી સમય તેણે રાખી હતી. આ કાર્ય કરવા અર્થે તેને આજે પૂરતા પ્રમાણમાં મળી ગયા હતા, અને ઇસ્લામ ધર્મ જેવી ચાર સ્ત્રીઓની મર્યાદા દિંદુ ધર્મે સ્ત્રીકારેલી ન હોવાથી સ્ત્રીઓને ફાવે ત્યાં ફાવે તેટલી સંખ્યામાં પરણાવી દેવામાં કરી હરકત આવે એમ હતું જ નહીં. ખૂં ફૂલ્ય કરવામાં આપણે જરૂર મહાપુરુષોનો આધાર લેઈ શકીએ છીએ. કુબૂની સોળ હજાર એકસો ને આઠ રાણીઓની વાત બહુલગ્નપ્રિય પુરુષોને અનુકૂળ પડે છે.

સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓમાંથી એક પુરખાવાળી સ્ત્રીની હિલચાલ તરફ પૂનમચંદની નજર ગઈ, એ ત્યાંથી ખસી ગયો, પરંતુ અસતાં ખમતાં કહેતો ગયો કે:

‘આ ગામએ દિંદુ ધર્મ સ્ત્રીકારે એટલું જ આપણે જોઈએ. એક વખત દિંદુ બન્યા પછી તેમની મરજી હશે તો તેમને ગામ તેમને ઘેર પાછા મૂકી આવીશું. કશો જ જુદમ ન થાય. એની કાળજી રાખવી અને બંધી ગામએને સવાર સુધી આરામ લેવા દેવા.’

પૂનમચંદે ઉદાર બાવના બ્યક્ત કરી, પરંતુ તેના હૃદયમાં બયંકરના ભરી હતી. પેલી પુરખાવાળી ચચરાક સ્ત્રી જરૂર નાસી જવોનો પ્રયત્ન

કરશે અને તેનો પાછો પકડી તેને પાંછી પકડી લાગી સહુના અડઅડાટ હાસ્ય વચ્ચે તેને કોઈ કદરવા જડ હિંદુને ગળે વળગાડી દેવામાં બહુ મક્કા આવશે એવો અનુભવ તેની બાજુ ઉઠારનાને વધારે દેખાવડી બનાવતો હતો. બધી સ્ત્રીઓ ફર ખૂની પૂનમચંદના ખસવાથી રાહત અનુભવી રહી, અને ટાળીના સર્વ પુરુષો દૂર જતાં આછો આરામ લેવા પ્રવૃત્ત થઈ.

અને ખરે, એ શાન્તિમાંથી એક સ્ત્રીએ ખસવા માંડ્યું મંદાન જોઈ તેની આગળ ખૂલી જતું હોય એમ તે છુપાની ધરખડારનીકળા ગઈ.

અંધારૂં ઘોર હતું. પ્રમાણનું સામીખ અંધકારને ગાંઠ બનાવે છે તેમાં જે ગામડાનો અંધકાર! એમાં કેટલી જે હાલયાત્ર ધ્રાવ, તોય ખૂબ પડે જ નહીં. આમ તો એક સ્ત્રી કેટલું જે ધ્યાન એવા વગર ગામડાંને ચાલી જતી હતી. પૂનમચંદે હજી પોતાના મંદાનનાં બળેમાં અને ધવામસાં દાર સુરક્ષિત બનાવ્યાં ન હતાં. વૈરવૃત્તિને જીવંત રાખવા માટે કેટલાંક અત્યાચારનાં દરેકો કાગમ રાખવાની જરૂર હોય છે. એટલે ધરખડાર નીકળતાં તેમ જ ગામને રસ્તે ગાલ્યો જતાં પેની સ્ત્રીને કશી જે હંદરકત આવી નહીં. સ્ત્રીને પણ નવાઈ લાગી કે પૂનમચંદે સરખા અતિક્રૂર હિંદુએ પકડાયલી સ્ત્રીઓ ઉપર સફળ પણ ચોટી રાખી ન હતી. તે આસપાસ જોતી આગળ વધી અને ગામના તલાવ ઉપર આવી જિભી રસ્તાનાં સળગ જ્વાળા પણ અત્યારે શાન્ત બની ગયાં હતાં.

તલાવ ઉપર અંધારૂં પાતળું જન્યું હતું. આકાશના તારા અઝક અઝક અગાડી રહ્યાં હતાં. વૃક્ષો પણ જળે અંધકારના પુંજ સેમાં અરપટ જિભાં હતાં. કોઈ પક્ષી ફડફડી જતું હતું કંઠાય ખોલી પણ જતું હતું. સ્ત્રીએ તલાવની પાળ પરથી નીચે જોઈરવા માંડ્યું જોઈરતે જોઈરતે તેણે મુખ ખોલી ચારેપાસ એક વાર દષ્ટિ કરી ફરી પાછો ખુંરખુંરો આડી લીધો, અને પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો. ધીમે ધીમે, જાણે પાણીને પણ ખંધર ન પડે એમ પ્રવેશતી સ્ત્રીનો આખો જે દેહ પાણીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો ત્યાં સુધી અત્યંત ધૈર્ય પૂર્વક એ સ્ત્રી જીડે અને જીડે ડુબતી જતી હતી. અંતે ડુબી અને તેનો આખો દેહ અદૃશ્ય બન્યો એની સાંકેદી આપવા માત્ર એક નિઃશ્વસ, વમળ એ રથજી ઉપર ફરી વળ્યું.

‘એ સ્વપ્નને રવખ રાખવું હોય તો પેટી સ્ત્રીઓને તેમને ઘેર મોકલી દે. એ પણ કંઈક પૂતમેની લજ્જાવતીઓ છે.’

‘વારુ.’ કહી તેણે એક સીસોટી વગાડી એક મજબૂત પુરુષે આવી. પૂતમને નમસ્કાર કર્યા. પૂતમે આગ્રહ કરી:

‘બધી જ ઈસ્ત્રામી બહેનોને જ્યાંથી લાગ્યા ત્યાં પહોંચાડી આવો, હમણાં જ. પંછી હું ઘરમાં આવું છું.’

લજ્જાતું મુખ જોયા કરતા પૂતમે ઘોડી વારમાં જોયું કે મુસ્લીમ સ્ત્રીઓથી ભરેલી ગાડીઓ ગામમાંથી બહાર ચાલી જતી હતી.

સૂર્યનું એક કિરણ મગાસે મારી રહ્યું.

‘લજ્જા, આ આખો યે ફિસ્સો હવે રવખ બને છે. ચાલ.’

‘ના. હજી તારા હૃદયમાં એક પ્રથ્થ જોમો છે.’ લજ્જાએ કહ્યું.

‘મારું હૃદય વાંચવું હવે તું બંધ કરી દે. મેં એટલાં પાપોં કર્યાં છે કે મારે તારાં નિઃસંકાય દયાનાં પાપ સાંભળવાં નથી. એ પાપ મેં ન કરેલાય.’

પૂતમે અને લજ્જાએ ચાલવા માંડ્યું. લજ્જાનો પહેરવેશ હજી તામી હતો હોનો—જે કે બૂરજો ખસી ગયો હતો. લોકોની અવર-અવર ચાહુ થઈ હતી.

પૂતમનું ઘર આવ્યું. લજ્જા અટકીને બિમી.

‘પૂતમ, હજી મને જતી કર.’

‘પંછી હું જીવીશ કેમ!’

‘અત્યાર સુધી તું જીવ્યો તેમ.’

પૂતમે લજ્જાને ખેંચીને ઘરમાં લીધી. તેણે લજ્જાવતીને જરાબ આપ્યો નહિ.

ઘરમાં આવી પૂતમે લજ્જાને સુવાડી દીધી. તેને સહેજ નિદ્રા પણ આવી. નિદ્રામાંથી જાગતાં બરોબર તેણે પૂતમને એક કટાર સાથે રમતાં નિહાળ્યો.

‘શું કરે છે, પૂનમ? કટારી તું ખુશીથી મને મોડી દે-અગર મને હાથમાં આપે હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરું.’ સન્નમએ કહ્યું.

‘તારી ઇચ્છા? થેલી? તને મેળવ્યા પછી મને કશી જ ઇચ્છા રહી નથી.’ પૂનમે કહ્યું.

‘તું શું જોલે છે, પૂનમ?’
‘ઇચ્છા? તો નહિ, પણ આ કટાર જેતાં મને એક પ્રશ્ન જરૂર થાય છે.’

‘પૂછી નાખ.’

‘જોહું તો નહિ લાગે?’

‘જોહું લાગે તો મારું? પ્રશ્નનો પોઠો દરાવી મારે આ ઘરમાં વસવું નથી.’

‘મને એમ થાય છે કે તે આપઘાત કર્યો આજે હિંમત કરી. તને ઇચ્છામીઓ ઉપાડી ગયા. તે વખતે તે કેમ હિંમત ના કરી? ડરતે ડરતે પૂનમે પૂછ્યું.’

‘સન્નમની આંખમાંથી અગ્નિ વરાયો. તે એકદમ એકી ધર્મ ગઈ. તેણે અત્યંત શાન્તિથી છતાં ગળતા અને બાળતા ઉચ્ચારણથી જવાબ આપ્યો:

‘કટાર તો મેં મારી પાસે જ રાખી હતી. પરંતુ તારી મેં તાને એની પકડેલી જરૂર પડી. અમલો માંગી એટલે મારે આપી દેવી પડી. એક જ કટાર હતી-જેને તું હમણાં રમોડે છે. તે.’

‘પૂનમના હાથમાંથી કટાર પડી ગઈ. પરંતુ એ હાથ પછી અંસાર સુધી સન્નમ પૂનમની સાથે બોલી જ નથી. પૂનમના ગૂંઘમાં ન રહેવું એવો તે જ હાથે નિશ્ચય કરી ઘર જુદાર બાંધી જતી. સન્નમવતીને પૂનમે ગળ-ગળરીથી રોડી રાખી.

‘પૂનમની ગળગળરી એટલે આંસુનો પ્રવાહ!’

‘અમોઝ સન્નમએ ઘરમાં સ્વપ્ન-શુન્યતા ફેલાવી દીધી. સીના શીતલી

સર્જન અને નિબંધો

શંકા કરતા પુરુષને પિછાનવાતું એણે

અને એક રાત્રિએ તે અદઃ

ગમતું મુખ જોવા પોતાના મૃત્યુ પડેલ.

રોજ લગ્નવતીની ચિટ્ટી વાંચી નિઃશ્વાસ

મુસ્કીમો ઉપર વેર લેવાની યોજના કરી નહીં

ફિરસાઓ વાંચતો, તેના મિત્રો તેને ઉશ્કેરતા અને

આવના પણ તેનો એક જ જવાબ હતો:

‘વેરના ઝેરી વર્ણવમાંથી હું બહાર આવ્યો છું.’

શ્રીઅરવિન્દનો યોગ

જે પ્રશ્નો તથા ઉત્તર

[તંત્રીની નોંધ: પ્રશ્નો નીચે છાપેલા જે માંના પડેલા પત્રમાં છે તથા
દૂકા પ્રસ્તુત પુલાસો બીજામાં છે, (૨) ‘દક્ષિણ’ના એક સમજાવી વાચક
પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીએ કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્રમત્તા એક સાધક
‘સુદરમે’ આપ્યા છે.]

તા. ૧૮-૬-૪૭

ભાઈશ્રી મુન્દરમ્

“દક્ષિણ”ના મંગલ દર્શનથી આનન્દ થયો. સાધક અને જિજ્ઞાસુને
એમાં સરસ સામગ્રી મળશે. હું તો હજી આ વિષયમાં દૈધીભાવમાં છું.
મારો આનન્દ તટસ્થ કલારસિકનો છે, પ્રતીનિશાળા વિદ્યામુનો
નથી. કલ્પનાનો, મુસંગન તટદર્શનનો જે વિશાળ અને મુરંગી
પટ ચિત્તને ધરવામાં આવે છે તેથી હૃદય પુષ્કિન અને પ્રસન્ન
થાય છે અને અજ્ઞ વિશાળતા અનુભવે છે. પરંતુ મને હમેશ થતા
કરે છે કે બીજા મદાપ્રવતનો પેડે આ પણ પ્રતીકપૂર્ણ, વિધિવાદન,
અધ્યાપક ઉપાધ્યાયક, આચાર્ય આદિની અથવા એના જેવી અધિકારીશ્રેણીમાં
હુજ તો નહિ થાય ? આ પ્રકૃષ્ટ આર્ષ માર્ગે જાતી રીતે અંગેઅંગમાં

વહેતો રહે, સજીવ રહે, પ્રજ્વાલિતજ્વાલ ન રહાય એ એક મને મોટા પ્રશ્ન લાગે છે. અને બીજો એ લાગે છે કે સમર્થતા એને છાંટી જતાં સાધક પોતામય વધારે વધારે બને તો અધારમાં કુટાતાં માનવોનો સમૂહ એક બાજુ રહે અને સાધકનો આન્તરવિકાસ જાણે મહામાનો હોય તેવો થાય. All chords of ethical relationship with man are practically broken or made impossible. મારી મૂલ યતી દશે, મને શ્રદ્ધાનું અમૃત મેં મળ્યું નથી.

૨

શ્રીઅરવિન્દાશ્રમ

પોંડિચેરી: ૨૧-૬-૪૭

સુ. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદભાઈ

પત્ર મળ્યો. 'દક્ષિણ'ને તમે તટસ્થ કક્ષારસિકતી રીતે મુજબ એ પશુ અમારે મન પૂરતું પ્રજ્ઞ અને આવેશરક્ષાયક છે. એ રીતે પશુ એ કેવું લાગે છે તે જાણવા અમે આતુર છીએ.

'દક્ષિણ' દ્વારા તેમજ શ્રીઅરવિન્દના શબ્દ દ્વારા, બેસાડ, માનવચિત્ત આગળ યૌદ્ધિક ભૂમિકા ઉપર જોવા રહીને જ વાત કરવાની રહે છે. એ રીતે રજૂ થતી વસ્તુ પાછળ પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિનું અને એક વાસ્તવિક નરવનું પીડન છે. પરંતુ એ તરવની પ્રતીતિ માટે તો યૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા કે પછી કેવળ કક્ષારસિકતામાંથી આગળ વધી તેના પ્રત્યક્ષ અધિગમ પ્રતિ મનિ કરવાની રહે છે. એકઠી જુદીના પ્રદેશમાં રહી-અને અનુભૂતિમાં દાખલ થવા છતાં પશુ-નમને થાય છે તેવી શંકા અને બયસ્થાનની કાગણી થતી રહેવાની. પશુ એ માટે તો એટલું જ કહેવાય કે શ્રી-અરવિન્દની બાજતમાં તો તમે જોયેલાં છે તે અને તે ઉપરાંત બીજાં પશુ અનેક બયસ્થાનો તેમની નજરમાં ક્યારનાં પ છે અને માનવભૂતિની આવી ઉન્નત અભીપ્સાવાળી પ્રવૃત્તિઓને ચ્યુત કરનારાં નિમ્ન બળોની સામે પણ બાંધવી, તેમની સામે દુર્ગ રચવો અને એક આતોકિત સામર્થ્ય ઉપર પોતાનું કામ ચણવું એ માટે તેઓ મથતા રહ્યા છે. શ્રીઅરવિન્દની અર્દાની સાધનાની બાજતમાં આટલું તો તમને કહી જ શકું છું કે જોમાં

પ્રતીકપૂજા કે અધિકારીશ્રેણી જેવું હજી લગી થયું નથી તેમ થવાનો સંભવ પણ હું જોતો નથી. અહીં-અમારે ત્યાં પ્રણાલિકાનું 'સર્જન' થવા કરતાં આશ્રમજીવનમાં પણ ઊભી ધર્મ જતી પ્રણાલિકાનું વિસર્જન જ વધુ દેખાય છે. તેમ સાધક સ્વ-નિમજ્જિત-જ બની રહે તેવો સંભવ પણ નથી. ખરું જોતાં, અહીંની સાધના તો એને જાત અને સમાજ સાથે-સાધકને અપાતા કર્મ દ્વારા અનેક રીતે તેને સાંકળે છે. અને જીવનની તમામ મુશ્કેલીઓનો સામનો અને નિકાલ કરવાનો તેને રહે છે. એટલે, આ આધ્યાત્મિકતા એ નીતિમત્તા નથી અને Ethical relationshipને અહીં એની રીતે સ્થાન નથી. કેવળ નીતિની દૃષ્ટિ આ આધ્યાત્મિકતા આગળ મૂંઝાઈ જવાની, અસન્નુષ્ટ રહેવાની. પણ એ માટે તો જોટલું જ કહેવાનું કે આ નૈતિકતાએ પોતાના અજ્ઞાનમાંથી નીકળવું અને પોતાનાં મૂલ્યોની માની હીચેલી અન્તિમતાને ફરીથી વિચારવી એ જ એક. તેના ઉદ્ધારનો રસ્તો છે કારણ આ આધ્યાત્મિકતાનો પ્રદેશ જીવનની વાસ્તવિકતાના ઠેક ઊંડાણમાં પહોંચે છે. નીતિની રીતે કેવળ મનોમય ઊંચાણ પર જ અટકી જતો નથી, પણ એ મહન વાસ્તવિકતાના પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં રહી, તેના સત્પથી આત્મિકિત બની નક્કર પ્રતીતિ દ્વારા અને કાર્યક્ષમ સામર્થ્ય દ્વારા ગતિ કરે છે. એમાં કેવળ શ્રદ્ધાથી આશવાનું નથી. પણ જોતજોતામાં નક્કર સસના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી ગતિ કરવાની છે.

કેમણેકર જોડાજાલ જોધી

મહાકાવ્ય ભવભૂત-રચિત

ઉત્તરરામચરિત

અંક પીળે

[નેપથ્યમાં]

સ્વાગત તપોધનાને !

[પાછી વટેમાર્ગના વેળમાં તાપસી પ્રવેશે છે]

તાપસી: અહો ! આ તો કળકૂલ અને પદ્મવના અર્ધ સાથે વનદેવતા મારી સામાં આવે છે.

[પ્રવેશને]

વનદેવતા: (અધ્ય આપીને).

યથેચ્છા માણા આ વન, દિવસ આ ધન્ય મુજનો,

પલ કાઇ પુણ્યે મિલન મુજનોથી મુજનનું;

તરુઆયા, પાણી, તપઈચિત જે બોજન, વળી

ફળો કે મૂલો, ના અહીં કંઈ પરાધીન તમને.

તાપસી: એમાં કાંઈ કહેવું પડે કે?

પ્રવૃત્તિ સૌ મીઠી, વિનય મધુરો વાણીનિયમ,

સ્વભાવે કહ્યાણી મતિ, અખગવાયો પરિગય,

અવિધ્યે કે ભૂતે, મધમદ રસે. યાચનહિ, તે

શરણે સતોના મદન વળી શરૂ વિનય હો. ર

[બંને જોસે છે]

વનદેવતા: ભગવતી કાણુ તે મને જાણવા મળે?

તાપસી: હું આત્રેયી છું.

વનદેવતા: આપો આત્રેયી, અહીં ક્યાંથી આવવું થાય છે? શા

પ્રયોગને દંડકારણમાં પમસાં ક્યાં છે?

આત્રેયી: વસે અમરત્યાદિક આ પ્રદેસે

ઓમકારને નાણુલુહાર કેક;

વેદાન્તવિદ્યા બણુવા હું તે કને

વાસ્તીકિ પાસેથી છું આવી આંહી ક.

વનદેવતા: જ્યારે જીન મુનિઓ પણ વેદાન્તવિદ્યાના સાધન

અભ્યાસ માટે એ જ વૃદ્ધ પ્રાગેતસ મુનિનાં ચરણ સેવે છે ત્યાર પછી

આપોનો આ પ્રવાસ શા માટે?

આત્રેયી: ત્યાં અધ્યયન અંગે મોટું વિધન હોઈને, આ સાથે

પ્રવાસ સ્વીકાર્યો છે.

વનદેવતા: કેવુંક વિધન?

આત્રેયી: તે ભગવાન વાસ્તીકિ પાસે કાંઈ એક દેવતાએ

સર્વપ્રકારે અદ્ભુત એવા, હંમણી ધાંવણુ છેલ્લું હોય એટલી ઉમરનાં

જોડિયાં બાળક આપ્યાં છે. તે કેવળ તેમના જ નહિ પણ સચરાચર જીવમાત્રનાં અંતરમાં ઉમળકા ઉપગમે છે.

વનદેવતા: તેમનાં નામ જાણુમાં છે ?

આત્રેયી: કહે છે કે તે દેવતાએ જ એમનાં દુરા-સૂત્ર એવાં નામ અને એમનો પ્રભાવ જાણાવેલ છે.

વનદેવતા: કેવોક પ્રભાવ ?

આત્રેયી: કહે છે કે તેમને સરદૃશ જુલકાર તો જન્મથી સિદ્ધ છે.

વનદેવતા: અહો એ તો આશ્ચર્યકારક !

આત્રેયી: તે બંનેને ભગવાન વાલ્મીકિએ ધાવતી જોમ રાખીને પાળ્યા ને પોષ્યા છે. ચૌલકર્મ આટોપ્યા પછી તે બંનેમાં વેવિદ્યા સિવાયની બીજી ત્રણ વિદ્યાઓ નેમણે કળીપૂર્વક કેનારી છે. તે પછી, મર્મોધાન પછી અગિયારમે વરસે દ્વાત્રવિધિથી યજ્ઞોપવીત-સંસ્કાર આપી ભગવાને તેમને વેવિદ્યા પણ શીખવી છે. એવા અત્યંત તેમની શુદ્ધિવાળા એ બે જાણી સાથે અમારા સરખાનો મણવાનો જોગ ખાત્ર એમ નથી, કેમ કે,

થતુર જડ બનેને વિદ્યા શુરુ સરખી જ દે,
વળી સમજવાની શક્તિ ના કરે વધુ ઓછી વા
દૂરક દૂરમાં આવે મોટો છતાં; જ્યમ સ્વચ્છકે
મણિ ઝીલી રાકે ને ના માટી-પિંડ પ્રતિબિંબને.

વનદેવતા: આ બહુતરતું વિધન કે ?

આત્રેયી: બીજું પણ છે.

વનદેવતા: બીજું વળી શું ?

આત્રેયી: પછી એક દિવસે તે બહુપિં મધ્યાહનાં કર્મ અંગે તમસા તરીએ ગયા હતા. ત્યાં એમણે સગેડે દરતા કોચ પંખીમાંનું એક પારધીયી હથાણું જોયું, અને અકસ્માત પ્રગટ થયેલી અતુટુમ હાથમાં ઊતરેલી વાણીદેવી એમના મુખમાંથી નીકળી પડી:

મા નિવાદા તુ ત્વમીદમ સાધતી નિયતિ તે અરે
હીચ લોકાયત્રી : એક કામમોહિનિને. ૬૭૫. ૫.

વનદેવતા: આશ્ચર્ય! મેઢ મૂળીને બીજે ડેકાથે, આ તો નવેવી
હો જિતયા!

આત્રેયી: પછી તે જ સમયે, જેનામાં શબ્દશક્તિ, પ્રકાશ
પ્રગટયો છે એવા ભગવાન વાદમીડિની પાસે આવીને શ્રુતમાત્રના જન્મદાતા
ભગવાન બ્રહ્મયોનિ (બ્રહ્મા) બોલ્યા: 'શ્રુતિ, શ્રોત્રસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં તમે
પ્રભુદ્વ યથા' છો. તો રામચરિત ગાઓ. તમારાં પ્રતિભાચક્ષુનાં પ્રકાશને
કથું રોકેશો નહિ; તમે આદ્યકવિ છો.' આમ બોલીને તે અંતધીન યજ્ઞ
ગર્થ પછી તે ભગવાન પ્રાયેનમે મનુષ્યોત્કમાં શબ્દશક્તિના ઓળટા
પ્રથમ વિવર્તરૂપ ધનિદાસ-રામાયણની રચના કરી.

વનદેવતા: અહો! સંસાર સુખજી યથો.

આત્રેયી: તેથી જ તો કઈ છું કે મનુષ્યમાં આ ગોઠું
વિન છે.

વનદેવતા: જરોજર છે.

આત્રેયી: વિદ્યામે ખાઈ લીધો; મદ્રે, હવે અગરસના આજીવનો
મારગ જતાવો.

વનદેવતા: બહીચી પંચવરીમાં યજ્ઞને આ ગોદાવરીને તીરે તીરે
આશ્વાં જાઓ.

આત્રેયી: (આંસુ સાથે) શું આ તપોવન છે? આ પંચવરી કે?
આ નદી શું ગોદાવરી? શું આ મિરિ તે પ્રસવયુત તમે... જનસ્થાન-
દેવતા વાસન્તી?

વનદેવતા: એમ જ, એ બધું.

આત્રેયી: હા વત્સ જનકી,

આ બધું સ્નેહીગર્ભ, જેની તારે

યજેશી, પ્રાસંગિક કે કથાઓ.

તં નામશેષા યદ્દે તોય, દૃષ્યે,

પ્રત્યક્ષ જણે અમને બતાવે.

વાસન્તી: (ભય સાથે સ્વગત) 'નામશેષા' કેમ કહી? (મોટેથી) આર્યે, સીતાદેવી ઉપર શું કાંઈ અનિષ્ટ ગુજ્યું છે?

આત્રેયી: કેવળ અનિષ્ટ ગુજ્યું છે એટલું જ નહિ, અપવાદ પણ લાગ્યો છે. (કાનમાં) આમ આવ.

વાસન્તી: શો દૈવનો દારુણ પ્રહાર!

આત્રેયી: ભદ્રે શાન્ત થાઓ.

વાસન્તી: હા પ્રિય સખી! જન્મીને તારા ભાગ્યમાં આ! હા રામભદ્ર! અથવા રહો તમે! આર્યા આત્રેયી, પછી સીતાજીને તંજી દર્શને તે અરણ્યથી લક્ષ્મણ પાછો ફર્યો ત્યાર પછી સીતાનું શું થયું તેના કાંઈ સમાચાર છે?

આત્રેયી: ના, કાંઈ નહિ.

વાસન્તી: અરે આર્યા અરુન્ધતી અને વસિષ્ઠની આજ્ઞા નીચે રહુકું છે તો ચેન્નને વૃદ્ધ રાજરાણીઓ બેઠી છે છતાં આમ કેમ થવા પામ્યું?

આત્રેયી: શુરુજનો ત્યારે ઋષ્યશૃંગના આશ્રમે હતાં. હમણાં એ બાર વરસનો યજ્ઞ પૂરો થયો ને ઋષ્યશૃંગે વડીલોને સારી રીતે સન્માન કરીને વિદાય દીધી. એ વખતે ભગવતી અરુન્ધતીએ કહ્યું કે, 'હું વહુવિહોણી અયોધ્યામાં આવવાની નથી.' રાગમાતાઓએ એને અનુમોદન આપ્યું. આને લીધે ભગવાન વસિષ્ઠે પણ ઇચ્છા દર્શાવી કે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જઈને વસીએ.

વાસન્તી: અને તે રાગ હમણાં શું કરે છે?

આત્રેયી: તે રાગએ રાજયજ્ઞ અશ્વમેધ આદ્યો છે.

વાસન્તી: અહહ! ઝિઝ! પરજ્ઞા પણ?

આત્રેયી: એ શું બોલ્યાં? ના રે!

વાસન્તી: ત્યારે યજ્ઞમાં સદ્ધર્મચારિણી કેમ છે?

આત્રેયી: સીતાની સુવર્ણપ્રતિમા.

વાસન્તી: અરેરે !

કહાર ને વળ્યી થે, વળી કુસુમથી મૃદું.

લોકોત્તર જનો કેરાં ચિત્તને પામી કે શકે ? ૭

આત્રેયી: વામદેવે સંસ્કાર કરેલો અશ્વમેધનો ઘોડો પણ છૂટા મૂકી દીધો છે. રાજ્ય પ્રમાણે તેના રક્ષકો પણ નકકી કરવામાં આવ્યા છે. તેઓના અધિષ્ઠાતા તરીકે દિવ્યાસ્ત્રની પરંપરા પામેલા શક્તિમય પુત્ર ચંદ્રેન્દ્રને ચતુરંગ સેના સાથે પાછળ મોકલવામાં આવ્યો છે.

વાસન્તી: કુમાર શક્તિમયને વળી દીકરા ! ઓ માડી ! જીવતી છું.

આત્રેયી: એવામાં એક બ્રાહ્મણે રાજદ્વારમાં મરેલા પુત્રને નાળીને 'ગંગા થયો ! બ્રાહ્મણ ઉપર ગંગા થયો !' એમ છાતીફટ આરડવા માંડ્યું. એટલે રાજાના દોષ વગર ગંગામાં અકાળ મૃત્યુ થાય નહિ એમ કશ્ચામય રામભદ્ર પોતાનો વાંક વિચારના હતા ત્યાં એકાએક ગેળી વાણી સાંભળાઈ:

તપે છે તપ પૃથ્વીમાં શુદ્ધ રામચંદ્ર નામનો

ધરે તેનો રાજ્ય છેદ કરી જવાડો દિગ્ગ. ૮

એવું સાંભળી, હાથમાં ખડ્ગ લઈ પુષ્પકેમાં આરોહણ કરી બધી દિશાઓમાં અને ખૂણાઓમાં શુદ્ધ તાપસને શોધવા માટે જગત્પતિએ ધૂમવાનું શરૂ કર્યું છે.

વાસન્તી: નીચે મોઢે ધૂમાડો પીતો રામચંદ્ર નામનો શુદ્ધ આ જનસ્થાનમાં જ તપ કરે છે. તો શું રામભદ્ર ફરીથી પણ આ વનને શોભાવશે !

આત્રેયી: ભદ્રે, જાડે હવે.

વાસન્તી: આર્વા આત્રેયી, ભલે ! દિવસ પણ આકરો થયો છે !

હરતીઓ ચળથો કપોલ ધસતાં કંપી ખરેલાં, વળી

તાપે દાંડણીથી મહેલ, કુસુમે ગોદાવરી અર્ચતાં,-

છાયે ટોચત કાક, ખેંચી મુખથી કીટલચા-એટલા

કાંઠે કૂચત કલાન્ત કુરુકે કપોતે વૃક્ષ માળાસર્થો. ૯

[પરિક્રમણ કરી બને નય છે.]

જીવન ધારણ કર્યું. ૧૯૦૫માં ચએલા બંગલોંગને પરિણામે લોકહિતસાહ ને અસંતોષો ને જુઆળ ચઢ્યો તેને દયાવવા સરકારી તંત્રનાં સૌંદર્યો નિષ્કુરતાથી ગતિમાન થયાં. છાપાંતું સ્વાતંત્ર્ય કમી થયું અને વર્તમાન-પત્રોને માથે તલવાર લટકવા લાગી. એક બાજુ, સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની મશાલે ઝગતી રાખવી ને તેની નોખત વગાડવા કરવી, એ - 'કેસરી' નેવા પ્રથમ કક્ષાના રાજકીય પત્રતું કર્તવ્ય થઈ પડ્યું; ને બીજી બાજુ લોકમતના એ મહાન વાહનને કાપદાની ચુંગાલમાં લાવી ગૂંગળાવી નાખે એવો શબ્દ અણુજાણમાં પણ ન ઉચ્ચરવો કે એવું કંઈ ન કરવું તે પણ એવું રહ્યું. આદર્શનો કે પોતાના પત્રનો ભોગ આપ્યા વિના આ નાજુક કેસોટીમાંથી કેળકર પાર જીત્યાં.

માંડલેમાં છ વર્ષની જેલ ભોગવી ૧૯૧૪માં ટિળક પાછા આવ્યા ત્યારે વળી નવું હિતસાહનું મોજું આખા દેશભરમાં ફરી વળ્યું. પછી તે લોકસત્તા ને સ્વાતંત્ર્યને નાગે યુરોપમાં પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. એ વિગ્રહમાં ઘિટનને વફાદાર રહી એ હિતમ સિદ્ધાંતો હિંદને પણ લાગ પડે તે અર્થે દેશમાં જગૃતિ આણવા ટિળક સાથે કેળકરે ઇન્ડિયન હોમરુલ લીગના મંત્રી તરીકે વ્યાખ્યાનો દ્વારા લોકમતને વ્યવસ્થિત ને સન્નગ કરવા દેશપર્યટન કર્યું. ૧૯૦૭માં સુરતમાં છૂટા પડેલા કેંગ્રેસના જે પક્ષે વચ્ચે ૧૯૧૬માં સંધિ થઈ, અને ત્યારથી કેળકરે, કેંગ્રેસની ચર્ચાઓ તથા પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો.

૧૯૨૦ના આગસ્ટમાં ટિળક ગુજરી ગયા, ને નેતૃત્વ મહાત્મા ગાંધીજીને હાથ ગયું. મહાત્માજીની વ્યક્તિમત્તાનું પ્રજુત્વ બાદુઈ હતું. લજપતરાય, મેતીલાલ નહેરુ ને દાસની સાથે કેળકર પણ ૧૯૨૧ની અસહકારની ચળવળમાં જોડાયા. નવીન નેતા આગળ એમનું હૃદય નમ્યું હતું, પણ જુદી અણુનમ રહી હતી. ૧૯૨૬થી એ ગાંધીવાદી નીતિરીતિના પ્રશંસક નહિ પણ ચિકિત્સક બન્યા. કેંગ્રેસની અંદર સ્થપાએલી 'સ્વરાજ પાટી'ના સભ્ય તરીકે પ્રાન્તના મધ્ય વિભાગમાંથી ચૂંટાઈને ૧૯૨૪થી ૧૯૩૦ સુધી કેળકર મધ્યસ્થ ધારાસભામાં ગિરાન્યા, સ્વભાન, શક્તિ તથા અભ્યાસવૃત્તિને લઈને એમનામાં એ કાર્ય માટે પૂર્ણ યોગ્યતા હતી ને

તેથી તેને કરેલું તેમનું અર્પણ. ખરે મૂલ્યવાન હતું. જેમ ૧૯૧૯માં હોમરુલ લીગના પ્રતિનિધિમંડળના પ્રવાસસમયે તેમ ૧૯૩૨માં ગોળમેજી પરિષદના સભ્ય તરીકે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ જનતા આગળ હિંદનો દાવો તથા હિંદની પરિસ્થિતિ તેમણે સચોટ રીતે રજૂ કર્યા હતાં. ૧૯૩૭માં પ્રાન્તોમાં લોક-શાસન પ્રધાનમંડળો રચાયાં ત્યારે કેળકરને પોતાનું જીવનરવજન અંશતઃ પણ ફોજી જોવાનો આનંદ થયો હતો. પ્રીમિયર ખેરે હમણાં જ કહ્યું હતું કે પોતે ૩૭માં વડું પ્રધાનપદ સ્વીકારીતે, તુરત જ શ્રી કેળકર પાસે જઈ તેમના આશીર્વાદ લાગ્યા હતા ને ઉદાર દિલથી તે તેમણે આપ્યા હતા.

કેળકરનું બૌદ્ધિક જીવન મુખ્યત્વે જ્ઞાતકાર તરીકે વ્યતીત થયું. સંકલ્પત્રી ને વડા તંત્રી તરીકે 'કેસરી' સાથે આગાસ વરસ તે જોડાએલા રહ્યા. રાજકારણ અર્થકારણ ઇતિહાસ ધર્મ સંસારસુધારો સાહિત્ય નાટક કલા અને ઇતર સૌ વિવિધ વિષય પર પોતે લેખો લખતા, નેધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછી જ લખતા. તેમાંના ઘણાકે તો ચિંતન વા સાહિત્યને મૂલ્યવાન અર્પણરૂપ બન્યા છે. મરાઠી ભાષા પર અંગ્રજ પ્રભુત્વ હોવાથી 'હરકોઈ' ગદ્યન વિષયને સ્વચ્છ સ્પષ્ટ ને સરળ બનાવવો એ તેમની લેખિનીને સહેલ વાત હતી. તેમની 'હાસ્યવૃત્તિ' ખરે તીક્ષ્ણ ને હંમેશ સજગ રહેતી. ઉપમા તો એમની જ એમ સૌ કોઈ જાણતું. પોતાના હીરક મહોત્સવપ્રસંગે એમણે કહેલું કે આવા પ્રસંગો તો ટાઈપરાઈટરની પકિતનો અંત સૂચવતી ઘંટડી જેવા છે.

કેળકરે કેટલાંક ઉચ્ચ કોટિનાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. 'મરાઠા આણિ અંગ્રેજ' મરાઠાઓની, બલકે હિંદીઓની, અવનતિના કારણોનું પૃથક્કણ તથા સ્પષ્ટીકરણ એવું ઉત્તમ કાર્ય કરે છે કે મરાઠાઓના ઇતિહાસ પર એ એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક ગણાય છે. હાસ્ય તથા નમોંકિતની ઉત્પત્તિ વિષેનો દળદાર અંધ એ જાતની અંગ્રેક કૃતિ છે તેમનાં રચેલાં કેટલાંક નાટકો હજી પણ રંગમંચ પર બજવાય છે ને લોકપ્રિય છે. પોતાના અવસાન પૂર્વે થોડાં વરસ અંગ્રીકે પ્રસિદ્ધ કરેલી આત્મકથા પંચાસ વર્ષ

દરમિયાનના મહારાષ્ટ્રના ને અંશતઃ હિંદના ગ્રંથેર જીવનની ઐતિહાસિક નોંધ જ દુદરતી રીતે બની રહે છે. એમનું સૌથી પ્રખ્યાત પુસ્તક લોકમાન્ય ટિળકની જીવનકથા (ત્રણ અંક) છે. કેટલાંય વર્ષો સુધી એ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા ને જોગ્ય રીતે સાહિત્ય-સમ્રાટ્ તરીકે સંજોધાતા.

એમનું માનસ વિકાસશીલ અને સદાનુભૂતિપૂર્ણ હતું. નવીન વિચારોને અપનાવતાં એ કદી અટક્યું નથી, અને તેથી ત્વરાથી બદલાતી જતી ગતિશીલ દુનિયામાં પોતે કદી રચાનબ્રષ્ટ થયા નથી. સંમાજવાદ કે સામ્યવાદથી એ બડકી બેઠ્યા નથી, પણ તેમના ઉદ્ગમ અને પ્રચારનાં મૂળ કારણોની એમણે કદર કરી બાણી છે. એમનું છુદ્ધિપ્રધાન નિષ્પક્ષ માનસ પ્રશ્નની સૌ આગ્રુ નીરખ્યા વિના રહેતું જ નહિ. એમનો સાજા વર્ણન કરતાં ન્યાયાધીશનો જ વિશેષતઃ હોય, ને એ સાથે મળતાવડાપણું જોડાવાથી પ્રતિપક્ષીઓને પણ એ પ્રિય થઈ પડતા.

આવી અસાધારણ યુજીવતા હતી ને અસામાન્ય તક પણ હતી, તો પછી કેળવક વડાપ્રધાન કે રાષ્ટ્રપતિ જેવા ઉચ્ચતમ રથાને કેમ ન ચઢી શક્યા? ગાંધીજી કરનાર સમાધાનવૃત્તિ માટે તો એ સર્વજ્ઞ બાણીતા હતા; પરંતુ ગમે તેજા સ્વાર્થ કે કારણ સારુ પોતાનાં સૈદ્ધાન્તિક મન્તવ્યોનો જોગ આપ્યા એ તૈયાર ન હતા. ઉચ્ચતમ રથાને પહોંચવાને કંઈક આક્રમક, દુનિયાદારીમાં કુલગ તથા સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં પણ નમનશીલ હોવું જોઈએ, એ ગુણો એમનામાં ન હતા. કદાચ એ ગુણો વડે પોતાના પ્રિય આદર્શોની સિદ્ધિ બહેનર બનતી હશે, પણ ન તો પરદેશી નોકરશાહી કે ન તો સ્વદેશી ધનિકશાહી વા લોકશાસન એમને લક્ષ્યાવી શકી. કેળવકના ઉદારચરિત / મુદરમજીવનને ત્યાગીને શાન્ત સમૃદ્ધ રંગ લાગ્યો હતો. જો - જીવન હતું ત્યારે જીવવાની ધગસ હતી, તો મૃત્યુ આવ્યું ત્યારે તેને ખેટવાની પણ તૈયારી જ હતી, એ દર્શાવતું નાનું કાવ્ય એવસાનના થોડાક કલાક પહેલાં જ એમણે લખેલું. યમદેવ સમક્ષ બેસી આવી અસાધારણ નિર્મળ રસાનિ બાળવી શકનાર માટે પૂજ્યભાવ જ પ્રગટે!

કૃતિનો ઉદ્ભવ ને ખખરદાર

A poet is not the final authority as to his own poems એ મોદતનો અભિપ્રાય ખખરદારની કૃતિઓને ખખર લાંચે પડે છે. 'કસિકા'ની પ્રસ્તાવનામાં કવિએ પોતાની આ કૃતિ સંબંધી જે ઉદ્દેશો કાઢ્યા છે તેની સાથે સંમત થઈ સર્જાવું નથી.

આં ખખરદારની રચના માટે કંઈક ખુલાસો કરવાને હું અહીં ઉચિત ધારું છું. સ. રૂપરના અંતિમ ત્રણ ભાસમાં હું સખત માંદગી ભોગવતો હતો તે વેળાએ આ કાવ્યની એ હલત લીધી લખાઈ હતી x x ને જોડી વેદના જુલાયના માટે આ કાવ્યની પ્રેરણાના આનંદધોધ એ દિવસોમાં ધસી રહ્યા હતા, તેમાં પ્રભુના અત્યંત સ્નેહના જ પુણ્યદર્શન મને થયાં હતાં. આ કાવ્યની રચના સતત પ્રસારાધ વહી છે, અને તેથી જ ને છંદમાં એ કાવ્ય રચાયું છે તેનું નામ મુક્તધારા રાખ્યું છે. x x.

વિવેચનનો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે સર્જક પોતે અનુભવેલું સંવેદન અધિકારી ભાવકમાં સંક્રાન્ત ન કરી શકતો હોય, ભાવકને એ સંવેદન ન અનુભવરાવતો હોય તો એના સંવેદનનું કશુંતમ્બ નથી. કલાકાર નિગ્ગનંદ ખાતર સર્જન કરતો હોય તો પણ કૃતિની સિદ્ધિ તો ભાવકના એને માટેના અનુભાવ પર જ અવલંબે છે.

ખખરદારની આ કૃતિનો ઉદ્ભવ કવિ કહે છે તેમ સાચી કવિતાચિત પ્રેરણામાંથી થયેલો નથી લાગતો. સર્જક પ્રતિભાના આનંદની કાંઈ ઉત્કટ, અભિવ્યક્તિ અર્થેની કૃતિમાંથી કે સર્જનાત્મક આવેગને પરિણામે આ કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો હોય તો કાવ્યની સરજાન જ મેરિડિયના કાવ્યના અપહરણથી કેમ ચાત ? આપણે આગળ જોઈશું કે આ કૃતિમાં પ્રીત કૃતિઓની મોખ્ખી અસર કે અનુવાદ ભાંગાભાર છે, એ હકીકત બાબતે

રાખીએ તોપણ જે મૌનિક તરવ કૃતિમાં હશે તેમાં પણ આપણે કવિએ અતુલવેલું સંવેદન ભાગ્યે જ અતુલવીએ છીએ.

‘કલિકા’ના ઉદ્ભવ સંબંધી અટકળ કરી શકાય. એક જમાનામાં પારસી કવિ ખમરદાર એક સૌથી વધારે લોકપ્રિય કવિ હતા. ‘કાવ્યરસિકા’, ‘વિદ્યાસિકા’, ‘પ્રકાશિકા’, ‘ભારતનો ટંકાર’, ‘પ્રભાતનો તપસ્વી’, ‘કુકકુટ દીક્ષા’ અને ‘સંદેશિકા’ના વાચકોને આ લોકપ્રિયતાનું કારણ જોધવું મુશ્કેલ નથી. ગુજરાતનો વિદ્વદ્વર્ગ કવિની કવિતા હર્ષથી વાંચતો અને એમની કવિતાને આપણા સંમાન્ય વિવેચકો નરસિંહરાવ અને આનન્દશંકરના ગુણદોષદર્શી વિવેચનનો પણ લાભ સારો મળેલો. ગુણદર્શી ગુજરાતી પ્રજાને ચરણે આપણા આ ઉત્સાહી કવિ લગભગ દર વર્ષે કાવ્યકૃતિની ભેટ ધરતા. ‘સંદેશિકા’ ૧૯૨૫માં પ્રસિદ્ધ થયું. તેમાં પ્રણયકાવ્યો ભર્ગિકાવ્યોના આકારનાં હતાં પણ લાંબા પ્રણયકાવ્યની ખોટ પણ કવિને સમજાઈ હશે એટલે મૅરિડિયના “Love in the Valley” જેવું કાવ્ય લખવાનો એમને વિચાર થયો હશે. માત્ર આટલું જ કારણ જે ‘કલિકા’ના ઉદ્ભવનું હોત તો એ કૃતિ છે એટલી નજાની ન નીવડત; પણ એના ઉદ્ભવમાં એક સ્થૂલ હેતુ પણ જણાય છે અને તે ખમરદારની પ્રસ્તાવનામાંથી સમજાય છે. “આ કાવ્યનાયકનું પ્રેમરટણ સતત રહેતું હોવાથી વર્ષના તમામ દિવસોમાં ગાવા માટે તેની ૩૬૫ કડીઓ રચાયેલી છે.” આ સ્થૂલ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને પરિણામે તો અમુક અંશે આ કૃતિમાં કેટલીક મંત્રીર ખામીઓ-કલ્પનની (Conception), આયોજનની, પદાવલિ, ભાષા, પ્રતિરોપના પરકીય તરવની-પ્રવેશે છે એ આપણે ધીગતે જોઈશું.

‘કલિકા’ ખંડકાવ્ય ?

ખમરદાર ‘કલિકા’ને લાંબા ખંડકાવ્ય તરીકે ઓળખાવે છે પણ ખંડકાવ્યને પ્રથમ આવશ્યક પ્રસંગ, વસ્તુ, ઘટનાં અને પછી પ્રસંગ-ગૂંથણી, આયોજનની એકતા, આકારસૌખ્ય, સમગ્રમાણતા અને એ બધામાં દૃષ્ટિગોચર થતું કવિનું કલાકૌશલ-આ તરવો ‘કલિકા’માં નથી. ‘કલિકા’માં કોઈ પ્રસંગ નથી; માત્ર કથાનક છે. “એક પ્રણયી નાંધક જોતાની પ્રેમકથા શરૂઆતથી છેવટ સુધી કંઠી જાય છે. પ્રિયાર્દશનના જીવન પલટાવતા અદ્ભુત ચમત્કારથી માંડી, પ્રિયાનાં ‘સૌન્દર્ય’ અને

વિશ્વાસનાં અનેકાનેક ચિત્રો. ચીતરતો ચીતરતો નાયક પોતાનું સમસ્ત જીવન પ્રિયાહૃદયના પ્રધનમાં પડીને અર્પણ કરે છે, અને આખી દુનિયા જ તેને પ્રિયામય લાગે છે. + + + ને + + + ખગરદાર આમ પોતાના કાવ્યના કથાનકને વર્ણવે છે. આ પ્રણયી નાયકના સંવનનની, સત ભૂમિકાઓના આતેષનમાં, કથાવિધાનની અપૂર્વતા જણાતી નથી. સૌન્દર્યવિભાગમાં નાયક, પ્રિયનમાનું નખશિખાન્ત વર્ણન કરે છે, પણ સુન્દરીની સમગ્ર આકૃતિ હિપસી આવતી નથી. વિશ્વાસ, પ્રધન આદિ વિભાગોમાં આ નાયક સંવનનની, એને શાત કાઈ પણ પદ્ધતિ બાકી મૂકતો નથી! અને, ખૂબીની શાન, તો એ છે કે ૩૦૦૦ પંક્તિઓ આપણે આ નાયક જાણુમાં આસનરમ થએલી પોતાની પ્રિય-તમાને મુક્તધારામાં ગાઈ સંભળાવે છતાં તે પોતે એક અહાસર ઉચ્ચારતી નથી ને બસ મૂંગી મૂંગી સાંભળ્યા જ કરે છે! એમાં પ્રતીતિજનક વાસ્તવિકતાનો અંશ નથી. કાઈ વખત નાયકો 'દાંતર હોય' એમ એને હૃદયે પ્રેમગાન ગાય છે તો કાઈ વખતે એની 'હાજરીનું' બાન જોણું ભૂંડી ગયો હોય એમ એની સ્વગતોક્તિ (Soliloquy) આપણે સાંભળીએ છીએ. નાયકના સૌન્દર્યનું વર્ણન કાઈ વખત તો આ પ્રિયતમ એવું કરે છે કે એનું દિલ દુઝાય અને છતાં એ કશો વિરોધ કરતી નથી 'એરહું જ નહિ, છેવટે પોતાનો પ્રેમ એને સમર્પતી સાંભળીએ છીએ! કેવો લાગ્ય-શાળી પ્રિયતમ! ખગરદાર પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: "કવિશિરોમણિ શેકસપીઅરે કયું છે તેમ પ્રણયી, કવિને દિવાનો-એ તણે કદવનામુમિમાં ભેમેનારા છે અને તેથી જ આં સદી કમાના નાયકમાં પણ આ તણે મુણે જોતપ્રોત છે." આ જયાવ જોટા છે. 'કલિકા'માં નાયક સૌન્દર્ય-વર્ણનમાં પ્રમાણવિવેક ને જતાવે, જાવેના ગાનમાં સચ્ચાર્થ, સંગતિ ન જતાવે અને પરિણામે જાવની એકનાં ન આવે તો જાતેને એની પ્રિય-તમાનો પ્રેમ સંપાદન કરી તથા પણ એનું પ્રણયકથાનક તો હૃદયસ્પર્શી ન થાય; કલાકૃતિ ન જાતે. સામે જ, ખગરદારનાં આ નાયકનાયિકા વાસ્તવિક ભૂમિનાં નથી, અદ્વુત ભૂમિનાં નથી જાગતાં, પણ કાઈ ત્રીજા જ ભૂમિ-એ ખગરદારને પરિચિત દશે-તેનાં લાગે છે.

હવે એ સ્પષ્ટ થયું હશે કે આકૃતિનું આયોજન જ એક બ્રાંબા ભૂમિકાવ્યનું-Love in the Valley જેવાનું-કોઈ શહે, પણ આ તથા

હજાર પંક્તિઓ ને ઝડપ મુક્તકોની રચના પેલા સ્થૂલ ઉદ્દેશને પરિણામે થઈ છે. પ્રમાણમાનનો અભાવ, નીરસ પુનરુક્તિ, અતિશય લંબાણ પાંખાપણું, એકવિધતા, રસપુષ્ટિનો અભાવ—કૃતિની રચનાના સ્થૂલ ઉદ્દેશમાંથી ને આયોજનના ખોટા ખ્યાલમાંથી ઉદ્ભવતી આ ખામીઓ આ પ્રકારની કૃતિમાં અપેક્ષા રાખીએ એવાં ખીખાં કવિતોચિત સુલક્ષણોથી—ભાષા, પદાવલિ, લય, પ્રણયભાવો વગેરેથી—દંકાર્થ ગઈ હોત તો આ કૃતિને સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા ન સાંપડત. સાચા સર્જનાત્મક આવેગ વિના ઉત્સાહથી તથાઈ સ્થૂલ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને મધ્યમ કોટિનો કવિ વિશાળ પદ પર પ્રણય જેવા વિષયનું નિરૂપણ કરવા જ્ય ત્યારે કેવું નિષ્ફળ પરિણામ આવે તેનો ‘કલિકા’ એક નમૂનો છે.

‘કલિકા’નાં મુક્તકો

‘કલિકા’ની કડી માટે ખજરદાર પ્રસ્તાવનામાં કહે છે: “દરેક કડી પૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર અને સ્વઅર્થિત છે. દરેક કડી વાંચતાં તે દરેક કડીમાંનાં ભાવ અને વિચાર તેમાં સંપૂર્ણપણે સમાયતા જણાશે. + + પ્રારંભથી અંત સુધીની કડીઓમાં ભાવ અને વિચારની સળંગતા અખંડ સચવાયેલી છે. સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યમાં જેવાં મુક્તક લખાય છે, તેવી જ આ કાવ્યમાંની પ્રત્યેક કડી પણ છે.” પણ આ તો મુક્તકનાં બાહ્ય આકારનાં લક્ષણો છે. જોઈ કોટિનાં મુક્તકોમાં ઉક્તિલાઘવ, ભાવ વા વિચારની ચોટ ને સુરેખતા આવે છે, પંક્તિ પંક્તિ વચ્ચે અવિભાજ્ય સંબંધ હોય છે, ભાવની, વિચારની, કથનનાની તેજસ્વિતા કે ચમત્કૃતિ હોય છે, તે અધુ ખજરદારનાં અનેક મુક્તકોમાં નથી. વળી, ઘણી વખત એક મુક્તકને ખીખા સાથે કૃત્રિમ સંબંધ હોય છે, અંગઅંગીભાવ નથી. ‘મેઘદૂત’નાં જે મુક્તકો વાંચો અને ‘કલિકા’નાં જે મુક્તકો વાંચો: જાનેની તુલના કરવાથી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે. કાલિદાસમાં વર્ણનનો વિકાસ છે, ખજરદાર વર્ણનવિષયની આસપાસ ગોળગોળ ફર્યા કરે છે.—

પ્રિયા કેરા હાથ શોભે કમળની દાંડી જેવા,
તાલ હેતા હાથે ધીમે વાયુ ને તરંગ,
નહો જને ખસે એક એક ધ્રુમકેટ ટાંગી
રમનીની દેવી ચાલે લટકતે અંગ;

પ્રિયાની : કરાંશુભિની : કામળતા કેળી ભરે
ચંબેરી : પેતાની : પાંચ : પાંખડીમાં : પ્રાણ;
એ શું : કામદેવ કેરો : મૃદુ : મુખમડી લાથો
બધાને : બતાવે એનાં સિદ્ધ : પાંચળાણ ? (ખંડ ૪૬)

પ્રિયા કેરા હાથમાં છે કામળુ ભરેલાં ભંડાં,
મારે છે અંદરથી કદારી એ ન હાથ;
કેળેના તુલસીરના આપો જેવા સૌમ્ય પાણું
દેખતાં કે અંરતાં એ કરી દે અનાથ;
મારે છે કદારી તેના પા છે અતિ કારી, પણ
રૂઝાવી એ રાકે : પસવારી ફરી સઘ;
રે, એ રતિ કેરા કટિબંધ જેવા વીંટાળને
પડે, મારે, મળે : તો શી યશે મારી અત્યર (ખંડ ૪૭)

અરોહની વેણી કરો કુળાંકુળાં પદ્મલે રી
પ્રિયાની હૃદયેથી અતિ કામંગ નજાય;
શુભાભી આકારો પડે સુર્યારતની રેખા જેવી
તેની એની હૃદયેથીમાં રેખાઓ તણાયે;
ફૂંધ જેવી ગોરી ગોરી ત્વચા છે એ હાથ કેરી,
તેની નીચે આસમાની કિરણોની લાલ;
મણિ દ્રાક્ષ જેવી પારંદરક આ ત્વચા નીચે
દ્રાક્ષારસ : રાત્રિ હિમ : વહે દિનરાત :

તાછ તાછ ફેંકે ભરી શુભાળની પાંદડીઓ
ખાત્રી રહે પ્રિયા કેરી અંશુભિઓમાં ય
પદ્મકમ્બોઝીને સુમલ નવ ગાડે તે : તો
પ્રિયા કેરી અંશુભિમાં તાછ રહે સદાપા :
સૌન્દર્યેનાં સ્થાન દરે વિશ્વમાં અનેક, પણ
મનુષ્યની આપો જેને ભેય તે ઝૂમાય;
પ્રિયા કેરી અંશુભિમાં શુભાળની પાંદડીએ
એણે ને સૌન્દર્ય તે તો કદી ન વિશાય.

માવ લાક્ષણિક હોય છે ત્યારે પણ અભિવ્યક્તિની સંપૂર્ણ કુચિરતા
નથી લાગતી. ખજારદોરનો ઝુકાકોમાં નીચેના રમણીય છે :

પ્રિયા, આજે આપણી આ પ્રેમની અનંત ધડી
પ્રભુ પણ જોવી રહે "અનંત લંબાઈ;
કટિકોટિ ન્યેપતિ તારે અંતરે છવાઈ જાડી,
તેને જોતાં જુલુ-જાણી વિશ્વની વડાઈ;
અધારાની દોરી એવી અણુમાં સમાઈ જશું,
કે એ દોરી છાડી તેને "કરશું" નિરાઈ;
પ્રેમમાં સમાય તે જ પ્રભુમાં સમાય, પ્રિયા
પ્રભુમાં સમાય તે જ ખરી વિશ્વવાદ.

આવ, મદમાતી મારી રંગમાં રેલાતી ઉપા !
શુદંતારો અધારે આ લટકે છે વ્યોમ;
આજે મારી આંખમાં આ તેજ તારા આંતુ નવાં,
સૂર્ય શી જગાડું મહાન્યોતિ રોમ રોમ;
આવ, હેઠેરાતી નભસાગરે હેલાતી ઉપા !
તારલાઓ જોતા તને જોય નિજ આંખ;
જોતો જોતો તને તારે હૃદયે સરી નહ અતે
જાડી નહ છુપે હું સમાઈ તારી પાંખ.

ખખરદારનું પ્રણયલાવોનું આલેખન

‘કલિકા’નો નિરૂપણવિષય પ્રણય છે. પ્રેમના અનેક ભાવો નાપકે
ગાયા છે. અને એમાં એ આપણી સમક્ષ પ્રણયી, કવિ, દ્વિલસ્યક ને દિવાનો
એમ ચતુર્વિધ સ્વરૂપે ઉપરિચિત થાય છે પોતાની સ્મરણશક્તિનો પૂરતો
ઉપયોગ એણે કર્યો છે. “Love in the Valley”ના નાયકના ભાવો
ઉછીના લઈ આવ્યો છે એ જાદ કરીએ તોપણ એના ભાવોમાં સમ્યક્
નથી અનુભવાતી. વિજ્ઞાસ, મરતી, તૃપ્તિ, ઝંખના, ઉપભોગ, બંધન,
પ્રબોધ, વિજય આદિના અનેક ભાવો ગાયા છે ને છતાં આ લાંબા કાવ્યમાં
અબ્ધિચિત પ્રાચરી મુદ્રા ભાવોમાં આપણે કૈયે વસી વ્તથ એવા તો થોડા
જ છે. એમાં કશી સુકુમારતા, આદ્રતા, બલ્બતા નથી. એમાં કશો ચમત્કાર,
આકર્ષકતા, નવીનતા નથી. એમાં જાણિયતા અને તેથી હાસ્યાસ્પદતા
પણ જણાય છે. પ્રેમની સૂચના એમાં દેખાય છે. આધ્યા-
ત્મિક પ્રેમની વાતમાં પણ કશી સંગતિ નથી દેખાતી. હમણાં સૂક્ષ્મ
પ્રેમનું તો ખીછ ધડીએ આધ્યાત્મિક પ્રેમનું જાન એ ગાય છે. સૂક્ષ્મમાંથી

સૂક્ષ્મ પ્રેમમાં સ્વાભાવિક પરિણતિ, જે પ્રતીતિ ઉપજાવે તે, આ કથાનકમાં નથી. એમાં સર્વગ્રાહી તત્ત્વ નથી. 'મેઘદૂત', વાંચતાં એના નાયક સાથે કલ્પનામાં આપણે એક યર્ષા-જર્ષાએ છીએ. એની લાગણીઓ આપણી લાગણીઓ અને છે; 'કલિકા'ના નાયક માટે આવો ભાવ નથી થતો એટલું નહિ, બલકે, એની ઠેકડી કરવાનું આપણને મન થાય છે. પોતાની કથા પ્રણયીઓમાં પ્રિય બને, અમર બને, પ્રેમનો કોશ બને એ આ નાયકને લક્ષાટે નથી લખાયું; એ તો, કોઈ રામિયો-રૂલિયેટ, કોઈ લોરે-ઓ-કસાએલા, કોઈ દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના ભાગ્યમાં છે.

કલિકાની ભાષા, પંદાવલિ

પ્રણયભાવોનો આપણે વિચાર કર્યો, હવે એ ભાવો જે ભાષામાં, પદાવલિમાં વ્યક્ત થયા છે તે આપણે જોઈએ.

એકંદરે 'કલિકા'ની ભાષા કવિતોચિત નથી. એ શિષ્ટ અને ભાવા-વૃદ્ધ નથી. એમાં ડોળધાસુ મૃન્નિમ તત્ત્વ વારંવાર પ્રવેશે છે. અડવા, ક્ષિપ્ત, રુદા, તંરજુગિયા, શિથિલ, આમ્મ-ભાંભાંપ્રયોગો રથજે રથજે જથ્થાવ છે. નીચેના ઉદાહરણોમાંની સંસ્તી પંદાવલિ કવિનાને પોષક નથી, પ્રણય વિષયને ઉચિત સુસ્વનતાની, લાવણ્યની, કે ગાંધુર્વનો અપેક્ષા 'કલિકા'માં સંતોષાતી નથી.

દિવસનાં બારણાંને ઢાંચી અંતરે સંધ્યાએ ત્યં
સૂર્યેતલ્લુ તાણું તેને લગાડયું વચેટ;
પૂર્વ યજી રજની ત્યાં આવતી અપારે દેખી
ખાલી તાણું તેણે તેને નાખી દીધું હુકડું
રજની ને દિવસે ત્યાં મન્યાં-અમે એતિ મોડાં,
દિવસે ત્યાં હેયું ચીરી દાખ્યો નિજ દાલ;
રજની એ દેખી રડે રૂપેરી આંસુની ધારે-
પ્રિયા, અયો કાંઈ પણ રડયામાં શો માણ ?

સૂર્ય છે કે સિંધુ ઉંદરે આંદરણી રાતે ન્યારે
ફીણફીણ થતાં મોજાં દૂધ સાં હોરાય,
આવે પરપોણે તેની હુપર ત્યાં નાયવાને
પરીઓ પધારે અતિ હળુહળુ પાય;

હળું હળું પાયે એવી મંડુમંડુ ચાલે 'નાચી,
કૂટે નહિ એક પરપોટાની યે 'ખાસ:
પ્રિયા મારી ચાલે ત્યારે ફૂલે વાણુ-હાલે નજી,
એવી કુંળી એવી મંજુ, એવી મૃદુ સાલ!

આશા કહે જોની હું આ જીવે ન્યામંદ્રે એકું,
ભાગ્ય કહે જોની હું તો પરધું છું આ ભાંધ;
ધર્મ કહે જોની હું આ ધરાને દોડાવું સીધી,
કર્મ કહે જોની મને કુટે- સર્વ ને કાય;
પ્રેમ કહે જોની હું આ સ્વપ્નેના રચાવું મહેલો,
વિધિ કહે જોની હું આ ભાંગ્યે- હાંલે ખાલ;
પ્રિયા, એવા વિશ્વ વિષે મળે નહિ મેળ સૌતા,
એક તારે હુંયે, રહું જ્ઞાન હું ન ગાલં.

પ્રિયાનું વદન જાણે રતનનું સદન, મોંધું:
દીરા બાંધ્યાં પાનાં આંખે રમી ફરે ધન્ય;
માણિકની દાળડીમાં મોતીડાં મટેલાં, હાથાં
મુખથી ડોડાવી શોભા ખતાવે અનન્ય;
અર્ધપારદર્શી સનિતાર ચાલે વાડ કરે,
લક્ષ્મી અઝીક કાળાં તાજી રહે તીર;
જોડે પરવાળાં મુખદારે ચોખીજાન જાણે,
એનાં પદ ચુંબીચુંબી મનાવું અધીર.

એકંદરે, ખખરદારની પદાવલિ વિપુલ ગાંધી ન શકાય. એમની
સખ્દપસંદગીમાં સૂક્ષ્મ સુરુચિ પણ જણાતી નથી. સખ્દના વાતાવરણને,
સામર્થ્યને, એની સંવાદિતાને, માધુર્યને, સુક્રમારતાને પૂરે ખ્યાલ
રાખીને કવિ લખતા હોય એમ લાગતું નથી, આ સખ્દો ઉર્મિરૂપે ધણે
સ્થળે થતા નથી. તેથી છંદના ચોક્કામાં જહ્નુ, પ્રયત્ને, જેમ તેમ કરીને
ગોડવાઈ જાય છે; એક વખત આપણે ગાડીઓમાં ગોડવાતા હતા તેમ!
સ્થળે સ્થળે શ્રાસ મેળવવા માટે સખ્દોની પસંદગી અર્થને ભોગે પણ
મર્ધ છે તેથી કૃત્રિમતા આવી છે.

‘કલિકા’માં પ્રતિરૂપો

‘કલિકા’માં પ્રતિરૂપો એના કાવ્યશૃંગારી નહિ એટલાં એની

સંખ્યાથી ધ્યાન એ એ છે. આ પ્રતિરૂપો મોટા ભાગે કવિ પ્રકૃતિમાંથી લે છે. એકના એક પ્રકૃતિવિષયોમાંથી વારંવાર પ્રતિરૂપો 'કલિકા'માં દેખાય છે તેથી એકવિધતા આવે છે, કૃત્રિમતા પણ આવે છે. વળી પ્રકૃતિ ઉપરાંત ગણિત, ભૂમિતિ, ભૂગોળ પણ એનાં ઉદાહરણ આપી શકાય છે. આ પ્રતિરૂપોને મોટા દોષ એ છે કે એ બિંબિપ્રણિત થતાં નથી. ખીછું રીતે કહીએ તો આ પ્રતિરૂપો કવિની ઉત્કટ બિંબિનો અંશ નથી અમુક બાવેનો અવિભાજ્ય અંશ બન્યા વિના માત્ર એ બાવેને સદષ્ટાન્ત કરવાને, અમુક પરિસ્થિતિને સ્પષ્ટતર કરવાને તે આવે છે. એની અપીલ પ્રત્યક્ષ કરતાં પૌદ્ધિક કે પરાક્ષ વધારે છે.

આવી જતી રમનીના હરામાંથી ખરી પડી
પ્રિયતમના આંગણમાં એક પડ્યો દોષ,
પ્રિયકેરી વણીમાંથી ખરીને પડેલું એવું
મોગરાનું ફૂલ દેખી મન મારું મોલ્ય;
મોગરાનું ફૂલ એવું સુધતા હું રવને સડું—
ફૂલમાંથી હરા, અને હરામાંથી શીરા,
શીરામાંથી મન, અને મનમાંથી આત્મા-એમ
નડે પાછો જાત ને જાતનો હરા.

ફૂલમાંથી હરા અને હરામાંથી શીરા તરફ મનની તે ગતિ બુદ્ધિની છે; પન્દ્રિયની નથી.

કવિની થોડી ઉત્પ્રેક્ષાઓ કેટલી અનાકર્ષક, સામાન્ય, હારવારપદ ને દૂરાકૃષ્ટ છે તે જુઓ:

પ્રિયાતણી સાડીનો હું સુણું સસણાટ તે તો
નલ્યે તસવારખાણું એવારે છે પ્રેમ;
અમુક એ જોતાં હું અંબઈ હરી નહ હારી,
કે આ સામે ખરી ત્યાં કપાઈ નહ એમ ?
ખરી ત્યાં કપાઈ એના અંશનો પાસે પ્રેમ,
નથ આરખાર મારું દેહું ત્યાં ધવાઈ :
પ્રિયાતણી સાડીનો હું સુણું સસણાટ ત્યારે
વાગે મારે દેયે નહિ પુદ્ગરાણાઈ.

પ્રિયાકેરુ હારય એક વેળા પણુ જોયું કદી ?
 કમળ ને ગુલનાં ત્યાં વન લેહેરાય;
 પ્રિયાકેરુ હારય એક વેળા પણુ સુણ્યું કદી ?
 પંચમાલુ ધંટડીના સૂર ત્યાં વેરાય :
 પ્રિયાકેરુ હારય એક વેળા જોયું સુણ્યું સાથે ?
 એ તો જાણે દારૂખાનું જીંડે કોં જમૂન,
 અગ્નિખાણુ ચટ્ટી જાણે કૂટી કડકડી નીચે
 વર્ષાવે અનેકરંગી તેજકેસાં ફૂલ ।

પ્રિયા જ્યારે હસે ત્યારે જાણે ગુલકળી ફાટી
 રહે પથરાઈ તેની પાંદડી ચાપાસ;
 ખુલખુલ જોવી એની આંખો ચમકીને સાથે;
 પાંખો ફફડાવતી લે ગુલની સુવાસ;
 પણ પ્રિયા રોય ત્યારે સૌન્દર્ય અમોલ વાધે,
 તેથી એને ખીજવણું જ્વાલું લાગે પૂર :
 આંખો ફેરી છીપકીઓમાંથી ત્યાં વેરાઈ મોતી
 અરખી મોતીડાં, એ જિતારી દે નૂર ।

પ્રિયા મને પ્રથમ જ મળી જ્યારે ગઈ ત્યારે
 ફૂલ જેવા નાખ્યો મારે અંતરે નિઃશ્વાસ :
 “અરે એવા આનંદે તો આત્મારૂપ દેહ, અને,
 દેહ નહી રહે, માત્ર રહે દેહભાસ;”
 પ્રિયા મને પ્રથમ જ મળી જ્યારે ગઈ ત્યારે
 તારા જેવા ખુલ્યો મારે અંતરે આનંદ :
 અરે એવા શોકમાં તો સુખના સમુદ્રે જૂલે,
 આનંદનાં આંસુમાં છે શોકનાં આકંઠ ।”

‘કલિકા’નો છંદ

છંદઃશાસ્ત્રી યવાનો ખચરદારનો મોહ, એમનીં ધણી કૃતિઓને
 હાનિકારક નીવડ્યો છે; ‘કલિકા’ને સવિશેષ. ‘કલિકા’ માટે ખચરદારે
 મુક્તધારા, એમનો પોતાનો બનાવેલો છંદ, પસંદ કર્યો છે. પ્રતિભાશાળી
 કવિ પોતાની કલાની સચોટ અભિવ્યક્તિ માટે પોતાની પ્રતિભાને
 અનુકૂળ એવાં નવાં રૂપો ઘડે, નવાં આયોજનો રચે. નવા છંદ બનાવે,

જૂના છંદોમાં ફેરફાર કરે, નવાં મિશ્રણો કરે, તેની સામે બાળ્યે કાઈ ને વધી હોઈ શકે, બિલકુલ એ તો આવકારપાત્ર છે. અલબત્ત, કવિએ જે વાહનો પસંદ કર્યું-પ્રચલિત કે ઉપજાવેલું-તે એનાં સંવેદનની અભિવ્યક્તિ માટે સમુચિત છે કે નહિ તે તંપાસવાનો વાંચકનો અધિકાર છે ખરો. દરેક મહાન કવિ પોતાની પ્રેરણાને અનુકૂળ વાહન પસંદ કરી લે છે વા નવાં ઉપજાવે છે. નાનાલાલનું અપદ્યાગદ્ય એનું સારું દૃષ્ટાન્ત છે. નાનાલાલને પોતાની પ્રતિભાની અભિવ્યક્તિ માટે પ્રચલિત વાહનો અનુકૂળ નહિ લાગ્યાં એટલે એમણે અપદ્યાગદ્યમાં અભિવ્યક્તિ શોધી. આ અપદ્યાગદ્ય એ છંદ બિંદે ન હોય પણ આપણે એમ નહિ કંઠીએ કે 'નાનાલાલે' અપદ્યાગદ્ય કરતાં ખીજું કાઈ વાહન પસંદ કેયું હોત તો વધારે સારું. આ વાહન એમની પ્રતિભાને અનુકૂળ હતું એવી આપણી લાગણી થાય છે. ખગ્ગરદારના મુક્તધારા સંબંધી આપણો અનુભવ બિન્ન છે. મુક્તધારાના ઉદ્ભવમાં ને પસંદગીમાં કંઈક રથૂસ હકીકત છે. છંદશાસ્ત્રી ધર્માના મોઢ ઉપરાંત એક ખીજું કારણ મને સમજાય છે તે એ કે કવિને એવા છંદ જોઈતો હતો જેમાં મેરિડિયની કવિતાનું ભાષાન્તર સરળ રીતે થાય, એની અસર સહેલાઈથી પદ્યમાં ઝિલાય.

પણ એમાં એ કેટલે અંશે સફળ થયા છે? આ છંદ આપણી અંકુશમેળ કે માત્રામેળ પદ્ધતિનો નથી; એ તો અંગ્રેજી પ્રયત્નના (Stress) સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો છે. ગુજરાતીમાં અંગ્રેજીના પ્રકારનો પ્રયત્ન છે જ નહિ અને ખગરદારે એને પાયામાં સ્વીકારીને આ છંદની રચના કરી છે એ એની પ્રથમ ગંભીર ખામી છે. ભાષાના ઉચ્ચારણનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તો દરેક છંદરચનામાં જળવાયું જ નોઈ એ. આપણો વિવેચક આ બાબત પરત્વે આગ્રહ સેવે છે છતાં એ તરફ ઉપેક્ષા ગંભીર લયો ગુજરાતીમાં ઉતારતા આપણા કવિઓ, રેડીઓ પર અને બીજે સીને માટે ગીતો, રાસ, લોકગીતો ગાતા ગાયકો, મુશાવરાના મઝલકારો એવે છે એ હકીકત કેટલી ખેદજનક છે! અરુ. મુક્તધારામાં મધુર જયંતા નથી, લાક્ષિત્ય (Grace) વિનાનો આ છંદ પ્રેમવિધયને અનુકૂળ નથી. 'કલિકા'ની સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા માટે અમુક અંશે આ છંદ પણ જવાબદાર

છે. જિમ્મી, બાવ, તરંગનું રસાયણ તેમાં ઘણી વખત થતું. નથી પણ થાય છે. ત્યારે 'ય આં કવિએ પસંદ કરેલા વાહનમાં ગદ્યગર ઢગાતું નથી. ખખરદારમાં મુક્તધારા, ધ્વનિત, 'મહાછંદ' આદિ છંદો સ્વરભારે પદ્ધતિ અનુસાર રચાયેલા હોવાથી ને તેથી ગુજરાતી ભાષાની જિજ્ઞાસુની ખાસિયતને પ્રતિકૂળ હોવાથી ભવિષ્યનો છંદ:શાસ્ત્રનો ઇતિહાસકાર એને અવશ્ય વખોડી કાઢશે.

'કલિકા'માં અપહરણ

'કલિકા'ના વાચન દરમિયાન જ એની સપૂર્ણ મૌલિકતા સંબંધી શંકા ઊપજે છે. સ્થળે સ્થળે એની તરજુમિયા ભાષા, એના અડવા, ભવો ને પ્રતિરોધને આ બધાથી ઊપજતું અડતું, કવચિત્ અવાસ્તવિક વાતાવરણ આપતી ઉપર જીજ્ઞા કોઈ કવિના ભારોભાર નાણી. પ્રતીતિ કરાવી દે છે. આ અજુરતીકાર કંઈક છુપાવીને ને જાણે નહીં કે 'કલિકા'ની પ્રસ્તાવનામાં કવિએ ક્યો છે.

આ કાવ્યમાં ઈંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, યુરોપ, હિંદ આદિ દેશોની અનેક ભાષા-માંનાં કાવ્યોનાં અનુસરણ, અનુકૃતિ કે અનુવાદ રસિક વાંચકને ખટુ ઢેકાણે નહીં આવશે. એ સર્વ ગોઝ્ય સ્થળે અને યોગ્ય કાળે આ કાવ્યની રચનામાં જેમ જેમ સુસ્તા ગયાં તેમ તેમ કરા પણ સકેલ્ય વગર તેઓને રચનામાં સ્થાન આપ્યું છે. એ લખાતી વેળા મૂળ કાવ્યો મારી પારે 'દનાં નહીં.' એટલે માત્ર રમણમાં તેઓની જોડણી છાયા દત્તી અને તેઓના જોડણ સંસ્કાર પડેલા હતા, તેટલું પતિછવન આવી ઉદભવવા પામ્યું છે. x x

પ્રથમથી જ એ સ્પષ્ટ કરી દેવાની જરૂર છે કે 'કલિકા'માં 'મેરિ' હોયતી માત્ર સમગ્ર કે અખાન અસર નહિ પણ સ્થળે સ્થળે એનાં જુદાં જુદાં કાવ્યોના ખડોતું અર્શરસઃ ભાષાન્તર પુરતક સામે રાખીને થયું છે. Love in the Valleyના નીચેના ખડો સાથે 'કલિકા'ના આ ખડો સરખાવતાં આ વિધનની પ્રતીતિ યરો:

Shy as the squirrel and wayward as the swallow
Swift as the swallow along the river's light
Circling the surface to meet his mirrored winks
Fleeter she seems in her stay than in her flight.

Shy as the squirrel that leaps among the pine-tops,
Wayward as the swallow over head at set of sun,
She whom I love is hard to catch and conquer;
Hard, but O the glory of the winning were she won!

હરિણી શી જીરુ, કાઠી માડી જેવી વેગવતી
વાયુ જેવી ચપલ ને સદાની અબંધ;
સહેને શિર ઢાળે બની સવજ્જ લગમણી શી,
સહેને તાળી પાડી કરે પ્રેમચક્ષુ અંધ;
હરિણી શી જીરુ, હા, ને જંગલો કૂદાવી જાય,
વાયુ, શી અબંધ, ને ધ્રુમાળે જંગલો
ફૂંડે છે પ્રિયા એની બાંધવા કે છતવાને
ફૂંડે છતાં છતી તો રંગ શો રે રંગ

(૧૦૯)

All the girls are out with their baskets for the primrose;
Up lanes, woods through, they troop in joyful bands.
My sweet lady: she knows not why, but now she loiters.
Eyes the bent anemones, and hangs her hands.
Such a look will tell that the violets are peeping,
Coming the rose: and unaware a cry
Springs in her bosom for odours and for colour,
Covert and the nightingale: she knows not why.

શેરીકેરી કન્યાઓ સૌ વાડીમાં જવાને ચાલી,
ફણકેતી મેનાઓની ટોળી જાણે હોય;
માડી મારી દોરે સોને: જાણે નહીં શાને કાળે;
હરિણી શી ચપલ ને જીરુ જીરુ જાય;
જીરુ જીરુ જાય, જાણે આવે કો દિગંતમાંથી,
ફૂટે એને અંતરે કો અણસુરોયો સાદ;
આંખોના ને વાયરા ને મંજરી ને કાલિદાસ ને—
જાણે નહીં શાને કાળ આવે એવા નાદ.

(૧૧૩)

Heartless she is as the shadow in the meadows
Flying to the hills on a blue and breezy noon.

No, she is athirst and drinking up her wonder;
Earth to her is young as the slip of the new moon
Deals she an unkindness, 'tis but her rapid measure
Even as in a dance; and her smile can heal no less
Like the swinging May-Cloud that pelts the flowers
with hail-stones
Off a sunny border, she was made to bruise and bless.

બળતે બપોરે એક વાદળની છાયા જેવી
હોડી નય દૂર, તેવી છે એ દયાહીન;
હોડી નય બધી દુનિયાનું તેજ પીવા,
બીજાંદ્ર જેવી એની ધસા છે નવીન;
આપણના બ્યોમ જેવી ધડી રીઝે ધડી ખીજે,
નણે માઈ ઉર એણે દીગડી છે લીધ;
જેવી હોય, તેવી, તોય ઉર માઈ બાંધી નાસે
મારવા ને તારવા છે દેવે એને કીધ.

(૧૧૦)

આમ, આપણા આ કવિએ 'કલિકા'માં આ અનુવાદો ગોઠવી દીધા છે અને બીજાના માસને પોતાનો કરીને ખપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. 'એક કાવ્યનો' વા જુદાં જુદાં કાવ્યોના ખંડનું બાયાન્તર જુદે જુદે સ્થળે ગોઠવવાથી બાવનું સાતસ, બાવની એકતા ક્યાંથી આવે? કવિએ આ અપહરણોનો સ્વીકાર નથી કર્યો.

બીજા કવિઓના પોતાના ઉપરના ઋણનો સ્વીકાર આપણા બીજા કેટલાક કવિઓએ કર્યો છે એ એમની પ્રમાણિકતા નિખાલસતા સ્પષ્ટપણે પુરવાર કરે છે. કૃતિની રચના વેળાએ 'કોઈ કવિની અસંપ્રજ્ઞાત અને રચના પછી અનુભવેલી અસર નરસિંહરાવ જેવાં એમનાં કાવ્યોમાં ખુશીથી સ્વીકારે છે. ખગરદાર એવાં ઋણસ્વીકાર કરવાનું બાજુએ મૂકી બીજા કવિઓની "અસંપ્રજ્ઞાત અસર હેઠળ લખાયેલી અને તેથી મૌલિક" કૃતિઓને કેવી રીતે મૂલ્યવતી એને માટે સહુદયોને ઉત્સાહી માર્ગદર્શન કર્યું છે!

● ખગરદારનો મૌલિકતાનો ખ્યાલ બહુ ભ્રામક અને ખોટો છે એ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એમના "આત્માના ઉદ્ગારોથી" વિભિન્ન નહીં" એ મથાળા હેઠળના તત્ત્વરૂપથી લેખમાં બહુ સચોટપણે બતાવ્યું છે.

ખરદારના આ અનુવાદો, અનુવદો તરીકે પણ સારા નથી. એમાં મૂળની કશી ખૂબી-લખતી, ભાષાની, પદાવલિની, ભાવની, અભિવ્યક્તિની -જોતરી નથી; બિલકુલ મૂળ કૃતિના સૌંદર્યને વિરુદ્ધ તો ખતારી દીધું છે. ગદ્યના-કેટલેક સ્થળે તો ખરાબ ગદ્યના-ટુકડા ખરદારે જાણે પ્રવત્નપૂર્વક પોતાના જનાવેલા મુક્તાધારા છંદમાં ગોઠવ્યા છે.

આ ઉપરથી એક બીજી વાત પણ સમજાય છે કે મેરિડિયની પ્રતિભાને યુનરાતીમાં ઉતારવાને ખરદારની કવિત્વશક્તિ પૂરતી નથી. અનુકરણ, અનુવાદ, અને અપકરણ માટે જીજ્ઞાસુ કવિ એમણે શોધવો જોઈતો હતો. ઠીક મેરિડિયની વિશિષ્ટતા તો બાજુએ રહી, કેટલેક સ્થળે તો એની પોતાની કેટલીક ખામીઓ અને કમળી વધીને ખરદારને હાથે 'કલિકા'માં જોતરી છે.

ખરદારની કવિતાશૈલીનાં કેટલાંક વ્યાવર્તક લક્ષણો

ખરદારની કવિતાશૈલીનું તરત ધ્યાન ખેંચે એવું લક્ષણ છે સંરણતા. પણ આ સંરણતા ઉપર આપણે અણુધટતો બાર ને મૂકીએ. ખરદારમાં આ સંરણતા કવિત્વ જ સંસ્કૃત આત્મકારિકતાના પ્રસાદશુભની ઠાટિએ પહોંચે છે. 'કલિકા'માં સંરણતા યુગ્ય કરતાં દોષ વધારે બને છે; સંરણતા એ સામાન્યતા અને વ્યવસ્થિતતામાં સરી પડે છે.

આ સંરણતા લાવવાના સમાન પ્રવત્નમાંથી ખરદારની શૈલીનો ખીજો-દોષ ઉદ્ભવે છે-પથરાટ અથવા વિદોષિતા. એક બાજુ કોકાર ઠંડીઠંડીને કરચિત્ત, તો કવિતા ન બીજી થકે એટલે બધો અર્થ પોતાનાં કાવ્યોમાં ભરે છે; ખરદાર બીજી બાજુ સંક્ષિપ્તતાની ઉપેક્ષા સેવે છે. આ પથરાટ એમની બધી જ કૃતિઓનું-‘દર્શનિકા’ જેવી સારી કૃતિનું પણ-લક્ષણ થઈ ગયું છે. આ પથરાટને લીધે તેમ કવિત્વમય અભિવ્યક્તિના અજાવને લીધે ‘કલિકા’માંનાં કેટલાંક સારાં પ્રશ્નયમુક્તકોમાં પણ ચોટ નથી આવતી.

ત્રીજું લક્ષણ તે ચિત્રાત્મકતાનો અભાવ. ચિત્રસંદર્ભ એ સાચી પ્રતિભાનું જ લક્ષણ છે. પણ એ તો મેરિડિયમાં નથી ને મેરિડિયના એનુંકરણકારમાં પણ નથી. જ્યાં જ્યાં પ્રતિરોપની તરંગમાલા-મેટે

ભાગે બુદ્ધિને ને કવચિત્ જ હૃદયને રપઈતી—આમાં છે પણ ચિત્રાત્મકતા કહેવાય, સમગ્ર ચિત્રનો આલેખાદ જેમાંથી પ્રાપ્ત થાય એવા ચિત્રસર્જન કરતાં આ હારમાળા સિન્ન પ્રકારની છે. કીટસ, હોફર, સુન્દરમ્ એક પ્રતિરૂપના ઉપયોગથી, વા બાપા વિચારને લયની શક્તિથી કેવું દન્દ્રિયગ્રાસ સમગ્ર ચિત્ર ખડું કરે છે।

ખખરદારની શૈલીમાં બળ નથી તેનું સૂચન ઉપર યઈ ગયું છે. લયની, હંદની, બાપાની, વિચાર વા બાવની શક્તિ—અને આ શક્તિ પ્રતિભાશાળી કવિઓમાં હોય છે—તે ખખરદારમાં નથી. 'કલિકા'માં દેખાતી પ્રવાહિતા પછની પ્રવાહિતા છે, અર્થની કે બાવની પ્રવાહિતા કે ગતિ નથી.

નીરસ પુનરુક્તિ એ ખખરદારની શૈલીનો મોટો હોય છે. કલામંય પુનરુક્તિનો ઉપયોગ આપણે ટેનિસનની, કાન્તની કવિતામાં જોઈએ છીએ. ખખરદારની કવિતામાં પુનરુક્તિ પથરાટ કરવાની આદતમાંથી ઉદ્ભવે છે ને શબ્દાણુના કાવવા સિવાય બીજી કશી ગરજ સારતી નથી. નાનાકાલના શબ્દવૈભવમાંથી ઉદ્ભવતી શબ્દાણુનાથી ખખરદારની શબ્દાણુના મિત્ર પ્રકારની છે.

ખખરદાર અને અન્ય કવિઓ

ખખરદારની કવિતાશૈલીનો વિચાર કરતાં એમનાં સમકાલીન કવિ હોફર સાથે એમની તુલના ઉપર યઈ ગઈ છે. બીજા થોડા સમકાલીનો સાથે પણ એમની તુલના અહીં સંક્ષેપમાં કરી લઈએ. બળવંતરાયમાં અર્થઘનતા કવચિત્ દુર્બોધતાની કક્ષાએ પડેલે છે; વિચારનું તત્ત્વ ઊર્મિ-તત્ત્વ કરતાં એમની કવિતામાં વિશેષ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ ઊંચી કવિતાનાં સુલક્ષણો—સુરપણ્ડતા, તેજોમયતા, દન્દ્રિયગ્રાસતા—એમનામાં મુખપ્રમાણમાં છે. નરસિંહરાવમાં બાવનો આવેગ જોઈએ તે કરતાં મરો એટલો છે, પણ તેમના બાવની સમ્યાપ વિશે કહી શકા ઉપજતી નથી, બાવનિરૂપણમાં એમની કલાસમગ્ર ખખરદાર કરતાં વિશેષ ઊંચી ઢાંટિની છે; ગુજરાતી બાપાનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ અને માધુર્ય એમની કવિતામાં બરોબર ઊતરે છે. બોટાદકરમાં બાવવિષય આણું છે છતાં જે બાવો એમણે ગાયા છે તેમાં મૌલિકતા અને આવેગ ખખરદાર કરતાં વધારે છે. કલાપીમાં કસ્ય

ઓછો છે, પણ જિમ્મિની ઉત્કટતા ને સમ્યક્ધર્મી, તેમ જ સાચા પ્રસાદથી એ ખામી ઓછી અનુભવાય છે. પરંતુ ખજરદારની કવિતામાં જિમ્મિની ઉત્કટતા ને સંવેદનની સમ્યક્ધર્મી ઘણી વખત અનુભવાતી નથી; આત્મસાત્ નહિ કરેલાં પરકીય 'ભાવો' પદ્યની હથોટીને લીધે ખજરદાર પોતાનાં કાવ્યોમાં જોડી દે છે. કવિ તો પ્રેરણાના ઘોઘાની વાતો કરે છે પણ સર્જક ને ભાવકનો અનિવાર્ય સંબંધ આપણે સ્વીકારીએ. કવિના સંવેદનની ઉત્કટતા ને સમ્યક્ધર્મની શંકા ન ઉઠાવીએ તો પણ કૃતિના વાચકને એ સંવેદન નથી અનુભવાતું એ વાચકોની ફરિયાદ ઠારે મૂકવા જેવી તો નથી. એમની કવિતાને પરિમાર્જનનો નેહિયંત 'લાંબ મળ્યો છે,' પોતાની સામાન્ય 'કવિત્વશક્તિ'ને વકાદાર 'રહીને કવિ કાળો સર્જે છે' ત્યારે પણ એમાં 'ભાંયાળી, પદોત્તલિની, અભિવ્યક્તિની, ઘાટની ખામીઓ તરત આંગળી ચીંધાય એવી આવે છે. સંપૂર્ણ કહેવાય એવા એમનાં કાવ્યો 'શુશ્રુષ્ણામાં, અને વિપુલતામાં, એમના સમકાલીન કવિઓ-નરસિંહરાવ, હાકાર, કલાપી-કરતાં ઓછાં છે.' નોનાલાલ સાથે એમની તુલના સમજીને નથી કરી; જો કે ખજરદારના યુવાન કવિબક્તો એમને નાનાલાલથી ઉચ્ચતર સ્થાન અર્પવાનો, અરે, કેટલાક તો છેલ્લાં સો વર્ષના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ, તરીકે સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરે છે. ખજરદાર સાથે તો શું, નરસિંહરાવ, હાકાર, કલાપી, બોટાદકર અને કાન્ત સાથે નાનાલાલની તુલના કરવાથી કશું નવું તારિતમ્ય નીકળે એમ નથી. નાનાલાલની પ્રતિભા જ વિલક્ષણ છે. એની કંપનાસમૃદ્ધિ, એની રંગપ્રિયતા, એનો લયમાધુર્ય, એના ભાવોનું વૈવિધ્ય, ભવ્યતા, સુકુમારતા; એની અપ્રતિમ જિમ્મિકતા (lyricism), એનું ભવ્ય સર્વશ્રાદી જીવનદર્શન, જિમ્મિ કંપનો ને ચિંતનનો સંવાદી મનોહર સુયોગ; જાંપાની સુસ્પન્નતા ને લાવણ્ય; લયનું, પદાવલિનું કાર્ષ્ણ્ય તો જાદુઈ કહેવાય એવું આકર્ષણ; પદ્યનું ને વિચારનું બળ-આ અંધું એમની ખરેખર વિપુલ કહેવાય એવી સર્જન-કૃતિઓમાં છે, તે એમને ઉપરના કાર્ષ્ણ્ય કવિ કરતાં ઉચ્ચતર પદે સ્થાપે છે. ઠાંકરિજ જેને 'ઈમેજિનેશન' કહે છે, આપણા સંસ્કૃત આલોકરિકો જેને "નવનવોન્મેષશક્તિની પ્રજ્ઞા પ્રતિભા" કહે છે તેવી રૂપનિર્માણશક્તિ નાનાલાલ જેટલી ઉપરના અન્ય કાર્ષ્ણ્ય કવિમાં નથી.

ઈન્દ્રના આશ્રયે

: ૧ :

સાં જ પડવા આવી હતી.

સરસ્વતીને તીરે આયોના એક જનપદમાં ઘેર ઘેર અગ્નિદેવને સાંધ્ય અર્ધ આપવાની તૈયારી ચાલતી હતી. દિવસભરના તાપથી કંટાળેલા લોકો રાત પડતાં કંઈક આનંદિત જણાતા હતા.

આ વરે ઉનાળો જલ્દી સળો ચાલ્યો કેમ કે વરસાદ અઠાણ મોટું કરતો હતો. લોકોએ મંત્રોચ્ચાર કર્યો; કાળાં વજ્ર પહેરી કાળા રંગના પ્રાણીઓનાં બલિદાન આપ્યાં; નાનાં બાંટવાંને પાણીમાં મોળાને જમીન પર છંટકાવ કર્યો. તો મે પર્વતની પધરામણી ન થઈ. આખરે, જનપદના મુખીએ એક ધાંભે પેટું અને કૂતરું લાગ્યા વાંજ વડે બાંધ્યાં. —આસુરીનરવને દૂર કરવાને. તો પણ વરસાદ આવવાની કશી આશા ન બંધાઈ. પ્રયત્નો કર્યા છતાં વરસાદ નહિ આવવાથી લોકોએ પોતાનું જનપદ છેડી, ત્યાં પાણીનાં પૂર પહોંચી ન શકે એવી જગ્યાએ બાંધેલી પોતાની કુટીરામાં જવાનું દજી વિચાર્યું જ ન હતું. કેટલાક તો ત્યાં જવાનું ચોખ્ખું ધાતું જ ન હતું.

એ જનપદના પાદરે એક ધરતી ઓસરીમાં પોતાની પત્ની અને પુત્ર સાથે વાન કરતો ગૃહપતિ બેઠો હતો, “વરોંચી અહીં રહીએ છીએ, વાસ્તોરપતિને ધરનું રક્ષણ કરવા પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અને પૂરતાં પાણી તો અહીં સુધી કદી આવ્યાં નથી. શા મટે આવજે આ જનપદ છોડી પેલા રેકરા પરના પુરમાં જવું?”

૧. આ સંક્ષિપ્ત જાતનાર માટે જુઓ આ બંધનાં આરંભપૃષ્ઠામાંની નોંધ-ત્રી.

“પિતાજી, પાણુ ઇન્દ્રની એવગણના કરવાથી એ કુદ નહિ થાય ? હમેશની માફક આ વખતે પણ આપણે પુરમાં જવું જોઈએ.”

“ઓજસ ખરું કહે છે.” પતિ માટે ઝળળો વણુતાં વણુતાં જ માતા બોલી.

“આપણે રિવાજ તોડવો નથી.”

ઘડીબર સૌ શાંત રહ્યાં. અધુરું કમાવેલા આમડામાંથી પિતાપુત્ર બેઠે લાંબી વાધરીઓ કાઢતા હતા. પિતાપુત્રને જોઈ પેલી સ્ત્રી આંખો નચાવતી હતી. દાદીના વાળ ઘોળા થવા છતાં પોતાનો પતિ હજુ જુવાન લાગતો હતો. આમસામામાં, સુરા પીધા પિતા પણ, ગીત ગાવામાં અને આખ્યાન કરવામાં સૌને ટપી જતો. કદીએ જુગાર ખેલતો નહોતો. હજુ પૂરી અદાર શરદ પાણુ જણે જોઈ નથી એવો પોતાનો પુત્ર ઓજસ એના સામર્થ્ય માટે જાણીતો થયો હતો, એના રૂપાળા તંદુરસ્ત મુખને નીલામ્બર સૂરખાં રવચ્છ આંખો શોભાવતી હતી. ગૌર શરીરમાં રનાયુઓ રપટ દેખાતા હતા. તેલનીતરતા એના વાળને જીભા હોળતો હતો.

લાકડાના નાના ધરનાં રસોડામાંથી એક કિશોરી બહાર આવી. ઓજસ એને જોઈ હસ્યો. એ એને વનદૂધ કહેતો. “નાની બહેન, તારી સફાડી ગૂંથવાને સરખટો, મેં પાંણીમાં મૂકી રાખી છે. લઈ આવ ને અહીં બેસ.” સુવાળા રેશમ જેવા એના વાળની લટોને પોતાના ખભા પર ખૂલાવતી એ ગઈ અને સરખટો લઈ આવી. માતાની પાસે બેસી ઝડપથી કામ કરવા લાગી. કુટુંબ સુખી હતું. દરકસરિયું હતું, એટલે પોતાનાં ગત અર્થનું ધીરે ધીરે ‘પાણુ’ મેળવતું હતું. પૂવનું એ સૌનું રક્ષણ કરતો હતો. માતાપિતા પોતાની લાવણ્યમયી દીકરી માટે યોગ્ય વસ્ત્રો શોધમાં હતાં પરંતુ ભરતોના વત્સકુળ સાથે દૂરનો પણ સંબંધ હોવાનો ગર્વ કરતાં આ કુટુંબમાં પરજીવાને કોઈ જુવાન યોગ્ય જણાતો ન હતો.

ધરના વાડાની બહાર ગોરનાં જીંએ ચઢતી દેખાતી હતી. “હવે તો આયુ આવશે. જોઈએ.” પેલા પૃથ્વ પુરુષે કહ્યું, “હવે તો જુમ્મ પણ

લાગી છે. વરસાદ આવે તો સારું. ગિયારો આયુ ગાયો ચરાવવા જવાના શ્રમમાંથી તો ગયે! નદી પશુ ફીણુપ્રવાદ થવા લાગી છે, એટલે સામે કિનારે રહેતા દરુઓ દવે આપણી ગાયો ચોરી જવાના.”

“ના, પિતાશુ! દવે તો વરસાદ આવે જ જોઈએ અને ગયે વર્ષે દરુઓએ આપણો સખન માર પાધો છેને એટલે તો અહીં આવવાને હામ જ નહિ બીડે.”

એટલામાં તો ઝોજસના જેવો જ સમથ એનો નાનો બાઈ આયુ આવી પહોંચ્યો: “પિતાશુ, ચરાની આજુબાજુ સિંકની ગર્જના અમે સાંભળી. સરસ એવો ચરો અમે શોધી કાઢ્યો’તા. ગાયો પણ નિરાંતે ચરતી હતી. પણ અમારે ત્યાંથી બાગવું પશ્યું.”

“સિંક! ગર્જ સાચ દરુઓ, આ વર્ષે સિંક. મુસીખતોનો અંત જ નહિ!”

“પિતાશુ, એ તો આપણે જઈ એમને હાંકી કાઢીશું. એક-બે સિંકનો શો ખિસાબ?” ઝોજસ આનંદથી બોલી બેઠ્યો.

“હાં, પણ ચાલો ખાઈ લો.” માતાએ કહ્યું, ને ત્યાં બેઠ્યાં.

ઝોજસના પિતાએ અગ્નિને આદુતિ આપી. દૂધની શેકડી બાખરી અને માખણ અને જવની સાદી બાખરી લાકડાની યાળીઓમાં પીરસી હતી. એટલામાં મોપા ગાયનું તાજું દૂધ માટીના વસણમાં લઈ આવી ને લાકડાના વાડકામાં પીરસ્યું.

પિતા અને પુત્રો જમી રહ્યા પછી મા દીકરી ખાતા બેઠાં. ઝોજસ અને આયુ શિકારીઓને બેગા કરવા નીકળ્યા.

: ૨ :

બેઉ બાઈ ઓ છ શિકારીઓને લઈને આવ્યા. જવાને સૌ લેલુક દતા; પરંતુ એમાંના ઠાંઈએ હજુ સિંકનો શિકાર થયો નહોતો. એટલે ધરતી બદાર ચાંદનીમાં સૌ વિચાર કરવા બેઠા. એ જગ જંગલી - પાંચને

પકડવામાં હોશિયાર હતા. એમણે ફાસાની રીત અજમાવવા સૂચવ્યું. ઓજસના પિતાએ માથું ધુણાવ્યું, “સિંહ તો એના તીણા હાંન વડે ગાળી ચાલી નાખે. ને પાંડાની જમ એને શિંગડાં પણ હોતાં નથી કે જ્યાં ફાસો સપડાઈ જાય. છતાં ફાસો લેતા તો જલું જ; સિંહ ધાયલ થયો પછી પણ કામ લાગે.”

“તો પછી” આયુએ સૂચવ્યું, “આપણે પારધીની માફક જાળ વાપરીએ. જાળમાં સફેદ સપડાય કે તરત આપણે બાબુનો વરસાદ વરસાવવો.”

પરંતુ જાળ તૈયાર કરવા જેટલો વખત હતો નહિ અને એક કરતાં વધારે સિંહ હોય તો આ જાળ કામ ન લાગે. એટલે એ વિચાર પડતો મૂક્યો. ઓજસના પિતાની સૂચનાથી એમ તૂકી ઠયું કે માગમાં દરેક ગામડી શિકારી અને મહેમં સાથે લેવા અને મશાલો સળગાવી તેમ જ જૂમરાણ મચાવી સિંહને તૈયાર કરેલા પાડાઓ તરફ નસાડવા.

“હવે જલદી કરો” એક શિકારી બોલી ઊઠ્યો. “આપણે સાથે ફેરો પણ લઈશું.”

“પણ” ઓજસ બોલ્યો, “ફેરો તો રીંછનો શિકાર કરવા ને ટવાયેલા છે. એટલે સિંહના શિકારમાં ફેરો કામનાં નહિ. ફેરો ભલે ઘેર રહ્યા બોલા અને તીરક્રમેમાં લઈ આપણે જપડીએ. રરતે બીજા શિકારીએને બેગા કરીએ. કદાચ કાંઈ સિંહના શિકારમાં પ્રવીણ નીકળ્યા આવે.”

સૌ કબૂલ થયા. ચાલવા લાગ્યા એટલે ઓજસની માતા, આત્રી, “તમે માદગિયાં તો બૂચી જાઓ છો એ તમારું સ્થાણ કરશે.” એણે દરેક યુવાની જમણી બુખ પર કંઈક મંત્ર જેવું ભણી સાપની કાંચળા બાંધી. એટલામાં ઘોંપા એક ટોપલીમાં લાખેરી અને થોડા જાત લઈ આવી પહોંચી. ઘેટાનાં જાનની દોરીએ ગૂંથેલા પટાએ ટોંગાડેલી ચામડાની કાંચળામાં આ બાવું મરાવ્યું. દરેક કામે કાંડે ચામડાનો પટો બાંધ્યો હતો. તાંબાના મંજૂર ફગાવેલા કોનો દરેકના હાથમાં હતો. માથાં

ઝોજસનાં માતાપિતાએ સૌને આશીર્વાદ આપ્યા. આપત્તિમાં એમનું રક્ષણ કરવા ઇન્દ્રને પ્રાર્થનાં કરી. માર્ગમાંથી મુસીબતોને દૂર કરવા પૂંપનત્રી અબ્યર્થના કરી. પછી સૌ નીસયા. નદીને કિનારે કિનારે આગળ વધ્યા. એક જનપદ વટાવી બીજા જનપદને ગોંદરે આવી પહોંચ્યા, એટલે એકિયાત કૂતરાઓ ખૂમ ભસવા લાગ્યા. લોકો હચિયાર લઈ દોડી આવ્યા. ઝોજસે “આર્ય !” એમ બૂમ પાડી એટલે એ જનપદના લોકોએ એમને આવકાર આપ્યો. બપોરે એ લોકોએ ઝોજસની ટોળીના આગમનનું કારણ જણ્યું ત્યારે તો એ-એમને મદદ કરવાને પણ તૈયાર થયા. એમનાં ઘોડાં દોરને પણ સિંહે મારી નાખ્યાં હતાં.

દિવસના તાપમાં ત્યાં થોડી વાર આરામ કરવા રોકાઈ, નવાં ત્રીસ જુવાનો સાથે લઈ પાછા ભિપડ્યા. એમાં લોપાશ નામનો એક જુવાન આ બાજુનો ભોમિયો હતો. એણે કહ્યું કે પાસે જ ઘણી જગાએ પશુઓ પાણી પીવા આવે છે. એક બે જણ એ દરેક જગાએ તપાસ કરવા ગયે. આ વખતમાં ખાડીનાએ મશાલો તૈયાર કરી નાખવી.

ઝોજસ અને આયુએ સૌથી દૂરની જગાએ જવાનું પસંદ કર્યું. પાછળથી એક સાથીદાર આવ્યો અને એમને ફરિયાદ આપી ગયો. “જેઠે ભાઈ ઝો જલદી જલદી ચાલવા લાગ્યા. પણ જંગલ સડેજ ધીમ થયું એટલે ગતિ ધીમી કરવી પડી. છેવટે ધારેલી જગાએ પહોંચ્યા એટલે હજવેથી એક ખડકનો ઢોળાવ ચઢી ગયા. “ભાઈ, અહીંથી પ્રાણીઓ ગયાં હોય એમ લાગે છે.” ઝોજસે કહ્યું. “આપણે ચૂપ થઈ તપાસ રાખીએ.”

થોડી વારમાં સળવળાટ થયો. એક કાળિયાર જલદાર આવ્યો. આજુબાજુની હવાને સંધી ભેદ. ખાતરી થઈ કે કોઈ દુસ્મન નથી એટલે પોતાના ટોળાને આગળ દોર્યું.

આયુએ સામેના ખડક તરફ આંગળી કરી. બે ચંજકતા અંગારા સરખી આંખો ઝોજસને બતાવી. એ મોટું પ્રાણી તદ્દન રિયર બેઠું હતું. માત્ર એની પૂંછડી એ બહુ ધીમેથી દલાવતું હતું. કોઈ હરણ આવવાની રાહ ભેદને જ એ સિદ્ધ બેઠો હતો. પણ તેને નિરાશ થવું પડ્યું હતું. હરણનું રાણું તો ચાલ્યું ગયું. એક ભયંકર રોષ આવીને ખુસ્શામાં ફેલાઈ જઈ રહ્યા.

મંજુ. એના આવવાથી દરણુ નાસી ગયાં. એમ માનીને પેલો સિંહ પ્રથમ ગર્જના કરીને એના પર તૂટી પડ્યો, શીંછ પણ ચિત્કાર કરીને સામનો કરવા તૈયાર થયું. સિંહ તરણ મારવાની તક જોતો હતો ત્યાં તો શીંછ વીજળાવેગે દુમતો. સિંહની પાંચ પર કયો. અને સિંહણ આવી પહોંચે તે પહેલાં એને પૂરા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સિંહ પણ શીંછ પર ગાંડાની માફક તૂટી પડ્યો. અને એની ગંઢન પર મગ્નુનોત્ત ધા કર્યો. બંને લોહીથી તરખોળ બન્યા હતા. હેટલો દુમતો કરવાને બંનેએ મિથ્યા પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ મૃત્યુ તેમની નજીક આવી પહોંચ્યું હતું. એમનાં ગર્જના અને ધુધુરાટ ધીમે ધીમે સમી ગયાં.

જોજસ એને આયુરતોષ બની હન્ડ જોઈ રહ્યો હતો ત્યાં તો પાછો કશોક ધુધુરાટ સંભળાયો. દરથી એ આવતો હતો. અધકાર છવાતો હતો. બેઠે ત્યાંથી દૂર આત્મા જવા હિતાત્મક કરવા લાગ્યો. ધડીક ચંબીને બેઠે અડોઅડ બિના. પેલો ધુધુરાટ, બણે કે, ચોગેરથી સંભળાયા લાગ્યો. આયુના ધનુષ્યને ટંકાર થયો. ને તેમના તરફ ધસી આવતી અંગારબરી આંખમાં બાણ જઈ ચોટ્યું. બધંકર ગર્જના થઈ. અને સદાં આંખમાં જોરથી પડેલા શરીરનો અવાજ પણ સંભળાયો. જોજસને અશ્વર્ય થયું. એનો અચ્ચાં સાથે આગળ ધંમતી સિંહણનો આયુએ જાન લીધો! આયુ બીજું બાણ ચંકવતો હતો કેમ કે સિંહણ પાંચી બિંદી હોય એમ લાગ્યું. એટલામાં જોજસે પોતાનો ભાતો એના શરીરમાં દુલ્લવી દીધો. સિંહણનો પણ જાન ગયો. પારધીત્રેષ ઇન્દ્રનો જય થોઓ!

થોડી જ વારમાં સિંહણનું મોટું અચ્ચુ મા. પાસે આવ્યું. સામે અણસારથી કંઈક કહ્યું હશે એટલે પેલું અચ્ચુ આ બે ભાઈઓ તરફ ફરી તેમના પર તરણ મારવા તૈયાર થઈ ગયું. આયુએ બાણ ફેંક્યું પણ એ તો એને સ્પર્શીને ચાલ્યું ગયું. જોજસ પણ બાણ ફેંકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પરંતુ બેઠે જણ બીજી જ પળે હતા ન હતા થઈ ગયા હતા. આવતા દુભાઈને આવકારવા પણ એ તૈયાર હતા. પણ એટલામાં કશુંક સહે પ્રાણી તરણ ભરતા સિંહણના અચ્ચા પર તૂટી પડ્યું. અચ્ચાએ એને પંખનો સજ્જડ ધા કરી નીચે ફેંકી દીધું. ત્યાં તો એ બાણધી

જુઓ મરણતોલ યર્ષ ગયું.

“ધન્દ, હો ધન્દ” એમ જૂમ સંભળાઈ. લોપાશ એના જે મિત્રો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, એના બાણથી જ સિંહણનું જુઓ મારલ યર્ષ પડ્યું. પછી તો બધા એના મૃત શરીર પ્રસે ગયા. એજણે જોયું કે મેલું સફેદ પ્રાણી તો એનો કૂતરો અર્જુન હતો. એના પર પશ્ચરતી દગડી ફરી સૌ આત્મા. લોપાશ રરતાતો બેઠેલો હતો. અંધારામાં જે ક્ષીય ઝાડીમાં જૂઠા ન પડાય માટે ચામુડાની લાંબી દોરી પ્રકડી સૌ આત્મા.

: ૩ :

બીજે દિવસે સવારમાં આયુએ નદીકિનારે જઈ સિંહનું ચામડું લઈ આવવાને સૂચના કરી.

લોપાશે હસીને કહ્યું, “શિયાળવા, તરુસ, ગીધડાંએ એની તો ઉગાળી કરી દીધી હશે” પણ આયુએ કહ્યું, “ઝેર પાગેલાં તીરને કારણે માંસ બેસ્વાદ બની ગયું હશે જોઈલે શિયાળવાં ને ગીધડાં તો સૂધીને જ આત્મા ગયાં હશે.”

પણ આકાશ વાદળાએ ઘેરાઈ ગયું હતું. “પિતા રૂદ્રના આદેશથી મેલ તો હમણાં આકાશમાં ઘૂમી જળશે ને વરસાદની ઝડીઓ પડશે. તે પહેલાં આપણા કુટુંબોને પૂરતા ગિયાણવાળા જાગમાં લઈ જવાં જોઈએ.” ઠેલકાકે ચિતા સાથે હરળનું જ્ઞાન ફરોડ્યું.

“વૃત્રાસુરને મહાત કરવા માટે ધન્દને સારી પેટે લડવું પડ્યું છે. ને મેલધનનાં અગ્નિ પણ વૃદ્ધિદુઃખથી ફાટું ફાટું ચાલ છે.” એમ બીજા બોલી ઊઠ્યા.

વિજયનું પારિતોષિક જતું કરી બધા પાછા વળ્યા અને લોપાશનાં ગામે પહોંચ્યાં. ત્યાં તો વહિમાં સ્ત્રીપિતા જેવી વીજળી વાદળોને ચીરતી હતી. મેલગજનાં પણ પ્રયંત્ર ચંતી હતી થોડા જ સમયમાં મૂશળધાર વંધોને કારણે માર્ગ કોંણવાળો બની જશે, સરસવતીમાં પૂર આવશે ને ધૂરે પહોંચવું વિકટ બની જશે એમ સૌને લાગ્યું. આંધ્રી તેઓએ બની શકે

તેટલી તુરાથી હારે પહોંચવાનો નિર્ણય કર્યો.

સૂર્યાસ્ત કરતો. યવન કૂંકાવા લાગ્યો ને સૂર્યના પ્રચંડ દાહથી ધગધગી ઝીંકેલી. ધરિત્રી વારંવાર વારિમાં નાંદવા લાગી. પાંચ દિવસ સુધી વૃષ્ટિ અવિરત વરસવા કરી. અતુલનીય ઈન્દ્ર અને ગર્ગનો કરતા મરુત ઝંઝાવાતના રથમાં બેસીને આકાશમાં ચારે તરફ ધૂમવા લાગ્યા. આમવાસીઓ બૂબાવુર બનીને, ખન્તે કાંકાને પરિપ્લાવિત કરીને વહી જતા પ્રેમતા, સરસ્વતીના ફેનિલ સ્ત્રોતને જોઈ રહ્યા. મૂળમાંથી ઉખડી, ગુએલાં કેટલાંય વૃક્ષો તે વહી પડેલી કુટિરનાં જુજરિત હાડ એના પ્રચંડ સ્ત્રોતમાં વહે જતાં હતાં. દૂધ અને ઘીનો હવિ અર્ધીને હવ્યવાહન અગ્નિને તથા ઈન્દ્રને આમવાસીઓએ અનન્યચિત્તે આજ્ઞાવમરી પ્રાર્થના કરી. પણ સોમરસથી એમને વૃષ્ટ કરવાનું તો ત્યારે શક્ય નહોતું. સોમનું પાન કરીને નવું ગુળ પામીને હૃદયિત યએલા દેવાએ એમની પ્રાર્થના તુરત સાંભળી હોત. પણ એમની પ્રાર્થનાઓ ફળવતી બની હોય એવું લાગ્યું. સરસ્વતીને નવો માર્ગ કરી લીધો. આમ આખું બચી ગયું.

સરસ્વતીના આવા કરાંડ સ્વરૂપને જોઈને ઓળસ બપથી દિશ્મંત પ્રર્ધમ્યો. એને પોતાનું આમ પાદ આગ્યું. એ આમવાસીઓ સરસ્વતીની કરાલ દંષ્ટ્રામાં ભક્ષ બનીને પ્રવેશી તો નહીં ચૂક્યા હોય ને? ચિન્તાથી એનું મન વ્યાકુળ ધર્ષ બિઠ્યું. એના વૃદ્ધ પિતા એમની ચિન્તાથી અરવરથ બનીને એમની રાડ જોઈ રહ્યા હશે એનું પણ એને જ્ઞાન મળ્યું. છદે દિવસે ઊધડ નીકળ્યો ને આમવાસીઓનાં હૃદયને આત્માસ્ત કરતી સૂર્યની ઉભા ધરિત્રી પર વ્યાપી ગઈ. લોપચના વૃદ્ધ પિતાએ ઓળસને કહ્યું, “પ્રયાણને માટેના આ અનુકૂળ સમય છે. તમે સૌને હેમખેમ જુઓ એવી મારી પ્રાર્થના છે. હૈયે હામ રાખીને હવે તમે સિધાવો”. વૃદ્ધને હાદિક આભાર માનીને ખન્તે બ્રાહ્મણો આલી નીકળ્યા.

કાંકાથી થોડે અંતરે રહીને એમણે સાક્ષવા માંડ્યું. દેડકાઓના હોંનાદ એમના કાનમાં ગૂંચ રહ્યા. નદીથી અંકુ દૂર ન નીકળી જવાય એટલા માટે એમણે માર્ગ ગરલ્યો. જેમ જેમ આગળ જતા ગયા તેમ તેમ તેમણે નદીના પ્રવાહને વધારે ને વધારે વિસ્તરતો જોયો. અનિદ્રની

આશંકાથી એમની છાતી ખેસી ગઈ. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ અંધાબેદથી એમનાં શરીર લોથપોથ થતાં ગયાં. એઓ પશુપુંજ પર કડીકે બોડી ધણી હોંધ કાઢી લેતા ને ફરી આગળ ચાલવા માંડતા. દેહકાઓનો અવિરત દર્પનાદ ને છવડાઓના ડંબ એમનો સ્વાદ હેતા નહોતા.

પ્રવાણ પછીના ગોથે દિવસે એમનું બાથું ખૂટી ગયું. રસ્તે પશુ બુલાર્થ ગયો ને એઓ વિપન્નાવસ્થામાં આવી પહોંચ્યાં. આશ્રય લેવાને મોટે તેઓ આજુબાજુમાં ક્યાંય માનવ વસવાટ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાં લાગ્યાં. કાળિયારો એવી જગતો દેખુઓ એટલામાં જ ક્યાંક વસંતો હતા, પણ જળસ્રોતમાં એમનો વસાહત પણ ફૂટી ગયો હોય એવું લાગ્યું. હોયે હામ બીડીને એમણે પ્રવાસ ચાલુ રાખ્યો.

ફરી આકાર ઘેરાઈ આવ્યું. વર્ષાની ઝડીમાંથી બચવાને જોજસ અને એના સાથીઓએ ઝડપથી આગળ વધવા માંડ્યું. માર્ગમાં પરિચિત ચિહ્નો એમણે જોયાં, પણ કશું નજરે પડ્યું નહિ.

એટલામાં જોજસને દૂર ફટકે દેખાયું. એ જોતી જિહ્વો, "જુઓ તો, પેલું આપણું પુર હોય એવું નથી લાગતું?"

"શૂતમાત્રના પતિનો જય થાઓ. એ આપણું જ પુર છે. આપણાં મામવ સીઓ બચી ગયાં સાગે છે." બીજા ગધા દર્પથી જોતી જિહ્વો.

પછી સૌ એ લક્ષ્ય તરફ આગળ વધતા ગયા. ધોધમાર વરસાદ પડવો શરૂ થયો. દૃષ્ટિ ધૂંધળી થઈ ગઈ. આપુએ એ સ્થળે પહોંચવાની આશા છોડી દીધી. જોજસે એને આશ્વાસન આપ્યું પછી તેઓએ નરીના પ્રવાહમાં ઝંપલાવ્યું. પાણી ખાસ હોડું નહોતું. અન્ધકાર છવાઈ ગયો ત્યારે વિખૂટા ન પડી જવાય એટલા માટે તેઓ એકબીજાનાં ગાણુ ઝાલીને આગળ વધવા લાગ્યા. કાર્ષનાં શરીર કશું નહોતાં કરતાં. આખરે તેઓ પુરના મુખ્ય દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યા ને રક્તિસદી શક્તિ એકઠી કરી પુરનાં દ્વાર ખોલવાને માટે લાંકે મારી. કાણું એ મદદદાર આખરે ખૂટ્યું. ફૂજતાં ફૂજતાં ગદાર કાઢેલાં ઘેટાંની જેમ એઓ દાખલ થવા જતાં જ

અધમૂઆ જેવા ચર્ધ ને વરસાદથી, પિચ્છિલ બનેલી ભૂમિ ઉપર દસડાઈ પડ્યા. એમાંના થોડાકને જ્યારે બાત આવ્યું ત્યારે પોતાનાં આપ્તજનોમાંના બહુ થોડાને પાસે જિભેલા જોઈને અમંગળની આશંકાથી, એમનાં ચિત્ત દેરી જિઝ્યાં, ઓજસ પોતાના ઉપર નમેલા એક કિશોરીના નમણા મુખને પણ ઓળખી શક્યો નહિ. એ મુખની આજ્ઞાવશી વાણી એને કાને પહો ને, તુરત એ બોલી જાયો, “થોપા, લાડલી બહેન !” ને તુરત પાછો ઢળી પડ્યો.

“મારા વીરાને આ ‘શું’ થયું ?” થોપાં આંતરેવરે ચીસ પાડી જોડી. એટલામાં એક સ્ત્રીએ એક મૃતિકાપોતમાં એને દૂધ લાવીને આપ્યું, થોપાએ પોતાના ‘માઈનું’ માથું જોળામાં લઈ ને એને દૂધ પાવું, દૂધ પીધા પંછી ધીમે ધીમે એને બાતે આવ્યું. એ બેડો થયો. એણે પોતાની ચારે બાજુ સંકાનુભૂતિ દર્શાવનારી આંખોને જોઈ, “મારાં પિતા ક્યાં છે, મારી મા ક્યાં છે ?” એણે બ્યાકુળ સ્વરે પૂછ્યું. “માઈ, એઓ તો હવે અહીં નથી. સરસ્વતીનું ગાંડું પૂર એમને લઈ ગયું, તથા કુટુંબ જ બચ્યાં છે. હન્દ્રે આ વખતે વૃંદાનો પ્રહાર વિશેષ કુદ્ધ થઈને કયો લાગે છે. પ્રસન્ન-સલિલા સૌમ્યા સરસ્વતી પણ આ વખતે તો પ્રચલ્લ બની ગઈ ને આપણાં આપ્તજનોને, ઘસડી લઈ મંઈ અમે માત્ર જોઈ રહ્યાં. કશું કરી ન શક્યાં.” થોપાએ અશ્રુભીના ગદગદ કંઈ કહ્યું.

એ સાંભળીને જનને માઈઓ એધાર આંસુએ રડી પડ્યા.

૪

આવી પહેલાં ફુંગે રચેલાં દુદિન બહુ મુશ્કેલીથી વીત્યા. અન્નસાદની અસસ છાયા ચિત્તના પર છંવાઈ ગઈ. બહારે અવિરત વરસતી ટુંઘિની ધારાનો અવાજ પણ જાણે ચિત્તમાં રણકા જોડેલા વેદનાનાં સરને ઘેરા ને ઘેરા ધૂંટતો ગયો.

પોતાના પિતાની જેમ વાણીનો પ્રસાદ પોમેલા ઓજસે સૌનાં હૃદયમાં છલકાઈ જોડેલી વેદનાને શબ્દો દ્વારા વહાવી દીધી. “પૂજ્ય પિતાઓ, તમે ક્યાં

“વૃદ્ધ ગ્રામણીએ જવાંબમાં કહ્યું, “રાત્રીઓની કૃપા તો આજે છે ને દાલે નથી. પણ પૃથ્વી કેદીને કૃપણ બનતી નથી.”

“બલે. એમ તો વેદનાથી જડ અનેલા ચિત્તને એવી રીતે જ દંડોળવા માગીએ છીએ.”

“તો અમારા આશીર્વાદ છે.” એમ કહી ગ્રામવાસીઓએ એમને ખાસા, ચાણુ, ચામડાનું ધાતુથી મહેતું અખતર અને કમાવ્યા વિમાના ચામડાના જોડા આપી વદાય કર્યાં. ને ઘોડો વખત રોકાય તો લોખંડનું શિંગેસાણુ પણ ફેરી આપવા ઈચ્છા દર્શાવી. સ્ત્રીઓએ જંગીદ અને કુશનાં જાંબેલાં માદળિયાં એમને હાથે બાંધ્યાં. ચોરડાકુઓ એમને જોઈ તુ શકે, કંથું એમનું અમંગળ ન થાય માટે હાથે સાપની કાંચળા બાંધી. પછી લોકપાલનું અવાદન કરીને, પૂવનને પથ દર્શાવવાનું પ્રાર્થનું નિર્માકું દેરે બંન બોઈ ગયા સરસ્વતીનાં મુખની દિશામાં ચાલી નીકળ્યા. માંગમાં લોખંડનું ધર આગ્યું. એથે પણ રોકાઈ જવાનું કહ્યું. પણ એમણે પોતાનું ઘત જણાવ્યું. એ જાણીને લોપાશે સાથે આવવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પણ પૂરથી ઘોવાઈ ગયેલાં ખેતરોમાં નવી વાવણી કરવાને અને નવું જનપદ રચવાને સકિતમન્ત યુવાનોની જરૂર હતી. વળી દિવોદાસની વિજંગીયા ક્યારે એમને મુદ્ધ ખેલવા મેતરે એ થે શું કહેવાય? એટલે લોપાશ એમની સાથે જઈ શક્યો નહિ. ધોપાને પુત્રીવત્ ‘પાળવાનું’ લોપાશના પિતાએ જણાવ્યાથી એને મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા કરવાનું રચન આપીને બને બાઈએ આગમ આપ્યા.

એ દિવસ પછી ઘટાદાર વૃદ્ધોની વચ્ચે વસેલા એક ગ્રામ આગળ તેઓ આવી પહોંચ્યા. સ્થળ અત્યંત રમ્ય હતું. ત્રણ ઘટાદાર વૃદ્ધો પ્યાન ખેંચતાં હતાં. એજસે આર્થા એ. ગ્રામને ત્રિતરુગ્રામ નામ આપ્યું. રહેઠાણને યોગ્ય સ્થળની શોધમાં તેઓ નદીને કાઠે ગ્રામથી તેમ ટહેલતા હતા. ત્યાં મુક્ત દારૂ, સંગીતના સરોદો ને હર્ષનાદ એમને કાને પડ્યાં. આપુંએ એ સાંભળીને કહ્યું, “અદોના લોકો આતંદી લાગે છે. થોડા દિવસ અદો જ રહીએ તો ?

નદીના કાઠે પહોંચ્યા તો વયગ્રાખ સુંદરીઓ ઘૂંટણસમાં પાણીમાં

જિભી રહી હતી. કેટલીક કૃષ્ણવર્ણી દરમુકન્યાઓ, પણ દત્તી. તે વગી
કેટલીક અભિજાત તન્ની ગૌરાંગી અને નમણી હતી. આ બે અગ્રણ્ય,
યુવાનોને જોઈ એ સહેજ પણ સંકાય પામી નહિ. એમાંની એક સૌથી
આનંદી દેખાતી અને બટકમોડી યુવતી બોલી જાડી, - "હે પરદેશીઓ,
તમે ક્યાંથી આવો છો? ચોરામાં અમારી પ્રથંસા કરના મા, નહિ તો
અમામના યુવાનો તમારા પર વડી પડશે."

"અમારાથી જે ક્યાં વિના ના રહેવાય તેને મારે પણ અમારે
શિક્ષા સહેવાની?"

"બદ પ્રતુપ, પણ તમારી આડ હકિત અમને રીઝવે છે. પણ
અહીંના યુવાનો પણ સામું એવું જ કહેશે. અને સાંભળીને તમારું
ચિત્ત કપાંથી દાઝ્યા વિના નહિ રહે."

"અમે અભિજાત કુળના આમો છીએ, એવા સિત્તવિકારને અમે
વશ થના નથી."

"તમારા ચહેરા પરથી તો તમે બે બાઈઓ હો એમ લાગે છે.
અશ્વિનો તમારું રક્ષણ કરો."

પછી એમણે પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ કહ્યો. ને દિવોદાસના સૈન્યમાં
સામેલ થવાને પોતે જાય છે એમ પણ જણાવ્યું. પેલી યુવતીએ એમને
પથિકના વિરામરથાન તરફ દોરી જવા લાગી. એવામાં એકાએક કેટલીક
કન્યકાઓ ચીસ પાડીને આમતેમ દોડવા લાગી. ધણાંનો દોષમાંથી ધડા
પડી ગયા. જોગસે જોયું તો સામેથી એક રથ ધરયો આવતો હતો. એના
સારથિએ અશ્વો પરનો કાબુ ગુમાવી દીધો હતો. આ જોઈને એક હોંકાર
કરીને જોગસ કૂંધો ને એક અશ્વની લગામ પકડી લીધી. તો એ અશ્વે
તેને ગાંધ્યો નહિ અને એની સાથે જોગસને ઘસડાવું પડ્યું. હજી જોઈને
આયુએ પણ કંપલાવ્યું અને ખીજા અશ્વની લગામ પકડી લીધી. રથ
જિભો રાખ્યો. તો એ સારથિ તો મોઢામાંથી સ્વસ્તિવચનો કાઢ્યે જતો હતો.
કૃત્તતાની સાગણી બનાવવાને અહીં રથસૂત્રાણ યુવાને રાખથી ધુઆંદુઆં
ચઈને કંઈક બકમે રાખ્યું. જોગસથી ન રહેવાય ત્યારે બોલ્યો, "આ તો
તું ઘેટાં દાક છે કે ઘોડાં? સામેથી સ્ત્રીઓ આવે છે તેને જોતો નથી?"

આમાર માન અમારો કે કશું અમંગલ થયું નથી. નહિં તો તારે તારી-
હત્યાનું મૂલ્ય ચૂકવવું પડત.

આ સાંભળીને સારથિએ ઓજસને મારવાને માટે ચાલુકે ઉગામી.
ઓજસે ઘોડાના પેટમાં પાદુ માર્યું. એટલે ઘોડો કૂધો ને અંદર ગેડેડો
સારથિ ધડિમ દઈને નીચે પડ્યો. ઓજસ અને આયુ એની છાંતી પર ચઢી
બેડા. પછી પાસેના જાડના થડ સાથે તેને બાંધી દીધો. એની આ અવદશા
ઘએલી જોઈને બધી કન્યાઓ હસી પડી. એ દારથે એના ઘા પર
મીઠું ભજરાવ્યું.

“અપાસા, અપાસા, ઓળખ્યો પેસો. ધૂજમાં આળટ્યો એને ? એ
તો દેવ છે. તું એને આમ હસે છે તે તારા પિતા ગુસ્સે થશે. અત્રિ, એ
તો તારો વર છે.”

“મારી હે રાતને. મૂઓ એ જ સાગનોતો.” અપાસાએ જવાબ
આપ્યો. અને જાંને બાઈઓને ગામ છોડી જતી ચાહ્યા. જાંને કહ્યું,
કારણ કે તેમણે એક ભપંકર વ્યક્તિનો ખોદ વડોરી લીધો હતો. આ
દરમિયાન રથ એક જાડ સાથે અથડાઈને ચૂરચૂરા થઈ ગયો હતો. અથો
દૂર ભાગી ગયા હતા.

[હપતો ખીંચે આવતા અંકમાં]

પ્રા. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

આલુઓગદાર—

માં નવ-રસ-નિરૂપણ*

જેનો આલુઓગદારને ‘આગમ’ ગયે છે. આગમોન જે
અંગ. ઉત્તમ છે, મૂળ, પદ્મવતી અને ચૂંચિ. એમ જે
વર્ગો પડ્યા છે તે પૈકી છેલ્લા વર્ગમાં—ન્યૂનિયાસુતમાં આ આલુઓગદારનો
નિર્દેશ કરાય છે. એકંદર ન્યૂનિયાસુત બે છે. તેમાંનું એક તે આ છે અને

* આખું મથાળું: ‘આલુઓગદારમાં અને એનાં વિવરણોમાં નવ રસોનું નિરૂપણ’.

+ ધવલા (ખંડ ૫)માં આ રાબ્દનો પ્રયોગ છે.

ખીજું 'નેદો' છે. કેટલાકનું માનવું એ છે કે આર્યરક્ષિતસુરિએ કાં તો અલ્પબોગદારની રચના કરી છે અથવા એની સંકલના કરી છે. આ આર્યરક્ષિતસુરિએ નવ પુત્ર (૫૧) ઉપરાંત દસમા પુત્રના ૨૪ જાવિયા સુધી, તો ૧૬૨ અબ્બાસ કર્યો હતો. એમનું સ્વર્ગગમન વીરસંવત ૫૮૪ (મ. સ. ૫૭)માં અને 'વાલબી' ઘેરાવટી પ્રમાણે વીરસંવત ૫૮૭માં થયું હતું. આ આગમ(સુત ૪૧)માં જે અરેન ગ્રંથોનાં નામ જોવા છે એનો વિચાર કરતાં આ આગમની રચના વડેશમાં વડેશી ઇ. સ.નો ત્રીજો સદ્કામાં અને મોડામાં મોડી પાંચમાં સદ્કાની ગણાય.

અલ્પબોગદારના ઉપર પોદ્ય અને સંસ્કૃત એ એ મિશ્રિત બધામાં રચાયેલી એક સુધિયુ અને એ સંસ્કૃત શીલ્પો મળે છે. એ ત્રણે જાણેલી છે સુધિયુની જાણેલી પ્રતિના અંતમાંના હસ્તેષ ઉપરથી એ સુધિયુના કની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે રજિનદારાગણિ મહત્તર છે. એમણે શક સંવત ૫૮૮માં નંદીયુધિમ રચી છે એમ મનાય છે. એક નંદીયુધિમનો નિર્દેશ અલ્પબોગદારયુધિમ (૫૧ ૧)માં છે તે આ જ દર્શો. જો એમ જ હોય તો એક રીતે વિચારતાં આ અલ્પબોગદારયુધિમનો રચનાસમય વડેશમાં વડેશો શક સંવત ૫૮૮ (મ. સ. ૬૭૬)નો ગણાય.

ધાકિની મહત્તરના ધર્મસુત્ર તરીકે સુવિખ્યાત અને અનેક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય અનુસાર મ. સ. ૭૦૦-૭૭૦ સુધી વિવિધ હરિવદ્રસુરિએ અલ્પબોગદાર ઉપર સંસ્કૃતમાં વિવરણ રચ્યું છે.

મધ્યધારીય હેમચન્દ્રસુરિએ અલ્પબોગદાર ઉપર લગભગ ૬,૦૦૦ શ્લોક જેવડી સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી છે. આ વૃત્તિ(પત્ર ૧ આ)માં એમણે કહ્યું છે કે અનુબોગનું જુદોએ ચૂકિત અને શીલ્પ દ્વારા વિધાન કર્યું છે. આ ઉપરથી તેમ જ ૨૭૦ આ, પત્ર ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે આ હેમચન્દ્રસુરિની સામે વિવરણો હતાં. આ સુરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન થાય છે. એમણે વિ. સ. ૧૧૧૬માં અવસાન ઉપર વૃત્તિ રચી છે.

૧ જુઓ A History of the Canonical Literature of the Jains (૫૧૧૫).

૨ એમના સંબંધી માહિતી માટે જુઓ. મારો લેખ "મહાનંદો". એ "જોધપુર ૫૧૫૫" (૧૯૬૩) અને ૧૯૭૫માં જાણ્યો છે.

અને એમના હસ્તાક્ષરની એ વર્ષની તાડપત્રીય પ્રત અંખાતના શાંતિનાથના ભંડારમાં છે.

અર્થ—‘રસ’ શબ્દના જે નીચે મુજબના દસ અર્થો સાંર્થ ગૃહ્યસાતી બોડહીકોશ (પૃ. ૪૮૩)માં અપાયેલા છે તે પૈકી ત્રીજો અર્થ અત્ર પ્રસ્તુત છે:—

“(૧) શ્રમથી માલૂમ પડતો સ્વાદ; (૨) શરીરની સાત ધાતુઓમાંની પ્રથમ, અન્નનું પ્રથમ રૂપાંતર; (૩) કાવ્ય જેવા સાંમર્જનાથી રચાથી બનેલો ઉંકે થતાં થતો અલૌકિક આનંદ; (૪) પ્રીતિ, આનંદ; (૫) મમત, સરસામ્ર; (૬) દ્રવ, પ્રવાહી; (૭) વનસ્પતિ કે ફળનો પ્રવાહી; (૮) સાર, સત્ત્વ; (૯) પારો; (૧૦) પાણી, ધાતુઓ વગેરેની ભેંરૂંમ.”

જૈન શાસ્ત્રમાં શ્રમથી જણાતા રસના જેમ પાંચ પ્રકારો સૂચવાયા છે તેમ ઉકાવ્ય-રસના નવ પ્રકારો આલુઓગદાર(મુત્તં ૧૨૯)માં નિર્દેશાયા છે. જેમકે વીર, સિંગાર (શંગાર), અપ્રભુષ (અદ્ભુત), રૌદ્ર (રૌદ્ર), વેલણુષ (વીડનક), બીલમ્બ (બીભત્સ), હાસ (હાસ્ય); ક્રુણુ (ક્રુણુ) અને પસંત (પ્રશાંત). આ મુત્તમાં નવ રસોનાં નામ ઉપરાંત એ દરેકનું લક્ષણ અને એનું ઉદાહરણ પાઘવમાં-અદ્ભમાગદીમાં અપાયેલ છે. એ આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે ‘રસ’ વિષે થોડીક વિગતો વિચારીશું.

વ્યુત્પત્તિ અને લક્ષણ-મલધારીય હ્રુમચંદ્રસરિ ૧૩૫આ પૃત્રમાં કહે છે કે ક્રવિનો અભિપ્રાય તે ‘કાવ્ય’. રસની વ્યુત્પત્તિ અને એનો અર્થ સમગ્રવતાં તેઓ નીચે મુજબ ઉદ્ભવેષ કરે છે:—

“रस्यन्ते-अन्तरात्मनाऽनुभूयन्त इति रसाः तत्तत्सद्वकारि-
फ रणसन्निधानेाद्भूताश्चेतोविकारविशेषा इत्यर्थः । उक्तं च-

वाह्यार्थालम्बनो यस्तु विकारो मानसो भवेत् ।

स भाव कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्पो रसः स्मृतः ॥”

૩ કાવ્યનાં લક્ષણ, મુખ્ય, રસ વગેરે સંબંધી ચેતાનાં વિચારો. માધે શિશુપાલવંશ (સ. ૨, પંક્તિ. ૮૩, ૮૬, ૮૭)માં દર્શાવ્યા છે.

આનો અર્થ એ છે કે રસ ધાતુમાંથી 'રસ' શબ્દ બન્યો છે. વળી અંતરાત્મા વડે જોતો અનુભવ કરાય તે 'રસ' છે. તે તે સહકારિ કાંચુની સમીપતાને લઈને ઉત્પન્ન થયેલા મનના વિશિષ્ટ વિકારો તે 'રસ' છે. કહ્યું પણ છે કે બાહ્ય વસ્તુને અવલંબીને ચિત્તમાં જે વિકાર થાય તેને સમજતો 'ભાવ' કહે છે, અને એ ભાવના ઉત્કર્ષને 'રસ' કહે છે.

અણુઓગદારચુષ્ણુ(પત્ર ૪૭)માં કાવ્યરસના સંબંધમાં નીચે મુજબનું અવતરણ જોવાય છે:-

"મિદુમંધુરરિમિતસુમયરણિતિનિદો(દે)સમ્(મી)સનાણુગતો(તા) ।
સુહદુહકમ્મરસા इव कम्म(व्य)स्स रसा भवन्ति , तेण ॥"

આ અવતરણ થોડાક ફેરફારપૂર્વક ઉપયુક્ત હારિભદ્રીય વિવરણ (પત્ર ૬૯)માં છે, પ્રસ્તુત પદ્ય નીચે પ્રમાણે છે:-

"મિદુમંધુરરિમિતસુમંતરણીતિનિદો(દે)સમીસનાણુગતા ।
સુહદુહકમ્મરસા इव कव्यस्स रसा हवन्ते ॥"

પૂર્વાર્ધનો અર્થ બરાબર સમજતો નથી એટલે કૌંભેયકાદિ અર્થ આપું છું. 'મિદુ', 'મધુર', 'રિમિત', (અ)શુભ, (અ)તર, નીતિ, નિદેશ, ભીષણ અને અતુલ કે મૃદુ હોવાદિથી બાંધેલ એવા આ કાવ્યની રસો મુખ્ય અને, દુઃખનાં કારણરૂપ કર્મના રસ જેવા છે.

ભાવ અને વિભાવ—જે ભાવો ચિત્તમાં સંસ્કાર રૂપે સદા વર્તમાન હોય છે અને વિભાવ વગેરેથી અભિવ્યક્ત થઈ રસપણીને પામે છે તે 'સ્થાયી ભાવ' કહેવાય છે. રતિ, હાસ્ય, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, નિદા, વિરમય અને નિર્વેદ એ સ્થાયી ભાવો છે. અંદરની લાગણી કે ભાવથી થતા બાહ્ય વિકારો એ 'સાસ્ત્રિક ભાવ' ગણાય છે. જેમકે રતંભ, રવેદ,

૪ રવરતું યોધન.

૫ અશુભ કે-શુભ.

૬ તરવાને અસમર્થ અથવા જ્ઞાન-આવા અર્થ વીરશદિ નવ રસના મૃદુ વગેરે સાથે સંબંધ કદાચ જોડી શકાય એ માટે આપ્યા છે; નહિ તો શુભતર કે

રોમાંય, સ્વરભંગ, વેપથુ (કંપ) વિવર્ણતા, અશ્રુ અને પ્રસ્રવ (મૂંઝાં). રસની ઉત્પત્તિમાં જે રચાયેલી આવે તે પુષ્ટ કરી આપેલા જાય છે તે 'વ્યભિચારી ભાવ' યાને 'સંચારી ભાવ' કહેવાય છે. એ દાક્ષિણ્ય ભાવ છે. મનોગત ભાવનો બાહ્ય વિકાર તે 'અનુભાવ' છે. અને રચાયેલી ભાવોને ઉત્પન્ન કરનાર કે ઉદ્દીપન કરનાર વસ્તુ તે 'વિભાવ' છે.

સંખ્યા—રસની સંખ્યા વિશે મતભેદ છે એ જાણીતી વાત છે. ભરતે રંગેલી અને ઇ. સ.ના પહેલા-ત્રીજી સદીની મથાલી કૃતિ નામે 'નાટ્યશાસ્ત્ર' (અ. ૬, શ્લો. ૬૫)માં ૨૨ સો વ્યાસ ગણાવ્યા છે. એને કમળો ઉદ્દેશ નીચે મુજબ છે:—

શર્જાસ્વાસ્થ્યકરણારોદ્રવીરમધાનકાઃ।

વીરમસાદ્ભુતસંગાલ્લેખ્યર્થનાટ્યે રસાઃ સ્મૃતાઃ॥૧૫॥

૭ શારદાતનુયતી ભાવપ્રકાશમાં આઠ રસના આઠ ઉદ્દીપન-વિભાવો નોંધાવેલા છે. એ અન્યથા મળતા નથી. હુઓ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા (પૃ. ૫૪).

૮ હજી અધ્યાયના શ્લો. ૧૫ અને ૧૭-૨૧ એ કાવ્યપ્રકાશના આઠ ઉદ્દીપનમાં રસોળીથી ૩૮મી કારિકા સાથે મળતા આવે છે (એટલે, અમ્મરે આ નાટ્યશાસ્ત્રમાંથી ઉદ્દૃષ્ટ કર્યા હશે) એવી રીતે નાટ્યશાસ્ત્રના અ. ૬, શ્લો. ૩૬, અ. ૬, શ્લો. ૩૬, અ. ૧૬, શ્લો. ૬૦-૬૨ અને અ. ૨૬, શ્લો. ૨૮-૨૯ એ અનુક્રમે અગ્નિપુરાણના અ. ૩૩૮, શ્લો. ૧૨, અ. ૩૩૮, શ્લો. ૩-૮, અ. ૩૪૨, શ્લો. ૧૫-૧૬ અને અ. ૩૩૭, શ્લો. ૧૧-૧૨ સાથે મળતા આવે છે.

જેમ આવી આઠ રસોનો નિર્દેશ જ તેમ અ. ૧, શ્લો. ૧૮માં આઠ રચાયેલી આવેલી, અ. ૬, શ્લો. ૧૬-૨૨માં ૩૩ વ્યભિચારી યાને સંચારી આવેલી અને અ. ૬, શ્લો. ૨૩માં આઠ સાત્વિક આવેલી ઉદ્દેશ છે.

૧૦ કાવ્ય પ્રકાશ (કે. ય. રસો. ૨૬) માં ૧૧ પદ્ય આજ આદ્ય રસો ગણવાયા છે અને તે પદ્ય પ્રાચીન આજ સંપ્રદાયમાં આલુઓગદારની મંત્રધારીય હેમચન્દ્રકૃત વૃત્તિ (પૃ. ૧૩૫. આ) માં નોટ થઈ ચુકે છે. હાલ કુરુક્ષેત્ર, ગોદાવરી, મધ્યમ, બીજાં, અદ્યુત અને શાંત એમ નવ રસો કોષ છે એ મનન કરવું આવતરણ છે.

शृङ्गारहास्यकहणाद्यैर्वीरभयानकाः ।

वीमत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाटये रसाः स्मृताः॥^{१३}

[illegible]

...મૌલિક અને સાધિત—નાટ્યશાસ્ત્ર (અ. ૩, સ્તો. ૩૯)માં શુંમાર,
 નૌદ્ર, વીર અને ખીમત્સ એ ચાર રસોમાંથી અનુક્રમે દ્વિતીય, ત્રીજી,
 ચતુર્થ અને અપાનક રસની ઉત્પત્તિ સ્વીકારાઈ છે. આ રસો એ પદ્ય—

५७. "गुह्यारादि भवेद्वास्त्येः सौद्राद्य कर्णो रसः ।"

-वीरायैवाद्भुतोत्पत्तिर्ग्रामस्ताव भवानकः ॥३९॥”

આ પ્રમાણે ચાર રસોડે 'ગોત્રિક' તરીકે અને બાકીના ચારેને નિમ્ન-ચંચેલા-સાધિત-રસોડે તરીકે અહીં ગણવામાં આવે છે.

‘‘ સંયાનકનો અંતભાવ ‘‘મધધારીય’’ હુમેચન્દ્રસરિએ કહ્યું છે કે
 શ્રીકૃષ્ણને જડને અન્યંત્રે તો ‘‘અય’’ ઉત્પન્ન કરનારે ‘‘યુદ્ધ’’ વગેરેના દર્શન
 ઇત્યાદિ દ્વારા ઉદ્ભવતો ભવાંનક રસનો નિર્દેશ જોવાય છે પ્રજ્ઞાએ તો અહીં
 ‘‘નોદ્ર’’ રસમાં અંતભાવ કરાવેલો હોવાથી એ અપૃથક્ ‘‘ગણાચરો નથી..

• 'રથાન—સ.માલ્ય રીતે ગ્રંગાર' રક્ષતે રસોમાં પ્રથમ રથાન અપાય છે, છતાં, અહીં અણુભોગદારમાં 'વીર' રક્ષતે અપાયું છે તે તેનું શ્રુતિ.

१० अथ तेषां धनसंयोजनं द्वादशभुजं सार्वभौमस्य च तेषु स्थानं
 द्वाव्यमेकादशसु द्वाव्यसंज्ञकं च.

11. "शृंगारदास्यकण्ठरीत्रवीरभयानकाः ।"

यामत्साद्भुतसञ्ज्ञां चेत्यष्टौ नादये रसाः स्मृताः ॥२३॥”

१२ विहंगमार्शनीय (अ. ३३, श्लो. १८) भां वृत्तनी संप्रत्यं आदिमो दशमोऽवधौ छ.

કારણ ? આનો ઉત્તર 'મહાધારીય' હેમચન્દ્રે ૧૩૫૫માં પત્રમાં એમ આપ્યો છે કે ત્યાંગ અને તપનો ગુણ 'વીર' રસમાં છે, અને વળી ત્યાંગ 'તેમજ' તપ એ સર્વ ગુણોમાં મુખ્ય છે. ૧૪ એટલે એ વિવક્ષા અનુસાર 'વીર' રસનો ઉદ્દેશ્ય પ્રથમ કરાયો છે. આ સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે કયા રસને સૌથી વધારે મહત્ત્વ આપવું એ તેમ કરનારની મનોદશા ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈક વ્યક્તિ 'રસનાં' ક્ષેત્રને તો કોઈક એનાં ફળને કે એવા અન્ય કંઈકને મહત્ત્વનું ગણે છે અને આમ જિનિન જિનિન દષ્ટિએ રસનું મહત્ત્વ આંકે છે. એક આધુનિક વિદ્વાને હાથને જ, પ્રથમ રચન આપ્યું છે. આનું કારણ દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે એ રસનો અનુભવ જાળકથી માંડીને વૃદ્ધને પણ મુલ્ય છે, જ્યારે શુભાર રસનો આરવાદ તો જુવાનિયાનો વિષય છે.

જૈન સાહિત્યમાં એક કૃતિમાં 'પ્રસાંત' યાને 'શાંત' 'રસને' પ્રાધાન્ય અપાયેલું છે. એ કૃતિ તે મુનિચુંદરચરિત્ર અધ્યાત્મકદ્વપદુમની ધનવિજયમણિકૃત વૃત્તિ છે. એના પ્રારંભમાં 'શાંત' રસને 'રસધિરાજ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે, કેમકે આ રસ વૃત્તિકારના કથન, મુજબ સર્વ આમમ વગેરે સુશાસ્ત્રરૂપ સમુદના સારરૂપ છે, એ અમૃત સમાન છે આ લોક તેમજ પરલોકના અનંત આનંદના સમૂહના સાધનરૂપ છે, પ્રારંભ થીકે ઉપદેશ આપવા માટે યોગ્ય છે અને સર્વ રસોમાં સારજૂત છે.

ડૉ. કે. ના. વાટવેકૃત મરાઠી પુસ્તક નામે રસવિમર્શ (૫ ૨૨૦), માં એમ કહ્યું છે કે 'શાંત' રસનો પહેલો ઉદ્દેશ્ય 'ઉદ્ભવના કાળમાં લોકારસમહ (૪-૪)માં જોવાય છે આ ઉદ્ભવનો સમય ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસનો છે, એટલે આ કથન અનુગત છે, કેમકે અલ્પઓગદારના કતી ઉદ્ભવ કરતાં તો કેટલાયે સદા જોતા પ્રાચીન છે અને આ આગમમાં 'પ્રસાંત' રસનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે.

૧૪ આના સમર્થનાથે હેમચન્દ્રે જ એ અવતરણે, ૧૩૫૫માં, પત્રમાં આપ્યા છે તે નીચે મુજબ છે:—

(અ) 'ત્યાગો ગુણો ગુણશતાદધિકો મતો મે'

(આ) "પરં લોકાતિગં ધામ તપઃ શ્રુતમિતિ વ્રયમ્"

ઉત્તરરામચરિત (૩-૪૭^{૧૫})માં કહ્યું રસ એ જ રસ છે અને જીભ રસો તો નિમિત્તભેદથી એના રૂપાંતર થયેલા છે એમ સ્પષ્ટપણે બસવજીએ કહ્યું છે.^{૧૬}

‘વીર’ વગેરેની વ્યુત્પત્તિ—મવધારીય હુમચન્દ્રે વીર, શૂગાર ક્રત્યાદિ ૭ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપી છે.

(૧) વીરયતિ...વિક્રામયતિ...પ્રેરયતિ...इति वीरः ।

(૨) ગૂર્જ્ઞમ્...इयति.. गच्छतीति गूर्जारः ।

(૩) રોદયતિ...इति रौद्रः ।

(૪) ગ્રોહયતિ...इति ग्रीहकः ।

(૫) કુત્સિત રૌતિ અનેનેતિ કરણઃ ।

(૬) પ્રશામ્યતિ...अनेनेति प्रशान्तः ।

આનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ નોંધ બદલે કે આ હુમચન્દ્રે નવે રસની નિષ્પત્તિના કારણે તેમજ એ દરેક રસના આત્મા વિશે નિર્દેશ કર્યો છે.

‘પરાક્રમ’ અર્થવાળા વીર ધાતુ ઉપરથી ‘વીર’ શબ્દ બન્યો છે. બીજી રીતે જી ઉપસર્ગપૂર્વક ફેરુમાથી પણ એ શબ્દ નિષ્પન્ન થઈ શકે એમ આડકતરી રીતે સૂચવાયું છે ત્યાગ, તપ અને આશ્વન્તર શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવામાં જે પ્રાણીને પ્રેરે તે ‘વીર’. ઉત્તમ સ્વભાવના પુરુષોના ચરિત્રના શ્રવણ વગેરે દેતુઓથી આ રસ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કે એ શ્રવણાદિ વિભાવ છે દાન વગેરેમાં ઉત્સાહનો પ્રકાર એ આ વીર રસનો આત્મા છે એટલે એ ‘અનુભાવ’ છે.

સમસ્ત રસોમાં પરાક્રાધાની કોટિરૂપ શૂંઘ તરફ જે જાય તે ‘શૂગાર’ શુંદર કામિનીના દર્શન ક્રત્યાદિ દ્વારા ક્રિત્પન્ન થતો અને રતિના ‘પ્રકર્ષરૂપ ‘શૂંગાર’ રસ છે અર્થાત્ આ રીતે આ રસ સર્વ રસોમાં મુખ્ય છે.

શ્રુત, સિદ્ધ, ત્યાગ, તપ, શૌર્ય કે સમસ્ત વિશ્વમા આગળ તરી આવે એવી જે કોઈચીજ, અપૂર્વ કોય તે ‘અદ્ભુત’ કહેવાન છે એના

૧૫ “यको रसः करुण पय निमित्तमेवात् ।

भिन्न पृथक् पृथगिव श्रयते विद्यतात् ॥૩-૪૭॥”

૧૬ શેલિ કહે છે

“Our sweetest songs are those
That tell of saddest thoughts”

દર્શન, ત્રયણુ ઇત્યાદિ વડે ઉત્પન્ન. યથેતો રસ) ઉપચારથી ૧૭ વિરમવરૂપ 'અદ્ભુત' છે.

રુદ્ધ ધાતુ ઉપરથી 'રોદ્ધ' શબ્દ બન્યો છે. 'અનિશ્ચય' ભીપણ્યુતોને લીધે જે આંશુ સરાવે તે 'રોદ્ધ' શબ્દ, 'મોહુ', 'વન', 'અધિકાર' ઇત્યાદિ રોદ્ધ છે. એના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો અને વિકૃત અધ્યવસાયરૂપ રસ 'રોદ્ધ' છે.

ગ્રીહ ધાતુ ઉપરથી, 'ગ્રીહનક' શબ્દ બન્યો છે, 'શરમ' ઉપજાવે તે 'ગ્રીહનક'. શરમાવનારી સીજના દર્શન વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થતો અને મનની વ્યતીકતા (અપ્રિયતા) ઇત્યાદિ કરવાના ક્વચકપત્રોથી 'ગ્રીહનક' રસ છે.

શુક, શોણિત, નરક, મૂત્ર વગેરે અનિષ્ટ અને અંતિમ ઉત્પન્ન કરનારી સીજ 'ભીમત્સ' કહેવાય છે. એનાં દર્શન અને અશુભથી જેની ઉત્પત્તિ છે અને જેનું સ્વરૂપ જુથાસાની પરાકાષ્ઠા છે તે રસ 'ભીમત્સ' છે.

વિકૃત અને અસંબંધ એવાં અન્યનાં વચન, વેપ, ભૂપણુ ઇત્યાદિ દાસ્યજનક પદાર્થ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો અને મનની પદાકર્ષિણિ એટલાંજો રસ 'દાસ્ય' છે.

રુ ધાતુને કુ પ્રત્યય લગાડી 'કરુણુ' શબ્દ સિદ્ધ કરાયો છે. પ્રિયનંતો પ્રિયેભે ઇત્યાદિ દુઃખના હેતુદ્વારા હૃદયવેગો અને શોકની પરાકાષ્ઠા રસ તે 'કરુણ' છે.

પ્ર ઉપસર્ગ પૂર્વક શમ્ ધાતુમાંથી 'પ્રશાન્ત' શબ્દ બને છે. પ્રશાન્ત એટલે કે:ષ વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન કરાતી ઉત્સુકતાથી રહિત જે હોય તે 'પ્રશાન્ત'. ઉત્કૃષ્ટ ચુરુતા વચનનાં ત્રયણુ વગેરે હેતુથી હૃદયવેગો અને ઉપશમના પ્રકર્ષણ રસ 'પ્રશાન્ત' છે. (ચાલુ)

૧૭ 'વિરમવ' ના સ્થાળે બોલ છે.

૧૮ હા. ના આકાશ અને અગ્નિચારમા સંપન્ના બાળામાં પ્રારંભાં અર્પીત દક્ષિણ મુલત્રાનમાં અનેક કવિઓ યદિ બધા હશે. નહિ ને 'લાટી' એકું રીતિનું વિશિષ્ટ નામ કેમ પડ્યું ? એ અંશે એમ-હો, પણ ચોટ કવિએને 'દાસ્ય' રસ પ્રિય તરી એમ વાગબટના દીક્ષામરે સિદ્ધ હેતુવર્તિના નિમ્નત્રિપિણ ઉદ્દેશ્ય પરથી જાણાય છે:-

"લાટી દાસ્યરસે પ્રયોગનિપુણ રીતિઃ પ્રયન્ધે છતાં"

આજે પણ સુરતીઓ અને બરડીઓ પોતાના પિત્રોની સ્વનાય માટે જાણીતા છે.

પ્રા. 'કૃ'જવિહારી સુનીવાલ મહેતા

આન્દ્રે હદ^૧

માગે તો એવી દદ માન્યતા છે કે સુખ સ્વાર્થત્યાગમા રહેલું છે અને એટલો માગે જ સુખ શોધવાનો ફરો અર્થ નથી. સુખે તો ખીજવને નુખી કરવામા જ રહેલું છે આમ થાયે નહિ તો ઇશ્વરનું કાર્ય નિષ્ફળ તથા આપણી દરજ્જા તો એને માર્યો કરવામા રહેતો છે

વર્તમાન ફેર સાહિત્યના હદ, વેલેરી અને પ્રાઉસ્ટ જેવા જથ્થા મહારથીઓમાથી કદાચ હદનું વ્યક્તિત્વ સૌથી ગૂચવી નાખનારું છે. એના આગ્રહમા દેખાતા વિરોધોમાએ ન સમજી શકાય એવા છે. સત્ત્વ તો એ છે કે હદનો આત્મા જ એવો સૂક્ષ્મ, શક્તિમાળી અને પ્રવાહી છે કે એ ગમે તે ખીમામા દાળી શકાય છે અને છતાં કશામા એ સર્થદી શકતો નથી

હદ એક ઠેકાણું કહે છે

મને ધારવાર વાળું છે કે ક્યાની કૃતિઓનું સંતરન કરવાની મને ફર પડી છે કારણ કે જો ગ્રેમ ન થાય તો મારામા રહેતા જુદા જુદા વિરોધી તરસેલી સવાદિતા સાધી શકત નહીં

આમ એને માટે ક્યાકૃતિ એ જુદા જુદા વિરોધી તરસેલા સઘર્ષનું નિરાકરણ છે. આ વિરોધી તરસેલા પેતાની નવસંક્યામા વિવિધ પાત્રોમા નિરૂપીને નવનક્યાંકાર સવાદિતા સાધે છે. આ પરીતે કાર્મસ્ટ જેવું જીવન ગાળવા ઇચ્છતી એવિસા અને ઇન્દ્રિયોના જોગમા જ મસ્ત રહેનાર માઇકલ હદના સ્વભાવની એ પ્રકારની પ્રકૃતિના જ સચ્ચો છે. વર્તમાન માનસશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રમાની એની અઘરા એના મનના વૈજ્ઞાનિક વનણ સાધે મળેલી છે

૧ સૂરતની એમ જી બી કોરેજના ફેરના અવ્યાપક પ્રા નીવકે પ્રકુરોત્તમ સાળકર 'માનસી મજિલખેલા અચ્છ લેખ ઉપરથી - તંત્રી

પ્રયોગો કરતા વૈજ્ઞાનિકની માદક હૃદયે વિશિષ્ટ, અકિતગત અને અનિયમિત વસ્તુઓમાં રસ છે. સમસ્તની તપાસ, પહેલાં એના વિભાગોની તપાસની જરૂર રહે છે. બહાઇટહેક જેને “વધારે” બુદ્ધિશક્તિયુક્ત અને ઓછો વિસ્તાર” કહે છે તે પ્રયોગક્ષમ વિજ્ઞાનના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંતથી હંદ દોરવાતો હોય એમ લાગે છે. કાઇસ્ટનો કિપદેશ છે કે “નિષ્ક્રિય બાંધો નહીં” અને પ્રયોગશાળાનો પણ એ જ નિયમ છે. આથી જ હંદે જાને જે વસ્તુને તપાસી નથી તે વસ્તુને દદતાથી કહેવાની દરકાર તે કરતો નથી. વળી વિશિષ્ટ અને અપવાદાત્મક બનાવો માટેનો એનો રસ અને નૈતિક પરિણામો પ્રત્યેની હેદારીનતા પણ આતું જ પરિણામ છે.

લગભગ અંધી જ કૃતિઓમાં હંદ, એક વૈજ્ઞાનિકની સંપૂર્ણ નિષ્પા-લસનાથી કોઈ ને કોઈ કાવડાને કિંકલકા પ્રવાન કરે છે. આ દૃષ્ટિગિન્દુથી ‘લે નિ ત્યુરે ટેરેટ્સ’ તીવ્ર સંવેદનોનું સાચું વર્ગીકરણ છે, જેમાં એ સંવેદનોનો આનંદ માણુ જ હંદ એ સંવેદનોને ગદારના બધા સંબંધોથી છૂટાં પાડે છે. ‘લ ઇમ્મોરેલિસ્ટ’માં સરીર અને મનની તંદુરસ્તી વિશે લખ્યું છે. એમાં વિચિત્ર વાત તો એ છે કે નિરીક્ષણ અને પ્રયોગોનું મિશ્રણ થયું છે. ‘લા પોર્ટે’ એટ્રાઇટ’માં આધ્યાત્મિક પ્રેમને (platonic love) એલિસા એકાંતતા અને પ્રયોગશાળાનો ખ્યાલ આપતી વિશુદ્ધિની રિથિતિ કૃત્રિમ દદ મુધી ખેંચી જાય છે. હંદની કહેવાતી વિકૃતિઓ અને અનિર્ણયતા એ નીનિયુક્ત દુનિયાને પોતાની પદ્ધતિઓ લાગુ પાડીને ૩૬ માન્યતાઓ સાથે અથડામણમાં આવતા વૈજ્ઞાનિકના પ્રત્યાધાતો જ છે.

બીજા એના સ્વભાવની લાક્ષણિકતા તે એની ટીકાત્મક વૃત્તિ છે. આને એના વૈજ્ઞાનિક માનસ સાથે ગૂંચવવાની જરૂર નથી. વિવેચનાત્મક શક્તિ કોઈ પણ વસ્તુને એના બે ભાગમાં વહેંચી નાંખે છે. આથી-ન્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણને વિચારતા જોઈએ છીએ અને ન્યારે આપણે કામ કરતા હોઈએ છીએ ત્યારે કામ કરતા લાગીએ છીએ. આ વિવેચનશક્તિ કલાકૃતિમાં કોઈ પ્રેક્ષકના રૂપમાં નિરૂપાય છે અને એ પ્રેક્ષકના માનસમાં કથાના બનાવોનું પ્રતિબિંબ ઝિલાય છે. ‘લા જર્નલ ડી એડવર્ડ’ આનો દાખલો છે. આ કૃતિને એની મૌલિક નવીનતા તરીકે ગણવામાં આવે છે. મૌલિક તો

જે જ પશુ જીવની કૃતિઓમાં એ નવીનતા નથી. "જીવની" કૃતિઓના પિંકાસ સમગ્રવા નીટ્ટોની અંસર તેમ જ ને ધાર્મિક વાતાવરણમાં એ જીંછ્યો હતો તે વાતાવરણની અસર પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, એનાં જીવન ઉપર કેથોલિક ધર્મની ખૂબ જીંડી અસર હતી.

પરંતુ ધણીખરી કૃતિઓમાં આ ધર્મની અસર દૂર કરવા જીવનપ્રવલ્ન કરતો દેખાય છે. તેમને કૃતિની કૃતિને "પ્રગતિશીલ વિધિરતીકરણ" અને એનું માનવીકરણ કહે છે. એ પ્રગતિશીલ છે કારણ કે જીવનપદ્ધતિ પોતાની પ્રતિભા પોતાને કયાં ખેંચી જાય છે એ જોઈ શક્યો નહીં અને પોતે કેવળ કલાકાર જ છે એમ માનતો થયો. વળી વિરોધી કૃતિઓનું કવિત્વમય સંવાદીકરણ એ જ પોતાનું ક્ષેત્ર હોઈ શકે એમ માનતો જીવન કલાકાર નથી. એ તો પ્રધાનતઃ જ્ઞાનવતાનો દિશાયતી છે. જીવની જે સુંદર પ્રવાસ-પુસ્તકો "વોયેજ ટુ કોંગો" અને "રીફર્ન્સ કોમ્પાઈન્ડ" એના હૃદયની સહાનુભૂતિનાં સુંદર ઉદાહરણો છે. જે માણસ કોઈ પણ કારણ વિના "સેલ્ફ" આદિ એટિકનમાં જીવન-બાઈની કતક્તની દિશાયત કરે છે તે જ માણસ આ પુસ્તકોમાં જીવંત પ્રાણી પ્રત્યે દર્શાવતી જરા જીંદગીયે ફરતા સહી શકતો નથી. આ જ પ્રકારની માનવતા એના સામ્યવાદના અંગીકાર પાછળ રહેલી છે. જીવનનારે ઓગણીસ વર્ષના હતો ત્યારે એણે "મેમોરેન્ડમ ઓફ આન્દ્રે વોલ્ટર" લખ્યું છે. વોલ્ટરની કેરુણે ક્યેની એ આત્માની શોધમાં રખડનાર અને જમણાઓની બૂલભૂભામણીમાં આત્માને ખોઈ ખેંસનાર માનવીની કેરુણે કયાં છે. દન્દ્રિય-ભોગ્ય વસ્તુને આથો સુધી જેંગી જનાર વોલ્ટર આખરે તો પોતાના સ્વભાવ સામે જ લડે છે. જીવના રાખ્દોમાં ફરીએ તો એને ખરી જરૂર તો એક કુદરત-શાસ્ત્રીની મિત્રતાની હતી કે જે એને સરીરતા સિદ્ધિતિ શિખવત અને ખીજ જરૂર એક નવલકથાકારની મેત્રીની હતી કે જે એને ભયંકર એકાંતમાંથી એના આત્માને મુક્ત જનાવવા અનેક આત્માનું આશ્રવધાન જનવા શિખવત. છતાં જીવની વિવેચનાત્મક શુદ્ધિ એને જીવન વિશે એક મત્યુસેપ લખે છે. "અરી પોતાને આત્મા છે એમ માનવાને કારણે માંડી જનેશે એને જીવન સૂતો છે." જીવની કૃતિઓનું આ લોસક ન્યારે એક નક્કી

કરેલી દિશામાં દાસવા મડિ છે ત્યારે જ્યાં સુધી એ દિશાની શક્યતા એના આવેશો અને સંપૂર્ણતા માટેની તરસ પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી દાસવા જ કરે છે.

‘ઇમ્મોરેલિસ્ટ’માં એક નવું તત્ત્વ પ્રવેશે છે. પોતાના સિવાય કોઈક બીજી વ્યક્તિ દેખાય છે. આ પુસ્તક આત્મકથાનું નવલકથામાં થતું રૂપાંતર દર્શાવે છે. દામ્પત્યજીવનની એ કુટુંબ કથની છે. અદમ્યગો અને સ્વાર્થી માઈકલ પોતાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં પોતાની પત્ની મારસીલીના સાથે સામાન્ય પ્રકારનું જીવન ગાળી શકતો નથી. ‘નેરોડોર’માં ‘પ્લેટોનિક’ પ્રેમનો શિવસંશ્લેષ છે અને એથી એના નાયકના જીવનમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવે છે.

છઠ્ઠા અને ‘પુસ્તકોમાંથી’ એકને ‘નવલકથા કહેતો’ નથી. માત્ર વાર્તાઓ જ કહે છે. પ્રથમ પુરુષમાં આ પુસ્તક લખાયું છે અને કંથા કહેનાર જ તે જ એક પાત્ર અને છે. વળી બનાવો પણ કથાકારની જ ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થતા હોય એમ જણાય છે. માત્ર એ જ સુખ્ય પાત્રોની એ કથા છે. સાદિત્યની દૃષ્ટિએ આ વાર્તાઓ વાસરિકા અને ફેટલાંક પાત્રોવાળી વાર્તાઓની વચ્ચેની સ્થિતિની છે. જ્યારે સર્જકને પોતાના સાદસ વર્ણવવાને બીજા પાત્રની જરૂર લાગે ત્યારે તે બીજું પાત્ર દાખલ કરે છે.

‘ઇદ ધ સીડ ક્રીનાટ પેરિશ’માં છઠ્ઠા એક અંગત્યની માદિતી આપી છે અને એથી કયા સંજોગોમાં એણે ‘સ્ટેગન્ટ વોટર્સ’ ક્રમી તે જણાય છે. આ તે આફ્રિકાથી આવેલો ત્યાર પછીની વાત છે.

જે વસ્તુઓમાં મને પહેલાં જાણ થયે તે વસ્તુઓની કોઈ પણ અગત્ય દ્વારા મને લાગતી નથી. સાદિત્યની મનનીઓના નજીવાવતા, વાતાવરણમાં હું કેળી રીતે સ્વાસ લઉં શક્યો હોત. મારી ઝેરદાઢરીને લીધે ટ્રાન્સ હવનમાં કોઈ પણ નળનો ફેર પડ્યો નહોતો અને નળે હું પાછો આવ્યો જ ન હોઉં એમ સૌ પોતપોતાના કામમાં મરાગત હતા. આ બધું જોઈને મેં મારા મદરવ પિંચે જે કક્ષ્ય હતું તે ‘પોટ’ પડતું લાગ્યું. આથી મને જૂનું આધાત થયો. આ રીતએ મારા દૃશ્યમાં એવું સ્થાન જમાવ્યું હતું કે મને યવા મોટું કે આ દુનિયામાં હું કશું મદરવતું સ્થાન ધરાવતો જ નથી. આ કાગળીને લે મેં કદાચી ‘પ્રિયુરુસ’માં વર્ણવી ન હોત તો કદાચ મેં આપણા કથો દેત. મેં મારા જીવનના સુખીમાં સુખી ક્રમય ન્યુસાટેલ પીનાવ્યો છે. જીવનમાં ક્રમાવેલી મદા મેં

અહીં પાછી મેળવી છે. બાંધ્યાવસ્થામાં જીવનની જે નબળાઈ મેં અનુભવી હતી તે હવે નહોતી અને મને જીવન વધારે સુંદર અને સમૃદ્ધ લાગવા માંડ્યું.

‘પેલ્યુડસ’માં મનની આ દૈવી બાંધાયુંકત રિયલિટી એકબીજી સાથે મળી જતી દેખાય છે, એક જાણુ સામાજિક વ્યવહારમાં બળવાળી અનિચ્છા અને બીજી બાજુ આંશનો ઉદ્ધાસ-અને બંધિયાર પાણી જેવા જીવનને બદલે મુક્ત અને સમૃદ્ધ જીવનનો અનુભવ-અને બીનાઓને સમજી શકવાની નિષ્કૃણતાની લાગણીમાંથી ઉદ્ભવતો છપો આત્મસંતોષ. આ પુરેનક આ દષ્ટિએ સામાજિક મૂલ્યો અને સામાજિક જડતા ઉપર કટાક્ષ છે. પરંતુ એ સિવાય પંખુ એમાં કંઈક વિશિષ્ટતા છે. જીવના સર્જક તરીકેના વિકાસમાં એ એક અંગતની રિયલિટી સૂચવે છે. ‘પેલ્યુડસ’ના સર્જન પહેલાં જીવન પોતામાં જ રસ ધરાવતો હતો. એ પુરેનકમાં જ આપણે એને પહેલી વાર પોતાની આજુબાજુના જીવનમાં પંખુ રસ ધરાવતો જોઈએ છીએ. આથી જ કલાસર્જક તરીકે જીવનું પ્રધાનકાર્ય જિંદગીના આનંદો અને દુઃખોને સૌન્દર્યમાં ફેરવી નાંખવાનું છે. આ વિચાર જીવના પ્રાથમિક અસ એડલી એનએમ્ડમાં સૂચવાયો છે :

પ્રેમી: શું ?

કોહ્લસ: તે એને (મરુડને) મારી નાંખ્યું.

પ્રેમી: હા. એને અમે એને ખાઈ જવાના છીએ. તને શંકા નથી છે ? તે મારી સામે નહોતું જોયું ? તે દિવસોમાં હસવાનો પણ મારામાં દિ મન હતી કે ?

કોહ્લસ: જરૂર.

પ્રેમી: એ મને પણ વખત થયાં ખાતો હતો હવે મને લાગે છે કે મારો વારો છે.

કોહ્લસ: એનો બીજો ઉપાય નહોતો ?

પ્રેમી: કોહ્લસ ! એમ નાં કહે. એના માંસે અમને પોખ્યા છે. હું ત્યાં જીવે પૂછતો ત્યારે એ જવાબ નહોતો આપતો. એના તરફ કોઈ પણ પ્રકારની દુષ્ટિ દિવસ-ર-હું એને ખાઈ છું. ને એણે મને આજો દુઃખી કર્યો હોત તો એ પણ એણે જાણે હોત. અને ભાગ્યે જ પકડી શકાયો હોત.

‘કાઉન્ટર-શીટસ’માં એડવર્ડ નવલકથાનો નાયક છે. એડવર્ડ એ

યુવાન નવલકથાકાર છે અને નવલકથા લખવાની યોજના કરે છે. એમાં એડવર્ડની વાસરિકાનું આલેખન થયું છે. એડવર્ડનાં નિરીક્ષણને જીવનનાં નિરીક્ષણો ગણવાં જોઈએ નહીં, કારણ જીવન ઘણી રીતે જુદાં, મંતવ્યપત્રો હોય. પરંતુ જ્યારે આપણે નવલકથા લખતી વખતે જીવન સામે રાષ્ટ્રીય વાસરિકા વાંચીએ છીએ ત્યારે એમાંના ઘણાંખંડો વિચારો એડવર્ડની વાસરિકામાં જણાય છે અને એડવર્ડ પોતાની નવલકથાનું જે શીર્ષક રાખવા ઇચ્છે છે તે જ જીવન પોતાની નવલકથાનું પાછું છે. જીવન અને એડવર્ડની માન્યતાઓ વચ્ચે ભેદ પાડવો ખૂબ મુશ્કેલ છે. જેમ કે, બાદકાક જેમ શુદ્ધ નવલકથાની પદ્ધતિમાં માનતાં તેમ જ એડવર્ડ માને છે, આપણે કહી શકીએ ખરા કે જીવન પાછું આ જ માન્યતા છે? હજી તો શિખાઉ નવલકથાકારના મુખમાં 'શુદ્ધ' જેવો શબ્દ જ ધંધાંધરી જીવન છેતરતો નથી લાગતો? સફળતા વિશેની ચોક્કસ અનિશ્ચિતતા એ આવી માન્યતા મૂકીને છુપાવતો લાગે છે. નવલકથા તરીકે આ પુસ્તક નિષ્ફળ છે. ફોરટરે કહ્યું છે કે, "જે નવલકથાકાર પોતાની જ પદ્ધતિમાં વધારે પડતો રસ દર્શાવે તે ભાગ્યે જ રસપ્રદ કરતાં કંઈક વધારે હોઈ શકે ખરા?"

એ કથા જુદી જુદી વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. એમાં માનસિક કે નૈતિક સંધર્ભો નથી. એમાં સંધર્ભો છે પણ એ શાસ્ત્રીય નથી. જીવે પોતે જ કહ્યું છે તેમ જ સંધર્ભો એક બાજુ પ્રસંગ અને બીજી બાજુ નવલકથાકારના કથા લખવાના પ્રયત્ન વચ્ચે છે. એ પ્રયત્ન કેન્દ્ર કે કથાનો વિષય બનતા નથી. સિવાય કે આવના જીવનની મુશ્કેલી એના સાતત્યમાં કે વિરોધનામાં વિવેચનાત્મક સુદ્ધિ જગાડે. કારણ કે લખાયેલી નવલકથા, લખાવાની નવલકથામાં પસંદગી જાય અને આ નવલકથાનો રસ આ પસંદગીમાં જ રહેતો છે.

સમગ્રતીય પ્રેમના પ્રશ્નો ખુલી રીતે ચર્ચનારોએમાં જીવન સૌથી પ્રથમ હતો. અને 'પ્રેમ' કે 'સીક' કે 'નોટ' પેરિશમાં આ મન્ટવ્યોને દંડતાથી રજૂ કરવાની દિશા તોળે ગતારી છે. ઇતિહાસમાં માનવતા જે નાગરિક અને નૈતિક કાયદાઓના વિરોધમાં અજાતી વેળા તો 'કારીડોન'ના પ્રકાશનની સાથે જ જીવે માનવાના દિમાપતીઓમાં રચાતો મેળવી લીધું છે.

એનાં લખાણોમાં દેખાતું એના વિચારોનું પ્રત્યાધાતી વક્ત્રુ સરળતા, શાંતિ અને મુન્દર શૈલીમાં યતા વિચારોના આવિષ્કારથી ઢંકાઈ જાય છે. બલિષ્ઠતા પ્રભુ આન્દ્રે જીની કૃતિઓ માટે ગમે તે નિર્ણય બાધે પણ એટલું તો સાચું જ છે કે કોઈ પણ એની નિષ્પાત્રસતા અને માનવતા વિશે શંકા લાગી શકશે નહીં. વારતવિક્રતા ઉપર પથરાયેલા પડદાને ઊંચકવાનો એણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે એના વિચારો સાથે સંગત ન થતા હોય એવાઓ પાસે પણ માન અપાવશે.

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

કેટલાક સમય

પા ૨ સી

જજ ને વકીલો

['સરમરણો': લેખાંક આઠમો : માર્ચ-જુન ૧૯૪૭થી આગળ]

મિ. કાવસજી જેજનજી સેફાને પણ મરાઠી બહુ સારું આવડતું, કારણ એમને અદમદનગર જેડે ઘણો સંબન્ધ હોવાથી મરાઠીમાં મારેર^૧ હતા. તેજ ઝડેનના અને અંગ્રેજ પર કાબૂ સારો હોવાથી પોતાના અસીધનો કેસ બહુ આમડથી રજૂ કરતા. સામાવાળો જૂનીઅર છે કે સીનીઅર તે જોતા નહિ. કેસની હકીકતથી પૂરેપૂરા વકીલ યર્ધને આવતા. હિસાબી ચોપડાના ખાતાં, મેળ, ખાતાવહી,

૧. આ બને અરબી શબ્દો 'માદર' તથા 'મદન' પરથી આવ્યાં છે; અર્થ, અનુક્રમે, 'જલકાર' તથા 'બુદ્ધિ.' આમોનો પહેલો 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના પહેલા ભાગમાં તથા બીજો 'નન્દરાકર-જીવનચિત્ર'માં વપરાયાનું જુજ. ફારસી-અરબી શબ્દોમાં મોંઘાણું છે; પણ બને અપ્રચલિત, તેથી અર્થો અહીં આપ્યા છે-તંત્રી.

આવેલા વગેરેમાંની રકમેની બિલ્લટ તપાસ બહુ ખારીડીથી કરતા ગુજરાતી, મરાઠી અને થેડુંધણું મારવાડી આવડતું એટલે પોતાના ધંધામાં એમને સગવડ રહેલી. કામ વધતું ગયું એટલે મદદનીશી જરૂર ગળુઈ. મદદનીશ તરીકે મિ. અરદેશર દાવરે એમના હાથ નીચે કામ શરૂ કર્યું ને મિ. કાવસજીએ એમને તાલીમ પણ એવી રીતે આપી અને પોતાની સ્વાભાવિક બુદ્ધિમત્તાને લીધે તેમણે તે પકડી લીધી. તેથી આજે મિ. દાવરે રમોલ કોઝ ફાઈના વકીલમંડળના પ્રમુખપદે છે. મિ. દાવરેનો મોટામાં મોટો ગુણ-પ્રમાણિકતા. એ જે હકીકત રજૂ કરે તે ખરી જ હોય. તેમાં ન વધારો-મુધારો કે ન આડંબર હોય. આથી તેમના વચન પર વિશ્વાસ રાખતાં જડજન જરા પણ આનાકાની કરે નહિ. જડજનો આ અભિપ્રાય વકીલને ધણો લાજકર્તા નીવડે છે. મિ. દાવરે દંમેશ દસમુખા, વાતચીતમાં ચોખ્ખા અને ખીલને મદદ કરવા તૈયાર.

મિ. કાવસજીની સંદેમાં જિજ્ઞાસુનાર મરદુમ ખાન ગદાદુર સોરાળ દે. ખીલીમેરીઆ એઓ પણ મારા સમયમાં રમોલ કોઝ ફાઈના જડજન થયા. એટલું જ નહિ પણ એમના ગુજરવા બાદ એક જે વખત જડજની જગા ખાલી પડતાં એમના ચિરંજીવી રૂપમને પણ તે જગાએ કામચલાઉ નીમંત્રણમાં આવેલા, સોરાળ ખીલીમેરીઆ મળતાવડા સ્વમાળના ને મોજલા દતા. સ્વતંત્ર મિત્રતા ને સ્પષ્ટવક્તા દતા ફાઈ જ જની શેદમાં દયાય એવા ન દતા. એટલે વખતોવખત જેંચ જેંડે અયકામજીમાં આવતા. રમોલ કોઝ ફાઈને કમતા રિવાજ ('પ્રેક્ટિસ એન્ડ પ્રેમીયર')ને કાવસજીએ એકે અંગ એવું ન દતું કે જેનાથી સોરાળ ખીલીમેરીઆ અગળુ દોય. એટલે જ્યારે જ્યારે મારી સાથે એઓ અપીલ સાંભળવા જેસના ત્યારે બહુ મદદરૂપ થઈ પડતા.

રમોલ કોઝ ફાઈમાં અપીલ સાંભળવા સંબંધી એવો રિવ.જ દનો કે જે જડજનતા ચુકાદા સામે અપીલ હોય તે જડજન અને ચીફ જડજન, જે જજ, સાથે ખેરડી અપીલ સાંભળે. એ પ્રથા પાડવાનો સમય એ કે રમોલ કોઝ ફાઈના જડજને ચાહેલીએ આપેલી જુગાનીઓ લખી લેવાની હોતી નથી. આથી વખતનો ગયાગ યાય છે, સાંભળેલી જુગાનીઓ

ખાનમાં રાખી જડજ તાત્કાલિક સુદાદો આપી શકે છે. નાના મુકદ્દમા સંખ્યાતા નથી અને એના સુદાદનો તરત નિકલ થવો જોઈએ એ અત-
સજ જગ્યાવાય છે. દાવો, સાંમળનાર જડજ જોડે જોડો હોય તેને બધી
દફતર માત્રમ હોય એટલે તે પોતાતા જોડોઆ ચીક જડજને સમજાવી
શકે. આ પ્રથા અમુક કારણોને લીધે અને કીક ન લાગી; કારણ મનુષ્યનો
સ્વભાવ એવો છે કે મેલે જે કયું હોય તેને સજગી રહેવા પ્રયત્ન કરે.
અને આમ કરવા જતાં અપીલ કરનાર પક્ષને અન્યાય થવાનો સંભવ
રહે. આ કારણને લીધે સારા ચીક જડજ થયા બાદ જે એ પ્રથા ફેરવી,
અને સુદાદો આપનાર જડજને ગદલે પીળ જડજને આરી સાથે જોસાડવામાં
આવ્યો, આ પ્રમાણે રિવાજ ગદલવાથી સૌને સંતોષ થયો.

વડોદરાનાં જાણીતા દીવાન-મૂળ નવસારીના-કેરશારપણ દાદાઆનજીના
પુત્રામાંથી એક દાકતર થયાં, ખીજ સોલિસિટર થયા, અને ત્રીજા રતન-
શાદ સોલિસિટરના પ્લીડર થયા. એમની પાસે કામ થઈ રહેતું, અને
કેસ હડવામાં શુદ્ધ આમલી રહેતા. એમના આલીસનો પણ પકડી જડજને
જોડે મુશ્કેલી આપડતા. કામ થઈ હોવાને લીધે વકીલોની આગલી દારમાં
મળતા. સાથે સાથે કલમખાજ હતા, એટલે “મુબઈ સમાચાર”માં વારંવાર
લેખો લખતા. ‘ધ જોએ એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટી’ના સભ્ય હતા.
અને વખતોવખત ‘મને ઘેર મળવા આવતા એટલે મને પણ એ સંસ્થાનો
સંબંધ ગનાઓ, પોતે ત્યાં ઘણા પેપર્સ વાંચતા. ‘મારી પાસે પણ જે ત્રણ
પેપર વંચાવેલા. એમાંનો એક પેપર ‘ધ કલ્ડ ઓફ ધ બાથ’ એ નામે જે
વાંચેલો. એમાં આપણે દિંદુઆ કેવે કેવે પ્રસંગે સ્નાન કરીએ છીએ, તેની
કારણ સાથે ત્યાં લેલી. -મત્સ્ય સમયે સ્નાન, કાધુ તરીકે ઘેર આવતી
વખતનું સ્નાન, એવાં એવાં પ્રસંગો પ્રણવેલા. રતનશાદને કોર્ટમાં આવતાં
કામો બાજન જડજને ખાનગી પત્રો લખવાની ટેવ હતી. એવા એક મારા
પત્રના કાગળમાં તેમણે કેટલીએક ધમકીઓ લખેલી. તે ન મળ્યુંકારનાં
એમને હાથકોર્ટની ‘ઓરિજિનલ સાઈડ’ પર ‘ઓડવોડેટ તરીકે લખવ થવાની
કમ્પ્લેટ થવાથી; તેમની તે અંગેની લાખકાતનું મારું સર્ટિફિકેટ જોઈતું હતું.
તે જાહોય અને અંગ ધારાશાસ્ત્રી હોવાથી જે ‘આપ્ત’ અથવા પાછળથી
તેમની કેટલીક ધંધાની બેરબર્ણી અને ‘કેટેમ્પ્ટ આફ ધ કોર્ટ’ બાજન દાખ

કોર્ટને તેને ચિસ્ત પળાવવાના અધિકારને અંગે કામ લેવા રીપોર્ટ કરવો પડ્યો તેની સુનાવણી થતાં એમને 'સરપેંડ' કરવામાં આવ્યા. એમણે પ્રિવી કાઉન્સિલમાં અપીલ કરી, અને એમનું 'સરપેન્શન' રદ કરવું—એઓ અરજી કરે તો—એવો હુકમ ત્યાંથી થતાં, એઓ પાછા ધંધે વળગ્યાં. પણ હતાશ મઈ ગયા હતા. એમના ગુજરવા બાદ એમનો દીકરો એમનો ધંધો ચલાવે છે. રતનજી સોરાબજી દાદાયાનજી એમના સગા થાય. તેઓ એમના એક્સિસ્ટન્ટ હતા. વિશ્વાયન જઈ આરિસ્ટર થઈ આવ્યા હતા. તેઓ પાછળથી મારા સાથી એટલે સ્મોલ કોઝ કોર્ટના જડજ થયા હતા. બાદ હોર્ષ કોર્ટમાં 'કમિશનર ફોર ટેકિંગ એક્સિઝન્ટસ'ને ઓધે ટ્રાન્સફર થયા. બહુ કામનો નિકાલ કરવાની તેમણે નામના મેળવી હતી. હોર્ષ કોર્ટમાંથી પેન્શન પર જઈ હાલ આઈદસ વરસ થયાં તેઓ લન્ડનમાં રહે છે.

દોરાબજી ને કાંગા જૂના વકીલ ઘણુંખરું હિસાબ લેવાના 'કમિશનરનું' જ કામ કરતા. એઓ પણ બહુ જાણીતા હતા. ફરતમજી બરજેરજી પેમારતર, જાણીતા પારસી લેખક પણ વકીલ તરીકે સારું કામ કરતા. દારસીનું જ્ઞાન સારું હતું. એમ. એ.ની પરીક્ષામાં અમે બે સાથે બેઠેલા ને નાપાસ થયેલા.

ગાર્ડશંકર કાંગાની પ્રખ્યાત સોલિસિટરની પેઢીના ભાગીઆ સોરાબ કાંગાના જમાઇ ભાઈ બીખાજી દાદાભાઈ મુદલા પણ ધંધામાં હીક જુમી ગયા હતા.

જામનજી મહેતા જૂના વકીલોમાંના એક હજુ કામ કરે છે.

કાવસજી કે. સંતોઠ સ્મોલ કોઝ કોર્ટના એક વકીલ તરીકે નામ મૂકી ગયા છે અતિશય મહેનતુ, ઉદ્યમી, ધાર્મિક-કોર્ટમાં આવતાં પહેલાં આતશ-બહેરામમાં સેન્દો કરીને પછી જ આવે, કરતી કરવાની ચૂકે નહિ, કેસની દફતરનો અબ્બાસ સંપૂર્ણ રીતે કરે. ને લાગુ પડતો કાયદો જરાબર જોઈ જાય. એવા એવા બાહોશ વકીલના એમનામાં ગુણો હતા. ચીફ જડજની કોર્ટનો કોઈ એવો કેસ આવ્યે જ હોય કે જેમાં કોઈ એક પક્ષકાર વકીલ તરફથી કાવસજી સંતોઠ ન હોય, "કુલ કોર્ટ" પાસેની અપીલોના કામથી એમના હાથ ભરેલા હોય ને જ્યાં સાથે અસીલનો કેસ પ્રમાણિકપણે

ચલાવે. પોતાની ખામી કે હિલુપ હોય તે છુટકે દિલે કબૂલ કરી દે. આથી જડજેને તેમના પર ઘણો જ વિશ્વાસ બેસી ગયોલો. મહેનતુ પણ બહુ. રાતના દસ અગિયાર વાગ્યા સુધી કામ કરે. એમની મદદમાં એમના ભાઈ-હોરમસંજ સંતોક તથા બીજા 'ત્રજુયાર' નવા પારસી વકીલો રહેતા પણ ભારે અને ચીફ જડજેની કોર્ટના કેસોમાં તો ગમે તેમ કરી પોતે જ હાજર રહેતા ને ચલાવતા. તેમણે કાયદાનાં બે-ત્રણ પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. સોરાજ દાદી બરબોર, 'પિરિટ' લાઇબ્રેરીના સેક્રેટરી પણ અગ્રેસર વકીલ ગણાતા. પારસી ઉપરાંત 'બેની ઈસરાઇલ-યહુદી-એમના બે જાણીતા વકીલ, આપ્ટેકર ને સેમસન હતા. સેમસન થોડો વખત જડજ થયેલા. જોબ કામમાંથી આગળ પડતા વકીલ ગુલામઅલી ગુલામહસેન હતાં. આજે આગાખાન-મંડળમાંનાં તેઓ એક અગ્રેસર છે.

પ્રો. ગિરિન જે. ઝવેરી

આન્તરરાષ્ટ્રિય ભાષા

૧. એ પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન

આજે કહ્યું છે કે જે પોતાની ભાષા જ બોલે છે તે એક ભાષા બોલતો નથી. બીજી ભાષા શીખવા માટેનો આવો આમદ વધારેપડતો લાગે છતાં એમાં 'કડાપણબધુ' સૂચન છે તેની ના નહિ કહેવાય. વિજ્ઞાનની સિદ્ધિએને લઈને દેશનો સીમાગ્ર નાના ને તાના થતાં ભય ત્યારે પોતાની ભાષા બોલુને જ બેઠી રહેનાર વ્યક્તિના વિકાસનો સંભવ પણ અમુક અંશે મર્યાદિત જ રહેવાનો. વ્યવહારના વિસ્તૃત થતા જતાં વર્તુલની સાથેસાથ એ વ્યવહારને યોગ્ય રીતે સમજવા-સમજાવવાની આવશ્યકતા ઉપરિચિત થાય જ. એ માટે સ્વભાષા ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓનું જ્ઞાન લગભગ અનિવાર્ય અને ગુજરાતીઓ પરત્વે જ વિચારીએ તો અન્ય પ્રાન્તોમાં યા દેશોમાં વેપાર બેઠતી ગુજરાતી પ્રગળે તે તે પ્રદેશની ભાષા બોલે-શીખે જ ફટકા થાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની

અનેક જોડીઓ કે અમીઝ બાપા વળણુવાર યુગરાસીઓની સંખ્યા નજીવી નથી.

જેમ વેપારમાં તેમ અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સંપર્કના વધવા સાથે એકમેકની બાબાનું જ્ઞાન જરૂરી બને છે. શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે માતૃભાષાનું સાચું જ્ઞાન ત્યારે જ લાધે જ્યારે અન્ય ભાષા તથા સાહિત્ય સાથે તેની તુલના થાય. ભાષાની જહાર રહીને જ એની સાચી સમજણ પ્રાપ્ત થાય. વિવેકાનંદ જેવાએ જેની સાયણાચાર્યનો અવતાર કહી પ્રશંસા કરી છે તે મેક્સમુલરથી માંડી આજ સુધીના સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના મોટા વિદ્વાનોમાં કેટલા જ્યાં હિન્દ જહાર પાક્યા છે? એટલે સુધી કે સામાન્ય જનતાના મનમાં તો એવી વાત દસી મર્ધ છે કે જર્મનીની-જર્મી આશ્ચર્યજનક શોધજોગો એ લોકો આપણે ત્યાંથી જૂનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપાડી ગયા તેમાં આપેલ જનજાતની માહિતીને આભારી છે! આમ શું સંસ્કૃત કે શું લેટિન-દરકાર પુરાતન ભાષાના શિક્ષણની અગત્યમાં આ તટસ્થ દૃષ્ટિની સિદ્ધિનું મહત્ત્વ એક મુખ્ય કારણ છે. આટલા કારણસર જ યુરોપીય વિદ્વાનો લેટિન કે ગ્રીક, હિન્દના વિદ્વાનો સંસ્કૃત તે જપાનના શિષ્ટ ચાઈનીઝ શીખ્યા વિના પોતાની કેજવણી અધૂરી માને છે.

વિજ્ઞાને તો નાનકડા બેડ મિટાવી પોતાની પરિભાષાને આંતરરાષ્ટ્રીય ગનાવવા જ માંડી છે. ગણિતમાં ૦ કે =નો ગંધી ભાષાઓમાં ને એક જ અર્થ સ્વીકારાય છે. રિડિયમનું બ.પા.નંતર જુરી જુદી ભાષાઓમાં જુદું જુદું નથી થતું. આવી જ એકલાં નિયત કરેલા 'કોડ' (Code)નો ઉપયોગ કરતાં વેપારીઓ, ખજાસીઓ વગેરેનાં દેખાવ છે. આ અને આવી બીજી સંજ્ઞાતો, જેથી અનેક વિચારશીલ વ્યક્તિઓએ જ્યાં સમજી શકે, વ્યવહારમાં ચાપરી શકે એવી એક ભાષા નિયત કરી શકાય કે જેમ, ને કરી શકાય તો એ ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હોવું ઘટે વગેરે બાંધેનો પર વિચારણાં ચલાવી છે.

આવા દેખીતા લાભ ઉપરાંત ભાષાની એકવાક્યતાનો બીજો મહત્તર ફાયદો એ મનાય છે કે એથી વિષ્ણુધૃતની ભાષનાના ઉદ્દગમ-વિકાસને અમૂલ્ય ઉત્તેજન સાંપડે. વિષ્ણુધૃત કેટલે અંશે વાસ્તવિક છે ને

કટલે, અર્થે માત્ર આદર્શરસી-અપ્રાપ્ય, એ પ્રશ્ન અર્થે અનભિપ્રેત છે. એ સ્વપ્ન હોય તો પણ એને હાંસલ કરવાની જરૂરત કેઈ નક્કરી શકે તેમ નથી. વિશ્વશાન્તિ ને સદ્ગતિમાં, ભાષાભેદ મોટી આડખીલી છે. એ ખામતની ઉપેક્ષા ન કરી સમૂપ. એકબીજા પરના અવિશ્વાસ, એક પ્રજાનાં છવન ને સંસ્કૃતિ વિશેની બીજી પ્રજાની ગેરસમજાણ ઇત્યાદિ અનિષ્ટોને દહપાદ કરવામાં આ ભાષાભેદ સવિશેષ ભાગ ભજવે છે. આપણા નાનકડાં ક્ષેત્રમાં જ જોઈએ તો ગુજરાતી-મહારાષ્ટ્રીનો વિસંવાદ જાણીતો છે. એ બંધુ કાંઈપણ નહીં છે પણ હિન્દ આગ્રહ થતાંની સાથે જ એ યોગ્યતા માંડ્યું છે એમ મન મનાવી લીધે નહિ સાચે. આ વિસંવાદની માત્રા એકમેકની સાચી સમજણ વિના ધટવાની નથી. ગુજરાત જોના પાડોશી પ્રત્યે, જેમ દરેક બંગાળની ખાખતમાં જન્મ્યું છે તેમ, પ્રેમ તથા માનની લાગણી ધરાવતું જરૂર થઈ શકે. આવી અભિજાત વૃત્તિના ધંડાનમાં હિન્દી દ્વારા સંધાતું, એક આદર્શીય છે.

આ રીતે હિન્દી પ્રાન્તીય ભાષાઓ માટે તો હિન્દી કેટલેક અંશે અન્યોન્યની સહકારિતા ને સંવાદમાં સહાયતા કરી શકે એમ છે. પરંતુ એમાં ય કુદરતી રીતે વિકસિત થતી હિન્દી યા, ઉર્દૂને જરૂરે પ્રવલનપૂર્વક તૈયાર કરેલી મિશ્ર ભાષાની વધારે જરૂર પડે. આવી ભાષાને - કૃત્રિમ કહી ઉતારી પાડવાના પ્રયત્નો પણ ચાલે છે, પણ એથી જ એ અરસીકાય છે એમ સિદ્ધ નથી થતું. જપાનનું ઉર્દૂકરણ જાણીતું જ છે. ૧૯મી સદીના મધ્ય કાળથી એ દેશની પ્રજાને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં અર્થણે એનું અનુકરણ કરવા પ્રેરી. અર્ધ અનુકરણને રચાને હરીફતા ખગેજર થવાની ઇચ્છાથી એ પ્રજાએ પશ્ચિમ તરફ મીટ માંડી. પશ્ચિમી પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓનાં નામોને વધાતપ સ્વરૂપે જપાની ભાષામાં અવતારવાનું દુહર લાગવા માંડ્યું. બેન્ક, સમુદરિન કે ટેલીગ્રાફનું ભાષાન્તર શી રીતે કરવું? જપાની વિદ્વાનોએ એને મોટે જૂની સામ્રતીજના ધાતુઓ આંતરેલાં. એક સમાસ બનાવેલાં: ૭-ડો-ડેન-ચા-મી, 'આપ-ખસતી-ચોળાનો-મોલતું-સાધન', ટેલીગ્રાફ.

૧: આનો એ અર્થ નથી કે આવી ભદ્રભદ્રીને હુ પગાણું છું. વિધીગમ્ય સંદુષ્ટો અભિરચનમનાગમનરાચકોદ્યદિકા; Translator જાનમ મંજિતન/કવાલિની.

આપણને આ પ્રયોગો આડે તેટલા કૃત્રિમ લાગે પણ જાપાની પ્રજાએ એને અપનાવ્યા છે એ જ એની સિદ્ધિની પૂરતી સાબિતી છે. એ જ રીતે યુરોપી પ્રજાએ પણ એકમેકને 'સંગઠવા માટે,' નિત્યવ્યવહારમાં ને સર્વાંગ અનુદયમાં સદાયક યર્ષ પડે તે ઉદ્દેશપુરઃસર એક સર્વમાન્ય આંતરરાષ્ટ્રિય ભાષા પ્રયોજવાની કિલ્લયાલ દશકાઓ થયા આરંભી છે. બાપા હવે કુદરતી રીતે વિકાસ પામતી જ વસ્તુ રહી નથી. સંસ્કૃતિની આગેકદમ સાથે વધતી જતી જરૂરોને અનુકૂળ રહેતા મથના મનુષ્યમનના સંગ્રહ (સંગઠન) પ્રયાસો એમાં ઉમેરણ કરવાનું કે એનાં અંગોને મદારવાનું કામ કયે જ નવ્ય છે. એમ હોય તો સર્વને અનુકૂળ આવે એવું, સકલ એટલા દોડમાં યોગ્ય પ્રયાસે શીખી શકાય એવું, નિત્યોપયોગી સઘળા વિચારોને યોગ્ય વાચાં આપી શકે તેવું, એક બાપાનું કેમ ન થઈ શકાય? આ પ્રશ્ન પર પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનોએ બિન્નબિન્ન મત પ્રદર્શિત કર્યા છે. એ અભિપ્રાયો તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રિય ભાષા થવાની ઉમેદવારી ધરાવતી પ્રયોજિત યા તો સહાયકારી (અંકૂરિત્રિપરી) ભાષાઓનું વર્ણન-વિવેચન કરવાનો, આ લેખ-માળાનો ઉદ્દેશ છે.

૨. સહાયકારી ભાષાનો કાર્યપ્રદેશ

આંતરરાષ્ટ્રિય જનવાને લાયક ભાષાએ અનિવાર્યપણે જુદા જુદા દેશોનાં સંજ્ઞાચિન્ન થતા મતતાં રાજકીય, સામાજિક થાં નૈતિક જીવન, રીતરિવાજ ને મદવારકાંક્ષાઓનું સમ્યક્ વાહન થવું જોઈએ. આ ઉપરાંતની ખીજ જરૂરો પણ અનેક છે; પરંતુ આની સરખામણીમાં ઉચ્ચારની સરળતા, સુગ્રાહ્યતા, વ્યાકરણની સુસંગતતા, સંક્ષિપ્તતા વગેરે જાળવો ગોણું ગણાય. અનેક ભાષાઓને રચાને જિરાજવા પ્રયાસ કરતી આવી ભાષાનું શબ્દમંડાળ પણ એક સાથે ટૂંકું, તેમ જ વિસ્તૃત હોવું જોઈએ: સર્વસુલભ બને માટે ટૂંકું, સઘળા ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવાં સમર્થ હોય માટે વિસ્તૃત.

સમગ્રત યુરોપ પર આ રીતે કુર્યોગ્ય અને 'બિનકુદરતી' ભાષા ઠોકા ખેસાડવા કરતાં હયાન ભાષામાંથી જ એકાદને 'સર્વજનસ્વીકાર્ય' થાં માટે ન બનાવવી, એવો મત પણ કેટલાક વિદ્વાનો ધરાવે છે. ઇંગ્લેન્ડના વધતી ગયેલા રાજ્યપ્રકરણી મદનત્વને લઈને એનાં ભાષા તથા સાહિત્યનો યર્ષ રહેલો ફેલાવો એક કેટલાક વિદ્વાનોએ અંગ્રેજને જ યુરોપની 'અન્યભાષા'

પણી જોઈએ એમ મનાવવા પડતો કર્યા છે. આનો વિરોધ કરનારાની
મ્યાં પણ, દેખીતાં કાંરણોસર જ, નાનીસૂતી નથી. યુરોપ ખંડારની
મેથ જોડતી વસતીનો વિચાર યુરોપની આનંદરાયિય ભાષાનો નિવેડો
તી વખતે ન કરવો જોઈએ એમ ધણા માને છે. એ મણતરીએ
પન, જર્મન અને સ્પેનિશનો દાવો, પણ અંગ્રેજ જેટલો જ
ફર્મ્યો ગણાય. આમાં વાવાઝોડાં વચ્ચે “આવ બાઈ હરખા, આપણ
કરખા”ની વૃત્તિ દાખવી કંઈ રમજમયું જ કહી નાખતા પડિતો પ
છે. પ્રો. પીઅર્સે થોડાંક વર્ષો પર જ આવું એક સયન કયું છે.
તે છે, અંગ્રેજ અને સ્પેનિશ બંને સામગ્રી દુનિયામરની ભાષાઓ
શકે તેમ છે. એમ કરવાનું પ્રથમ પગથિયું એ છે કે અંગ્રેજ બોલ-
ખોને સ્પેનિશ શિખવવું તે સ્પેનિશ-ભાષીઓને અંગ્રેજ, અને જેમની
ભાષા આ બંનેથી ભિન્ન હોય તે બધાને આ બંને ભાષાઓ શિખ-
વેમ કરતાં પહેલાં એ ભાષાઓનું સહેલું, સુધારેલું સ્વરૂપ નિર્ણય
જોઈએ એમ એ સાહેબ કહે છે. જરા, પણ નખને શાંતે, એ રૂપકેર
ને અનુપગીને કરવો જોઈએ કે શબ્દમંડોળને, વ્યાકરણને અનુપગીને
પરચનાને, અને આ બધાં અંગોને અનુપગીને હોય તો કેવી રીતે,
પરણે, વગેરે બાગતો એમણે સ્પષ્ટ કરી જ નથી.

આવી દ્વિ-ભાષિતાના દોષવર્ણનમાં ન બેતરીએ, એ જ ઠીક છે.
હોય તેને વર્ણવવું શું? શોળા-કોલેજોમાં ‘વર્ષો સુધી ‘અન્ય-ભાષા’
વિદ્યાર્થીઓ તે તે ભાષાઓમાં કેટલાં પ્રવીણ થઈ ન્તય છે એનો
પણ ખ્યાલ રાખ્યો હોત તો ગ્રેફિસરસાહેબને દુનિયાને ત્રિભાષી
ને ઇંગ્લેન્ડને ખાદ કરતાં મનાવવા નીકળવાનું સુનાસિય ન લાગત.

ભાષાવિષયક આ મુસ્કેલીનો નિવેડો Gesellschafts und wirt
-Museum (વિશેના)માં કામ કરતા કેટલાક ગિરાદરોએ એક નવી
આણવાતો યત્ન કર્યો છે. વિચારનું વાહન સામાન્યતઃ ‘વપગય’ છે
પે નહિ પણ ચિત્ર-રૂપિ હોય તો, એમનાં મને, ધણી મુસ્કેલીઓનો
તી માય. એક એવી ચિત્ર-ભાષા તૈયાર કરેલી જેમાં વિના લાંબી
દરેક માણસને સમજાય એવાં ચિત્રો ને આંકડાઓ વડે જ અર્થ

કહી શકાય. વ્યાકરણની તો કડાકૂટ જ નહિ! "આ" ચિત્રભાષાનાં ૨,૦૦૦ જોડાં અંગ તો શોધાઈ પચુ ગયાં છે. એ ચિન્હો (કે ચિત્રો)ની સાદાઈ તેમજ રંગ વગરે ॥ કૌશલ્યબર્યા ઉપયોગથી સામાન્ય વિધાનોને એ અસ્પષ્ટ રૂપરેખતાપૂર્વક રજૂ કરી શકે. મોટરગંસને 'બોલવો સૂચવતા' ધોંભા પરના-કોઈ મોં તે ભાષાના લખાણ કરતાં પાંચે આંગળાં વિસ્તારી અટકી જવાનું કહેતી હથેળીનું ચિત્ર એ ભાવ ધધારે વિશદ રીતે પ્રકટ કરે. પરંતુ આટલા પરથી જ ચિત્રભાષા આંતરરાષ્ટ્રિય ભાષા બની શકે નહિ. દરેક દરેક વિચાર યા ભાવ સર્વગમ્ય રીતે આગે જ ચિત્રમદ્ધ થઈ શકે. આ ભાષાના પુરસ્કર્તા ડૉ. આર્ટો ન્યુરેથ પચુ કખૂલે છે. કે અન્ય ભાષાઓના હરીફ તરીકે નહિ પરંતુ એક સડાવક તરીકે આવી ચિત્રભાષા અનન્ય છે.

પચીસેક વર્ષ પહેલાં લંડન યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચારશાસ્ત્રના પ્રોફેસર ડેનિયસ જેન્સે એક ચિત્રભાષા વિશે સૂચના રજૂ કરેલી. એ 'વખતે' તો એ તરફ ખાસ ધ્યાન દેરાયું નહોતું. પચુ હમણાં પાંચ-સાત વર્ષથી "માનવ વાણી" (Human Speech) લખી ભાષાનો ઉત્પત્તિ આશ્રત નવું ન દૃષ્ટિબિંદુ આપનાર સર રિચર્ડ પેન્જે એ ચિત્રભાષાનો પુરસ્કાર 'ક્યો સ્પારથી પિક્ચોનો એમાં ફીક ફીક રસ લેવા લાગ્યા છે. કહે છે કે રેક ઈન્ડીઅનોની ભાષા એ એક ચિત્રભાષા જ છે. આ રીતે ઉચ્ચારના હરેક શબ્દ અને તેના અર્થને અભિવ્યક્ત કરતી એક-એક નિશાની નિર્ણીત કરવામાં આવે તો આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યવહારને સર્વથા અનુકૂળ એવી એક ભાષા તૈયાર થાય વળી દરેક નિશાની મૌનાત્મક કે મુક્તમાયાત્મક ('પેન્ટા-મિમિક') હોવને કમને બોલાતી કે પ્રયોજાતી બીજી હરેકોઈ ભાષા કરતાં આવી ભાષામાં બાવસંક્રાન્તિ વધુ સરળતાથી થાય. સરળતા, સચોટતા, બોલાતી ભાષાઓમાંના દ્વિ-અર્થીપણાનો સદંતર અભાવ, પ્રયોગોએ

૧. International-picture language: Dr. Oto Neutath.

૨. સાંકેતિક ભાષાનો ઉપયોગ અસરકૃત યા અર્ધઅસરકૃત જાતિઓમાં વિરોધન: જોવામાં આવે છે. રેક ઈન્ડીઅનોની સાંકેતિક ભાષાઓ ઉપરાંત, કહેવાય છે કે, આફ્રિકાની મેમો નામની જાતિમાં પચુ ક્રિયાઓના કાળ અને પુરુષને માત્ર દાખવા સૂકેતો ઠાસ જ અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે. જુએ: A. H. Sayce: Introduction to the Science of Language, ત્રીજી આદિતિ (૧૮૯૦); પાનું ૨.

દર્શાવેલી સંસ્કૃતતા-પ્રત્યાદિ અનેક ક્ષયદા સરે રિ. પેન્ડેટ ગણાવે છે. કેટલાક માનવ વ્યક્ત કરવા આપણે હજી પણ શબ્દ સાથે શરીરના અવયવોથી નિશાનીઓ કરીએ છીએ. પરંતુ કેવળ નિશાનીથી 'ભાવ વ્યક્ત કરવાનું' થોડુંક વિચિત્ર તો લાગે જ છે. બહેરા-મૂંઝાં એ ભાષા વાપરે છે ખરાં, પણ જીમને સ્થાને હાથ, પગ, માથું વાપરવાં એમાં ગણ્યામાંક્યા વિદ્વાનોને કંઈક બેશકું ભસે ન લાગતું હોય, પરંતુ એટલા લાગવા ન લાગવાથી જ એ ભાષાથી 'ભાવાક્ષમતા' બણી ઉપેક્ષા રાખ્યે ન આવે. આજથી અનેક દશકાઓ પહેલા આવી ભાષા ગોંઝાતી ને કાપાતી ભાષા કરતાં ક્યાં ક્યાં જિતરતી છે તે ઝાવિને બનવ્યું હતું. આજ સુધી એનાં તદ્વિષયક મંતવ્યો માંખાપાદાર ફરાંથી રાગ્યાં નથી. એણે મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરેલો:

૧. મિશાનીઓ કરતી વખતે જ્યારે હાથનો ક્રિયાઓ થતો હોય, ત્યારે એ હાથ વડે ખીણું કંઈ કાર્ય થઈ શકે નહિ. અવાજ કે જોશીનો આશ્રય હાથને છતાં રાખે છે.

૨. આ દિવાલ કે અંધાર વાગીથી અતિવ્યક્ત થતા ભાવોને અર્થજણીપ તરીકે પંતાં, જ્યારે ચિન્હભાષાને માર્ક, પ્રકાશ અનિવાર્ય છે. વળી સામસામા દેખાયા વિના નિશાનીથી કંઈ જ ન કહી શકાય.

૩. અવાજની ગતિ ગોળાકારી (Spherical) હોય છે; પીઠ પાછળ જણી રહેલ વ્યક્તિને પણ કંઈ કહેવું હોય તો કહી શકાય ચિન્હભાષા અતિમર્યાદિત અંશે જ આ સુલભતા હાખવી શકે.

આ ઉપરાંત ખીજે મેંગા ગરફાપેટો એ છે કે દરેકદરેક વિચર કે ભાવ માટે અલગ અલગ નિશાની રાખવાની શક્યતા જ નથી. શરીરનાં ગણ્યામાંક્યા અવયવોના જુદાં જુદાં દક્ષનચક્ષુન વડે ચિંત્તા અગણિત ભાવોને ભાષાબદ્ધ કરવાં તે અસંભવિત છે. સ્ત્રીકારીએ કે એક વિચાર માં ખાવ માટે અમુક નિશાની હોય તેમાં જરીક ફેર કરી ખીજે વિચાર ૧ ખાવ પ્રકાશિત કરવાનું ફગરી ચકામ; તો પણ એવી સર્વજનગમ્ય થય માટેનું જે સુમળનામું તત્ત્વ; એક ચિહ્નથી એકેવ. અર્થથી આવશ્યકતાનું તત્ત્વ. એ તો ફર જ રહેવાનું ને !

વળી આંતરરાષ્ટ્રિય ભાષાનો વિચાર કરતી વખતે કેવા બોલવાના વ્યવસ્થાની શક્યતા પર જ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય ન આપવું જોઈએ. એ ભાષામાં માત્ર બોલી જ નહિ પણ લખી પણ શકાવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિથી આ ચિન્હ-(વા નિશાની)-ભાષા સાચ નકામી થઈ પડે. પ્રિપિગદ્ધતાનો સમૂળગો અસાધ્ય હોવાને કારણે આ ભાષાને સ્થાયી બનાવવાનું કાર્ય દુષ્કર થઈ પડે. ફેટોગ્રાફીની મદદ વિના આ ભાષાને તોંખી-ઉતારી જ ન શકાય. અને એકમેકના વિચારો બે વે કે આકાંક્ષાઓ સમજવા-સમજવા માટે પુસ્તકોને ગણે કિસ્મોનાં 'રીધ' જ વાપરવાનાં રહે છે.

આમ મનમતાનરો છતાં યુરોપને એક જ માની રચેલી આંતરરાષ્ટ્રિય વ્યવહાર માટેની એક ભાષાની જરૂરિયાત વિશે એ મત છે જ નહિ. બ્રિટિશ એમોસિયેશનની 'યુદ્ધોત્તર શિક્ષણસમિતિ'એ આવી કોઈ ભાષાના શિક્ષણની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે. એ અંગેની બહામણોનો ઉદ્દેશ્ય કરી એ અહેવાલના પ્રયોજકો ઉગેરે છે કે-

'The desirability of promoting the introduction of an auxiliary language as an international means of communication' was given particular attention after the World War of 1914-18, and the position and prospects of this subject were surveyed in a report of a British Association Committee, published in 1921. In order to present the problem in a comprehensive manner, the committee communicated with leading authorities and associations having special knowledge of classical and modern languages as well as interest in the use of an international auxiliary language. The particular claims of three types of such a language were stated, namely:

(i) A dead language, e. g., Latin.

(ii) A national language, e. g., English.

૧. સર રિચર્ડ પેન્ડેટથી આ ચિન્હભાષાનો આ દોષ અનુબંધી નથી. તેમ છતાં એ માટેનો એમનો આગ્રહ નનિક-સો પણ ન્યૂન થતો નથી એ નવાઈની વાત છે. ભાષોત્પત્તિનું એમણે કલ્પેલું કારણ કદાચ એમને આવા મતામુદ્ધમાંથી ન હોઈતી શકતું હોય.

(m) An invented or artificial language, e.g., Esperanto, Ido

The advantages and disadvantages of each of these types were considered by the Committee, and as the result of this analysis, the following conclusions were reached

- (i) Latin is too difficult to serve as an international auxiliary language
- (ii) The adoption of any modern national language would confer undue advantages and excite jealousy
- (iii) Therefore an invented language is best. Esperanto and Ido are suitable but the Committee is not prepared to decide between them

એ સમિતિએ આ ઉપરાંત, આવી પ્રયોજિત કે સહાયકારી આંતર રાષ્ટ્રિય ભાષા યુનિવર્સિટીની લાખી રજીસ્ટ્રાર શિખવવી, સામાન્ય જનતાને માટે પણ એવા વર્ગો પુરના રાખના વગેરે લેનામણો કરી છે પણ તે બધું એક બાબુએ રાખી આપણે એવી આંતરરાષ્ટ્રિયતા પામવા ઉમેદનારી ધરાવતી જુદી જુદી ભાષાઓ પર નજર નાખીએ.

પ્રો. હોમરુસ ચર્ચાપત્ર

વિવિધ વ્યાખ્યાનો :

એનો વિવેચન-વિસ્તાર

‘માનસી’ના તંત્રીશ્રીની સેવામાં સલામ સાથે—

ત્રિ ત્રિ બે ‘માનસી’ના તા ૨૦-૧૧-૧૯૪૭ને રોજ મળેલા બેઠકમાં (માર્ચ-જુન ૧૯૪૭) શ્રી અંબાનાથ બા. પુરાણીએ મારા વિવિધ વ્યાખ્યાનો, ગ્રુ ૨૭ ૧૯૪૭ નામે પ્રમાણનું અવલોકન લખતા હોય એવો

દેખાવ રાખીને એમાંથી અમુક વિષયોને જ ઉપાડી લઇને, ચર્ચા, છે, તેમાંથી એક-બે વિશે આપને આ મોકલું છું તે કાગળને આતિથ્ય મળશે એવી આશા છે.

(૧) શ્રી પુરાણી પૂછે છે, “પેરિક્લીસ, સોક્રેટીસ કે પ્લેટો નમુનેદાર આથીનિયત ન હતા, તો ગ્રીસ (શ્રી પુ.એ અહીં લખાવું જોઈતું) ‘તું-આથેન્સ’ની બહાર એમના ઉદયનો સંભવ લાગે છે ખરો?” આવો સવાલ, તો મેં એ દલીલમાં ટાંકેલા લગભગ દરેક દાખલા વિશે પૂછી શકાય, વળી એ દલીલની પદ્ધતિએ એકમે નવા દાખલા પણ અહીં ઉમેરીશ મહારા અધીન મને શ્રી અરવિંદ, સદ્ગત સ્વીકૃત ઠાકુર, સદ્ગત સ્વમિ ત્રિવેકાનંદ પણ એ જાતના જ દાખલા ગણવાને પાત્ર છે. એમની મહાનતા (તંત્રીશીતું) મત કે ‘મહત્તા’ સાચું, ‘મહાનતા’ જોઈએ, એ સંસ્કૃત માટે જ ગણ્ય; ગુજરાતીમાં પણ સ્વીકાર્યું હું તે ના ગણ્ય- પણ એઓ કેટલેક દરજ્જાએ ગંગાગી બાણુઓના માતૃસતી કેટલીક જાણીતી ખાસિયતોને જોળંગી જઈને ઊછર્યા ખીટ્યા તેને આભારી છે. અને હું આમ જ વિધાન આગળ કરવા ઇચ્છું છું તે એક વ્યક્તિ છે જ નહીં, માત્ર દિશાદર્શક સૂચન ગણાવા જેટલી જ જોતી શુંભરા છે, એટલે એની સામે દાખલા ટાંકવા, એને ‘અતિવ્યાપિત’ દોષવાળું ગણવું, કે શુદ્ધ તાર્કિક કેસેડીએ ચડાવવું યથા છે અને દરેક વિશિષ્ટ અને અસાધારણ વિકાસ સંધતી પ્રવૃત્તિ આપણી માનવતાની સમગ્ર સરવાળારૂપ ભાવનાને વંશારે “સમૃદ્ધ” અને આકર્ષક બનાવે છે એ તો છે જ. જુદી જુદી મુજબોની ઐનિદાસિકતા બોલોને લઇને મર્યાદિત કુણિકન રહેલી માનવતાને આપણે આ મહાપુરુષોની અનન્ય સિદ્ધિઓ ઉપર દૃષ્ટિ ઠેરવીને જ જોળંગી શકીએ.

(૨) જનતાને શક્ય તેટલી તમામ સાર્વિકતા અને ખીજ ઉત્કૃષ્ટતાઓ આરોપતાં જે એક ભાવનાસ્ફૂર્તિ “સુપરમાનવી” (Super-man)નું અભિતિચિત્ર બને, તેને “દેવ” “દેવાંશી” “અવતર” “પૂર્ણ પુરુષોત્તમ” “ભગવાન” “પરમેશ્વર” કે “દિવ્ય” જેવા- રાખદો-વહે-નવાનવાનું-થી પુરાણી માટે કુદરતી છે, તે મહારાથી ન સમજાય એવું નથી. એમના જેવા ‘અસ્તિક’ અને ‘શ્રદ્ધાળુ’ બંધુથી ન સમજાય કદાચ એવું આ છે, કે મહારા જેવા અજોવાદીઓ માટે એ ઇશ્વર, દેવ, દિવ્ય, પરમાત્મા આદિ,

તમામ શબ્દો-ગમે તે બાવાના હોય તથાપિ-કેવળ શબ્દો (sound) છે, ખાત્રી ખોખા છે. કેવળ અર્થહીન પ્રજાપ કે અગડવગડ કે અપ્રાકાશ છે, કેમ કે એ કોઈની, પાછળ કશું વાસ્તવ કોઈથી ક્યારે પણ અનુભવાય એમ છે જ નહીં, એટલે આ મુદ્દા ઉપર બાકીનો પુરાણી જે વિસ્તાર કરે છે તે વિશે મ્હારે કશું પણ કહેવાનું હોય જ નહીં.

(૩) સંમેલિતવંશના કાવદાના પ્રશ્ન ઉપર ગો. મા. ત્રિ.એ પોતાની નોંધપોથીઓ(જેમને તેઓ Scrap-book કહેતા તે-)નાં પાનાં ભર્પી છે. તેનો સાર જેમ અને તેમ દુકાંજીમાં આપવાનો વ્યાખ્યાનનો એ ખંડકમાં મ્હારો ઉદ્દેશ હતો. ગો. મા. ત્રિ.એ પોતે જે મૌન પાળ્યું-એઓ જે 'નંદેર છવન' અને 'નંદેર પ્રશ્નો' ગણાય છે તેનાથી મોટે ભાગે અંશગ જ રહેલાં, તે એમના બપોરની પોતે દરતાથી આંકેલી મર્પાદાઓની પાછળ એમના મંગળમાં સાંખ્યા કાળ લગી કેટલી ધડમાંગ આપ્યા કરેલી, તે ખતાવવાનો જ મ્હારો આશય હતો. અને પ્રસંગોપાત્ત અહીં ઉમેરું છું કે ગો. મા. ત્રિ.ના જે વારસ-વારસોને કળ્જે એ નોંધપોથીઓ અંધવા દિન્ડીઓ (Diaries) છે, તેઓ તે પોતાને કળ્જે રાખે ત્યાં મંગી સારી રીતે જળવી રાખે, અને પ્રજી કોઈ "યુજરાત વિદ્યસભા (G. V. S.)" જેવી શ્રદ્ધેય સંસ્થાના પુસ્તકાલયને સોંપી દે, એવી ભક્ષામણુ કરવા સત્તયાદિ છું. આપણામાં રચાનિક પરપાતો હજી ઘણા છે, એટલે એવા પ્રતિનિધિઓને તો એ સક્ષમ મિત્રકન, કોઈ નડિયાદી સંસ્થાને સોંપવાની ઇચ્છા પ્રબળ હોય. પરંતુ સદ્ગત મનઃસુખરામ અને તનમુખરામે નડિયાદી એવી એક સંસ્થાને સોંપેલા અમૂલ્ય જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી એક કરનાં વધારે અત્યારે ત્યાં જ નહિ, ક્યાંય નથી; ગમે તેની ભેરકારીએ ખોવાઈ ગયાં છે; મોટે જ હું આ અમદાવાદમાં આવેલી પણ આખી પ્રજા વતી અધાવાતી સંસ્થાનું નામ આગળ કરું છું.

(૪) અદ્વૈતદર્શન કે વેદાંતદર્શન નામે આપણા પુરાના ઋષિ-મુનિઓએ આપણા પ્રખર ઉન્દાળાના લાંગા-દિવસોના ઠંડા પહોરોની અખૂટ કુરસદમાં ઉપજાવેલી જૂલમૂલામણી (marble) કેટલું તો સંકુલ કોકડું છે, તે સ્ફેરી રીતે મળ્યું છું. મિંદી જનતા અને સંસ્કૃતિએ અર્વાચીન માનવતાની

હારમાં પ્રગતિપથે ચડવું હશે, તો એ કોકકામાંથી પોતાના પંગને છૂટા કરવાં જ પડશે, પરંતુ એ કાર્ય આપણને અને આપણા વારસોને માટે કેટલું તો વિકટ અને આકર્ષનીવંદશે, તે પણ સારી રીતે સમજું છું. એના ઉપર મારા જેવા એકલદુક્ષ વિચારક એકળે શસ્ત્રાંચ અનેમાંવી પોતે તેને વીધામાં ફાવી ગયો છે એમ માને, તો તે મૂખ જ ગણાય, એવા મહારા સુદઃ અભિપ્રાય પણ છે. એટલે “મુલભવિન્યપ્રાપ્તિ” (પૃ. ૧૧૩) વગેરે આરોપ ભાઈશી પુરાણી મારી સામે ફગવે છે, તેવા છીછરા ઉપહાસ એમની મહારા પ્રતિ તેમ મહારી કૃતિઓ પ્રતિ કયા પ્રાર્તની દંષ્ટિ છે, તેના ઇશારાએ જ કંઈ થે સાર્ય અને છે. અરવું, પોતાને ‘આરિતક’ ગણે અને પોતાની આરિતકતા શ્રદ્ધાળુતા આદિનું અભિમાન રહે, તેઓને માટે પોતાના ખીલ્લ બંધુઓ જેમને તેઓ ‘નારિતક’ આદિ ગાળો ભાડવી ઉચિત ગણે છે, તેમના પ્રતિ માનવતા (?) અને બંધુતા (?) ના કેવા વર્તાવ કુદરતી જ છે, એ જાણતું પ્રદર્શન આજો કૃતિકાસંપદ છે. ભાઈશી પુરાણી તો ઉપલક્ષ ઉપહાસથી જ મને જતો કરે છે, તે સાર મહારે તો કાલ્ય એમનો ઉપહાર પણ માનવો જોઈએ, શું સમજ્યાં?

(૫) આખું લખાણ પૃ. ૧૦૯થી ૧૧૮ રોકે છે, તેમાંથી ઉપલી મહારા ચંચના વિષય સાથે જાસ લાગેવળગે નહીં એવી ચર્ચાઓ-કેટલી પાનાં ખાય છે અને અવલોકનનાં તો જ છે તે કેટલી થોડાં પાયાઓ, તે પાયાક જોઈ લેશે ને તુર્ત આરંભમાં મહારુ કથન જ આ તો અવલોકનનો “દિખાવ” માત્ર છે, તેનો ન્યાયાન્યાય આપોઆપ એનાં ધ્યાનમાં આવી જશે.

(૬) હું તો ધારતો/તો કે (અ) ગા. મા. ત્રિને ગુજરાત પ્રથમ પંક્તિના સાક્ષર બદકે આપણા સાક્ષરશિરોમણિ ગણે છે, અને અગર જો કે એમના વિશે એમની કૃતિઓ વિશે છુટકચુટક અનેકાનેક ગુજરાતી લેખકોએ પોતાની કલમ અનેક વેળા ચલાવી છે, તથાપિ (બ) એમની ઘણી ખંરી કૃતિઓ વિશે તેમ એમની પ્રકૃતિ દિલ્લંબી આદિ વિશે એક જ સ્થળે અને કંઈક ઉંડા અભ્યાસ સાથે બંધબેસતી ચર્ચાઓ કરનારાં આ એક જ સંગ્રહ છે, તેને પ્રકટ થતાં જ ગુજરાતના સાક્ષરો તરફથી સ્વતંત્ર આકર્ષક કે

સાંખ્યા પરિશીલનના પરિણામો રજૂ કરતા, પ્રવાસ લેખે નવી. તોપણ એક અગત્યની સેવા લેખે સારો આવકાર મળશે. એને અવગણન માટે આપણા સાક્ષરોમાં પહેલી પંક્તિમાં મુકાય એવા શ્રી પુરાણી જેવા પસંદ કરે તે એ સંપ્રદાય સંદર્ભમાં ગણાય. પરંતુ એમણે જે લખ્યું છે તે તો આ-કહો કે એમની "અલ્પગોષ્ઠી" માળાનો જ એક મળ્યો છે.

(૭) સાહિત્યસર્જન. પાંચમું અર્થ એ વસ્તુ પર અવલોકન છે. સર્જક અને પ્રાંત વચ્ચે બાવક શ્રેતા પ્રેક્ષકને નામે ઓળખાનો સર્જનો સંવાદી અને શ્રીમતાર વર્ગ. રાંસ, ગરમા, ગરમી આદિ ગવડાવનારી જોઈએ, તેને શ્રીમતારીઓ અને તાત્કાલ તાળીઓ પાડનારી તેમ સાથે મેળમાં રમનારીઓ (ગરમાગરમી કરનારીઓ) પણ જોઈએ. એ પ્રમાણે જે પોતાનું ઉપાડી લેવાનું સત્કારણ હોય તેનું સાહિત્ય જ કોઈ પણ દાયકે વિશેષ ઉપજે. ધૂનિ કે ઉત્તર (highbrow) સર્જક પોતાના અંતરના આદેશ અનુસાર ઉપજાવ્યા કરે, પ્રતિસર (response) મળે છે કે કેમ તેની પરવા પણ ના રાખીને તે ઉપજાવ્યા કરે. એવું સાહિત્ય ઓછું જ ઉપજે.

આ કાગળ માત્ર અંગત : રામદેવોત્થ છે એવો કોઈને પણ જામ થવા ના પામે તેને સાદા આટલું જોઈએ છે. વળી શ્રી પુરાણી અને મદારી વચ્ચે સામાન્ય અંગત સંદર્ભ સાંખ્યા સમયથી છે, તે છે જ, ચાલ્યા પણ કરશે જ, એ વિશે અંતિમાં પડશે તે દરેક અમને ખેપને અન્યાય કરશે. શુભ ભૂખાત્ ૨૭-૧૧-૧૯૪૭ મુંબઈ.

અંગતવર્તમાન કલ્યાણવર્તમાન ઠાકોર

રા. પુરાણીનો પ્રત્યુત્તર

આશ્રમ, પોડીચેરી

પ્રિય ભાઈ વિજયરાય

તા. ૩૧-૧૨-૧૯૪૭

રા. જ. ક. ઠાકોરનો પત્ર તમે મને મોકલ્યો, તે વિશે મારે જે કહેવાનું છે તે આ રજૂ : પત્ર વાંચતાં જે સ્પષ્ટ સંસ્કાર થયો તે એક રા. જ. ક. ઠાકોર-વયોટક બંને દો પરંતુ માનસિક વાઈકસ એમને પ્રાપ્ત

છે, એ પ્રમાણે કરવાની, કદાનિષ્ઠતાનો કે, એ તરતની વાસ્તવિકતા કે
અવાસ્તવિકતાનો પ્રશ્ન અરથાને ગૂણાય.

૩. સંમતિયતા કાવદા વિષે-“શ્રી. બા. ત્રિના મનમાં ઘડમાં થયેલી
‘એટલું જ’ મનાવવા-શ્રી. બા. ક. દાકરિનો પ્રયાસ ‘હોય તો’ એ વિષે કંઈ જ
કહેવાનું નથી. પરંતુ એમના પુસ્તકનો ‘એલાગ’ વાંચતાં તો એવી છાપ પડે
છે કે ‘ગો. મા’ ત્રિ એ ઘડમાં મને ‘અતે-કંઈ’ પણ ન ઉચ્ચારેલા નિર્ણયનો
અમલ કરી તે શ્રી બા. ક. દાકરિની નજરે-‘અરાગર’ હતું.” આ ‘મુદાની
દલીલો’ અવલોકનના પા. ૧૧૨માં થી ૧૧૩માં પાનાં સુધી એ ‘પૂરતા
ચિત્તા’થી રજૂ કરી છે. મારી એ છાપ અને એ ‘રજૂ’ કરેલી દલીલો ‘અરાગર’
છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનું હું, વાંચનારના ઉપર, જ છોડું છું.

૪. “અદૃતદર્શન વિશે” શ્રી. બા. ક. દાકરિનો ‘ધાંદીપંખા’ મૂકેલો મૂળ
દકરો જ અહીં રજૂ કરું છું:-“અહીં ટીકા મારે ‘દર્શન’ છે જ નહીં,
સ્પષ્ટીકરણ જ લઈ એકો છું. તથાપિ આટલી ટીકા તો કરીશ, કે અવતો
વિરાટમાં લગ-આનંદી નૃત્ય” એ વિધાન ગળે નાં જ ઉતરે- કોનો ‘આનંદ’
સત્ જ કેવળ ભાવનામય ‘ધ્યય’ છે, જે છે એટલે ‘કલ્પાય’ છે ‘ખર’ જેનું
વાસ્તવિક અસ્તિત્વ માનવાને કરી જ આધાર નથી, તેનું ‘આનંદ’ નૃત્ય કે પુરાણ-
સર્જક-શ્રીકૃષ્ણના દેહમાં- પગને તળીએ પદમ્ભાંજન હતું, અને, આખા
‘દેહમાં માત્ર એટલો જ ભાગ અમર ન્હોતો.’” યાદવો- એકખીમની કાપા-
કાપીએ કપાઈ મુલા, તે પછી શ્રીકૃષ્ણ-પ્રભાસક્ષેત્રે ત્રિવેણીસંગમે
સોડિયું-તાણી આરામમાં હતા, માત્ર-પગની પ્રાટલીનું આ-પદ્મ ઉઘાડું
હતું, તે તીરે વીંધું અને શ્રીકૃષ્ણ પણ યાદવોને મર્ગે-રસીધાવ્યા. આઘડી-
આઘીર-વેદાંતદર્શનનું પદ્મમાંજન, એનું-હિંદ, આ એનું અંતિમ-વિધાન
છે, જે ‘વિધાતા આયુ’-દર્શન મરણચરણ-સાથ છે.”

‘વાંચનાર’ પોતે જ જોઈ લે કે આ દકરો-જેને ગૂણવો ‘હોય તો’ એણે
જેણે એક મણકો ગણી શકાય. “વેદાંતદર્શનને ‘મરણચરણ’ કરવાનો
સુક્ષ્મ વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો’ ભાવ દર્શાવે છે કે નહિ. અને સાથે સાથે
એ પણ જોઈ લે કે મારા જે પ્રાકૃતમાં ‘ઉપેક્ષક’ ‘ઉપેક્ષા’ની છાપ-રહેલી
છે કે નહિ.

બાકી, લેખકની સંપ્રતિયાને સંભાને સુદૃઢ પેલુ અગલુપણે એના ગમાઅણુગમાએ એનાં લખાણમાં, એની લેક્ચરમાં આવી જ જવાના. એટલે સ. અ. ક. હાકોર જે ઘડીએ આ પત્રમાં “વેદાંતદર્શન ઉપર પોતાના જેવા એક-દુકલ વિચારક એકબેર શસ્ત્રાએ અજમાવી પોતે તેને વીધવામાં ફાળી ગયો છે એમ માને તો તે મૂર્ખા જ ગણાય”, એમ સ્વીકારે છે, તે જ ઘડીએ અને તે જ આસે એમણે “અદ્વૈતદર્શન”થી આરંભ થતું જે વિધાન કયું છે, -જેમાં દલીલો કે તર્કની આશા પણ આપણે ન રાખીએ-નેમાં એમના મન અને અભિપ્રાયના ઉચ્ચારણમાં, પણ કેટલા મુદ્દાઓ સ્વીકૃત છે, (જેમ પેલા ઉપર ટીકામાં ફકરામાં ઓછાપણે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ ગણે પરંતુ “પુરાણ સર્જક”) મિત્તિમિત્ર છે. એ વક્તાવ્ય અધ્યાદાર છે: ૧. આપો વર્ણના અભિમુનિઓ નવરા હતા, એટલે એમને ખાસ કામ નહિ. ૨. ઉન્દાગાના ડંડા પહોરની કુરસદમાં વખત ગાંજવો જ એમને બારે પડતો. ૩. એટલે જેમતેમ “વર્ણન” માળેલા માટે માંજુસોએ ચોપડ, પાનાં, શેતરંજ જેવી અંટપડી રમતો ઉપજતી કાઢી છે તેવી જ રીતે ઈગિઓએ અદ્વૈતદર્શન ઉપજતી કાઢ્યું! જગતિખ્યાત વેદાંતદર્શન વિશેનું આપણું એક પીઠ વિચારકનું દર્શન તે આ! શું સમજવા? એટલે અભિમુનિઓએ સંત્યગ્રાપિ માટે મથન કરેલું કે નહિ એ પ્રશ્ન તો જાણે ઉપરિધન થતો જ નથી! કારણ કે મુદ્દે તેઓ સત્યશોધકો જ કંયા હતા કે અને શંકર વગેરે સંપ્રદાયીઓ પણ એ દત્તના જ, નવરાજના સમયમાં પાયા વગરની અત્યાશનિકતાની, ફક્તીઓનાં જાગ્યા ગૂંથનનાં, અને એની પાછળ જીવનને ટથા-વેડરી નોંખનારાં.

વળી “વર્તમાન માનવતા” માનસને એમાંથી શીર્ષવા કે સ્વીકારવા જેવું તો કાંઈ છે જ નહિ, હિંદુ જ આ નિર્ણયકે જગતને ફગાવી દેવાનું છે; ભારે જ આ અમાગી દેશ સુમાગી “અર્ચાચીન માનવતા”ની-જેણે ફિલિપાને ખાસમાં જો, જગતમુદ્દના આશીરોદો પ્રત્યક્ષ કરાવ્યા છે તેની હારે પ્રગતિપથે “અદશે”! તથાસ્તુ!!

પણ હું માનું છું કે. રા. બ. ક. હાકોર આ અધ્યાદાર રહેલી વિચાર-પરંપરાને એ રીતે મંબીરપણે ન જ મૂકે. તથાપિ એમનું લખાણ તો એ

જ ભાવ રજૂ કરે છે એ વિષે મારા મનમાં શંકા નથી. વાચકો પોતે પણ આનો નિર્ણય કરી લઈ શકશે.

વળી એમના અદ્વૈતદર્શન વિષેની વિધાનને એક અભિપ્રાય ઉપરાંત વધારે સંગીન તર્કનો કશો ટેકો નથી છતાં 'આસ્તિકાની સામે-સદ્ભાવને લઈને મારી સામે નહિ.'-માનવતા, 'ગંધુતા'ના અભાવનો આરોપ નોંધાવનાર મનોદશા-અજ્ઞેવાદી માનસ-પણું "અજ્ઞેવાદી" એટલે એવું તો "તટસ્થ", "નિષ્પક્ષપાત", "કેદર" દિવસ, "સદિષ્ણુ" અને "બુદ્ધિની દક્ષીણે શી જ દોરાનારા"-એવું પોતા વિશે જે માની લે છે તે કેટલું ભ્રમવશ હોય છે તે વિંદની સમગ્ર સંસ્કૃતિના આદિમૂળ સાથે કે ખોટી રીતે-ગણ્યાતા ઋષિમુનિઓના કાર્ય અને દર્શન વિષેના એમના પોતાના જ વિધાનમાં આપણને જોવા મળે છે.

એમ જ હોય, બુદ્ધિ પાસેથી એની મગદૂર ઉપરાંતની આશા રાખનારા એ અજ્ઞેવાદ આગળ જ આવીને અટકે, અને પછી પાછા એ બુદ્ધિના ચક્કરમાં જ ગોળ ગોળ ફર્યા કરે-એ ચક્રગતિ જ જીવનનું સર્વસ્વ છે, અનિશ્ચિતતા જ કોઈ પરમ લક્ષ્ય છે એવું માનવામાં આનંદવા સિવાય બીજો ઉપાય પણ શો? બાકી, આત્મપરીક્ષા કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે બારે મુકેલ કાર્ય છે.

ફરીને શ્રી બ. ક. ઠાકોરને ખાતરી આપવાની જરૂર હોય તો હું એમને ખાતરી આપું છું કે 'અલ્પજ્ઞાનિનો મલુકો' કે 'દેખાવ' અવસોકનની પછળ હેતુ તરીકે હતા નહિ, -જાતપણે તો નહિ જ, અને "એક અગત્યની સેવા લેજે"-શું મેં એમનાં "વિવિધ વ્યાખ્યાનો"નો ઉદ્દેશ્ય કયો જ નથી? (જુઓ 'માનસી' માર્ચ-જુન '૪૬; પાના ૧૧૪)

સિ. આપનો

અખાલોલ પુરાણી

[આ ચર્ચો 'વિ વ્યા' પૃસ્તી અહીં બંધ થાય છે.-ત.ત્રી]

નિકષ

નવી વાતો અને જૂની

[અંતરાયઃ ઉમારાંકર જોષી (જીવન સાહિત્યમંદિરઃ પૃષ્ઠઃ ૧૫૨ : કિ. ૨-૪-૦)]

મિત્ર સાર્થકી

૧૯૪૩ના સપ્ટેમ્બરમાં મેં તમને ઉમારાંકર જોષીની વાતો વિશે એક લાંબો પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં એમના જે નવલિકાસંગ્રહ "શ્રાવણી મેળા" અને "ત્રણ અધુ" જે વિશે થેડુંક લખેલું. પહેલાં સંગ્રહમાં ૧૬૨ અને બીજામાં ચૌદ મળીને આમજીવીસ વાતો એમની આવી ગઈ. "ત્રણ અધુ" જેની વાતો કરતાં એની પહેલાંના સંગ્રહ "શ્રાવણી મેળા"ની વાતો પ્રમાણમાં ઘટિયાતી છે. એમ પણ મેં તે વેળા લખેલું. હવે ૧૯૪૭માં એમનો ત્રીજો સંગ્રહ "અંતરાય" પ્રસિદ્ધ થાય છે જેમાં અગિયાર વાતો છે. આ વાતોમાં માત્ર એ-પહેલી તથા આઠમી-દમણની લખેલી છે, બાકીની ૧૯૪૦ પહેલાંની. તેમાં પણ લેખકના કહેવા પ્રમાણે તા. ૧૮-૧૨-૧૯૩૮ને દિને એમણે બીજી, પાંચમી, અગિયારમી અને છઠ્ઠી એમ ચાર વાતો લખી નાખી છે. એક જ દિવસે લખાયેલ ચાર વાતોમાં સૌથી નંગળી છઠ્ઠી- "રિમતલું રહસ્ય" છે. તે પછી આવે અગિયારમી "રાહી" પછી પોંચમી- "લીલી વાડી" અને પછી બીજી- "કલ્કત્તીની." આ "કલ્કત્તીની" "અંતરાય," "મુકુલે પિતાને કેમ પરણ્યા?" અને "પ્રતિભા" એટલી ચાર આ સંગ્રહની કિતમ વાતો તરીકે ગણાવી શકાય. તે પછી "આપણું ગળું નહિ" અને "લીલી વાડી" મુકાય. "રિમતલું રહસ્ય" અને "રતના કેમ પરણી?" એ બે વાતો અતિનિર્બળ કહી શકાય અને એને આવા સંગ્રહમાંથી બાતલ રાખી હોય તો કીક થાય. "મહેરામણ બેઠાણી"માં પણ ખાસ કરી દેવત નથી અને લક્ષ્ય વગરની જ લાગે છે. દમણની લખેલી ત્રણે ત્રણ વાતો-પહેલી, આઠમી અને નવમી-અહીં સારી છે અને તે દક્ષમાં આવે એવી જૂની વાતોમાં માત્ર દસમી- "પ્રતિભા" આવે એમ છે એટલે આપણે આસાનીથી કહી શકીએ કે જૂની

હસ્તાવેજો શોધી કાઢી પ્રસિદ્ધ કરવાને બદલે ઉમાશંકર ૧૯૩૮ના ડીસેમ્બરની અદારમીએ એમણે જે કસરત કરી હતી તેવી કસરત હમણાંનો એક દિવસ લઈને કરે, અને એક દિવસમાં, એટી બેઠે ચાર વાતો લખી નાખે તો જરૂર એ પણ હમણાંની વાતો જેવી ઉચ્ચ કક્ષાની નીવડે એમ આપણે ન્યાયની દૃષ્ટિએ કહી શકીએ.

અહીં તમને એક વાત કહી દઉં: કામળ, છપાઈ વગેરેની મોંઘવારીને લઈને કહો કે ગમે તે બીજું કારણ હો પણ હમણાં હમણાં કિમત બે-સવા બે રૂપિયા રાખી, દોઢસોએક પાનામાં અગિયાર-આર વાતો લખીને પ્રસિદ્ધકર્તા એક પુસ્તક બહાર પાડી દે છે. લેખકને તો એની ચોખ્ખી 'રોયલ્ટી' મળે અને પુરાકેની યાદીમાં એકનો ઉમેરો શાય એનો સંતોષ છે. પ્રસિદ્ધકર્તાઓને તો સંતોષ દેખીતો છે. સંતોષ થતા નથી ગાંઠ રૂપિયા ખરચીને પુસ્તક વાંચનાર વાચકોને! શ્રી. ખંડેરખંડ આગામી સંગ્રહ "વરવહુ અમે"માં સત્તાવીસ વાતો છે એમ જાહેરખબર ઉપરથી જાણ્યું છે. એવા અપવાદ સિવાય હવે એટલી સંખ્યામાં એક સંગ્રહમાં વાતો વાંચવાનું તો લગભગ અશક્ય જ થતું જાય છે!

આ સંગ્રહની નયણા વાતો, બધી જ, આગાઉ લખેલી છે એટલે લેખકે એમના પહેલા વાર્તાસંગ્રહમાં લખ્યું હતું તે પ્રમાણે "જુદી જુદી વાર્તાઓમાં પણ જનતાં સુધી આયોજન કે નિરૂપણની આબતમાં પણ પ્રયોગો કરવાની ટેવ ચાલુ રાખેલી." એમણે એવા પ્રયોગો કર્યા એટલે વાતો નયણા થઈ એમ સ્વાભાવિક રીતે જ કહી શકાય. હમણાં લખેલી અને ઘણી સારી વાતોનું સર્જન એમણે એ ટેવ જુદી જુદી ને જુદું હશે એમ પણ આપણે કહી શકીએ!

તમારા ધ્યાનમાં એક બીજી આબત પણ આવી હશે અને તે એ કે હમણાં હમણાં નવલિકાકારો-જને જાતિના-કરુણાન્ત વાતોનું પ્રમાણ ઘણું રાખતા જણાય છે. ઉમાશંકરે એમ નથી કહ્યું એથી મને પોતની તો ઘણો આનંદ થયો છે. તમને પણ એથી સંતોષ થશે એવી મારી ખાતરી છે. સમરસેટ માંમે ઘણી વાર લખ્યું છે કે વાતો અને નાટકોનો પ્રધાન આશય મનરંજનનો છે. એ રંજનક્રિયામાં કરુણાન્ત સર્જનો પણ ભાગ ભેજવે

છે એ વાત, નિર્વિવાદ છે છતાં પણ એમનું પ્રમાણ એટલું બધું ન હોયું
જેમણે કે મુખાન્ત સર્જનો શોધ્યાં, પણ જડે નહિ! આ સંબંધની સુંદર
વાતોમાં માત્ર એએક કથાનું છે. બાપીની વાંચીને વાચકો પ્રસન્નતા
અનુભવી રહે છે અને એ પ્રમાણે દુનિયાની-જીવનની ઘેરી બાજુ અસ્પ
સમય પણ બૂલી જાય છે એ બદલ લેખકને અભિનંદન.

પેલી ત્રણ ઘણી નખંજી કૃતિઓ-ત્રીજી, છઠ્ઠી અને સાતમી-સિવાયની
બીજી આઠ વિશે હું દલે તમને થોડું થોડું જણાવી દઉં:

અગિયારમી વાત "રાહી" પણ એને બહુ ગમતી નથી અને "રાહી"
સાગી જાય છે એનું કારણ એ છે કે એ આખીય વાત કોઈ દૂરતનાં
જોયેલા મિત્રપદ ઉપરથી થયેલ પ્રેરણામાંથી ઉદ્ભવી હોય એવું લાગે છે.
રાહીના પાત્રને જે રીતે વિકસાવવામાં આવ્યું છે, તેની દૃઢતાનું જે રીતે
સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે રીતે, અન્ય પાત્રો, અલિખાયાં નથી
અને પરિણામે રાહીના પાત્ર સાથે મેળે પણ ખાતાં નથી. વાતનું પ્રસંગ
સાદું છે: કુંગરામાં કાલસા બનાવવાને છબરો લેનાર મણુરો પહેલી વાત
પોતાના કલથ નામના નોકર પાસેથી સાંભળેલી અને પછી પોતાના
મિત્રને કહેલી: કલથ એક રાહી નામની ત્યાંની જંગલ-કન્યા હતી. રાહી
અને કલથ એકેકને આકર્ષતાં પણ કલથ પરમવાનું સંભાળ્યા કરતો હતો.
તે દરમિયાન, જે કમળી જુવાન મણુરો હતો તેમનું ધ્યાન આ છોકરી પ્રત્યે
જેંટાયું. એ છોકરીએ પેલા બે જુવાનોને રસીથી ઝાડ સાથે ખાંધ્યા અને
તેમની બદલાનગ ઉપર પાણી ફેરવ્યું. આ પ્રસંગે રાહીએ બતાવેલ પાખીથી
કલથનો છેવટનો નિશ્ચય થઈ ગયો અને એ બે પરસ્પરનાં રાહી એકાદ
વખત નવચી સંતાન કરતી હતી તે વેળાનું દસ્ય સુંદર આલેખાયું છે.
છતાં વાતો જામતી નથી એમ તમને પણ લાગશે કદાચ આખી વાતમાં
બોલી ("ડાયલેક્ટ") વપરાઈ હોત-તો એ વધુ પ્રાચીન વાત. અહીં એક વાત
પણ તમને જણાવવા જેવી લાગે છે: પા. ૧૫૨ ઉપર જે પ્રસંગો-રાહી
પેલા બે જુવાનોને બાધે છે તેના-અને છે તે દ્વિતી જગતમાં શક્ય લાગતા
દશે પણ આવી વાસ્તવદર્શી વાતમાં અશક્ય જ ગણે છે. એથી પણ
વાતની અસર મોળી પડે છે.

“લીલી વાડી” સરસ વાત છે. નાના છોકરા સુખલાને ખાતર રોસાએ આંખા વાળ્યા, પગ એ જ આંખા સુખલાની મા ગુલાબ અને વાડીના બાગિયા કરજુના આકર્ષણનું કારણ બન્યા અને એ વાત સુખશે ‘સમજીને એટલે એણે એ આંખાનો નાશ કર્યો. આ વસ્તુને વંધુ ધંધાવી શકાન વાત કહેવાની ઢગ જૂની છે પણ કરજુ-ગુલાબના સંવાદનો ‘પ્રસંગ નવી ઢગનો લાગે છે. નાનો સુખશે એક રાતમાં આખી વાડીના આંખા કાઢી નાખી શકે ખરો? વળી કરજુ-ગુલાબનો ‘સંબંધ બંધવાને (પા. ૬૯) થોડા દિવસ થઈ ગયા પછી સુખલાને માના પરસેવાની ‘ગંધ આવી એવા કથનથી એમાંથી ચમત્કારનું તત્ત્વ નષ્ટ થઈ ગયું. જણાય છે, પરસેવાની ‘ગંધનું તત્ત્વ અતિશય જોરદાર તો સુનીલાલ મડિયાએ એમની: “વાની મારી કોપત્ર”માં લીધેલું છે. વાત ઉપર ડી. એચ. સારેન્સની, “લેડી શેટરલીઝ લવર”ની અસર તમને જણાય છે?

“અનામિકા”માં ગામડાની કન્યા લક્ષ્મિતા મુંઝઈ વસના પતિ પાસે આવે છે. પતિ મારો પડે છે. પૈસા લેવા લક્ષ્મિતા સિનેમામાં જાગ લે છે. એની ખજાર પડતાં પતિ એને ગામ મોકલી આપે છે. સ્વરૂપને પરિણામે ઉપજેલો મોહ ગમે તેવો હોય છતાં એ રૂપની ખીમ કદર કરે એથી ઉત્પન્ન થતી હખ્યાનાં પતિ એક દાજીમાં પેતાનું વર્તન બદલી નાખે છે. વાત સુંદર છે, આરંભમાં એનું ખૂબ ખૂબ જતન લેખકે ‘કર્મ’ હોય એમ પણ જણાય છે. અને અંત જલદી લાવવનો બદલે આરંભતી જ સ્વરથતાથી મંદ ગનિએ પતિના રોહનું હખ્યાથી પરિવર્તન થવાની ક્રિયા લેખકે બતાવી હોય તો પરિણામ, ખરેખર આનંદુ છે. તેના કરતાં થણું સુંદર આવત. સિનેમાવળો બાગ વાસ્તવિક. પણ જણાવો નથી કારણ કે લેખકને એ વિશેનું વ્યવહારુ જ્ઞાન નહિ હોય.

“આપણું ગળું નહિ”માં ‘વારતા’ દ્વારા-પ્રાર્થીને ઘટનાં વડે આજેના સુધારાનું સમર્થન કરવાનો સરસ પ્રયાસ એક દૃઢ પાત્ર દ્વારા કરાવવામાં આવ્યો છે. એમાં આવના એક પાત્ર-રોજકુમારીનું વર્ણન કરતાં ઉર્માશંકરનું કવિત્વ પાનામાંથી નીતરે છે.

“સખીઓએ રાજકુવરીને ઉપર નંબો ધકેલી ત્યારે પવન થણું ફાણ માટે તો મૂર્છા ખાઈ ગયા ને દેયા પર જમણા હાથ વળીને શમકુમ પગથીઆ

ચઢતી રાજકુમારીને જોવા "ચંદ્રમા બારીમાં જાણે કે પળવાર ધંબી ગયાં. રાજકુમારીના પગ આગળથી ઝાંઝરના ઝણકાર વીણી લઈને પવનની લહેરખીઓ તો આગળ આગળ દોડી જતી હતી અને રંગમહેલમાં પહોંચી જઈ વધાઈઓ ખાઈ રહી હતી." (પા. ૧૨૨)

આવા કાવ્યતત્ત્વભર્યા વર્ણનો આપવાની 'શક્તિ' ઉમાશંકરે માત્ર આ વાંતોમાં અને "પ્રતિમા"ની વાતોમાં જ 'કેમ' વાપરી હશે? એ 'પ્રતિમા'ની વાતો પણ તમને અંદુ ગેમશે. ગામડાની કન્યા રેવા ગામડાંના છોકરા મંગળથી રિસાય છે વંચો વધી જાય છે. મંગળ દાંકતર યાય છે. એનાં ધંધામાં ખૂબ આગળ વધે છે. રેવા ગામડેથી નાસી કલકત્તે જઈ બલાતકારે અનીનિમાન છવન ગાળી પાછી સીધે માર્ગે આવી સિનેમા-સ્ટ્રીમાં તારિકા અને છે. એ તારિકા રેવા-પ્રતિમાનું વર્ણન કરવામાં એની રેવા તરીકેની જિંદગીમાં છાતી પર છુદાવેલ સારસ ઉપરથી દાંકતર તેને જોળાએ છે એ ગસંગ-નિરુપણમાં પણ કવિ-શુજરાતનો અથવતી કવિ ઉમાશંકર ગંધકંબ રચી નાખે છે અને વાચકોને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે છે. તેથી જ હું હું હું કે પોતાની વાંતોમાં આવા પ્રસંગોને અવગણી દોષ એની વાંતો ઉમાશંકરે પશુ કેવ નહિ લખ્યા હોય? છંદકંડોના કવિ દિયડા-લ જોડાયત પોતાનું કાવ્યતત્ત્વ પોતાની નાની નાની, અતિસુંદર નવલિકાઓમાં રેડતો દેતો, એની તો તમને ખુશર જ દશે. એની પાંચ-સાળ આ પ્રકારની નવલિકાનાં બાપાંતર મેં અગાઉ કર્યો હતો એ તમને માફ આવે છે ને? તેમાંની એક વાત હતી: "રાજકન્યા અને જારથરી." પણ દશે, કદાચ દવે કવિ એની વાતો લખશે. આ સુંદર અને કલાધુક્ત વાતમાં 'એ આંખો વાળી વાત જરા બંધબેસતી નથી. આંખોને બદલે એના અભિનયનું જ વર્ણન કરું' હોત તો વધુ ઉચિત લાગત.

"અંતરાય" વાન પણ આ સંપ્રદર્શ બહુ સારી વાંતોમાંની એક છે. માત્ર લેખકે જરા ઝીણું કાઢ્યું હોય એવું લાગી જાય છે, તે ઉપરાંત, વિનોદ અને ચંદ્રા બંને એકસરખી રીતે મનમાં મુજાબા કરે, અને એક સરખી રીતે રોહીજનને-સગને આમલે દિવસે કે આગલી રાતે જ-વાન કરે, અને અમુક સંજોગો, અમુક શબ્દ(વાચ)ની આગમી એક જ

રીતે બમ્બા કરે, બરમાયા કરે એ બધું અતિકુશળ અને એને લઈને કૃત્રિમ સંવિધાન નથી ?

“કલંકિની” કરુણાન્ત છે. ગામડાંમાં પવિત્ર બાવાજીને અમુક સ્થિતિમાં જોતાં લખી ગભરાટથી મૂર્છિત થઈ જાય છે. એ ઉપરથી મંછી નામની રૂઢિચાળ સ્ત્રીની જીભ ચાપે છે. લખીને નાદકનું કલંક લાગે છે, બાવાજી આ વાત જાણતાં તિરસ્કારથી ગામડું છોડીને ચાલ્યા જાય છે. લખીને કોઈ પરણતું નથી, ખીન્ને જાવો આવી લખીને હિપાડી નાસી જાય છે. વાતીનું વસ્ત્ર સાદું, સરસ છતાં અનિશય કૌશલ્યથી વાતીના કલેવરમાં મદનમાં આવ્યું છે. વાતાવરણ ઘણું યોગ્ય બિલું થાય છે. વર્તા બહુ સરસ છે.

“મુકુલે પિતાને કેમ પરણ્યા—”ની વાત જોવી વાતો વધુ લખાતી હોત તો કદાચ વાસ્તવસદીએનો જીવ કચરાત પશુ આ દુનિયાથી બહેરી દુનિયામાં એવી વાતોના વાચનથી અનેકોનેક વાચકોને કોઈ પ્રકારની પક્ષાંબનવૃત્તિનું ‘એરોપ’નું સાધન મળત. આ સુખાનન નવલિકામાં ઉમાશંકર પોતાનું વાંસલ્યમયું દૈવું કલ્પનીને અમૃતનું પાન વાચકોને કરાવ્યું છે. “મીલી 111”માં સુખસાના ગા પ્રત્યેના અનિપ્રેમને લીધે તેનાં બાપ પટેલે પોતાની બેરી ગુલામ બોઈ પણ આ વાંનમાં તેનાં મુકુલના મા પ્રત્યેના એવા જ પ્રેમને લઈને મુકુલને નવી એવી જ હેનાળ મા મળી અને મુકુલના પિતાને એવી જ રનેહાળ પત્ની મળી. વાંની સરસ છે, સરસ રીતે લખાઈ છે. માત્ર છેવટે ને કરે મધુના પ્રશ્નને છેડીને નવલિકાનું ઘાતર નહાતું ગમ્યાડયું છે—અલ્પાસતી દૃષ્ટિથી અને ઝીણવટથી, વેદનશીલ (સેન્સિટિવ) હૃદયે વાંચનાર વાંચકની નજરે. એવા વિશ્વાસુ નોકરે શેકની વર્ષો મુખી એકચિત્તથી અને અપૂર્ણ નિમકહાલીથી નોકરી કરી, ઘરમાં શેકાણી આવતાં એ નોકર દુખી થઈ ગયો એ વાત તો રામનારાયણબાઈએ લખી હતી ને ? એ વત તે “કોદર”. ઉમાશંકરે પોતાની સુંદર કલાકૃતિને અંતે એ વાન “કોદર”નાં છેડાઈ ગયેલા પ્રશ્નને પાછો છેડવાની કશી પણ જરૂર ન હતી.

આ પ્રમાણે લગભગ ચાર વર્ષ પછી ઉમાશંકરે માત્ર અગિયાર વાતોનો સંગ્રહ વાચકો સમક્ષ ધરે છે અને તેમાં પણ જ વાત

હંમણાંની લખેલ છે એથી મને તો એક રીતે એક થાય છે. કવિતાની સાથે સાથે લેખક વાનો પણ લખે, હંમણાં લખી તેવી લખે, જેમાં તેમની પ્રતિભાસંપન્ન લેખની કાવ્યમય ગદ્ય પણ સજ્જ શકે તેવી પણ લખે તો ગુજરાતના નવલિકાપ્રેમીઓ જરૂર એમના ઝંઝૂલી થશે.

ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા

પરમાણુશક્તિનો રસારવાદ

૧. હિરેશિમા : મૂળ લેખક, જ્ઞેન દસી; અનુવાદક : નિરુ દેસાઈ, પૃથ્વિસંખ્યા : ૧૩૨; અતિ-પ્રકાશન, અમદાવાદ, એપ્રિલ, ૧૯૪૭. કિ. રૂ. ૧૫૫.

૨. મિસ્તર આદમ : મૂળ લેખક, પેટ, ફ્રેન્ચ, અનુવાદક : જ્યંતી દલાલ, પૃથ્વિસંખ્યા : ૬૬; અતિ-પ્રકાશન, અમદાવાદ, ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭. કિ. રૂ. ૧.

૧૯૪૫ના ઓગસ્ટની છઠ્ઠી તારીખે પરમાણુશક્તિ ઉપર વિજ્ઞાને મેળવેલા વિજ્ઞાની જગતને નાણુ ધર્મ. હિરેશિમાની હંમખાગ્ય જૂમિ ઉપર તે દિવસે સવારે કાળે ભીપણ તાંડવ ક્યુ : જમીને ઉપર હવામાં થોડી હાયાઈએ જ સાક્ષાત્ સૂર્ય આવી રહી હોય તેવો તેજોરશ્મિ અચાનક હતંપત્ત થયો અને તે સાથે જ કાળે આસમાનમાંના વિમાનમાંથી ફેંકાયેલા એ પ્રકોટક એટોમિક બોમ્બે વાતાવરણમાં વિધાનકે 'અંદ્રાપાચોલેટ' અને 'ગાંધી' કિરણો વરસાવ્યાં. વજ્રપાન સરખા કાકા સમેત - હવામાં પ્રયંડ મોજાંઓ ઊછળ્યાં અને ચર તેમજ અચર એવી સર્વ વસ્તુઓ દશે દિશાઓને હવાને ચલા લાગી. અજોડ એવા એ હવાકોડમાં અગ્નિ, મરુત અને વરુણ એ દેવોએ પણ સાથ પુરાવ્યો. જુદાં જુદાં અનુમાન પ્રમાણે સાં દળારથી એક લાખ મનુષ્યો એ દિવસે યમદારે પહોંચ્યાં.

જુકંપ અને જળપદ્મ, દાવાનળ અને નેતાશામુખી : કુદરતનાં આવાં સંહારક તરવોનાં જેવાં જ પરિણામ લવનાંર એ એટોમિક બોમ્બ હતો. કુદરતી બંજો સામે મનુષ્ય નિર્દોષ હોય તો પણ નિઃસહાય હોય છે. માનવી પણ સામે પણ એમ જ ગને છે. ફક્ત આ નવા પરમાણુ-અસ્ત્રની શક્તિ જૂનાં અસ્ત્ર કરતાં અનેકગણી તીવ્ર અને બેદક હતી. છતાં, આ

ને શક્તિઓ વચ્ચે મહત્વનો ફેર છે. કુદરત ગમે તેટલી બીયણશક્તિ ગતાવે તો પણ પ્રમાણમાં સંયમી હોય છે. તેનાં સઘળાં સ્વરૂપો એક સાથે ભાગે જ જણાય છે, પરંતુ મનુષ્ય માનવતા જૂઠી કેવળ અહંભાવને સતોષવા કે વૈરવૃત્તિથી આવેશને વશ થઈ પોતાની સર્વ વિધાતક શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે; ત્યારે તે જાણે અજાણે એ પોતાના જ વિનાશપથે પગલાં માંડે જતો હોય છે. જે અમેરિકાના એ સમયના પ્રમુખનો આશય હિરેશિમાનો ભોગ આપી દુનિયાને બલિષ્ઠતાં યુદ્ધોમાંથી ઉગારી લેવાનો હોય તો નવસંશોધિત પરમાણુશક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ થયો એમ કદાચ કહી શકાય, પણ યુદ્ધોત્તર જગતનો પ્રેક્ષક સંદેહપૂર્વક આ પાતની હા બચવા તૈયાર થશે નહિ.

માનવસંહારની આ કાળમડીઓનો વૃત્તાન્ત, એ વિનાશમાંથી ઉગરેલાં જ વર્ણવી શકે. અમેરિકાના એક જાણીતા પત્રે, આ ઉપરથી પોતાના એક ખાસ પ્રતિનિધિ જોન હર્સોને યોગ્ય દ્રાઢતા પછી લગભગ આઠ માસે હિરેશિમાની મુલાકાતે મોકલ્યો; અને તેણે ત્યાં જે જોયું અને સાંભળ્યું તેના અકેવાલ હિરેશિમાની પહેલી સંવત્સરીએ અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થયો. હર્સોના વૃત્તાંતમાં મુખ્ય પાત્રો છ છે: એક જર્મન કેથોલિક ધર્મશુરુ અને ખ્રીસ્તી પ્રાંચ, જાપાનીઝ-રેડક્રોસ, હોરિપેટલમાંનો એક યુવાન મદદનીશ અને ખ્રીસ્તી ખાનગી દાકતર; એક ખ્રિસ્તી પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરી, એક હંદીની સ્ત્રી અને દારખાનામાં કામ કરતી એક યુવતી.

પૃથ્વી ઉપરના એ ઉદ્ધાપાત સરખા અપારથિવ અપકારોની થોડી દ્રણોમાં તેમ જ પછીની ઘડીઓ, કલોકો અને દિવસોમાં આ છએ પાત્રોનાં અનુભવો હર્સોએ વર્ણવ્યા છે. તેમાં પારાવાર વિનાશ અને અસહ્ય પાત્રોના સહેતા સહેતા મૃત્યુને આધીન થના માનવહેહોનાં ચિત્રો, સિવાય આવે સમયે તીવ્ર રૂપે વ્યક્ત થતાં મનુષ્યહૃદયનાં દર્દો-નૈરાશ્ય અને આશા, ચિંતા અને ધૈર્ય, ઉદારીનતા અને હિંસાહ, પ્રમાદ અને દહના-એ સર્વ સાગરનાં મોખ્ખાં જોમ છીછળે અને રામે છે. અપકારની ચિરસ્મૃતિરૂપે હિરેશિમાના અપરોપક મકાનો અને પગથારો ઉપર કેટલાક વિસ્મયકારક

છાયાચિત્રો પણ દોરાર્થે ભયાં છે: પાકશાળાએ જતી કોઈ કુમારિકા, દિવસ
ઉપર ચિત્રાલેખન કરતો કોઈ ચિતારો, ચાખૂકે ઉછાળી વોગને ઢાંકતો કોઈ
માડીવાન ! અધૂરું છત્રનની કયાનું 'આવું' કરુણ દસ્ય પરમાણુ-ઓમ્ય
જ આલેખી શકે !

દર્શનું ધૃત્તાંત ક્ષાદું, સીધું અને એકધારું છે. વિષય અસાધારણ
અને નવો હોવાથી 'ય ચક્રનું' દિગ્ગતિમાં પરોવાઈ રહે છે ખરું, પણ પાત્રા-
લેખનમાં જોમુએ તેટલું વૈવિધ્ય અને આ મહામહાનક પ્રેસ મને અનુરૂપ
એવા વાતાવરણની જમાવટ પ્રમાણમાં ઓછી જણાય છે. મૂળ કરતાં
અનુવાદમાં આ કુટી વધારે હોય એ પણ સંભવિત છે.

x x x x

માનવજંશ પૃથ્વી ઉપરથી સર્વમા નિર્મૂળ થઈ જવાનો; સંભવ
નજીકમાં જ જણાય તો દુનિયા ઉપરથી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય ?
જગતનો એકાંગિક કાણુમાનમાં પ્રથમ થઈ જવાનો હોય તો ખડુ દહેશન
નજાએ, પણ પૃથ્વી ઉપરથી માત્ર માનવજન જ ધીમે, ધીમે કાળના
મુખમાં વિનોદ થતા સળે તેમ હોય, મૃત્યુનું કુદરતી પ્રમાણ આવું રહે,
પણ કોઈ કારણથી જન્મનું પ્રમાણ એકદમ અન્ય થઈ જાય, એવી ઘટના
કલ્પના સમજ આવતાં, વિરમય અને ભય ચિત્તમાં પ્રગટે એ નિર્વિવાદ છે.

હિંગેશિમાથકી ખાનિ પ.મેલા એટમ-માંગે અનેક ખરી અને ખોટી
વાતો પ્રચલિત કરી. તેમાંની એક એવી હતી કે એ ઓમ્ય કુટરાથી જે
બેંદક કિરણોની પરિપેગ ઉત્પન્ન થાય તેમાંના એક પ્રકાર, પુરુષતા - પુરુષ-
ત્વને હણી નાંખે છે. આ વાતમાં કાંઈ તથ્ય હોય અને વિજ્ઞાન એ વિશે
કાંઈ માફતી પૂરી પાડે, તે પહેલાં આ નવી સંભવિતતાએ એક અમેરિકન

૧. ભોપાલરૂપ જુગલકીના એ સારા નેમૂનામાં કેટલાક બાચકોને વાતાવરણની
જમાવટ મેળવી સામવાનું કારણ એ હશે કે દૃષ્ટિ કલાત્મકી નથી, રસનિષ્પત્તિજનક
તત્ત્વો-ઝેમિ, કેક્યતા, અલકારો, કર્તાએ આ સાંદ - જ્ઞાતાન્તકથન ('રીગેટેન્')
માંથી બહોળોદને ટાવ્યાં સમન્વય છે; છતાં, લખાણ અવલોકનમાં કથા પ્રમાણે, એમાં
આમણું દિલ પરોવાઈ રહે તેવું પણ છે એ એના ગ્રાહ્ય પદ્ધતિ મોંઘવું પડે. - તંત્રી.

જો: ખીજા પક્ષનો, મત... રવીકારાય તો નવી મુશ્કેલી એ જામી યાય કે પૃથ્વીને ફરીથી માનવથી નવપલ્લવિત કરવાનાં માન અને યશ હજી અમેરિકન સ્ત્રીને ભાગે આવે? એમાં પણ પુષ્કળ રસાકસી યાય. ગન્યુ: પણ એમ કે ખીજા પક્ષની સરસાધિથી, દેશના દરેક ભાગની પ્રતિનિધિ-સ્ત્રીઓમાંથી, સાગવગ ધાવતી એક સેનેટની સભ્ય મનમથુતરીમાં કાંઈક આજ્ઞા બનાવી ફાવી ગઈ અને ગર્વથી, પરમાણુબુદ્ધિના વિનાશકારી વાતાવરણમાં નિર્દેશ ધર્મ જતા માનવીનું પુનઃસર્જન કરવા તત્પર ધર્મ.

ખીજું તરફ વિજ્ઞાનમંડળ પણ પોતાની ખાંછે રચે જતું હતું. તેજ-મંડળની એક તેજસ્વી યુવતીએ આદમને પોતાના મોહકપાશમાં ખેંચ્યો અને સંકેત મુજબ, રાત્રિખેટપટ્ટથી પરેસાંન યજ્ઞ રહેલો આદમ, પેલી સેનેટર સ્ત્રીને મળવા જવા મહાન રાંબટદિને જ, વહેલી સવારે, નાસી ગયો. વૈજ્ઞાનિક મંડળનાં કાવેરોની આદમને ખૂબર નડોલી. એટલે હૃદયસામ્રાજી ત્યારે તેને પોતાના વૈજ્ઞાનિક પિતાની પ્રયોગશાળામાં પરમાણુકેતિ ઉત્પન્ન કરતાં યજ્ઞ પાસે લઈ ગયો, ત્યારે આદમ આમો બની ગયો. તેણે એમદમ નિર્ભય કરી નાંખ્યો અને કોઈને ખબર પડે તે પહેલાં, પ્રયોગની તૈયારી હજી થતી હતી ત્યાં, પરમાણુખંડનક્રિયામાંથી ઉત્પન્ન થતાં કિરણોની આડે જઈને ડોહો રહ્યો. પ્રયોગખંડમાં દાદાકાર બાપી ગયો. આદમે ન કરવાનું કહ્યું; તે. એ દિવસોના અન્ય સર્વ પુરુષો જેવો નગ્નમો બની ગયો. માનવશાસ્ત્રીની એકમાત્ર આશા નષ્ટ ધર્મ!

ગ્લાનિમય વાતાવરણમાં, ભવિષ્યકાળ માનવીઓ માટે જુસાનો જતો હોઈ, હવે નીરસ જની ગયું હતું. નિઃસંતાન માતૃપિતાને જે મનોવ્યથા યાય તે સારી દુનિયાને યવા લાગી હતી. “શા અર્થે? હવે કોને જોગવાઈનું છે?” આમ દિવસો પીતતા હતા ત્યાં આદમના જ એક અંગત મિત્રની પત્નીને માતૃત્વપદ મળવાનું હોય તેવું જાણ થયું. રત્ન હજી આદમનું ભવિષ્ય ઘડતું હતું તે વખતે આદમ, તેનો મિત્ર અને મિત્રપત્ની સથે રહેતાં હતાં એટલે આ પરિણામ કદાચ આદમે મિત્રને આભારી કરવાની રીતિથી કહ્યું હોય. એમ શંકા યાય. પણ ખરું કારણ જુદું હતું. એક દાકતરની માન્યતા હતી કે પરમાણુકિરણ પ્રરૂપત્વને તદ્દન દાગી નાંખતું નથી. માત્ર એક પ્રકારની સ્પષ્ટિમાં જ લાગી શકે છે; પોતા ઔપચીક

પચારથી તે પાછું પ્રાપ્ત થઈ શકે. છાની રીતે આજ્ઞામાં એ ઔપચ પત્ની પતિને આપતી, અને દાકતરનો શ્રમ અને પત્નીની શ્રદ્ધા અને કળ્યાં. એટલે-એમના ધાર્યા એટલે વિધાતક નીવડ્યો નહિ!

ભ. કે. વે.

પ્રેમ અને પૂજા

પ્રેમ અને પૂજા, ખ. ૧, ૨: 'દર્શક' (૧૬૪૪): આદર્શ પુસ્તકમંડાર, અમદાવાદ; ૩૧. ૫).

આ નવલકથાનું વસ્તુ આધુનિક રાજકારણમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. સત્યાગ્રહ, અહિંસા, ગાંધીવાદ, સમાજવાદ અને દેશી રાજવાડાની ખટપટો એ, સૌ એનાં મુખ્ય અંગો છે. આ રીતે વાર્તાનું વસ્તુ હમણાં, સુધીના સમકાલીન જીવનમાંથી આવેલું હોઈ એમાં વાસ્તવિકતા સારા પ્રમાણમાં દેખાય છે અને લેખકે પાત્રાનિરૂપણ પણ સંભાળપૂર્વક કર્યું હોવાથી વાસ્તવિકતામાં વધારો થાય છે.

ગમે તેવા વિગમ સંનિગેગાં પણ જરાયે વ્યથના ન પ્રતાવે. પેતાની વિરુદ્ધ જે કંઈ જાતનું હોય એ જાણતી તપાસ રાખતી, કુદરતે જુદી, ચાતુર્ય અને બાહ્યરાજના સંરક્ષક જની રહેલું, એવાં લક્ષણો ધરાવતું યુગ્મશતના મુત્સદ્દીનું પ્રતીક થી મુનશીએ મુંગલના રૂપમાં આપી દીધું છે. કંઈક એવાં જ લક્ષણો ધરાવતું અમાત્ય વીરેન્દ્રનું પાત્ર અહીં મળે છે. ફેર એટલો કે મુંગલ સોલંકીયુગના મહાન રાજ્યને અમાત્ય છે ત્યારે વીરેન્દ્ર ગાંધીયુગના એક નાનકડા દેશી રાજ્યનો દીવાન છે; ગરીબાઈમાંથી જનમહેનત અને જુદિયાતુર્યથી દીવાનગીરી મુખી પહોંચેલો વીરેન્દ્ર રાજનગરના યુવાન મહારાજનો વડીલ અને હિંમતિનક છે. રાજ્યમાં પ્રજાપરિપદે ઉપાડેલી લડત એને પોતાની કારકિર્દીની ઉત્તરાવસ્થામાં મૂકી દે છે. બ્રિટિશ એજન્ટોની ખટપટ, રાજ્યની અર્થહિન શક્તિ, વળી રાજના અંગત જીવનમાં જે કલેશ એ જાણી એને મહાત્ કરે છે છતાં એની જ કાર્યદક્ષતાથી રાજ્ય મેટા બધમાંથી બચી જાય છે. દીવાન હોવા છતાં તેનામાં સ્વદેશાભિમાનની બાવના પણ છે. ગાંધીજીના વિચારો

પણ સમજ્યા છે. છતાં રાજા, વગરના રાજ્યમાં શ્રદ્ધા નથી. અને એથી જ ગમે તે ભોગે પોતાના રાજત્વ દિત સાચવવા મથે છે.

વાતોનો નાયક છે નીલકંઠ અને નાયિકા છે અમોલ્યની પુત્રી. બંકિત, અને ગાંધીજીના રચનાત્મક અને સત્યાગ્રહના કાર્યમાં સાથે થઈ જાય છે. નીલકંઠ એક કુશળ શિબિર સંચાલક છે. પ્રભાવશીલ, આદર્શમાં માનનારો યુવક છે. બંકિતને પહેલેથી જ અને ગાંધી પ્રેમ જાગે છે. પરંતુ નીલકંઠને લમ અંધન લાગે છે એટલે એની હિપેક્ષા કરે છે. અહિંસા, સત્ય, નીડરતા, ટેક એ બધા ગાંધીવાદના સિદ્ધાંતો એણે પસંદ કર્યા છે અને એવું જ એનું આચરણ છે. પરંતુ આવો આ નાયક હોવા છતાં પોતાની મા પ્રત્યે હિંસાસીન છે. (એવું જાહાનું જનાવીને કહેલું. દેશસેવાના કાર્યમાં આડે આવે છે) અને એને માંદગીમાં મદદ કરનાર પર વિનાશકારણ ગુસ્સે યાય છે. ત્યારે આપણો સુખમાન ગુમાવે છે. સત્યાગ્રહના અંત પછી પણ એ નિષ્ક્રિય જીવન ગાળતો દેખાય છે અને રૂબરૂમાં જ સમય ગુમાવતો હોય. એમ લાગે છે. રાજનગરમાં આવી રહે છે. બંકિત સાથે પાછળથી અંકરમાત પરણે છે અને ત્યાંની ખટપટનો ભોગ ખાતી જાય છે.

“બીજું મુખ્ય પાત્ર છે આંધ્યા” વંશુચંદ્રનું. સ્વભાવે શાંત અને ત્યાગી જેવા છે. એમનું જીવન પેણુ એક રીતે કુદરતના સાન્નિધ્યમાં ગાંધીજીનો અવ્યાસ કરવામાં અને સાંતા લોકોને જીવવામાં વિતે છે એ સિવાય ખાસ કંઈ અગત્યનો ભાગ લેતી વસ્તુ નથી. છતાં પ્રભાવશીલ પાત્ર છે.

પરંતુ આ નવલકથા એક ચર્ચાર્પક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે એ કે ત્યારે આવા કોઈ સમકક્ષીન રાજકારણ પર નવલકથા લખાવ સારે એમાં ચર્ચાના અંશ કેટલા હોવા જોઈએ? અહીં તો સમાજવાદના ગાંધીવાદ પર લેખક પોતાના વિચારો કોઈ પાત્રના મુખમાં મૂકે છે અને તે સાંમાં ભાષણોની જેમ જોવી જાય છે. એટલે જ એ પાત્ર તે સમયે લેખકના વિચારો દર્શાવવાનું વાદન જની જાય છે. આંધી એ પ્રસંગોના સંવાદોમાં પણ એક પ્રકારની તુદિ આવી જાય છે. પાત્રની સચેટતા આંધી થાય છે અને આપણે નિર્મલ, વાંચતા, હોઈએ એવું લાગે છે.

ક્રિયાનો વેગ પ્રજ્ઞા લેખમાં છે. આ નવલકથામાં આવું. ઘણી પારખીયું છે અને એથી જ એનું લંબાણ પણ વધ્યું છે. પ્રમાણવિવેક વગરની આવી ચર્ચા વજીનોતવા પદોણા જેવી લાગે છે.

શ્રી. દર્શકનું વસ્તુચંદન, સંવાદ અને પાત્રનિરૂપણ સિદ્ધકરત. નવલકથાકારનાં છે, વાંચકની નિરૂપણસાદૃશ્ય ઉત્તરોત્તર છે; અને એ જાણે એની સફળતા.

કુંજવિહારી મહેતા

મૃત્યુ વિશે

મોત ઉપર મનન : પ્રો. ફિરોઝ કા. દાવર (૧૯૪૭ : ગુજરાત વિદ્યાલયમાં અમદાવાદ; ૨. ૪.)

સામાન્ય રીતે દરેક ધર્મમાં ક્ષિત્તિશીલો ઉદ્ભવ મોત ઉપરના ચિન્તનમાંથી થયો છે એમ કહીએ તો આત્મે. લેખક આ પુસ્તકની રચના આનમાં જણાવે છે કે એ લખવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એ છે કે 'મૃત્યુ' માનવજાતની સૌથી સામાન્ય અને અનિવાર્ય ઘટના છે છતાં સ્વર્ગનર્તી મૃત્યુ પછી માણસો આંસુ સારી ફેમટ દુઃખી થાય છે અને શતાત્માની શાંતિમાં ખસેડ પડેલાં છે. એ મૃત્યુ ઉપર અને એની સ્વાભાવિકતા ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો એવા શોકને રદ્યન, રહેતું અને મૃત્યુની બીજાતા અને ઠરુણતા ઓછી થાય છે.

પુસ્તકના લેખકે ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. એમાં મૃત્યુની અનિવાર્યતા; મોતની અસિદ્ધારી; મોત વિનાશ કે વિકાસ; મોતનો સામ; મોત પછી જીવનની શક્યતા; મોતની - ધર્મની મદદતા; કામલોકની વિશિષ્ટતા; મૃત્યુ પછી આત્માની સ્થિતિ અને પુનર્જન્મ, જેવા વિષયોની વિગત નિકળે તપાસ કરી છે એક રીતે એ પુસ્તક મૃત્યુ ઉપરના એક મદાનિર્ગમ્ય જેવું છે. વળી એ વિષયમાં જુદા જુદા વિચારોએ જે અભિપ્રાયો રજૂ કર્યા છે તે સૌનો આધાર પણ લેખક પારંપાર લેતા જણાવે છે.

બીજા સાહિત્યની વાત જાણુએ મુશ્કેલી - તો પણ આપણા દેશનાં બીજા અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ મૃત્યુ ઉપર અનેક વિચારોએ

પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા છે. ચોથા વિભાગ પરથી જોઈએ છીએ તેમ, ઠેક 'કોપનિપદ'થી સોડી આપણા નરસિંદરાવ, ન્હાનાલાલ, ખમરદાર, વગેરે સુધી ઘણા સાહિત્યકારોએ પોતાની કૃતિઓમાં આ વિષય પર લખ્યું છે. પરંતુ ઠેકલાંક લખાણમાં મૃત્યુની મદત્તા, બીપણતા કે અગમ્યતાનાં જ શુભગાન હોય છે પણ શાસ્ત્રીય તપાસે ચોછી હોય છે, આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીય તપાસની છાંટ તો છે જ છતાં ઘણે ઠેકાણે ક્વિયર્થકતા તત્ત્વો વધારે દેખાય છે. વળી પારસી, મુસ્લિમ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મોએ મૃત્યુ વિશે શો શો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે એ પણ લેખકે જણાવ્યું છે. જો આખા પુસ્તકનું આપણે પૃથક્કરણ કરીએ તો તેમનું પોતાનું કેટલું અને બીજાના અભિપ્રાયોમાંથી કેટલું એવો પ્રશ્ન યશે. પરંતુ એક વાત તો આપણે અચૂક કમ્પ્યુટની જ, પરંતુ કે આવા વિષયની ચર્ચામાં શુષ્કતા અને નૈરાશયની બાવના કે ગ્હાનિ આવી જવાનો ભય રહે છે, એવું આમાં જાનવું નથી. ઊત્કૃષ્ટ, કેટલીક વાર તો નવલકથા જેવી રસમયતા આપણને વાંચવાની મળે છે અને મૃત્યુની ઘટનાને લેખકે એવી તો સ્વાભાવિક રીતે રજૂ કરી છે કે નૈરાશય કે ગ્હાનિ હિપેન્ન થવાનો ભય રહેતો નથી. પુસ્તકના ચોથા ભાગમાં જુદા જુદા સાહિત્યમાંથી જુદા જુદા વિચારકોનાં મૃત્યુ વિશેનાં અવતરણો આપ્યાં છે અને એ અમત્યની તેમ જ રસમય મોઢિતી પૂરી પાડે છે. અંગ્રેજ અને હિન્દી અવતરણો પૂરતા પિવેકથી પૂસદ કરાયાં છે; પણ ગુજરાતી અવતરણોની પસંદગીમાં એવો પિવેક જળવાયો લાગતો નથી.

‘મોત પછીની રિયલિટી’ નામના બીજા વિભાગમાંનાં મોત પછી જીવનની સકપતાવાળા પ્રકરણમાં લેખકે રજૂ કરેલી કેટલીક વીગતો વિશે સહેજ શંકા પણ હોડે પણ પુસ્તકનો વિષય જ એવો છે કે એમાં ચર્ચા કે મતમેદને રચાવ રહે જ. હિતિદાસમાં એ વિષયના વિખ્યાત ચિન્તકોમાં પણ મતમેદ રહ્યો છે જ. પુનર્જન્મનો ઇન્કાર કરનાર ચાર્લ્સનો દાખલો સુપ્રસિદ્ધ છે.

શેલી વિશે તો આપણે કહી શકીએ કે એ ઘણી સુવાચ્ય અને મેવંદી છે. માત્ર, “છૂટયા ગમતું નથી” જેવા પારસી ગુજરાતીના પ્રયોગો

કવચિત્ નજરે પડે છે. વળી, 'પરંતુ' જેવા અવ્યયને ખંદે 'મગર' જેવા અયુગ્મવાતી શબ્દ લેખક-વારંવાર-શા-આટે વાપરતા હશે એ સમજાતું નથી. ઉપરાંત ફારસી અને ખીજા અપરિચિત-શબ્દો પણ લખાણમાં આવી ગયા છે.

છેતરે તો એટલું જ કહેવું જસ - યશ કે મેંતુ જેવી જાંતમાં વારંવાર અંતુભવાતી ઘટનાને ધંણી સરળતા તથા ગંભીરતાથી અને 'માદિત્રીપૂર્ણ' રીતે લેખકે નિરૂપી છે. આખું પુસ્તક વાંચ્યા પછી અગમ્ય સામગ્રી વિષય વિશે કંઈક આશ્ચર્ય કે સમાધાન 'મેળવ્યું' છે એવું જાન વાંચનારને અવશ્ય થાય છે; અને એ જ એની સાર્થકતા છે.

કુળવિહારી મહિના

પાંચ દૃકાં અવલોકન

અંધુરી વાન : લેખક : જયસાહેબ શુક્લ.

પોતાના રાજ્યની પ્રભુતે સુખી, જાનારી સુરાજ્ય સ્થાપનાની મહેન્ટ-વાળા પ્રગતિશીલ રાજવી, હવાહ; આ કાર્યમાં એમને દોરનાર કે પ્રેરણા પ્રાપ્ત ગોપ, અને હવાહની પુત્રી રાજયા યા એની માતા તેજમા; અને સ્વ-હાકાર સુરસિદ્ધિ એટલાં આ નવજકયાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. વાત્રીનો હિંમત કંઈક વિચિત્ર અને અસ્વાભાવિક લાગે છે. દેશી રજવાડાની ખટપટોથી વાતાવરણ આવરાવણું છે. છતાં એનો રાજવી ન મૂલો ન મંચિર્યતિ એવો પુત્રીવત્સલ, પ્રભવત્સલ અને આદર્શ રૂપ ઝીનરાવલો છે. નાપિકા, રાજ્યાંએ ચોદ વાંની ઉમરના પ્રમાણમાં મેળવેલી માદિત્રી અને છુદિનો વિશ્વાસ કંઈક અસ્વાભાવિક લાગે છે. વળી ખીજા પ્રધાનપાત્ર ગોપઅંધુનો પ્રવેશ પણ સહેજ મોટો કરાવવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય. પ્રસંગોનું જાનુસ્ય, કેટલીક વાર સંવાદોમાં આવી જતી અસ્વાભાવિકતા આદિ થોડાક દોષો બાદ-કરતાં પાત્રોમાં જીવંતતા છે. સંવાદકલા પણ લેખક સારી રીતે સારી રાખે છે અને વાર્તામાં રસનું સાતત્ય જાળવવા રહે છે. ગોપઅંધુની પિછાન મેળવવા વાચકની ગિરજાસાધ્વતિ ઉત્તેજાય છે અને લેખકે એ નૃતિ છેક વાતોના અંત ભાગમાં જ સતોળે છે એ એમની કુશળતાનો એક

૧. આ પાંચે પુસ્તકની ખીજી વીમલે 'પ્રાપ્ત-સ્વીકાર'માં આવી ગઈ છે. - વૃત્તી.

દે. મુંદર નમો છે. છતાં લેખકને અધુરું અધુરું જ સંપ્રવાનો મોહ લાગ્યો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ આ વાર્તામાં અધુરું કંઈ રહેતું જ નથી એટલે અધુરું પૂરું જ નહીં પણ સંપૂર્ણ-યથેચ્છ લાગે છે. વાર્તાનું શીર્ષક સાર્થ નથી. આજી રસ ને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ વાર્તા સારી કહી શકાય એવી છે.

ઉર્વશી અને યાત્રી : લેખક : હર્ષેશ શુક્લ.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં બે કથા-કાવ્યોના સંભાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એમાંનું પહેલું ઉર્વશી ભૂમિપ્રધાન કથાકાવ્ય હોઈ કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય છે. અને ચિંતન જેવું ખાસ કંઈ નથી. લેખક એને પૃથ્વી વૃત્તિની નાટિકા તરીકે ઓળખાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ અમારું મન એને નાટિકા તરીકે ઓળખવા ના પાડે છે. લેખકે એના નવું ભાગો (એમના સંબંધોમાં અકો) પાડ્યા છે છતાં નાટિકાને યોગ્ય તત્ત્વોની અભાવ છે. શ્રાવ્ય નાટ્ય તરીકે પણ એ સફળ લાગ્યે જ ગણાય. કાવ્ય માત્ર સુવાચ્ય જ રહે છે. દેટલીક પંક્તિઓની કિલબટતા બાદ કરતાં એમાં કલ્પનાની મધુર રમણીયતા છે. ભાવનો આવેગ અને વર્ણનોની રમણીયતા છે. ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં આ પ્રકારનો પ્રથમ પ્રયોગ હોઈ આવકારને પાત્ર છે.

બીજું કાવ્ય 'અનાદરનો યાત્રી' એ સોનેટોની માળા છે. પહેલા કાવ્ય કરતાં એમાં ચિંતનના અંશ વધારે છે. ધર્મોપરાં સોનેટ પૃથ્વી કે મન્દાકાન્તા, હન્દમાં લખાવવાં છે. 'પ્રવન્દ' 'જાપના' 'વિદાય' આદિ સોનેટો ધર્મી મુંદર છે. છતાં એમાં બળવંતરાય હોકારના પ્રેમનો દિવસમાંનાં સોનેટોના લાલુકાર સંભળાયા પગર રહેતા નથી. દેશનું દર્શન અને પરિસ્થિતિ દર્શાવનારાં સોનેટોની માળા સારી એવી કહી શકાય એમ છે.

સાધન-સૂક્તાવલી : સંતિલાલ સો. : ૬૬૬, એમ. એ.

આ પુસ્તકમાં ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા આદિ જુદા જુદા મંથોમાંથી મનનાત્મક શ્લોકોનો સંગ્રહ કરી લેખકે એ શ્લોકોના ભાવાર્થનું વિવરણ કર્યું છે. અનિત્યા-તરંગ, વૈરાગ્ય તરંગ, મોક્ષ તરંગ એવા ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આખું ચેતુરતક મનનાત્મક શ્લોકોથી ભરેલું છે, અને લેખકે શ્લોકોમાં રહેલા ભાવાર્થ ને ચિંતન સ્પષ્ટ કરવા પણ ઘણું

પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ કયો ફલોક કયા અંચમાંથી લેવામાં આવ્યો છે તે જો નોંધ્યું હોત તો ઠીક થાત. જોડણીની તરીકે ગએલી જુલો તેમજ કેટલીક છાપખૂલોની ઉપેક્ષા અનીચ્છનીય છે.

સ્ક્રુસિંગ-શાંતિલાલ દોશર

આ પુસ્તકમાં લેખકના કેટલાક ચિંતનાત્મક લેખો વર્ષો પૂર્વે યદ્ય ગએલા તેમજ વિદ્યમાન મહાપુરુષોને આપેલી અંજલિ સાહિત્ય તેમજ કેળવણી વિષયક લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. લેખકે પોતાની દષ્ટિએ જીવનનાં રહસ્યો સમજાવી વ્યવહારમાં ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્રી. ચંકરાચાર્ય શ્રી. અરવિન્દ વગેરે મહાત્માને આપેલી અંજલિ સુંદર છે. 'સગરતીચંદ્ર'ની રનેદમીમાંસા અદિ લેખોમાં દરેક વસ્તુને આધ્યાત્મિક રીતે એમણે ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી લેખકે ચર્ચાઓ દરમ્યાન કરેલાં કેટલાંક વિધોનો ચર્ચારૂપ છે. જીવન વિષેનાં ચિંતનાત્મક પુસ્તકોમાં આ પુસ્તક સંકેતરે રચાને મેળવી લે એવું છે.

શ્રી રાજચંદ્ર (જીવનયાત્રા તથા વિચારરત્નો) સંપાદક ગોપાલદાસ જવાહર પટેલ
આ પુસ્તકમાં ગુજરાતમાં યદ્ય ગએલા 'જતાં' ગુજરાતનાં ધંધુ લોકોને અમળણી એવા મહાપુરુષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (રાયચંદભાઈ)ના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો તથા તેમણે દર્શાવેલાં વિચારોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષના જીવનને ઘડવામાં શ્રી રાજચંદ્રનો યોગ નાનોસૂનો નથી એ તો ગાંધીજીએ એમને 'જુદે જુદે સમયે આપેલી' અંજલિઓ પરથી જ દર્શિત થાય છે. ગાંધીજી પોતે જ 'કહે છે કે' ટોલ્સટોય, રરિકનની અસર કરતાં પણ શ્રી. રાજચંદ્રના વિચારોની અસર પોતાના જીવનમાં પ્રમળ હતી. શ્રી રાજચંદ્રના જીવનની આલ્યાંવરણમાં તીવ્ર સ્મરણશક્તિ, સંસ્કૃતતા, લેખકે આદિ મહાપુરુષનાં લક્ષણો દેખાતાં હતાં, જીવન સમજવાને એમણે દર્શાવેલાં વિચારોનો અંકી કરવામાં આવેલો સંગ્રહ મનનીય છે. ગુજરાતનાં જાણે અજાણે સંસ્કાર સમૃદ્ધિના વારસો બક્ષનાર મહાપુરુષોની-પોતાના મહાપુરુષોત્તી-પણી દરેક ધરમાં ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ સેવ્યું આવ્યું છે, એ ગુજરાતની નામોશી છે. આવાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન ખરેખર એ લાંછન દૂર કરવાના માર્ગનું એક સુંદર પગથિયું છે. ગુજરાતીઓને આવા મહાપુરુષના જીવન અને મનનથી પરિચિત કરવાનું સ્તુત્ય કાર્ય એ કરે છે. કુંજવિહારી મહેતા

પરિચય અને પ્રારંભિક

[ધાર્યા કરતાં બહુ થોડાં પુસ્તકો વિશે. અહીં લખી શકાયું છે; અને તે પણ સંતોષકારક રીતે નહિ. ખીજાં થોડાંક પર અને સામયિકો વિશે, મનન-મનોવિદ્યા-સ્નાન-આરંભપૃષ્ઠો (આ 'અંકનાં' જે હવે 'ઉપાવાનાં', તેમાં લખ્યાં ધાયું છે. વિ. (૨૦-૪-૪૮.)]

१०) गीतमः पुरुषः आ. राधाकृष्णनृतः गोपासदास "ल. एपेव (१९४६ :
११) गुणः विद्यापीठः अ'वादः ३५. १॥) १३/७/५८

જિ. ૧. ૧. પ્રિદિશ એકેડેમીમાં હૃદયપૂરકની પ્રશંસા પામેલ, કતાનુકૂળ આશરે
 ૧. ૨. હસકા ૧. પેરનું અષ્ટપ્રકરણી સરસ (વાચ્યેત્ત નહિ પશુ) બોલાયેલ; તેથી
 ૧. ૩. જાળખે આપેતાં કહેવાયું છે તેમ વ્યાખ્યાન નહિ પશુ સાપાય.
 ૧. ૪. ભારતીય સંસ્કૃતિશક્તિને અંગ્રેજીનો સમજો તેથી બાપાંદિ (યાને
 ૧. ૫. ધૃડિયમ એના વ્યાપક અર્થમાં) વિરલ સામર્થ્ય પૂર્વક પૂર્વ પશ્ચિમ ઉભયના
 ૧. ૬. સંસ્કારી વાચકો માટે વાંપરી શંકનાર એક સમજલીન મહાપ્રાણ (માસ્તર-
 ૧. ૭. માર્કન્ડ) એવા એક પૂજ્ય પ્રાચીન ધર્મસંરથાપક વિશે કેટલા સત્ત્વિક
 ૧. ૮. ભાવમયતા ઉપરાંત પ્રાણુચંત પાંડિત્યથી બોલી શકે છે તેનો આંતરિક
 ૧. ૯. સારો નમૂનો છે. જરૂરી નોંધો તથા પુરવણી રાજા સુગમ આપાનંતરને રા.
 ૧. ૧૦. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ સરખાં ધાર્મિક વિદ્યોપાસકનું વિવેક નિવેદન
 ૧. ૧૧. સંગ્રહેતરે બનાવે છે.

अभिज्ञानः आ. राधाकृष्णनृत्यः अ. देशिकः प्र. शुक्ल (1873)
बोरा अ. ४. मुंजर्, रा. आ.

જગત સાહિત્યની જે ગયતર ચોપડીઓ, “ચારીને પચાવવાની
 હોઈ છે” (બેંકન) તેમાંની એકનું “મૂળ” લેખકે સંસ્કૃત આર્ય
 રસપ્રકાશકના ‘મન્દિપન દિલ્લોસોષી’માંના ‘એકે’ પ્રકરણનું મનભર
 આધારપાત્ર, બાધાન્તરકર્તા ધીરજ પ્રવેશક, પરિશિષ્ટ, ટિપ્પણો અદિ
 સહિત, પ્રવેશકને અંતે કહ્યું છે તેમ, “ગીતાજીની સન્તોડપીડાઈ જતા
 ગીતાપરનાં બાળો જ્યાં લગી રચાયાં, સાચા રહેશે ત્યાં ‘લગી’ ભારત
 અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન જીવતાં રહેવાનાં છે.” ખેંટી પાતળ એટલી જ છે કે
 ભારતનાં ખાસ કરીને જીવાન સિદ્ધિતોમાંથી અહીં ચોડાની વૃત્તિ આવી

ચોપડીએ 'આખવાની' કે 'ગળી' જવાની પળ જોઈએ છીએ; પરંતુ જ્યો તેના ન હોય તેમને માટે આના કરતાં સરવતર સાચીય ગીતા-પથપ્રદર્શિની ચુનરાતીમાં લખાઈ નથી.

શ્રેયસી : જ્યાવતી પ્રાણલાભ (૧૯૪૭: એન. એમ. કુમરની. મુબંઈ: ૩. ૪).

જે સ્ત્રી સ્વ-પર ઉભયતુ સાચું શ્રેય સાધી શકે તે જ શ્રેયસી. આ મધ્યવર્તી વિચારની આસપાસ પ્રસ્તુત વારતા સંખાષ છે. આ વિષમ કાળમાં સ્ત્રી-ઉત્પતિ સારિત્વ બાવે, તેમ જ વ્યવસ્થાર દૃષ્ટિએ કેવી રીતે શક્ય છે તેનો સર્વોચ્ચ નિરાડ જરૂર પળ રૂપે ચિતાર અડી રૂપ દૂકાં પ્રકરણમાં, સરકારી ઇનામી બેંકના સામાન્ય પ્રસંગથી વસ્તુની માંડણી કરીને "સ્ત્રીઓના સુખ-ગ્વની કોટ્ટી દવે કપાડે-સાગસે?" એ સર્વ સમાજ દિગ્વિચિન્તકોને સચિન્ત કરતા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે અને વસ્તુ તથા લખાવટની અસરકારક સાદામંથી અપાયો છે. સ્ત્રી વિષયક રાજસ તામસી પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમની વાતોવાળા જે વાનાવસ્થામાં આજે છાત્ર પડે છે તેની માત્રા કમી કરવામાં મુર્ગરંગી મનોરંજનપ્રયુક્ત નો પળ પૂરતી સાધના વડે વાસ્તવિક જગતમાં આચરવી શકે એવી જીવનદૃષ્ટિ તથા જીવનપ્રજ્ઞાથી આગેખતુ દીપક તથા કમળનાં ભાવનામયો ને બીજાં પળ ચિત્રોવાળું આ પુસ્તક સ્ત્રીપુરુષોત્ત સાદસ યાય, એ સર્વે (પુરુષોના દોષ જ્યાં પ્રસંગોપાત્ત-દર્શાવવા જોઈએ તેમ-દર્શાવવા છે ત્યાં કડવાઈ વિના એ કરજ જગતાર્થ છે) એને આંદરપૂર્વક વોચે તથા અનુવર્તે એમ હૃદયથી ઇચ્છીએ છીએ.

કલાકારની સંસ્કારપાંત્રા : રવિશંકર મ. રાવળ (૧૯૪૭: કુમાર કાર્યાલય લિ. અમદાવાદ; ૩. ૪૫).

સ્વ. મેઘાણીએ જેમને એક મમતા ચિત્રકાર ઉપરાંત સંસ્કૃતિકાર તરીકે ચોખ્ખી રીતે જ ચિરદાવા દતા તેવાં કર્તાનાં જીવનના અનેક અનુભવો મૂર્ત કરેલો, જપાત અને ઉત્તર દિશા તથા કુલુના એમના સ્મરણીય પ્રવાસને સુન્દર, વૈચિત્ર્યપુર્ણ વર્ણનોમાં મૂર્ત કરેલો આચરે સાહ્યજલસો પાનાંને સચિત્ર મન્ય એ જાત્રા સંસ્કૃતિવાતા એક

હાસકની, વળી આનન્દ કલોકારની એટલે તેનું ત્યાગે પાનું રસપ્રદ બને છે. પોતે પંચવાનાની (પાસપોટ) ચીમત આપતાં હોય, જુના રનેહીને મળત થતો આનન્દ વળી એમનો પરિચય આપતા હોય, કલા તથા કલાકા કે તંત્રી કે ઇન્જનેર વિશે લખતાં હોય કે પછી થોડી જાણીતી અથાચીપતાવાળા ગિરજા મેન્ડિંગની અમરે સંસ્કૃતિ આપતા હોય, સર્વત્ર આપણાં વિરલ કલામિત્રની કસમ તેમની અનુભૂતિ, જીવનરસિકત તેથી માનવતા પ્રકાશીતી અનુભવાય છે.

સમૂહી કાન્તિ : કિશોરલાલ ધ. મંજરાવાળા (૧૯૪૮ : નવજીવન) માર્ચ, અમદાવાદ ૩૫ ૧૧૧)

સાંપ્રત મનુષ્યજીવનની સમૂહી રચના કાન્તિ તો મનુષ્યસ્વભાવન પૂર્ણયોગપ્રણીત રૂપાંતરથી જ શક્ય પરંતુ જંગમ માટે એવો સોના સૂર્ય જોડે ત્યાં સંગીત માટે મનવની મનોમય એવનાંગત પરિમિત ઉન્નતિ નો માર્ગ ગયાં સાત આઠ માસમાં દિવેની વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુસર્યું સર્વાયતા, આવા પુસ્તકથી દેશોવી સંકલ્પ કતાની જીવનદષ્ટિ શુદ્ધિપ્રદ માનવમનનો પુરસ્કાર કરે છે. તેમને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનો સમીક્ષ માં અંશુભરોમો-તેથી અનુપયોગ છે, પોતે એકચરવાદી છે, હિંદુ (વેદ) ધર્મ મેલું તેમને મોત વહેમ જણાય છે, તથા માતિ-વળી-વિરોધી છે વગેરે કારણે મિનિડિડુ મતો (ધર્મો)ને પાંચું તેમણે વેચીકાએ પેસાર-ચવી દીધ નથી અને જોઈએ જોઈએ એકે રચે તે પાંચું જીવકરજાતની (વૈદિક કેમકાંડરસિકતા) તથા ગાંધીજીની (વાંચટાપૂજા) નિર્મળતા સૂચવી છે આ અધ્યાત્મિકરણે તેમનો મંત્રવ્ય તુરતમો વાંચકોનાં મોટા ભાગને માન નહિં થાય, પણ તેમાં જ આવા પુસ્તકોની ખરી અભૂમિ છે. ખરેખર એવ નિષ્કામભાવી તારસ્થના સંસ્કૃત પ્રભાવે કરીને કેતાં વાંચકોને વિચારતા કર મૂક છે જે એની સૌથી મોટી ઉપયોગિતા છે. તેમને બદલે એટલે બદલોકની, વૈભવી સંસ્કારિતાં ગમતી નથી; સંસ્કરસંસ્કારિતાનાં પોતે અનુરાગ છે. આ કારણે એમની જાડી નિષ્ઠા અને એવા જ દેશપ્રેમની પ્રતીતિ થાય છે; તેથી જ, પૂર્વોક્તિ એમને પક્ષ વારવાર રજૂ કરી પોતે ધર્મ સમાજ, આર્થિક, રાજકીય, પ્રશ્નો તથા બાપાઓ-સિપિઓ સંદિગ્ધ કેળવણીન સમકાલીન કામકાતા બલદારુ હિંદુ સૂચવતા સમગ્ર દેશનું જીવનરસ

નિરપણપદ્ધતિથી કરે છે. પરંતુ એ તક-કે. છત, જે કહીએ તે-મનોમય
ભૂમિકાથી ઉપર જવાની જગ્યાએ નાનું ના પાડ્યા કરે છે. પરિણામે,
એમના મર્યાદિત કહેવા જેવા (પરંતુ માનનીય) આ વાક્યમય જગતની સિદ્ધિ
જાણે-શુદ્ધમાત્રી. પણ શુદ્ધ કર્મયોગ - જે રીતે નીરડી - છે; એવાં. ઉચ્ચ ૧૨
અધ્યાત્મમાનનો પ્રકાર નથી, ભારત્રીય તરી ને; કરતી જગત્કર્મક્રિયા પણ
નથી-જીવનની સર્વાંગ અર્થકે પૂર્ણાંગ દૃષ્ટિમાં હોવી ઘટે, તેથી આમ. છતાં
આવા પ્રયોગોને આદરવાન એટલા માટે કહીએ કે તેમાનો સમાજ દિલકર
નીતિશોધ આજના અદ્ અદ્ સંસારી. જોવાનું, હૃદયશોધન કરવા સમ
યર્થ છે.

વિ. ક. વૈદ

અદ્વાત્માનું આત્મપુરાણ (ગાંધી પ્રકાશન)

મહાત્મા અદ્વાત્મા-પ્રત્યેક આત્માનાં પુરાણ હોય જ. મહાત્માના
જીવનમાં જે નથી હોતું-અદ્વાત્મા-તે અદ્વાત્માએના જીવનમાં જોતાજીવ
બરેડું હોય છે એમ આ પુસ્તકના કર્તાનો રચનાત્મક છે. તેમાં તેમણે
સગભગ પૃ. ૧૨૩માં સુધી, પોતાને આત્મપુરાણ લખવાની પ્રેરણા થી રીતે
અને કેવા સંજોગોમાં યદ્યપિ તે વિનોદી, મર્મોળા દુયકા સાથે, જાણીએ
છે. વીમા-કંપનીના એજન્ટે, તેમને મળીને બધા દર્શાવે છે કે દુનિયામાં ક્યારે
પ્રથમ યા-ધરતીકંપ થયે એ નક્કી નહિ. તેથી તેઓ જાણી વીમો, જીવરાવે
તો સારું! આ પ્રસંગના જ કારણે લેખક એકદમ આત્મપુરાણ લખવા
માંડે છે. એ પુરાણ પછી તેમણે રસભરી નિમિત્તિકાઓ આપી છે. કે જેમ
લખ્યું છે. રચિતા અને વનિતા, કામિની કહેવતપુરાણ; ચરમત વિ
દિવેશ; નવરાનો ધંધો; આત્મસ્વાધ્યા પ્રત્યાદિ. એમાંની ત્રીજી (કા. ૩. ૫)
માં, જૂની કહેવતો જે, અર્થમાં વંચાતી હતી તેનું તાદરશ વર્ણન કર્યું છે.
છેડી (આ. ૩. ૬)માં સૂચવે છે. કે આત્મસ્વાધ્યા એ, કાંઈ દુર્ગુણ નથી.
પોતાને મોટા માનવો ને બીજા માસે મનાવવો એ તો મનુષ્યની સ્વાભાવિક
આકાંક્ષા છે. પોતાની નિન્દા તથા બીજાનાં જવખાણ એ તો તેમને મતે
ગિનકુદરતી છે. 'ક. અને વ. માં જતેની જાતિ એક હોવાથી, બંધાવર બંધ
એસડું ઘણી રીતનું સાત્ત્વ વિનોદમય રીતે જાણ્યું છે.

આ પ્રમાણે, આ કૃતિ આખાજરૂદ્ધ પ્રત્યેકને નિર્દોષ આનંદ આપે
તેવી છે. એમ વગર સંકોચે કહી શકાય.

વિવેચન-માસિક વાણી

વાણી (પત્રિકા અને માસિક) : તંત્રી-પ્રકાશક : સુરેશ જોષી અને મોહનભાઈ પટેલ : પ્રસિદ્ધિસ્થાન : વિક્રમભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલય, આણંદ.

‘વાણી’એ: ગયા, ઓકટોબર માસમાં ‘એક પત્રિકા’ પ્રગટ કરી. ‘વાણી’ ડિસેમ્બર માસમાં એનો પ્રથમાંક માસિક સ્વરૂપે પ્રગટ થયો. ‘એમાં’ એનાં તંત્રી-પ્રકાશકો તરફથી એની પ્રસિદ્ધિમાટે વિશેષ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યો નથી પરંતુ એ અન્તેમાંના આપેલા સાહિત્ય, ઉપરથી એટલી તો પ્રતીતિ થાય છે કે એ ફક્ત સાહિત્યવિષયક લખાણોની હપરગેસાદી એવી પત્રિકાઓ છે: અને ખૂબ જ ગિરાનીના ‘simple living’ and ‘high thinking’ની ઉમદા ભાવનાથી. સેવા કરવાના કાંડ સેવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યની દરિદ્રતા ફેડવાને દીધોયુ ખની એનાં કાંડ પૂરવાને એ સમર્થ થાઓ એવી અંતઃકરણની સદ્ભાવના છે.

પત્રિકામાં પ્રગટ થયેલું અંશ સાહિત્ય અંબાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે. આખ્યાનકાવ્યની શૈલી કેવી હોવી જોઈએ એનું વિશદ્વંતી મુદ્દાવાર નિરૂપણ શ્રી. ડૉ. રં. મોકડે ‘આખ્યાનકાવ્યની શૈલી’ એ નામના લેખમાં કર્યું છે. પ્રત્યક્ષ કથન, અભિનેયતા, અધીરાઈ, કાલવેગ, વસ્તુ-ગૂંથણીમાં મૂર્તતા, નાટકત્વ, આદિ તત્ત્વોની આખ્યાનકાવ્યમાં અગત્ય અને આવશ્યકતા સમજાવી છે. પત્રિકામાં એ નામ વર્ગરેના લેખો છે. તેમાંનો પ્રથમ લેખ ‘આપણું વિવેચન’ એ શીર્ષક હેઠળનો છે. એમાં ‘વિવેચનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી રહેલી અરાજકતા’ સામે લાંબગતી ધરવાનો નીડર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને એ લેખ વિવેચનરસિકોને માટે ખરેખર મનનીય અને માર્ગદર્શક બન્યો છે. બીજો લેખ એ શ્રી. ઇન્દુજાન ગોધીકૃત ‘ખંડિત મૂર્તિઓ’ વિશેના પ્રદારક-વિવેચનો છે અને એ પ્રકારના વિવેચનનો સચોટ નમૂનો છે. ઇન્દુજાનની કેવિતાની, ડૉ. જોનસને અને જોષીની પ્રદારક-વિવેચનપદ્ધતિથી, સારી ચેડે ઝાઝાણી કહાડી છે. એ લગભગ આખું એ વિવેચન કિટુભાષી અને ઝીકું. ટીકોત્તમકે જ છે. વિવેચનમાં વિવેચકની સૌન્દર્ય-સૌમ્ય દષ્ટિ જળવાઈ નથી અને કેવિ પ્રત્યે લમ્બદંડીની નજરે જોવાયું નથી. ‘ગુજરાતી સાહી’ જેવાં હૃદયગમ કાવ્યોનાં મુલકલો

અને મુદ્ધમાન એવો એ માર્ગ ગુરુ માનસ અને સમભાવનો છે, જેનાથી પ્રત્યેકે વિચારવૈત અને સહૃદયી મનુષ્ય અનિમ સુખને પ્રાપ્ત કરી શકે છે
 "This possession is a pure mind and good will. These afford secure holding ground in the storms of life and they are the primary condition underlying any really satisfactory conduct as equally they are best safeguard against the tortures of remorse They are the essential of every genuine science and they are equally a sure standard by which to measure the ethical value of every individual"

Those who are ever striving forward
 Them we can save

ભા. ક. વૈ

એક ઉદ્ગાર

આત્મન —

બાલ્યવય પસાર થતી હતી અને હૃદયમા વિમન સરકારી બેવોના ખીંજકુરો પાંગરતા હતા અને જીવનની આ અણુભોમ પળે તુ આવી મળ્યો અને હૈયાનો એ પ્રમળ માર્દવમયો કુસુમાકુરોને તે તારા-હૈયાના મૃદુલ-શાલ્યઝરણા વડે જલસિયન કરી પ્રકુલ્લિત કરી નેધારે એ સુવાસિત પુષ્પો તારા જીવન રસને પોતાની મધુરી સુવાસથી ભરી દેવાને ઉત્તાહિત થયા છે ત્યારે-તુ આ અભાગીને ત્યજ દૂર દૂર ક્યાં જતો રહેવાને તૈયાર થયો છે ? અને હવે તો મારા જીવનમા દરેક પળે તુ જ યાદ રહ્યો છે અને યાદ-પણ ક્યાં ન રહે ? જ્યારે હૃદયના મૂઝવણભર્યા દિવસો પસાર થતા હતા ત્યારે એ કુમારભર્યા હૃદયભાવોને તે પ્રેમભરી કાળજીથી સલાહ આપતા હતા ત્યારે જગતમા જ્યારે બધા મારા પ્રત્યે અવિશ્વાસની કંડવી નજરે જોતા હતા ત્યારે તે મને હૃદયની માનસી અદ્વાયી નિંદાઓ હતો, ને અપ્રમુદ પ્રેમજ્વાળા પાન પાઈ સિયર ઊભો રાખ્યો રહેતો

તારા કરુણાથી હસકાતો હૃદયને મધુર ઉરભાવથી જોતાં હું મુગ્ધ થયો હતો. પરંતુ તારા મૂક આંધરણીથી ઢંકાયેલા અંતરગત હૃદયભાવોને નથી નિહાળતો ત્યારે આ મજાની જિંદગીનીમાં ઢંકેલુતા આવતી લાગે છે. અને જીવનરસની, સનાતન મિદાસ જીટી જાતી લાગે છે, અને જ્યારે જીવનમાં આવો નિર્ભેજ સ્વાસ્થ્ય રહિત આનંદ નથી હોતો ત્યારે આ વિષાદ-ભર્યા ઢંકા માનવજીવનમાં શું રહે છે ?

તારા હૃદયના મૃદુલ કમનીય ભાવોમાંથી તું મારી કાવ્યમય જિંદગીમાં અદિતીય-સનાતન આનંદની ઊભો જિંદગી પ્રેરે છે. અને ત્યારે તારા હૃદયના સુંદર ભાવો મારામાં કવિતા જન્મ કરે છે. અને મારા આર્દ્ર દિલને સૌન્દર્ય અર્પે છે. તારા હૃદયનું એક મૂમતાભર્યું હૃદય-મને મારા હૃદય-સ્વપ્નને સિદ્ધ કરી બતાવવા સમર્થ છે અને ત્યારે સમજાય છે કે તારી સાથેનો સંબંધ એ કેઈ મધુર સ્વપ્ન નથી. અને જો કદાચ એ સ્વપ્ન હોય તો એવું જીવનરંગી સ્વપ્ન હું દરેક જન્મે માંગ્યા કરીશ. મારા શુદ્ધ જીવનમાં તારા હૃદયના જિર્મિભર્યા ઉદ્દાગ-મને સદાયે આત્માનો દિવ્યાનંદ આપી રહ્યા છે. અને તારી સાથે ગાળેલા એકરાગી દિવસો આ મારા જીવનની એક અમૂલ્ય કમાઈ છે. અને તારા જીવનસાન્નિધ્યમાં પસાર કરેલી લાગણી અને ભાવની એકતા અર્પતી રમ્ય પળો એ મારા જીવનનું સાચું ધન છે. આ અસંસ્કારીને તારા સુંદર રંગભર્યા ભાવો એ આપેલું એ સાચું સંસ્કારધન છે.

જીવનની દરેક પળ મેં તને સમજવામાં અને સમજાવવામાં ગાળી છે. અને મારા એ પ્રયાસોમાં મેં જમતનો પ્રયત્ન ચુમાળ્યો છે. પરંતુ તારા જીવનસાન્નિધ્યથી પ્રાપ્ત થયેલી હૃદયસુંદરતાની અપ્રતિમ બેઠથી હું એ બધું હસતો, વદતો, સદન કરું છું. તે મને સદાયે આપેલી લાગણીભરી ભાવકવિતામાં મને મજા મળી છે. હૃદયના પ્રેમભર્યા આંસુ મેં સદાયે એ કવિતાનાં ગાન ગાવામાં વંદાઓ કર્યાં છે. જીવનના અંત સુધી એ જિર્મિભર્યા કવનો હું તારા પ્રેરણાદાયી હૃદયસરમાંથી ઝીલ્યા કરીશ અને મારાં પ્રજ્વલં રંગી આંસુનો મુગ્ધાસિત પ્રવાહ સદાયે આનંદભરે તારા હૃદયને બીજવતો વેદ્યા કરશે.

हिन्दुस्थानના રસ્તાઓ માટે બનાવેલી

ઉત્તમ પ્રકારના ફિનીશ અને મુધાગ વધારા માથે હાલમાં મળતી હિન્દ સાઈકલો અગાઉ કરતાં સારી ક્વોલિટીની છે. રીબન્ડર્સ ફ્રેલ ફ્રેક્સ અને ફ્રેમ સાઇકલને હિન્દના રસ્તાઓ માટે વધારે અનુકૂળ બનાવે છે.

બ ના વ જા ગ ઓ—હિન્દ સાઈકલ્સ લીમીટેડ

HIND *Industries*
Co. Ltd.

મુંબઈ ઇલાકાના સોલ એજન્ટ્સ,
નેશનલ ટ્રેડર્સ

૩૪૫, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

તમારે ના વેરી, પણ જગતનાં વેરે સહ, હા,
તમે બાંધી સત્રુવટ, પ્રણયની વેદી રચવા
ચહું, વિશ્વે અદિ સમ વિરચવા શાન્તિસદન.
મધ્યા એ સંગ્રામે કવચ ધરીને માત્ર પ્રભુનું.

હજ્યા એ સંગ્રામે ! પ્રભુચક્રી જ આ ત્રાણ જીતયું ?
તમેને વીંધી ગે સનત, કરુણા એ શું પ્રભુની ?
મનુષ્યે જંગેલાં પ્રણય-સતનો સિદ્ધિપથ આ,
અસત-હરતે યાવું સતત હત, એ અન્તિમ પથ ?

હજી રેતી પૃથ્વી, પ્રગટ ધરતીનાં રુદન શા
હતા બાંધી, એને મત કરી, પ્રભો ! તેં રુદનને
પ્રધાયાં. ક્યારે એ રુદન સિમતમાં ના પકટશે ?
કહે, પૃથ્વી અથે પ્રગટ તવ આનન્દ ન થશે ?

પૂણીથી પૂણી એ તારા સત્વ આનન્દનો ઘટ
અમુણ્ય, ધરતી-તીરે પ્રગટાવ, મહાનટ !

સ્વ. કેગકેરકૃત 'મૃત્યુને'

(જીઆ આ અકતું પૃ. ૧૦ સુ)

દિસેં હાએ મૃત્યુ પરિ ન બિવવું તો મજ શકે
તવાયા બેટીએ અસત મેજાં શાનયિ નિહે,
પ્રવેશે રાની જે ધરુનિ ચ શતપ્તી નિજ કરી,
ન બી તો વાધાઝા પરિહસુનિ સુસ્વાગત કરી.

મહા જન્મા ચેતાં તનુમરણ કાયાં રક્ષકણ,
દિસેં પાંખાં ભૂતી પરત કરશે તે નિજ કણ,
તદાધારે સૌખ્યે સંતત નગલો તે મજ પુરે,
તનુત્યાગા એસા ધેતર અનુભો માર્ગયિ પુરે.

લાં બું આ યુ ધ્ય
મુંદર રમરણશક્તિ
ખલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંડુ.

કેસરી જીવન

વાપરે

જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસમિદુર, અલંક
તથા ખીન પૌષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનમરના એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ્રં. આખાચોક

Creator¹

A giant figure carved from the rock of Night
Chiselled with poignant fires of Sun and Moon,
A body outlined with a measureless might,
Where heaven and earth have joined their spiritrune.

A myriad streams, flow from his luminous feet
To elemental spheres of voiceless hush
Where nascent worlds are rhythm'd to one heart-beat,
Lit with creation's primal roseate blush

He stands behind the leaving stress of the hours,
A tower of triumphant Force and Light,
A lonely peak crowned with the infinite
Hiding within a passion-heart of flowers.

Lightening our shadowy blossom of life his grace
Hews fro earth's clay beauty of a white-moon face.

પ્રભુનું ધન કથાસાર

“ પ્રભુનું પરમ ધન તે પ્રેમ, અને તે અમૂલ્ય હોય છે. તેનું દર્શન આ નવનકશા કરાવે છે. પ્રભુનું ધન ધરતીનું ધન આપનાથી નથી મળતું અને તે ખૂટતું જાય નથી. આ નવેકકંઠામાં આપણે એક કરોડપતિ ડોસાનું જીવન કેવું હતું અને પાછળ જતા કેવું બને છે તે દર્શાવેલું છે. ડોસાનું નામ ડેવિડ છે. તેને એક મિત્ર છે. તેનું નામ વેસિ છે. ડેવિડનો જન્મ વર્જિયાનામાં થયો. તેને માગાપ હતું. એક નાની બહેન હતી તેનું આગપણ સુખથી પસાર થયું હતું પણ વીસ વરસની ઉંમર થતાં તેણે વેપાર માર્ગે સંવિધામાં તે સખપતિ થયો એ ધન

¹ સુબાર્જન શ્રી-અરવિન્દ-સર્કલે. પ્રકાશિત, નીરદલખુંદત “સમ-બદામન”-માથી (૫૬)

HOMOEOPATHY

BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—says EMERSON

"May have greater weight than Labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or pline is indeed 'dynamic' in its effects and in its application and result in medicine. It undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the Medical Materia the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and lay man should make it a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned, Homoeopathic Pharmacists and
Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

નેણે મેળવ્યું હતું તે પ્રમાણિકપણે મેળવ્યું હતું, મિલિ કે કોઈ માણસના પેટ પર પગ મૂકીને, જુવાન કમરે ઉત્તર પાસેથી તેને બે છોકરા હતા. પત્ની કુદરતની હતી-તેથી તેઓએ કંઈક વગર છુટાછેડા લીધા અને છોકરા વહેંચા હતા, તેઓ પણ મરણ પામ્યા. હવે રહ્યો એકલો ઉવિડ. તે પણ ધરડો ધવા આવ્યો. લગભગ સીતેર વર્ષ યથાં હશે.

એક વખત તેનો મિત્ર વેસિ અને તે જાને જાનો કરના હતા ત્યાં ઉવિડે એક પ્રશ્ન કર્યો કે આ ધન જે મેં મેળવ્યું છે તે મારા ગંધા પછી કેને આપવું અને તેનો ખરો વારસ કોણ કરેલાય ? માગ જાને પુત્રો તો મરણ પામ્યા છે. ત્યારે વેસિએ કહ્યું કે “વીજ કરી જાઓ તેમાં જેનું ન મ હોય તેને મળે ને તે નહિ કરે તો તમારી મિત્રકત સરકારમાં જશે.” ત્યારે ઉવિડ કહ્યું કે “વીજમાં કોનું નામ લખવું તે મને સમજાતું નથી કારણ કે અત્યાર મુખીમાં મેં જે માણસો જોયા તેમાં મને સાચા પ્રેમની લાગણી જેવું કશું જ દેખાયું નથી. માત્ર પૈસાના જ સદુ લોભી હોય તેમ મને જાણ્યું છે.” ત્યારે વેસિએ કહ્યું “હતક પુત્ર હોયો.” તો તે હવે ઘણા માથાપ પોતાના પુત્રને વેચવા તૈયાર છે. પણ તે કેવળ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર જ” આમ વાતચીત ચાલે છે પણ છેવટ તે નક્કી કરી શકતો નથી. હુસી મોરેજ નામની છોકરી સાથે તેને પ્રેમ થાય છે. તે છોકરી તેને સારી લાગે છે. તેના માથાપ તેને ઉવિડ ડોસા સાથે પરજાવા મંગિ છે. તે પણ તેના ધન ખાતર પણ ઉવિડ નાં પાડે છે.

આમ વિચારોની પરંપરા તેના મગજમાં ચાલ્યા કરે છે. છેવટે એક દિવસ તે કુદરત જોવા નીકળી પડે છે. પોતાની લાખોની દોહલતો પણ વિચાર કરતો નથી. અને ચાલી નીકળે છે.

પહેલાં તે એક ગામડાં જાય છે. ત્યાં તેને એક માણસ મળે છે. તેનું નામ મેટ પીડ હતું. ઉવિડને ઘાઉં પેલા માણસે તેને દવા આપી તેથી તેને શક્તિ આવે છે. તેને મેટ પીડ એક વીથીમાં કાઢી જાય છે. ત્યાં પણ અનેક માણસોનો સમાગમ થાય છે. તેને ગરીબ જાણી ત્યાંના માણસો તેને મદદ કરે છે. ઉવિડે પોતે લીધેલા પૈસામાંથી તે જુદા રાખે છે. વીથીમાં તદ્દન બેપરવા મોટરમાંથી કું ખૂન, એની મોટરથી

ઓરીએન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

'સી' બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલીયા ટેન્ક ફાઉન્ડેશન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રંગ, સ્ટેન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ.

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર.

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રંગ, કંટીંગ અને એક્સપોઝેશન

મિસ્ત્રી રશીદ ગાપુર

આર્યન સ્ટીલ એન્ડ બીલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટર.

ધમારતને લગતું લોખંડનું દરેક કામ, જેવું કે 'ખારી' તથા દરવાખની ગ્રીલ, લોખંડનો ગોળ દાદર, તથા રેલ્લો, કમ્પાઉન્ડની ફેન્સીંગ, ગેલ્વેનાઇઝેડ તથા પેઇન્ટેડ અને એલેસ્ટીસ સીમેન્ટ-શીટસ ભેમાડનાર નેમજ બાલ, ચાંબલા, એંગલટીઝ, ગોલ્ડ સ્ટીલ બીમ અને લોખંડના કાલેષ્ટીબલ દરવાખ વિગેરે બનાવનાર તથા બેસાડનાર તથા ગ્રીમેન્ટ રોકેટ રોડ એક્સપર્ટ.

"વ્યાજબી દામ અને ઉત્તમ કામ"

Trial Order is Solicited.

નિમ્ન માટે લખો:—

નંબર ૩૨૩ ટેક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૮

કારખાનું

નં. ૫૮, કુંભરવાડાં છઠ્ઠી ગલી, મુંબઈ ૪.

જેનો દીકરો મર્યો હતો, તે ટોમ કરે છે. આગળ જતાં એક ચાલી નામનો ઘવાયેલો ફતરો તેને મળે છે, તેને બાજે - કોઈકે લખ્યું હોય છે કે 'આની સંભાળ લો' એટલે તેને પણ સાથે લે છે, અને તેને છેવટ સુધી પાળે છે. પાછો બીજા ગામડામાં આગળ જાય છે ત્યાં તે એક વીણીમાં જીતે છે ત્યાં પણ ડેવિડને બધી આઈ મળે છે. ત્યાં તેને તે બાઈ 'હવા સારી નથી અને વાવાઝોડુ થશે' એમ કહે છે તોપણ તેને આગળ જવું હતું એટલે તે બાઈએ ના કહેવા છતાં તેનો ઉપકાર માની ત્યાંથી આગળ જતાં તેને સખત તોફાન તથા વાવોઝોડાનો જખ્ખર ઝાટકો લાગે છે, તેની દીન દશાનું તેને ખાત નથી હોતું. ત્યાં બેભાન અવસ્થામાં તે પડ્યો રહે છે, સાથે તેનો ચાલી પણ લાય છે, એટલામાં પાસેના વેરકુમ ગામડામાંથી ચાલીના બસાનો અવાજ સાંભળી એક છોકરી જેવી આઈ દોડી આવે છે, તે આ બન્નેને જુએ છે, તે એને પોતાને ત્યાં લઈ આવે છે, સખત ઇંડીથી અને વરસાદથી ડેવિડનું શરીર સાત અઘણ થઈ ગયું છે. આ છોકરી જેનું નામ મેરી હતું તે તેની ખાસ સંભાળ લઈને તેની આકરી કરે છે, થોડા વખતની આકરી પછી ડોસાને શક્તિ આવે છે, તેને યાદ છે કે આ છોકરી કોણ હતી કે જોણે મને જીવનો રાખ્યો, પણ ખરેખર તે છોકરી ખૂબ જ ગાથાળુપણે ડોસાની આકરી કરતી હતી. ડોસાને મન તે દીકરી હતી અને મેરીને મન ને ખાત, હતો. ડેવિડ તેને વારે વારે આપની વાદ આપતો હતો. અદિયા ડેવિડ ટોપસા શીખીને તેના જેવે પેસા આવતા હતા તે મેરીને આપતો હતો. પેલી ધુમી ચોરેલે તરછોડેલા એંગસરે નામના માણસ સાથે ડેવિડને પરિચય થયો હતો. તે માણસ જે હતો તે પેલી ધુમી ચોરેલથી તરછોડાયેલો હતો. એંગસરે અને મેરી એકબીજાને પરજીવા માંગે છે. અને ડેવિડને વયમાં રાખીને તેઓ એકબીજા સાથે સંજંઘ બાંધે છે.

અદિયા ડેવિડ સાચા પ્રેમ તરીકે મેરીને મળે છે. ડેવિડ એંગસ અને મેરીને પરજોશા લેવા માંગે છે પણ એંગસ દમખાના પાડે છે. પોતે લખેલી ચોપડી પૂરી થયા પછી કહે છે.

એક દિવસ મેરીને ન ખજાર પડે તેમ ડેવિડ કાઈ બીજો ઠેકાણે ચાંચ્યો ગય છે. અદિયા જ્યારે ને પડેલવડેલો લંડનથી નીકળેલો ત્યારે તેની સાથે

FOR MODERN

SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.,

No. 381, Hornby Road, BOMBAY

THE MALL, LAHORE.

८. नं. २६७४

रेलीग्राम : "वाल्सज"

आर. ओरछवत्तादनी के.कुं.

श्रीहंस वंगरे मिस-निर्माणा सामानना वेपारीओ.

८६, नागदेवी स्ट्रीट

सुंभध नं. ३

થોડા પૈસા લીધેલા તે બંડીના અસ્તરમાં સૂઈ જી લીધા હતા તે પૈસા તથા બીજી લંડનમાં મીલકત હતી તેનું વીંચ તે અદિયા કરે છે. અને બીજા બધા એમ માનતા હતા કે કેવિડ મરી ગયો છે. પણ તેમ ન હતું. તેને બંધાવા નહોતું દેવું કે પોતે પોતાની મીલકત મૂકીને ચોડ્યો ગયો છે.

અદિયા વીંચ કરે છે. તેમાં તે મેરીને પોતાની સંધર્ગ મીલકતનો વારસ કરે છે અને વંદીલની સહી કરાવે છે. સાચે પાછો તેનો જુનો મિત્ર વેસી ઉપર પણ કાગળ લખ્યો હતો કે મારી સંધર્ગ મિલકતની વારસ મેરી ટીન જે તમને આ કાગળ આપે તેને આપજો.

કેવિડ પાછો મેરીને ત્યાં આવે છે. થોડા વખતમાં તેનો દેહ નમજો પડે છે. તેણે મેરી પાસે વચન માગ્યું હતું કે તારી પાસે જે પાકીટ છે તે તું તેના ઉપર સરનામું ક્યું છે ત્યાં તું પડોંચાડજે, મેરી તેમ કરવા દા પાડે છે. થોડા વખતમાં કેવિડ મરણ પામે છે. મેરી પાકીટ ન્યાં પડોંચાડવાનું હતું ત્યાં લઈ ગઈ. ત્યાં મેરીને આ બધા બેઠી બમર પડે છે. મેરીને આ જાણી દુઃખ થાય છે. મેરીને લાગે છે કે આ બધા પૈસાની મારે જરૂર નથી. તે વીંચમાં એંગસરેનું નામ લખાવી લે છે.

મેરી પાછી પોતાને મામ પાછી આવે છે. એંગસ રેને બંધી વાત કરે છે. હવે એંગસરે તેને પરજીયા ના પાડે છે. કારણ કે તે હવે લાખોની મીલકતનો વારસ યઈ હતી. મેરીને આ જાણીને દુઃખ થાય છે. તેને દુઃખી મૂકીને એંગસ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. એક રીતે મેરી પણ એંગસ મૂકીને ચાલી જાય છે. છેવટ પાછો એંગસને વિચાર આવે છે તે મળવા જાય છે. તે મળતી નથી. છેવટ દરિવા ઉપર મેરી તેને મળે છે અને બન્ને પાછાં ઘેર આવે છે. એક કરોડપતિને પૈસાની ખાતર નહિ પણ પોતાને ખાતર ચાલનારની જરૂર હતી. તે શોધવા નીકળે છે અને આખરે સફર થાય છે. મેરી પણ ધરતીના ધનને માનતી ન હતી. તેને પણ પ્રભુના ધન તરફ વધારે આધર્ય છે.

હીતિદા વિ. વૈદ્ય

મોક્ષનાં પાણી :	સમરભૂમિ :	આરબના પાસા :
નંદકુમાર પાસે	મરાઠી મરાઠી તોલેખકો	મનવીની મેલી મુંદો
મેલી નારીત્વની મંગ	પ્રા.ના. સી. રૂડેની	નહિ પશુ માત્રીકની
અને માનવતા	છવનસંપ્રદાયમાં મૂલતા	મરજી અંખરે પ્રમળ
મેખતી નુવલુતની	શીખવતી દાડીકુચના	પૂરવાર થાય છે, એમ
દાતી પ્રલુપ્તભાવનાની	દિવસોની દિવસરૂપ	સાચીત કરતી રોમાંચક
ગભરપૂર રંગદર્શી	રાષ્ટ્રીય નવલકથા ઉંચા	અને રહસ્ય બંધપૂર
ગ. વાંતો મનોદર	કાગળઃ દિરંગી નેકેટ	સનસનટીબરી સાગાશક
૩૧. ૨-૮-૦	૩૧. ૨-૮, ૦	વાર્તાઃ મુંદર ગેટઅપઃ
અલિસાર	મેલીનાં પાન	૩૧. ૪-૮-૦

અલિસાર	શ્રી અવિનાશ વ્યાસ	લલિતનો લલકાર
મનમુખલાલ એવે	કૃત પ્રેક્ષકોની પ્રથસા	૨૩. લલિતજીની કોમલ
પ્રાસાદિક અને	પામેલી, તપ્તા લાયક	પદાવલી અને અપૂર્વ
ડી. કાઓનો તદ્દન	નવ ગીતનાદિકાઓઃ	બાવમાધુર્યથી નીતરતાં
સંપ્રદ. ચન્દ્રહતઃ	મીરાંમાધ. જૂખ, પરા-	મુગેય ગીતો અને
આકેયક રૂપરંગઃ	કાટી, સોનાનું આંગ્ર,	કાઓનો સંપૂર્ણ દર્શકાર
	રાંગેલીલા પરીક્ષા,	સંપ્રદઃ ૭૦૦ પાનાંઃ
	કાળમેરવ વૈષ્ણવજન,	
૩૧. ૩-૮-૦	૩૧. ૨-૮-૦	૩૧. ૮-૦-૦

જેની વર્ષોથી રાહ જોવાતી હતી તે
 પ્રાચીન જ્ઞાનસંકોરનો વારસો

પ્રવીણ સાગર -
 મં, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આદિ સકળ શાસ્ત્રોના સારરૂપ સંગ્રહ.
 વહાર, નીતિ, સહાયર, યોગ વગેરેનો જ્ઞાનસંભાર, પ્રવીણ અને
 જરૂરી અમર પ્રેમકહાણીના સ્વરૂપમાં હૃદયગ્રમ રીતે આપી રહ્યું થાય છે.
 હિન્દી ટીકા સાર્થે ... બુદ્ધ નકસો શીકીકમાં : છે.
 ત નવી આવૃત્તિ ... ૧૨૫૦ પાનાંઃ ૩૧. ૧૫-૦-૦
 રાપોળે શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતાનું સમ્પ્રેરણા સભે લાલેખતી ધરતું
 હાસ્ય અને કથાશ્રમરપૂર તદ્દન નવું નાટક ૧-૦-૦
 કેટલુંક ચિરંજીવ સાહિત્ય
 રીચંદ્ર ભાગ ૧ લે. દસમી આવૃત્તિ ૪-૮
 રીચંદ્ર ભાગ ૨ લે. નવમી આવૃત્તિ ૩-૦
 રીચંદ્ર ભાગ ૩ લે. છઠી આવૃત્તિ ૩-૦
 એમ. ત્રિપાઠી લિ. બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ :
 પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

માનસી

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

જુન ૧૯૪૮

આ અંકમાં

ધનસુખલાલ મહેતા

‘સુન્દરમ્’

રમેશભાઈ પટેલ

ઠાકોડલાલ નાયક

સુરેશ જોષી

મોહનલાલ પટેલ

આનંદ

રમનીકાન્ત મોદી

ભગવાનલાલ મોંડલ

હરીન્દ્ર દવે

દેશબળ પરમાર

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

ભાઈલાલ ઠાકોરી

ભદ્રપ્રમુખ વૈદ્ય

કુંજાવહારી મહેતા

અંબકલાલ વ્યાસ

પારાશર્ય

વિદ્યુતરાય દેસાઈ

ભૂપેન્દ્ર વકીલ

રોખ્યાદમ આયુર્વાલા

પ્રકાશન-સ્થાન

આનંદ પ્રેસ :: સ્ટેશન રોડ :: ભાવનગર

કપાન મંત્ર

એકતાની ખરી ભૂમિકા

જગન્નાથના આ રથનું મૂળ નામ 'સમાજ' નહિ, 'સંઘ' છે. વળી એ 'સંઘ' એટલે બહુમુખી અને સિધ્ધિ એવો જનસમુગય કે જનતા નહિ, પરંતુ આત્મજ્ઞાન અને ઇશ્વરજ્ઞાનની એકમુખી શક્તિ દ્વારા આનન્દપૂર્વક રચાયેલી, કોઈ પણ પ્રકારના બંધન વિનાની છતાં અસ્પૃશ્ય એવી 'સંઘર્ષિ', 'ભાગવત સંઘ'.. પ્રાકૃત સમાજનો પાંચો ભેદ ઉપર મંડ થયેલો છે. એ ભેદની ભૂમિકા ઉપર જે એકતા ઊભી યાય છે તે ગાંધિક હોય છે; અનિશ્ચિત અને અસ્થાયી હોય છે. આદર્શ સમાજ આથી ઊંચી રીતે રચાય છે. એના પાયામાં એકતા હોય છે. એમાં જે મિત્રતા કે પૃથક્ભાવ પ્રગટે છે તે આનન્દની વિવિધ લીલાને ખાતર હોય છે. ભેદને ખાતર નહિ. પ્રાકૃત સમાજમાં દેખાતી એવા રચૂલ પ્રકારની હોય છે. મનથી નિયંત્રવેલી કે પરિસ્થિતિમાંથી જન્મેલી હોય છે. આદર્શ સંઘમાં આત્મામાંથી પ્રગટતી એકતા એ જ પ્રાણરૂપે હોય છે... જ્યારે સમઘિમાં રહેલા વિરાટ પુરુષની પ્રેરણાથી જ્ઞાન કર્મ અને ભવિત્તો સમન્વય થઈ માનવના આત્મામાં રહેલી એકતા પ્રગટ થયે, ત્યારે જગન્નાથના રથનાં ચક્રો જગતના માર્ગ પર ગતિ કરશે. એના પ્રકાશથી દિશાઓ આલોકિત બનશે, પૃથ્વી ઉપર સત્યયુગનો અવતાર થશે, મર્થ માનવની આ પૃથ્વી પ્રણુનું કોડાંગણ, ભગવાનની મંદિરનગરી, temple-city of God, - આનન્દપુરી બનશે.

[શ્રીઅરવિન્દ: 'જગન્નાથનો રથ' પૃ. ૬-૮.]

વિષયદર્શન

વર્ષ ૧૨: અંક ૨ : : પૂર્ણસંખ્યા ૪૬
જૂન ૧૯૪૮ (૫૩૮, નવેમ્બર. ૧૯૪૮)

સર્જન અને નિબંધો

સ્વાધીનોની પરાધીનતા (અમલેખ) વિ. ક. વૈ. ૧૭૩
મનન (વિવિધવિષયક તોષ-સંગ્રહ) ,, ૧૭૭
કાવ્યમન્દિર ૧, ૨, ૩. (આનન્દ; 'સુન્દરમ્'. ૨. મોદી;
ભ. લ. માંકડ; ઢ. દવે; જી. દા. વડોદરા; વિ. ય. દેસાઈ; શે. આણુ-
વાલા; દે. પ. ચં. બાસ; પાશ્વર્થ.) ૧૮૯, ૨૭૧, ૨૯૪.

સ્વ. સર લલિતુભાઈ શામળદાસ (ચરિત્ર) ધ. ક. મહેતા ૨૧૦
ક્રાન્સિસ થોમ્પસન (જીવન-કવન) 'સુન્દરમ્' ૨૨૧.
ઇન્દ્રના આશ્રયે (વેદકાલીન કથા) પ્રા. સુરેશ જોષી, પ્રા.

મોહ ભાઈ પટેલ ૨૩૧,

વિશ્વામિત્રી (નાટિકા) પ્રા. ભાઈદાસ પ્ર કોઠારી ૨૪૬

ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય (ઉત્તરાવલિ) વિ ક વૈ. ૨૫૧

આદિવાસી સાહિત્યનાં લક્ષણો (માનવવંશશાસ્ત્ર) પ્રા.

દાકોરભાઈ બા. નાયક ૨૬૧

નિકષ

નવલિકામાં નવી બાંત (પ્રા. રમણભાઈ ઇ. પટેલ) ૨૭૪

“આતિથ્ય” (પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી) ૨૮૦

કાપડશાસ્ત્ર (ડૉ. હેમ્બ્રમ્બ ક. વૈષ) ૨૮૫

આકર્ષક અને રસપ્રદ (પ્રા. કુંજવિહારી મહેતા) ૨૮૭

બે નાનાં પદ્ય-પ્રકાશનો (ર. જી. વે.) ૨૮૯

શ્રી અરવિન્દ-સર્કલનાં નવાં પ્રકાશનો (વિ. ક. વૈ.) ૨૯૦

રણછોડલાલ અને બીજાં નાટકો (“ ”) ૨૯૨

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર: ૧, ૨, ૩, ૨૯૩, ૩૩૨, ૩૩૭

મનન-પૂર્તિ (બ. ક. વે; જી. એ. સંજાના; પારાશર્ય; વિ. ક. વૈ.) ૨૯૬, ૩૨૨

મુંબાઈ ... ૩૧૩, ૩૩૮

પ્રાસંગિક મનન ... ૩૩૩

મન્દિરવૃત્ત ... ૩૩૭

શુદ્ધિ પાઠક ... ૩૪૦

બાહ્યરખખરો

વિશ્વદર્શન: ૧૯૪૬-૪૭ (પૃ. ૩૧૭.); ઝંકુ કામંસી (૩૧૯); રોય કંપની (૩૨૧); આરં. હોલેજ; મિ. રશીદ ગકુર (૨૨૩) S. D. Marker, આર. ઓચ્છવલાલની કં. (૩૨૫); ત્રિપાઠી લિ. (૩૨૭) Mehta Nanavati & Co; રતિલાલ ત્રિવેદીનાં પુસ્તકો (૩૨૯); વિદિસાપ્તકસ (૩૩૧).

માનસી ગ્રન્થગ્રંથી: તંત્રી વિજયરાય કં. વૈદ્ય. નાનપરા મેઘન રોડ, સુરત. શાખાઓ : એન. એમ. ત્રિપાઠી લી. મુંબાઈ; ગાંડીવ મુદ્રણાલય સુરત; સાધના પ્રેસ વડોદરા; રા. હામોદર કે. બટ પોરબંદર; આનંદ પ્રેસ-ભાવનગર. લવાજમ રૂ. ૫-૮-૦. પરદેશમાં રૂ. સાત; છૂટકનો રૂ. ૧-૮-૦

માનસી

અર્થ ૧૨, અંક ૨] [જુન ૧૯૪૮

સ્વાધીનેની પરાધીનતા

૧

હિંદુ સ્વાધીન થયું છે; હિંદુ પરાધીન છે. જેટલી રાજકીય સત્તા હાથમાં આવી તેટલું, એણે ઉપજાવેલ નવા વાતાવરણ પૂરતું, સ્વાધીન બાકી બધી રીતે પરાધીન. એ સત્તા કયા કેવા સંજોગોમાં અપાર્થ-લેવાઈ, આપનાર પક્ષના કેવા તે શુદ્ધ નહિ તેટલા મલિન-તેથી, કહે છે મિશ્ર-માનસથી એ અપાર્થ અને લેનાર પક્ષ બંદે પક્ષોની અવિચ્છાદ તથા અદીર્ઘદર્શી મનોવૃત્તિથી એ લેવાઈ—આ બધું વિચારતાં કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત, ચિન્તકને એમ લાગ્યા વિના રહે તેવું નથી કે પરદેશી સત્તાને સ્થાને જે સ્વદેશી સત્તાધારીઓ અસલ જરતખંડના બંને નવા સંજોગોમાં આવ્યા તેઓ પોતાપોતાના આગલા રાજ્યતંત્રનો જે વાસનાયુક્ત મારસો પામ્યા તેને જ તેઓ જોઈ રહેતા રીતે પરાધીન બન્યા છે, તે બીજી રીતે જોતાં, એમનામાં કાર્ય કરતી પ્રકૃતિના જે અદીર્ઘ નિમ્ન બળને વશવર્તી-તેથી, પરાધીન-તેઓ બન્યા છે, તે એવા છે કે એમને કાં તો સર્વગુણી શાન્તિમાર્ગ સૂઝવા ન દે અથવા તો એ માર્ગની બાકી-અધૂરી સૂઝ જે એમને પાતી હોય તેનો અસરકારક સંચાલી અમલ કરવાની પૂરતી શક્તિ એમનામાં પ્રગટવા ને નહિ.

ગયા કેટલાક માસમાં દિલ્લેશે વેઠેલી આવી સ્વાધીન પરાધીનતા નિવારી રાક્ષા હોત પણ એ નિવારણ કઈ રીતે થયું હોત એનો વિચાર આજે તો એ ઘટનાઓના સમકાલીન વિચારકો માટે કલ્પનાવિલાસ ગણાય. આજથી એક કે બે દસકા પછી લખનાર ઇતિહાસકાર માટે એ આવશ્યક કર્તવ્ય બનશે. તે ઘણું કરીને તો એમ જ કહેશે કે ૧૯૪૭માં ભારતીય કોંગ્રેસનેતાઓએ ભારતનું ને ભંગીકરણ ('ભાગલા' સામાન્ય જનની ભાષામાં) સ્વીકાર્યું તે હવું તો તત્કાલીન વિપરીત 'સંજોગોમાં' શુભાશય-પ્રેરિત, પણ એ સ્વીકારના કરનારાઓ એમની જ એક વખતની અતિ વહાલી કેળવણીએ શીખવેલી એક સરસ કહેવત છે જ બૂલા : The road to Hell is paved with good intentions, અને આપણા માંથી કોણ નથી અનુભવતું કે મર્ધ પંદરમી ઓગસ્ટના જ દિવસથી આપણે શુભાશયથી જડેલી ચળકઝગકટી, (તેથી, લપસણી) દરસમધી વાળા નરકપન્થે પળ્યા છીએ; વળી, કોણ નથી જાણતું કે એ પન્થનો અન્ત રોરવ તથા કુંભીપાકને પણ કદાચ સારાં કહેવરાવે તેવાં નરકોમાં આવવાનો ભય પણ પડ્યા છે.

૨

માનવની શુભાશયિતા પણ એને આમ -બલે અજાણતાં- અસુરનો એમ 'સામટિ' બનાવતી દશે ? એટલા માટે જ, કદાચ, કે તે બદ્ધેન્દ્રિત (આ ચબ્દના તાર્કિક બદ્ધે તરત્તાનીય અર્થમાં) છે અને પોતામાં જ નિવસતી પોતાની સુદૃઢતર, ઉચ્ચતર સકિતનો અનુભવ તેણે લીધો હોતો નથી. જગતમાં ને માણસોને ભાગે રાજકીય નેતાપણની જવાબદારી આવે છે તેમને એ અનુભવ પામવાની તાલીમ મળી હોય, એવી ટેવ જ એમને એમના કિશોરવયથી પડીને મોટપણે એ સ્વભાવનું સરસ, બેગવાન, કાર્યસાધક અંગ બની હોય, તો જગતમાંનાં અધો નહિ ને પોણા બામનાં કટ્ટો જોતજોતામાં નષ્ટ થાય. નેતાઓમાં એવો, ગણણી ઊપની ભુલિની પારનો, ઇક્ષિપ્રવાહ વહેતો હોત તો તેમણે દેશનું અશબ્દ એવું ભંગીકરણ નિરુપાગે સ્વીકાર્યું પછી પણ-ઓઝામાં 'ઓઝ', ન્યાં ન્યાં રથૂગ મુદ્દોના પ્રસંગ નથી ત્યાં તો-દેશની પુનર્બંધના તથા સર્વ જીવન-ક્ષેત્રો અંગેનો ચાતુ વહીવટ દાક્ષની અનિષ્ટપ્રાપ્ત નહિ પણ વણીક ઇટ પદ્ધતિઓ કયો હોત. એમ કરવાના કલ્પાલોક, મુઝાગને મુઝામ માર્ગો પણ તેમને મૂઝ્યા ચિના રહ્યા નહિ.

પરંતુ પ્રજાઓના જીવનસુકાની તરીકે જ્યારે વન્દનીય રાજર્ષિઓની જરૂર સોથી વધુ છે ત્યારે જ તેમનો સર્વત્ર અભાવ છે. જેમનામાં જરા-તરા અન્તર્દૃષ્ટિ જીલડી હશે, એટલા પૂરતું કાંઈક રાજર્ષિપણું જેમનામાં છે એમ કહેવાય, તે ગણતર પ્રજાનેતાઓના સમાનકક્ષ સહચારીઓ તથા નિમ્નકક્ષ સાથીઓ ને અનુચરો જાગ્રત સંવિતતા ઉચ્ચ શુભોદ્ધિ વ્યવિત છે, એટલે અમુક અંશે શક્તિશાળી અમણીઓ પણ અનિચ્છાએ જાણે પંચુ બને છે. આવી રિયતિમાંથી તેમને એક માત્ર ભગવાન જ ઉગારી શકે—જે તેઓ ભગવાનનું અસ્તિત્વ કળૂત રાખીને એને, રાજકાજ કરતાં કરતાં પણ, સર્વમાધેન ભજતા થાય તો, એનાં અનન્ત જ્ઞાન, પ્રેમ ને શક્તિનાં પાત્ર પોતાનાં હૃદયમનને યથા દે તો.

પણ એવો 'ચમત્કાર'—સુક્ષ્મ જીવનદર્શીઓની નજરે તો જે સાદી સ્વાભાવિક ઘટના છે તે—જનવાનાં ચિન્હ હમણું તો છે નહિ, એવાં સુચિન્હ માનવજાત હજી કદાચ વર્ષો લગી દેખવાની પણ નહિ. આંતું હોવાનું ખરું કારણ એક જ છે: આજના માનવને પોતાની ગંડનતર જાત, પોતાનું હોંડું ને સોથી સાચું સ્વરૂપ, હોય એવું કાંઈ લાગતું જ નથી; અને, જેની લક્ષીઆર પણ લાગણી નહિ તેને પ્રીછવાની પરવા પણ ન હોય—એના સંસ્કારકારની તો વાત જ કર્યાંથી થાય—જે તો વગરકલે સમજાય તેવું છે.

હમણું તો આવી અનુભવાય છે આપણી સ્વાધીનતા—જાણ જીવન-માં પણ આપણને અધૂરા જ સ્વાધીન જનાવનારી, આન્તર જીવને તો પૂરા પરાધીન ઠરાવનારી.

આવી એ અવદશાને મિટાવે કાણ ?—માનવ પેતિ જ, પણ તેની હાલની મર્યાદિત શક્તિ વડે નહિ; તે મિટાવશે પોતામાં રહેલી નિઃસ્તીમ, હજી અણુજાગી શક્તિ વડે અને તેમાં ય એને એની સાધના કેટલી સાચી છે તેના પ્રમાણમાં સફળતા મળશે તે પણ ભગવદ્દુષા વડે જ—એ દુષાને પાત્ર તે એટલો ખરેખર ઘણો હશે તેવી તે તેટલી જ એ સફળતા હોવાની, વ્યક્તિજીવનમાં ને સમાજજીવનમાં, પ્રજાના તથા પ્રજાઓના જીવનમાં.

અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ હજી તો પરાધીન છે તે ભારતને એ જ દૃષ્ટિએ—આપદે, રાજકીય આર્થિક સામાજિક દૃષ્ટિએ—સ્વાધીન જનવાના ઠાપમાં એને

એના સંવિત-શિષ્ટીઓ જેટલી સાહચર્ય કરી શકશે તેટલી ખીખ કાઢી નહિ કરી શકે. એ નવધાત્મજોએ હવે પોતાની સેકાઓજૂની સુરતી ઉરાડવી ઘટે. ઉચ્ચ કોટિના ધર્મપ્રવચનકાર તરીકે, નિષ્કામભાવી ગ્રામસેવક તરીકે, ચારિત્રશીલ તથા વિદ્વાન શિક્ષક ને પ્રાધ્યાપક તરીકે, આદર્શરૂપ પત્રકાર તરીકે અને રસિક કે વિચારપ્રેરક લેખ તરીકે: આમ વિવિધ સ્વરૂપે જે આપણે આપણી પ્રાચીન, સંસ્કારાભિમુખ ને ઉત્કર્ષવાંછુ પ્રજાના ખરા રાહબર થવું હોય તો આપણે આપણા તે તે વ્યવસાયના “સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ” રહીને ધાર્મિક તથા સામાજિક અનિષ્ટો દાગવાં જોઈએ અને જ્ઞાનવિતરણ કે રસધાણુ જે કાંઈ કરવાનું આપણે ભાગે આવે તેમાં સાન્નિવૃત્તા જ નહિ-ઇશ્વરાભિમુખતાને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું-શોભે. આવડે તો, એ રીતે ધર્મનાં પ્રવચનથી માંડી વર્ગના પાક કે અમ્લેખના લેખન સુધીનાં સકળ કર્તવ્યો બજાવી શકાય છે. વળી, આપણું કયું જિગી નીકળે માટે આપણામાંના કેટલાકને ભાગે એવી કામગીરી પણ આવશે કે કાર્યકરે જૂનાં વિદ્યાપીઠોની જડતા પર ધા કરવો પડે; નવાં વિશ્વવિદ્યાલયોના ધનજનિત સત્તાભોજને રોકવો પડે; ઉવેખાતી માતૃભાષાની વહારે ચઢવું પડે; આંધળો ઇન્દ્રિયશ્લેષ જૂંસવો પડે કે કૃત્રિમ બંધે બજાવે જેની રાષ્ટ્ર-બાધાના ઝનૂનીઓને નાથવા પડે; સમસ્ત શિક્ષકસમુદાયની અધમ આર્થિક દશા મટાડવાની સાથે એમનામાં છુવતી ભાવનાબકિા, વિદ્યાવ્યાસર્ગ તથા ચારિત્રમગ્ન ઉદ્ભવાવવા સાથે વિદ્યાર્થીવર્ગની અસંખ્ય ગંભીર ખામીઓ દૂર કરી-કરાવીને પ્રાચીન તથા સારા મધ્યકાલીન શિષ્યમણ્ડળની દત્તી તેવી સમુજ્જવલ સર્વનોમુખી કીર્તિ એવી સ્થાપતી જોઈશે; અને, મોટા મધ્યમ તથા છોટા સર્વ પ્રકારનાં સામયિકોના પત્રકારોમાં એવા અનેક સદૃશ્યોની માગણી કરીને પૂરી પડાવતી જોઈશે જે તેમને ક્ષણિક આવેશોના દાસાનુદાસ થતા મટાડે, તેમને છાપાંવાંચુ સંચા ને એવા જ લખનાર મટાડીને શિષ્ટ મન્યોના નિષ્પ્રમિત અભ્યાસી બનાવે જેથી એમનામાંના ધણાખરાની હાલની બાળકશુદ્ધિ પરિપક્વતાને પામે અને તેઓ સ્વભાષાને હાલ ધણી વાર તો સ્વચ્છંદે વિકૃત કરતાં એ વિકૃતિમાં જાણે રાચે છે તેવી કહેવો દાગી પોતાની જાતને તથા બાષાને પૂરતું માન હવે આ સ્વરાજ્યયુગમાં

1. Engineers of the soul: લેખકો મટિનું સ્તાલિની પદ એ ‘O, સારો શબ્દ જોઈએ તો સરકારસેવકો કહેવાય વાણી તથા લેખનીયી જ્ઞાનવિષયક વિવિધ કાર્યો કરનાર વર્ગ.

તો આપતાં શીખે જ શીખે. એ જ રીતે, સાહિત્યપેરિષદ તથા સંશોધન-મન્દિરોની, લેખન-પ્રકાશનના વ્યવસાય તથા મુદ્રણાલયોની, વાચનાલયો ને પુસ્તકાલયોની: આ સર્વની પણ એટલી જાંઘી સારસૂરી એને ઝાઝીઝૂકીને કરવાની છે જે એ બધાંમાંથી પરાધીનતાના જમાનામાં જામેલા એરી, જીવલેણ જન્તુઓની અસંખ્યાત વસાહતોને નાબૂદ કરીને-પ્રત્યેકમાં જે સારું હોય તેને સાચવીને-એ દરેકમાં સ્વાધીનતા જીવવાની લાવકી આણે.

આમાંનું જે કાંઈ જેટલું વહેલું થશે, સંગીન થશે, તેટલો જ આપણ સ્વાધીનોની પરાધીનતા ધટવાની છે; બાકી તો તે દિવસે દિવસે વધવાની છે.

વિ. ક. વૈ.

મનન

૧ આધ્યાત્મિકતા અને અર્વાચીન માનવ

Such indeed is the magnitude of the Spiritual Light now emerging through India's awakening. And the illumined Word of the eternal Light—recaptured for us by Sri Aurobindo—is revealing once more for modern man, those ancient & Universal Truths which alone can illumine his present darkness. (N. Pearson: the 'Advent,' Nov. 46)

મનન-મને યોજેલા વિકસિત ધર્મો પણ પરિમિત છે. માનવની અન્તરતમ અભીપ્સાઓના ધ્યેયને પણ તે જર આણી શકતા નથી. એ ગૂઢ ધ્યેય કયું છે? એને ઉપદેશ જ લેખકના શબ્દોમાં સમજાવે:

... the secret goal of his innermost aspirations—that of Union with the Divine, the Divine decent on earth, and the Divinisation of life on earth.

અર્વાચીન માનવ એ દેવી ધ્યેયથી છેક આડ-ફેટાઈ જવાનો ભય આપણી ચોપાસ વ્યાપેલો છે એટલું જ નહિ પણ પ્રતિદિન એ વધતો લાગે છે. પૂર્વના દેશોમાં જે જનસમુદાય નિષ્પ્રાણ રૂઢિગત ધર્મપાત્રનમાં બંદુલા ડૂબેલો છે, તે પશ્ચિમને નસીમે તો એવું જડ ખોખું પણ એની પ્રજાઓના ૮૦ થી ૯૦ ટકાનાં મનુષ્યો માટે રહ્યું નથી; એ પ્રમાણ કદાચ એથી વે એટલું દુરો. આવી સ્થિતિમાં આ વિષયના નિષાવન્ત વિચારો માટે કયું વ સાધાસન હોય તો એટલું જ કે પૂર્વમાં શુદ્ધ ધર્માનુભવ એટલે

આત્મસાક્ષાત્કાર જેમને થયો છે તેવા પુરુષો ઉત્પન્ન થતા મહત્વા નથી; અને, પશ્ચિમે જક પદ્યોના પ્રકૃતિવિજ્ઞાનમાં જ હોડે હોડે જતાં ત્યાં રહેલ એવી ચૈતન્યશક્તિનો સ્વીકાર કર્યો છે જે પદાર્થનું જડત્વ અદૃશ્ય કરી, એનાં સૂક્ષ્મ પ્રાણુતત્ત્વરૂપે જ છતાં સક્રિયપણે વિલસે છે.

૨. પ્રારબ્ધ કે પુરુષાર્થ ?

પશ્ચિમી દુનિયાના કુટિલ નીતિવિચારક મહાચાલુક્ય મોક્યાવેલીનું નામ આમ તો બહુ વાપરું ગણાય પણ તેનું એક મન્ત્રગ્ય હમણાં એક ઇંગ્લિશ ત્રૈમાસિકમાં ('પે:સિટિકલ ક્વોર્ટર્લી' માર્ચ-જુન ૧૯૪૮) વાંચવામાં આવ્યું તે આપણા જેવા હાડોહાડ પ્રારબ્ધવાદીઓએ તો ખાસ સમજી લેવા જેવું છે. પ્રારબ્ધવાદમાં પોતે માનવા તરફ દળે છે તો પણ (એ નયથાઓનો વિચારક કહે છે) આપણી ઇચ્છાશક્તિ ભુગ્રાઈ નવ નહિ માટે એમ કહેવું એ ખરું છે કે પ્રારબ્ધ તો આપણાં કાપોના માત્ર અર્થાં ભાગનું શાસક છે અને તેનો સામનો આપણે જ્યાં જ્યાં કરતાં નથી ત્યાં જ તે ફતેહમંદ થવું હોય છે; તે ત્યાં જ વધારે અંશે તો સફળ થાય છે જ્યાં તેના ધસમસતા પૂરને રોકવા આપણે બંધ બાંધ્યા હોતા નથી કે બારે આડ્યો ભભી કરી હોતી નથી, એવે રથજે-એવા અરક્ષિત ભાગને દૈવ પોતાના કાપામિ રડે જીતને પ્રભળે છે; બાકીનું અર્ધભાગે તો આપણા હાથમાં મળાય.

અંગાળનો દુકાળ માનવસર્જિત હતો કે નહિ? હિંદને ખંડિત થવું નેતાઓ અટકાવી શક્યા હોત કે નહિ? સરકારે મંધીજનું રક્ષણ પૂરેપૂરું કર્યું હોત તો તે હજીયે શું હવાત ન હોત? આવા મોટા તેમ સર્વ નાના પ્રશ્નોને અંગે ઉપલી દૃષ્ટિ ખ્યાનમાં રાખીએ તો ભાવિ જીવનમાં આપણે જડત્વમાં દૈવવાદીઓ ડગલે પગલે ને દગલે થતા અટકાએ કે નહિ એ વિચારવા જેવું છે.

અહીં એ પણ યાદ આવે છે કે અમુક ધટના વિધિનિમોષ છે એમ જણવા છતાં એને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એ પ્રયત્ન (જાણ દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ જવા છતાં) આત્મવિકાસમાં સહાયમૂલ થાય છે એમ ધ્યાનરવિન્દે એમંગ ધ મેટર્માંના ઉદ્દર્ગ પૃષ્ઠોમાંના પોતાના એક પત્રમાં કહ્યું છે.

૩. સ્વૈચ્છાતીતને માનો

એ જ ત્રૈમાસિક-અંકમાં આફ્રિક વેચરજીત (એ જાણીતા જર્મન સમાજશાસ્ત્રી ને ફિલસૂફ મેક્સ વેબરના ભાઈ થાય) 'ફેરરેલ દુ પુરોપી-

અન'હિસ્ટરી ઓર 'ધ ડેવેસ્ટ ઓફ નિહિલિઝમ'નું અવલોકન છે. ગંધા હમરેક વર્ષના યુરોપી ઇતિહાસને આધુનિક જર્મનીના વિનાશકારી ઉચ્છેદનવાદીઓએ કેવી રીતે પોતાના જીવનમાંથી વિદાય-આપી દીધી છે, તે એ ઇતિહાસકાળમાં કવિઓ વિચારકો દલાકારોએ કરેલા પ્રદાનની સમીક્ષા દ્વારા સરસ રીતે વર્ણવ્યું છે. એ સમીક્ષા આપણે રસવિધ્ય તો એ માટે બનવી જોઈએ કે કર્તાના મૂલ્યભૂત ધ્યેયો ('આઇડીઆઝ', માનો એક એ છે કે માનવે પોતાની શુભંભાવિ નિયતિ સિદ્ધ કરવી હોય તો તેણે જડ સૃષ્ટિની પારનાં સ્થૂલાતીત ('ડ્રા-સેડેન્ટલ') બળોને માન આપતા શીખવું પડશે. આ દૃષ્ટિએ એ ગ્રંથમાં મધ્યકાલના ધાર્મિક કલ્પડો તથા ફ્રેન્ચ વિપ્લવના લાભાલાભ વિચારાયા છે અને એમ પણ કહ્યું છે કે એ બળોના સૂક્ષ્મ સંદેશ જર્મનોએ હેક અવગણ્યા તો બીજી પ્રજાઓએ તેમને મુકાબલે ઘોડાકે તો સુવ્યા. તેથી જ બીજી પ્રજાઓ દહી જેવી તેવી પણ, શુભના વિજ્યાયે પ્રયાસતા, જીવતી રહી છે. વળી, નીત્યેશાષ 'સુપરમેન' વાદનો વિરોધ કરવા ઉપરાંત, આધ્યાત્મિકતાપૂર્વક સક્રિય હોય તેવા એક શ્રેષ્ઠજનવર્ગ (elite)ની આવશ્યકતા સૂચવી છે. એ લેખકના અભિપ્રાય અનુસાર, ખુદ જર્મન પ્રજા લગીની સર્વ પ્રજાઓમાં એવી એકતા ને સ્વતંત્રતા આપતી જોઈશે જેનાં મૂળ ઇન્દ્રિયાતીત સૃષ્ટિમાં રોપાયલાં હોય, જ્યાંથી જ તે પ્રેરણા પામતી હોય સકળ પોતાના વ્યાવહારિક જીવન માટે અને તેથી રાજકીય જીવન માટે પણ.

૪. ધર્મ અને ભૌતિક વિજ્ઞાન

તા. ૩૧-૧-૧૯૪૭: આ વિષયની-એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાની ચર્ચા-ધણી વાર થાય છે પણ એ યુરપ તથા (અરતી ધર્મને અંગે જ વિશેષ પ્રસ્તુત છે એવું આશુ (તા. ૨૫-૧-૪૭ના) 'ઇન્ડિયન સોસાયલ રીફોર્મર'માં સ્પષ્ટ થયું છે. તે કહે છે (પં નહેરુના સાયન્સ કોંગ્રેસમાંનાં ધર્મ વિ. વિજ્ઞાનનાં 'મિડ-વિક્ટોરિયન' વચનોને અંગે) કે ગણ્યકાલમાં ગેલિલિઓ સામેના પેંપના તથા જોગણીસમી સદીમાં, બાઇબલમાંના સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ-પ્રકરણની ચર્ચા વખતે પણ (અરતી-ધર્મ-વિચારકોના વિવાદ પૂરતો આ બાજતનો વિચાર થવો જોઈએ અને મળતો વિવાદ ડાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદની એના અનુયાયીઓની ગેરસમજ, વગેરેમાંથી જોવો થયો પણ એ સમર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ તો 'ઓરિજિન ઓફ સ્પીશીસ' (૧૮૫૯)

એ તેના જીવશાસ્ત્રવિષયક મન્યમંથિની હેલ્થી કંડિકામાં જન્મતના સંદાને આ મહિમાગાયક વાવકદ્વારા અર્ધ અર્ધો છે:

There is grandeur in this view of life, with its several powers, having been originally breathed in by the Creator in a few forms or into one. And that, while this planet has gone cycling on according to the fixed laws of gravity, from so simple a beginning, endless forms, most beautiful, most wonderful, have been and are being evolved.

૫. મહાન કલાનો નૈતિક પ્રભાવ

સાહિત્ય કે કલાની સર્જક કૃતિ જાતે જ એક પ્રકારની ફિલસૂફી છે. એરી કૃતિના તરતરપ ધ્વર્ચને ('આઇડીઆ'ને) તમે તરતજાનની બાપામાં (in terms) મૂકી શકો નહિ કેમ કે કૃતિનું રૂપ, એની રીતિ, એના બાવો-આ સંપ્રદાય જાતે જ એનો ધ્વર્ચ છે. આ વિષયમાં, એવું જાનવું નથી હોતું કે કલ્પનાશક્તિના ફરમન તરીકે અપૂર્વભાવી ફિલસૂફી સંપ્રદાય બેસતી હોય; ખરી વાત એ છે કે કલાકૃતિને, નિયમ તરીકે, નૈતિક વા તો તરતજાનીય નેમ હોતી નથી અને છે એ કે (એએટેએ કલા યુગ્મ) મહાન કલા હમેશાં નૈતિક પ્રભાવ પાડવાની, જે કે કલાકારનો એવો-નીતિપ્રભાવ પાડવાનો-કિદેય હોતો નથી. ('Great art will always have a moral effect, but that is not the purpose of of the artist'.) કલાકાર પોતાની કૃતિ દ્વારા વાચક, શ્રોતા કે પ્રેક્ષકમાં જે અનુભાવ ('રીસ્પોન્સ') ઉત્પન્ન કરે તે નૈતિક, સૂક્ષ્મભાવી સમતોલતા એનામાં આણે કે ન આણે-આ બેમાંનું શું અને છે એ જ મુદ્દાની વાત છે. વર્ડસ્વર્થ પ્રકૃતિ વિશે જે અનુભવતા તે કલા પરાવે અનુભવી શકાય. વસ્તુતબયો વનમાંથી વહી આવતી લહર એના ચિત્તને એટલું વિરતવણે સમતોલ તથા હિત કરતી કે તે નૈતિક સત્યોત્તર સંવેદન ઝીંઝવે વિશેષ મદ્યુષારણુશીલ જનતા. કલાકૃતિ એ રીતે એવો જ પ્રભાવ-આપણી ચિત્તદર્શન પર પણ આ અર્થમાં, મહાન કલા હમેશાં નૈતિક પ્રભાવ-પાડતી હોય છે. ('એક્ટેટર'ને આધારે: ૩-૧-૪૭)

૬. મૂર્તિ વિ. માનસિક ઉપાસના

તા. ૨૭-૨-૪૭: આંદોલન અવારોહી પર જ્યારે વાંચ્યું કે યુગ્મસતમાંના પ્રાચીન-સમાજનું જે New Dispensation થવા સંભવ છે, તેમાં

એક વાત એ પણ હશે કે પ્રાચીન પદ્ધતિનાં મન્દિરોને-એટલે મૂર્તિપૂજાને- બહુલે હવે ગુજરાતભરમાં કેવળ માનસિક ઉપાસનાનો પ્રચાર થવાનો, જેથી 'કરી-એ કે આ ઉમેરા તો જ્યોતિર્ધારી એ માનનીય લેખકનો નથી પણ મારો છે-આપણામાંનો દરેક જણ (કે જણી) ઉપનિષદકાલીન ઋષિ કે ઋષિપણુ ઝપાટાભેર બને-એ વાંચ્યું ત્યારબાદ' મનમાં યથા કરતું'તું' કે (૨૧. ન્હાનાશાલકૃત 'ઉષા'માંનો મૂર્તિપૂજાનો સમગ્ર પક્ષવાદ તો ધ્યાનમાં હતો જ, ઉપરાંત) -કે, અર્ચાચીન હિંદુધર્મે અપનાવવા જેવું જેમાં ઘણું મળે છે તે, મદ્રાસ યુનિવર્સિટી-વાળા પ્રો. ડી. એસ. ચર્મોકૃત 'ધ રેનેસાં ઓફ હિંદુધર્મ'માં આ વિષય પર કેટલુંક મૂર્તિપૂજના પક્ષનું છે તે સોધી કાઢીને આ પાને દપદાવી રાખ્યું. એ અન્ય ઉદાહરણ આજે એનાં પૃ ૨૫૩-૫૪ મેં જે નજરે ચડેલું તેમાં મુખ્યત્વે આટલું છે: (૧) બંગાળનો બ્રાહ્મસમાજ જેને હિંદુ બ્રૂપરરતી કહે છે તેની વિરુદ્ધનાં એ સમાજનાં ટાણણાં કે કુચલી કે ટીંજણ [diaatribes: આ અંગ્રેજી માટેન ત્રણે ગુજરાતી અંબાલાલ-કોશમાં છે, પણ ત્રીજાનો ચોક્કસ અર્થ શો? એ તો લેક્ષણિક:શ-માં ય નથી મળતે]-એ સર્વના સ્થાયી પ્રતિવાદ જેવા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ હતા (૨) તેમને આત્મસાક્ષાત્કાર યોગે. તે એમની શ્રીદક્ષિણેશ્વર-મન્દિરમાંની મતાજીની મૂર્તિથી ઉત્કટ ભક્તિને લીધે. એમના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે પણ મૂર્તિ- [તોધિ અધૂરી, કેમ કે પુસ્તક સૂરતમ'; (બાવનગર ૧૫-૫-૪૮)]

૭. નવી સમાજરચના વિશેના પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ સ્વાયક્ષા 'ટાવર્ડ્ઝ એ ન્યુ સોસાયટી'ના એક અવલોકનમાંથી ('સો. વેલ્ફ.' ૨૦-૬-૪૭]: [૧] પરમાણુગંજ એ માનવીએ જ પોતાનાં માત્ર સુદ્ધિ તે નીતિવાદમાંથી ઘોડેથી પોતા વિરુદ્ધની એવી પ્રગળ એતવણી છે કે જડદ્રવ્યો, પ્રાણુશક્તિ તથા મનસ કરતાં ઉચ્ચતર એવું અધ્યાત્મચેતનારૂપી દિવ્ય કરણ અર્થાત સાધન તે પોતામાં પ્રગટવા દેશે તો જ માત્ર માનવતાવાદથી પણ વધુ પ્રભાવી એવી જીવનની શિલસૂરી તે પામશે, આચરી શકશે. એ પરમમાનવ હશે આવો : "the inheritor of the Life Divine who will refuse to be daunted by our present

limitations of death, desire and incapacity."...સામાહિકતા એ જ અંકમાં રવીન્દ્રનાથ વિશે શિક્ષણાચાર્ય તરીકે જે લખાયું છે તેમાં પણ બાલમાનવોને આપવાના શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્યનો ખરો પાયો આધ્યાત્મિક હોય એવું માનવજીવન જ સારાં મનુષ્ય નીધળવે એમ કહ્યું છે.

૮. જિરહો ગંઝલ : ગઝલની પેઠી બધી જિરહ યા જિહર અર્થાત્ ચર્ચાને ચાલના ઉત્તર દિંદના એક ઉર્દૂ શાયર સાથેના પ્રગટ થયેલા વાર્તા-લાપ (પ્રજન-ધુઃ ૧૩-૭-૪૭) પછી મળવા લાગી છે. એ કવિ જોય મક્કીહાગાદી સામે મુંબાઈનું એક જાણીતું રંગીલું સાતવારિયું (પ્રા. વિષ્ણુ-પ્રસાદ સામે તેણે કરેલું તેમ) જેહાદ પોકારે છે કે કેમ એ તો જોવાનું રહ્યું. અહીં જે કહેવું છે તે તો, જોયસાહેબ સામે રજૂ થતો પક્ષ ઉર્દૂ અદ્યતન સારા જાણકારને મુજેદી સંભળ્યો છે, તેના કદા ટપકારવા : [૧] તેમણે પોતે ગઝલો લખી છે. તે ક્યારે ? પોતે 'શિખાઉ કવિ' હશે, ત્યારની મળ-ની એક 'આસજાગી'ના પોતાના કવનકાળમાં જ કે હજી લખે છે ? [૨] પોતે ઉર્દૂના પ્રગતિવાદી લેખક હોઈ, એ મડળીની જેમ તેમણે ખંડ ખાતર ખંડના શોખમાં તણાઈને તો, ફાર્સ-ઉર્દૂની એ પરંપરાગત કાવ્યમતિ ગઝલ સામે રિરેષ નવી આદ્યો ને ? [૩] શિટ્ગાન્ય શાયરો દાક્ષિણ તથા માલિયની ગઝલોને તો હરખાઈ પ્રજનના કવિતાઓગીઓ એમાંના સૌન્દર્ય ખાતર માણે છે, તો એ એમાંનાં 'શિખાઉપણ', તથા 'કૃત્રિમતા' (જે હોય તો) છતાં હશે ને ?

૯. અમ્રહપરસ્તી એટલે કિશોરમંત્રિ કે સમનલિંગી પ્રેમની 'હતાન્ત' કવિવાણી રા સંનનનાની ચર્ચામાં જેમને રસ હોય તેમણે 'વિશ્વભારતી'નો ૧૯૪૭નો ફેબ્રુ-એપ્રિલ અંક (પુ. ૧૨, ભા. ૪) જોતો જોઈએ. એના પૃ. ૩૧૮-૨૦ પરનું 'સમંદ ઘડીઢ' એ લેખમાંનું '૧૨૫'ક લખાણ વાંચતાં સમજણ છે કે ગીઠાએ તથા એમને અનુસરી ધરાની સૂરી કરિએએ (સમંદ એસ એક કવિ દત્તા, શાદખડા દર શિકુદત્તા સેવી તથા પાક્ષિત; તેથી, ૨૦૦ વર્ષ પર હયાત) આ પ્રેમ-પ્રકારને પોતાની કવિતામાં રચાવ આપ્યું હતું. કવિ સમંદને, પોતે ધરાનથી સિંધ આગ્યા ત્યારે એના કદા યહોરમાં, મળી ગયેલા ખૂન રૂપાણે કિશોર નામે અમપચન્દ તેમનું જેવું પ્રેમપાત્ર [જેમ પડેલો ને અમવર્તી ચિંત્ય પચ] બનેલો, સૂરીવાદના યોગ્ય પાદન માટે ક્યાં કારણે અમ્રહપરસ્તી

આવશ્યક મનાય છે વગેરે પણ (જેમ એ કવિના જીવનકવન વિશે જાણવાનો કેટલુંક) એ લેખમાં વીગતવાર આપ્યું છે.

૧૦. હિરોશિમા: પરમાણુબોમ્બની *Atom Bombing* નામે નવી વર્ષગણતરી કદી અપલોમાં આવે તો એના પહેલાં જ માસના નામ તો કદાચ આ-પડશે: ટોશિકો, ફુજી, નાકામુગ, ફીનસોર્ફ, સસાબી તથા ટેનીમોટો. અર્થ? એ જપાની શબ્દોના અર્થ જાણે મારી બલા, મેં તો એ છએ વિશેષનામે જાણ્યા છે નવા ગતિ-પ્રકાર ' હિરોશિમા ' માંથી. (કર્તા: જોન હર્સો-*Clayton* નિરુ દેસાઈ;) એ બહનસીય નગરમાં એ જ એ શહેરી એનાં સૌથી પ્રસિદ્ધ શહીદ પણ ખરાં, તેની એમની યાદગીરીમાં મહિનાઓને નામ ઉપલી રીતે આપવા હોય તો અપાય; ખીજા જ નાગાસાકીમાં જીવતા રહેલાંનાં મેળવાય. એ વાર્તાનું મૂળ અંગ્રેજી કાંઈક સામયિકમાં જોયેલું. એનો મુખ્ય ગુણ એ જણાય છે કે લાગણી ઉત્તરવાના રજમાત્ર પ્રવાસ વિના જીવતાંનિવેદન એવી સંયમી છતાં તાદૃશ દંભે લેખક કયેં ગયા છે કે વીરત્વ ને વૈયંબાર્યા, ભૂત દ્યાવન્ત તથા કારુણ્યમર પ્રસંગે મનોનયન આગળ સંકાર કરવા આપણે કલ્પના-શક્તિને બરાબર સજગ રાખવી પડે છે. એટલું કરીએ એટલે એ શુદ્ધ-સાક્ષાત્કૃત 'ગજબનાક અનુભવ'ની ઝાંખી આ સદજસુન્દર, ઉચિતરૂઢિ-પ્રત્યેગી, હાડી અસર કરતા ભાષાન્તરમાં રપટ રૂપે થાય છે.

૧૧. જગતસાહિત્ય; સત્યાગ્રહ

તા. ૭-૭-૪૭: ' ટાઈમ્સ લિટ. સપ્લી.'ના ૭મી જુનના અંક-માંના સાહિત્યરવામી ગોએટે તથા આત્માર્થી આદકસ દકરલી વિશેના સમાગ્રોચનાલેખોમાંથી: (૧) જગત-સાહિત્ય એટલે જગતના સાહિત્ય-અન્યોનો સંગ્રહ નહિ તેમ જગતના અન્યમાણિઓનાં માત્ર ભાષાન્તરો (જોકે એનું) એ આમાં વાહનલેખે સ્થાન તો ખરું) નહિ. તે તો એ બંનેથી કાંઈક વિશેષ જીવન્ત વસ્તુ હયવે છે: " World-literature is the conversation among the nations, their spiritual participation in one another, a reciprocal give and take of intellectual goods, a mutual furthering and supplementing in matters of the mind." -

(૨) ભૌતિક વિજ્ઞાન, સ્વાતંત્ર્ય તથા શાન્તિના ચિન્તક હકુસ્તીના મને: કોઈ દાકતર મળીતી ને ગુલુકારી દ્વારા વિશેષકહેતો હોય તેવી આદાથી સત્યાગ્રહરૂપી ઔપધની લજામણ હવેના મુરખવિનયના પ્રયાસ વિરુદ્ધ એ વાપરવા કહેનાર હકુસ્તી એમ પણ સૂચવે છે કે પૂર્વ કરતાં પશ્ચિમની સામાજિક શિસ્તને ટેવાયલી પ્રજાઓ માટે એ અહિંસક આયુધ અધિક યોગ્યતાપૂર્ણ છે. પણ સમાલોચક બિન મત આપતા જનરવભાવના વધારે વાસ્તવદર્શી વિચારક તરીકે કહે છે કે: [૧] આખા ને આખા સમાજે કંઈ શક્તિ તરીકે વર્તવા તૈયાર થાય નહિ. [૨] મનુષ્યસ્વભાવ ખિસ્તી માન્યતાનુસાર ખરાબ છે, મૂળતઃ, માટે સ્થૂળ બળ વિનાની નૈતિક દૃઢતા કહી શકુનો હલ્લપલટા કરવાની નહિ અને સત્યાગ્રહી જીતી શકવાનો નહિ. [૩] પ્રજાઓ એકબીજા સામે ઝૂઝે છે તે, દરેક પોતે જીતશે એવું માની લઈને જ; માટે લાંબું ચાલનાર નિઃશસ્ત્ર પ્રતીકારથી પણ (કહેવાય છે તેમ) જનમલની દાનિ બને પણ શસ્ત્રધારી હોય ને યામ, એનાથી ઓછી થવાની નહિ. [૪] હારનાર સત્યાગ્રહીઓ પર જે માફી નૈતિક અંસર યામ, તે પણ તેમણે ધ્યેય ધર્મા હોત ને યાત, એનાથી કમી નહિ હોય. [૫] ગતયુદ્ધના અનુભવથી શીખીને માણસજાત વધુ આગળ જીતી રહેતી નથી; તે તો જે સ્વયંપ્રકાશ છે તેને શોધી કાઢવાની પોતાની શક્તિને લીધે જીવવું ચાહુ રાખતી હોય છે.

૧૨ ઉચ્ચતર આદર્શભાવ : તદ્દન વધાર્ય આ પદ ગણાય કે નહિ, પણ જેને 'હાપર લિખરેલિઝમ' (અને તે માત્ર રાજ્યદ્વારી નહિ, સ અ જીવનલક્ષી 'ઉદારગતવાદ' કહીએ) તેવું ગુજરાતી એમાં સમાવવાનો યત્ન છે. એ સૂઝવું 'લિખરેલો' તથા 'પ્રેએસિવો' મુરમેરિકામાં નિષ્ક્રમ ગયાનું નિરપતા અવલોકનલેખ પરથી (દા. સિટ. સપ. ૨૧-૬-૪૭). સાર શ એનો આટલો ગયાં સો-દોહસો વર્ષના એ ઉદારો તથા (આ સદીના) પ્રગતિવાદીઓ નિષ્ક્રમ ગયા કેમ કે તેમણે રાજ્યપ્રકરણને પ્રકૃતિવિજ્ઞાનની જેમ સાર્વત્રિક મહાનિયમોને વશ માની લીધું; જાતે અ-બુદ્ધિવાદી એવો દેવલક્ષ્મીવાદ જીવનમાં તાત્કાલિક કે અસ્થયી તત્ત્વ છે એમ પણ માની લેવાયું; એની માન્યતા પણ (કેઈ ખાસ કારણ વિના) સ્વીકારાર્થ કે ઉપયોગિતાનું બુદ્ધિવાદો (જે કે નીતિપ્રવણ) ધોરણ અંખરે ઉપરકલા રાજાવાદનો પરાભવ કરશે. ... ૧૯મી સદીમાં પ્રવર્તતું હતું તે હિંદમાંના બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રને, એ બહુધા 'લિખરેલિઝમ'ના શુભ

અ'શોચતું' હોવાથી બાહ્ય રાત્ર્યત્ર (ભણુમાં, પ્રા. કાકારના એક લખાણમાં) કહેવામાં આવ્યું છે એ એના કાળે એનું કામ કરી ગયું, જેટલે અંશે તેમાં ઉપસા ત્રિવિધ દોષ, તેટલી દાનિ પણ તે કરતું ગયું. પરંતુ હવેના આ તેમ જ અન્ય દેશોના જીવનમાં ઉચ્ચતર બાહ્યભાવ (દમણના વ્યવસાયમાં તો અન્નાવે જ આગળ પડી આવતો) ન પ્રતીતિ લેઈએ? એનાં ખાસ લક્ષણો તે — [નોંધ અધૂરી]

૧૩. સંકીર્ણ વિચારમાળા

તા. ૬-૧૦-૪૭: સપ્ટેમ્બરના 'આર્મન પાથ'ના વાચન પછી: (૧) પૃ. ૪૦૬: ઇતિહાસની કિશકીશના મહાવિદ્વાન ટાયન્થી માણસખતની મોટી શ્રેણી એ અભ્યાસમાં જોના છતાં જીવન સંબંધી આશાવાદી હોઈ, તેમણે એ વિષયના આર્ચીયન ભગીરથ જેવું કાપે ઇતિહાસનો મહાઅન્ય રચીતે ક્યું. એ ા સામે મૂકા આ હકીકત કે ગુજરાતમાં બનાવટી ઇતિહાસને આધારે નવશો રચવાનો ધંધો ધીકતો રહે છે-ઉપરાંત હમણાં લગી સુધીર હતા તે સુશિક્ષિતો પણ સમકક્ષીન અધીરતાના માર્યા, ઇતિહાસમાં કાંઈ ખરું લખાતું જ નથી, એક પક્ષ બી નને 'હોલ્ડા' જ કરતો હોય છે. પ્રત્યેક પોતાની મોર્મી ગય છે વગેરે બોલે છે. આવાં છીંચાં મનસ, સંસ્કારીઓ પણ પૃથગ્જનોની વાદવદે વિચારકીન અસાસ્ત્રીય બની ગયાતું પરિણામ નહિ હોય? (૨) પૃ ૪૧૦: જીવનસરના એક શેકસ્પીરિયન રસિક પંક્તિ 'ધ કાકેન ઓફ લાઇફ'માં (પ્રતાન જીવનમુકું છે એવી પ્રતીતિથી,) એ કવિ સંબંધી લખતાં કહે છે:

Poetic language is itself an incarnation, not a transcription of thought; it is a seizing on truth beyond the writer's personal thinking through submission to the object. Such submission conditions the deepest self-realisation, since what normally passes for thought is merely a cheap currency drawn from and touching the mental centres only; and in its terms no deeply-felt subjective emotion or knowledge can be handed on.

આજના ભારતીય વિવેચકોમાંથી કેટલા સાહિત્યનું આવું તત્ત્વદર્શી

નિરૂપણ કરવે સમર્થ હશે ? (૩) સ્વ. આનંદકુમાર સ્વામીના હેલા પુસ્તક 'એમ આઈ માઈ બ્રધર્સ' કીપર ?' પરથી રપટ સમગ્ર્ય છે કે તે અક્ષરસાનના પ્રચારમાં અન્ધશ્રદ્ધા ન રાખવી એમ કહે છે; પૌરત્વ દેશે માં ઘણી ખરાબ પાશ્ચાત્ય અસરો યથા હોઈ તે દેશો પશ્ચિમના દરીદ્ર થવા લાયક પણ બન્યા છે પરન્તુ પાશ્ચાત્યોએ જે સહકાર કરવાનો છે તે તો પુર્વદેશીય પ્રજાઓમાંની તે પ્રવૃત્તિઓ સાથે જે માત્ર રોટલો ગળવામાં જીવન પર્્યાપ્ત થતું મનની નથી. જીવન કે મરણથી કરી નથી, જે હજી પ્રાચુર્ય-ત શક્તિરૂપ હોઈ, પશ્ચિમી પ્રજાઓએ તે પ્રવૃત્તિના આન્દોલનોની સાહાય્ય પામવા કર લંગાવવો જોઈએ. ૪. ૫ ૪૨૩: વર્ષો પહેલાં મેકમથુલ્લરે પણ ઉદ્દેશોધન કર્યા પ્રમાણે, પાશ્ચાત્ય દેશો ની ગ્રીક-રોમન-યહુદી પ્રેરણામાં હવે આર્યાવર્તની આય' પ્રેરણા આન્તરજીવનની પરિણતા માટે આવશ્યક છે.

૧૪. અવતારણા

[નાચેની નોંધમાં જે કાવ્યનો આઠો જ પરિચય છે તેનું 'સુન્દરમૂર્તિ' સાધાન્તર નવેંબર ૧૯૪૭ના 'દક્ષિણ'માં છે; ત્યાં ની જ ઉપલ્લ' મયાજી' લીધું છે. આ નોંધ સધાન્તા પહેલાંની છે. - વિ.]

- તા ૨૪-૧૧-૪૬: આજે એવડો સુયોગ છે: પ્રયોધિતી એકાદશી તથા નવેંબરની ચોવીસમી તારીખ. ૧૯૨૬ની આ તારીખે શ્રીખરવિન્દને દિવ્ય ચેતનાના અવતરણની અનુભૂતિ થઈ હતી. તેમની કાવ્યસંહિતાના બીજા ગ્રન્થમાં લગભગ છેવટ (૫. ૩૬૮) આ વિષયનું જે સમ્પ્રત્યક્ષોક્તિ અદ્ભુતરમ્પ કાવ્ય છે તેમાંના પહેલામાં મહાસાગરમાં ઉદ્ભવતા પ્રમળ ગર્મિઓ સમેતક ઊંડતા દિવ્યચેતિના દેહાત્માને બરતા ગર્મિઓથી દેહના કોશમાત્ર કેવાં અતૌકિક રોમર્ષણનો અનુભવ કરાવે છે એ સૂચવી, બીજાત્રીજા શ્લોકમાં એ આસેજન આગળ વધે છે:

Rigid, stone-like, fixed like a hill or statue,
Vast my body feels and upbears the world's weight;
Dire the large descent of the Godhead enters
Limbs that are mortal.

- Voiceless, thronged, Infinity crowds upon me;
Presses down a power of glory eternal;
Mind and heart grow one with the cosmic wideness;
stilled are earth's murmurs.

ત્રીક કવિતામાં વપરાતા પદ્યમન્થ શૈક્ષિકસમાં થયેલી એ રચનાના ચોથા શ્લોકમાં અનિર્વાચ્યનાં પ્રત્યક્ષિત ભવનોમાંથી ત્રીસઝડપી વીજળી પેરે અવતરતા અનુભવાતા પ્રદાનનું, એવા દેવી વિચારશિનું નિમ્નત્માને વિષે ભમ્કતાં એ લોભોત્તર તત્ત્વોનું વર્ણન છે; અને બાકીના ત્રણમાં,— જેમાંનો છેલ્લો નીચે ટાંક્યો છે—વિરાટના વિધાન્તર્ગત ગદ્યન સંગીત-લયના ભવ્યતમ આરોહઅવરોહનું, તેજોમય તથા આનન્દનું, અમરચાનનું નિર્દર્શન પણ કરાવ્યું છે:

Mind and heart and body, one harp of being,
Cry that anthem, finding the notes eternal,
Light and might and bliss and immortal wisdom
Clasping for ever.

આ વિષય હાથમાં છે તેટલામાં જ એપ્રિલ ૧૯૪૭ના 'એડવંટ' માંથી મીઅરવિન્દનાં આ પ્રેરક એટલાં જ વ્યવહારક્ષમ વચન અહીં ઉતારવાં થોડા ગણુશે:

It is the lesson of life that always in the world everything fails a man—only the Divine does not fail him, if he turns entirely to the Divine. It is not because there is something bad in you that blows fall on you—blows fall on all human beings because they are full of desire for things that cannot last and they lose them or, even if they get, it brings disappointment and cannot satisfy them. To turn to the Divine is the only truth in life.

૧૫. વિવેકાનન્દમાંથી

તા ૧-૧-૧૯૪૮: ગૂરી. એ સ્ટેશન ક્યાં આવ્યું? મુંઝાંધથી મદ્રાસ જતાં એ આવે. એનું કિતાબહાટ હતું તો અમારા ક્યાની સામે જ, પણ મારે જોખતી નાની શી ચોપડી બેઠે પરથી જોઈ દૂર હોવાવાને વખતે જ. જેની જોઈ તેવો જ દોડ્યો ને એ આંડ આનામાં લીધી, નામે Thus spake Vivekananda.

ગઈ પચીસમી માર્ચનો રોડિયરી જતી વખતનો એ નાનો જનાવ આજે બેસતે વર્ષે સાંભરે છે એ સારું કે આજના કામકાજની (વ્યવસ્થા

અંગેની લાંબીલાંબી સૂચનાઓ પત્રમાં ચીતરવાની) શરૂઆત કર્યા પહેલાં એ પ્રેરક પુસ્તિકામાંથી કાંઈક વાંચવું હતું. 'રેટ્રોગ્રેડ' નામના પહેલા જ વિભાગમાં (પૃ. ૧૩) આ બે કંડિકા છે.

If a man with an ideal makes a thousand mistakes, I am sure that the men without an ideal makes fifty thousand. Therefore, it is better to have an ideal.

Oh, if only you knew yourselves ! You are souls, you are Gods. If ever I feel like blaspheming, it is when I call you man.

અને અવતરણ આપણા આરિત-હારત માટે કેટલાં સરસ નીવડે તેવાં છે. પહેલું દરેક બાવનાવીરને ધરપત આપે તેવું; બીજું રૂઢિમરત શુદ્ધ નીતિમોધને બદલે અધ્યાત્મમાં જ મનુષ્યજીવનનાં મૂળ કેટલા ઉદ્દમોધક શબ્દોનાં નાંખે છે.

૧૬. જૂના-નવા શબ્દો:- (૧) સ્વ આચાર્ય આનંદચંકર કુવના નવા સંગઠ 'વિચારમાધુરી'માં પરીક્ષાના 'પેપર' જેને હવે પ્રશ્નપત્ર કહીએ છીએ તેને માટે 'પ્રશ્નમાત્રા' યોગ્ય છે; એ પ્રચલિત થવો કાલુ જાણે. (૨) બંગ્લેશમાં 'પેપર'ના બીજા વિશિષ્ટ અર્થો કયા ? (૩) 'રટાર' સામાજિકજાતી પોતાની નિઅનુષંગિતે 'આદ્ધા ઓફ ધ રટાર'એ 'પેપર' કહી છે. (ખ) જે વિદ્યાર્થીએ હજી પ્રચારિયા મેળા નથી બની તેમાં પંચાતા 'નિઅનુષંગ' એ ખરી રીતે નિશ્ચયથી બાંધેલા સુધક લેખો ધણી વાર નથી હેતા; એને માટે ડૉ. કાન્તિલાલ છ પંચાએ યોજેલો સાંભરે છે એ 'નિવેદનપત્ર' ખોટો નથી. (૩) પણ 'આવેદનપત્ર' એટલે ? અગ્નિ પગેરનાં 'ફારમ' માટે એ જાણમાં મગદીમાં પહેલો વાંચેલો; ગુજરાતીમાં તો કયાંક 'જોધપત્ર' પણ વપરાવા માંજો છે. (૪) પ્રશ્નપત્રનું પ્રતિકૃપ 'ઉત્તરપત્ર' બરાબર કે એક વિદ્વાનના પત્રહેવારમાં જ પહેલો વાંચેલો તે 'જવાબવહી' જહું સારો ? (૫) સરસી તથા હિંદીની ટેલી-ટેલી અસર હિતાવહ, આવર-ચક લેખે સ્વીકાર્ય ? એ બાબાઓને આધારે 'કુટુંબ' કે 'કુળ' ના અર્થમાં 'ધરાણા' ('હ. જ. બન્ધુ' ૨૭-૭-૪૭) કે પછી જુનના 'રેખા' માં ક્યાંક છે તે કાર્યાલયના અર્થવાળો 'દક્તર' જરા ય જરૂરના છે ? આ ધરાણું-ણું તથા 'દક્તર'ના આજ લગીના સ્વતંત્ર, ઉપજાથી વિગત અર્થો ગુજરાતી છે એની સાથે ગેટાળો નથી થતો ?

કાવ્યમન્દિર.

પ્રકૃતિ

માલકોંચ

મન્દાકિનીતીરે ચલે ગોરી ધીરે ધીરે
શિરપે' ગગરી ધરી ભરી બ્રહ્મનીરે...મન્દા.

પદતાલે પ્રગટીને ફેરે પુષ્પમંજરી
ઝાંઝરના ઝંકારે માં રણુકે સુષિખંજરી
કુંકુમને પગલે ચલે ગોરી ધીરે ધીરે...મન્દા.

ન્યૌતિકૂલે મઠયાં ભેડે નભચીર ગરવાં
પ્રલંબ છવાયે વિપ્રવે પાલવચન્દરવાં
છખીને છાવરતી ચલે ગોરી ધીરે ધીરે...મન્દા.

પાસ ચલે; પરે ચલે, છુપી ચલે, છતી ચલે,
આંતણાવી બળ્યરમણા વિરાટે વિલોભ છેલે
નવરૂપે નિત્યે ચલે ગોરી ધીરે ધીરે...મન્દા.

નિષ્કલંકી, નિત્યયુવા, નિશિગંધા ચામિની,
પાશાવારે પરવરે હુતિશર હામિની
સંસારભામિની ચલે ગોરી ધીરે ધીરે...મન્દા.

The Hound of Heaven

I fled Him, down the nights and down the days;
I fled Him, down the arches of the years;
I fled Him, down the labyrinthine ways
Of my own mind; and in the mist or tears
I hid from Him, and under running laughter.

Up vieted hopes I sped;
And shot, precipitated,
Adown Titanic glooms of chasmed fears
From those strong Feet that followed, followed after.

But with unhnrrying chase,
And unperturbed pace,
Deliberate speed, majestic instanoy,
They beat—and a Voice beat
More instant than the Feet—
' All things betray thee, who betrayest Me. '

I pleaded, outlew-wise,
By many a hearted ceseement, cartained red,

દિવ્ય વ્યાધ

બહો એ ચરણો મારી પૂંઠે આવતા મયા,
અને હું ભાગતો એથી દૂર ને દૂર હા પળ્યો ।

નિશાનિશાએ દિનના દિને અને
વર્ષોતણી વૌધત વૌધિએને
દોડ્યે ગયો હું મુજ ચિત્તકેરાં
કાન્તારના કિલ્લે પથે અટંતો,
અશ્રુતણી ધુમ્મસ ધૂંધળાં વિષે
વા હાસ્યની મર્મરતી સરિત્-તટે,
આશાતણી રમ્ય પ્રલંબ કુંજર્માં
કે બીતિનાં બીપણ અંધ કેતરે ૧૦
થતો થતો હું અહ ભાગતો રહ્યો;

પરંતુ પદ એ અયંબગતિ પૂંક જાંલી રહ્યા,
પ્રશાંત રિધરવેગ ભવ્ય દહતાથી વાધી રહ્યા,
અને સ્વર પ્રચંડ ભવ્યતર એક રેલી રહ્યો:
'મને તું તરછોડતો, સહુ તને ય તરછોડશે.'

ને દીન નિર્વાસિત શો ભમું હું,
ઓદાર્યનાં ઉન્નત રમ્ય હૃદયનાં
કુમુખી વાતાવનને નિહાળતો
યાચી રહું આશ્રય આર્ત ચિત્તે.

ને કેક આછી ઉધડે અટારી ત્યાં ૨૦

ઝંઝાની એની ઝપટો ફરી વળે,
બડાક બીડે સહુ બારીબારેણી.
હું પ્રીછું છું એ મુજ પૂંક વાંધતા
પ્રેમીતણે પ્રેમ કશો મહા! અરે,
પરંતુ મારું ભયભીત અંતર!
એ તો ધ્રજે, પ્રીતમ આ મળે, અને
મળે પછી અન્ય ન હું મને તો ?
ન આત્મરક્ષાતર્થે માન ભીલિને,
ને શી કળા રનેહ કને શિકારની !

ને હું ધમ્યો આગળ જીર્ણ ભૂમિથી, ૩૦
પૃથ્વીતણી પ્રાન્તરને વટાવતો;
તારાતણી સોનલ દાર ઠોકતો,
શશીતણી : પાણીર પ્રાંગણોમાં
હું આશ્રયાર્થે મુજ દહેલ નાખતો,
ભમ્યો ભમ્યો કન્દનપૂર્ણ દેવે.

સંધ્યા-ઉપાને વિનવી: અરે, મને
ઢોંઢી સિયો કે નિજ નીલ અંચલે,
રક્ષા દિયો આ મુજ અણ પ્રેમીથી !

પરંતુ કે ના મુજ સાદ એ સુણે.
એ તો બધા ઠિંકર એ નૃપાલના: ૪૦
આરાધનારાં મુજ હિમ શત્રુને,
એનાં મહા ભક્ત, વિરક્ત હું પ્રતિ,
એના પ્રતિ પ્રેમ જ, છેલ હું પ્રતિ !

ને વેગવર્તા સહુ સર્વ પાંસ મેં
પ્રવેશ પામ્યા, મહી રેશયાળ હું
પ્રત્યેક વાંચુતણી ધૂમતો પળ્યો
વિસ્તીર્ણ એ નીલમ બોમને પટે.

Or whether, Thunder-driven,
 They clanged his chariot 'thwart a heaven,
 Plashy with flying lightnings round
 the spurns of their feet:—
 Fear wist not to evade as Love wist to pursue,
 Still with unburring chase,
 And unperturbed paces,
 Deliberate speed, majestic instancy,
 Came on the following Feet
 And a Voice above their beat—
 ' Naught shelters thee, who wilt not shelter Me. '

I sought no more that after which I strayed
 In face or man or maid;
 Not still within the little children's eyes
 Seems something, something that replies,
They at least are for me, surely for me !
 I turned me to them very wistfully;
 But just as their young eyes grew sudden fair
 With dawning answers there,
 ' Their angel plucked them from me by the hair.
 ' Coms then, ye other children, Nature's-share
 With me ' (said I) ' your delicate fellowship;
 Let me greet you lip to lip,
 Let me twine with you caresses,
 Wantoning
 With our Lady-Mother's vagrant tresses,
 Banqueting

કે હું ચઢ્યો તે રથ માતરિશ્વનો,
ભેદી ધર્યો વાદળનાં દળો વા,
ઊછળતો વિદ્યુતના પુવારા ૫૦
ચક્રોતણાં ચંક્રમણે ભમી રહ્યો.

ન કિંતુ રક્ષાંતણું ભાન ભીતિને,
ને શી કળા રનેહ કને શિકારની !

અને ચરણ એ અધઃભંગતિ પૂંઠે જાલી રહ્યા,
પ્રચાંત સ્થિરવેગ ભગ્ય દદનાથી વાધી રહ્યા,
અને સ્વર પ્રચંડ એકે પડકાર રેલી રહ્યો.
' ન આશ્રય મને તું દે, નવ તું પામશે આશ્રય. '

સકેલી લીધી મુજ ખોજ મેં પછી
દરિદ્ર આ મનવકેરી - સ્પૃષ્ટિથી.
તો યે મને આ શિશુનેત્રમાં ધડી ૬૦
નિહાળી લેવા ઉર આશ જન્મી.

ને હું વળ્યો આતુર નેત્ર એ પ્રતિ,
ને એમનાં ચહુ હર્યાંય હું પ્રતિ,
પરંતુ ત્યાં તો કર કોં કઠોરની
આગ્રા હરી ગે મુખદીપ્તિ એમની.

' ભલે, ભલે, તો શિશુ હે નિસર્ગનાં !
યાયું તમારો મૃદુ સંગ. ' હું વહ્યો;
' કરે કરે મેળવીએ, મુખે મુખ,
વિશ્વંભરાના ધન કુન્તલો સહે
રમીશું, એની નમનીલે પોડે ૭૦
મહા મરુત મંદિરમાં વિરાજતાં,
આરો શું આસવ કેં અનામય
ભાનુતણા ભગઈડી છવંતા. '

With her in her wind-walled palace,
Underneath her injured dais,
Quaffing, as your taintless way is,
From a chalice
Lucent-weeping out of the dayspring.
So it was done:

I in their delicate fallowship was one—
Drew the holt of nature's secrets
I knew all the swift importings
On the wilful face of skies;
I knew how the clouds arise
Spumed of the wild sea-snappings;

All that's horn or dies
Rose and drop'd with; made them shapers
Of mine own munde, or wailful or divine;
With them joyed and was bereaven
I was heavy with the even,
When aha lit her glimmering tapers

Round the day's dead sanctities,
I laughed in the morning's ayas.
I triumphed and I addened with all weather,
Heaven and I wept together,
And its sweet teare were salt with mortal mine:
Against the red throb of its sunset-heart
I laid my own to heat;
And eare commingling haat;
But not by that, by that, was eased my
human smart.

મને મળ્યો ભોલું સમરત મેં ચલ્યો,
હું એમનાં કામળ કીડને વલ્યો,
પ્રુલી ગયા અર્ગલ સૌ નિસર્ગના,
નિગૂઢતા નેત્ર ભરી નિહાળ્યા મેં.

આકાશની અંચલ નેત્રપલ્લવી
છાયાહુતિની તરલા લહી બધી,
સમુદ્રથી ઊંચત મત ફેનિલ ૮૦
આરોહ મેં અલ્પનથા નિહાળ્યા.

મેં જન્મ લીધા સહુ જન્મતાં સહ
મેં મૃત્યુ પીધાં મૃત સર્વ સગમાં,
હું વિશ્વની દિવ્ય-અદિવ્ય જિમિને
અંદે ઢળ્યો સર્વપ્રપન્નભાવથી
તદ્દપ થે હર્ષો રણો-રડી રણો.

હિપાતલ્યા નેત્ર શું નેત્ર મેળવી
હસી રણો હું, રવિરાજ પૂઠને
વિદ્યાપતી સાંધ્યની રક્ત પાંપણે
મેં મેં ધરી પાંપણ રક્તભીની. ૯૦

વિષાદમસ્તી પવનોની માણી મેં,
વ્યોમાંગનાને મુજ સે જુગ્મમાં,
હું એ વિદ્યાપ્યો, મુજ દ્વાર અશ્રુને
એનાં મધુ અશ્રુની સંગ મેળવ્યાં,
સ્પર્શસ્તમાં રપંદનું હાર્દ એહનું
આરકત વર્ણું, મુજ હાર્દ ત્યાં ધરી
સાધી રણો સંગમ સૌવ્યદામાં.

કિંતુ અરે વ્યર્થ બધું બધું મ હા!
ન તમ મારું હૈઃ ક્યાં બની શક્યું.

આકાશને રક્ષા કરોલ મારાં ૧૦૦
આંસુ બધાં આદ્ર દબ્યાં જ વ્યર્થ !

ખરે, અમારાં હિરની વ્યથાકથા
હિંમતવા વાણી ન કે અમારીઃ
હું ઉચ્ચરું વૈખરી, માત્ર મર્મરો
ભીડી રહે એમની મૌનપૂર્ણ.

નિસર્ગ માતર-અહ દીન સાવડી ?
કશે હિપાવી મુજ તું તૃપા થકે ?
તારો મને તું યિશુ રથાપવા ચહે,
તો તાહરાં શુકન નીલ આ પરાં
કરી મને માંદવવંત અંતર ૧૧૦
દર્શાવી કે મા, તવ રતન્યપૂર્ણ !
મારે વજ્ર કંઠ અગાધ શુકતા,
ન બિંદુ તારા પયનું ત્યહો પુગ્યું.

અને વધુ નજીક હા, વધુ નજીક વ્યાખ્યે ગયા
પ્રશાંત, સ્થિરવેગ, ભવ્યમતિ આક્રમંતા પદો,
અને અધિક હિમ એથી પડકાર ત્યાં આવતો;
'મને નવ તું તપતો, નવ તને ય કે તપશી.'

ને હું પ્રતીક્ષા તવ પ્રેમવજ્રના
પ્રપાતની દીન મને કરી રહું.
અહો મને તેં અસહાય શો ક્યો ? ૧૨૦
અર્ગાગથી અખતર માહરું હયું,
હાલ્યો મને દીવ્યસિંચે પ્રહારથી.
ને માઠ નિદ્રા મુજને મસે શું,
જગ્યું, નિદ્રાણું હમ પ્રોલીને યને;
વિનષ્ટ મારું સહુ નીદર્મા સહુ.

I ehook the pillariog boure

And pulled my life upon me; grimed with smears,

I stand amid the dust o' the mounded years—

My mingled youth lies dead beneath the heap.

My daye hava crackled ond gooe up in emoka,

Have puffed and borat as enn-etarts on a stream.

Yea, faileth now even dream

The dreamer, and the lute the lutanist

Even the linked faetaeice; in whosa hloesomy
twist

I swung the earth o triquet at my wrist,

Are yieldiog; cords of ell too wask eccount

For earth with heavy griefe so overplussed.

Ab ! ie Thy love indeed

A weed, albeit an amaranthine weed,

Suffering no flo vers except its own to mouot?

4h 1 unit—

Designer infinite :-

Ah ! must Thou char the wood ere Thou oast
limn with it ?

My freshness spent its wavering shower i' the dust;

And now my heart is as a broken font,

When tear-drippings stagnate, spilt down ever

From the dark thoughts that shiver

Upon the sighful branches of my mind.

શી આંધીમાં ચૌવનઅષતાની
મેં કાળના રત્ન શું બાથ બીટી,
ને માહરા જીવનદેહ મંદિર
મારે શિરે ભઝ કરી શું દાખું,
વિનષ્ટ આયુષ્યની ધૂળના ટોચે ૧૩૦
ખડો ખડો જોઈ હું મારું ચૌવન
કશું ત્યાં હાં કચડાપણું પડ્યું !
પૂરીફટી જીવનની પળો બધી
સરિત્રવાહિ જલ જુદજુદો સમી.

રે સ્વપ્નની મેં નહિ ચકચકતા રહી,
ન ખસરીને ઉર ગીત કો રજું.

મારા બધા રમ્ય તરંગ ચિત્તના
શમી ગયા, હા, દિન એ વહી ગયા-
ઘિછાળતો પૃથ્વી સમરત બ્યારે
મારા કરે પ્રપ્તવે શું કંદુક ૧૪૦
હું દુઃખલો 'તો મુજ સ્વર્ણસોજીએ,
રે, સ્વપ્નના દુર્જળ તાર એ સૌ
આ દુઃખમારે કચડાતી ભૂમિનો
કર્પાંથી શકે ઝીલી, પ્રયંડ ભાર !

અરે વિધાતા ! તરંગ પ્રેમ ચોર શો
ન અન્ય દે પાદપંતે જી જીવવા.
કહે ખરે, બીવણ એ પ્રથમી !
તું કાઠમાંથી તવ તૂલિત રમે
તે પૂર્વ એને દંડવું પડે શું ?

મારી હવે જીર્ણવિશીર્ણ જિન્દગી, ૧૫૦
એનાં ઢબ્યાં પ્રુપ્પ સમરત ધૂળમાં,
મારું હવે અંતર ભઝ બાંડ શું,
નિઃશ્વાસધેરી મુજ ચિત્તાણીએ

Such is; what is to be ?

The pulp so bitter, how shall taste the rind ?

I dimly guess what Time in mists confounds;

Yet ever and anon a trumpet sounds

From the hid battlements of Eternity;

Those shaken mists a space unsettle, then

Round the half-glimpsed turrets slowly wash again.

But not ere him who summoneth

I first have seen, enwound

With glooming robes purpleal, oyprese-crowned;

His name I know, and what his trumpet saith.

Whether man's heart or life it be which yields

Thee harvest, must Thy harvest-fields

Be dinged with rotten death ?

Now of that long pursuit

Comes on at hand the bruit;

That Voice is round me like a bursting sea:

' And is thy earth so marred,

Shattered in shard on shard ?

Lo, all things fly thee, for thou fliest Me !

Strange, piteous, futile thing !

Wherefore should any set thee Inve apart ?

Seeing none but I makes much of naught'

(He said),

કંપી રણાં કિલનન - વિચારપુષ્પથી
સવંત આંસુ જ્યારે ધીમતાં ફરી.

રે, આ દશા ! જીવનકેરું ભાવિ આ ?
રે, ગર્ભ જેનો કહું આંટણો તો
કેવી હશે હા કહું છાલ તેની ?
ને કંપુ' હું સદય, અગમ્ય ભાવિ જે
છુપાવતો કાળ શું ધુમ્મસે રહે. ૧૧૦

સુલાય કે બેર બજાંતી 'દરથી
નિગૂઢ તે ખૂરજથી અર્નતના,
કંપી રહે' ધુમ્મસ, વ્યોમ કેં ખુલે,
અને મિનારા પડી દરમ - ત્યાં બને
અદરમ પાછા, ત્યાંથી ધુમ્મસો ઢળે.
દાણધર્મમાં 'કિંતુ હું એ નિહાળી લઉં -
ત્યાં બેરીના વાદકોરી. આકૃતિ,
કુસુમી એના, અગત્ય વચ્ચે,
શિરે લસે મંડિલ દીપ્ત : તેજનું
પિછાનું એ વાલક બેરીનો : હું, ૧૧૭
આદેશ એના મુખ અંતરે રુકુરે.

અહો, મહા કર્પક ! માનવીના
હેવા વિશે-જીવનસેવને વિષે
તું વાવણી આદરતો, પરંતુ શું
ત્યાં મૃત્યુન ખાતર નાખવાં પડે ?

પ્રલંબ મૃગયાતણે રવ નજીક હાવાં સરે,
મને દશદિશાથી વીંટી જલપિ સમે ત્રાટકે :
"અરે જગત તાહરું શું રાતધા મન્યું ખંડિત ?
નિહાળ, મુજને ત્યજે તું, ત્યજતાં તને તેથી સૌ.

‘And human love needs human meriting,
 How best thou merited;
 Of all man’s closted olay the dingiest clot !

Alack, thou knowest not
 How little worthy of any love thou ert !
 Whom wilt thou find to love ignoble thee,

 Save Me, save only Me !
 All which I look from thee I did but take,
 Not for thy herms,
 But just that thou might’st seek it in My arms.

 All which thy child’s mistake
 Fancies as lost, I have stored for thee at home:

 Rise, clasp My hand, and come !
 Halts by me that footfall:
 Is my gloom, after all,
 Shade of His hand, outstretched carelessly ?

 ‘ Ah fondest, blindest, weakest,
 I am He Whom thou seekest !
 Thou dravest love from thee, who drestest Me. ’

FRANCIS THOMPSON

અરે, અરે, દીન, પદાર્થે બાપડા ! ૧૮૦
 શાને તને કાઈ ચહે વિશેષ, કહે,
 વહી રહ્યો એ: 'જમમાંહિ એક છું
 સદસ આપી શકું શ્વય રથ નમાં.
 મનુષ્યનો પ્રેમ ચહે છ મૂલ્ય
 મનુષ્યના પ્રેમતણું, અને તે
 શું ચૂકવું મૂલ્ય ? અપાત છું કરો
 કે પ્રેમનો એ, નહિ જાન કે તને !
 તારા સમા કુદ પદાર્થને જગે
 મારા વિના કે ચકનારું ના, નહિ !

મેં છે હયું વિત સમરત તારું, ૧૮૦
 ન સંકરોમાં ટુળને રિખાવવા,
 મારા ઉછંગે ટુળને નિમંત્રવા.
 તારું ગણે બાગક જેવું ચિત જે
 વિનષ્ટ, તે નષ્ટ નથી થયું કશું,
 બંધાર મારે સદુ તે સુસંચિત.
 લે જીક, મારો કર લે પ્રહી હવે !

અને મુજ સમીપ બાવી પદધાપ એ યંજતા.
 ખરે તિમિર માહરું—પ્રજ્વળમાવથી એહના
 પ્રસારિત થયેલ શું કવતણી ન જાણ્ય હતી ?

‘અરે અરે, ફર્માન, દીન, મૂઢ !
 હું જેહને શોધત તેજ છું હું.’

‘અપરિત્યજત હું મને પ્રજ્વળને ત્યાં હું રહે.’ ૨૦૨

ધડો અને આકાશ

: શુભજાતી :

ધડો કહે : ' પ્રયંડ શક્તિ માહરી.
હું વ્યોમની અસીમતા લઈ હરી;
(વશુત્વતું) ય કાળજી વિદારતો,
ખંડ એ અખંડનો ઉરે હું ધારતો.'
હસન્તું વ્યોમ : ' મારી વિશ્વવ્યાપિતા,
કદી ય નષ્ટ થાય ના. અડો વૃથાપ્રલાપિતા !
સમાવું અન્તરે હું તાહરા સમા
સહસ-લક્ષ-કોટિ. ના મને કશી તમા,
તમે સહુ તૂટો ફૂટો ફરી બકાવ કાળના બળે,
અસીમતા પરન્તુ લેણમાત્ર મારી ના કદી ટળે.

ભૂમિનું તું મૂઠ બાળ !

નેણુ જોલીને નિહાળ.

તારી માતના પિતામહે ધડયું સ્વરૂપ તાહરું,
તેતણા પિતાતણો ય હું પિતા* કહું ખરું.'

અસીમતા સમાય શું સસીમમાં,

કે પછી સસીમ રહે અસીમમાં ?

રજનીકાન્ત માદી

વિશ્વગાયકને

તું સિન્ધુ છો મહાગાનનો, મેં સાંભળ્યું કાને;
તું સતત મરત રહત તારા અનવરત ગાને. તું
તું મંદ મંદ મધુર રવ શું ગાય કે બળે;
તુજ નિરતિશય આનન્દ કારણ કેણુ કહે બળે ! તું
જંગલ પ્રપાત વધે તદા તવ રવ હૂએ શાને ?
ને મન્દ નંદનો શોર થે તવ રવ વધે શાને ! તું

* ધડાની માતા મૃત્તિકા, ભૂમિ. એ ભૂમિના પિતામહે, તેજ
વડે એ ધડાનું સ્વરૂપ ધડાયું છે. એ તેજનો પિતા વાયુ અને તેને
પિતા આકાશ. પૃથ્વી-જળ-તેજ-વાયુ-આકાશ એ પંચમહા
ભૂત ઉપરથી આ ખ્યાલ લીધો છે.

મને આવડે એક ગીત તે કદી તું સુણી જાને;
 તે બેળવી લક્ષ્મી ગીતમાં ફૂલફૂલ કરી જાને. તું
 પૂછવું અને કહેવું અને જોવું બધું જાને;
 તું તો અનાદિત નાદ છે સુખ હર છલકા ને. તું
 તું સતત મસ્ત. રહંત તારા અનવરત ગાને,
 તું સિન્ધુ છે મહાગાનનો, મેં સાંભળ્યું કાને. તું

ભગવાનસાલ લ. માંકડ

શ્રીઅરવિન્દને

મને હવે અરવિન્દ ! કે તમે,
 બતાવશો કેવલ 'ચાંચ' નમ્ય;
 ને પંચ શું પાપ મૂકી જતા અમે,
 બગાવશું આત્મ કેરું બીન.
 ને દિવ્યતાના રસસ્વાદ ચાખતા,
 નિત્યે પ્રકાશી જગમાં અમે જશું;
 આનંદના મંગલ દિવ્યતામયો,
 અનુભવો નિત્ય અમે કરીશું.

કિન્તુ બન્યું, હે નાગિરાજ ! દિવ્ય
 ધાર્યો ધકાએ; અમમાં પછી તો
 કે એતના દિવ્ય પ્રણાંત જાગી,
 આ આપના રોહલ સૌમ્ય સૂરે;
 ને આત્મ આજે રસચેતનાનો,
 બની ગયો એક પ્રવાહ ધન્ય.

હરીન્દ્ર દવે

ઝરણી

ઝરણી ચાલી જાય.

અજાણી ઝરણી ચાલી જાય.

મંદ મંદ અંતરનાં ગીતો

મંદ હલકથી ગાય,

મોન નીરવતામાં હરબીને

મંજુલતા છલકાપ ઝરણી.

દર દરથી કુંઝર કેરાં
 રમરણાંએ। ઉમરાવ,
 આધેના સાગરના અંતર
 ધુધવાટાએ થાય. ઝરણીં
 વન, વન, મીઠી મહક ભભકતી
 મંજરીએ। મલકાય
 પત્થર પત્થર આજ પ્રણયનાં
 ગીત ગુલાબી ગાય. ઝરણીં
 યુગ યુગ વીતે જનમજનમની
 આંધી ધેર છવાય,
 એ આંધીની પાર આંખને
 નવલાં તેજ ભળાય. ઝરણીં
 તેજ તણી શ્રદ્ધાએ એનું
 જીવન પુલકિત થાય;
 દર દરના સાગર પેરે
 ઉર શ્રદ્ધાથી જાય. ઝરણીં
 હરીન્દ્ર દેવે

દુઃખની શાતા

આવ આવ મુજ દુઃખની શાતા,
 આવ આવ સુખપવનપ્રવાતા;
 આવ આવ મુજ દુઃખની શાતા,
 આવ આવ મુજ ભાગ્યવિધાતા.
 કંઈ નવ લખ સુખ વિધિનિર્માતા,
 આવ આવ મુજ દુઃખની શાતા.
 તું ભવજલતરણી વિખ્યાતા,
 મુનિજનગણ તર શુશ્રુ નિત ગાતા
 આવ આવ મુજ દુઃખની શાતા.
 સંબોધું કહી દેવી લલિતા
 કે મુજ જીવન કેરી કવિતા ?
 આવ આવ સુખપવનપ્રવાતા,
 આવ આવ મુજ દુઃખની શાતા.
 ભગવાનલાલ લ. મોંકડ

પાપદંડ

: શુભળકી :

નિભાવજો વિભો. મને કપુતને કદી એમ હું
 હગાર યાચના કરું બની જ દીનહીન ના.
 મુજ પાપદંડ યામ એમ હું સદા કહું;
 પાપ માફ તું કરે મને હરે જ એ ન વાંછના.
 હિદાર ભાવ રાખીને દયા બતાવશે મને
 તો કરીય પાપ હું વધુ અને વધુ જશે !
 વિભો, કરું ન પ્રાર્થના ક્ષમા જ યાચતી કદી,
 મુજ પાપદંડ યામ એમ હું રહું સદા વહી.
 પ્રાર્થના મદી ન યાચના કરું કદી તને.—
 યાચનામદી જ યાચતો રહું જ ભાવના ૧૦
 ફળો હરે જ જન્મતી અશુભશુભ જે ગણે.
 —અને વિશુદ્ધ કર્યા જ હાર્દની બંધી જ ભાવના ?—
 વળી ન યાચતો ફલિત મુજ ભાવના તું કર,—
 હરે. હોરેલ અનેક આપને દયાળુ તું પૂર
 સહીય પાપદંડ હું ધરી જ મૌનભાવને,
 પાપયોગ્ય દંડ તું મને દયા વિના જ આપને !

ભૂપેન્દ્ર ઠા. વકીલ

સંવેદના

: ઉપભાષિ :

સંવેદના બીષણ ચક્રમાહે
 પિલાય હો જીવનપ્રપ્ત મારું.
 પિલાય ને જીવન બકે લાઘે
 તેથી જીવન જીવન પૂર્ણ મારું.
 શુભાશુભ અતર આપમેળે
 આવે જ કર્યા અતર રૂપ સંને !
 એ પૂર્ણતા અતરની ધરે તે
 પૂર્વે પિંડાતું દર્પે વંચમાહે.

ભૂપેન્દ્ર ઠા. વકીલ

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

૨૫. સર

લલુભાઈ શામળદાસ:

: : માનવતાની મૂર્તિ : :

પ્રકરણ પહેલું

સ્વ. સર લલુભાઈ શામળદાસ જોધાના વડનગરા નાગર. એમના મૂળ પુરુષ ગણાય છે શવદાસ એમને બે પુત્રો સોમજી અને સુરજી. ન્યારથી જોધા બંદર તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું ત્યારથી આ નામરો જોધામાં વસતા હતા એમ જણાય છે તે જમાનામાં મુગલ સમ્રાટો । લશ્કરમાં અમલદાર તરીકે સોમજી અને સુરજી બંનેએ સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી એમ ઇતિહાસ બોલે છે સુરજીને ત્રણ પુત્રો, જેમાંના સૌથી નાના પુત્ર કાનજીની પાંચમી પેઢીએ ગમલદાસ થયા. ગમલદાસને પાંચ પુત્રો. એમાંના એક પુત્ર તે રણજોડાદાસ.

રણજોડાદાસનો જન્મ ઇ. સ ૧૭૨૩માં જોધા બંદરે થયો, તે જ સમયે મહારાજ ભાવસિંહજી પડેલાએ જોધાથી ચૌદ માઈલ છેટે, સમુદ્ર કિનારે ભાવનગર શહેર વસાવ્યું.

ભાવસિંહજીનો જન્મ ૧૬૮૩માં અને તેઓ વીસ વર્ષની વયે, ૧૭૦૩ માં, શિડોરની ગાદીએ આવ્યા હતા અમુક સમય પછી અમદાવાદનો મુગલ બાદશાહનો સૂબો જામે હિશરાવવા આવ્યો, તે લાડીના જીજીભાવા અને ગારીઆધારના તોંબજીજીને તેમ જ શિડોરના ભાવસિંહજીને, આંકડાના રૂપિયા ન બરવાધી, નજરકેદ રાખીને ફરતો હતો. દસરાના દિવસનો પ્રસંગ થઈને ભાવસિંહજી બારે કતલ મચાવી જીજીભાવા તથા તોંબજીજી સાથે તેની ફેગના હાથમાંથી છટકી ગયા. વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરતાં મહારાજ ભાવસિંહજીને એમ થયું કે-શિડોર વધારે વખત ચતુઓના દુમલાઓથી

જયી શકે એમ નથી. માટે સમુદ્ર પાસે રાજધાની રાખવી સારી. તે ઉપરાંત મુસ્લિમ અને ખંભાત જેવાં જંદરાની પેઠે પોતાનું બાવનગર ખંદર પણ આગાહાની ભેગમવે એવો વિચાર પણ એમને આવ્યો હતો. આ હેતુથી, ગોધાધી સહેજ દૂર આવેલ વડવા ગામે પોતાનો મુકામ એમણે રાખ્યો અને ઇ. સ. ૧૭૨૩ માં, સંવત ૧૭૭૬ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને દિવસે બાવનગર શહેરનો પાયો નાખ્યો.

રણછોડાસને પોતાની પહેલી પત્નીથી લખારામ નામે પુત્ર થયો. પોતે વીસ વર્ષના હતા તે વેળા એ પત્ની ગુજરી ગઈ અને શ્રીમંતામ્રમાંથી ધીમે ધીમે એમને બારણે - મરીખી આવી. સામાજિક રિવાજમાં થયેલ પરિવર્તનથી રણછોડાસ દ્વિમત હારી ન્યય કે કિસ્મત પાસે હાર કબૂલી લીધેલું એમનું માનસ નહોતું. સ્વ લક્ષ્મીબાઈ કહેતા તેમ એઓ તો 'સિંધાઈ નાગર' હતા. જિંદગીને હોડમાં મૂકી, મમે તેનાં જોખમો ખેડવા તે તૈયાર હતા.

તે વેળા વડોદરામાં પિલાણ ગાયકવાડના મુખ્યથી હાંમાંણ ખીજો ગાદીએ આવ્યો હતો. તેને નાગરો પ્રત્યે પક્ષપાત હતો અને તેમને પોતાના રાજ્યમાં હીવાની અને લશ્કરી બંને ખાતામાં મોટી મોટી નોકરીઓ પણ આપતો હતો એમ રણછોડાસે સાંભળ્યું હતું. આથી એમણે વડોદરા જઈને પોતાનું નક્કી અજમાવવાનો વિચાર કરી નાખ્યો.

એ પ્રમાણે રણછોડાસ ગોધાધી વડોદરા જવા નીકળ્યા એમની સાથે સેવકરામ દેસાઈ કરીને ખીજા નાગર પણ હતા. વડોદરા જવાનો તેમનો માર્ગ, બાવનગરથી ઉત્તરે બાલમાં ચડીને જતો હતો. તે વેળા બાલ માત્ર ખારા પાણીથી ખરેલો, રૂંધેલો નિર્જન પ્રદેશ હતો. ત્યાં માછલી ને માછલ સુધી મીઠા પાણીનો છોટો ય મળે તેમ ન હતું. રણછોડાસે અને સેવકરામે પોતાની સાથે મીઠા પાણીના ચંબુ રાખ્યા હતા. એ નિર્જન જમીનમાં એમણે એક પુરુષ અને સ્ત્રીને લગભગ મૃત દશામાં જોયાં રણછોડાસે પોતાના ચંબુમાંથી પાણી પાંચને તેમને ટપાર કર્યાં અને પછી તેમને પોતાના ચંબુનું બધું પાણી આપી દીધું. આ વેળાસરની મદદ નહિ મળી હોત તો આ બે માનવી મરણ પામત એ વાત નિઃસંદેહ હતી. પેલાં બેએ પણ એ સમજીનેજ રણછોડાસને આભાર માન્યો અને તેમને અંતઃકરણપૂર્વક આશિષ આપ્યા. પેલી દર પેલી એમના કુળમાં સ્વચ્છ રેખાથી દિગ્દિગંચર સ્ત્રી માનવતાનું આ પહેલું દષ્ટાંત

થોડા દિવસમાં બંને મુસાફરો વડોદરા પહોંચ્યા અને ત્યાં બાણજી નામના નાગર અમલદાર જોડે સંપર્કમાં આવ્યાં. બાણજી રજુઝોડદાસની પેઠે જૂનાગઢથી ત્યાં આવ્યા હતા અને દામાજીના ખાસ સલાહકારમાં એક થઇ પડ્યા હતા. એમની બક્ષામણીથી રજુઝોડદાસને દામાજીએ પોતાને ત્યાં રાખી લીધા. અહીં સમયમાં રજુઝોડદાસની બક્ષામણીથી સેવકરામ દેસાઈને પણ ગાયકવાડે નોકરીમાં રાખી લીધા.

આ સેવકરામ દેસાઈના પિતા રામરામ દેસાઈ દિલ્હીના બાદશાહ પાસે પ્રસિદ્ધ પામેલ હથિયારામ ગદાદુરના હાથ નીચે નોકરીમાં કસાયેલા હતા અને લડાઈઓનાં તેમના શરીર ઉપર એટલા બધા જખમોના ગાંધતા કે જોયી એ 'રામરામ ઝાટકજી'ના નામથી જ ઓળખાતા.

રામરામ મહારાજ બાવસિંહના પૌત્ર મહારાજ વખતસિંહજીનાં સમયમાં થયેલ ચીતળની મહદૂર લડાઈમાં, આશરે ૧૮૦૬માં, બાવનગરના તે સમયના કારભારી રૂપજી દેસાઈની સાથે હતા. વડોદરામાં રજુઝોડદાસ નિવૃત્ત થયા પછી પણ અમુક સમય સેવકરામ ત્યાં રહેલા અને અમરેલી પંચમહાલના હામનગર મહાલના મામલતદારની પદવી મુખી ચડેલા. ત્યાર પછી એમણે બાવનગરની નોકરી લીધેલી.

થોડા વખતમાં બાણજી રજુઝોડદાસના પુરુષાર્થ અને ચારિત્ર ઉપર ખુશ થઈ ગયા અને રજુઝોડદાસ તે વેળા વિધુર હતા એટલે રૂણજીએ પોતાની પુત્રી ચંદનકુંવરીને એમની જોડે પરણાવી. આ પત્નીથી એમને બે સંતાન થયાં—જૂનીગાઈ અને પરમાણ્ડદાસ.

અમુક વર્ષ પછી બાણજીએ સંન્યસત સ્વીકાયું, તે વેળા રજુઝોડદાસે રાજનામું આપ્યું પણ દામાજી ગાયકવાડે તે સ્વીકાયું નહિ. એમની ત્યાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી ગઈ અને ૧૭૬૨માં, જ્યારે દામાજીની સત્તા ગુજરાતમાં પેષાઓ કરતાં પણ ચઢતી હતી ત્યારે ગાયકવાડે રજુઝોડદાસને મુખ્ય દીવાનપદ આપવા માંડ્યું પણ તે એમણે ડહાપણ વાપરી લેવાની ના પાડી. ૧૭૬૮માં દામાજીનું મરણ થયું અને વડોદરા રાજ્યમાં અનેકવિધ ખટપટો થઈ પડી, ૧૭૭૮માં પૂણેથી રત્નેદસિંહરાવ આવ્યા તે પ્રસંગે રજુઝોડદાસે પોતાનું રાજનામું આપી દીધું અને પોતે ગાંધા

૧. એ વીર નરનું ચરિત્ર સયાજી સદૃશમાળામાં બાવનગરના સમર્થ નાગર વિદ્વાન ૧૯ માનસંકર પીતાંજીદાસ મહેતાએ (તે ૨૧, સર લક્ષ્મીસાહબના પણ પુસ્તકના સંબંધી હતા) લખ્યું છે—ત્રી

આવીને નિવૃત્ત થયા.

ગોધાં તે સમયે ખેત્રા અને ભાવનગર મહારાજના સંયુક્ત તાબામાં હતાં. ત્યાં રજુછોડદાસે, સમુદયી આઠ દસ મિનિટને રસ્તે, તળાવની પાસે કુચાદે મકાન બંધાવ્યું. સામે હાટોશ્વરનું મંદિર છે. ત્યાં, અન્ય નાગરોમાં ગૌરીચંદર ઉદયચંદર, ધરણીધરદાસ દેસાઈ, રતિલાલ માણેકલાલ વગેરેના વડવાઓની ધર પણ છે અને ધરણીધરદાસ દેસાઈનાં કુટુંબજનો તો હજી પણ ત્યાં જાય-આવે છે. રજુછોડદાસનું એ મકાન હાલમાં સર લલિતુભાઈના મોટા ભાઈ સ્વ. વિઠ્ઠલદાસના પુત્ર ભારદ્વાજભાઈની માલિકીનું છે. ગોધાથી ભાવનગર જતાં વચમાં એક મોટો વડ આવે છે, ત્યાં આગળ ૧૨૪૭ની આસપાસ ભાવનગરનો મહારાજના વડવા મુખડાજી ગોહેલ મરણ પામ્યા હતા એવી હડીકત છે.

ભાવસિંદેજના પુત્ર મહારાજ અજેરાજી ૧૭૭૨માં મરણ પામ્યા એટલે એમના પુત્ર વખતસિંદેજ ભાવનગરની ગાદીએ આવ્યા. એમને ભાવનગરને 'મોટું' બનાવવાના અભિલાષ હતા એટલે એમણે ગોધામાં વસતા આગેવાન નાગરોને ભાવનગર આવી વસવાતું નિમંત્રણ આપ્યું. મહારાજએ રાંભતી નોકરીમાં પણ નાગરોને જોયા એટલા આપવા મોકળા હતા એટલે નાગરોને એ નિમંત્રણ સ્વીકારવાની વધારે ઈચ્છા થઈ. એ પ્રયત્ને રજુછોડદાસે ૧૭૭૮-૮૦ની આસપાસ ભાવનગરમાં પણ ધર આપ્યાં, ગોધામાં એક બેંક કાઢી અને તેની દાખા ભાવનગર ખાતે રાખી.

ભાવનગર ખાતેનું એમનું મકાન નાગર પોળમાં, હિમજી મોતાના મંદિરની બાજુમાં આવેલું છે. તેના બારણાં પશ્ચિમ દિશા બહાર પડે છે. મકાનને બોવતળિયું, પહેલો માળ, બીજો માળ અને તે ઉપર રત્નેશ્વર છે. મકાન વિદ્યાજી જગ્યા રોકે છે અને તેની વચમાં મોટાં ચોક પણ છે.

રજુછોડદાસમાં રહેલ માનરત્ના, વડાદારી, શુભ નિષા અને પ્રમાણિકપણના ગુણોને સ્પષ્ટતર કરે એવો એક કિસ્સો ભાવનગરમાં જની મળેો હતો, તેની નિશાની આજ સુધી આ મકાનમાં છે.

વડોદરા આવકવાડે પોતાના હરકરમાં મરાઠા ઉપનાંત બીજા માણસોની ભરતી પણ ખૂબ કરી હતી. આમાં આરમો બહુ મોટી સંખ્યામાં હતા. એમની સંખ્યા ટેલવી હશે એનો થોડાવજો ખ્યાલ એટલા

ઉપરથી આવશે કે જ્યારે ૧૭૮૦માં જનરલ ગોડાર્ડે 'અમદાવાદ' ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે ત્યાંની બરાકમાં છ હજાર જેટલા આરબ હતાં !

આ આરબોના પગાર પણ મોટા હતા અને જાત વંદાદાર છતાં ઉતાવળી રહી એટલે એમના દિસાબ-કિતાબ રાખવાનું કામ બહુ મુશ્કેલી-ભર્યું ગણાતું. રણછોડદાસ જ્યારે ગાયકવાડને ત્યાં હતા ત્યારે બીજાં કામ ઉપરાંત આરબોના દિસાબ-કિતાબ રાખવાનું પણ એ જ કરતા. તે વેળા આરબોના ઉપરી તરીકે એક જમાદાર અણુદ મણ્યાણી કરીને આરબ હતા.

૧૭૮૩ની સાલનો સમય. જમાદાર ગાયકવાડી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને મક્કા જતો હતો. સાથે અનેક આરબો પણ હતા. ગોધા બંદરેથી તે વખતે હજ કરવા બધા હાજરો જતા હતા એટલે જમાદાર : પોતાનાં આરબો સાથે ગોધા આવ્યો. રણછોડદાસે એ બધાનું સારું સ્વાગત કર્યું અને એમને લાવનગર લઈ જઈને ત્યાં વખતસિંહજી મહારાજ સાથે એમની પિછાન પણ કરાવી.

એક વખતે બધા રણછોડદાસના ઘરના ચોકમાં બેઠા હતા ત્યાં અચાનક જમાદારે પોતાનું ખંજર કાઢ્યું અને આમથી તેમ વીંચતાં એક ચાંબલામાં ખોરડું. પાછું બહાર કાઢતાં સાથે લાકડાનો એક નાનો ટુકડો પણ એણે ખેંચી કાઢ્યો અને પછી તે ટુકડો એણે સૂંઘવા માંડ્યો. રૂવત-મિત્તજી આરબ જમાદારને ખંજર કાઢતાં અને તેને વીંચતા જોઈને ત્યાં બેઠેલા ઘણાખાનાં હાંબાં તો ગગડી ગયાં પણ રણછોડદાસ તો એમ ને એમ સ્થિર અને શાંત બેસી રહ્યા. જમાદાર જરા શાંત પડતાં રણછોડદાસે એને આવું વિચિત્ર જણાતું વર્તન કરવાનું કારણ પૂછ્યું. જમાદારે જવાબમાં કહ્યું : " હું વડોદરેથી ગોધા આવતો હતો ત્યારે મને ધણી હરામખોર તેન્નેદેષીઓએ કહેલું કે રણછોડદાસજીએ ગાયકવાડ સરકાર કનેથી એટલું મારી ખાધું છે કે લાવનગરમાં આવેલ એમના મકાનનાં ચાંબલા સુખડના છે. એ વાત મેં માની નહોતી પણ તમે મને અહીં લઈ આવ્યા ત્યારે ખાતરી કરવાના લોભ મારાથી જતો નહિ કરાયો. ચાંબલામાં સુખડ નથી. " આટલું બોલીને પોતાની પાસેની રકમમાંથી એણે એક મોટી રકમ રણછોડદાસ આગળ ધરી અને કહ્યું : " મેં તમારી પ્રામાણિકતા માટે આટલો પણ અનિશ્વાસ બતાવ્યો તે બદલ આ મારું પ્રાયશ્ચિત્ત આ રાખી લો. તમારા જેવા વિશ્વાસુ-વંદાદાર અમલદારને ગાયકવાડ સર-

કારે જ એટલા પૈસા આપવા જોઈતા હતા કે તમે સુખડના થાંભલા કરી શકો. ”

રણછોડાસે જમાદારને સમજાવીને પેલી રકમ પાછી આપી દીધી અને કહ્યું કે “હું સુખડેનથી રહી છું એટલા પૈસા મારી પાસે છે અને મને વધારેની ઇચ્છા નથી. ” તે ઉપરાંત તે વેળા બાવનગર રોટ સામે ખશિયા ફાળીઓ બારે ત્રાસ મચાવી રહ્યા હતા, ઝંઝેર, વાધનગર અને મહુવા પચાવી પચા હતા અને તળાજા નિર્દલાનાં ગામો લૂંટતા હતા તેમ જ બાવનગર બંદરેથી જતા-આવતા માલને પણ તુકશાન પહોંચાડતા હતા તેમની સામે બાવનગર રાજ્ય લડવાની તૈયારી કરતું હતું એટલે મહારાજને કહીને જમાદાર પાસેથી ધણા આરબોને સેન્યમાં રખાવી લીધા. બાવનગરના તાગરપોળમાં આવેલ મકાનના ચોકના એક થાંભલા ઉપર, પેલા જમાદારે ૧૭૮૩ની સાલમાં કરેલ ખંજરનો ધાં હજી એવો ને એવો જણાય છે. હાલમાં એ મકાન ૨૫. લક્ષ્મીબાઈના ભત્રીજા સ્વ. શુપતરાયના દીકરા નન્દુભાઈના હાથમાં છે.

૧૭૯૬માં રણછોડાસ, પેલેલી પત્નીથી લાધારામ અને બીજી પત્નીથી જૂહીબાઈ અને પરમાણ્વદાસ એમ ત્રણ સંતાનો મૂકીને મૃત્યુ પામ્યા.

પ્રકરણ બીજું

ઈ.સ. ૧૭૯૪માં, જોધા ખાતે પરમાન્દદાસનો જન્મ થયો. તે વેળા મહારાજ વખતસિંહજીમે કુંડલા નિહ્યો છતી લીધો હતો અને કાઠીઓના વધતા જતા જોરને તોડી પાડવાની તૈયારી કરતા હતા. પરમાન્દદાસ બાળક હતા ત્યારે જ તેમના મા ગુજરી ગયાં અને એમના સાવકા મોટા બાઈ લાધારામ જુદા રહેતા હતા એટલે બાળક પરમાન્દદાસને ઉછેરવાનો ખાર એમની મોટી બહેન જૂહીબાઈએ ઉપાડી લીધો હતો. પરમાન્દદાસની બાલ્યાવસ્થામાં એમણે મા ગુમારી. એમના પુત્ર રામજીદાસ બાળક હતા ત્યારે એમની માતા મરણ પામી. એમના પુત્ર લક્ષ્મીબાઈએ પણ બાળપણમાં જ માતું સુખ ખોયું અને લક્ષ્મીબાઈના નાના પુત્ર મગનવિહારી પણ નાના હતા ત્યારે એમનો માતા સત્પવંતીએ દેહ છોડ્યો અને એમને ઉછેરવાનું કામ એમનાં બહેન સુમતિએ કર્યું હતું એ પણ વિધિની એક વિચિત્ર વ્યવસ્થા જ કહેવાય!

જૂહીબાઈ વેલછ મોટાબાઈ એમને પરણ્યાં હતાં અને તે જમાનાના

પ્રમાણમાં ધણું કાબેલ હતાં. રાજ્યદારી ખટપટો, ક્રાંતિ અને ખૂનામરફાથી ભયાં ભયાં વર્ષોમાં કેળવણીની સંસ્થાઓ નાબૂદ થઇ ગઈ હતી. બ્રિટિશ હકૂમત હજી ખરાબર જમી ન હતી એટલે પરમાનંદદાસના સમયમાં કેળવણીની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી. મોટાં મોટાં શહેરોમાં એકાદ-બે શાળાઓ જોવામાં આવતી. ત્યાં ગુજરાતી અને ગણિત બહુ સારા શિખવાતાં. પરમાનંદદાસે આવી એક શાળામાં ગુજરાતી અને ગણિતનું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. તે ઉપરાંત, ઘેર ગોધાના કાજી આવતા જેમણે એમને ફારસી ભાષામાં પારંગત કર્યાં.

નવદસ વર્ષના હતા ત્યારે એમને ઉપનયન-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા અને ચૌદ વર્ષના થયા ત્યારે ભાવનગરના દીવાન અને ખતિ સુપ્રસિદ્ધ નાગરિક ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, સી. એસ. આઈર્ન ઓર્મ ખહેન રાજુઆ સાથે પરણ્યા. એ લગ્નથી એમને ચાર પુત્રો થયા: ખાપુભાઈ, પરબુદાસ, અમથાભાઈ અને શામળદાસ.

પરમાનંદદાસે સુવાવસ્થાથી જ કુશળ વહેપારી તરીકે અને દીર્ઘદષ્ટિ-વાળા કારભારી તરીકેના ગુણો દર્શાવવા માંડ્યા હતા. ધૈર્ય, દીર્ઘદષ્ટિ સમયસૂચકતા એ બધા ગુણોથી એમણે ટૂંક સમયમાં પોતાની ક્ષતિ એમરે પ્રસરાવી દીધી. તે ઉપરાંત એમના પિતા તરફથી વારસામાં મળેલ જાંડી માનવતા એમણે પોતાના હૃદયમાં પોષી અને વિકસાવી. સમય જતાં આ બધા ગુણો એમના નાના પુત્ર શામળદાસે ગ્રહણ કરી લીધા હતા.

ગોધા તે વેળા બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવી ગયું હતું અને પેશાના રાજ્યઅમલ દરમિયાન ત્યાંના વહેપાર પડી ભાંગ્યો હતો તેને પુનરુદ્ધાર કરવા બ્રિટિશ સત્તાધારીઓ પોતાનાથી બનવું કરતા હતા તેમાં પરમાનંદદાસે પણ મથાશક્તિમતિ પોતાનો ફાળો આપ્યો. તેમની શરારી પેઢી ગોધામાં અને ભાવનગરમાં ધમધાકાર ચાલતી હતી.

ભાવનગરના તે સમયના મહારાજ વખતસિંહજી વૃંદ થયા હતા. એથી એમણે રાજ્યકારભારનો લગભગ બધો વહીવટ પોતાના પાટવી વજેસિંહજીને પોા હતો. વજેસિંહજીના કારભારનો ભાગે ગુલાબનાં પુષ્પોથી આચ્છાદિત ન હતો. મરાઠાઓની ચાલુ લૂંટફાટ તો, વધે જતી. બ્રિટિશ સત્તાથી નાબૂદ થઇ પડ્યા એની ખરાબ અસર નષ્ટ નહોતી થઈ તેટલામાં ૧૮૧૧-૧૨ અને તે પછીનાં વર્ષોમાં પડેલ દુકાળે એ સ્થિતિ વધુ ગંભીર બનાવી દીધી. તે વખતે રાજ્યને ગોસાઈઓ પાસેથી મોટી નાણાંની રકમો

લેવી પડતી અને તેના જમીન તરીકે જાહેર અને આરખો રહેતા. આ જમીનગીરીના દરજ્જાને લાભ લઈને આ ત્રણ પક્ષ રાજ્યને ખૂબ સત્તાવતા હતા. એથી કંટાળીને કુમાર વજેસિંહજીએ અવારનવાર પરમાનંદદાસની સલાહ લઈને આ ત્રણ પક્ષની સાથેનો સંબંધ બંધ કરીને પરમાનંદદાસ અને જોમના જેવા બીજા અમદાવાદના અને વડોદરાના શરફિયા(બેંકરો)ની મદદ લેવા માંડી. લોનનો અમુક લાંબ રાજ્યનું, ખાનગી ખાતું આપતું અને બાકીનો લાંબ આ શરફિયા કાઢતા તેના બદલામાં અમુક જિલ્લાની મહેસૂલ જુદી રાખવામાં આવતી જેમાંથી આ લોનો ભરપાઈ થયા કરતી.

ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં વખતસિંહજીના મૃત્યુથી વજેસિંહજી ગાદીનચીન થયા અને તેમના આગ્રહથી પરમાનંદદાસે નાણુંખાતાના અને ખાસ કરીને રાજ્યના ખાનગીખાતાના કારભારી તરીકેનો એકો લેવાનું કબૂલ્યું. આ પ્રમાણે ૧૮૧૭-૧૮માં પરમાનંદદાસ બાવનગર સ્ટેટના એક ખાતાના કારભારી થયા, તે વખતે મુખ્ય દીવાન રાજરામ અટકળના પુત્ર સેવકરામ હતા.

મહારાજ વજેસિંહજીની મુશ્કેલીઓ વધતી જતી હતી. એક તરફથી બાવનગર રાજ્ય તરફથી બ્રિટિશ સત્તાને રૂ. ૧૧, ૬૫૧ ની રકમ ખંડણી પેટે આપવી એમ ૧૮૦૪-૦૫ માં કર્નલ વૉકરે ઠરાવ્યું હતું તે વધારી-વધારીને ૧૮૧૬ માં રૂ. ૩૨, ૦૦૦ કરી દેવામાં આવી હતી અને પછી પણ વધારવાનો હક્ક પોતાને છે એમ ખેડ જિલ્લાના કમીશ્નરે એમણું કહી દીધું હતું બાવનગરના આગલા દીવાન રૂપજી દેસાઈ અને એના બાઈ સોમજી દેસાઈને બાવનગર રાજ્ય તરફ વફાદારી ખતાવવાના શુન હ માટે જ જાણે કરવામાં આવ્યું હોય તેમ ૧૮૦૬માં રૂપજી દેસાઈ મરણ પામ્યા ત્યાર પહેલે તેમનું દેસાઈગીરીનું વતન લઈ લઈને તેમના કુટુંબના એક અધિકારી સગાના નામ ઉપર ખેડના કમીશ્નરે કરી આપ્યું હતું. બાવનગરના અને મહુવાના ખાસિયા કાળાઓનો ઉપદ્રવ પણ જેવોતેવો ન હતો. બીજી બાજુ કુંડલાના ખુમાલોની પણ બારે પગવણી હતી. ગદાના ખાચર કાડીએ તો સ્વામીનારાયણ પંથ સ્વીકારવાથી એના તરફનો ત્રાસ બંધ થયો હતો પણ તેના ગામોની સરહદ ઉપરના કાડીઓનો જોરો નરમ પડ્યો ન હતો. બાવા સમયમાં બાવનગર રાજ્યના એક કારભારી તરીકેનો એકો સ્વીકારવો તે સુખની સેજ નહોતી. છતાં પરમાનંદદાસે એ સ્વીકારવાની પોતાની ફરજ ગણી અને પોતે કારભારી થયા.

૧૮૧૬-૨૨ માં જોગીદાસ ખુમાણ અને ત્યાર પછી ઠેક ૧૮૨૬ સુધી હાડા ખુમાણ, એમના બહારવટાનો ત્રાસ બાવનગર રાજ્યને હતો. ૧૮૩૬માં સાકુંલ ખાશિયા અને ચાંપગજ વાળાએ પાછું ૧ બહારવટું ખેલી અનેક રાજ્યોમાં ઉદ્ધાપાત જગાવ્યો હતો. આ બધા પ્રસંગમાં પહેલાં મહેસૂલી ખાતાનાં અને ખાનગી ખાતાના કાભારી તરીકે અને ૧૮૨૮ પછી વડા કાભારી તરીકે પરમાનંદદાસે પ્રથમનીય કાર્ય કર્યું હતું.

અમદાવાદના કલેક્ટર અને બાવનગરના મહારાજ વચ્ચેની પરરપર અથડામણને પરિણામે એક વેળા એમણે મહારાજની લાજ રાખવા અમદાવાદની તુરંગ પાણી વેઠેલી

ખુમાણના બહારવટાની શિક્ષારૂપે દીવાન પરમાનંદદાસે એમની પાસેથી ફેટલાંક ગામો લઈ લીધાં અને એ રીતે દેશી રાજ્યો સામે કાવતરું કરનારા ગરાસંઘીનવી લેવાનું પહેલું દૃષ્ટાંત પોલિટિકલ એજન્સીને ચોપડે અથડ્યું, એને યશ પણ એમને જાય છે તેજ પ્રમાણે રાજ્યમાં બહારવટાથી કુંડલા અને ખીળાં અનેક ગામો લગભગ ઉજડ થઈ ગયાં હતાં અને ખેડૂતો પાપમાસ થઈ ગયા હતા ત્યાં તેમણે ભાગ્યટાઈ રીતની જમામંધી દાખલ કરી. પરિણામે ટૂંક સમયમાં એ બધાં ગામો પમખર થઈ ગયાં અને શેરડી તથા કપાસના પાક ખેડૂતોને અને રાજ્યને આઘાત કરવા લાગ્યા

૧૮૧૬માં મંજૂર થયેલ રૂ. ૩૨,૦૦૦ની પેશકશી ફૂદે અને બૂસકે આગળ વધારવામાં આવતી જતી હતી. ૧૮૩૫-૩૬માં તે રકમ રૂ. ૫૬,૦૦૦ની થઈ અને પછીને વર્ષે રૂ. ૬૩,૦૦૦ કરવામાં આવી. આ અન્યાયની સામે થઈને મહારાજાએ આ રકમ આપવાની અને ગણોતપટા ઉપર સહી કરવાની ના પાડી એટલે અમદાવાદના કલેક્ટરે તેઓ એમ નહિ કરે ત્યાં સુધી દરેરેજના રૂ. ૩૦૦નો દંડ ફરાવ્યો. ૧૮૩૮-૩૯માં મુંબઈ સરકારે વચમાં પડી રૂ. ૫૩,૦૦૦ની રકમ ઠેરવી આપી. આ પ્રમાણેની ગોડવણ ચાલ્યા કરતી હતી તેવામાં ૧૮૪૪માં એક્ટ નં. ૧૯થી મુંબઈ સરકારે 'ટાઉન ડ્યુટીઝ', કસબ-વેરા વગેરે જકાત બંધ કરી. પરિણામે બાવનગર રાજ્યને ઘણું ભારે તુક-સાન ગયું. મહારાજાએ વાર્ષિક રૂ. ૫૩,૦૦૦ આપવા બંધ કર્યો અને વાત

૧. આ બધાં બહારવટાનો ઇતિહાસ વીચતવારે જણવાનો જિજ્ઞાસા જેમને હોય તેમણે "ઝોરીયંકર ઉદયસંકર ઓઝા" (લેખકો: મ. ન. કિવેદી તથા કોશિકરામ વિ. મહેતા) તથા ૨૬. જવેશ્વર મેધાણીકૃત સોશી બહારવટિયાના બંને ભાગ એ પુસ્તકો વાંચવાં.-ધ.

અર્થાએ ચઢી. આ વાતનું નિરાકરણ ૧૮૬૦ના ડિસેમ્બરની બાવીસમી તારીખે આવ્યું. મુંબઈ સરકારે ભાવનગર રાજ્યને આ સાથે વેરો બંધ કરવાથી થયેલ નુકસાની બદલ ૧૮૪૫ના જુલાઈથી ૧૮૬૧ના મે સુધીના ગણીને રૂ. ૧૨,૨૧,૦૪૧-૧૩-૭ ચૂકવી આપ્યા.

દીવાન પરમાનંદદાસે ભાવનગર બંદરની આજ્ઞાદી માટે પણ ખૂબ પ્રયાસો કર્યા હતા અને “વાજસૂરવાળાનું વળાણું” નામથી ગણીતી જકાત વાજસૂરવાળા બિધરાવતા હતા તે બંધ કરાવી રાજ્યનો “સિવિલ અને ક્રિમિનલ” અધિકાર બંધ હતો તેને માટે એમણે ૧૮૩૫-૩૭ ના વર્ષમાં પ્રચંડ બિદાપોક કર્યો હતો અને સંખ્યાબંધ અરજીઓ કરી હતી જેનો સંતોષકારક નિકાલ ઠેક ૧૮૫૩માં ભાવનગર રાજ્યની તરફથી આપ્યો હતો.

૧૮૪૫માં મહારાજના પાટવી ભાવસિંહજી સિંહોર ખાતે અચાનક મરણ પામ્યા એ તકનો લાભ લઈને, એક ધરમચંદ નામના આદમીએ અમદાવાદના મેજિસ્ટ્રેટ આગળ તહોમત રજૂ કર્યું કે મહારાજ વજેસિંહજીના બે નાના કુંવરોએ એમને ઝેર દીધું છે. આ બાબતમાં પણ દીવાન પરમાનંદદાસે મેજિસ્ટ્રેટની ખાતરી કરી આપી કે આ તહોમત માત્ર એક નીચ કાવતરું જ છે, ભાવસિંહજી સિંહોરમાં પોતાની મા અને પત્નીઓ જોડે રહેતા હતા અને એમના બે ભાઈઓ વર્ષોથી એમને મળ્યા પણ નહોતા.

જુદા જુદા પક્ષની વ્યક્તિઓને અથડામણને લઈને બેલા થયેલ કનિયા-પછી તે ડિરેક્ટરોની બોર્ડના હો કે ન્યાતના હો કે દેસના મહત્વના રાજ્યદારી પક્ષના હો-પતાવવા માટે ૨૨. સર લક્ષ્મીભાઈ બહુ જણીતા હતા તે ગુણ એમના પ્રપિતામહ રણછીડદાસમાં મૂળે હતો અને સાંધી પેઢી દર પેઢી વિકાસ પામતો લક્ષ્મીભાઈમાં સંપૂર્ણતા પામ્યો હતો. એનું સુંદર ઉદાહરણ દીવાન પરમાનંદદાસના જીવનમાં બનેલ આ એક પ્રસંગ છે:

પરમાનંદદાસ અનેક સર્ગસંબંધીઓને લઈને પ્રભાસપાટણની જગ્યાએ જતા હતા. વચમાં જૂનાગઢ આવતું હતું પણ તે સમયે જૂનાગઢની નાગરજાતિમાં એકલમથી જળમજાટ મચી રહ્યો હતો. પ્રખ્યાત દીવાન અમરજીના ભાઈના પૌત્ર દીવાન લક્ષ્મીચંદ્રે એક પત્ની દયાત હોવા છતાં બીજી પત્ની કરી હતી. આથી ત્યાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા અને લક્ષ્મીચંદ્ર સામેનો પક્ષ રાજ્યમાં વગ ધરાવતો હતો એટલે ગમે તે પ્રકારે તે પક્ષ લક્ષ્મીચંદ્રના પક્ષને સત્તાવતો હતો. પરમાનંદદાસે જૂનાગઢ મુખ્યમ નહિ

રાખતાં પાસેના એક ગામડામાં રાખ્યો અને ત્યાંથી પછી, જૂનાગઢ ગયા વિના વનથળા જવાનો પોતાનો ઇશદો જાહેર કર્યો. બંને પક્ષના નાગરોએ એમને બહુ વિનવ્યા પણ એમણે રપષ્ટ કહી દીધું કે જ્યાં સુધી બંને પક્ષ સમજૂતી કરી નહિ નાખે અને કશી પણ સજા વના સફેદીશકરને ન્યાતમાં ગણે નહિ ત્યાં સુધી પોતે જૂનાગઢમાં પગ નહિ મૂકે ! આખરે આ દરતાથી બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું. પરમાનંદદાસે જૂનાગઢ આવી શાંતિમોજન આપ્યું જેમાં સમસ્ત નાગરજાતિએ ભાગ લીધો. એક પુરષ ગમે તેવો પ્રતિભાશાળી હોય પણ એકલો બધું કાર્ય કરવાને અશક્ત જ બને છે અને એને અન્ય પુરુષોના સહકારની જરૂર પડે છે. એ પુરુષો યોગ્ય લાયકાતવાળા મળી આવે તો પેલા પ્રતિભાશાળી પુરુષોનો માર્ગ સરળ બને છે. પરમાણંદદાસને મુલાખથી યોગ્ય મદદગારો મળી ગયા હતા જેમાં મુખ્ય ગિરિજશંકર કરુણાશંકર, ગૌરીશંકર ઉદયશંકર, સંતોકરામ સેવકરામ દેસાઈ, તુલસી બક્ષી, સવાઈલાલ સોમજી વગેરે હતા.

૧૮૪૭માં પરમાનંદદાસે પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને અંગે દીવાન તરીકેનું ગાજનામું આપ્યું. તે જ વર્ષમાં મદારાજના ખાનગી મંત્રી અનુમંતી ગિરિજશંકર કરુણાશંકરનું મૃત્યુ થયું હતું એટલે મદારાજએ ગૌરીશંકર ઉદયશંકરને મુખ્ય દીવાન નીમી તેમની સાથે સંયુક્ત દીવાન સંતોકરામ સેવકરામ દેસાઈની નીમ્યા. પરમાનંદદાસની નિવૃત્તાવરણ ઝાઝી ટકી નહિ અને ૧૮૫૦માં એમનું મૃત્યુ થયું. તેમના ઉદાર સ્વભાવ અને ખાનગી સખાવતોને લઈને તેઓ પોતાની પાછળ બહુ ઓછું ધન મૂકી ગયા. એમના મરણ પછી મદારાજએ ચારે પુત્રોને ખૂબ આપ્તસન આપ્યું હતું. પરમાનંદદાસના મોટા પુત્ર બાણુભાઈ એક કારભારી તરીકે કામ કરતા જ હતા. તેમ જ બીજા પુત્ર પરશુદાસને મદારાજએ ભાવનગરના ફોજદારો અમીન બનાવ્યા. ત્રીજા પુત્ર અમયામાઈની સાથે પેનશન બાંધી આપ્યું અને ચોથા પુત્ર શામળદાસને એક બીજા કારભારીની પદવી આપવાની મદારાજે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી પણ શામળદાસે તેનો આભાર સદ અસ્વીકાર કરવાથી એમને પોતાની પાસે રાખીને ફરકી ફરતર સોંપ્યું.

પરમાનંદદાસ ફારસી બાણના ધણા વિદ્વાન હતા અને એમના સરકાર ઉપર લખેલ ૧ પોલિટિકલ એન્ટ્રી ઉપર ૩ અમદાવાદના સત્તાવાળાઓ ઉપર લખેલ તુમારોની બાંધ-વિશાળ વર્ગમાં માન ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડી હતી. મદારાજ વર્નેસિંદજી પોતાના બધા રાજ્યના મદદરતો તુમારો પરમાનંદદાસ પાસે જ તૈયાર કરાવતા હતા.

સર લલિતુભાઈ શામળદાસ મહેતા
(૧૮૬૩-૧૯૩૬)

ફ્રાન્સિસ થોમ્પસન

‘દિવ્ય વ્યાધ’ નો કવિ

ફ્રાન્સિસ થોમ્પસન. જન્મ-મૃત્યુ: ૧૮૫૯-૧૯૦૭. ઇંગ્લેન્ડના પશ્ચિમ કિનારાના એક શહેરમાં જન્મ લઈ પોતાના દાકતર પિતાને નિરાશ કરી ૨૬ વરસની વયે એ લંડન ચાલ્યો બ્યાબ્યો. પિતાને એને માટે જે જે ધંધાઓ વિચાર્યાં, તે માટે શિક્ષણ આપ્યું એમાંનું એકે-પાદરીપણું, દાકતરપણું કે લશ્કરી કામ-એની પ્રકૃતિને અનુકૂળ ન નીવડ્યું. પિતા અને પુત્ર બંને હતાશ થઈ ગયા. છઠ્ઠીશ વર્ષનો થયો પણ હજી કંઈ ધધે વળગી શક્યો નથી. પિતા ઉપર ક્યાં લગી બોમ્બરૂપ રહેવું? ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યો. લંડનમાં બ્યાબ્યો ત્યારે એના ગળવામાં એના બે મિત્ર લેખકોનાં માત્ર બે પુસ્તકો હતાં. પિતાએ ત્યારે એને બહુવચનો પ્રયાસ ક્યો ત્યારે શાળાનું બહુવચન બાળુએ મૂકી એણે સાહિત્ય જ વાંચ્યા ક્યું હતું. દાકતરી બહુતર માટેના શરીરશાસ્ત્ર કરતાં કવિતા તેને વધારે પસંદ હતી. સ્વેચ્છા કરતાં તેણે લાપચેરીઓમાં વધારે કલાકો ગાળ્યા હતા. લંડન પહોંચતાં મુધીમાં તો શરીર ઉપરનાં લગ્નસાત્તાંમાંથી પણ ઠીકઠીક પ્રમાણમાં વેચી દીધું હતું.

એ મદદ-રાજધાની એને માટે ફૂલની પયારી ન નીવડી. એના રસ્તાના કંઈ પથ્થરોના હાથનો જ એને સૌથી વધુ પરિચય થયો. કોઈ ધંધાની આવડત ન હતી. ફરીને કામ કરે એવી એની પ્રકૃતિ ન હતી. કોઈ મિત્ર ન હતો, બૂખ્યો હોતો અને બૂખ્યો સૂતો. સૂતાને માટે માથા ઉપર છાપકું મળે તો મદદભાગ્ય; નહિ તો જગીયાનો બાંકો કે રેલ્વેનું ગરનાળું. ત્યાં રાતો પીતતી, બૂખનું કુખ્મ અરીસુંની ગોળીથી દાખી દેવાતું. પ્રખ્યાત મંથકાર ડી કિવન્સીના જબ્બાસમાંથી બા વિદ્યા તેણે મેળવી હતી. તેણે બહુ

ધંધા કરી જોયાં, જે એને ધંધા કહેવાય તો. દીવાસળીઓ વેચવી, બૂટ પોલિશ કરવી, એવાં પુટકળ કામો, કે એકાદ શુક્રસેલરને ત્યાં મજૂરી-શુદ્ધિની નહિ પણ શરીરની-ચોપડીઓના કાચળા ભરખભરખમાં જાંચકી જવાના-એવું એવું તે કરતો રહ્યો. એકાદ રહમદિલ જોડાના વેપારીએ તેને તોતર્યો, સંધર્યો. પણ એ તે કાંઈ એનો ધંધો હતો ? એનો ધંધો તો હતો સ્વપ્નો જિગડવાનો !

] bang 'mid mēn my needlless head
And my fruit is dreame, as theirs is bread:
The goodly men and the sun-bazed sleeper
Time shall reap, but after the reaper

The world shall glean of me, me the sleeper.

સદમીથી છલકાતી મહાનગરી લંડનમાં પોતાની દરિદ્રતા, નિષ્કિંચનતા અને સાથેસાથે પોતાની આંતરિક સમૃદ્ધિ જાણતો અત્યંત સપ્રેમ (સભાન) એવા આ સ્વપ્નસેરીના દિવસો ચલ્યા જાય છે; પણ આવા જીવનનો ક્યાંય આરો નથી દેખાતો. આ જીવન, નિષ્કળતાઓની પરંપરા! ન પાદરી થયો, ન દાકતર થયો, ન લશ્કરમાં જોડાઈ શક્યો; અને હતભાગ્ય, પિતાને જરાયે પ્રસન્ન ન કરી શક્યો ! શા માટે જીવવું ? મૃત્યુ શું ખોટું છે ? એ ના હાથમાંથી ઝેરનો ખાલો એના લગવાને જ પડાવી લીધો.

એવું કુટુંબ અને એ પોતે પણ અત્યંત અદાળુ હતાં. તાજ સમન કેયોલિક જાતેલા એ કુટુંબમાં પ્રભુ પરની અદા ઘણી જનકંત હતી. થામ્પસન પ્રભુઅદાથી તરખોળ હતો. એ એને ટકાવી રાખતો હતો. મનુષ્ય કરતાં પ્રભુની શક્તિ વધારે મહાન છે. પ્રભુની જીભએ વધારે પ્રસંબ છે.

Short arm needs man to reach heaven,

So ready is heaven to sloop to him;

એના વતનમાંના આવા એક પ્રભુપરાયણ પાદરીનો એને લંડનમાં બેસા થયો. આ દીનહીન છોકરાને મદદ કરવાને તેણે કમર કરી, એક છાપાના તંત્રી સાથે તેનો પરિચય કરાવ્યો. તેની રચના પહેલી વાર સ્વીઝર પામી. જે એક વરસથી એણે કામ્યો તંત્રીઓને મોકલવા માંડેલાં. પણ એ રસ્તા પરના રજાગતા કાગળ પર લખાયેલી કવિતાનો કોણ વાવ પૂછે તેમ હતું ? ૧૮૮૭નો ફેબ્રુઆરી માસ: "Merry London" ના

અધિપતિએ એનો લેખ અને કાવ્ય સ્વીકાર્યો; અને ચોમ્પસનના જીવનનું પાંદડું ફર્યું.

એ કામળ હૃદયનો તંત્રી વિદિક્ક મેનેલ પોતે પણ કવિ હતો. કાવ્યો છાપીને જ એ અટક્યો નહિ. એણે કવિની શોધ પણ શરૂ કરી. પણ કવિ ક્યાં હતો? કાવ્ય ઉપર સરનામું હતું પોસ્ટ ઓફિસનું.

એકાદ વરસની લંડનની ગરીબાઈએ ક્રાન્સિસને ભારે દુઃખકારી દશામાં મૂકી દીધો હતો. તંત્રીએ એને પત્ર લખ્યો કે મળી જાઓ કામળ 'ડેસેન્ટર ઓફિસ'માંથી પાછો આવ્યો. એકાદ વરસ પછી કવિને પત્તો લાગ્યો—જે દાવાંવાળાની દુકાનેથી કવિ અશીષ ખરીદતો હતો ત્યાંથી! બિખારી કરતાં ય અદત્તર હાલતમાં; કાટની નીચે ખમીસ ન હતું, પગનાં મોજાં ન હતાં, જોડા ફાટેલા હતા. જણે જગતમાંથી વિદાયની ક્ષણ આંવી વ્યૂહી હતી.

પણ આ કવિતંત્રી મેનેલ અને તેની પત્નીએ એને બચાવી લીધો. મેનેલની પત્ની એલિસ મેનેલ પણ એક ધંધાળી જાતી, પંક્તિની કવયિત્રી હતી. આ રમણતા કવિને તેમણે પોતાનો કુટુંબી બનાવી રાખ્યો. પોતાનાં બાળકો જોડે તેને રજાઓ મળતી હતી. પેલા પાદરી સમજાને કવિને અને તેના પિતાનો પાછો મેળ કરી આપ્યો. ક્રાન્સિસનાં દવાદાર કર્મ માં આવ્યાં, સામ્રે યજ્ઞને તે એએક વરસ એક મઠમાં રહ્યો આ મેનેલ કુટુંબ પ્રત્યે, એ કવિ પતિ-પત્ની અને તેનાં બાળકો પ્રત્યે ચોમ્પસનનું હૃદય ખૂબ કૃતજ રહ્યું. એ બધાંને એણે પોતાની કવિતાથી નવાબ્યા, તેમાં ય ખાસ તો બાળકોને. એ ચોમ્પસનનાં ઉત્તમોત્તમ કાવ્યોમાંનાં છે.

આમ એ કરીને કામ થયો. ૧૮૮૮ થી તેના કાવ્યસર્જનને સ્થિર રૂપ લીધું. ૧૮૯૭ સુધી તેની કવિતા ગરબની પેઠે જાતે ને જાતે જાણે જ ગઈ. ૧૮૯૭ પછી તેણે ધણુ ખર્ચ ગ્રંથ લખ્યું છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યા પછી લંડન છોડી તે થોડો વખત નોર્થ વેલ્સમાં. એક કૃષિશિક્ષક મંડવાળા પેન્ટેસા ગામડામાં ચારેક વરસ ૧૮૯૨ થી ૧૮૯૫ સુધી રહી આવ્યો. એ રહેતો હતો મઠની બહાર તો પણ મઠના નિવાસીઓ સાથે ધણું વખત ગાળતો. આ ચાર વરસમાં તેની ઉત્તમોત્તમ રચનાઓ થઈ છે. અને એ રચનાઓમાં એ પ્રદેશની, મઠની રહસ્યમયી ધર્મિક ભાવનાની સારી એવી અસર પ્રસારેલી છે.

૧૮૯૬માં કવિ પાછો લંડન આવી ગયો. ૧૮૯૮ના અરસામાં એ લંડનના 'એફેરેમી' પત્ર સાથે જોડાયો. એ પત્રમાં તથા તે પછી બીજા એક પત્રમાં તેના ઘણા કીમતી લેખો અને અવલોકનો આવતા ગયાં. હવે ફરિદતા તો રહી ન હતી. પણ થોમ્પસન તો એ ને એ જ હતો. એની રખડાઉ જીવનની ટેવો એવી ને એવી હતી. સારામાં સારા કપડાં પણ થોડા વખતમાં એના શરીર ઉપર ગંદગિાખરાં બની જતાં. ઠાઠ વિચિત્ર ફરિયો જાણે જોઈ લો. એની કામ કરવાની પદ્ધતિ પણ એવી જ અવ્યવસ્થિત હતી. તંત્રીખાતીનો એકે નિયમ એને લાગુ ન પડતો ! જે આનાની નોટશુકનાં કાડેલાં પાનાં પર લખાયેલાં એનાં લખાણો તો ઠીકઠીક નિયમિત રીતે આવતાં પણ પ્રૂફ ! એની તો વાત જ ન કરવી. તંત્રી તરફથી વિનવણીનાં મોઢા કાઢળો જાય, તાગડતોબનો તાર જાય; પણ ખલાસ-કશે જવાબ જ ન આવે. અને પછી એકાદ દિવસે ગમે ત્યારે કવિ આવી ચડે. ખસે ટોપલી લટકતી હોય-અવલોકન માટેનાં પુરતોને રાખવા એણે આ એક ખાસ વ્યવસ્થા રાખેલી ! અને ધીરથી ફડ પેટે એ ટોપલીમાંથી કે એનાં અજખનાક મજવામાંથી કવિ કાઢળિયાં કાઢે; એમાં પ્રૂફના વીંટા હોય, અને તંત્રીએ મોકલેલા જે-તથુ તાર પણ હોય-ફોડ્યા વગરના જ ! પણ તંત્રીઓ ગુરસે થતા નહિ. કવિએ બલે મોકડું ક્યું હોય, પણ મોકડું મોકડું પણ, એ ઠાઠ એવી ચીજ લઈ આવતો કે જે તંત્રીજાને બીજે દયાવથી મળે તેમ ન હતું. કવિના લેખના પ્રૂફ તપાસનારા પણ વાંચતાંવાંચતાં ઘણી વાર ખુશાલીના પોકાર કરી ઊઠતા.

અને એમ થોમ્પસને પોતાના આજ લગીના બેકાર જેવા દેખાતા જીવનનો ખંગ વાળો દીધો. આમ અવ્યવસ્થિત છતાં એણે ઘણું કામ ક્યું. એને હવે પ્રમાણી દઈ રાકાય તેમ ન હતું. એનું શરીર દુર્બળ હતું છતાં એનું ચિત્ત અત્યંત તેજસ્વી અને ઉઘમ્મી હતું. એ નાનકડો પણ ગંભીર વિચારક પણ હતો. રાતદિવસ, ઘરમાં કે બહાર, એ અખંડપણે શામમાં રહેતો હતો. પોતાની કવિતા જ જાણે જીવતો હતો :

From stones and poets you may know

Nothing so active is, as that which least seems so—

પણ વળી પાછી એની તનિયત લથડી. એને અરીજી લેવું પડ્યું— શોખથી યા જૂબને દાગવા માટે નહિ પણ હવે તો ક્વા તરીકે. કવિને

ક્ષય લાગુ પડ્યો. ૧૯૦૭ના નવેમ્બરમાં એને સારવાર માટે મિત્રોએ એક હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાવ્યો. ત્યારે એનું વજન માત્ર ૭૦ રતલ હતું. થોડા દિવસ પછી એ જ માસની ૧૩ મીએ કવિએ દેહ છોડ્યો. એની ઠપર ઉપર સુંદર અક્ષરમાં કોતરાયેલી તેના નામની એક તખ્તી મુકવામાં આવી અને તેના ઉપર કવિની પોતાની જ એક પંક્તિ લખવામાં આવી

“ Look for me in the nurseries of Heaven.”

આજીવન બાળક જેવું જ હૃદય ધરાવનાર આ કવિ માટે આથી વધારે સુયોગ્ય મૃત્યુલેખ ખીજો કયો હોઈ શકે ?

થોમ્પસનને બાળકો ધર્મ પ્રિય હતાં. એના દુઃખી જીવનમાં બાળકોએ ધણી મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. કવિની રખડતી હાલતમાં એક ગરીબ છોકરીએ એને પોતાને ઘેર લઈ જઈ પ્રેમપૂર્વક જમાડેલો અને સારવાર કરેલી. બાળકમાં જ એના હૃદયને ઠંછક દિધાસેા જડેલો. અને એ એણે ‘ ધ હાઉસ ઓફ હોન ’માં આલેખ્યો છે.

કવિને કવિતા ઉપરાંત ખીલ પણ એક-એ ખાસ રસવિષય હતા. તેને બાળપણથી જ ક્રિકેટનો તેમ જ લડાયક બાજીમાં ખાસ રસ હતો. શરીરે દુબળો હોવા છતાં એના આ રસવિષયો જીવનભર ટકી રહ્યા હતા. ક્રિકેટની રમતનો એ અમ્મો વિવેચક હતા. ક્રિકેટની પ્રખ્યાત મેચો જોયા માટે એને નિમંત્રણ મળતાં. એની નોંધપોથીમાં દુનિયાના ગોટામાં મોટા ક્રિકેટમેલાડીઓના રનના આંકડા, તેમની સરેરાશ વગેરેની નોંધ મળી આવેલી છે. જાળામાં નિમંત્રણનમાં એ ઘેરાઓ તથા લડાઈઓનાં વર્ણનો લખતો-મોટામોટા લશ્કરી સેનાપતિઓએ જે વ્યૂહો રચેલા તેના એણે ખાસ અભ્યાસ કરેલો.

આમ આ લાક્ષણિક કવિની બાહી ચરિત્રરેખા છે. થોમ્પસનના જીવનનો પૂર્વભાગ એક અતંત્ર વ્યાપાર જેવો લાગે છે. એની હરિદ્રતા જણે ખૂબ દયાગ્રનક ધટના લાગે છે, છતાં એ અધું એના વિકાસ માટેની જ એક સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય ધટના જેવું લાગે છે. કવિતાને વરણું એનું હૃદય જીવનની ખીજ એક પ્રવૃત્તિ સાથે પોતાનો મેળ મેળવી ન શક્યું. અને એ મેળ મળ્યો ત્યાંમુધી એણે જીવનમાં જે કંઈ ધાપ તે થવા દીધું. એની તેજસ્વી કવિતાએ એને સાહિત્યજગતમાં માનવંતું રથાત અધાનું ત્યાર પછી એની શક્તિઓ પૂર બહારમાં ખીલી નીકળી. એનું શરીર રોગનો ભોગ ધઈ પડ્યું હતું, એની કેટલીક આલ જીવનની

અવ્યવસ્થિત રહે. એવી ને એવી ચાંધુ હતી. છતાં એનો અંતરાત્મા એક બાળકની પ્રસન્નતાથી વિચરતો હતો, એને બચાવનારા પરમાત્માનો સ્પર્શ તે અનુભવતો હતો, જગત તરફ કૃતાર્થભાવથી જોતો હતો, અને પોતાના મદુલ મોહક વ્યક્તિત્વની છાયા તે સર્વત્ર મૂકી જતો હતો.

જે પત્રમાં યોગ્યસને હેવટનાં વરસોમાં કામ કપુ' હતું તે 'એકેડેમી'ના એક સહકાર્યકરે એના વ્યક્તિત્વને ખૂબ ઉત્તમ અંજલિ આપી છે. તે એ લેખકના શબ્દોમાં અંહી ઉતારીશું.

“આખા ય લાંનના યોગ્યસન જેવી લાક્ષણિક મૂર્તિ જેવા મળવી મુશ્કેલ છે. વિનમ્ર મુખાકૃતિવાળો, પહેરવેશમાં અર્ધા જંગમી જેવો દુઃખથી તેમ જ અશીશુના ઉપ પ્રત્યાધાતોથી ફીણુ થઇ ગયેલો એનો ચહેરો, એના વાળ અને દહી કશા દંગ વિનાના, આ બધું છતાં એના વ્યવહારમાં એક એવી નિલેપતા અને લાક્ષણિકતા હતી કે સામાન્ય માણસોથી એ તદ્દન જુદો પડી આવે અને જ્યારે એ જોણવા લાગતો ત્યારે એક સમજન અને સાક્ષર જણે જોણતો. એના જેવી સ્પષ્ટ બુદ્ધિ, એના જેવી સંલ અને સુધા મળ્ય વર્તણૂક અન્યત્ર મળવી મુશ્કેલ હતી. એના જીવનનું જે કુટુંબ પામું હતું તેને હમેશાં ખ્યાત્રમાં રાખવું જરૂરી નથી એમ કહી શકાય તેમ પણ નથી. એ એની પોતાની રીતે જીવતો હતો, પોતાની પદ્ધતિએ જ કામ કરતો હતો. અને એ યોગ્ય જ હતું. અમારે ત્યાં એ જે રીતે જાખવ થતો અને વિદાય લેતો એ બંને અત્યંત આનંદજનક બનાવો બની રહેતા.

x

x

x

“યોગ્યસનને દુનિયાના અભિપ્રાયની લેશ પણ પરવા ન હતી. એ ધણી ય વિષયો અંગે ખૂબ રસપૂર્વક વાત કરતો. પરંતુ એ બધાની પાછળ જણે એક રીતની નિલેપતા દેખાતી. જણે કાંઈ અદશ્ય વિચારજીવનમાંથી એ બહાર નીકળી આવતો હોય તેમ તે જોણતો. એને કશાની જરૂર દેખાતી ન હતી પણ જે વિષય તરફ એનું ધ્યાન દોરવામાં આવતું તેમાં તે રસ લેવાને તત્પર દેખાતો અને રસ લઈ પણ શકતો. જીવન પાસે માગણીઓ કરવાનું એણે મૂકી દીધું હતું પોતાને માટે એણે કશું માગવું માગ્યું ન હતું. અવલોકનકાર તરીકે ઓદિસના કામમાં એને ઘણો રસ પડતો. તો પણ અવલોકન માટે કાષ્ટ પણ પુરતકને ઝડપી લેવા

માંડે તે કદી આંતર ન બન્યો. તે સંતિથી રાહ જોતો અને જે આપવામાં આવે તે સ્વીકારી લેતો. જીવનમાં એને રસ તો હજી પશુ હતો, પશુ એમાં હવે તે બંધાયેલો ન હતો. ઉદાસીનતા કે કામના, એ બંનેથી તે મુક્ત હતો. એણે જીવનમાં નિરાશા જોઈ હતી, ગરીબાઈ ભોગવી હતી; પણ તેથી તેનામાં જરાકે કંઠવાસ આવી ન હતી. પ્રજાનાં એને સુખગ દર્શન થયાં હતાં, મદાનાં ગદન-રહસ્યોમાં તે ખૂબ આતુરતાથી રચોપચો રહેતો હતો તો પણ મનુષ્યો પ્રત્યે એને જરાયે અણુગમે થયો ન હતો, ચૌમ્પસને પોતાનું માધુર્ય અને સાથુપણું, પોતાનું 'મીઠું' હાસ્ય અને છલકાતી કૃતચત્તા જીવનભર ટકાવી રાખ્યાં હતાં. આવા માણસનું જાણ જીવન નષ્ટગ્રસ્ત થઈ ગયું હોય તો પણ તેનો કાંઈ ઉપહાસ કરી શકે તેમ નથી, એની દયા ખાઈ શકે તેમ નથી. પોતાના ઉમ્દા મસ્તકને તેણે કદી શુકાળું નથી-સિવાય કે ભક્તિભાવે. હું માનું છું કે એના જીવનનું રહસ્ય જે હવું તે આ છે:

"એણે પ્રજા તથા મનુષ્ય સાથે પોતાના દિલ્લામ ચૂકતે કરી લીધા હતા. અને એમ ઋણમુક્ત બનીને પોતાના હૃદયમાં દેવતા જેવા અગ્નિ ધારણ કરી આ પૃથ્વીના પંકમાં તે બેસી હતો એણે પોતાના આત્મામાં તૃપ્તિ સાધી લીધી હતી. એ તૃપ્તિમાં નમતા હતી, હિંમત હતી, અચળતા હતી."

"આ છે ક્રાન્સિસ ચૌમ્પસન. જીવનમાં એ દુઃખી થયો હતો. પણ જીવન પ્રત્યે એને કંઈ રહી ન હતો. એક બાળકના જેવી શ્રદ્ધાથી તે જીવ્યે ગયો હતો. કુદરત એને સાવડી મા જેવી લાગી હશે, પણ મનુષ્ય તરફથી એણે ઘણું અહંતુક પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. એની શક્તિને પરચો પ્રાપ્ત થતાં તેને મિત્રો મળ્યા આવ્યા, દ્રવ્ય મળ્યું, કીર્તિ મળી, એ બધું એણે કૃતચ્છ ભાવે સ્વીકાર્યું. અને જદ્વામાં પોતાની પાસે જે કંઈ હવું એ તેણે મોકળા મને આપ્યું. અને જે કંઈ આપ્યું તેમાં ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ હતી; પ્રજા પ્રત્યેની વ્યારંધા અને તેની કરુણતા, તેની પ્રત્યક્ષતાને સ્વાનુભવ, આ યુગમાં પણ તેણે પ્રજાને સગી આંખે પોતાની આસપાસ વિચરતો, તેને સ્પર્શતો અને ઉદારતો, નિહાળ્યો અને ગાયો:"

○ world invisible, we view thee,

○ world intangible, we touch thee,

○ world unknowable, we know thee,

Inapprehensible, we clutch thee !

ચોમ્પસનની કવિતા આ ત્રણ કાવ્યસંગ્રહોમાં પ્રગટ થઈ: 'Poems' (૧૮૬૩), 'Sister Songs' (૧૮૬૫), 'New Poems' (૧૮૬૭). એણે ગદ્ય પણ લખ્યું હતું. સમૃદ્ધ ગંભીર શૈલીમાં તેણે અવલોકનો, નિબંધો, વિવેચનો વગેરે લખ્યાં છે. અને તેને લીધે અંગ્રેજી ગદ્યકારોમાં એ માનવંતું સ્થાન પામ્યો છે. પણ એના યશનો મુખ્ય આધાર તેની કવિતા છે. એનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં અને ટુરન્ટ જ ઇંગ્લેન્ડના ઉચ્ચ વિવેચકો તરફથી એની ખૂબખૂબ કદર થઈ. ઉમળકાભરી પ્રશંસાનો વરસાદ વરસી રહ્યો.

એની કવિત: પંડિતની કવિતા છે. ઇંગ્લેન્ડના લોકવર્મમાં તે હજી પહોંચી નથી તો પણ કવિતારસિદ્ધાંતના વર્મમાં તે અત્યંત પ્રિય રહ્યો છે. વિક્ટોરિયન યુગની આલંકારિક અને પ્રૌઢ ભાષાના વાતાવરણમાં તે ઉછર્યો હતો. અને તે પોતે પણ એવો જ આલંકારિક શૈલીનો મોટો ઉપાસક હતો. નવા શબ્દો બનાવવાનો, શબ્દોને લગાવવાનો, વાક્યોની, વિચારોની, અલંકારોની કૂંચગૂંથણીનો એને ભારે શોખ છે. પ્રાચીન સાહિત્ય, દંતકથાઓ ઇત્યાદિના ઉત્સેષોથી ભરેલાં એનાં કાવ્યો, શબ્દકોષની મદદ વિના વાંચનાં મુશ્કેલ પણ બને છે. આ આલંકારિકતા કદોંક કૃત્રિમ અને સ્વપર્ચવ-સાથી પણ બની જાય છે. તો પણ સરવાળે એની કવિતાની પ્રૌઢ ગંભીર અને રમણીય ગતિ હૃદયને પ્રસન્ન કર્યા વગર રહેતી નથી. શબ્દની, વિચારની, રસની અને શૈલીની ચમકૂતિ, પ્રૌઢિ અને તાજગી તેનાં કાવ્યને સમૃદ્ધ કરે છે.

એનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં 'The Hound of Heaven' (રચના, ૧૮૬૧; પ્રસિદ્ધિ, ૧૮૬૩) સ્વાભાવિક રીતે જ મોખરે આવે છે. આ એક કાવ્ય પણ એને ચિરંજીવ સ્થાન અપાવવાને પૂરતું છે.

મનુષ્યને લાગે છે કે એની પાછળ મોઢ એક ભયાનક સત્ય પડ્યું છે. પોતે એના હાથમાં સપડાયો તો પોતાનો સર્વનાશ થશે. એનાથી બચવા તે નાસે છે, ઠેરઠેર આશ્રય શોધે છે, ભટકે છે, પણ પેલા પ્રખર ચિકારીના પંખમાંથી એને મોઢ બચાવી શકે તેમ નથી. મનુષ્યો, સમાજ, કુદરત, આકાશી સત્ત્વો-એમ આખા ધર્માડમાં તે ભટકે છે. ભટકીભટકીને લોથ થઈ તે છેવટે ઢળી પડે છે, સર્વનાશને માટે તૈયારી કરી લે છે. ત્યાં તો એની પાછળ પ્રેરણા પેલી પ્રચંડ પકરવ તેની પાસે આવે છે અને દુરુશ્વાર સ્વરે એને કહે છે,

‘ હે લોક, મારો કર હે મહી દહે ! ’

એ લયલીત માનવને અતે જ્ઞાન યાવ છે કે પોતે જેનાથી ભાગતો ક્યો હતો તે ગાઇ દુષ્ટ મલિન રાક્ષસી સત્ત્વ ન હતું પરંતુ જેને માટે તે જીવનભર ઝંખતો હતો, જેની પાસેથી તે આશ્રય દૂંઢતો હતો, તે જ તે હતું :

‘ તું જેઢને યોધત તે જ હું છું. ’

અને આખા જીવન પર્વન્ત એ સત્ત્વથી જ તે ભાગતો રહ્યો હતો.

આવું અમલકારપૂર્ણ રસવાળું આ કાવ્ય છે. મનુષ્યની શોધમાં પ્રત્યુત્પન્ન થયે છે એ કલ્પના ચોમ્પસનની તદ્દન મૌલિક તો નથી. ધ્રિસ્તીધર્મના મર્મીઓમાં આ વિચાર ખૂબ પ્રચલિત હતો. પ્રાચીન અંગ્રેજી કવિઓમાં પણ આવી કલ્પનાવાળાં કાવ્યો મળી આવે છે. એવા એક કાવ્યમાં પ્રભુને, મનુષ્યને તેના ધર પ્રત્યે દોરી જતા એક ‘ નત્ર કપોત ’ તરીકે વર્ણવ્યો છે. ચોમ્પસને પ્રભુને અહીં ચિકારી જ્ઞાનનું રૂપક આપ્યું છે. આ રૂપક પણ બીજા કવિઓએ અન્ય સંદર્ભોમાં યોજ્યું છે. ચોમ્પસનના પ્રિય કવિ શેક્ષ્પીયરે Heaven's winged messenger ની કલ્પના છે. આમ ચોમ્પસનને પોતાના આ કાવ્યનો વિષય તેમ જ નામની સૂચના તેના વિચારાળ અવ્યાસમાંથી મળ્યા હોય એ સંપૂર્ણપણે સંભવિત છે. તેમ છતાં ‘ હાઉન્ડ ’ એ ચોમ્પસનનું અનોખું સર્જન છે, એની સર્ગક મૌલિક પ્રતિભાની એના પર અનન્ય મુદ્રા છે એમાં શંકા નથી. એની પહેરણના કાવ્યોમાં પ્રયોગ્યેલી આ કલ્પના અહીં ઉત્કૃષ્ટ શબ્દદેહ પામી છે; અને અત્યંત સમૃદ્ધ રીતે આલેખાઈ છે. આખા કાવ્યનું વસ્તુ, એનું આયોજન, એનો ઉગમ, વિકાસ અને સમાપન, એમાંનાં પાત્રો, એનો રસ, એ ચોમ્પસનનું પોતાનું સર્જન છે. એની મૌલિક હિપનાઓ, એમાંની ચિરંજીવ બની ગયેલી શબ્દાવલિઓ, એમાંનાં તાદૃશ રમણીય ચિત્રો, સ્પષ્ટ તથા કાઠન સમગ્ર વિસ્તારમાં ફરી વળતી આ ચિકારીનો ભવ્ય મૃગમા અને એ પાછળ ધગકની માનવબળ, માનુષી અજ્ઞાન તથા બીરુતા, — વળી પ્રભુની રૂઢ શક્તિ અને સાથેસાથે તેનું અગાધ કારુણ્ય તેમ જ પરમ મંગલતા એ આ કાવ્યની અપ્રતિમ સમૃદ્ધિ છે. ઉપરાંત, એથી જે વિશેષ જોઇએ તો, એ અત્યંત માનવ આત્માની જ કથની નથી, ચોમ્પસનની પોતાની પણ કથની છે. એના જીવનની નિરાશાઓ, વ્યથાઓ, નિષ્ફળતાઓ, એના ભગ્ન પ્રયાસો અને એવી એવી સેંકડો ભવબૂલણીઓ

આમાં અવાન્તર રૂપે વર્તમાન છે. એના જીવનની ઘટનાઓ એમાં ગૂઢ રીતે પાડાતી સંબંધાય છે.

અને સાથે જ આ કાવ્ય એના જીવનમાં ઉદ્ધારક બન્યું. કાવ્યમાં જ નહિ, એના જીવનમાં પણ પ્રભુએ આવીને એનો હાથ ઝાલ્યો અને એની શ્રદ્ધા વધારે સઘન બનીને જીવનમાં વહી રહી. પોતે આ 'દિવ્ય વ્યાધ' ને પામ્યો એટલું જ નહિ, અનેકને એનાં દર્શન એણે કરાવ્યાં. એવું આ કાવ્ય કેકને તેમની વિકટ જીવનવાત્રામાં મહાપ્રભુ આશ્વાસક બન્યું છે, પ્રભુના સાત્ત્વબળમાં લઈ ગયું છે.

આ કાવ્ય સાથે મારો પોતાનો પરિચય પણ એવો જ રામાંચકારી રહ્યો છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં આચાર્ય શ્રી કાકાસાહેબના સ્વપ્નપે અમને એ સમજવાનું મળ્યું. કાકાસાહેબની જીવન ઈશ્વરશ્રદ્ધાએ એ કાવ્યને વધુ જીવંતરૂપે અમારી આગળ મૂક્યું. એક અદ્ભુત વેગે મનુષ્યની પાછળ ધસી રહેલા પ્રભુનું ચિત્ર મારી કદપનામાં ન જૂસાય એવું છપાઈ ગયું. કેટલાય દિવસો લગી એ કદપના મારી સાથે રહી. મને એ એટલું વિષ નીવડ્યું કે મેં એક આંગળીનો પ્રયોગ કરીને પણ એને ટાકપ કરી લીધું! ત્યારે કદપના પણ ન હતી કે હું એનો અનુવાદ કરીશ ત્યારે તો મને હાંડ લખતાં પણ નહોતું આવડતું!

થોડા વખત પછી એ કાવ્ય શ્રી બળવંતરાય દાહોરના 'લિરિક'માં અઘમાં ભાષાંતરિત થયેલું જોયું. બેશક, ગદ્ય આ કાવ્યને લાગ્યે જ ન્યાય કરી શકે તેમ છે એનો પદ્યમ અનુવાદ યતો જોઈએ એમ મને થયું. અને આને પરીક્ષા અનુવાદ મેં અંગ્રેજી કાવ્યની પંક્તિએ પંક્તિને બરાબર એ રૂપમાં ઉતારે એવી લાવણીમાં કર્યો. આજના ચારેક વર્ષ ઉપર. શ્રી દાહોરને પણ એ જતાવ્યું. એના ગુણાવગુણ વિષે એ મૂક જેવા રહ્યા. થોડા વખત પછી મને પોતાને જ એ અનુવાદ ન ગમ્યો. એમાં ભાષાની અને જીવની વફાદારી હતી, પણ કાવ્યની અને તેનો રસની વફાદારી ન હતી. એ માટે તો મારે પોતે પછી બહેને મારી રીતે એને કાવ્યરૂપ આપવું જોઈ એ એમ લાગ્યું; અને કીકીક મહેનતને પરિણામે જે બન્યું છે તે અહીં સાદર રજૂ કરું છું. ['અહીં' = આ અંકમાં. તં]

અનુવાદમાં અનુવાદકની પોતાની શૈલી પણ આવે જ છે. અનુવાદ કરતાં કરતાં હું જોઈ શક્યો કે એક ને એક પંક્તિ અનેક રીતે ઉતારી શકાય છે. અનુવાદકની પોતાની રુચિઅરુચિ, શક્તિઅશક્તિ એમાં ઘણો

આગ બજવે છે. બીજા અનુવાદકને હાથે બીજા પ્રકારનું ઉત્તમ પરિણામ
પણુ આવી શકે કાવ્યમાં શબ્દની સાક્ષિતને સક્રિય રીતે મૂર્તિ થતી જોવામાં
અનુવાદની ક્રિયા બહુ મદદરૂપ થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ આ કાવ્યના
અભ્યાસ તથા અનુવાદ પ્રત્યે આપણા કવિજનુઓનું પણ અત્રે ધ્યાન
નિમંત્રણ છે. 'માનસી' ના તંત્રી આ અનુવાદની સાથે મૂળ પણ મૂકી
શકે તો ધણું ઉત્તમ થાય. ૧

આ. સુરેશ હ. જોષી: પ્રા. ચૌહાણસાહેબ શં. પરેલ

ઈન્દ્રના આશ્રમે

[જગત્કાલીન એક ગામમાં એક સુખી કુટુંબ રહેતું હતું. માતાપિતા,
જ્યોત્સના તથા આયુ એ બે બાઈઓ અને ધાધા એમની એક ને એક બહેન: એટલાં
એ કુટુંબમાં હતી. ધાધાના બીડમાં સિંહે કેટલી વર્તાવ્યાં હતી એટલે એનો
શિકાર કરવાને માટે બંને બાઈઓ, થોડા ગામવાસીઓને લઈને બધું
સિંહનો શિકાર કરીને પાછા ફરતાં, નદીમાં આવેલા બાંધમાં પૂરને કારણે,
એમનો માર્ગ, નવરૂદ્ધ થયો હતો. એટલે એક નિવરને ત્યાં કેટલાક દિવસ
રોકાઈ ગયા. પૂર ઉતર્યા પછી પોતાના ગામમાં આવીને જોયું તો બહુ
તારાજ થઈ ગયું હતું. ધણાં કુટુંબો જલપ્રલયનાં ભોગ બન્યાં હતાં.
સદ્માએ એમનો બહેન જયો જવા પામી હતી. મૃત માતાપિતાની સદ્ગતિને માટે
પ્રાર્થના કરીને, ગામના નવવિધાનના કાર્યમાં સાહાય્ય કરીને બંને બાઈઓએ
દિવાસના સૈન્યમાં રથાન પામવાનો મદદવાંકીક્ષાથી આમ છાડ્યું.
માર્ગમાં એક ગામના પાદે થઈને જતાં મનઘટ પાસે કેટલીક સુન્દરીઓનું
વૃન્દ જોયું. સુન્દ્ર નયને એમની પ્રસન્નતાને નિહાળવા બિચાર હતા એટલામાં
દૈતના રથના અશ્વ ભડકવાથી સુન્દરીઓ ગભરાઈ ગઈ. બંને બાઈઓએ
સારથિને એના અશ્વને ઠેકાણું લાવવામાં મદદ કરી. એમ કરવા જતાં દૈત
સાથે સુન્દરમાં બેસી પડ્યું. દૈતને જાડના થડ સાથે બાંધીને, ઉપકારવંશ

૧. સાધાનતરકર્તાનો એ - ઈન્દ્રના પર આણી રોકાઈ તેથી અમને પદ
સન્તોષ થાય છે. ૧૯૧૨માં પ્રકટ થયેલા પુસ્તક (જેન ટોલ્સન કૃત) 'ફાન્સિ
સન: પોએટ એન્ડ મિલિટન્ટ' પરથી એ કવિના અવનવન વિરોધે આ લેખ
'સુન્દરમે' 'દિવ્ય બાંધ' ની સાથે સાથે જ વીગતવાર લેખાર કરી આપી એમ
માનસી પ્રેમ એક વધુ વાર દર્શાવેલો એમાં આનન્દ થાય છે. તેમણે ઉલ્લેખ
'લિરિક' ઉપરાંત, 'બજનિકા' માંનાં કાવ્યો 'કરો' તથા 'દોહ' પણ કવિત
વંસિકોને આ બંને લખાણો વાંચતાં થઈ આવરી જ.

યએલી સુન્દરીઓ સાથે બન્ને બાઈએ ગામમાં પ્રવેશ્યા. એ દૈન અપાલાનો ભાવિ પતિ હતો અને ગામમાં એનું ઠીક ઠીક ચલણ હતું, એણે અપાલાના કહેવાથી બહુને એના નાહકનો શેષ ન વહોરી લેવાનું ઉચિત ધાર્યું. અપાલા બંને બાઈએને પોતાની માસીને ત્યાં લઈ ગય છે. ત્યાંથી વાર્તા આગળ વધે છે.]

૬

પછી અપાલા બંને બાઈએને એની માસીને ઘેર લઈ ગઈ 'વીર પધિકો, મારી માસી દેત ગણુ છે એ તમને કહેશે, પરંતુ મારા પર દયા કરીને આટલું કરજો: તમારા થકી જીતરે કે દુરત જ આ સ્થળ છોડી ચાલ્યા જજો."

એના જવાબમાં એજસ હજી તો મનમાં ચાટુ ઉર્જિત ગોઠવતો હતો, ત્યાં તો એ ચાલી ગઈ. એના ચરણોની દ્રુત લક્ષિત ગતિ, કમનીય મીવા-ભંગ ને તરલ દૃષ્ટિએ અકેલા અધૂરા ચિત્રને પૂર્ણ કરવાનું સ્મૃતિની તૂલિકાને સોંપી દઈને એ મધુરી વ્યથાથી વિવશ યએલા હૃદયે ધરમાં પ્રવેશ્યો.

દસ્યુકન્યાને સુખે બે બાઈએનાં પરાક્રમનું તાદશ વર્ણન સાંભળીને યજ્ઞમાનપત્નીએ એમને સરિમત આવકાર્યા. કહ્યું, "ત્યારે દેતને એના માયાના મળ્યા ખરા ! હું ચે અપાલા સાથે હોત તો જીવાની ખૂબ મજા પડત"

"ગામમાં દાદો થઈને દુરનારો આ દેત છે કાણ ?" એજસે પૂછ્યું.

"મારા બનેલીએ અપાલાને માટે એને વર પસંદ કર્યો છે. શીમંત છે, ને એના પિતાના મૃત્યુ પછી ધરનો કર્તાહર્તા એ જ છે આમ તો મારા બનેલી વ્યોમન ગ્રામણી છે, ગામમાં શાખ પછી સારી છે પછી લોભને ચોલ નથી. ને તેથી જ અપાલાને એને માટેનો અણુગમે એ ગણુકારતા નથી."

"કેમ દીકરીનું સુખ એને હૃદયે નથી વસતું ?"

"એ તો કહે છે કે દીકરીને સુખી કરવા માટે જ પોતે આ ક્યું છે, તમે દેતને સમજતા નથી એમ કહીને તે તો અમારો દોષ કહે છે. આ બનાવથી કદાચ એમની-અજો ખૂલે, પણ કંઈ કહેવાય નહિ. છોકરીઓના અને તમારા નવસોનવાણું વાંધા જોળી કાઢશે જેને છંતી બાંખે આંધળા થવું હોય તેને કાણ દેખતો કરી શકે ?"

"તો પછી તે લમ કરવામાં કેમ લીસ કરે છે ?"

"તે લગ્ન કરાવવાની પેરનીમાં છે એવી ખબર પડશે કે દુરત જ અપાલાને મારા જોકતા ધરમાં ચંતાડી દેશું મારી બહેન એમાં મદદ

કરશે. આ બનાવ અન્યાયી ગામમાં ફેલ ફેલેતો તો ચર્ચા ચૂક્યો છે. પરંતુ તમે જમી પરવારીને વધુ વિચાર કર્યા વિના, અપાધાને ખાતર, ગામ છોડી જાઓ.”

જમ્યા પછી બંને ભાઈઓ ચાલી નીકળ્યા. ગામની પાડોશના જંગલમાં પ્રવેશ્યા એટલે ઓજસે આપુને કહ્યું, “આપણે અહીં થોડા દિવસ સંતાઈ રહીએ તો કેમ? એ તેજોત્સવા સુતનીનાં પુનર્દર્શન માટે મારી આંખ તણસ્યા કરે છે.”

“ત્યારે યુદ્ધને હાથેલીને પ્રેમ આગળ આવ્યો એમ ને? કીક. ફેલ સાથે અયંડાવાનું ફરી બનશે ખરું!”

“આપણે સાવધ રહીશું. સુવાના વારા બાંધીશું.”

બંનેએ મળી રથજ શેષી કાઢ્યું. સાંજ પડવા આવી ત્યારે ઓજસે ગામને પાદરે જઈને અપાધાની પ્રતીક્ષા કરી; પણ રથપધોની તૈયારી કરતા ગામના યુવાનો જ દેખાયા; કોઈ સુન્દરી એમની નજરે પડી નહિ. આપુએ પૂછ્યું: “આ બધા યુવાનોમાં ફેલ કેમ દેખાતો નથી?”

“હજી તો એના થોડા જ એને નહિ જણા હોય. ને એનો રથે ભાંગી ગયો તો ને?”

“કદાચ આપણી જ શોધમાં એ હોય!”

હવે પણ એવું જ. ફેલે એમનું પગેરું કાઢવાને માન્યસેને જંગલમાં ઢેરોર મોકલી દીધા હતા. ઓજસ તો અપાધાના વિચારમાં ખીંગતું બધું જૂલી ગયો હતો પણ આપુ પૂરેપૂરો સાવધ હતો. એણે ઓજસને કહ્યું: “આપણે ઝાડ ઉપર ચઢીને આશુગાશુ જોતા રહીએ એ વધારે સહીસલામતીભરેલું છે.”

બંને ઝાડ પર ચઢ્યા ને જોયું તો ફેલ એના બે અંધો સાથે જોભો રહીને એમના આશ્વરથજ તરફ જ આંખો ધીધીને કોઈક સાથે કરીક મસક્ત કરતો હતો.

“એને આપણી ભાજ મળી ગઈ હશે.” આપુએ કહ્યું.

“પણ એ આશ્વરથજ આપણું જ છે એનો એને શી ખબર?”

“અરે, પણ હું મારું ઉપરજ અને બાકી ત્યાં જૂલી આવ્યો છું ને.”

“તો તો ધૂસીઅત. આપણે નીચે જ ઊતરી જઈએ. ઝાડ પર રહે રહે લડવાનું નહિ ફાવે.”

“જરાક થોભી જઈએ ફેલ શું કરે છે તે તો જોઈએ.”

એઓ આશ્રયરથે પાછા વળે પછી એમને ઘેરી લેવાનું એના માણસો સાથે નહી કરતો હોય એવું દ્વેતના હાતલાવ પરથી લાગ્યું.

દ્વેતના ગયા પછી બન્ને ભાઈઓએ એમના આશ્રયરથને આગળ એક મોટો ખાડો જોદી એને પાંદડાં અને કાંટાથી ઢાંકી દીધો. આયુએ કહ્યું “ અધારામાં એમને કશું સહવાનું નથી. એટલે આવશે તેવા એમાં જ પડશે ”

“ ને એમની અવદશાને આપણે અંધાગમાં જોઈ તો નહિ શંકીએ પરંતુ એમનાં સ્વસ્તિવચનો સાંભળવાની મઝા આવશે. ”

અંધારું થયું. દ્વેતનો અને એનાં માણસોનો અવાજ સંભળાયો. ચોર-પગલે બધા પાસે આવવા લાગ્યા પણ પછી એકાએક ચીસ સંભળાઈ ને જેની એમણે આશા રાખી હતી તે સ્વસ્તિવચનો પણ સંભળાયાં. પણ એમની અવદશા જેવાની મઝા માણવાની વૃત્તિ પર સંપન્ન રાખીને બન્ને ભાઈઓ આશી નીકળ્યા.

જંગલ ગાદું ન હોવાને લીધે બન્ને ભાઈઓ, ધાર્યા કરતાં વહેલા, રાજન્ય દિવોદાસના ગામમાં જઈ પહોંચ્યા. લોકો કશીક ઉત્તેજનાને વધ થઈ આમથી તેમ દોડાદોડ કરતા હતા. વાતાવરણમાં કશુંક અસામાન્ય હતું, એ જોઈને એજસ એક સારથિ પાસે ગયો, પૂછ્યું, “ અમે એ ભાઈઓ આ ગામમાં અત્યુદ્યા છીએ. ત્યારે લોકો સાધારણ રીતે ધાન્યક્ષેત્રોમાં કામ કરવા ગયા હોય કે મૃગવા ખેલવા ગયા હોય ત્યારે આ બધા આમ દોડાદોડ કેમ કરે છે ? ”

“ આ મારા અશ્વો ગતે ગાંડતા નથી, જરા મદદ કરો. પછી તમને કહું. ”

જેઠ ભાઈઓએ અશ્વોની ચલુકચલુક ચતી સિંગધ ગરદન પંપાળીને રથે જોડવામાં મદદ કરી. પરંતુ યનમનતા અશ્વો ઝલિયા નહોતા રહેતા એટલે સારથિએ કહ્યું, “ માર્ગમાંથી જરા ખસો તો. આ અશ્વો નવાજ આપવા દે એમ નથી. થોડી વાર ચોલી જાઓ. ” એમ કહીને એ રથમાં ફૂદી ખેડે ને અધીરા અશ્વોને દોટ મૂકી. માર્ગમાં આવતા બધા અંતગમને કુશળતાથી વટારીને પોતાની સમેતોલતા જળજીને સારથિ રથ હાંકતો હતો. બંને ભાઈઓ એની કુનેહને સ્તબ્ધ થઈ જોઈ રહ્યા. ત્યારે એણે રથ પાછો લાવીને ઊભો રાખ્યો ત્યારે એજસે એને અભિનંદન આપતાં કહ્યું, “ અશ્વવિદ્યામાં તમે પ્રવીણ લાગો છો. ”

“ રાંજને સારથિ તો પ્રવીણ જ હોય ને ? યોદ્ધાની કીર્તિ ધણુ ખરું એના સારથિ પર જ હોય છે, આ બધી ધમાલંચાની છે એમ તમે પૂછ્યું ને ? એનો જવાબ એક જ શબ્દમાં આપું : યુદ્ધ. પેલી સભામાં જો એ અને સાંભળો. અમારા રાજન્ય દિવોદાસ ત્યાં ગુરુજનો અને સુભટોની સલાહ લે છે. ને ભરતોનાં આગેમાં યુદ્ધનાં દુન્દુભિ મડગડી ઊઠશે. ”

“ એ તો તમે શુભ સમાચાર આપ્યા. અવળા વિધિએ અમને વર્ષાનાં પૂર્વે ભોગ બનાવીને અનાથ બનાવી દીધા છે. પ્રતિજ્ઞાને અનુકૂળ કરનાર યોધા બનીને આજીવિકા મેળવવાને નીકળ્યા છીએ. ”

“ તો હું રાજકુમાર સુદાસનો સરથિ ચિત્રરથ તમને હાર્દિક આવકાર આપું છું. અમારે મન યુદ્ધ તો આસોણાસની જેમ સ્વાભાવિક છે. ”

ચિત્રરથનો આહાર માનીને બંને લાઘવે સભાગૃહમાં જતા લોકોના ઊંસાહપૂર્ણ સમૂહમાં અદસ્ય યથા ગયા. સભાગૃહમાં લોકોનો ગણગણાટ એકદમ બધ યથા ગયો. ને બધા જ દિવોદાસને એના પુત્ર, રવજનો તથા રાજપુરોહિત વિશ્વામિત્ર સાથે પ્રવેશતા જોઈને માન આપવા ઊભા યથા ગયા. રાજન્ય અને એનો પુત્ર કાણના કાતરેલા બાજક પર બેઠા ને બીજા બધા કુશાસનાગ્ણાદિત ભૂમિ પર બેઠા પછી દિવોદાસ-જયદોરરક, સાલપોશુ ને પ્રચરતલલાટ ઊભો થયો, ને સભાને સંક્ષેપમાં સંબોધી. ત્યાર પછી એણે રાજર્ષિ વિશ્વામિત્રને સભાને સંબોધવા વિનંતિ કરી. કેટલે એ ઇતિદાસને ધડનાર પ્રભાવશાળી પુરુષ ઊભા થયા ને બોલ્યા.

“ ઇન્દ્રને પ્રિય, ભરતોના ગાતા હે દિવોદાસ ! વિષ્ટિનું કાર્ય પતાવીને હું એક આસે તને યુદ્ધને માટે સજ્જ થવાનું કહેવા સત્વર આવ્યો છું. મારા પ્રયત્નો કૃપ્યા નહિ એનું મને દુઃખ છે પેલા નિર્જનજ, દેવોથી તિરસ્કૃત રાજ્યરે સોમ, અંસિ અને ઇન્દ્રના સેવક એવા આ વિશ્વામિત્રનો પણ ઉપહાસ કર્યો છે. હે ગર્વિષ્ઠ, દેવોએ તારે માટે જે મહાન કાર્યો કર્યાં તે બધાં જ મેં એમને ગણી બતાવ્યાં : યદુઓનો સંહાર, તુવંસોનો પરાભવ. ને મેં એને કહ્યું કે અમારી સાથે યુદ્ધ ખેડવા પહેલાં તારે એમની સીમાઓ ઓળંગરી પડશે. એ સીમાઓ તું અક્ષત રહીને નહિ ઓળંગી શકે. અમારા અતુલવીર્ય ઇન્દ્રની સાથે બાથ બીજામાં પારાવતો પણ પાછા પડે છે. ને ધારો કે યુદ્ધને માટે એઓ તૈયાર થાય તો એ યમુનાના કાંઠા પ્રાચીની તત્સુઓની વિનયયાત્રાને

અવરોધવાનું સામર્થ્ય એમનામાં નથી. મહાવિક્રમ કરતોનો રોષ નકામે વહોરી લઇશ નહિ એવી ચેતવણી પણ મેં એને આપી. ભારે શમ્ભરે ઉત્તર વાળતાં કહ્યું. હે આર્થ ! તારી ધમકીએ નકામી છે. હું તારા દેવોનો તો ઉપહાસ કરું છું. મારા દેવો તારા દેવોનું માથું નંમાંવશે. સ્વર્ગના દેવો પૃથ્વીના દેવોને ચરણે આગોટશે મારી પ્રજા તારા જેવાં સાધુડાંનું કશું સાંભળશે નહિ. ને જો તું કહે છે તેમ તારા દેવોએ તમને ઐશ્વર્યશાળી બનાવ્યા હશે તો અમને મોટી લૂટ મળશે. આવા દંપત્તીમાં ઉદ્ધત શબ્દોથી એ નિર્લજ્જ દેવનિન્દકે જવાબ વાળ્યો.”

“ત્રિપ બંધુજનો, મને લાગે છે કે આવા ઔદત્યનો એકજન્મવાળ હોઈ શકે.” દ્વિવેદાસ આકળો ચઢીને બોલી ઊઠ્યો.

“હા, હા” એક અવાજે બધા બોલ્યા, “ચલો એ દેવનિન્દકની સામે યુદ્ધે ચઢીએ ગગડાવો યુદ્ધતાં દુન્દુભિ ને પડો મેદાનમાં એ અનાર્થ સામે. અગ્નિ એનાં દ્વારને જ્વાલાથી બસીભૂત કરશે ને એના પ્રાકારો ભોંયમેળા થશે.”

ઝોજસની પાસે ચેતવણીદારી એક યુવાન ઊભો હતો એના વાળની એણે માથાની જમણી બાજુ જટા બાંધી હતી ને આખો વખત કંઈક ગણગણવા કરતો હતો. ઝોજસ એ ગણગણાટ સમજવા ખૂબ મથ્યો પણ કશું સમજાયું નહિ. લોકોનો પ્રલાહણ વખ્યો ત્યારે એ યુવાને સ્પષ્ટ અવાજે ઝોજસને કહ્યું, “આ મૂરખ વિશ્વામિત્રમાં કહાપણ ક્યારે આવશે ?” આર્થ-સમૂહમાં એ કોને ભેળવી રહ્યો છે એનું એને જ્ઞાન નથી.”

ઝોજસે કહ્યું. “આપણા ધર્મમાં કોઈને ભેળવવા એમાં દોષ શો ?”

યુવાને એની સામે તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી જોયું અને કહ્યું, “તું પણ એના જ મતને લાગે છે. ખાટલું જાણી લે કે અમે વસિષ્ઠો આવા દાગિબદ્ધ પરિવર્તનમાં માનતા નથી. અગ્નિ અને સવિતાની કેવળ હોઠોથી ઉચ્ચારાતી પ્રાર્થનાનું અમારે મન કશું મૂલ્ય નથી. દસ્યુઓએ એમના નાગ અને અસુરોની પૂજા છોડી નથી. એનો રાજન્ય ભલેને ગમે તે કહે. વૃદ્ધશ્રવા ઇન્દ્રને એવા દસ્યુઓની કથી પડી નથી. લિંગપૂજકોએ આપણા પવિત્ર યજ્ઞનો પ્રસાદ મેળવવા ફાંફા નહિ મારવાં જોઈએ.”

ઝોજસ જવાબમાં કંઈક કહેવા જતો હતો ત્યાં આયુએ એનો હાથ બેઝ્યો; કહ્યું, “ચાલો ભાઈ, ચિત્રરથને શોધી કાઢીએ અને રાજન્યને મળવાની તક મેળવીએ.”

૮

રાજહર્મ્યાના એક વિશાળ ખણમાં સુદાસ કાષ્ઠના મોતરેના બાજક પર બેઠો હતો. સુપુષ્ટ અંગગણો પચીસેક વરસનો યુવાન હતો. એની પારદર્શી બૂખરી આંખો, ધાટીલી ચિત્રક ને રતુમડા ગાલથી એ નમણો લાગતો હતો. એનાં કુર્કા ખમા પર લટકતાં હતાં ચિત્રરથે એ બે બાઈ-એની ઓળખાણ કરાવી. પછી એજાસે એમની આખી વીતકકથા, કહી સંભળાવીને રાજકુટુંબ સાથેના એમના દૂરના સગપણની પથ્રુ યાદ દેવરાવી. સુદાસે એ સંભળીને હસીને કહ્યું, “ તમે સગા હો-કે ન હો; હું તો તમારાં મુખ જોઈને જ મુન્ધ થઈ ગયો છું, વળી આ દુરાતપ્ય ચિત્ર-રથને તમે તમારો મિત્ર બનાવી ચૂક્યા હો. મારા અશ્વદળમાં હું તમને તાંખી લઈ છું, મારો સાગિય તમને અશ્વવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવશે.”

પછી સુદાસનો આમાર માનીને રાજહર્મ્યાની બહાર નીકળ્યા. ખીણું રહેવાનું સ્થળ ન મળે ત્યાં સુધી ચિત્રરથે તેમને પોતાને ત્યાં રહેવા જણાવ્યું, પછી ચિત્રરથે કહ્યું, “ આવતી કાલે હું તમારી શસ્ત્રવિદ્યાની પરીક્ષા કરીશ, કારણ કે શસ્ત્રદાન વિનાની કેવળ વીરતા જીવનમાં રક્ષણના કામમાં આવતી નથી, યુદ્ધને માટે પ્રરથાન કરતાં પહેલાં દિવોદાસ સોમયજ્ઞ કરવાના છે. ઇન્દ્રને સોમ અત્યંત પ્રિય છે, એનું પાન કરીને એ એના ભક્તને ન્યાય કરી નાખે છે. એ આપણી વહારે, ધાય તે માટે આપણે એને રીઝવવો જોઈએ.”

x

x

x

બાલો ફેંકવા માં ને ધનુર્વિદ્યામાં ખન્ને બાઈએ એટલા તો કુશળ હતા કે ચિત્રરથને ખાસ શીખવવા જેવું કશું લાગ્યું નહિ. એટલે એણે એમને રથ હાંકવાની અને અશ્વોની માવજત કરવાની વિદ્યા શીખવવામાં જ ધણો વખત કાઢ્યો. દૂંક સમયમાં ચિત્રરથ જેવા કુશળ યુરુના આ શિષ્યો એ વિદ્યામાં પ્રવીણ થઈ ગયા.

દિવોદાસે વિશ્વામિત્રને સોમયજ્ઞ થવાનો છે એવી ઘોષણા કરવાને વિનમ્ર, અને ઋત્વિજો, અશ્વરુ, ઉદ્દગાતા વગેરેને પસંદ કરી લેવાનું જણાવ્યું. આગુત્ર જુના પ્રદેશના વાસીઓને યજ્ઞવિધિમાં ઉપસ્થિત થવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું, યજ્ઞગાનાની સમીપમાં ભક્તિભાવથી શાન્ત બનેલા

ચિત્તવાળો લોકસમૂહ ભેગો થતો જ રહ્યો. ચિત્રગ્ધે એ બંને બાઈએને વસિષ્ઠના યુવાન પુત્ર સાથે યજ્ઞશાળામાં વિધિઓ સારી રીતે ભેષ્ઠ શકાય એવી રીતે બેસાડ્યા.

દીક્ષાને પહેલે દિવસે દિવોદાસને તથા એની રાણીને યજ્ઞશાળામાં પ્રવેશતાં બેઠાં દિવોદાસે ક્ષત્રવન કરાવ્યું તે પછી યજ્ઞશાળાની ઉત્તરે ખાસ તૈયાર કરવામાં આવેલા જુદા જુદા સ્નાનાગારમાં સ્નાન કરીને શરીર ઉપર સુગંધી દ્રવ્યોથી મિશ્રિત માખણની અચ્ચના કરી. વસિષ્ઠના યુવાન પુત્રે એમને બંધું સમભવ્યું, “અહીંયાં બે અગ્નિ છે: પૂર્વદ્વાર આગળનો અહ્વનીય અને રાણી બેઠાં છે ત્યાં પશ્ચિમ છેડા આગળનો ગાર્હપત્ય. રાત્ર આહ્વનીય અગ્નિની દક્ષિણ બાજુએ બેઠા છે અહ્વનું એની અને અગ્નિની વચ્ચે કૃષ્ણસારતું ચર્માસન પથરે છે. જમણા પગને ઘૂંટણીએ રાત્ર ચર્માસન પાસે નાખ છે ને બોલે છે. તું ત્રાતા છે. તું મારું રક્ષણ કર. તને અર્ધ આપું છું. પછી એ મૌજા બાંધે છે અને એના વચ્ચે એક છેડે કૃષ્ણમૃગનું શીંગડું બાંધે છે. પછી અહ્વનું એને દડ આપે છે. રાત્ર એને જમણા ખભા પર મૂકે છે. વચ્ચેના છેડે બાંધેલા શીંગડાની અણીયા જમીન ખોદે છે. સારું ધાન્ય મેળવવા આ વિધિ કરવાનો હોય છે. એ દરમ્યાન ઋત્વિજ અને એનો સહકારી રાણીને સૂત્રની મેખલા બાંધે છે, ને એના હાથમાં સરવો* આપ્યો. પછી વિધામિત્ર યજ્ઞવેદીમાં આહ્વનીય અગ્નિને સમિધ વડે પ્રદીપ્ત કરે છે. ઋચ્યાઓ ગાય છે ને અશીર્વાદ યાચે છે. બધા અગ્નિના રતવનની ઋચ્યાઓ ઉચ્ચારીને અગ્નિનું આરાધન કરે છે. પછી રાત્ર સોમયજ્ઞ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. આખરે અંદરથી અહ્વનુંની વાણી સંભળાય છે: હવે આ બાલક દીક્ષિત થયો છે

ચિત્રગ્ધે કહ્યું “હવે હોત અને રાણીના આકરા ઉપવાસ શરૂ થાય છે. મૂખ જેમ જેમ એમના પર હુલો કરશે તેમ તેમ એ મેખલાને કસીને બધતાં જશે આ પ્રદોષે ઉદ્દગાતાઓ હોત અને દેવોની પ્રશંસાની ઋચ્યાઓ ગાશે. પણ એમાં તમને બહુ રસ નહિ પડે ચાલો તમને ફરી અશ્વવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવું.”

X

X

X

* ધી હોમવાનું લાડડાનું કડછી જેવું ઉપરકર (સાધન.)

દીક્ષાને છેલ્લે દિવસે યજ્ઞશાળામાં પ્રવેશતં આયુષ્યે પૂછ્યું, “ આજે શું જોવાનું મળશે ? ”

“ આજે યાગભૂમિ અગ્નિક્ષેત્ર નક્કી કરવાનો વિધિ થશે. ” વસિષ્ઠના પુત્રે કહ્યું, “ જુઓ વિધિ તો શરૂ પણ થઈ ચૂક્યો. ”

વિશ્વામિત્ર અને એના સાથીઓ વિષમ બાણુઓવાળા ભૂમિ-ખંડની આણુબાણુ દોરકું ખાંધતા હતા. એની જમણી બાણુ પશ્ચિમની બાણુ કરતાં નાની હતી. ને એ બંને બાણુઓ ઉત્તર અને દક્ષિણ બાણુથી નાની હતી. ચારે ખૂણ નો તેમજ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાણુઓના વચ્ચેના ચાંબલાને વીંટળાઈ વળતું દોરકું સીમા નક્કી કરતું હતું એ બે સ્તંભોની વચ્ચે મહાવેદીના મેરુદંડ જેવી રેખા દોરવામાં આવી હતી. જો રેખાને પશ્ચિમ તરફ લખાવવામાં આવે તો એ યજ્ઞશાળામાંથી સીધી પસાર થાય. પછી વિશ્વામિત્રે પક્ષીના આકારના અગ્નિક્ષેત્રની સીમા નક્કી કરવા માંડી. પૂર્વ સીમાના મધ્યબિન્દુની સહેજ પશ્ચિમે એમણે પક્ષીના અંગને સૂચવતો એક ચતુષ્કોણ દોર્યો. ને ઉત્તર, દક્ષિણ તથા પશ્ચિમમાં પક્ષીની બે પાંખો તથા પૂંછડી સૂચવતા નાના ચતુષ્કોણ દોર્યા. આવા અગ્નિક્ષેત્રની સીમાને સૂચવવા તેની આણુબાણુ દોરકું ખાંધી દેવામાં આવ્યું; અને ઘણા પરંપરા એ ભૂમિમાં ખોડવામાં આવ્યા હતા. પક્ષીની ઉત્તર બાણુની પાંખને સૂચવવા પશ્ચિમ બાણુના નાના ચતુષ્કોણની બહાર ને છેડે આવેલા ત્રણ પરંપરા ખાસ પ્થાન. ખેંચતા હતા. એમાંનો એક માણસના ઘૂંટણ જેટલો ઊંચો હતો. બીજો ૬ જેટલો અને ત્રીજો મોં જેટલો ઊંચો હતો.

“ આજના વિધિઓ આટલેથી પૂરા થયા ” ચિત્રરથે કહ્યું.

૯

ઉપસદના પ્રથમ દિવસે ખન્ને ખાઈઓ ફરી યજ્ઞશાળામાં ગયા ત્યારે દિવોદાસ બે પુરોહિતો સાથે યજ્ઞશાળાની વાપળ્યે આવેલા કુણ્ડ તરફ જતો હતો. કુણ્ડની પાળ પર એક પુરોહિતે ત્રણ શિલાખંડો મૂક્યા ને એની પાછળ કેટલાક પદાર્થો મૂક્યા. પછી એ શિલાખંડો પર પાણીનો અભિષેક કરીને એના તરફ પાછું વાળીને જોવા વિના દિવોદાસ યજ્ઞશાળામાં પાછો ફર્યો.

“ આનો શો અર્થ ? ” એાજસે પૂછ્યું.

“ એ ત્રણ કાળા શિલાખંડો તે નિર્કર્તિની વેદી છે. અને ત્યાં મૂકેલ પદાર્થો વિધિમાં અનાવસ્થક છે, આજે સવારે યજ્ઞશાળાના પૂર્વદ્વાર આગળ ગાદ્દપત્ય અગ્નિની નવી વેદી અનાવવામાં આવી છે ને પેલા પુરોહિતો મહાવેદી બોલે છે તે દરમિયાન વિશ્વામિત્ર ધાન્ય અને ઘૃતનો સોમયજ્ઞનો પ્રથમ હવિ અર્પે છે. ” વસિષ્ઠના યુવાન પુત્રે કહ્યું.

થોડા સમય પછી પુરોહિત જ્ઞહાર આઘ્યા અને મહાવેદીને ઓળંગીને આર બળદો જોડેલા કાષ્ઠના દળને આશુ. બળદો પવિત્ર ભૂમિની બદાર રહે એવી રીતે અગ્નિક્ષેત્રમાં એમણે સોળ ચાસ પાડ્યા. પછી દળ અને બળદોને ઇંધાન તરફ લઈ જવામાં આઘ્યા, ને બેડાએલી જમીનને પાણીથી સીંચીને એમાં ધાન્ય વાવવામાં આશુ. મધ્યસ્થાને દર્ભની પૂળી મૂકી ને તેના પર મન્ત્રત્રયાર સાથે ઘૃતનો અર્પણ આપ્યો.

પેલા ગરીબ પર્વતવાસી પાસેથી સોમ ખરીદ્યા પછી મહાવેદીનું પહેલું ઇષ્ટિકારતર તૈયાર થશે. ” વસિષ્ઠપુત્રે કહ્યું.

પછી તેમણે એક પુરોહિતને મહાવેદી ઉપર રાતા આંખલાનુ ચામડું મૂકીને તેના પર સોમની ગંબળીને મૂકતો જોયો એ દરમિયાન સોમના મૂલ્ય તરીકે અપાનારી રાત્રી ગાયને યજ્ઞશાળાના ગર્ભદ્વાર આગળ લાવીને ઉત્તર દિશા તરફ સાત ડગલાં ચલાવી, એના સાતમાં ડગલાંની આજુબાજુ દિવોદાસ, વિશ્વામિત્ર અને બે પુરોહિતો બેઠા. વિશ્વામિત્રે સાતમાં પમલા ઉપર સુવર્ણમુદ્રા મૂકી અને તેના પર ઘૃતનો અભિષેક કર્યો. પછી કાષ્ઠના ખડ્ગથી એની ફરતાં કુંડાળા દોર્ષા. પછી ખડ્ગથી જમીન પરની માટી લઈને ઘૃતપાત્રમાં મૂકી ને એ પાત્ર પહેલાં દિવોદાસને અને પછી અત્યાર સુધી ગાય તરફ એકાદશે જોઈ રહેલી રાણીને આશુ. હસ્તમક્ષાલન કરીને અનામિકાએ સુવર્ણમુદ્રા પહેરીને વિશ્વામિત્રે જેના પર સોમની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી તે વસ્ત્ર લાવવાનો આદેશ દીધો.

પછી તેઓ સોમનો છોડ જ્યાં મૂક્યો હતો ત્યાં ગયા. ને દિવોદાસે એને સ્પર્શ્યા પછી મોઢાનો ભાગ સહેજ ખુલ્લો રહે એવી રીતે એને વસ્ત્રમાં બાંધ્યો. વિશ્વામિત્રે એ વસ્ત્રાવૃત સોમને પેલા પર્વતવાસીને આપ્યો અને એની સાથે મૂલ્ય નક્કી કરવા માંડ્યુ. વેચનાર રાત્રી ગાયથી સંતોષાયો નહોતો એટલે એ- ઉપરથી એક સુવર્ણમુદ્રા આપવા નક્કી થયું. પછી પુરોહિતે દિવોદાસના જમણા ઉરુ ઉપર સોમની સ્થાપના કરી ભૂમિ પર બેસીને ગાંધર્વોની પ્રાર્થના કરી એ દરમિયાન દિવોદાસ

અને તેની રાણીએ માથા પરનું આવગણુ દૂર કર્યું. સોમ વેયનારાએ વધારે મૂલ્ય મેળવવા શોર મચાવી મૂક્યો પણ એની પાસેથી સુવર્ણમુદ્રા મૂંટવી લઈને તેને રાખલિત હાંડથી ફટકારીને હાંકી કાઢ્યો. યુવાન પુરોહિતે સમ-જાવ્યું કે આ તો વિધિને એક ભાગે હતો. પૂરું મૂલ્ય તો પાછળથી આપવાનું હતું. પછી દિવોદાસે આસન પરથી ઊભા થઈને પેટ્રો સોમને શોષ પોતાના માથા પર મૂક્યો ને કૃષ્ણમૃગના ચામડાના આવરગણુવાળા શકટ આગળ બેઠો. વિશ્વામિત્રે સોમની સ્થાપના આ સોમશકટમાં કરી એને હાંકી દીધું. પછી એને બે બંજદ જોડીને પૂર્વદિશામાં થોડેક સુધી આગળ લઈ જવામાં આવ્યું. પછી જમણી દિશા તરફ વળીને શકટને યજ્ઞશાળા તરફ દોરી ગયા આ બધા વખત દરમિયાન ઉદ્ગાતાઓ મધુઃ ઋચાઓ ગાતા હતા શકટ દ્વાર આગળ આવી પહોંચતાં વિશ્વામિત્રે ઇન્દ્ર અન્ન દેવો તથા ઋષિઓને હવે પછી શરૂ થનારા સોમયજ્ઞમાં ઉપરિચિત રહેવાનું આવાદન કર્યું. દ્વાર આગળ ચોર પુરોહિત ઉદ્ગારના કાઢમાંથી બનાવેલા ને કૃષ્ણમૃગના ચામડા આચ્છાદિત કરેલા ચાર બાજેનો લખને ઊભા હતા. એના પર વિધિપૂર્વક સોમશોષને મૂકીને આહવનીય અમિની વેદીની દક્ષિણે સ્થાપેલા એનાં સિંહાસને એની પ્રતિજ્ઞા કરવાને લઈ જવામાં આવ્યો.

હવે એ બધા સોમનું રાજસમારોહ હાલિ અને પ્રાર્થનાઓથી સ્વાગત કરશે. દિવોદાસ અને એની રાણી યજ્ઞવેદીઓમાં અરણી મૂકીને હસ્તપ્રક્ષાલન કરશે, મેખલ ને કસીને બાંધશે અને મુદિત્રિધને દદ કરશે. થોડી વર થઈ જેટલે આયુએ પૂછ્યું, “ હવે એ લોકો શું કરે છે ? ”

“ હવે સોમને વૃદ્ધિ પામવાને પ્રયત્ન છે. હસ્તપ્રક્ષાલન કરીને અનામિત્રાએ સુવર્ણમુદ્રા પહેરે છે. પછી સોમને રપર્યાંને કહે છે, “ હે સોમ, મધવન ઇન્દ્રને માટે તું વૃદ્ધિ પામ. ”

એ લોકો આમ વાતચીત કરતા હતા તે દરમિયાન વિશ્વામિત્રે કાંઈના ખડ્ગથી ચાગમૂર્મિની બહારની જમીનમાંથી માટીનાં ચાર ટેકાં ખોદીને અગ્નિક્ષેત્રમાં નિશ્ચિત રથજે મૂકી દીધાં હતાં. એના સહકારીઓએ કુચસમિધ ઉપર મહાવેદીની રચના કરીને એને તથા એની આજુબાજુના જમિખણને માટીથી હાંકી દીધા.

“ એ ઉત્તરાવેદી છે, ” ચિત્રરથે કહ્યું. “ ઇષ્ટિકારતર - પછી રતર અશુને બે દિવસમાં વિધિપૂર્વક એ તૈયાર થઈ જશે. એ ઇષ્ટિકા વધ થએલાં

પશુઓને જે કુણ્ડમાં નાખવામાં આવે છે તેની માટીમાંથી બનાવી 'હોય છે.'"

x

x

x

ઉપસદના છેલ્લે દિવસે જ્યારે વિશ્વામિત્ર યજ્ઞશાળામાંથી મહાવેદી તરફ મથાલને લઈ જતા હતા ત્યારે એ જાણે જાણે યજ્ઞશાળામાં પ્રવેશ કર્યો દિવોદાસ અને સહકારી પુરોહિતો વિશ્વામિત્રની સાથે ગયા. વિશ્વામિત્ર ભૂમિ ઉપર શખસિત ગ્રાવા મૂકતા હતા ત્યારે બીજા બધા અધવચ્ચ બિમાર રહી ગયા. એઓ જે મંત્રો બોલતા હતા તે સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકતા નહોતા પણ અનેકવિધ હવિતું અર્પણ, યજ્ઞવેદીમાં અરણીની સ્થાપના તથા અગ્નિ અને મરુતને પુરોહિતનું કરાતું અર્પણ-આ બધું જોઈ શકાતું હતું. પછી મંત્રોચ્ચાર સાથે ઘણા હવિ અને અર્ધ્યો આપવામાં આવ્યા. આ બધું વિધિને અંતે આખરે દિવોદાસ અગ્નિક્ષેત્રના પુચ્છમાગની ઉત્તર દિશા તરફ ગયો અને ત્યાં પાથરેલા કૃષ્ણમૃગના ચર્માસન પર બેઠો. અહીં વિશ્વામિત્રે વિધિપૂર્વક એના શરીર પર અર્ચના કરી. ફરી અર્ધ્યો અપાયા.

આપુ આ બધા વિધિઓથી કંટાળ્યો હતો પરંતુ વિશ્વામિત્ર અને એમના સહકારીએ મહાવેદીની પાસે મધ્યરથાની બન્ને બાજુએ એકકુલ શકટ આણ્યું એ શકટને આગ્રજદવામાં આવ્યા હતાં નવા ગાહપત્ય અગ્નિની વેદી પાસે જઈને વિશ્વામિત્રે અર્ધ્ય આપ્યો, અને જમણા હાથ તરફના શકટના બહારના ચીલા પર પણ થોડો અર્ધ્ય નાખ્યો. રાણીએ ધરીને આંજી. આ સમય દરમિયાન વિશ્વામિત્રના સહકારીએ ડાબી બાજુના શકટના ડાબા પાંખના ચીલામાં અર્ધ્ય નાખ્યો. રાણીએ આ શકટની ધરીને પણ આંજી. શકટને મહાવેદી પર થઈ અગ્નિક્ષેત્રથી થોડે દૂર લઈ ગયા ઉચિત વિધિપુરસ્કાર એ શકટ પર જાપરું રચ્યું. પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં પ્રવેશ-દ્વારો ખુલ્લાં રાખ્યાં. શકટમાં કુલ પાંચયું હતું. તેની પર પાટિયાં, મૂક્યાં હતાં. એને રાતા આખલાના ચામડાથી લંકીને તેના પગ સોમ વાટવાના પથ્થર મૂક્યા હતા.

પછી દરેક પુરોહિતને માટે એક એક વેદી અને જાપરું બાંધવાની શરૂઆત થઈ. ઉત્તર સીમાના મધ્યરથાને આગ્નિધ્રની વેદી ચણાતી હતી. એની સામે દક્ષિણ સીમાના મધ્યરથાને આવેલી પાવનકારી વેદીના પ્રકાશથી નક્કીસેને દૂર લગાડી મૂકવામાં આવતા હતા. પશ્ચિમ સીમાની નજીકમાં યજ્ઞશાળાની દિવાલ પાસે બધા પુરોહિતો માટે વેદી રચવામાં આવી મધ્ય-

સ્તંભ દિવોદાસના નેટલો જ ઊંચો હતો. એ સ્તંભનું ગોળાકાર છાપરું એના કટિપ્રદેશ સુધી ઢળતું હતું. વિશ્વામિત્રે પછી પવિત્ર મંત્રોચ્ચાર કર્યો, અને પર્યુનો બલિ આપવામાં જરૂરી વસ્તુઓ લાવવાને આદેશ આપ્યો.

પછી સોમ અને અગ્નિની વિધિપૂર્વક યાત્રા કાઢવામાં આવી. વિશ્વામિત્ર એ યાત્રાના નેતા હતા. એની પાછળ સળગાવેલી મથાલ, સોમનો છાંડ, સોમપાત્ર, વાટવાના પથ્થરો અને બીજાં પવિત્ર પાત્રો લઈને પુરોહિતો ચાલ્યા. એમની પાછળ દિવોદાસ, રાણી અને એમનાં આસજનો યજ્ઞશાળામાંની મહાવેદીમાં યજ્ઞને આગ્નીદેવી અગ્નિવેદી તરફ ચાલ્યા. મન્ત્રોચ્ચાર થયાને પહેલેથી પછી મથાલને વેદી ઉપર મૂકીને સાથે આગેલી બીજી વસ્તુઓ પણ ત્યાં મૂકી.

યાત્રા ત્યાંથી મહાવેદી તરફ આગળ ચાલી. વિશ્વામિત્રે વેદીમાં મન્ત્રોચ્ચાર સાથે વેદીમાં હવિ અર્પ્યો. પછીથી નવાં સોમઠકટ હતાં ત્યાં સોપના છોડને લઈ ગયા; તે જમણી બાજુના એક રાકટ ઉપર કૃષ્ણ-મુગના ચર્મ પર એની પ્રતિજ્ઞા કરી. એ રથાનેથી પાછા ફરતાં દિવોદાસે પોતાની મૂંઝી જોતી નાખી. અર્પણનું કાર્ય હવે પૂરું થતું હતું ને એની સાથે ઉપવાસ પણ પૂરા થતા હતા.

મુત્રાની પહેલાં અને પછી પુરોહિતોએ મહાવેદીને પવિત્ર દર્બોં ફરતી છાંઈ દર્બને આલંબનની-પર્યુવધની તૈયારી કરી હતી. તેમણે પશ્ચિમ સીમા-રેખાથી સદેજ દૂર વિધિપૂર્વક યુપ ઊંચો કર્યો હતો.

બહુ તૈયાર થઈ ગયા પછી બલિને પાણીનો અભિષેક કરીને સુગંધી અગ્નિને ત્યાં લાવવામાં આવ્યો. ત્રણ વાર એમની આરતી ઉતારી. પછી તેમને યાગમૂર્મિની બહાર ઈશાન. ખૂણે આવેલ બધકુણ્ડ આગળ લઈ ગયા પુરોહિતો પીઠે ફેરવીને ઊભા રહ્યા એટલે પર્યુએને ગળાં દબાવીને ગૂંચળારી નાખ્યાં. પછી એમની ઘેરી નસ* કાપી એને વેદીમાં હોંખી દીધાં. પછી દિવોદાસ, રાણી અને પુરોહિતો બલકુણ્ડમાં રનાન કરીને પવિત્ર થયા ગયા.

"હવે એક બીજી યાત્રા નીકળશે," વસિષ્ઠના પુત્રે કહ્યું. "સોમનો રસ

* મૂળ અંગ્રેજીમાં Omenta છે તેનું અહીં ઘેરી નસ કહ્યું છે. ('ઓમેન્ટા' = ગળાની એક પ્રકારની મંથિય).

યજ્ઞવેદીએ ફરી વળાને. અગ્નિ પ્રગટાયો. પછી પશુમેધની ક્રિયા શરૂ થઈ. એમાં ત્રણ બકરા અને એક ઘેટા હોમવામાં આવ્યા. એ વિધિ પતી ગયા પછી સૌ સ્નાન કરીને પવિત્ર થયા. અર્ધ આર્યો ને પુરોહિતોની કુટિરમાં સોમપાન કરવા બેઠા.

“આટલા બધા શ્રમને અંતે સોમપાન કરવાનું મળ્યું ખરું !”
આજસે કહ્યું.

મધ્યાહન પછી પણ સોમરસ કોડવાનો અને અર્ધ આપવાનો વિધિ ચાલુ રહ્યો. ઓખરે યજ્ઞશાળાનાં ગર્ભદ્વાર આગળની તથા આગ્નીધ્રની વેદીએ વિશ્વામિત્રે સોમનો અર્ધ અર્ધો. હવે બધા પુરોહિતોને પોતપોતાની દક્ષિણા મહેલ કરવાનો વખત આવ્યો. ગાયોનું મોટું પણ યજ્ઞશાળાના દ્વાર આગળથી આગ્નીધ્રની વેદી તરફ લઈ જવામાં આવ્યું. ઉત્તર સીમાં આમળ ઊભેલા પુરોહિતોના સેવકો પુરોહિતોની વતી ગાયોને મદલ કરીને દોરી ગયા. વિશ્વામિત્રને હવે જોડેલા બાર બળદો વધારે મળ્યા. આખી રાત યજ્ઞવેદીમાંનો અગ્નિ પ્રજ્વલવલિત રહ્યો અને મન્ત્રોચ્ચાર પણ ચાલુ રહ્યો. દૂધ ભેળવેલા સોમનું પાન પણ ચાલુ રહ્યું. ખીછ સવારે યજ્ઞવિધિમાં વપરાયેલી સર્વ વસ્તુઓની યાત્રા કાઢીને ઇરાન ખૂણે આવેલા કુણ્ડમાં પધરાવી દીધી. પછીથી દિવોદાસ, રાણી અને પુરોહિતેએ મન્ત્રોચ્ચાર સાથે હોર્ધિકામાં સ્નાન કર્યું. સોમના સમ્પર્કમાં આવેલી સર્વ વસ્તુઓને જગમાં પધરાવી દીધી. પછી બધા મહાવેદી તરફ પાછા વળ્યા, અને નીચેની ઋષ્યો બોલ્યા.

“અમે સોમનું પાન કર્યું છે; અમે અમર થયા છીએ; અમે નૃસિંહલોકમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અમે દેવોને રીજ્યા છે. હવે અમને શત્રુ શું કરી શકવાનો હોતો ? હવે અમારું કશું અમંગલ નહિ થાય.”

ત્યાર પછી મિત્રવરુણને વધ્યા ગાયોની બલિ ધર્યો. હવે અગ્નિને પુરોહિતે તથા ખીજ દેવોને અન્ય અર્ધો અર્પવામાં આવ્યા. ઉદગાતાઓએ દિવોદાસ તથા પ્રજાપતિનાં સ્તવનો ગાયાં. અગ્નિને મહાવેદીમાંના દર્બાકુરો પર સ્થાપ્યો. પછી બધા છૂટા પડ્યા.

[૬૫૦ ત્રીજી આવૃત્તિ અંકમાં]

વિશ્વામિત્રી

[ચોમાસાની ભયંકર મધરાત સમસમી રહી છે. અંકારા ખૂબ જ ઘરાપણું છે અને થોડા થોડા સમયને અંતરે ઝાપટાં પડવા કરે છે. વિશ્વામિત્રીના નિર્જન પૃથ વપરથી કોઈ રડીખડી થોડાગાડી નાણે રખેને સૂતેલી રાત બગી જશે એ બીકે ટચમચુ ઝડપે ચાલી નાથ છે. એકાએક એક ભયંકર કડાકા સાથે આજીબાજીના પ્રદેશને એક ક્ષણ મટિ અજવાળતી વીજળી વિશ્વામિત્રીનાં ભેસભેર વહી જતાં પાણીમાં નાણે સમાઈ નાથ છે અને તે સાથે જ એના કિનારા પરના કામનાથના ઓવારા પર ભેભેલા માનવીના મુખમાંથી ભયની કારમી ચોસ નીકળી પડે છે.]

માનવી: (ચીસને અંતે) ઉફ ! કેવો કારમો અતુભર ! આ તે વીજળી કે વિરાટનું તંડવ ! આજુ વાતાવરણુ પણ નાણે એના આંચકાથી સ્તબ્ધ બની ગયું છે ! અને આ મારું હૃયું ! નાણે હમણાં બહાર નીકળી પડશે. શો એનો ઘડકાટ ! અને આ શ્વાસ ! બડીભર તો એ ધંબી જ ગયો હતો પણ હવે ! નાણે ધમણુ ચાલી !

[એકાએક વહી જતા પાણીમાં કોઈ ભારે, વરસુના પડવાનો અવાજ સંભળાય છે તેનાથી ચોંટી-

કોણુ પડ્યું એ ! આટલી રાતે આ રમધાનભૂમિમાં કોણુ હશે એ ? અરે ! પણ હું જ અહીં પડવા આગ્યો છું ત્યારે કોઈના પડવાનું મને વળી આશ્ચર્ય કેવું ! વિશ્વામિત્રી ! માડી ! હવે તારે જ જોણે છું. માનવીની હેવાનિયતનાં ભોગ બનેલાં પત્ની અને ગભરુ બાળકોને જોવા પછી ક્યા આધાર પર હવે છવું ? આ છવન જ છવતું નાગતું મોત નથી શું ? મા, હું આવું છું. તારાં પાવનકારી નીરમાં જ મારો ઉદ્ધાર છે.

[આઠાસ વડી પાટું હોય તેવા વાજતા ભયંકર ગડગડાટને અંતે સમસ્ત વાતાવરણુને તેજથી ભરી દેતો ઝળહળાટ પ્રવેશે છે જેમાં એ ધસમસતાં પૂરમાં એક અપારિત્ય તેજેમથી મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે.]

માનવી: અરે ! આ કું કોને નેકું છું ? આ તે સત્ય છે કે નયું સ્વપ્ન ? આ દેવી કોણુ હશે ?

વિશ્વામિત્રી: હુ:ખનો મારું આત્મહત્યા નથી. કોણુ છે તું ભાઈ ?

માનવી: સંસારથી દારેલો અને દણાપનો માનવી. પત્ની ખેઈ, બાળક

ખોખો અને રળેલી થોડીધણી પૂંછ પછું આં, 'મારો કાપો'ની આગમાં
શુમાવી. ફક્ત ઉપર આજ અને નીચે પૃથ્વી અને આશરો આપ્યે જાય છે.
પણ જીવતરનો હવે તો થાક લાગ્યો છે, 'માં વિશ્વામિત્રીનો આશ્રય એ જ
મારી શ્રદ્ધા છે.

વિશ્વામિત્રી: વત્સ, હું જાણું છું કે તને મારામાં શ્રદ્ધા છે; માટે તો
હું વિશ્વામિત્રી પ્રકટરૂપે તારી સામે જોભી છું.

માનવી: કોણ? તમે જ મા વિશ્વામિત્રી? ઓ હો હો હો! તમને
જોઈને મા, સ્મૃતિપટ્ર પર ફટફટલાં કાળજીનાં સ્મરણો જાગે છે! સદેહે
સ્વર્ગમાં જવાની કામનાવાળે. પેલો સૂર્યવંશી રાજ ત્રિશંકુ, વશિષ્ઠ
ઋષિએ તેને દીધેલો શાપ, ઋષિ વિશ્વામિત્રે તેને આપેલું આશ્વસન અને
પોતાના તપના પ્રભાવથી કરેલા ચમત્કારો-આવી તો ફેટલીય ધટ્ટનાઓનાં
મા, તમે તો સાક્ષી છો.

વિશ્વામિત્રી: વત્સ, આદુન્યવી વાતાવરણને છોડી, માલ તને એ
પુરાણની દુનિયામાં ધડીબર લઈ જઈ. દક્ષ પ્રજાપતિને ત્યાં યજ્ઞ થયો હતો
તેમાં ઉમાપતિનું ઘોર અપમાન થયું હતું એ તો તું જાણે છે ને?

માનવી: હા, હા, કેમ ન જાણું? અને એથી કોપે બરાઈને મા
પાર્વતીએ અગ્નિકુંડમાં પ્રવેશ કર્યો એ પણ જાણું છું.

વિશ્વામિત્રી: જો, ત્યારે હવે એ પછીની વાત સાંભળ: પાર્વતીવિરોધી
વ્યાકુળ મહાદેવજીએ વનમાં તપશ્ચર્યા કરી અને ઉમાદેવીને પાછાં મેળવ્યાં.
એ વનનું નામ શંકરવન. આશ્રમવાસી ઋષિ વિશ્વામિત્રે પછી તો ગંગાજીને
પણ આ પુનર્મિલનના પવિત્ર રથને વહેવાની પ્રાર્થના કરી એટલે નદીરૂપે
તું મને આજે જુએ છે. વિશ્વામિત્રની આરાધનાને અંતે વિશ્વામિત્રી નામ
ધારણ કરી અહીં વહેતી હું ગંગાનું જ સ્વરૂપ છું.

માનવી: પણ ના, તમે તો પાવાગઢના કુંગરમાંથી નીકળ્યાં છો. ને?

વિશ્વામિત્રી: ગાંધ્ય, એ તો તમારી આજકાલની ખૂંચોળની વાતો.
પાવાગઢની કથા પણ તું પૂરી જાણે છે ખરો?

માનવી: ખીજું તો શું પણ નવરાત્રિમાં 'મા : પાવા' તે ગઠથી
ઊતર્યાં. માં કાળી રે' ના ગરજામાં લોકવાણી દ્વારા લોકલુહરમાં જે કાયમ-
નાં રથપાયાં છે તે મહાકાળીને પોતાના મરતકે ધોરણ કરીને 'શક્તિપૂજના
સાચાં ઉપાસકની જેમ એ ધન્ય જોડો પવંત છે એટલું જાણું છું.

વિશ્વામિત્રી: (ખડખડ હસીને) આટલું જ તું જાણે છે ને ! જો હવે આખી વાત સંભળ. વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમ પાસે એક પાતાળ-ઊંડો ખાડો હતો. ઋષિની ગાય ચરવા જતાં અકસ્માત એ ખાડામાં પડી ગઈ. એણે બહાર નીકળવા ઘણું મ તરફડિયા માર્યા પણ કશું. તે વખતે આકાશવાણી ઘડી કે મા કામધેનુ તમે તમારા દુષ્ટી એ ખાડો ભરી દો અને તરીને બહાર નીકળો. ગાયે તે પ્રમાણે કયું અને બહાર નીકળી ગઈ.

માનવી: ભારે આશ્ચર્યની વાત છે આ તો.

વિશ્વામિત્રી: ઋષિ પછી તો હિમાચળ પર્વત પાસે ગયા અને હિમાચળે એ ખાડો પૂરવા માટે પોતાના બે પુત્રો અચળ અને રત્નમાળને મોકલ્યા. અચળે એ ખાડો તો પૂર્યો પણ તે ઉપરાંત જમીન ઉપર એક યોજન ઊંચો વધ્યો અને બ્રહ્માની જેમ ચતુર્ભુજ તો બન્યો જ પણ એનું આકાશમાંથી શિખર જાણે એ પંચવક્ત્ર શિવ ન હોય એમ એને મસ્તકે શોભવા લાગ્યું.

માનવી: પછી રત્નમાળનું શું થયું ?

વિશ્વામિત્રી: યંદરવનના પૂર્વ બાગે પોતે રત્નઔપધિપુક્ત બની એણે પણ વિરતાર સાધ્યો.

માનવી: એ વાન તો ખરી પણ મા, આ મહાકાળીજી જહીં ક્યારે આવ્યાં ?

વિશ્વામિત્રી: જેમ વિશ્વામિત્રી નામ ધારણ કરવા છતાં હું મંગાવું સ્વરૂપ છું તેમ મહાકાળીના નામે એ મા ગૌરીનું જ સ્વરૂપ છે. વિરહી મહાદેવ અને મા પાર્વતીનું મહીં પુનર્મિલન થયું અને પછી તો ગણે સંહિતનું સર્વ કુટુંબ અંદો જ રમવાયું.

માનવી: કેવી પાવક કથા છે !

વિશ્વામિત્રી: જો હવે સંભળ, વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુરાખતે પોતાના તપના પ્રભાવે સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો એ તો તું જાણે છે ને ?

માનવી: હા, અને જ્યારે ઈદ્રે એને પ્રવેશવા ન દીધો ત્યારે વિશ્વામિત્રે પોતાના તપના પ્રભાવથી એને માટે નવું સ્વર્ગ પણ રચ્યું હતું.

વિશ્વામિત્રી: સાચી વાત, પણ એથી તો ઈદ્ર અને બીજા દેવતાઓ ધણા અકળાઈ ગયા. ઈદ્રે બ્રહ્મા પાસે જઈ ફરિયાદ કરી. બ્રહ્માએ મારા કિનારા પર ત્રિશંકુને યદ્ય કાગડવાની અને એ કિનારા પરના સર્વ

તીર્થોની યાત્રા કરાવવાની વિશ્વામિત્રને આજ્ઞા કરી. વિશ્વામિત્રે પાવકાચળથી માંઢીને રાજાને સઘળાં તીર્થોની યાત્રા કરાવી; અને રાજા દેવત્વને પામી છેત્રે સ્વર્ગમાં ગયો.

માનવી: પાવકાચળ ? એ કયો પર્વત ?

વિશ્વામિત્રી: અત્યારે તમે પાવાગઢ તરીકે તમે એળખો છોને, એવું જ નામ પાવકાચળ.

માનવી: પણ મા, એ પર્વત ત્યાં શી રીતે ઉત્પન્ન થયો ?

વિશ્વામિત્રી: એ રથજો વિશ્વામિત્રે એક સુંદર નગરની રચના કરી હતી. ત્યાં પાવાગઢ નામનો એક અસુર રહેતો હતો. તે નગરની પ્રજાને ખૂબ રંગડતો હતો. આથી વિશ્વામિત્રે તેને શાપ દીધો કે જ દુષ્ટ તારા પર ગિરિખંડ પડશે અને તારા વિનાશ થશે.

માનવી: પછી ?

વિશ્વામિત્રો: પરિણામે આખો પર્વત લઈને ઊડતા ગરુડના હાથમાંથી પર્વતનો એક ટુકડો પંચવટના શિખર પર પડ્યો. પછી તે આ ગાદસના ઉપર પડ્યો તે દિવસથી તે નાથ પામ્યો અને ગિરિસ્વરૂપ બની ગયો. ત્યારથી એ પાવકાચળ નામે એળખાવા લાગ્યો. આજે તે પાવાગઢ બન્યો છે.

માનવી: હવે સરખાવું. ઠેલી સુંદર ક્યા છે ? પણ મા, પેલાં તીર્થયાત્રાનો રથજો ગણાવ્યાં તે કયાં ?

વિશ્વામિત્રી: તું જેના આચારા પર જિતો છે તે કામનાયની જૂમ પર કામદેવે મહાદેવની કૃપા માટે તપશ્ચર્યા કરીને તેમને પ્રસન્ન કર્યા હતા. એવા જ બીજાં બીજાનાય, સિદ્ધનાય, કેદારનાય વગેરે સંખ્યાબંધ તીર્થરથજોની ક્યા છે પણ તું જે કાળમાં જીવે છે તેમાં લોકોની ધર્મ તરફની તો આશ્રય ચાલી ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ આવાં રથાનો પ્રાપ્તિ કુતૂહલવૃત્તિ પણ નાશ પામી છે.

માનવી: પણ મા હવે મારી એક જિજ્ઞાસા પૂરી કરો. આપના કિનારા પર બીજાં કેટલાંય રથજોની જેમ હરણી પણ હવું જ ને ? એની પાછળ કાંઈ રહસ્ય છે ખરું ?

વિશ્વામિત્રી: તારી વાત સાચી છે. એક કાળે અત્યારના નાના ગામડાં ને ઠેકાણે એક મોટું નગર હવું જેના પર હિરણ્યકશ નામના રાક્ષસની સત્તા હતી. એ નગરનું નામ હિરણી. ત્યાં પહેલાં વીર નામના લોકો રહેતા હતા. તેમના ઉપર હિરણ્યકશે વિજય મેળવ્યો હતો.

માનવી: પણ એ રાજા પ્રજાપાલન તો કરતો હશેને ?

વિશ્વામિત્રી: એની જ કથા હું હવે તને કહું છું. એ પ્રાણીઓની હિંસા તો કરતો જ હતો પણ એક વખત એણે એ નગરના માનવીઓનું બક્ષણ કર્યું. પછી તો ચારે બાજુએ હાહાકાર વર્તી રહ્યો. લોકો એ નગરનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા.

માનવી: ખરેખર ? પછી ?

વિશ્વામિત્રી: ભગવાન રામચંદ્રજી સૈન્ય સહિત એ માર્ગે યદ્યતે જતા હતા. મોખરે ચાલતા હનુમાનજીને નગરના વીર લોકોએ આ રાક્ષસનો નાશ કરવા પ્રાર્થના કરી શ્રીગમચંદ્રની આગામી હનુમાને એ રાક્ષસ સાથે સાત દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું પણ એમાંથી એ દાર્યો નહિ. વીરોએ આઠમે દિવસે રામચંદ્રજીને આવીને સર્વ સમાચાર જણાવ્યા; ભગવાને લક્ષ્મણજીને એ રાક્ષસનો નાશ કરવાની આજ્ઞા કરી.

માનવી: પવનસુતને પણ વશ થયો નહિ એ રાક્ષસ કેવો બળવાન હશે !

વિશ્વામિત્રી: અરે હનુમાનજીથી તો એ ન જિતાયો એટલું જ નહિ પણ લક્ષ્મણજી પણ એને હરાવી શક્યા નહિ. પછી તો ભગવાન રામચંદ્રજી પોતે રથભૂમિ ઉપર આવી પહોંચ્યા. હિરણ્યાસે દૂરથી હજારો સૂર્યનું તેજ ધારણ કરતા, માયા પર ધારણ કરેલા મુકુટથી શોભાપમાન, તુલસીપુષ્પની માળાઓ ધારણ કરેલા રામચંદ્રજીને જોવા એટલે યુદ્ધનાં આયુષ્યો દૂર ફેંકી એ એમને ચરણે પડ્યો, અને રત્નિત્ત કરી કહેવા લાગ્યો: ' ભગવાન ! હું કશું ઇચ્છતો નથી. પણ કેવળ આપની ભક્તિ માણું છું. ' ભગવાન રામચંદ્રે એનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એ સ્વર્ગલોકને પામ્યો.

માનવી: તો પછી એ ક્યણે ભગવાન રામચંદ્રને ખદલે હનુમાનનું મદત્ત શા માટે છે ?

વિશ્વામિત્રી: આકાશની વાત તું સાંભળીય એટલે તને સંતોષ થશે. રાક્ષસના સ્વર્ગગમન પછી ભગવાન રામચંદ્રે હનુમાનજીને કહ્યું ' આ સામે અરણ્યનું ઝાક છે ત્યાં તમે વાસ કરો અને અર્ધાની પ્રજાનું રક્ષણ કરો. ' અને હનુમાનની આજ્ઞાધારકતા ડાણ નથી જણતું ? આજે તો એ ઘટનાઓ ઉપર ઠાળના ધર બાઝી ગયા છે છતાં સેવકની સિયરતાથી એ રામભક્ત હજીયે ત્યાં બેસા છે. અમારો નદીઓનો ધર્મ તો આવા મહાપુરુષોની કથાઓ હૃદયમાં ઠાતરી રાખવાનો અને તમારા જોવાએને સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવવાનો છે. પણ નદીની મદત્ત આજે માને સમજવી

છે ? વિશ્વામિત્રી પાવાગઢના હુંગરમાંથી નીકળી ઢાઢરને મળે છે, એ જુઓળતું. સત્ય મારું સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં કેટલું સહાયમૂલ થશે ?

માનવી: મા, આપ સૌ નહીઓ તો મહાકુળ આપનારી વિશ્વની માતાઓ ગણાઓ છોને ?

(ખાખડ દસીને)-ઓહો ! તું તો મહાભારતકાળની વાત કર. લાઓ ! પણ એ આપ પૂર્વજોની નદીભક્તિ આજે છે ખરી ! હિંદમાં આજે તીર્થક્ષેત્રો સુનાં થતાં જાય છે. આપ સંસ્કૃતિ આજના તમરા યુગમાં જૂંસાતી જાય છે. વિશ્વામિત્રો અને વસિષ્ઠોની એ સમય દુનિયા ક્યાં અને ક્યાં તમારા આજના વહેંતિયાઓની ખાઓચિયા જેવી દુનિયા ! મારા પર બાંધેલા પેલા પૂલ પર સવાર સંજ જતાં આવતાં માનવીના મુખે હું નડી રાજખટપટ, ધૂખ્યાં અને વેરની વાતો સાંભળી સમસમી જાઉં છું. તું મને જ જોતો ! ક્યાં મારી પૂર્વની સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ દેહકલા અને ક્યાં આજનું કંગલ શેષ માણખું ! અને છતાં વિશ્વની માતા બની મારા ધર્મ બળવતી આ યુગમાં ય જીવું છું તેમ હું તેને પણ મારા જીવનમાંથી એ સંદેશ આપું છું કે બાઈ, જીએ જ, અને સ્વધર્મનું પાલન કર.

માનવી: મ તા, હું આપને પ્રણમું છું. મને આશીર્વાદ આપો.

વિશ્વામિત્રી: વત્સ, તારામાં માનવતા વિકસો, તારું કથાણુ યાઓ.

[માનવતા મંદિરમાંથી આવતો આઠા ધંદારવ સંમળાય છે.]

ઓલ ઇંડિયા રેડિયોના મુંબાઈ મથકેથી ભજવાયલું, એના સૈજન્યથી

વિજયરાય કંઠયાણુરાય વેધ.

શુ જ રા ત

વિશ્વવિદ્યાલય

[એની તપાસસમિતિ તરફથી મળેલી પ્રમાણિકતા જે ઉત્તરો સરવથી તા. ૧-૧૧-૧૯૪૭ને રોજ અમદાવાદ મોકલેલા, તે અહીં પ્રમવાર ઉત્તરરૂપે છાપ્યા છે. જેમણે વર્તમાનપત્રમાં આવેલી એ પ્રશ્નવર્તિ કે એની મૂળ પત્રિકા વાંચી ન હોમ તેઓની સગવડ માટે ઉમેર્યાં. આ છપાવવા મોકલતાં, જરૂર લાગી ત્યાં થોડાક સપ્તે પૂર્ણિમા કાંઈસમાં ઉમેર્યાં છે. બાકીનું લખાણ, જેનું મોકલ્યું તેનું છે. -[વિ].

૧. જે મૂળજૂત સિદ્ધાન્તો અનુસાર, એમના ઉત્તમ સમયમાં, તક્ષશિલા

તથા નાલન્દાના, અર્વાચીન કાલમાં ઓકસરડે, કમિયન, લંડન, હાવેડ તથા થેલ જેવાં વિશ્વવિદ્યાલયો આશંતા-હતા અર્થવા ચાલે છે, તે સિદ્ધાન્તોનું વિવેકપૂર્વક સંયોજન (ગુજરાત માટેના પ્રાદેશિક એટલે કે) અમદાવાદ વિશ્વવિદ્યાલય માટે કરીને એની રચાપના કરવી.

ગુજ. પ્રજાની જીવનરપર્શો સારકારિક પ્રવૃત્તિઓ એટલે તેનું વિશ્વ-વિદ્યાલય; તેના મહાવિદ્યાલયો, અન્ય વિદ્યાલયો, એની સાહિત્યપરિષદ તેમજ ઉચ્ચ ધોરણુ જાળવીને ચલાવાતાં એનાં ત્રિમાસિકા તથા માસિકાં ઉપરાંત, સાર્ગ પ્રકાશનમંદિરો.

૨. અમદાવાદ વિશ્વ. વિદ્યા.નો તાત્કાલિક અધિકારપ્રદેશ, મુખ્યત્વે (મહારાષ્ટ્ર વિશ્વ. વિદ્યા. માટે સુચવાયલા ધોરણે) જે શહેર તથા એની પરાં ઉપરાંત અમુક માધ્યમના નિર્ણીત પ્રામપ્રદેશ-નાનાં શહેરો હોય તેાં તે સંકિતનો-સુધીનો રાખવો. એ મર્યાદા બદલનાં જે મહાવિદ્યાલયો વગેરે, કમેકમે અને અમદા. વિશ્વ. વિદ્યા. ની ભાવના, કાર્યક્રમ આદિ સગલગ સર્વાંશે અપનાવીને જોડાવા છ્મજે તેમને વિ વિ. સાથે જોડવાની છટ આપવી. આ કાર્ય માટેનો સીમાપ્રદેશ તુરત માટે કમ્પ કાઢિયાવાડ સમેત તળ ગુજરાતનો દમજુગંગા સુધીનો જ રાખવો.

૩. સદરહુ વિસ્તારમાંની મહાવિદ્યા. પ્રકારની સંરચાઓ કેવળ ગુજ. (અમદાવાદ) વિ. વિ. સાથે જોડાઈ શકે. "ખીજી કાઈ વધારાનું વિશ્વ-વિદ્યાલય" વડોદરામાં [કે આજુદેમાં] રચવાંવા સંભવે હોઈ, આંખિણુ ઉપર મુજબના નિર્ણીત વિસ્તાર બહારનાં મહાવિદ્યા વગેરે એની કે મુનાઈ યુનિ. સાથે જાલે જોડાય; તેમાંનાં કાઈ ઉપર કલમ ખીજી અનુસાર અમદા. વિ વિ સાથે પણ તેમની સગવડે જોડાઈ શકે.

૪. ના. એવી [ગુજરાત બહારની સંરચાઓને માન્યતા આપવાની] શક્યતાનો વિચાર પણ હસકા બાદ આપણે કરવાનો.

૫. વિ. વિ. નું કાર્યક્ષેત્ર સગલગ અર્ધ ભાગે કલા-સાહિત્યવિષયક (તાર્કિક અર્થમાં; બ્રાહ્મણ વિષયોનું) અને બાકીના અર્ધ ભાગે (આ પણ તત્ત્વાર્થમાં જ) વૈજ્ઞાનિક વિષયોનું એટલે વાણિજ્ય તથા ઉદ્યોગની શાખા-પ્રશાખાનું તથા એજીવાડીનું રાખવું. ધારાશાઓ આમાંના પહેલા અને વેઠકનો કદાચ ખીજા વર્ગમાં સમાવેશ થાય. આ ઉએ વિષયોનાં શિક્ષણની યોગ્ય સુવિધતા પૂરતા પ્રમાણમાં હાલ યંઈ થકે નહિ, તેાં, જેનાં જેનાં મહાવિદ્યાલયો અમદાવાદમાં આજુ છે તે જ

વિષયો શરૂઆત માટે લેવા. પ્રાયગિક યા તો પાષાની કેળવણી સંબંધી આપણા વિ. વિ એ એક દસકા સગી વિચાર સુધા કરવાની જરૂર નથી; પણ વિ. વિ. શરૂ થયા પછીનાં એથી ત્રણ વર્ષમાં, પહેલાં ઉપયુક્ત નિર્ણયવિસ્તારમાં તથા પછી ધીમે ધીમે એની બહારના ઉપર કલમ બીજામાં સૂચિત) ગુજરાત પ્રાંતમાં, નિમ્નસરની વિદ્યા-વિસ્તારવ્યાખ્યાનમાંના તેમ જ વિ. વિ. તથા એનાં મહાવિદ્યાના પ્રાધ્યાપકો હરતકના ખાસ વર્ગો શિક્ષિતસમાજનાં સ્ત્રી-પુરુષો માટે ચલાવી-આવી સાધનો દ્વારા પ્રૌઢશિક્ષણનું સુનિયોજિત, અસરકારક કાર્ય વિ. વિ. હાથ ધરી શકે. પણ તે, એના પહેલાં જ વર્ષમાં તો નહિ.

૬. જે સંસ્થાઓનાં નામ અપાયાં છે, તે ઉમદા સમાજસેવા કરતી હોઈ, એના પીઠ અનુભવી કાર્યકરો (નિષ્ણાતો તેમ જ બીજા) તે તે સંસ્થાનાં કાર્યો માટે ચરજીતર શ્રેણીના વર્ગો ચલાવે એ જ એ દળનાં શિક્ષણ પાટે એકમાત્ર સાચો માર્ગ છે. એવી સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ કોઈ પણ દેશ-કાળમાં 'સાંસ્કૃતિક'ના વિશિષ્ટાર્થમાં સંસ્કારિતાના વિકાસ કે સંવર્ધન કરનારી ગણાય નહિ. થઈ શકે ને એટલું જ કે અમદા. વિ. વિ.માં તૈયાર થયેલા સ્નાતકો એવી સમાજસેવા-પ્રવૃત્તિને કારકિર્દી તરીકે સ્વીકારે ત્યારે તેમના સુસંસ્કારોનો, વળી તેમના પોત-પોતાના વિષયની વિશેષજ્ઞતાનો લાભ એ સંસ્થાઓને સહેજ આવે આપે.

૭. વિશ્વભારતી વગેરે [હિંદમાંનાં] એ સાત વિદ્યાપીઠોના અનુભવનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ મુખ્યત્વે આપણા સાંસ્કારિક ('આહલ' -તેની ઉપર કલમ ૫) વિષયો માટે તથા આવશ્યક હોય ત્યાં વ્યાવહારિક ('વૈશ્ય') વિષયો માટે કરવો. શિક્ષણસાઝ ગણાવવું રહી ગયું છે; એ વર્ગ ૧લામાં ઉમેરવું.

૮. આનો ઉત્તર, સ્વાધીન હિંદમાંના વિ વિ. માટે પણ ઉપર કલમ પહેલીમાં આવી ગયો. ત્યાં અપાયેલાં સાતે નામનો પૂરો તથા ઊંડાણથી વિચાર કરતાં ૨૫૪ માપ છે કે દરેકોઈ દેશકાળના વિ. વિનું અધિજ્ઞાન અમુક-અમુક એવાં ત્રિકાસાધાપિત તત્ત્વો પર થતું હોય છે એના સંવિવેક સમુચિત વિનિયોગ વડે જ એ વિ. વિ. પ્રજાની સંસ્કૃતિ ('સિવિલિઝેશન') તથા સંસ્કારિતા ('કલ્ચર')-એ બંનેનું એટલે કે તેના બાહ્ય-અંતર જીવનનું સંસ્કૃત (જૂતકાળ), પ્રતિનિર્જકારી (વર્તમાન),

તથા જોઈગામી (ભાવિ) બળ બની શો, આ ઉચ્ચઆદેને અમદાવ
 વિ. વિ. આવી કોઈક રીતે વ્યવહારકર્મ તથા મૂર્ત કરવા પ્રયત્નો કરે.
 (૧) અન્ય પ્રાન્તો તથા દેશોની ભાષા તથા સંસ્કારિતા જોડે સતત જીવન્ત
 સંપર્કમાં રહીને; (૨) પોતાના કર્મક્ષેત્રમાં સર્વ નાનીમોટી સંગીન
 વિલાકલાશાખાઓ (આમાં ઉચ્ચતર 'સાર્ય-સ' પણ આવી જાય)નું
 શિક્ષણ, સંશોધન, પોષણ-પ્રવર્તન સંભાળીને; (૩) બંધારણ તથા બાહ્ય
 સ્વરૂપની બાબતોમાં રચનાતંત્ર તથા કાર્યનીતિના નિયામકો તરીકેનો
 સકળ અધિકાર, સાધન્ત, વિલાકલાઓના યાજ્ઞક તથા દીર્ઘદર્શી, આ-
 જીવન ઉપાસકોના (નિયમ તરીકે, ૩૦ થી ૫૫ કે ૬૦ની વયનાં સ્ત્રી-
 પુરુષોના) હાથમાં સોંપી દેતે. (આમ અહીં કહ્યું છે તે, સ્વાધીન હિલ્લુ
 વિ. વિ. તો ઉચ્ચ શિક્ષણની એવી દૃષ્ટિવાળું જ હોવાના આ લંબનારનો
 આગ્રહને લીધે, જેવી પ્રાચીન આર્યાવર્તના ઉત્તમ યુગોમાં પ્રવર્તતી હતી).
 એ પ્રકારના સંચાલકોને પ્રજાના રાજ્યકર્તા તથા ધનિકો તમામ પ્રકારની
 સાંદ્યામ્ય, પોતપોતાને સ્થાને રહીને, ખસ જોડા વ્યાપક સ્થાપી રાષ્ટ્રદર્શનની
 દૃષ્ટિએ આપે જ; ઉપરાંત એમનામાંથી પાત્રતાયુક્ત દોષ તેવાનું સ્થાપી
 સલાહકાર-મંડળ પણ વિ. વિ.ને એનાં કાર્યોમાં, વિ. વિ.ના ઐતિહ્યક
 ઉપયોગ મઠે માર્ગદર્શન પણ આપે. મતલબ આ ગિન-વિશ્વવિદ્યાલયો
 વર્ગોની વ્યક્તિઓનો મતપ્રદાનની કે એવી રીતે જરા યશ 'અર્વાજ' વિ.
 વિ.ની મોઠ પણ પ્રવૃત્તિમાં ન હોય એ ઇચ્છે છે. આ જ કારણે, અપ-
 વાંદરૂપ જૂજ દાખલા કે સંજોગ સિવાય, કુલપતિથી માંડી વિ. વિ.ના
 સંચાલક વર્ગમાં જે વર્ચસ્વ હોયું હોય તે પ્રજાના ગુણકર્મે આલણોનું જ.

(પ્રજાવહીના નં. ૨૮ થી ૩૨ના સર્વસામાન્ય રૂપોના ઉત્તરો
 આ ૮ મી કલમમાં સૂચવાતા હોઈ, એ આ નોંધમાં જુદા નથી લખ્યાં.)

૬-૧૨. ઉપરની કલમ ૨૭-૩૭ સાથે એ પ્રશ્નો વિચારતાં કહેવા-
 નું કે અમદાવ વિ. વિ. મુખ્યત્વે ૬ (સા) પ્રકારનું ['રેસિડેન્સિયલ']
 અને ગૌણત્વે ૬ (૬) જેવું ['એક્સિલિયેટિંગ' તથા 'રેસિડેન્સિયલ' એમ
 મિશ્રરૂપનું] રહે. સમસ્ત ગુજરાતને આંવરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા જોર
 આંવરવાની બાબતમાં એકથી બે હસકાનું છેવું સર્વથા આવશ્યક. (બોધ-
 લાપાં સંબંધી, નીચે કલમ ૧૬ જોશો.)

૧૩. અર્ધ-સ્વાયત્ત જૂથો તથા અધ્યક્ષતાથી સૂચના આ નોંધમાંની
 અમર દાંડ જોડે સંગત. તેથી માન્ય. આ રીતે થતાં, વિ. વિ.ના મુખ્ય

કર્તાલયનું એક મુકાબલે નાનું ખાતું આ બાલ ઉચ્ચશિક્ષણ-સંસ્થાઓના સર્વસામાન્ય વહીવટ તથા માર્ગદર્શન માટે પૂરતું થાય; મતલબ "બાલ વહીવટ 'નુ' મોટું જીવું ખાતું અમદાવાદે નિભાવવાનું નહિ.

૧૪. એ સંબંધી શક્ય એટલો ગાઢ પ્રયેક જોડાયેલી વિદ્યાસંસ્થાની આર્થિક તેમ જ અન્યવિષયક સ્થાનિક અનુકૂળતા પ્રમાણે અમુક આવસ્થક દૃષ્ટ તેને આપનારો તો પણ એકંદરે ગાઢ જ હોવો જોઈએ.

૧૫. અમદાવાદમાં; [વિશ્વ. વિદ્યા. નું સ્થાન ક્યાં, એનો આ ઉત્તર છે.]

૧૬. "હિંદુસ્તાની" નામની ગોઠ બાષા આજની ધડીએ ખરેખર તૈયાર હોય તો પણ હિંદમાંના ગોઠ પણ વિશ્વ. વિદ્યાની વિચારણામાં તેને સ્થાન અપાય તેવી વિકસિત એ છે નહિ. બીજું, આ વર્ષનો [૧૯૪૭ના] ઓક્ટોબરના ત્રીજા અઠવાડિયામાં કાશી મુકામે બરાબસા હિંદી સાહિત્યસંમેલનમાં બાબુ સંપૂર્ણાનંદે કહ્યું છે તેમ "હિંદુસ્તાનીના ટોફારો જનતાની બોલચાલની બાબાના દિમાયની છે પરંતુ એવી ભાષામાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટેના શબ્દો ન હોઈ શકે." આ કારણે તેમણે સંસ્કૃતની મદદ બોલીતીય ભાષાઓ માટે લેવાની તેમ જ નાગરી લિપિનો હિમાયત કરી હતી. બાં સંબંધી એટલું ઉમેરવા જેવું છે કે યુક્તપ્રાન્તીઓની મતલબ બાષા એવી હિંદી માટેના એ પક્ષગાદ છે અને એ રૂપે વાસ્તવિક છે, સાજી શકાય તેવા છે. બાકી તો વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે આજને દહાડે ગોઠ પણ ભારતીય ભાષા એવી છે જ નહિ જે હિંદી રાજ્યસંઘના એકઠી બીજા છેડાની આખી પ્રજાની એટલો સુવિકસિત રાષ્ટ્રભાષા હોય જેને વિશ્વવિદ્યાલય જરાય સંકેચ વિના (દક્ષિણ ભારત સમેત) સમસ્ત રાષ્ટ્રની આગવી ભાષા તરીકે પ્રમાણિકપણે 'રાષ્ટ્રીય' નામક રાજકીય પૂર્વ-ગ્રહો વિના સ્વીકારે.

આ લખનારના મતે, અમદાવાદ વિશ્વ વિદ્યા.એ રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્નનો સ્પર્શ જ, એના હંલના રૂપે, કરવો ઘટતો નથી. આ ઇલાકાની અથવા ગુજરાત અલગ પ્રાન્ત યતાં તેની વહીવટી પ્રવૃત્તિ [નાં અમુક અંગ] માટે હિંદીનો સ્વીકાર જરૂરપડે શાય તો પણ. હિંદીને આપણું વિ. વિ. બોધભાષા તરીકે તો, અમુક નિષેધો માટે પણ, કદાચ ન સ્વીકારે. માત્ર, જેમ મરાઠી તથા બંગાળી તથા તામિલને તેમ હિંદીને તથા ઉર્દૂને પ્રાદેશિક [યા તો ભાતીય] ભાષાઓ તરીકે શિખવવાની પૂરતી સમગ્ર આ વિ. વિ. માં રાખવી.

બોધભાષા ગુજરાતી કરના સંબંધી એક ત્રિવર્ષી યોજના થઈ શકે. આ સમયગાળાના પહેલા અર્ધ વર્ષથી એક વર્ષમાં અન્યપ્રાન્તી (ચાલુ તથા નગ) પ્રાધ્યાપકો ગુજરાતી શીખી લે. તેમને તેમ જ માતૃભાષા ગુજરાતીવાળા શિષ્યવનારને આ ત્રણે વર્ષમાં બોલવા-લખવા માટે એમની સર્વની હાલની સ્થાપના જેવી અંગ્રેજી વાપરવાની છટ કાય-પણ તે એવી રીતે કે પ્રતિસત્ર તેમણે અંગ્રેજીનું પ્રમાણ આપું કરવું, વચગાળામાં આરક્ષક બનશે તેમ અંગ્રેજી-મિશ્રિત ગુજરાતી પણ બલે વાપરવું-પરંતુ ત્રીજા વર્ષને અંતે તો સૌ કોઈએ ગુજરાતી જ વાપરતા થઈ જવાનું અને પછી એ દિશામાં જ પ્રગતિ સાધવી.

પાઠ્ય-પુસ્તકો: ભાષાન્તર-વિભાગ બોલાય તો પણ એ કારખાના જેવો બને; એમ લખાવાયલાં પુસ્તકો ભાષામાં લાંબું છલે તેવાં પણ જૂજ-જૂજ હોવાનાં. વધારે સ્વાભાવિક પદ્ધતિ એ લાગે છે કે અંગ્રેજી ઉપરાંત, મળે ત્યાં ત્યાં, હિંદી કે મરાઠી પુસ્તકોનો ઉપયોગ પ્રાધ્યાપક વર્ગમાં કરે પણ તેની પર પ્રવચન તો ઉપર જણાવ્યું તેમ કમિકપણે વધતા ગુજરાતીમાં જ તે કરે. એ રીતે શિષ્યવર્તા શિષ્યવર્તા જ, વિષય-વિષયના પ્રાધ્યાપકો પે તાપોતાના વિષયના વિશ્વવિદ્યાલયોચિત પુસ્તકો તૈયાર કરતા

... એવા પ્રત્યેક પુસ્તકો આખરી રૂપ આપે એ જ વિષયના જુદેજુદાં મહાવિદ્યાલયોમાંના પ્રાધ્યાપકો ભેગા મળાને; અને એવાં વિષયવિષયનાં પુસ્તકો વિશ્વ. વિદ્યા. (કે તેણે કરેલ ગોઠવણ પ્રમાણે બીજી કોઈ સંસ્થા કે પ્રકાશક) પ્રકટ કરે તે વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મુકાય. આટલી કાર્યસિદ્ધિ થતાં પણ ત્રણ વર્ષ જવાનાં. હાથમાં, વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી જ પુસ્તક (કે શક્ય હોય ત્યાં મરાઠી હિંદી વગેરેનાં ભાષાન્તર) વાપરે; તેમનો મુખ્ય આધાર તો કદાચ પ્રાધ્યાપકે લખાવેલી કે તેના પ્રવચનવેગા જ વિદ્યાર્થીઓ કરેલી, "નોટ્સ" પર રહેવતો. આ બધી સમય વર્ગોનું કાર્ય તો અંગ્રેજી-મિશ્રિત ગુજરાતીમાં (પણ અં. નું પ્રમાણ ઘટતું જાય એ રીતે) થવાનું એટલે પરીક્ષામાં ઉત્તરો પણ એવી કામચલાઉ ભાષામાં અપાશે.

૧૬ (બૌ): ગુજરાતી સહિત વિવિધ ભારતીય ભાષાઓમાં પરિભાષા-કેશના નાનામોટા પ્રયોગો થયા છે. એ સર્વ પરથી આ વિ વિ.ના પ્રાધ્યાપકો નવા સારો પરિ. કાય રચે.

૧૬ (ક) [અંગ્રેજીના રચનાનો પ્રશ્ન]: માધ્યમિક શાળાઓનાં ઉચ્ચાં ૪ વર્ષમાંનું અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ શુદ્ધીકૃત રૂપે ફરજિયાત રહેશે એવી

સંમજથી કહી શકાય કે [ગુજ. વિ. વિ.નાં] મહાવિદ્યાના પહેલા બે વર્ષમાં પણ અંગ્રેજી સાહિત્યશિક્ષણ ફરજિયાત અને ત્યાર પછી ઐત્તિહ્ય રહે એ બરાબર લાગે છે. (આમાં [અંગ્રેજી શીખવા અતિશુદ્ધ વિદ્યાર્થીને કમતા] ૧૬ જનો જવાબ આપી ગયો, કેમ કે ત્યાં સૂચનાઓ છે તેવા વિદ્યાર્થી અંગ્રેજીને બદલે ગુજરાતી બધે માત્ર પણ વિકસિત ભારતીય ભાષા દ્વારા પોતાની ઉચ્ચ પરીક્ષા-એના હરખાઈ ઐત્તિહ્ય વિષયની-આપી શકે.)

૧૬ (ગ): હા. [ફ્રેંચ, જર્મન, રશિયન ભાષાઓ વિકલ્પક-એનો આ ઉત્તર.]

૧૬ (ઘ): ચીન તથા જપાનની બધાઓ (અરબી તથા ફાર્સી તો પ્રચિદ્ધ માને ' ફાર્સિક ' ભાષાઓ તરીકે) પણ શિખવશે; માટે ચી. ને જ.ની ભાષાઓ ખાસ એશિયાઈ તરીકે.)

૧૬ (ઙ): આ પાંચ, યથાક્રમ: દિંદી, મરાઠી, બંગાળી, તામિલ, ઉર્દૂ; [હિંદીપ્રાન્તી ભાષાખાસની જોગવાઈનો પ્રશ્ન]

૧૭-૨૦. પાયાની જગત્સુ જાગૃતના ફકાથી ૧૩મા વર્ષ સુધી; પછીનાં ૪ (૧૭મા સુધીનાં) વર્ષ માધ્યમિક શિક્ષણનાં. આ બંને દક્ષા-ઓમાં ધરમૂળના એવા-એટલા ઉત્ક્રાન્તિમય ફેરફારો થયા હોય (વિવિધ-પ્રકારી 'વૈશ્ય' માને વ્યાવહારિક શિક્ષણના ઓકવાળા ફેરફારો એ હોય) કે જેથી કરીને એ બંનેની આખરે શાળાન્ત પરીક્ષા પસાર કરેલ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી, મહાવિદ્યા. માંની હરકોઈ જ્ઞાનશાખામાં (ત્યાર લગીતું સકળ શિક્ષણ તે માતૃભાષા દ્વારા જ પામ્યો હોઈ) આસાનીથી લખલ ચઢ તેમ જ આગળ વધી શકે. એ ઉભય શિક્ષણપ્રકારો એટલા સુધરતાં લગીમાં અમલ. વિશ્વ. વિદ્યા. પોતાની ખસ પ્રવેશપરીક્ષા (મધ્યમસરના કાકપણાવાળા ધોરણની) થોડો અને તેમાં ૪૫ કે વધુ ગુણ મેળવનારને જ મહાવિદ્યા માટે સ્વીકારી, જાણીનાને બીજો વર્ષ બીજી તેમ જ છેલ્લી તક આપે. આમ કરવાથી - મહાવિદ્યા.માં પરતી લાખંડીવાળા સુકામલે ઓછા વિદ્યાર્થી આવે પણ એ રીતે જ્ઞાનોપાસનાનું ધ્યેય-ઠાઈ પણ સારા વિશ્વ. વિદ્યાનું. હોતું જ જોઈએ તે ધ્યેય-સિદ્ધ કરી શકાય અને પરિણામે ભાવિ પ્રજા જેમ સંસ્કારસંપન્ન તેમ ચારિત્રશાળી પણ થઈ શકે. :: માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ વચ્ચેનો એક વર્ષનો ગાળો કે મધ્યમોત્તર વિદ્યાલય, ઉપરની યોજનાનો અમલ થતાં, આપોઆપ જિનજરૂરી બને છે. રફતે રફતે બધું ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ માતૃભાષા દ્વારા, તેથી શ્રમસમય બચશે જ, ને પ્રત્યેક

મુખ્ય વિષયનો સ્નાતક ૨૧ નો, (વચ્ચે એકથી ત્રણ વાર નાપાસ થાય તો ૨૪ની) ઉપરે કાં તો વ્યવહારજીવનની કોઈક કારકિર્દી માટે, નહિ તો અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે આવશ્યક સુધાત્રતાવાળો, તેવાર યુર્ષ સક્રી.

૨૧. ઉડાણ સંધાય માટે આરંભમાં થોડી 'આર્ટ્સ' તથા 'સાયન્સ' ની-ઉપરાંત, વાણિજ્ય તથા ખેતીવાડીની-જ્ઞાનશાખાઓ રહે એ ઈચ્છ છે.

૨૨ જ્ઞાનશાખાઓ 'બીજી' વિશ્વ. વિદ્યા. સાથે વહેંચાય, તુરત માટે અમદાવ વિ. વિ. આર્ટ્સ તથા સાયન્સ પર એકાગ્ર ધ્યાન, તો પછી 'જોડું' નહિ. :: (૩) મહાવિદ્યાના સર્વ વિષયોના અભ્યાસક્રમનો નવેસર વિચાર ગુજરાતની ઇતિહાસિક તથા વ્યવહારિક જરૂરોને આસર સક્ષર્માં રાખી, એના નિર્ણયો એ દષ્ટિએ કરવા; દરેક વિષયનો 'ટ્યુરોગિસમ' વર્તે પણ જોઈએ.

૨૩. (૪) : મોટા પાયાના ધાર્મિક ઉદ્યોગોની જરૂર આવે, યંત્ર-જનાવટ, સંરક્ષણ શસ્ત્રસામગ્રી, કાપડ, સાકર; આવા થોડા ઉદ્યોગો માટે રહેવાની. એને અનુરૂપ શિક્ષણ આ વિ. વિ. પૂરતા પ્રમાણમાં આપે; મે.જ્યોબની વસ્તુઓની 'અનાવટ કાઢી ઉતેજે તેવું' 'સાયન્સ' શિક્ષણ પણ ન આપે.

(૫) તથા (૬) : માગેને સગતા એ બંને કાર્ય એની ખસ સંરચાઓ તથા સરકાર કરે. જો વિશ્વ વિદ્યા. એ કાર્યો પરંબાન આપવા ઈચ્છતું હોય તો બીજી દસકામાં એનો વિચાર કરવા માંડે. બંને દષ્ટિબિન્દુ વચ્ચે કેટલોક તાર્ત્વિક ભેદ આ લેખનારને દેખાય છે. વળી, તેના મતે, વિશ્વ વિદ્યાની સકળ પ્રવૃત્તિ સૂરમ એવી જ્ઞાનદષ્ટિએ જ કરી લેજે લાગે; સ્વૂલ વ્યવહારનાં કાર્યોમાં પ્રત્યક્ષ જામ પણ વિ. વિ. એ પરિમિત પ્રમાણમાં જ લેવાથી તે પોતાના ઉચ્ચ સામ્ય રક્ષી તથા સાધી રાકવાનું; ઉપરાંત, ઉપર એક-એ રથજો સુચર્યું છે તેમ, અમદાવ વિ. વિના સ્નાતકો એક વાર ત્યાં પૂરતી જ્ઞાનસંપત્તિ પામી, એનો વિનિયોગ માંગેદાર માટે ખુશીથી કરી શકે. પણ એ માટેનું જાસ શિક્ષણ એ વિ. વિ.નો કાર્ય-પ્રદેશ જ, આ લખનારના અધીન મતે, નથી.

૨૪. વિ. વિ. વ્યાયામ તથા રમતગમતો પોષે જ; તાલીમ તરીકે શારીરિક, શૈલ તથા નીકાનપનની તાલીમની જાસ શાખાઓ સરકાર જ સંભાલે.

રેષદે. (મ) તથા (જા) તેમ જ (વ): વિ. વિ.એ સત્યશોધ તથા
ગોનાગોનાની પવિત્ર દૃષ્ટિએ સારકારિક ઔદ્યોગિક લગીના ચારે ક્ષેત્ર
ધીરધીરે આવરી લેતાં, પોતે તેમ જ માન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા. (દ): વિષય
તથા ક્ષેત્રનાં સ્વરૂપ, મર્યાદા આદિ લક્ષમાં રાખી, સં. પ્ર. સીમિત. અને
અન્ય લાગો માટેની દૃષ્ટવાણી રહે તેમ કરવું. (ક) સંશોધક-પ્રાધ્યાપો
મુખ્ય કાર્ય જોને તેમ જ શિષ્યસંશોધકના માર્ગદર્શક તરીકે કરે; શિષ્ય-
કાર્ય તેમને અકવાડિયાના બે કે ત્રણ કલાકનું, માત્ર અનુરનાતક વર્ગોનું
સંપાદન.

૨૬. પુસ્તકો દ્વારા લોકશિક્ષણપ્રચારનાં કાર્યો અન્ય પ્રકારો માટે
રહે; વિ. વિ. તેમને યોજના કરવામાં મદદ બલે કરે અને તેમના પુસ્તકોની
જરૂર પાછે ઉપયોગ કરે.

[વિશ્વ. વિદ્યા.એ મુદ્દલ્ય-પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી ?] (મ): હા,
(જા) ખાસ વ્યવસ્થા મુદ્દલ્ય-પ્રકાશન વિભાગોની સંવર્ધના માટે, સ્વતંત્રતા
જળનાય ને વિ. વિ. નો તેમના પર માર્ગદર્શક અકુશ રહે
તેવાં (ક) મર્યાદા પ્રકાશનોના વિશ્વ. વિદ્યા. ઉચિત વાલાનતર સ્વરૂપને
અંગે, કિંમત તથા લેખકોના મહેનતાણા અંગે વિ. વિ. એ મૂકવી
તેથી પેળાવવી. (ક) પ્ર. વિ.ને નફા કરનાર ઉચ્ચ-શાળિક ખતાવાય નહિ;
ખર્ચ જતા લાભે ગણે થોડો કુદરતીરૂપનો નફો રંડ તેથી કિંમત, સલાહ-
બંધુ હો. ત્ય. ત્ય, પ્રકાશનોનાં રખાય. પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરાંત સંશોધન-
ગ્રંથો જે આ પ્ર. વિ. પ્રકટ કરે તે ગુજરાતી ભાષામાં હોય ત્યારે પશુ
[એકેક કે પશુ ગ્રંથ મન:સુખરામ, રંજીતજીભાઈ, ગો. મા. ત્રિ. માણ-
શ કર. કે મ ન. દિ ના છપાયેલ, તેમ] નાગરી લિપિમાં છપાવવામાં,
ગુજરાત બહારના વિવિધ ઉપયોગમાં પશુ આવતાં, વેચાણનું ક્ષેત્ર એ
રીતે પશુ વધારાય.

૨૭. વિ. વિ. ની પુસ્તકાલયસંમતિમાં એના મુખ્ય મથકના વિદ્વાનો
ઉપરાંત ગ્રંથાવિદ્યાલયોના પ્રાધ્યાપકોના પ્રતિનિધિઓને અને એ સિવાયના
તદ્વિદ્વાને પશુ રચાત આપવું.

૨૮-૩૨. [આને માટે ઉપર કલંમ ૮મીનો અન્તભાગ જોશો.
[આ ખંચે પ્રશ્નો, બધારણને લગતા.]

૩૩. [સંસ્કાર, દેશી રાજ્યો, બીજી યુનિવર્સિટીઓની સાથેના
આ વિ. વિ.ના સંબંધ વિશેનો આ] પ્રશ્ન જરૂર મોઢમં રપનો; એનો સંવ

સામાન્ય ટૂંકો ઉતર; [પ્રથમાં મણુવેદ] એ છમાંથી કોઈના વર્ચસ્વ હેઠળ આવી જવાય નહિ તેવી રીતે અંમદાં વિ. વિ. તેમની સાથે સાલ લેવા-દેવાનો સંબંધ રાખે.

૩૪. કેવળ સુપાતતાના ધોરણે દરગાઈ પ્રાન્ત કે દેવમાંથી પ્રાપ્તપદ પસંદ કરાવ; પાશ્ચાત્ય હોય તેની સાથે પણ ચરત, કે નિયત સમયમાં પૂરતું ગુજરાતી તે શીખી લે અને કાર્ય એ ભાષામાં જ કરે (આ નિયમનો કોઈક જ વાર, અન્યથા દિતકર હોય તો, અપવાદ કરવો) - કોઈ પણ વિશ્વ. વિદ્યા. પ્રાપ્ત. ને [યુનિ આફ અદમદાઆદના યુનિવર્સિટી-પ્રોફેસરને] પગાર રા. ૩૫૦ થી ઓછી નહિ, રા. ૬૦૦ થી વધુ નહિ; આ બીજી રકમ ખાસ સંજોગોમાં ૭૫૦ સુધીની.

૩૫. [પ્રજા, પરીણાવિવધક] નિયામક ભેદભે. તે વિદ્યાસભા [એકેડેમી કાઉન્સિલ] ની રીઝી દેખરેખ હેઠળ, મહામાત્રની મદદથી, પરીણાઓ લે. [જા] આ પ્રજાનો નિકાલ વિ વિ. એવી રીતે કરે કે વિ-કેન્ડ્રીકરણ થાય, વિદ્યાર્થીઓનો ભોળો ધરે, ન્યાય તથા પ્રામાણિકતાની માવા સર્વ પક્ષોમાં વધે.

૩૬. વિ. વિ.નું બંધારણ બન્ને સમય સંચાલન ઉપર કહ્યું તેમ (ક.૮મી) બંધી ગાયતોમાં વિદ્વાનોને દસ્તક રહેશે. તેઓ પ્રજાના સર્વકાલીન, સર્વવર્ગી સૂક્ષ્મ કષ્ટાણુ તથા રચુદ્ધ દિનપ્રબંધોનું કુદરતી પ્રભાણુ નજારી ને પોતાના કર્ત ગો, ચહેરીઓ તેમ પ્રામવાસીઓના જીવન્ત સંપર્કવાળા પ્રગતિશીલતાથી-ક્રમ્ય પરંપરા જાળવવા ઉપરાંત-જાગવે.

૩૭. ના. [આ નમર, વિ. વિ. માં વિદ્યાર્થીમંજળના પ્રતિનિધિત્વ અંગે.] (મ) [જા] નિયામક સમામાં વિદ્વાનો ઉપરાંત સુચિયિત નાતરિશા દશે. તેમની દ્વારા વિદ્યાર્થીઓનાં મોટેરું સૂચનાઓ કરી શકે, પોતાને પદો રીતસર પ્રજામત રાખે.

૩૮. પ્રજાકીય સંસ્કારિતાનું યોગ્યેમ વધતું એ તાઈ પણ વિશ્વ. વિદ્યા.નો પહેલો ધર્મ છે; હેઠલો ધર્મ પણ એ જ મારે સંસ્કારિના એ સંસ્કારિતા મદીને બીજું કંઈક (પશ્ચિમ યા તો કાઈ પણ પ્રકારના માત્ર તત્કાલદર્શી કે આભાસ-રોષ્ટ્રવાદ જેવું કંઈક) બની જાય નહિ, શુદ્ધ રૂપે સુરં ઉચ્ચ વિદ્યાકલાને સંર્ધમાન રાખે, એવી ચારંદિનું જ પ્રચુર આપણા આ મહાકાર્યનું પ્રેરક બળ સર્જે રહે.

આદિવાસી સાહિત્યનાં લક્ષણો

૧

ગો

ક, સંતાલ, બીહાર, નાગા, એસુ દૂમળા વગેરે આદિવાસી-ઓની સંસ્કૃતિનાં ધણાં અંગો આજની હિંદુ સંસ્કૃતિથી જુદાં છે. એમનું સાહિત્ય પણ આપણાં લેખિત સાહિત્યથી ધણું જુદું પડી આવે છે. એમનું બધું જ સાહિત્ય કદરવું છે, કારણ કે આદિવાસીઓ પ્રાચીન પ્રજાઓ છે. એમના સાહિત્યના અનેક પ્રકારો છે: ગીતો, વાર્તાઓ, કહેવતો, ઉખાણાંઓ અને ઉપમાઓ. એનાં કેટલાંક આજળ પડી આવતાં લક્ષણો છે. આદિવાસી સાહિત્યનાં રૂપ અને રૂઢ (form માટે spirit) બંનેનાં એવાં લક્ષણોની ગણના આજસુધી નથી થઈ. એમના સાહિત્યને સંગ્રહવાના ધણા પ્રયત્નો થાય છે; અને સાહિત્યના અભ્યસીને એ બધાં પુસ્તકોમાંથી જાણવા જેવું ધણું મળી રહે છે. એ પુસ્તકોનો આધાર લખેને અને કેટલાંક જાતઅનુભવ ઉપરથી પણ આવાં લક્ષણોની ગણના કરી શકાય.

૨

રૂપલક્ષણોથી શરૂઆત છે. કવિની સામાન્ય જનથી વિભક્તતા તેના ક્રાન્તદર્શનમાં ગણીએ તો બીજી રીતે ય તે ઇતરોથી જુદો પડે છે એના ક્રાન્તદર્શનને કે અનેાખા અનુભવને શબ્દરૂપ આપવામાં. શબ્દરૂપ આપવાને માટે એ અવનવાં ભાવપ્રતીકો શોધી કાઢે છે અને યોજે છે. પોતાના અનુભવોને સીધીસાધી રીતે કહેવા કરતાં પ્રતીકરૂપે કહેવાથી તે વાનને વધુ અસરકારક બનાવી શકે છે. આજની નવી કવિતામાં તો પ્રતીકો ખૂબ જ વપરાય છે; પ્રતીકવાદી એક આખો કવિતા-પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. “ઇંગ્લિશ દ્વારા જ કવિતા વધુ અસરકારક થઈ પડે છે.” એ જૂના સિદ્ધાન્તનું વિસ્તૃતરૂપ તે જ પ્રતીકવાદ. સીધી વાત ઘણી વખત લાંબી થઈ જાય છે, અથવા તો કવિમાનસમાં જે વસ્તુ હોય છે તેને યોગ્ય રીતે બ્યક્ત કરી શકતી નથી. એથી જ તો કવિ શબ્દોને માત્ર એમની વ્યથાર્થતા અથવા સંવાદિતા માટે પસંદ કરતો નથી, પરંતુ એમની પાસે એમની સાથે સંકળાયેલ ‘સંકેતો’ અન્ય

વાતો કહેવરાવવા પશુ યોગ્ય છે. "૧ ફેબ્રુઆરી મેંસામં તો કહેતો કે
" મારો મુખ્ય હેતુ જ અરપટ બાપાદારા જામાધન પદાર્થની રેખા દોરવાનો
છે; એ શું છે તે હું કહેતો જ નથી ! " જે કહેવાતું નથી તે તો સમજ
જ લેવાતું હોય કે. આધુનિક અંગ્રેજી કવિતામાં ચેટ્સ કે જેમ્સ જેમ્સ,
સ્ટીફન સ્પેરન્ડરમાંથી કે સ્પેનિશમાં, લોકામાંથી એના દાખલા મળે.

આ જ વસ્તુ આદિ ૧૨ી કવિતામાં ખૂબ મળે છે. કેમલે ને પગલે
એમાંથી એવાં પ્રતીકો મળે છે કે જે અર્થ અને તત્સંબંધી ધણીય
મીડીરસીથી કે કચુકનડતી વાતો સાંભળનારને માઠ કરાવી દે. ખાસ કરીને
આશકમાશુક માટે અથવા લિન્સી (' સેકર્યુઅલ ') સંબંધો મટે તો
અવનવાં પ્રતીકો વેપરાય છે. ગોંઠ અને પરધાન તો જાણે જીવનભર
પ્રતીકોમાં જ વિચારે છે અને વાત કરે છે. પ્રતીકોથી વ્યવહારની પ્રેમની
અથવા કોઈ વિચિત્ર પરિસ્થિતિની વાત ધણી સારી રીતે ઉકલી શકે છે.
જ્યારે ભાંજીયાઓ કોઈના વેવાં જોડવા જાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની
વાત સ્પષ્ટપણે કહી દેતા નથી; કહેશે: અમે તો માલ વોરવાનીકળ્યા છીએ
આપણો ? અથવા તરસ્યા થયા છીએ; પાણી પાશો ? અથવા અમારા
નાભીકાદરાનાં બીંધાસવા અમે તુબી શીધીએ છીએ; દરો ? કૂવાકઠિની
સંખીકંઠની કણેપિકણીમાં સંભળાય પણ ખરું કે ફલાણી તો ગર્ભ રાતના
એખા ખાંડવાથી યાત્રી ગઈ છે ! ધણીવખત તો પ્રતીકો સીધાંસાદાં પણ
હોય છે. પ્રેમિકાને માટે " પંછી " શબ્દ વપરાય મારણ કે પખીની મરક
એ ક્યારે જીડી જાય તે કહેવાય નહીં. નીચેના ગોંઠગીતનાં પ્રતીકો સમજ
શકાય એવાં છે.

એણે પેલીના દેહજી નારંગી ભેખા,
પછી સુધાવું દમન કેમ થાય ?
એણે મેં તેને ખીર આપી,
પેલીએ ખીર ખાઈ પેટ ભર્યું.

પ્રતીકવદી કવિતામાં મોટા ઠર એ છે કે એ વૈયક્તિક હોઈ, કવિની
અનન્યસંવિભજી માનસસપાટીમાંથી જાડતી. હોઈ, ધણીને સમજવી
મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ચેટ્સ પોતાની કવિતામાં આપલેડની પુરાણકથાનાં

પાત્રોને પ્રતીક તરીકે રજૂ કરે છે ત્યારે અથવા જેમસ જેમસ રાષ્ટ્રોને અશ્રુનપૂર્વ રીતે જોડી અવનવા અર્થો ઉપજાવે છે ત્યારે એ જાણે જ સમજાય છે. પરંતુ 'સાર્વત્રિક જનુભવની કક્ષાનાં હોય તો ભાવપ્રતીકો પણ સર્વાનુભવગમ્ય એટલે કે 'અસંખ્ય' નીવડે છે" આદિવાસી કવિતા પ્રતીકપ્રચુર છે છતાં એ લોકોએ રમે છે. જેનું કારણ એનાં પ્રતીકો સર્વાનુભવગમ્ય છે એ છે. એ સમજવા માટે જરૂર તકલીફ પહોંચતી નથી.

આનું સમાવેશ શાસ્ત્ર ય કાણુ પણ છે જે સમાજમાં વર્ગોવર્ગો વધારે અને જે સમાજમાં સંસ્કારિતા-સરકૃતિના રતરો અનેક, તે સમાજમાં પ્રતીકો વર્ગોવર્ગો, રતરેસ્તરે જુદાં આ. એકખીજાને ન સમજાય એવાં કોઈ લક્ષણો કાંઈ સમ કહે કે "જિંદગીનું શિરાજી રાખત મેં એક જ ઘૂંટડે ખાસ કર્યું" તો એની પાછળની એણે કરવા ધારેલી નસ, એણે ઉપજાવેલી ઇચ્છા શિરાજીના ગુલાખી ચિત્રો ગરીબ માણસને ન જ ગાય, સમજાય. આથી જે સમાજ વર્ગોદીન છે-તેથી જ જેમાં મૂલ્યો વિશે સર્વસમાજસંમતિ છે-તેમાં જ પ્રતીકો સર્વમાન્ય બને છે. "એ રાશિમાં અથવા આપણી પ્રાચીન પ્રજાઓમાં બને." આદિવાસીઓમાં કશોય વર્ગવિગ્રહ નથી. માણસ માણસ વચ્ચે આર્થિક-સામાજિક ભેદ નથી; એટલે જ પ્રતીકવાદી કવિતાં એમને ત્યાં જન્મે અને ફલેફલે તમા બહુજનમોગ્ય બને. "એ કાંઈ અચુક શિષ્ટવર્ગની સાંકડી મહેરિલ નથી પણ શૈરડીને વાઢે રાજધાની માંડી અલજ સુધી સફુને કાતળાકાતળા ખાવાની રસદહાણ છે." ૨૧. મેઘાણીભાઈનું આ કથન આદિવાસીઓને 'પણુધણું' ખરું લાગુ પડે.

૩

આદિવાસી ગીતોની બાંધણીમાં પણ ૨૧. મેઘાણીભાઈએ લોકગીતોના જે ગુણો મળ્યાં છે તે આવી જાય. "લોકસંગીતને લોકકાવ્યથી જુદું પાડવું લગભગ અશક્ય છે." એ રાષ્ટ્રોની પાછળ "અકળ, અખંડ મંથુર અને નિગૂઢ સ્વરો રજા છે." વળી ગીતકથાનાં અમ્યક્તિત્વ, અદરથી આરંભ, ધસમસતો વેગ, સીધેસીધું મધ્યવિષયે જવું અને પરાક્ષતા: એવાં જે લક્ષણો એમણે ગણ્યાં છે તે પણ આદિવાસી ગીતોમાં ખૂબ માલમ

પડે છે. આથી જ એના વિશે વધારે ચર્ચા પુનરુક્તિના દોષવાળી કહેવાય. એક ઉદાહરણ બસ થશે. સૂરત જિલ્લાના કેટલાક આદિવાસીઓમાં શ્રવણકુમારની ગીતકથા એમની સમજ પ્રમાણે ગવાય છે. એની શરૂઆત એઈએ તો એકદમ જ થાય છે: માઆપને જાતરા કરવાની ઈચ્છા થાય છે. એ આંધળાં છે એટલે “સરવણ” એમને કાવડમાં બેસાડીને લઈ જાય છે. વાર્તા ધસમસતી વહે છે: માઆપને તરસ લાગે છે; એટલે

સરવણ માથે ને ચાલતો ને બચ
ઝીંપ ઝાડી લોટા લઈ પછી ભરવા બચ
પાટણ ગામના પાપી રે લોક
નહીં આપશે તને દોરડું ને ડાલ.

અને વાર્તા સીધી જ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જાય છે. એમાં કવિ વિશે તો એક પણ શબ્દ નથી. આવા તો ઘણા દાખલા મળી શકે.^૧

૪

આપણી કેટલીક આધુનિક કવિતાઓ નામે જ કવિતા હોય છે; મળે તો એ વાગ્વિલાસ જ હોય છે. એ કાં તો આપણી શક્તિનો નિરર્થક વ્યય હોય છે અથવા કાવ્યત્વના ઓછાપણાને શબ્દાનુતાથી ઢાંકવાનો પ્રયાસ હોય છે. આદિવાસીને એ બેમાંથી એકે ન પાલવે. પોતાને કહેવાની વસ્તુ થોડા શબ્દોમાં કહેવામાં એમની કવિતા સફળ થાય છે. એનો શબ્દભંડાર નાનકડો છે; છતાં ય એના વક્તવ્યમ કશો ખામી નથી આવતી. મિતભાષી અને મિષ્ટભાષી એ કવિતા ગમે તેને જોનાંસંલક્ષણતાં જ ગમી જાય. ગઢવાનની તળેટીમાં ગવાતું આ એક ગીત કેટલું સાદું છે?

બેંદી, હીંચકે બેસતી નહીં પાંલી, હીંચકે ધણે જુનો ૨.

સુંદર બેંદી । હીંચકે એટલે જુનો છે: એ તરત જ વ્હી જશે

બેંદી પ્રિયતમે । તું બેસીય નહીં હીંચકે;

તું એવી રૂપાળી, એવી નાજુક છે । તું જાય તો હું કેમ રહી શકું ?

જુવણું જ હેય. બેંદી પ્રિયતમે । સૂઈ જ હાથમાં મારા:

એવો સરસ જૂહો તને કરીશ । તું એ હીંચકે બેસીય નહીં.

દયા ખા મારી । તું મને ચાહે તો છે ને ? તો હીંચકે બેસીય નહીં^{૧૨}

૧. જુઓ. “ચાંદની” અને “દોલામાર”-સ્વ.મ.ચરણ દુબે.

“રસાંતુ કુંવર” અને “કંઠી તથા તેની બેન” એલવીન

૨. નરેશ સંડારી.

અથવા પંચમહાક્ષના બીસોમાં ગવાતું આ ગીત પણ સાદી ભાષા, સાદી કડી અને સાદી વાતનો નમૂનો છે.

સળો સીસમને ઢોલીયો, હલી મોરલી !
 ઢોલી બારણા બાર, હલી મોરલી !
 મોરલીને પાયો વળ્યો, હલી મોરલી !
 મોરલી વિદાઈ ભય, હલી મોરલી !
 કોણુ રે મનાવવા ભય, હલી મોરલી !
 સસરો મનાવવા ભય, હલી મોરલી !
 સસરાના પોજ્યાં ની વળ્યાં, હલી મોરલી !

પરવશે મનાવવા ભય, હલી મોરલી !
 લાગ્યું સીચેલની સોડી, હલી મોરલી !
 એક ને બીજી ફેરી, હલી મોરલી !

છતાં ય આદિવાસી કવિતામાં અલંકારો જોઈએ તો ન મળે એમ નથી. માત્ર એ જ ઉદાહરણો બસ થશે. મધુરાકૃતિઓને બહુ જ મંડનરૂપ થાય તેમ એમની થોડીક શબ્દોની રમત પણ એ કવિતાને ઠેવી સરસ બનાવી મૂકે છે ?

સોળસે રાણી બરશે પાણી ને કણબણુ ઘર ઠકરાણી રે !

ત્યાંથી રે કણબણુ રણબણુ ચાલી ને ઝાંચે આવી બીલામાં રે । (: દુર્બળા ગીત)

અથવા ઉપમા જોઈએ. આજનો કવિએષક નરી નરી ઉપમાઓ શોધે છે. ખાસ કરીને રાજિંદા જીવનમાંથી એને એ ઉપમાઓ જડી આવે છે. જેમકે “શ્મશાન જેવા મુજ ચિત્તમાં” નિસકાતું વહેણુ કૃશ બન્યું. ફિકરથી ધરતું વરીલ કૃશ અને તેમ”^૧ અથવા “નફક્ટ માનવીના કેરા હૃદય જેવો આકાશનો પટ સવ વાદળાંદીન હતો.”^૨ ઋગ્વેદના સામગાઓને પણ ઉપમાઓ જડતી એમના જીવનવ્યાપારમાંથી જ. આદિવાસીને ય પોતાના જમતમાંથી ખૂબ જ ઉપમાઓ જડી આવે છે. દાખલામાં થોડા આ છે:—મોરનાં આંસુ જેવું નિર્મળ; માના પેટ જેવું ધનધોર; રીંછના વાળ જેવું અરછટ; કુંગરે ચરતાં લાલ વાજરડા. જેવો દવ;

૧. પાંડુરંજ વણીકર.

૨ અનેક. ૩ પુનર.

ચરણીના ઝાક જેવું સુન્દર; વીજળી જેવો તરવારનો ચમકારો, આદિવાસી કવિતાને આ ઉપમાઓ માટે સહેજે મ આવાસ કરવો પડતો નથી; આપણે ત્યાં તો કેટલીક વખત ઉપમાઓ કે વર્ણનો “ હેતુરહિત વાગ્વિલાસ ” જેવાં યથા પડે છે.^૧

૫

આદિવાસી કવિતાનું રહસ્યજો પશુ ખૂટ જ રસિક છે. દરેક આદિવાસી સમાજને પોતાની સરઘાત સંસ્કારતા હોય છે; અને એનો કે છ ને ઠાઈ મધ્યવર્તી વિચાર (ethos) હોય છે. એ “એથોસ”ને અનુરૂપ એનાં રિવાજો, માન્યતાઓ, અર્થતંત્ર અને સામાજિક સંસ્થાઓ ઘડાયેલાં હોય છે. ઠાઈ પશુ સામાજિક સંસ્થા એની નકામી દાતી નથી. એ “એથોસ” ને ઉપસાવવામાં, સમાજને ટકાવવામાં રાખવામાં અનિવાર્ય હોય છે. યડિયાળનું ઠાઈ પશુ-નાનાયી માંડી મોટા સુખીનું-અછ- નકામું હોવું નથી અને વધારે પાલવવું નથી તેવું જ આદિવાસી સમાજની દરેક સંસ્થા માટે છે. એનાં ગીતોને પણ ગુણધર્મ કે ખાસ કાર્ય (‘ફંક્શન’) હોય છે જ. એ ગીતોનું કાર્ય ખાસ કરીને સમાજને ટકાવી રાખવાનું હોય છે. પોતાની સંસ્કારિતા (‘કલ્ચર’) પાછળનું આખું પીઠબળ ગીતો પૂરું પાડે છે. સમાજને લગ્યું હોય, એવું પરંપરામત આશુ આશુ હોય કે બાઈ બહેનનો જિન્સી સંબંધ ખરાબ છે, તો એમનાં ગીતો પશુ એ જ કહે; દરેક જણ ગાય અને એવી વૃત્તિ ધરમૂળથી જ દબાય. હોટાનાગપુરનું આ એક ગીત એવા જ પ્રકારનું છે:

ભાઈ ધરે એકલો, ખાડીએથી બેન આવી.

ભાઈની છાતીમાં કીટો સળવળ્યો. ને બેનની સાથે પત્ની પેટે વાર્યો.

તે વર્ષે વાદળો વરસ્યાં નહીં; ભૂમિએ ફાણે પકળ્યો નહીં;

જંગલની વેલીએ સુઝાઈ ગઈ; પખીઓનાં ગળાં બંધ થઈ ગયાં.

પેશાને યોગ્ય વખતે દરદ થયું; ને મેન તો માંડી થઈ ગઈ.

આવો એનો જન્મ: બને સદાને માટે ગયાં.

(: રથમાચરણ કૃષ્ણમાંથી ફેરફાર કરીને)

અથવા ભવિષ્યની સંતતિને પોતાના સંસ્કારનો વારસો આપવમાં, તાલીમનાં આધુનિક સાધનો ન હોવા છતાંય, આદિવાસીઓ નિષ્કૂળ નથી

ચના, કારણ કે ગીતો એમનું એ કામ કરી દે છે. સંસ્કાર ગીતો દ્વારા અવિચ્છેદની પ્રજામાં જિતરે છે. પંચમદાલના બીલોમાં વધુએ કેમ વળેલું એને માટે આ કીટી છે:

પાણીડાં ભરે તો વવર સારાં જણાવો સો,
પણ વટે વાતો કરી ઠ જમણુ ખોટાં. ૧

અથવા માખાપનાં શુભમાન કરવાનાં હોય ત્યારે આ પંક્તિઓ કામ આવે:

બાપે મારે વરલો સેવકાડ્યો,
મણ્યે મારીયે ઠસેરો
વડલાનો વેરોવેરો સાચો
વડલો માણ્યે ઠસેરો. ૨

આપણી ધણીખરી કવિતા આભારજીવ છે. ખાસ કરીને જે કવિતા નવાં મૂલ્યો લાવતી નથી અને જૂનું તે જ સોનું કરીને ચાલે છે—અને એવી કવિતાની આપણે ત્યાં ખોટ નથી—એનું જે કે ઇ સામાજિક કર્તવ્ય હોય તો તે સમાજને મંડિતશોભિત કરવાનું, આદિવાસી કવિતા તો એ સમાજના પ્રાણરૂપ છે: એની સંરચાઓ એ ગીતો દ્વારા ટકે છે; એની સંસ્કારિતા બાળકમાં ગીતોદ્વારા જિતરે છે. અને એનાં મૂલ્યાંકનો ગીતો હાથ જ પ્રજાને સમજાય છે.

૧

પરંતુ આપણી બધી નૂતન કવિતાને માત્ર આભારજીવ ન કહેવાય.

આજના નૂતન સાહિત્યકારની ફરજ અનેકવિધ બની છે. તેણે જીવનને રૂપેતારી મૂડનો સાચો ચિતાર આપવો નેહનું; તેણે સમાજ જ પ્રત્યે રોષ જન્માવવો ન નેહનું અને એમાંથી છૂટવાની પ્રેરણા પણ જનસમાજને તેમણે જ પાત્રી નેહનું; ઉપરાંત એમાંથી છૂટવાના માર્ગો પણ, અને તે જૂરી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ચકાસીને, બતાવવા નેહનું. વધુમાં, આ ચૂડ ચિતારો નૂતન સમાજ કેવો દરો, નૂતન માનવચરન કેવું દરો, એ આજના સાહિત્યકારે ખત વળાં રહેરો. ૩

એનો અર્થ એ છે કે જૂનાં અને પાંચળાં સામાજિક સંરચાઓ, આર્થિક મૂલ્યો કે રાજકીય પરંપરાઓને હાંકી કાઢવાને અને લોહલામણીને એ તરફ ફેરવાને તથા એવી કાન્તિ માટે ઉલ્લસ બતાવવાને જે કાંઈ વસ્તુ

સમર્થ હોય તો તે કવિના છે. એ આજની નૂતન, પ્રગતિશીલ કવિતાને માથે લીધેલું ખૂબ જ જવાબદારીવાળું પથ લઢાવે લેવા જેવું કામ છે,

આવું ક્રાન્તિકારક કાર્ય આદિવાસી કવેતા નથી કરતી. ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે એનું મુખ્ય કાર્ય સમાજને ટકાવી રાખવાનું છે. એજ પ્રમાણે એનાં ગીતો પણ સમાજની જૈસી-યાં-વૈસી (status quo) પરિસ્થિતિને ટકાવી રાખે છે. એ સકારણ છે: એ સમાજ ખૂબ સ્થગિત રિથિતરક્ષક (" રેટરડ ") છે. જેમ સંસ્કારની દક્ષા નીચી અને અન્ય સંસ્કૃતિ સાથેના સંસર્ગની માત્રા યોડી તેમ સમાજ વધારે ને વધારે રિથિતરક્ષક, આપરખો અને એને પોતાના વિચારનો સૌથી વધુ ડર. ગમે તેમ થાય પણ પોતાના મૂલ્યોને તો ન જ બદલાવા દેવાં એ એરા સમાજના દરેક માણસની યોગી હોય છે. એ સમાજમાં વ્યક્તિ સમાજ મટે જ હોય છે; ને કોઈ અનન્વ સાધારણને સ્થાન જ હોતું નથી સમાજની સામે ચનારને રદખાતલ જ કરવામાં આવે છે. આથી ત્યાં વીરપુરુષ-જનિત ક્રાન્તિ કે વ્યક્તિલક્ષ નવાં મૂલ્યો નથી હોતાં, નવાં હોઈ શકતાં. એમનાં ગીતો પણ ક્રાન્તિની, ફેરફારની કે નવા ધડતરની બાધા નથી બોલી શકતાં.

૭

જેવું સમાજને હેયે તેવું કવિને હોઈ, કારણ કવિ આખરે માણસ તો ખરો જ અને તેને ય ધડતરમાં અને જીવતરમાં સમાજનાં બંધનો હોય છે. સમાજને કોઈ કારણસર વૃત્તિઓના દમન તથા એ દ્વારા જ શમનમાં માનતો રોય તો કવિ વૃત્તિઓનાં કુન્નરતી વહેણ અને પોષણ મટે કશું, ગમે તેટલી મરંજી હોય તોય, ન કહી શકે. પરંતુ એ વસ્તુઓ લાખ ઉપાયે પણ એમ શમી શકતી નથી; ને એમ દયાવવા જતાં જુદાં જ, વિકૃત રૂપો લે છે કવિને સમાજ પોતાની કુદરતી ભૂખો વિષે બોલવાની ના પાડે તો પણ એને બોલ્યા વગર તો ચાલતું નથી. એનું વક્તવ્ય લાંબુલયક તથા ગુંચવણિયા (ingrained) બની જાય છે ઉપમારૂપકાનાં અને ઊંખાં પ્રતીકાનાં જંગલે મ થી વહેતી એની કવિતાનાં પાણી તો હોય છે એક સ્વાદનાં-પેતની વૃત્તિઓના અવિચરણનાં. વેણુવ કવિએ ની પ્રભુજીતિ સૂરીઓનાં સૂરીવદ, અઝલીઓની ' નયનકદારી ' જેવી શબ્દમાઘા: ઓ બંધની પાછળ સમાજ નથી કહેવા દેતો તે, વસ્તુનું અન્યરૂપમાં કથનમાત્ર છે.

આદિવાસી સમાજ વૃત્તિઓ—ખાસ કરીને જિ.સી.નાં દમનશર્મનમાં નથી માનતો એ માને છે કે એ જેમ કુદરતી રીતે સંતોષાય તેમ વ્યક્તિ તથા સમાજને તંદુરસ્ત રાખે. એમાં વહેતા પાણીનું અમાલિન્ય છે; એમાં જીવન પ્રત્યેના ખૂબ જ બૌદ્ધિક પરિદર્શનની છાલી છે. આથી જ આદિવાસી કવિતા અગોપનીયને અગોપનીય રાખે છે; ને એ સત્યના મુખને દિરપ્તમય પાંચથી બંધ નથી કરી દેતી. આને લીધે જ એ કવિતા સીધીસાદી, લાગે તેવું કહેનારી, અને ટૂંકી હોય છે. કાષ્ઠ બીલકુમારને કાષ્ઠની સાથે પ્રીતિ બુધ્ધાઈ હોય તો તરત જ કહેશે,

તું વના રજની આવે, ઓ પોપરી ! જતો રહે તો બને, ઓ પોપરી !
નાની હમર માયા લાગી ઓ પોપરી ! રેવા પર લતારો બને, ઓ પોપરી !
અથવા બીલકુમારીએ દારૂ પીધો હોય તો તુરત જ એ તો કહેશે:
કોઈની દોઢમાં દારૂ પીયો ને હાકલી વાટમાં પડી, મેર સા !
હાકલી વાટમાં પડો !

પ્રવાનાં અંગાંગોમાંથી મળી રહેશે અનેરો આનંદ, દારૂ પીને બૂલી જવાની હરતી, ‘જીવન કંઈ નાપાલવે પુનઃ સોઢવું નથી’ માટે મૃદંગ અને માનિનીની મદામેજ માણવાની અભિલષા: આવું આવું એ લોકો શરમાયા વગર બોલી શકે છે. આપણે ત્યાં માંછ એવું કરવા કે બોલવા ગયું તો સમાજની તથા તેના સંસ્કૃતકારોનાં લાલ આંખ એની સામે થાય છે.

ઉપર તો માત્ર જીન્સી જેની કે એ પ્રકારનો આનંદ લેવાની વૃત્તિનો જ ઉદ્દેશ થયો છે. પણ આદિવાસીએ અથવા તો લોકો બધું જ હૈયે આવે તેવું બોલી કે ગઈ “દે”. નથુંદ પ્રત્યે અભાવ હોય ને તે મરી જાય એવી ઇચ્છા થાય તો પછી વિવેકને ખાતર આદિવાસી સ્ત્રી એમ ન જ ગાય કે નથુંદ મારી શત વર્ષ જીવજો. બીજી બધી બાજતો માટે એવું જ માનવાનું.

૨૪. ઝવેરચંદ શાહની કવિસદજ સરસતાને લોકગીતોના કેટલાક આવા છુટ્ટા અને મોઝે આમ્યું બોલનારા ભાવોનો આવો અર્થ. કાઢવો નથી રૂઝો.

એમાંનાં ધણાંખરાં ગીતોમાં “હું” એવું પહેલા પુરુષનું સર્વનામ યોગ્યતાથી સહેજે આપણે એવી માન્યતામાં દોરાઈ જઈએ કે પોતાની કથા સંબંધાવતું આ ગીતનું પાત્ર પોતે જ પોતાની દૃષ્ટતાનું પ્રદર્શન કરી, સમાજમાં પોતાની કવેરા-રૂતિના બહેરાત કરે છે. દ્રષ્ટાંત રૂપે

“કાલા તે ક્યા ઠેકતાં બને, લખ્યાં ફામાં પડને રાજ ?” નણદલ પરાણલાં”
એવી પંક્તિઓમાં પ્રગટ થતી. ભોભધ, શોકધ અથવા વડુ ઈત્યાદિની મનોવૃત્તિ એવી હીને પ્રકૃતિના પ્રચારાર્થે અથવા તો ખરા દુઃખના ઉચ્ચારણ તરીકે વ્યક્ત થયેલી નથી માનવાની.”^૧

પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ લોકકંઠને આપણા સમાજનો “એથેસ” લાગુ પડતો નથી. એટલે એઓ એવું ન ગમ એમ ન જ બને. જોલડું એનો એવો અર્થ ન કરીએ તો આપણે લોકસંસ્કૃતિના પ્રાણને ખરાખર સમજ્યા નથી એમ જ કહેવાય વળી આ ભાવો અકુદરતી, દુષ્ટ કે અલૌકિક નથી જ; એ સમાજનું જંધારણ જ એ જાતનું છે કે એવા ભાવો ઉત્પન્ન થાય જ. નહ્યુંદ પિતૃપદ્ધતિ સમાજમાં (patrilocal society) હંમેશાં બાબી ઉપર હુકમ અને હાસ્ય બંનેની રજ કરતી આવી છે. તેથી એના વિષે બંને પ્રકારનાં લોકગીતો હોય જ. દિયરને બાબી સાથે નાસી જવાની ગીતમાં મરજી થાય તેને માટે સમજનો નિયોગનો (levirate) પૌરાણિક કાનૂન જવાબદાર છે. આથી મેઘણીભાઈ સાથે જુદા પડતાં જ સમજાય કે આદિવાસી તો જેવું મનને ગમે તેવું બેસે છે. એના બોલો સાચા છે અને નૃવંશચાત્રના અભ્યાસીઓને અને વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક ઇતિહાસ માટે ધણા અગત્યના છે.^૨

૧. “લોકસાહિત્ય” (૨જીપુર, ૧૯૩૬), ભાગ ૧ લો, પા. ૬૪-૫.

૨. સૂરત કોલેજના ગુજરાતી સાહિત્યપંડિતના આશ્રય હેઠળ તા. ૨૫-૮-૪૭ ને રાજ આપેલું ભાષણ, થોડા ફેરફારો સાથે.

કાવ્યમન્દિર : ૨

“એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?”

દેવકી તણી સૌ દુઃખો-એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

યશોદાનાં પય પીધા-એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

યુગતણા એ યોગી પક્ષમાં યુગો સમાવે,
અવતારની સૌ લીલા, એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

કાલીપદમન કીધા, પૂતનાના ગ્રાણ પીધા,

નિર્દોષ ન્યાય નિર્મ્યા-એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

અભિમાન ઇન્દ્રકેસી, તોળ્યાં ગિરિને તોલે,
જોવર્ધની સત્પસેવા-એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

ભાંગી ધનુષપૂળ-પૂજાયા દાસીપૂજને,

ત્રિશંગા બનાવી રંભા-એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

મયુરાના મલ્લો રાખ્યા-દાથી દિવ્યોલ્યા દાથે,
ગજદંતે કંસ વીંધ્યો, એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

ભૃંગરૂપે કણ્ઠ કંપી-સ્વનાશના શાપ દીધા,

મંદાકી મહાભારતનાં-એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

સુતરના તંત્ર-તારે, વચ્ચે સહસ્ર પૂર્વા,
વૃથા વહુ છું વિદિ-એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

ધર્મયુદ્ધે કર્મયોગી-ગીતાનાં પાન પાયાં,

“નિષ્કામ” નિત્ય મંત્ર-એ કૃષ્ણ કેમ બૂલે ?

બંસીના બાળબેલે-માયા મઢાવી મનડે.

પ્રતિબિંબ પ્રેમી મનનાં-એ કૃષ્ણ કેમ જૂલે ?

સારથી ત્રિલોકી રચના-કંપાબ્યાં શંખનાદે,

“નેતિ” નિત્ય કયાં છે “એ કૃષ્ણ કેમ જૂલે ?”

૧૯૩૬

..વિદ્યુતરાય યશવન્તપ્રસાદ દેસાઈ

જવા દે, જવા દે .

પ્રાણુવાન તું ના માન છાયા અગર બિંબને*

એનન વિહોણા રવખ જોવા ત્યાગ (નંદને. (૨૬૬)

જાદુમયા આ જગતમાં, એ જાદુગરને પિછાની લે,
અતરતણા સૌ બેઠ જૂલવા, જીવનખેલો જવા દે જવા દે;
જન્મમરણની પાજપાંખે, જીવનજળ તું વઢાવી દે
આશાતણા જલતરંગને, સિંધુદારે જવા દે જવા દે. પ્રાણુવાન

ચાનતણી ચતરંજમ, જીવન-ધૂંચ હોલી દે.
મઢાત કરવા પરમ પદને દેહ પ્યાદા જવા દે જવા દે;
જન્મમરણના પદ્મામહી, સમતોલ જીવન જીવી લે,
આસ સમાધિ સિંધર કરીને, દેહ દાંડી જવા દે જવા દે. પ્રાણુવાન

જ્યોત જગાવી રજની વિષે, પતંગ પ્રેમને પામી લે,
ચાન પ્રેમની હિલચ પાંખે નેહ મોહ જવા દે જવા દે;
વર્ષા ડેરા જળકણુ ઝીલી, આતકતૃષા છીપાવી લે,
વાહન સગી આ જિંદગી, વાયુવેગે જવા દે જવા દે. પ્રાણુવાન

આશાનિરાશા સિંધુમાં, જીવન-નાવ ઝુકાવી દે,
પરમતું સુકાન શોધી, એ નાવ ડૂબી જવા દે જવા દે;

* બિંબને એટલે પ્રતિબિંબને, એ અર્થ છે.

પ્રાણુ-છાયા અગર બિંબ એટલે પ્રતિબિંબ સમજવું.

જગતકેરે માકડે. જીવનપદ ઉતારી લે,
 ઘટમાળ ઘેરી ઘૂમીને, માટીમાં જવા દે જવા દે. પ્રાણુવાન
 નિશાન પંખનું વિંધવા, યાન કમાન નમાવી દે,
 ત્રિશુલ તણી તું તાંત જેઝી, જુદિયારને જવા દે જવા દે;
 અબેદપદને પિછાણવા, ચત્ય ચળક વિસારી દે,
 પરમ પદને પામવા, એક પામરતા જવા દે જવા દે. પ્રાણુવાન
 ૧૯૩૬ની આખરે વિ. ય. દેસાઈ

જીવનરાગ

બંસી ! ધીમે ધીમે વાગ !
 મારે અંતર ભરવા રાગ ! બંસી ! ...
 રાગ સુણી મુજ અંતર નાચે,
 સૂર તણી રમઝટમાં રાચે,
 કેવાં મુજ ધનભાગ ! બંસી ! ...

રમૂતિ વેરણછેરણ જાગી,
 રડી બાહુ મુજ હૈયું અબગી,
 ઉજળડ મુજ ઉરગાગ ! બંસી ! ...

પૂનમની એ રસમર રમની !
 બંસી, હું ને બહાલી સમની !
 ક્યાં એ જીવન રંગ ?

બંસી ! ધીમે ધીમે વાગ !
 મારે અંતર લાગી આગ !

નિ ઠ પ

નવલિકામાં નવી ભાત

ધુધરતાં પૂર (૧૯૪૫): "પદ્મલત" (૧૯૪૭) સુનીલાલ મડિયા.

શ્રી સુનીલાલ મડિયાએ ગુજરાતી નવલિકાસાહિત્યમાં નવી જ ભાત પાડી છે, અને તેથી તેમના લેખનકાર્યની શરૂઆતમાં જ તે પ્રશંસાના અધિકારી થયા છે. તેમની નવલિકાઓમાં નિષય, વસ્તુ, પાત્રચરિત્ર, તથા વિસ્તૃત અર્થમાં શૈલી અને આયોજનનું એટલું બધું વૈવિધ્ય છે કે એક દ્રષ્ટા વિવેચનમાં તેમની લાક્ષણિક પ્રતિભાની શક્તિ તથા સિદ્ધિનો સંતોષકાંક ખ્યાલ આપવાનું અશક્ય થઈ પડે છે. તેમની કલા દોષમાત્રથી વર્ણિત છે, અથવા તેમની એકેએક નવલિકા નમૂનેદાર છે, અથવા તેમની સર્જક પ્રતિભાને મર્યાદા જ નથી એમ કહેવાનો ગિલકુલ આશય નથી. હકીકત એ છે કે તેમની નવલિકાઓના વાણીતાણા છૂટા કરી, ૩૬ વિવેચનપદ્ધતિથી વસ્તુસંકલન, પાત્રનિરૂપણ, માનવસ્વભાવની રજુઆત વગેરેના ગુણદોષ દર્શાવ્યા પછી પણ, તેમની કલામાં એવું કોઈ તત્ત્વ રહી ગય છે જેને માણી શકાય છે, વખાણી શકાય છે, પણ વિવેચનના ચોકામાં પૂરી શકાતું નથી. આ તત્ત્વને આપણે કાવ્યતત્ત્વ કહીએ તો ખોટું નહિ. તેમ છતાં વિવેચકનો ધર્મ અહોભાવ વ્યક્ત કરી કલાકારને પ્રોત્સાહન આપવાનો જ નથી. સાથે સાથે વિવેચકે તેના સ્વભાવ અનુસાર મડા ચીરી આત્માની ખોળ કપવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો જરૂરી છે.

શ્રી. મડિયાની કેટલીક સારામાં સારી નવલિકાઓનો ઉઘાવ ખૂન, આપઘાત, વાંઘચાર જેવી અસાધારણ ઘટનાઓને આધારી છે. ઉ. ત. "કમાઉ દીકરો", "રાજી ભંગડી", "વાની મારી કોયલ", "વણખૂંટ", "ભેરવ ખોલી", વગેરે. આવી અસાધારણ ઘટનામાં પરિણમતી નવલિકામાં

એક મોટું જોખમ રહેલું છે, અને તે એ છે કે નવલિકાકાર વાર્તાતત્ત્વને સાધનને બદલે સાધ્ય માની લે છે. કલાનો ધર્મ કલ્પનાદ્વારા જીવનદર્શનનો આનન્દ આપવાનો છે. માત્ર ઘટનાપરંપરા આપણા કુતૂહલને સંતોષી શકે, પણ ઉચ્ચ કલાને યોગ્ય આનન્દ આપી શકે નહિ. છતાં પણ ચમત્કારી ઘટનામાં પરિણમતું વસ્તુ તાર્કિક સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સહેલામાં સહેલું સાધન છે. આવી ઘટના પરંપરાને આદિ-મધ્ય-અન્તની કડીઓથી સાંકળી લઈ તેને કલામય ઘાટ આપી શકાય. પરંતુ જો કલાકાર આમાં જ સંતોષ માને તો નવલિકાને બદલે એક પ્રકારની વાર્તા જ પેદા કરે. સામાન્ય રીતે આવા વસ્તુને પ્રતીતિકર તથા માનવસ્વભાવનું દ્યોતક બનાવવા માટે સમુચિત પાત્રનિરૂપણની જરૂર પડે છે. પણ નવલિકામાં ત્રીણુ-વટથી પાત્રનિરૂપણ કરવાનો અવકાશ હોતો નથી, તેથી ખૂન કે આપઘાત જેવી ઘટનાઓને પ્રતીતિકર બનાવવા માટે નવલિકારે તેની સઘળી સર્જક પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

શ્રી. મડિયાએ “રાજ બંગડી” તથા બીજી ઠેટલીક નવલિકાઓમાં ખૂન, આપઘાત વગેરે જેવી ઘટનામાં પરિણમતા વસ્તુને એક સિદ્ધસ્ત તથા અનુભવી કલાકારની અદાથી ન્યાય આપ્યો છે. અસાધારણ ઘટનામાં પરિણમતા વસ્તુને પ્રતીતિકર તથા જીવનદ્યોતક બનાવવા શ્રી. મડિયા વિધવિધ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. વસ્તુસંકલના તથા મર્મગ્રાહી પાત્રનિરૂપણ ઉપરાંત શ્રી. મડિયા ઘટનાપરંપરાને આવરી લેતી પરિસ્થિતિનો ફળદ્રુ વાગ્તવદર્શી ચિતાર આપે છે અને એ રીતે નવલિકાના અન્તને શ્રેય બનાવે છે. વળી લોકજીએ વસેલી બોલી તથા તેમના આગવંબાયાં વેશવનો છટથી ઉપયોગ કરી લેખક એવું વાતાવરણ સર્જે છે કે જેથી શંકાશીલ વાચક પણ વાર્તાના પૂરમાં વહેતો થઈ જાય ઉપરાંત; તેમની સારામાં સારી નવલિકાઓમાં સહુવ વાચકને લાગે છે કે પોતે લખેલી નવલિકા વાંચતો નથી પણ એક કુશળ વાર્તા કહેનારની વાત સાંભળે છે. આ વાર્તાકથનની રીત પણ વસ્તુને પ્રતીતિકર બનાવવામાં ઉપકારક થઈ પડે છે. આ જ રીતને ૨૫૯ ૩૫ આખી વાર્તાકાર ‘પદ્માન’ સંગ્રહમાંની એક નવલિકાઓને એક અગર બીજા પાત્ર મારફતે જ કહેવડાવે છે. આ કથનના ઉદ્ઘાટન તરીકે “રાજ બંગડી” લઈ શકાય. એ નવલિકાના વસ્તુમાં અવનવું કશું જ નથી. ‘રૂપનો કટકો’ ગણાતી રાજ બંગડી જમાદારની નજરે ચડી જાય છે. જમાદાર રાજના ધણી ઉકલાને હાંથ પર લઈ

રાજની છેડતી કરે છે. ઉક્ષાની મારજૂને વચ થઈ રાજ, જમાદારનો વાડો વાળવા જવાની હા પાડે છે. પણ એ નેક દિલની ભંમડી ખોળિયું અલગાવવાને બદલે કુલેડવીમાં પડી આપધાત કરે છે. ત્રણેક દિવસ પછી તેનો મૃતદેહ હાથ લાગે છે, અને જમાદાર અકસ્માત મૃત્યુનું પંચાયતનામું ધડી કાઢે છે. રાજના આપધાતમાં પરિણમતી આ ઘટનાપરંપરાને પ્રતીતકર બનાવવા માટે શ્રી મડિયાએ હજાર હાથે રાજનું સુરેખ અને સુંદર પાત્ર ઘડ્યું છે. તેમજ રાજને મધ્યજન્મુએ રાખી ભંગીવાસના મેલાધેલા જીવનમાં આનન્દઉલ્લાસ, આશા આકાંક્ષા તથા કળિયાકંઠાસનું વાસ્તવિક ચિત્ર દોયું છે. રાસડા લેવાની શોખીન રાજ, વાળઝૂંડ કરતાં કરતાં પણ રાસડાનાં વેણુ ગોખતી રાજ, ઉક્ષા જેવા નમાત્રા ધણીનો માર પણ નરમાશયી સહી લેતી રાજ, કપરા સંતોગોમાં જાત સાચવી કામ કરતી રાજ, કાલ્પમાંથી ઊભવા કમળ જેવી તેને આવરી લેતા કરજી, ક્ષુદ્રતાથી બરેલા તથા હીન થયેલી માનવતાથી ઊભરાતા ભંગીસમાજથી જુદી જ તરી આવે છે. તેથી જ તે ભંગીસમાજને માન્ય રસતો લેવાને બદલે રાજ આપધાત કરે છે ત્યારે એમના આપણા કાંઈ જ અયોગ્ય લાગતું નથી. વળી રાજના આપધાતને સમરત નવલિકાના વાસ્તવિક વાતાવરણને અનુરૂપ બનાવવા માટે લેખક જરૂરી ઔચિત્યશુદ્ધિ વાપરી રાજને આપધાત કરતી રજૂ નથી કરતા; પણ તેના આપધાતને સૂચિત જ રાખે છે.

“પદ્મજ”માં ‘બેરવ બોલી’ એક સરસ રીતે કહેવાતી ધાર્તિના નમૂનો છે. વાગડની કજીઅણુ આ નવલિકાનું મુખ્ય પાત્ર છે, અને તેને મુખે જ ખૂનમાં પરિણમતી વાત કહેવાય છે. આ વાર્તાકથનની રીતને લઈને ખૂની ધણીનું ખૂન કરી ચાલી નીકળતી કજીઅણુ આપણો સમભાવ મેળવી શકે છે, અને તેથી આખું વસ્તુ શ્રદ્ધેય અને છે. “ધણખૂંટ”ને કાર્તીની શ્રેષ્ઠ નહિ તો સૌથી વિશેષ લાક્ષણિક નવલિકા કહી શકાય. અસાધારણ અને ચમત્કારી ઘટનાઓથી બરેલી આ નવલિકા પ્રતીતિકર નીવડે છે તેનું સૌથી અગત્યનું કારણ એ છે કે જે પગીને મુખે તૂટક તૂટક આ વાત કહેવાઈ છે તે તેના ગામઠી માનસ અનુસાર આ વાતની સત્યતામાં માને છે ગામના ફટાપા, ‘ફૂલફટાક ને રંગીલા’ જેહુબી ગામની વહુદીકરીઓની લાજઆમર લઈ ન સંતોષાતાં તેમની જ રૂપાળી બહેન માનના પર ચોપાટ રમતા રમતાં મોહી પડે છે, અને બાઈબહેન બાન બૂલી ન કરવાનું કરી બેસે છે. તે જ વખતે જાણુ રાણીવાસમાં આવી ચડે છે ને જેહુબી પર

પરી પડે છે. પરિણામે જેહુબી 'મગજમેટ' થઈ જાય છે, અને જાણના હુકમથી તેમને એક બેતરની અમાણમાં પૂરી રાખવામાં આવે છે. એક કિંવસ અમાણનું બારણું ખુલ્લું રહી જાય છે, એટલે ગાંઠા જેહુબી બહાર નીકળી જાય છે. પરી મરણશરણ થાય છે. પણ જેહુબીની વાસના અત્યંત રહી ગઈ હોવાથી તેમનો જીવ અવગતે જાય છે અને તે જાણના કુદરતને કનડવા લાગે છે. આ ત્રાસમાંથી બચવા માટે બાપુ 'પરભાસ' જઈ પીપળા-તે પાણી રહી આવે છે અને ગામમાં જાવી લીલ પરજાવે છે. ત્યારથી કાચરા વાછામાં જેહુબીનો છા આવે છે. કાચરા ખાઈ પી માતેલો થઈ ક્ષણખૂંટ જીને છે, અને આખા ગામની આંખોને ત્રાસ આપે છે. તેમાં ય પગીતી ગરીબ રવલાવની માય દીલાગીને તો કાચરા મૂકતો જ નથી. કારણ કાચરા ને દીલાગી ભાઈબહેન છે, 'એક જ માના પેટમાં બાળાટેકા,' 'એક જ મગની બે શાક.'

શ્રી મહિમાએ "ધૂધવતાં પૂર"માંની કેટલીયે વાર્તાઓમાં વિગતમાં માતતા ચહેરીઓની દૃષ્ટિએ ગામડિયાઓના વહેમની ટેકલી ઉઘારી છે. "ધણખૂંટ"નું તરણ પણ ગામડી વહેમના આધારે જ રચાયેલું છે, અને છતાં તે અત્યંત પ્રતીતિકર બને છે. તેનું કારણ એ છે કે પગી એની આમડી જાણમાં, એની જ દૃષ્ટિએ આ વિચિત્ર ઘટનાપરંપરાને જોઈ, બે ઘડીના મહેમાનેની આગતાસ્વામતા કરતાં કરતાં, આખી વાતના અકોડા એક પછી એક રજૂ કરે છે. "ધણખૂંટ"માં કાચરાનું નિરૂપણ તથા "કમાઈ હીકરા"માં રણા પ્રાણનું નિરૂપણ જનવરોને પણ પાત્રો લેરીકે, સળંગ તથા સજીવ કરવાની ક્ષતિની અજગ શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

શ્રી મહિમાની નવલિકાઓ એકધારી રીતે સફળ થતી નથી તેનું એક કારણ તેમની પ્રયોગશીલતા છે. સ્વનર્પ વસ્તુ તથા વિષયને અવનવી રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન હંમેશાં સફળ ન થાય તો તેના કાંઈ જ આશ્ચર્યજનક કે રામખાત્રા જેવું નથી. મોટે ભાગે એમની નિષ્ફળતા આયોજનની દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપર કહ્યું તેમ સાંખ ને સાંધનની વચ્ચે સમપ્રમાણતાના અભાવને આભારી હોય છે. તેમની કેટલીક સારી ગણી ચકત્ય તેવી નવલિકાઓ પણ આ દોષથી મુક્ત રહી શકી નથી. ઉ. ત. "વાતી મારી દોષલ"માં રૂવા પટેલની એકની એક હીકરી સંતી આવે પ્રજાવવાની આમલી જ રાતે બેતરતા એકોતમાં જોવા મળિયારાને દેહ

સોંપી દે છે, અને પછી ચંદ્રમતી મારી અંધ દાદા નેણુથી-ભંગત. માટે આણેલું અરીણુ પી નઈ આપવાત કરે છે. અસુરગૃહમાં પતિમિલનનાં સ્વપ્નાં સેવતી કોડીસી મુઘ્ધાના સહસા ચતા પતનને પ્રતીતિકર બનાવવાનો એક જ રસ્તો છે, અને તે તેના મનોહરનની રજૂઆત કરવાનો, પણ આ નવલિકામાં તો સંતીનું પાત્ર પણ ખીજ પાત્રોના જૂથમાં તથા બરીબરી પથ્થાદ્ભૂમાં યોવાઈ જાય છે. પ્રકૃતિવર્ણનમાં, ગીતોની રમઝટમાં તથા વાર્તાપ્રવાહમાં તણાતો તણાતો વાચક નવલિકાને અન્તે થોભી જાય છે, અને પછી તેના ચિત્તમાં સંતીના પતન તથા નવલિકાના અન્ત વિશે શંકાઓની જૂતાવળ જાગે છે, તે કંમે કરી શકતી નથી. મુખ્ય પાત્ર કરતાં પરિચિતિ પર વિશેષ ધ્યાન આપવાથી આવું પરિણામ આવે છે. સાધ્યસાધનમાં સંપ્રમાણ્યતાના અભવનો દોષ શ્રી મડિયાની ઊતરતી કોંદિની નવલિકાઓમાં ઠેઠેર નજરે પડે છે. ઉ. ત. “મળચર્ટા વંખ”, “પરિતોષ”, “રથડો નતોડ”, “આડી ઊતરી”, “ધાવણુની ધાર” વગેરે.

શ્રી. મડિયાની વિશિષ્ટ પ્રતિભાનો પરિચય તો “સાંજ અને સવાર,” “ધત્તની માડી”, “પૈડા” “રંગ અને રાશની” તથા “એ ઓડકાર”, “મેના પોપટ” “ઝોલા કવની શોક્ય” જેવી કેટલીક નવલિકાઓમાં થય છે. આ નવલિકાઓ રસનિષ્પત્તિ માટે અપ્રાધારણ ધટનાઓ પર નિલકુલ આધાર રાખતી નથી. આમાંની કેટલીક નવલિકાઓ તો વહી જતા જીવનના અંશ જેવી છે. “સાંજ અને સવાર” તથા “રંગ અને રાશની” જેવી નવલિકાઓમાં દુનિયાની ચક્કીમાં ખીસાતા, વેશ્યા અને વેશ્યામાખી જેવા, દુઃખી જીવોની દૃષ્ટિએ દેખાતા જીવનની ઝાંખી છે. આ નવલિકાઓમાં પણ જીવન્ત તથા સુરેખ પાત્રો જડી આવે છે પરન્તુ તેમનું સ્થાન મૌલ્ય છે. આ પાત્રો મારફતે શ્રી. મડિયા એક કલાકારને છાજે તેવી તટસ્થતાથી દિનરાતી માનવજાતને રંગૂ કરે છે. લમલમ આ સર્વ નવલિકાઓમાં લેખક તેમનાં ભાષાવૈભવથી, ઝીણી આંખે જોયેલા ને આજે હોયે માણેલ, હાસ્ય તથા કારણથી છતોછથ, કાઠિયાવાડી ગામડાંના કે અમદાવાદ-મુંબાઈ જેવાં શહેરોના કે આગમડીના ડાળામાં એકઠા થતા ‘સંજુમેળાના’ સમાજજીવનનો દુનિયા ચિતાર આવે છે.

શ્રી. મડિયા તેમની શૈલીમાં બોલાતો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે અને તેથી ગુજરાતના સામાન્ય વાચક માટે તેમની નવાંજાઓ સ્પષ્ટ સમજાવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. અવારનવાર બોલી તથા શિદ્ધભાષાનું મિશ્રણ

અનુચિત નીવડે છે. કાઈ કાઈ વખત અમુક કસબની-ધંધાની પરિભાષાનો અતિશય ઉપયોગ કરવાથી પણ તેમનું 'લખાણ' દુર્બલ બને છે. આ બંને દોષોના ઉદાહરણ તરીકે મોટે ભાગે કમ્પ્લી બોલીમાં કહેવાતી વઢાણ-વટાની વાતો "તડેલછં ધીજે પુતર" માંથી એક ફરો, ટાંકી શકાય:

પરમાણુના તંગ દીલા યતાં, ધવલોન્નવલ પાનેતરામાં સજ્જ યદિને ચૌવન-સદજ દોભયી વાંસે વાળી ભેલ નવવધૂઓની જેમ ખૂણ ઉપરના ધોળા ધોળા બોસ્તા જેવા સઠ ચોશી રલા. એમાં મનમુ વાવડો ભરાતો ગયો તેમ તેમ મહાબોનું ડાઘન પણ વધવા લાગ્યું અને જુવાળ ચિત્કાર મયો ત્યારે તો પૂરંગદારમાં અગાવેલ દાંડિયે દાંચકતી પદમણીઓની પેઠે રેંકના ઠેલકરસાથી મોરા-વાંદાર દાંચીળાતાં આ સ્વેતરંગી જહાજોનું લગ્નનર્તન ઇન્દરાજની હસ્તિયાળમાં ડાઘતા એરાવતોની માફ આપી રહ્યું. ("પદ્મ" પૃ. ૧૩૩)

અત્યંત શ્રી. મડિયાએ Symbolismનો ઉપયોગ કર્યો છે તે નોંધપાત્ર છે. ઉ. ત. "સાજ અને સરાર"માં સાપનોળિયાની, લગાઈ, "પૈડા"માં આગગાડીનાં સતત ફરતાં પૈડાં, "બોડકા"માં ગામનો ઉકરડો, "મેના-પોપટ"માં રસ્તા વાળનારી ઓના ત્રોફિયાં મેના-પોપટ. Symbolism વાપરી વાચકની કલ્પનાને સત્તેજ કરવી હોય તો Symbolના ગર્ભિત અર્થને સૂચિત જ રાખવો જોઈએ. લેખક "સાજ અને સરાર" તથા "પૈડાં"માં ગર્ભિત અર્થનું વિવરણ કરી Symbolismના ઉપયોગને વ્યર્થ બનાવે છે. એમણે Ironyનો પણ ઠીક ઠીક ને સફળ ઉપયોગ કર્યો છે. ઉ. ત. "મેના-પોપટ", "બોડકા" "એનો અપરાધ" "બે બોડકાર" વગેરે. "બોડકા" તથા "પરિતોષ" જેવી નવલિકાઓમાં દિશ્મી વ્યાયોજનની કૃત્રિમ અસર જણાઈ આવે છે. શ્રી. મડિયાને સાવ નિષ્ફળતા મળી હોય તો સર્વસામાન્ય (જનરલ) મનોવ્યાપારની રજુઆતમાં (ઉ. ત. "અખિનાં અંધારા"), અને જિન્સી મનોવ્યાપારની રજુઆતમાં (ઉ. ત. "પરિતોષ" ને "પદ્મ"). "પદ્મ" વ્યાયોજનની દૃષ્ટિએ અસંતોષકારક છે, અને એ નવલિકા લેખકની પ્રતિભાની મર્યાદા દોરી બતાવે છે. "પદ્મ" -

૧. એશવત તો એક જ હતો ને ૧-ત્રવી

૨. અને જુનગાતી પર્વાય આપવો સહેલો નથી; 'પ્રતીકરીતિ' કહાય આવે. irony માં સંકર્ષમાં તો એમ ને એમ જ રાખવો ઠીક લાગે. 'જિન્સી મનોવ્યાપાર' 'સિક્સ'સાથેલોછ... —ત્રવી

નું લંબાણથી વિવેચન થઈ શકે અને તેમાં રહેલી અનેક ક્ષતિઓ દર્શાવી શકાય, પણ એવું છિદ્રાન્વેષી વિવેચન અસ્થાને ગણાય.

એ એક વિચિત્ર વાર્તા છે કે જે નવલિકાઓને આર્ષરે મોઢિયાના જે નવલિકાસંગ્રહોનું નામકરણ થયું છે તે અને નવલિકાઓ તફાત નમણા છે. તેમની કથાને, એખોવની કથા સાથે સરખાવવામાં આવી છે, પણ ગણકારને તો આ સરખામણીથી રમૂજ જ થાય.

(પ્રા.) રમણલાલ ઈ. પટેલ

“આતિથ્ય”*

આપની આગળ આપણા એક કવિના કાવ્યપુસ્તક “આતિથ્ય” વિષે વાર્તા કરું છું. કવિઓ વિષે વાર્તાલાપ ગુજરાતીઓને મળે છે. આપણા કવિઓ પેસેટકે સુખી ન હોય, પણ લોકપ્રિય તો મણી વોર હોય છે; એમને કવિરાજ કવિસમ્રાટ એવા લાડીલો અભિધાન મળે છે, અને જ્યારે વ્યાખ્યાન કરવો કે કાવ્ય વાંચવા કોઈ સભામાં આવે છે ત્યારે તો શ્રીતાઓની ઠઠ જામે છે. એક વખત એક ગુજરાતી શેઠ પોતાની કચેરીમાં ગ્રેન્ડુએટ રાખવાનું ગૌરવ લેતા. તેમના મનમાં તો એમ જ હતું કે ગ્રેન્ડુએટનું કંઈ કામ નથી; એપણ લખવામાં તે નિષ્ફળ છે; પણ લોકમાં સાડું રહેવાય, પોતાની મોટાઈ દેખાય તે સાડુ ગ્રેન્ડુએટ ગુમારતો રાખવો. કોઈ કટાક્ષપ્રેમી ગુજરાત માટે એવું જ કહે: ગુજરાતને એપડીમાં લખવામાં કુશળ કવિઓ જોઈએ છે, કેમકે એ ગૌરવભરી દોલતનું પ્રદર્શન થઈ શકે. પણ આની કડવડા આપણે નહિ સેવીએ, આપણા કવિઓનો મોટો લાભ સદ્લાભે આવી કડવડા સેવતો નથી અને અદાથી લોકપ્રેમને આવકારે છે.

ઉમાશંકર જોષી અ.પણા નવીન કવિઓમાં અગ્રણી છે. અધ્યાપકની કુટુંબ પ્રમાણે તેમને નંબર આપીએ તો તેમનો નંબર પહેલો જાળીને છે. મેઘાણી, રત્નેદરશિખ, ચંદ્રવદન, સુંદરમંડ, કવેરી, બેટાઈ, પૂર્ણલાલ, પતીલ; મોહનચંદ્ર, નાથાલાલ, અરાસલાલ, રણજિતભાઈ પટેલ વગેરે બિનમિનં વ્યક્તિત્વ અને સૌરભવાળા કવિઓમાં ઉમાશંકર કવિમણુનાયક જેવા લાગે છે. એ પ્રતિજ્ઞાના મૂળમ. તેમની હૃદયની ઉદારતા છે જેમાં કામલતા અને સરવ ખનેનો સમાવેશ થાય છે. સરકાર-સમૃદ્ધિ, વિદ્યતા, તેજસ્વી છુદ્ધ અને કલાનૈપુણ્ય એ બધા ગુણ ઉમાશંકરમાં છે. પણ, બધીને ટપી:

* વડોદરા રેડિયો પરનું સંભાષણ, સંચોવકાનાં સૌજન્યથી.

જાણે એવો તેમનો મુલ્ય તે આ વિદ્યાર્થી અર્થની ઉદરતા છે. હૃદયની ઉદારતા એવો મુલ્ય છે કે જેમ જેમ મનુષ્યે જીવન હૃદયોમાં સમજાવથી પ્રવેશ કરવા જાય, તેનું લીંગણીનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરતો જાય તેમ તેમ તેનું વ્યક્તિત્વ નિર્માણ પડતું જાય અને તેની દૃષ્ટિમાં બનાવું સૌન્દર્ય આવતું જાય. તે જનન સમુદાયના સંચલનોમાં પ્રવેશ કરી શકે; તે ઇતિહાસપટ્ટનું રહસ્ય પ્રક્ષીપણ વગર સમજી શકે; તે મુશ્કેલી તેમ જુદોનું હૃદય પારખી શકે; તે પેશનની સુસંવાદ સાથે અરણ્યમાં ફરી વળે તે પત્રલના નિઃશ્વાસ પર માતા જેવું કારણ વરસાવે; અને એ ગણે લેવાયે પ્રગટ કરવા માટે એની પાસે છે શબ્દ, વાણીનું હિતમ સ્વરૂપ, લયવાદી શાખા.

‘ગંગોત્રી’થી જે ઉગાય કરને આપણે એ જાળતા થયા છીએ તેનો જ આ પરિચિત રોલ છે.—

મોંજા આ જગે,

ફળાંચ જે, વિલાય જે, પિલાય જે, વિલાય જે,

સંઘ ય મંત્રણે અહીં હુંમાં સહે

અંકુશ કુદે અને હઠી નવીન સજનને

પ્રાણ તે રૂઝે નવે અહીં હુંમાં રંગે રંગે

આજ તરુ સા પ્રણીય તે વિધાનના;

ગંગાધ કાળમહીમાં ફૂંતા જ અદ્યપાત્રમાં.

આ જ કવિધર્મ, આ જ ઉચ્ચ સાહિત્યકારનો ધર્મ: પોતાના હૃદયમાં જીવનના તરંગોનું રસાયણ યત્ના દેવું, એમાં મગીને એકરસ વર્ણ પાતુરપે રહે તેને પ્રગટ કરવું. વિનમ્ર કવિની આમાં જ કૃતાર્થતા:

પથશ ય જે નિજ હૃદય બોલે, કિંચ,

૨ । નિવતર—

કૃતાર્થ થયું જણું (કૃતાર્થ)

જનતાનો કોઈ વગે સંજો દાય કરીને કવિગણને તિરસ્કારથી કવચિત સંબોધે છે: “તું તો સહેર કરે છે, ગાણામાં મગગૂલ છે, અને સમગ્ર જનતા ચક્રાવામાં પડ્યું છે, તું નિરુપયોગી જનું છે અને વળી લોકોને ગાન અને લીંગણીમાં લીને રાખી સિયિલ અને કંતિયેશ્વર કરે છે.” આ ભૂતી ફરિયાદ છે. ઉમાશંકરને શ્રદ્ધા છે કે જરુ ઉમાજી કોયલ બોલે તેમ પરિતપ્ત જનતામાં કવિ બોલે છે.

વસંતરસ યૌવનપ્રસર જેમ, રહેશે જની,

મહા જનવિભેદમાં ય કવિશબ્દે સંજીવની. (કવિધર્મ)

ઉમાશંકરની કાવ્યદીક્ષા આ છે. 'આતિથ્ય'માં 'મંગોરી'નું અભિનવ લાવણ્ય કે 'નિશીથ'નો પ્રભાવ ઓછો છે. મહાન શક્તિનું દર્શન કરાવે એવું હિરુપન એમાં જણાતું નથી, પણ ભાષાની કમનીય ચારુતા, લયની સ્વાભાવિક છટા, સ્વભાવનું રમતિયાળપણું, લલિત વૃત્તિઓનો સમુદ્ધાસ, દૃષ્ટિની સુગંધીરતા "આતિથ્ય"માં પણ જણાય છે. એમાં આજ નાંખે એવી વીજળીની ચમક નથી, તેમાં શાન્ત પ્રકાશ વ્યાપી રહેલો છે. કેટલાંક કાવ્યોનો વિષય જ જાણે શાન્તતા છે. તેનાં રમણીય સંવેદનોમાં કવિ રાખે છે તે વળી કવચિત્ મૃત્યુ જેવી બીષણ મૂર્છામાં જીવનનો અગમર જોઈ હરખી લે છે:

હવે સકલ શાન્ત, બાવી મહી મેં નિઃશ્વાસ તો
હતો દીધ દબારી, ત્યાં લલુક એક વટાળિયો
લક્યો હાથી ને પૂટે પહોંચા જ નહોતો
ન હોય લય, વાડ પાછળથી કોઈ ખર બોળિયો
પડ્યો સુલભ એવર અજબ દોંચાડોયો કરી
સજવ યઈ સુદિ હાથ ! અવનીની મૂર્છા સરી. (મધ્યાહ્ન)

અમોતર જીવનનાં સંવેદનો, નિર્બીજ વાલ્યના પરિચયની ગંભીર-અગંભીર રમણીયતાઓ, યાત્રાનાં સંસ્મરણની માધુરી, ચિત્ર સિદ્ધ વૃત્તાંકિ કલાઓનાં રહસ્યો વિષે કૌતુકરાગ એવાં એવાં નવીન તરવો "આતિથ્ય"માં દેખાય છે. એમાં ગીતો, નાનાં કાવ્યો, રાસ, ચિન્તનનાં કાવ્યો, સોનેટો અને ગંભીર પ્રશસ્તિઓ છે એટલે વિષય, બાવ અને નિરૂપણનું વૈવિધ્ય રાચક છે.

કોઈ નેડે, કોઈ તોડે,
પ્રોતડી કોઈ નેડે, કોઈ તોડે

એ તથા

મદુડીમાં ફાંસલ્યાં કપાં રે લોલ,

પાણીમાં પીતા બબો રે,

પંથી, વસમી છે વનની વારડી. (પરબ)

એના જેવાં ગીત: "હીરાગગ સુંદરી"; "ગોરી મોરી ફાગલ કાલ્યો જામ કે ચેતર કોલે દીઠો રે લોલ"; "ભાદ્રસુન્દરી" "સુન્દરી લલચટક સુન્દરી" જેવા રાસ કર્ણમધુર છે અને લોકપ્રિય યશે, કદાચ થયા પણ હશે.

"સોનાકળી"; "જવાનલાલ"; "સાગરની દીકરી", આમોદપ્રેરક

કાવ્યો છે, આ ત્રણ કથાકાવ્યો વિવિધ પ્રસંગોને રમણીય બનાવે છે. વારસામાં ઊતરેલા પત્નીના સંસ્કારને મોડો મૂલવી ચંકનાર કોલેજીયન છપર 'જવાનલાલ'માં કરાક્ષ છે. 'સાગરની દીકરી'માં શુદ્ધ કવિત્વ વિશેષ છે. રેંકડી ખેંચતી રૂપાં આજે રેંકડી પર સાકલા વતી હીવો સાચવવા બેસે છે અને તેનો વર તેને અસંતોષ કરાવે છે—

રાયમલ તો નલ્લે પાણીનો રેણ, હાથ પાણીને દોડે રે લોલ;

હૈયે હીવો ધરી રાખી હરખડી રૂપાં દેખી તહી કાંડે રે લોલ.

લક્ષ્મિયા પતના લોહાના યાંમલા એને ચચાર'માં બીધડી રે લોલ;

હમમગ હમમગ રૂપનો હીવો ફરજી બઈ સારખની દીકરી રે લોલ

(સાગરની દીકરી)

ખાસપરિચયના ' એકલી ? ' અને ' ચિંતવન ' આકર્ષક કાવ્યો છે. ખાળકેના રેટલાક પ્રશ્નો કેવા રહસ્યમય હોય છે, તેમના પોતાના ખુલાસા કાંઈકાંઈ વખતે કેવા રમણીય હોય છે તેનો હરસ પરિચય આજે કાવ્યોમાં થાય છે. આપણી કવિતામાં અ.વા મૃદુહાર્યના પ્રસંગો બહુ ઓછા આલેખાયા છે.

ઉમાચંકરની ઉચ્ચતમ કલાશક્તિ કુદરતી રીતે તેમના કંઈક મોટાં ચિન્તનક્ષમ કાવ્યોમાં થાય છે. ઝીણું વિગતપ્રચુર વર્ણન હોય, ઐતિહાસિક પ્રશ્નોનું વિવરણ હોય, ત્યાં તેમની વાણી કયાંય આયાસ કે નર્મ વિના સરળ વહે છે. પ્રાસવળી કે પ્રાસ વખરની, પ્રવાહી કે અપ્રવાહી, સર્વ પ્રકારની રચનાઓ સમાન રચના છે એવો વિચાર પણ મનમાં આવતો નથી. કલામય ષાટ ધડરામાં એવી હથોટી તેમને આવી બઈ છે.

ધૂમે અહાંથી તહી, ત્યાંથી અહાં ધડીમાં,

બેસે જરી કહી, નહીં ફાણો ય જામ;

ને ક્યાંક તો અચ્ચ શિશ્પશિલાની જોમ,

ચિત્રાંકિતા સરખી જાણી રહે અકંપ, (ધીરો સંખા)

દક્ષિણના મહાકાવ્ય નંદીની વિપુલતાનો કવિ ખૂબીથી અનુભવ કરાવે છે. અહીં શિશ્પનો કાવ્યમાં વિવર્ત થાય છે. એ નંદી જિભો થાય તો એની નીચે થઈ જાયે વિંગડે બગદો સડેલાઈથી આસ્થા. ખમ એમ કવિ વર્ણવે છે:-

લંબાવી ડાક, ને કહ્યો સરખા દીસવા અતિ,

નીકળી છસ મૂલેલાં નરકોરાં બઈ ચાટતી,

બેઠો છે પત વાળીને જમણે પકળે નમી;

પણ કે કહી જોડી ને ભરડે) માણ, તો જમી
પ્રેરે પત્ર પ્રકાશને : નેરમાં પુણ્ય નોંખતો
એ જોરે હમણાં જોતો, સારી પૃથ્વીથી ખીજતો ।

(આવ્યો છું મંદિરો ભેગો)

જીવન અને જગતનું વૈષમ્ય-એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં-કરિના
હૃદયને વારંવાર મૂંઝવે છે, અને એ વિસવાદનું સમાધાન તેઓ
શોધ્યા જ કરે છે:

કેવી છે રે આ દુનીઆ ।

અણે મા । લાઠ લોકાવે,

X X X

ખરી છે ને આ દુનીઆ ।

ઓ રે મા । હેયું ચારે;

આ વિષમતા, આ કાળની કે પ્રકૃતિની કે લોકની કૂરતા, જુદેજુદે
રૂપે 'માર્ગશીર્ષ', 'નેપથ્યે નર્તિકાને', 'મુમતાઝ', 'મીઝમગીતા' વગેરેમાં
કવિને દર્શન કે છે, અને શાઈકાઈ જાતનું આશ્વાસન કે સમાધાન તેમને
મળી રહે છે. એ આશ્વાસન સંપૂર્ણ તો કવિને નથી જ લાગતું. અને
તેમની એ કુંવારી હૃદયવાંચકને પ્રિય પણ લાગે છે. એમની માન્યતાઓએ શાસ્ત્ર-
ની જડતા ધારણ નથી કરી, તેમ એ પણ ખરું કે આ વૈષમ્યને ધૃષ્ટ્યનો કોઈ
સંધોસટ ઉકેલ પણ નથી. કવિ એ સાચી નથી, વાર્તિકકાર નથી,
નિશ્ચિત વિચારવસ્તુલનું અનુશીલન કરનાર નથી, તાર્કિક નથી, અન્વીક્ષક
નથી; નિત્યનવીન ચિન્તક છે જો એ જાની શકે તો.

કાળપ્રવાહ કેવો ધોર છે । યુદ્ધ ટાળી ચકાવું નથી. અસંખ્ય
યુદ્ધોમાં અસંખ્ય માનવીઓ હોમાઈ જાય છે. યુદ્ધ બ્રીફિંગ પોતાનો કે
ખીજતો નાશ ટાળી ચકયા નહીં. તથાપિ એ જ કાલપ્રવાહ વર્ષોવર્ષ સુંદર
માર્ગશીર્ષ મહિનો લાવે છે. સંહારક કાળપ્રવાહમાં પણ ઇશ્વરની વિભૂતિ
માર્ગશીર્ષ છે, તેને કવિ આવકારે છે:

જલે તો આવીઓ આને માસ આ માર્ગશીર્ષ, કે

માર્ગશીર્ષ પ્રકાશતો અંચ તારો ચ વેઠશે

કળી ને કાળના હરો કૂર ને અમને દમે.

ખજતા મીઝમગીની શીતળ બેટ લીમડો પણ કવિને એવું જ આશ્વાસન છે:

જટજટાવે પૃથ્વીની કટવા જુગોની કારમી,

લીમડા । સામેથી એને તો જ રમિરામથી પ્રગટાવવાં મોયાં અમી,

(મીઝમગીતા)

પ્રાકૃત જનહૃદય નર્તિકાને કેવી શિકારી હૃદયી એવેલોકે છે ! સમાજમાં નર્તિકાનું 'પેલું' નિરૂપિત સ્થાન છે ! સુકોમલ સંસ્કારી કવિ આ બધું જાણે છે છતાં નર્તિકાને નિરાસ થવાની ના કહે છે. જે પદ્યમાં વિશ્વમાં સંવાદ સ્થાપવા સમર્થ છે તે સમાજમાં વ્યર્થ હોય નહિ.

" પ્રત્યેક વાલ, અતિ, ખાત્ર વિશંગ પોષ,

સંવાદતરવ વિષમે અહીં વિશ્વકોષ;

ને એમ આ બધિર મંદ જગત્ કમેથી,

ને એકરાગ જન્યુ' તો તવ શા અમેથી. "

" બોલો સુધીર ! અધરે રિમત રમ્ય મારી;

શ્રી આત્મની નિશ પદે સરી રો દુલારી;

બોલો રચો રમણરાસ રસાગણે હો

ધીરે જગત્-જવલિકા હપડે પછે ને. "

(નેપથ્યે નર્તિકાને).

વિષદની નરીનતા, નિરૂપણની રૂપસુંદરતા, વચ્ચુંનની દીપ્તિમય વસ્ત્રવિક્રતા, અને રહસ્યની ગંભીર બાવનામયતાથી 'નેપથ્યે નર્તિકાને' કદાચ આ સંમંદનું ઉત્તમ કાવ્ય હશે.

(વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેની

કાપડશાસ્ત્ર

કાપડની કદાચી: કલ્પિતવાલ મ. ગાંધી, (ધ. સંખ્યા. ૪૩૪ શ્રી સચાલ સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૨૬૭ પુ., વડોદરા: ૧૯૪૬ : ૩. ૨-૧-૦)

પુરાતન માનવી લગભગ પચાસ હજાર વર્ષો પૂર્વે ચર્મવસ્ત્રોથી કે માત્ર ચર્મથી આગળગત ચર્મને ફરતો અને શિકારી જીવન માળતો. પછી ઝાડોની છલથી ગૂંથેલાં છાંયડાં તેને જનાવતાં આવડ્યાં એટલે ચર્મવસ્ત્રો તજીને વસ્ત્રો પહેરતાં તે શીખ્યો. વસ્ત્રોમાંથી, કેટલાક પ્રાણીના અને મુખ્યત્વે કરીને ઘેરના વાળ-જીનનાં વસ્ત્રો, કંતામણ અને વણાટકામ ઉત્તરોત્તર શોધાતાં; થવા લાગ્યાં. બીજાં, પ્રાણિજ-તંતુ રેશમ મળતાં મુલાયમ રેશમી કાપડ હાથવણાટથી તૈયાર થવા લાગ્યું. વનરપતિજન્ય તંતુઓ ઘણું અને રૂ. કાંઈક મોડાં ઉપયોગમાં આવવા લાગ્યાં; પણ બિન, રેશમ તથા સૂતરમાંથી અનેકાં વસ્ત્રો આજથી લગભગ દસ હજાર વર્ષો પૂર્વે જાણીતાં થઈ ગયાં હતાં એમ પુરાતત્ત્વવિદો કહે છે. પાંચીસ પ્રકેશમાં અનેક જારીકે બિનની ૧૫

ધાર્મિક શુધિદિરને યસં પ્રખતે-એટો પરચિતો-ઉલ્લેખ મહાભારતમાં છે. કવિ કાલિદાસને પણ ચીનદેશમાં બનતા ઉત્તમ રેશમી કાપડ-આક્રમોસિદ્ધાન્તી જાણ હતી એટલે જ. તે ચીનાંશુક-દુકુધનો ઉલ્લેખ તેમની કૃતિઓમાં વારંવાર થતો જોવામાં આવે છે. પાવતીને કઠિના-તપશ્વની, છોડી દેવા, શિવજી પોતે જ બ્રાહ્મણવેશે આવીને આગ્રહ કરતા પૂછે છે કે “હંસની માત-વાણું તારું રેશમી વાધુવજ્ર અને શેકેરનું લોહી ટપકતું હાથીનું આમકું, એ બેનો મુયેગ શી રીતે થશે?”

ત્વમેવ તાવંત્પરિચિન્તય સ્વયં કદાચિદેતે પરિ યોગમદંતઃ ।

વષ્ટકુલં કલ્પસંભવં ગર્ભાગ્નિં શોભિતવિન્દુવર્ષિ ચ ॥

આ પ્રમાણે માત્ર કાપડની વણાટક્રિયા જ નહિ પણ, તેને રંગથી તેમ જ રંગાકૃતિવાળી છપાઈથી સુશોભિત કરવાની કળા પુરાણકાળથી મનુષ્યને હેસતગત થઈ ચૂકી હતી.

‘હતાં’ એ ‘પ્રાચીનેકાળિનો’ વિદ્વાનું નંનું સંસ્કાર અત્યારે અંમોહ સાગર જેવું બન્યું છે. જાનનું, રેશમી, સુતરાઉ અને શંખનું એ ચાર પ્રકારની કાપડની સાથે અત્યારે રૂમાંથી જ કૃત્રિમ ઉપાયોથી બનેલાં બંધકારો ચાર પ્રકારનાં રંગોનું અને જાનના જેવી જ હંફ આપતાં, બનાવટી પ્રાદીન તારોનાં કાપડ-દ્રુષર્માનાં કેસીનમાંથી બનેલાં કે શીંગના (તેલ કાઢી, પછીના) ખોળામાંથી બનેલાં અથવા માત્ર રાસાયનિક દ્રવ્યોમાંથી બનેલાં, લેનિટાઇ, આર્ડીઝ અને નાઇલોનનાં કાપડો, આધુનિક-યુગમાં લોકપ્રસાર પામે છે. આ સર્વની બનાવટની અટપટી ક્રિયાઓ, તેમને ધોવાની, રંગવાની અને એપ આપવાની ક્રિયાઓ-જલીયિંગ, ડાઇંગ તંયા ફિનિશિંગ વગેરે હરેક માંની નાની મોટી વીગતો-વિવિધ પ્રકારનાં રાસાયનિક દ્રવ્યો અને અસંખ્ય રંગોનાં ઉપયોગ વગેરે બાજતોથી, કાપડચાજનું ક્ષેત્ર એટલું વિસ્તરી રહ્યું છે કે તે વિશેનું સાહિત્ય મંથો ઉપર મંથો જરાઈને લખાતું જાય છે.

કાપડના સાજની આ સર્વ માહિતી યોગ્ય પ્રમાણમાં આપનાર કોઈ આધારભૂત પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં હજી લખાયું નહોતું. તે જીથુપ-રા, કાન્તિલાલ મહીના પુસ્તક “કાપડની કલાણી”થી હવે પૂરી પડે છે. યુવાન લેખકે આપેલી જુદી જુદી આવેજનિક, (ટેકનિકલ) માહિતી આ વિષયમાં પરભાષાનાં પુસ્તકોની ગરજ સારી રીતે સારશે તેમાં સંશય નથી. એટલે વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ કારીગરોને એ સરખું ઉપયોગી થઈ શકશે.

વંશો પરતવેનો ઇતિહાસી લેખકના અનેક 'નોન-ટેકનિકલ' મનતબ્બેની છાંટ
પણ પુસ્તકમાં સારા પ્રમણમાં હોવાથી તે માત્ર શુદ્ધ માહિતીના સંગ્રહ-
રૂપ નહિ પણ રસપ્રદ અને સુવાચ્ય જાતી રહે છે,

લ. ઠ. વે.

આકર્ષક અને રસપ્રદ

અમૂલ્ય જીવન. અચૂનાઈ શક્તિ (આર આર. ચેન્ની કપની મુબાઈ, ૩
૪-૮-૦)

શ્રીપુરુષનું એકમેક વિતાવું જીવન અમૂલ્ય છે, એ મધ્યવર્તી
વિચારણા પ્રસ્તુત નવલકથાનું વસ્તુ આપણા દેશના છેલ્લા પચીસ વર્ષના
રાજકીય ઇતિહાસ અને ક્રાંતિકારી ખનાવો, જે સમય દરમ્યાન આપણા
યુવાન વિદ્યાર્થીઓનાં મનોમથનો, એમની આશા, અભિલાષો તે ઓરતા-
ઓપી રંગાયેલું છે. એટલે ગાંધીજીની ૧૯૨૧ના સત્યમદની જાહેરથી
જાહેરી છેક 'જમ્ હિંદ'ની ચળવળને લગતા ખનાવો આ નવલકથામાં
પથરાયેલા છે.

વાર્તાની શરૂઆત કેદારા ગામની ગામઠી નિશાળમાંથી થાય છે એ
નિશાળના વડા મહેતાજી કરુણોદ્ધર અને મહેતાજી નરમદા ખાતુ
સુદર, સુખમ દામ્પત્યજીવન, બનેએ એક બીજાની સહાયતાથી અને સ્વા-
ત્રણપણી સાધેલો વિકાસ, બનેની સાધારણ આર્થિક સ્થિતિ અને એન છતાં
પોતાનાં પુત્ર-પુત્રી માટેની મહત્વાકાંક્ષા આ સંધ્યે આપણી સમક્ષ તર-
વરી રહે છે. અહીં જ મહેતાજીની નાની પુત્રી અને આપણી વાતોની નાયિકા
કમુતુ પડેનવહેતુ દર્શન થાય છે. એનામાં રહેલી ચમક અને તેજસ્વિતા
એના થોડાં વાક્યો અને કાર્યક્રમજનકતાથી માલુમ પડી જાય છે વળી
અહીં જ મહેતાજીના પુત્ર ને કમુતુ બાઈ દરિદરનો થોડોક ખ્યાલ એના
અવિર્યા પત્ર દ્વારા મળી રહે છે.

પછી એ સુખી કપતીના અવસાન થતા વાર્તા પર કરુણતા ઊંચ પ છે.
પ્રસંગ બદલાય છે અને આપણે કમુ અને દરિદરને પોતાના પિતાના
રેતેથી જેક લક્ષ્મીદાસ કાઢી અને જેઠી કાઢીને ઘેર આશ્રય લેતાં જોઈએ
છીએ 'સુબઈમાં પગ મૂકતા જ કમુમાં અસાધારણ ફેરફાર ઝડપથી થઈ
જાય છે, જે અપ્રતીતિજનક છે ગુજરાતી પંચમી બેણીને આવેલી કમુ એક
કુશળ/કાઝર/ખતો છે.

કમુનો બાઈ હરિદર વાર્તાનો ઉપનાયક છે. તે કોલેજની ફરક પરીક્ષામાં 'પહેલે નંબર' પાસ થયા કરે છે. ગરીબાઈમાં ઉછરેલા અને રોકાવરશિપથી બળેલા હરિદરનો વિકાસ કંઈક જુદો જ રીતે સધાય છે. શરૂઆતમાં આપણને ભાવિની ઉજાવળ આશા આપતા અને પોતાની બહેનને એકલે હાથે આટલી આમળ વધારનાર હરિદર પ્રત્યે અંતમાં આપણે એટલા સમ-ભાવથી જોઈ શકતા નથી. એનું બીજું કારણ એ પણ છે કે એણે પોતાની આલસખી વસુને અન્યાય કર્યો છે અને એને માટે તરફતી એ યુવતીનો હૃદયભંગ કરી એના આપઘાતનું નિમિત્ત બન્યો છે.

પણ વાર્તામાં સૌથી તેજસ્વી અને આમળ તરી આવતું પાત્ર તો છે 'વાર્તાના નાયક અનંતનું'. ધડીમાં એને આપણે બાપણે આપતો જોઈએ તો ધડીકમાં ક્રાંતિકારી કાષમાં રોકાયેલો. એનું પ્રથમ દર્શન હરિદરને ઘેર થાય છે. કમુ અને એનો પહેલો મેળાપ પણ અહીં જ થાય છે. પ્રથમ નજરે જ કમુને અનંત પ્રત્યે સમજાવ જાતે છે, 'જે પ્રેમમાં પરિચુમે છે, પણ એ પ્રસંગનું કમુનું અમુક વર્તન ગુજરાતી કન્યા માટે અરવાભાવિક તથા આ રથાને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

સત્યમહત્તની બહુત શરૂ થતાં અનંત એમાં આમળ પડતો ભાગ લેતો જણાય છે. તે જોઈમાં જાય છે. કારતર કરી છૂપે વેશે ફરતો હોય છે. હરિદર વિધાયત આમળ લશ્વવા ચાલ્યો ગયો હોય છે ને કમુ ફાકટર ખની અંઈ હોય છે. અનંત કમુને વખતોવખત મળતો હોય છે. કમુ પ્રત્યે એને પણ પ્રેમ તો છે જ પણ કમુની પરજીવાની માગણી એ ધનકારે છે અને એના કારણમાં સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિનું ધ્યેય રજૂ કરે છે. પણ કમુની સાથેના વર્તનમાં જોઈએ એવો સંવમ તે લાખવી શકતો નથી. બંકી અનંતનું પાત્ર જીવંત, આકર્ષક અને સચોટ રીતે ચીતરાયેલું છે.

એક બીજું પણ વાત અહીં નોંધવી જરૂરી છે. કમુનો વિવાહિત પતિ રવિ અને એના મિત્રનો વાર્તાલાપ શિષ્ટતાની હદ જાળવી જતો હોય છે. વચ્ચે રવિના રપથ પછી રનાન કરતી કમુ બારણું ઉઘાડતાં એણે અણિયો પહેરી જાય એ ગુજરાતી છોકરી માટે કેટલું અચકચ છે ! પછી પોતાનો બાઈ આગ્યો હોય તો યે શું ! હિંદી સ્ત્રીઓ એ માટે વધારે જાગ્રત અને સમાન હોય છે.

આટલું એના વગતુ વિષે જોઈ લીધા પછી સમગ્ર નવલકથાને અવ-

લોકોએ. તો જલ્દારો કે આખી નવલકથાનું, પ્રસંગલેખન આકર્ષક અને રસપ્રદ છે. એનાં મુખ્ય અંગ સંવાદ અને પાત્રનિરૂપણ પણ અસાધારણ છે. જો કે વર્ણનના અંશો કેટલેકે કેટલે પોતાનો ભાર લાદતા હોય છે; આખીયે નવલકથા આધુનિક કેળવણી લીધા પછી ન પરણવાના કે ઢગ્ગને જેડી માનવાના ભામક ખ્યાલ સેવતી મુવતીઓને જવાબ આપે એવી છે.

સાથે સાથે એ વાત પણ અહીં કહેવી પડે છે કે લેખક પેતાની નવલકથાની પ્રસ્તાવનામાં કરેલાં કેટલાંક વિધાનો સાથે આપણે સંમત થઈ શકીએ તેમ નથી. તે ઉપરાંત એ પ્રસ્તાવનામાં સહેજે કડવાસનો પણ ભાસ થાય છે. એઓ કહે છે, “સાહિત્યકૃતિની સફળતાં કહો કે ઉત્તમતા કહો મારે મન તો એટલામાં જ સમાઈ છે કે વાંચનાર અને લખનારને આનંદ આપે. એથી બીજું કંઈ ધ્યેય કળાનું હોઈ શકે નહીં.” કળાકૃતિ આનંદ જ આપતી હોય તો તેથી કંઈ ઉત્તમ બની શકતી નથી, તેમ જ એનું ધ્યેય માત્ર આનંદ આપવાનું હોતું નથી. કેવલવાદ (કળા ખાતર કળાને સિદ્ધાંત) હજી આપણે ત્યાં સ્વીકારાયો નથી. “સામયિક વાકમય કે વહેતાપણિયું લખાણ એ સાહિત્ય નથી.” એમ જ લેખક કહે છે એ સામે પણ આપણો વિરોધ હોઈ શકે. નવલકથા કે લખિત સાહિત્ય એ જ માત્ર સાહિત્ય નથી. સામયિક વાકમય એ પણ સાહિત્યનો એક નિશિષ્ટ પ્રકાર છે. એ ચિરંજીવ પણ બની શકે છે. એડિસન તથા સ્ટીવનનાં લખાણોમાં સામયિક સાહિત્ય જ હતું અને આજે પણ તે વંચાય છે. આનાં એમનાં કેટલાંક વ્યાપક રીતે કરેલાં વિધાનો આપણે માન્ય કરી શકીએ તેમ નથી.

કુંજવિહારી મહેતા, એમ. એ.

એ નાનાં પદ્યપ્રકાશનો

આપણા નેતાઓ.

લે.-યુસુફ મહેરઅલી, અનુવાદક:-નન્દકુમાર પાઠક. પદ્યપ્રકાશન શ. ૧-૦-૦૫૪ સંખ્યા ૬૨.

આપણી ઠાંચેસ.

લે. રમણલાલ સાંઠ. પદ્યપ્રકાશન. શ. ૨-૮-૦૫૪ સંખ્યા, ૧૩૮.

આમાંનું પહેલું પુસ્તક, “લીડર્સ ઓફ ઈન્ડિયા” નોમનાં મિ.

મહેરબાનીના અંગ્રેજી પુસ્તકોનો સંગ્રહ અનુવાદ છે. મોસાના અંબુલ કલામ આઠ દ, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, બાપુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સુભાષચંદ્ર બોઝ, સરોજિની નાયક, ખાન અબ્દુલ ગફારખાન, ચેકવર્તી રાજગોપાલાચારી, સિકંદર હયાતખાન અને જયપ્રકાશની સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તિઓ આમાં આપવામાં આવી છે.

લેખકના કહેવા મુજબ ગાંધીજી, જવાહરલાલ નહેરુ અને મિ. ઝીણાના જીવનવૃત્તિઓ આપવામાં આવી નથી કારણ કે એમને વિશે ઘણું લખાયું છે. ગાંધીજી અને પં. જવાહરલાલ વિશે તે ઘણું લખાયું પેણ મિ. ઝીણા ઉપર એટલું બધું પ્રગટ થયું હોય એમ જાણ્યું નથી. હાલના રાજકારણમાં મિ. ઝીણા અગત્યનો અને મેખરાનો હાજર જાનવાળો હોવાથી એમના જીવન પર જો થોડો પણ વેધ દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવ્યો હોત તો તે જરૂર અવકારપાત્ર લેખાત.

ખીલું પુસ્તક કમિસના ઇતિહાસનો ચિતાર આપે છે, અને ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી મોડીને આજ સુધીનું એનું વિહંગવર્ણન દિંદના રાજકારણનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આપે છે. જાણ તદ્દન સાદી છે. ઘણું સ્થળે તો તે અહિંસક બની જાય છે. જે સાહિત્યરસિક ફારમનો જીંદગી પહેલાં પુસ્તકમાં બહોળી દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે આ પુસ્તકમાં નથી. પુસ્તકને અંગે આપણને એમ જ લાગે કે આપણે સીતારમિયાની પુસ્તકની સંક્ષેપ-વૃત્તિ વાંચના હોઈએ. પણ અવા સામાન્ય કોટીના પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ રાખી છે તે ઘણી વધારે પડતી કહેવાય.

૨. જી. વે.

શ્રી અરવિન્દ-સંકલ્પનાં ચાર નવાં પ્રકાશનો

1. Letters of Sri Aurobindo (1947) Rs. (6-8-0)
2. Sri Aurobindo Circle: Fourth Number (1948) (Rs. 6)
૩. શ્રી અરવિન્દ-દયોગ: પ્રથમ વાર્ષિક ગ્રન્થ: ૧૯૪૭ (રૂ. ૨.)
૪. આરવિન્દ: પૂર્વભાગ (૧૯૪૮; રૂ. ૧.૫૦)

૧. ચારેસોથી વધુ પાનાના આ પત્રસંગ્રહના આઠ વિભાગોમાં

૧. આ આશ્રમનાં પહેલા તથા ત્રીજા પર પ્રકાશનરૂપાન, આ ત્રિમાસિકમાં ત્રણ વર્ષ (જુન-જાન્યુ) આગામી પ્રકાશનોની પરિચયનોંધમાં આપેલું છે. સંકલ્પ (નં. ૧, તથા ૪ પરનું) નવું સરનામું: 32, Rampart Row, Fort, Bombay 1.

મેટાનાનો મળાને સરાસોથી-ય વધુ પત્રો છે. જોતિક, આધ્યાત્મિક તથા અતિમાનસિક^૨ માં તે વિદ્યાનાત્મક ('સુપ્રામેન્ટલ') ઉદ્ધાનિ; મગતાન પ્રત્યેની અંશરૂપ તથા પૂર્ણ અભિપ્રયન; યોગનું તત્ત્વ તથા પ્રક્રિયા; સર્વતોમુખી (total) ચેતનના ભગો; યોગવિષયક દર્શનો, અનુભૂતિઓ, સાક્ષાત્કારો; માનવ તથા આગવત (દિવી, Divine) પ્રેમ; યોગમાર્ગની સુશ્કેલીઓ; પ્રકૃતિવિદ્યાન (યા તો જોતિકશાસ્ત્ર, science), તર્કસરણી તથા યોગાનુભવ, અવતાર તથા પ્રતીકો, યોગબળ, સૌન્દર્ય તથા કલાઆદિ; આદર્શો અપ્ય વિવચનામ અનુસર; એ પત્રોનું વર્ગીકરણ, કરાણું છે. પુસ્તકના આદિ વચનમાં K. H. G. એ શ્રીઅરવિન્દના પ્રદાતને "...that High Wisdom that comes from the constant living in the Spirit's complete truth" તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એવું પ્રજ્ઞ યાન ઇશ્વરકૃપાએ જેને લાખ્યું હોય તે જેમ મેતાના તત્ત્વદર્શનને અધિક મદન રૂપમાં તેમ એ જ વિષયનું અન્ય વાક્યમય-મુદ્રાવલે-એાછી અવરોધે-વધુ સુમમ. રીતે પણ રજૂ કરી શકે. આ બીજા પ્રકારનાં (અને તે પશુ પૂર્ણયોગદ્રશ્યાનાં દર્શનોનાં પ્રાગ્જ્ઞાન અધિકૃતપણાની-luminous authenticity-મુદ્રાએ મુદ્રાકિત) લખાણો આ છે. પૂરતું ઈંગ્રેજી જાણનાર અત્યેક સહકર્મ-સામાન્ય વાચકને-માટે અહીં પૂર્ણયોગ-શાસ્ત્રનાં અંગ્રેજીમાં હસ્તામલકબત કરેલાં છે. દશ્યાદસ્ય-સૃષ્ટિઓમ પૂરી-આસાનીથી વિહરતી આ દ્રશ્યાની લેખની બક્તિ-ભાવિત-ઉમમની સમુજ્જ્વલિ-માટેની ઝીણી અનુભૂતિસિદ્ધ વીનતો-વિરમ-નનક-ચોક્કસાદ્યી, ધામો (જાન વર્ષિતી દલીલોથી પણ ઘણીવાર, વારંવાર પ્રસ્તુત-છતાં રસિક-રીતે એક ને એક જ ભાવની પુનરાવર્તિ) કરીને પણ, બારબારી તે પણ પ્રવાહવતી સંઘીર્મ-કથારેક સુદૃઢ વિનોદની છાંટ-સદિત સુંદર-એમનું કથાવિતમ્બ રજૂ કરતી હોય છે. વિષયતા જૂના અભિપ્રયો તેમ જ નવા જિજ્ઞાસુઓ, અંતે તે આ પત્રો બહુ ઉપયોગી થાય-તેવા છે.

(૨) આગલા-ત્રણ અંકોની જેમ મનસાર, અને શ્રીમાતાજીના અદ્વિત

૨. " (overmind) અધિમાનસ. અધિમાનસ (supermind) ". આ રીતે 'દર્શિણ'ના એપ્રિલ ૧૯૨૮ના અંકમાં (પૃ ૨૨૫) છે. એમાંના બીજા પરથી વિશેષણ^૩ ઉપર યોગ્ય છે. અગ્રાહનો અપ્રતમનસ^૪ 'ઓવરમાઇન્ડ' મારે અને 'વિમાન' 'સુપરમાઇન્ડ' માટે એ શબ્દપ્રયોગો એક-રીતે વધુ સારા-દલા, કારણ; નવી-શબ્દરચનામાંના 'અધિ' તથા 'અતિ' ક્રોધક વાર સુલેખ ને લાગે પણ અદ્વિતમદત્તમ-જાહેર, અર્થજોડ-વાચકને નહિ, સમજવાને સંભવ ઘણો છે.

પ્રભાવ તથા પ્રસાદનું ઉત્તરોત્તર અધિક દર્શન કરાવતા 'દક્ષિણા'માં (એપ્રિલ) તેમ શ્રીચરવિન્દ-સર્કલના આ ચતુર્થિકમાં પણ શ્રીમાતાજીની ચિત્રકૃતિ 'સત્ય પ્રતિ આરોહણ' આપવામાં આવી છે. જીવંતમનના અભિપ્રાયમાત્રને માટે રહસ્યસૂચક એ ચિત્રની જેમ 'સર્કલ'ના આ ચતુર્થિકમાં શ્રીચરવિન્દની એક અપકટ, જોડા ને પ્રથાન્ત પ્રેરણાસ્રોત સ્વતી છત્રી પણ છે. દોહસોથી ય વધુ પાનાના એ અંકમાંના ચાળીસેક જુદી જુદી રીતે ઉદ્દ્યોધક રમણીય કાવ્યોમાંનું પહેલું તો આ અંકની મંજૂષાના આરંભે મુદ્રાએ છીએ. અગિયાર મહાલખાણોમાંનાં મુખ્ય તો સ્વાભાવિક રીતે જ પહેલાં બે છે: Prayers & Meditations of The Mother તથા [૧૩] Letters of Sri Aurobindo. આરોહણથીજ એકતા વિશેના, "It may be even that this ascending rebirth is a progress to some great display of the Divinity....." દેવતાદિ અન્ય ચબ્દોથી વસ્તુ સ્વયવતા પૂર્ણયોગદષ્ટાના મર્મગામી તેદલા જ બુદ્ધિશક્તી તર્કાનુસારી લેખ ઉપરાંત, Shakespeare and "Things to Come" માં (કે. ડી રોડના) અમારા વાચકોને વિશેષ રસ પડશે. આ વિશિષ્ટ યોગદષ્ટિએ માયાવિચાર, પુનર્જન્મ, સત્ય તથા એકાંત (મિ. જે એન. ચળનો આ લેખ કોષ્ટ-માર્કસની બેલડીને નામે નાહક ને વધુપડતા જિંચાનીચા થવા કરતા સૌ કોઈનાં આંખકાન ઉધાડે તેવો છે.)— આ તથા અનુવંગી ત્રિપયો પર સરસ રીતે બાકીના લેખોમાં લખાયું છે.

(અપૂર્ણ) વિ. ક. યે.

રજુછોડલાલ અમને બીજાં નાટકો: યશોધર ન. મહેતા (ગુજરાત સાહિત્યસભા, અમદાવાદ; શ. ૨૧૧.)

આ સુંદર નાટિકાસંગ્રહની જેમ યોગાં જ ગુજરાતી નાનાં નાટકો વિશે ખરેખર કહી શકાય કે આના વિના ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્ય મરી જાય. સત્તિવેક વિષયપસંદગી ધર્મ, રાજ્ય કે સમાજના ઇતિહાસમાંથી; પાત્રો એમના આમવા વ્યક્તિત્વવાળાં, નિજ ક્ષેત્રે પરાક્રમી તથા એમનું આલેખન એમને જાણે સંજીવની પાત્રને રમરણુભોમમાંથી પુનર્જીવિત કરે એવું કલાવન્ત, ઉત્તેજ અસરકારક પ્રસંગોની તેમજ લાખવયુક્ત, જડ સ્વાભાવિક, પ્રતિભા-જગકે જગકર્તા સંભાષણની સાલો સાધેલું; અને તેથી, સમગ્ર શૈલી પણ વાચન-અભિનય ઉભયને બહુ અનુકૂળ: આવા નાટ્ય-ગુણોપેત આ પાંચ નાટકોમાંની પહેલી 'રજુછોડલાલ' પ્રકાશકો કહે છે તેમ

‘કોઈ પ્રેરિત અને ધન્ય ધરીમાં’ લખાઈ હોય તેવી મનોગમ છે તો બીજી (‘ડે-માક’નો મુસદ્દર’) એમાંના વસ્તુની નવીનતાથી તેમ પાત્ર-પ્રસંગના શોભીતા વૈવિધ્યથી પણ રમણીય અને છે, ‘રણછોડલાલ’ની એક વધુ વિશેષતા પણ છે: નર્મદયુગની છવન-ઝાંખી કગવતું, ‘નર્મદ’ (ચન્દ્રવદન મહેતા) તથા ‘દુર્ગારામ મહેતાજી’ (શારદા-પ્રસાદ વર્મા) પછીનું આ પ્રકારનું આ ત્રીજું અને ટેલિક (પૂર્ણ પ્રતિ વસ્તુનિષ્ઠતા તથા સમગ્ર નાટ્યતત્ત્વ તેમજ સુરુચિતા જેવી,) બાળતોમાં તે જાણે નાં ઉત્તમ, નાટક છે. બાકીનાં અહીં અપાયલાં નાટકો એટલે બૌદ્ધકાલીન, અનન્ય એક બાવન ભક્તવિષયક ‘હુએ-સંગ’ અને ઈસ્લામયુગમાંથી વસ્તુ લેવાયલાં ‘નર્મદ’ તથા ‘સીદી બલી’. (આમાંના પહેલામ “એક બન્દુ પગ એકાગ્રતા” સાધવાનો જ ક્ષતિનો અસાધ્ય સ્વપ્ન છે. તેમણે એનું નામ ‘હુએ-સંગનું હિંદ’ કે એનું કાંઈકે ૨ ખીતે વસ્તુ માત્ર એ પરિમાણક વિશેનું લીધું હોત તો જ હર્ષકાલીન ભારત આલેખવાને ‘ભાગ’ જતો કર્યાની પ્રવેશકલેખક પ્રા કહે રની અસન્નુષ્ટત મટે ખરું કારણ મળત’.

સંગ્રહમાંની પાંચે રચનાઓ ત્રિજ મિત્ર રીતે, જે કે નાના થા ફક્ત પર જ, આપસંસ્કારિતા જ્યારે અન્ય પ્રજાની સંસ્કારિતાના સંબંધમાં આવે જ્યારે ટેલિક ઉઃવિશાળતાથી વર્તે છે. પોતાનાં લાક્ષણિક અંગોની કેવી સરન છાપ પાડે છે, તેનાં પણ સરસ દેખાતો છે.

વિ. ક. વે.

પ્રાપ્તિ—સ્વીકાર

૧

નવજીવન પ્ર. મંદિરનાં (અમદાવાદ): સંસ્કાર અને ધર્મ: દિરોશલાલ પ. મસરવાળા (૧૯૪૮: ૩. ૨).—અર્થસાક્ષની પરિભાષા: વિઠ્ઠલદાસ મ. કોઠારી (૧૯૪૮: ૩. ૦-૨૪-૦).—અલ્લાદ નાટક તથા સહનવીરનાં ગીતો: જુનતરામ દવે (૧૯૪૮: ૧૦ આના)—ખેડૂતપોથી વિ. ૫, કોઠારી, ન. સો. રોક (૧૯૪૮: ૩. ૨૧).—દિલ્લી હાથરી: ગાંધીજી (૩. ૩).—પ્રેમમન્ય, ૧. વાલજી ગો. દેસાઈ. (૩. ૦-૪-૦).—સત્યાગ્રહાગ્રમો: ઇતિહાસ: ગાંધીજી (૩. ૧).

સન્દેશ લિ. અમદાવાદ સમતા: ‘ઉમાશંત’ (૧૯૪૮: ૩. ૫-૪-૦).—ગણસણી: પ્રાણલાલ રી. મુનશી (૧૯૪૮: ૩. ૫૫).—જમદગ અને મિયાં કુસમી: જીવરાજ એવી. (૧૯૪૮: ૩. ૧૧).

મધીણી: વરતુપાલનું વિધામંડળ અને બીજા લેખો. લેખીલાલ જ. સંડેસરા (૧૯૪૮: જૈન ઓફિસ-માવનગર ૩. ૨)-મળ્યું નહોતું. 'સુવર્ણક', 'સુદ્ધિપ્રકાશ' 'જીવનપ્રકાશ' તથા 'નૂતન શિક્ષણ'ના અંધી અંક.

૨

ગુજ. વર્ના. સોસાયટીનાં (અમદાવાદ) માનસરોવરજ્ઞાન: ૧. બળકૃમ્ય અ. પાઠક ૩. ૧).-સતરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્ય સં. લેખીલાલ જ. સંડેસરા (૩ ૧) :: શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળાનાં (વડોદરા) ભારતીય તર્ક-શાસ્ત્રપ્રવેશ. ઠાકળેશાસ્ત્રીકૃત: દ્રુપદુમાર શિ. દેસાઈ (૩. ૧૧૧). નૂતન માનસવિજ્ઞાન: ચન્દ્રભાઈ કા. બટ્ટ (૩. ૧-૬-૯૧-ગાયેરાન, હ. મોહમદ (સ. લ.), પશુચિંત ગામડાં અને સહકાર, ગામડાં અને આરે.અ (આ ચારની લીગત હવે પછી) :: એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. નુ. (સુ'ગઈ) ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગ-સૂચક સ્તલો, સંશોધિત બીજી આવૃત્તિ: કૃષ્ણલાલ મે. જવેરી (૩. ૩૧) :: ગતિ-અકાશનો: ધૂમસેર શુભામગલ સ્મૃતિ, ધનનુબલાલ મહેતા (૩ ૧)-મોતી, સ્દાઈનબોધક: જયન્તી દલાલ ૩. ૧૧૧) :: મધીણી, બાપુ: મીતુ દેસાઈ (૩ ૧), મંધીજી સ્મા-ફંડમાં (સચિત).-મેપ્પૂત: નટવરલાલ મં. જાની (૫ આના).-જૂનભુક્ત વે: શ્રી ચન્દ્રસિંહજી ફ. પાનાર, કંઝરી સ્ટેઝ: મંચમહાલ (૩. ૧૧).

કાવ્યમંદિર : ૩

નાવડું

તાપીકાંઠે પડેલા સૂરત નગરના બંદરે, દૂર ખેંચે
ધારી હેયું, જીડંતાં અનિર્ગમ્ય નથને પ્રાર્થતા ચિતવંતું,
ઝોટે બેઠું અટૂલું, નિરવધિ ભવનો અખિંધ ઝોળાંમવે જે
વાંછે તૂટ્યા સુકાને ભગવતકરને નાવડું: એ જ આ હું.

દેશાળ

શ્રીચરણમાં

‘વિના સ્વામી હોયે જીવન કદિયે એક ક્ષણ શું?’
વહી ઘેલું હેયું વિકટ. વનનો પંથ મહત્તું.
અને હેપા પાસે ક્ષણ ક્ષણ જીવી જે અનુસરી,
રહી અધે આવે પ્રિયરહિત કપાંથી જીવી શકે?

હજી હવે સીતા ? હૃદય નવ માને વચનને.
 - વદે ઘેરા શેરે રઘુવર જિજ્ઞેષા અનુચરે.*
 “હવે ક્યાંથી દેવી ? વિરહસાથે જ્યાં વધે સરખી,
 અને જવાલા ફેલી પ્રતિજ્ઞા રહે રક્ત ભરખી,
 રહે હંધાસૂતી અનિલમર અન્નોદક તણ,
 છતાં હવે દેવી વ્યથિત ઉર અગાર સરણ;
 પ્રભો, મારું માનો:” રઘુવર રહ્યા સ્થિર નિરખી,
 અને આકાશોથી રવિ પણ સુણે વ્યાકુળ બની.
 “બધી વૃત્તિ રેકી પ્રતિજ્ઞા સતીએ ગરજમાં,
 પરન્તુ ક્યાં રપશેં યમ હરિત જે ધીરચરણમાં ?”

અંધકલાલ વ્યાસ

* સીતાજીની બાળ લાવનાર હનુમાન પ્રત્યે શ્રીરામ આમ બોલે છે. પણ હનુમાન શ્રીરામને લાક્ષણિક જવાબ આપે છે.

મળી લડત

મને મરણનો નથી ડર કરો, છતાં જિંદગી
 પવિત્ર બનતી રહે પ્રતિપક્ષે, સ્પૃહા છે ખરી.
 પડે મનુષ્ય તો વ તે મરીય હું નહીં, જ્યાં સુધી
 દરેક રિપુનો પરાજય કરી ચક્રું હું નહીં.
 નથી વિજયમાળની બહુ તમા, છતાં શત્રુના
 જતું સરણમાં નથી: નહિ સહું પરાધીનતા.
 લડી લઈશ હું સુખે સહીશ લા હસી છાતીએ
 રિપુક્ષ્ય કરી બીજી જ પળ છે મરું; સાર્ય એ
 યશે જીવન તો, મને લડતમાં મક્કા છે નવી.
 મળી લડત તો લડી લઈશ ધન્ય માની લડી.

પારાશર્ય

પ્રત્યુત્તર

મારા પુષ્પપરાગને અનુભવી રહેજે ખુશી જે વને
 એવા હંસ નથી, વિહંગમ બીજાં શું ને ઉપેક્ષા કરે ?
 હા એવા અનભિમુના ડર ચક્રી વ્યાકુળ ચક્ર પોષણી
 નૈસર્ગિક વિકાસને અવગણી ખીલે નહીં કે ખરી ?

પારાશર્ય

મનન-પૂર્તિ

૧૭. વિશ્વશાંતિ વિશે મિ. હકુસ્લી

વિજ્ઞાન, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તથા નિશ્ચિંતાંતિ (Science, Liberty and Peace) એ નામના નાના પુસ્તકમાં, લોસ એન્જેલ્સમાંની વેદાન્ત સોસાયટીવાળા ચમકૃષ્ણ મિશનના એક સ્વમીજી પાસે અધ્યયનસપ્તક કરતા સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક મિ. આર્થર હકુસ્લી અર્વાચીન જમાન માટે એક ઘણું ઉપયોગી દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે. ટૂંકામાં તે આ પ્રમાણે છે : વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોને ઉપયોગ જગતમાં સત્તાધારી મનુષ્યે તથા વૈસાખ્ય ઉદ્યોગપતિઓ, જે કે સમાજમાં કે દેશમાં તેમની સંખ્યા જૂન હોય છતાં, મોટા ભાગના માણસોને કેવળ પાવણની તથા ગાંજડે રિયલિટી મૂકી દેવામાં કરે છે એ દલીલત ઉપર અને દુનિયાબરને આવરી રહેલા આ અનિષ્ટના નિવારણ કાળે ઉદાર વૃત્તિવાળા ગાંજપુરોના તેમ જ જે વર્ણનિષ્ઠા જગતને નિઃસ્વાર્થ બાવે ઉત્પત્તિના માર્ગે લઈ જનારા સંશોધનોમાં જ પ્રવૃત્ત રહે તેવા હોય છે તેમના કર્તવ્ય પ્રત્યે લક્ષ દોરવાનો મજબૂત લેખકે કર્યો છે.

વિજ્ઞાનજળે પ્રાપ્ત થયેલાં અર્વાચીન યુદ્ધનાં સાધનોથી (ટેંક, ફ્લેમ-થ્રોઅર તથા બોમ્બરથી) લડાઈ કંનારા દેશોના સત્તાધારીઓ અનેક મનુષ્યોને સંહાર થોડા જ વખતમાં ઘણી સહેલાઈથી કરી શકે છે. એવાં સાધનોની સામે નિઃમદાય યદ્ય ગયેલો જનસમુદાય હાં તો ગંધીજીએ શીખવેલા સત્યાગ્રહનો માર્ગ મદજુ કરે બાકી તો ગુલ્લ મીસ્કામાં યજ્ઞદાઈ ને મૃત્યુ શરણ થાય. (સત્યાગ્રહના માર્ગ વિષે પુસ્તકના આદ્યમા પના પર લેખકે ડૉ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરજીનો અભિપ્રય ટાંકીને સ્વચ્છું છે કે એ માર્ગ (સત્યાગ્રહ) દ્વિસક યુદ્ધોની જેમ જાહેર જી સો, સ્વાર્થપાત્ર, વ્યવસ્થા તથા સિરત હોય તો જ નફેદમદ થાય છે અને આ ગુણો પૂર્વ કરતાં

પશ્ચિમના દેશોમાં વધારે હોવાથી સત્ય પ્રદાને પશ્ચિમમાં સફળતા મળવાનો એકંદરે સંભવ વધારે છે)

સંયુક્ત પ્રાજ્ઞોત્તુ રાજ્યતંત્ર દુનિયા પર ચાલે અને તેના આદેશ અનુસાર-સર્વ પ્રજાઓ વર્તે એ આદર્શને વ્યવહારમાં મૂકતાં કેટલી મુશ્કેલી નડે છે તે તો આપણને સર્વને સુચિત્ત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સૌથી ઉત્તમ માર્ગ તો એ છે કે વિજ્ઞાનના શોધકોએ સત્યની શોધમાં જ-અને તેટલા નિષ્કામલાભે જનહિતકારી સંશોધનોમાં જ-પ્રવૃત્ત રહેવું અને એવી જોખમેળના પરિણામો કોઈ પણ કાળે દુરુચોગ થાય નહિ એટલે એ જ અત્તમાં જામન રહેવું વળી તેમણે પોતપોતાના રાજ્યના કુરીલોને પણ વિજ્ઞાનના ઉપયોગવાળાં વિસદ્ કાર્યોમાં રૂઢ કરવાની ચોખ્ખી ના કહેવી જોઈએ. ખીજું, ધનની મદદથી ગજાને વશ રાખતાં વિદ્યાતક વિજ્ઞાનખજાનો કાળે લાઈ લેતા ધનવાનની જગમમાં પણ નહિ પડાવાનો નિશ્ચય લોકોએ કરીને તેવા દાનિકારક ઉલોચમાં કરી પણ દિરમે નહિ આપવાનો દૃઢ નિશ્ચય લોકોએ કરીને એ નિશ્ચયનો પૂરેપૂરો અમલ તેમણે કરવો તથા કરાવવો જોઈએ ઉપાત્ત, પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગોએ તેમ જ રાજ્યે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કેળવી અને કેળવવા હર્ષ નાના ઉલોચો તથા એને લખતી પ્રવૃત્તિઓ દેશન જુદા જુદા ભાગમાં ખીજી વી જોઈએ, જેથી કરી મોટા પાપા પર આલત ઉલોચોની તથા એ સર્વના મનિકોરી ચૂકપાંથી પ્રજાજનો મુક્ત રહીને જે તાના જીવ ની સવળી મુખ્ય વાજખી જરૂરિયાતને સ્વાભાવિક રૂપે પોષવામાં પહોંચી વળી શકે.

મિ. હકમલી જેવા વિચારસ્વત પુરુષનું ઉપર ખડું દૃઢકામાં રજૂ કરેલું મંતવ્ય છેક અવ્યાવહારિક છે એન તો ન જ કહી શકાય. (કેમકે તેનું અવ્યાવહારિક આયોજન એટલે 'ટેકનીક' પણ તેમણે સૂચવ્યું છે) પણ સાધુવૃત્તિવાળા વૈજ્ઞાનિકો રાજપુરુષો અને આધુનિક જીવનની અનેક નાતી મોટી જરૂરોથી ઘેરાયેલા આ જગાનાનાં મનુષ્યો માત્ર નાનાં વર્તુલમાં રહી ઉપલ્લ રીતે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જાળવી શાંતિ જગતમાં સ્થાપી રૂપે સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે એ સંભવિત લાગતું નથી.^૧

બ. ક. વૈ.

૧. તાંત્રીની નોંધ: એ જ પુસ્તકમાં (પૃ. ૨૨) લેખકે મનુષ્યની કૌતિક તથા માનસિક જરૂરો ઉપરાંતની અગત્ય પણ નિર્દેશી છે : And beyond these primary psychological needs lies man's spiritual need-the need,

૧૮. 'અબ્જૂજ પૃથગ્ગત' કોણ ?

પ્રિયભાઈ વિજયરાય,

ધૂમોતુતી પેડે વિરલ અને અત્યંત અનિવર્તન હોય તે અંગી આશ્વર્યચક્રિત કરનારા તમારા ત્રિમાસિકનો માર્ગ, ૪૮' અંક અદરમાનગે નજરે પડ્યો, -અને તે વળી ક્ષાન્તી-કિંદુની પેડે જમચીથી ડાગી તર વંચાય એ. છ.પેલાં અને બાંધેલાં પાનાંવાળો ! અજબ સર્પ આ વ્યતિક્રમવાળાં પાનાં ફેરવતાં ૫ ૧૨-૧૩ પર ૭૫ થયેલો રા. ' ક્ષાન્તિસક્ત 'નો પત્ર નજરે પડ્યો તે વાંચ્યો. એ પત્રમાં અમના પડેલા લેખ કરતાં સૂર કાંઈક કિતરો જણાય છે, પણ એમ વળી એમણે માગ મૂકેલ વિશેષે આશ્વર્ય થઈ છે. એ આશ્વર્યોનો મારો જવાબ આ છે :

(૧) પોતાના પડેલા લેખમાં સૂરીવાદ platonio love, અને 'અબ્રહમચરની' માટે પૂરતી તપાસ કર્યા વગર જે તથ્ય ઠેક છે લખી દેવે એઓ કહે છે કે " જ આખો પ્રશ્ન જ અપ્રસ્તુત છે." અપ્રસ્તુત હતો તે પોતે તેનો આટલો ઊદાપોદ્ધ શા માટે કરેલે ? પણ ના ! મૂળ લેખથી થયેલો પ્રશ્નોત્તર સમાવી શકત મને ક'ત તે વાંચશે તો એઓ પોતે જ ભેશે કે મેં એ વિષયોની કરેલી ચર્ચા પ્રસ્તુત જ નહીં, તદ્દન અનિવાર્ય છે. 'આપાસાંકરે હાકિદ્દતી મહત્તોન' બાષંતર કરેલું, એ કવિનાં જીવન અને 'સૂરીવાદ પર કીક વિરત્ત લેખ લખેલો, અને દીકાનાં જાજેજગ સૂરીવાદ પર પ્રવચન કરેનાં, એટલું જ નહીં પણ વળી પોતાના જીવનમાં જે સૂરીવાદ 'વ્યવહાર' રીતે ઉતારેલો. આ છેલ્લા વિધાનના પ્રમાણ તરીકે મેં સ. આનંદશંકર કૃપ જેવા સમર્થો અને મદુ જ ચોક્કસ વિદ્વાનના જે સંદેહ ટાળેલા તે. રા. ક્ષાન્તિલાક્ષનો જામ દર દરવા અહીં ફરીથી આપુ છું. " મરતી અને પ્રેમ એ સૂરીવાદનાં જે એ તરવો " તેના નિર્દેશ કરી આનંદશંકરે પોતે અને જેઓ સાથે નિકટ સંબંધમાં આવેલા તે કવિઓ માટે લખેલું કે " એ [કવિઓ]મ ના કેટલાંકનાં તો જીવનનાં પ્રધાનસૂત્રો પણ એ જે સંદેશમાં જ હતાં. તેમાં આપાસાંકર અને મજિલાક્ષમાં

in theological language, to achieve his Final End, which is the ultimate Knowledge of ultimate Reality, the realization that Atma & Brahma are one, that the body is a temple of the Holy Ghost, that Tao or the Logos is at once transcendent and immanent.

સૂરીવાદનું સંપૂર્ણ અનુમત્ત છે. " [ઈન્ડિયન], પા. ૩૩૩, અને વળી બાહારાંકનાં કાવ્યોના સંપાદકને પોતાને જે 'અત્રદપરસ્તી'નાં સંશય આવેશે તેનો પણ નિર્દેશ મેં કરેલો જ છે, તે " એ આખો પ્રશ્ન જ અપ્રસ્તુત છે " એમ કયો 'પૃથગ્જન' કે 'અપૃથગ્જન' કહી શકશે ?

(૨) મેં Porphyry અને Porphyrius એ એક જ નામનાં બે પર્યાય એક જ વાક્યમાં વાપર્યાં તેથી બાહ્ય કાન્નિલાલ, બહુ જ મૂંઝાઈ મવા છે, અને ફરીથી પૂરી તવાસ ક્યાં વગર લખે છે કે " એન્સાઈક્લોપીડિયાની નવમી આવૃત્તિ તથા ચૌદમી બંને જોનાં પેર્સિયી નામ મળે છે, પેર્સિયિય નહીં એ વિકલ્પ સાચો હોય તો શ્રી સંજના સાહેબ એ માટેનો કોઈ આધાર આપશે (પુસ્તકનું નામ, લેખકનું નામ, અને પાનાનો નંબર) નો મારા જેવા અશુદ્ધ પૃથગ્જનો પાં મોટા ઉપકાર થશે " રા. કાન્નિલાલને મારી વિનંતી છે કે એમને એક અને અદ્વિતીય આક્રમ્ય જે Encyclo. Brit. તેજ જરા વધારે કાળજીથી જોઈ જાય. એમ કરશે તો એમને એ મદાગચના ૨૪માં (સૂચિ) પુસ્તકમાં પા. ૭૫૦ પર આ 'મખલો' ગળશે: porphyrion, see Porphyry. વળી Encyclopaedia of religions ના ૧૩મા (સૂચી) પુસ્તકમાં પણ પા. ૪૧૭ પર અરબર એ જ 'મખલો' મળશે. વળી 'મિટાનિકા'ના ૧૮મા પુસ્તકમાં porphyry નો જે જગાંત આપ્યો છે ત્યાં આ 'મખ' જ એનું આખું નામ ગ્રીક અક્ષરોમાં porphuros એમ આપેનું મળશે (ph માટે ગ્રીકમાં એક જ અક્ષર છે તે લેટિન કે અંગરેજીમાં વપરાતો નહીં). ગ્રીકમાંથી લેટિનમાં કે હ સખ્દ આવે ત્યારે નિયમ તરીકે અત્યંત os નું us રૂપ થાય છે; અને upsalon (u) અક્ષર y મા ફે વાઈ જાય છે, હા. ત. ગ્રીક mythos, લેટિન mythus, અંગરેજ myth, -તેજ પ્રમાણે psychic, mystic વગેરેમાં u નો y થાય છે બીજું, અંગરેજીમાં અને ફ્રેન્ચમાં અનેક લેટિન કે ગ્રીક વિશેષનનો anglify કે frenchify કરેલાં જ વપરાય છે, હા. ત. અંગરેજીમાં Homerosને બદલે Homer Terentiusને બદલે Terence, Horatiusને બદલે Horace, Plutarchos ને બદલે Plutarch; અને ફ્રેન્ચમાં Plotinus ને બદલે Plotin, Plutarchos ને બદલે Plutarque વગેરે. એટલે હવે રા. કાન્નિલાલ જોશે કે Porphyry-નું વધારે 'દાખીય' રૂપ તે Porphyrius છે; મારી ભૂલ કે છ પ-ભૂલ નથી.

અંતમાં કૃપા કરી રા. કાન્તજીલ કહેશે કે 'પૃથ્વિ' એટલે શું ?
[એટલે, સામાન્ય માણસ; નીચત જોડણી શાયમાં—તત્ત્રી]
મને તો એવો કાંઈ શબ્દ ગુજરાતી કે સંસ્કૃત કાશોમાં જડતો નથી. પણ
એમના વાક્યનો સદર્ભ જોતાં એમને અંતરે અર્થ 'દોડાકો' હશે
એમ વાજખી રીતે જ અનુમાન કરી શકાય છે.

સુખં, તા. ૨૮-૬-૧૯૪૮

ત્રિ. જ. એ. સંગના

૧૯, બેલપટ ગુણસુન્દરી

ચિ પ્રિયભાઈ ચરક

.....સંગીત પરિષદ પર હું નાજકોટ ગયેલો ત્યારે મિત્રો સાથે 'ગુણસુન્દરી'
ની ફિલ્મ હું જોઈ આપ્યો છું. ચિત્ર મજાનું છે. ગુજરાતી ભાષામાં છે
એટલે જોને સમજનારો વર્ગ થશે મોટો છે.

આ ફિલ્મ ઘણી રીતે વખાણવા લાયક છે છતાં ફિલ્મના અંતમાગમાં
જે પ્રસંગ પર પ્રેક્ષકો ખુબ ખુશ થાય છે તે પ્રસંગની વિરુદ્ધમાં મારો
અભિપ્રાય તને લખી જણાવવો યોગ્ય લાગે છે.

મૂળ વાર્તા આટલી છે. ચન્દ્રકાન્ત નામે પુત્રાન, પિતાની ઇચ્છાને
રોવઘ ગણી ગુણસુન્દરી સાથે લગ્ન કરે છે અને પછી પ્રેમ છે
તે ચન્દ્રકાન્તની ઓપરશનાં પ્રભુશનાં તોફાનોમાં રાયવાની જુલિ અગ કરે
ત્યારે પત્ની ગુણસુન્દરી કુટુંબજનનમાં ગૂંથાઈને એ તોફાનોમાં નબળી
શકતી નથી. દરમિયાન નીલમણિ નામની અલ્પજ્ઞતા પત્નિયમાં આવી
ચન્દ્રકાન્ત તેના પ્યારમાં પડી, ઘરાનું બી ગુણસુન્દરીને ધિક્કારવા લાગે છે.
પત્ની પતિને એ રસતેથી પાછો વાળવા રચી મથે છે. ચન્દ્રકાન્તના પિતાને પુત્રની
બદીના ખમર પડે છે. તેને ચેતાની પેઢીમાંથી પૈસા ઉપડવાની બધી કરે
છે. તે વસિષ્ઠતાનું કરી ગુણસુન્દરીને વારસદાર કરે છે. ચન્દ્રકાન્ત નીલમણિને ધન
આપી સંતોષી શકતો નથી તેથી પિતા પાસે પોતાનો દિસ્સો માનવા જાય
છે, પિતા તેને સાફ ના કહીને પોતાનું વસિષ્ઠ ગુણસુન્દરીને સોંપે છે. ગુણસુન્દરી
એ વીલ પેતાના પતિને સોંપે છે. આથી નાગજ વધ. ચન્દ્રકાન્તના નિતા
વાસિષ્ઠતાનું સુધરાવે છે કે જોને અંગે જો ચન્દ્રકાન્ત ગુણસુન્દરી સાથે ના રહે તો
પૈસા દૂરદી જોના જ દયમાં રહે. ચન્દ્રકાન્તને પૈસા મળતા નથી. નિર્ધન
થયેલ ચન્દ્રકાન્તને નીલમણિ યજ્ઞક મરી ધાંસી કાઢે છે. ચન્દ્રકાન્ત રસતામાં
ગોટર અકસ્માનથી બેસાન થ.ય છે. બીજા બાપુ તેનો પિતા મરણ પામે
છે. ચન્દ્રકાન્તનાં બિરો ચૂકવી ગુણસુન્દરી નિર્ધન બની નાના દેર વિનુને લઈ

ક્યાંક રહે છે અને એક વખત દૂધ લેવા જતાં દૂધ ઢેળાઈ જાય છે. માર્ગે જતો કોઈ માણસ તેના હાથમાં બેચ્છાની મૂકે છે, જે નીચે પડી જાય છે. એ લેવા તે નીચે નમે છે ત્યાં એ બેચ્છાની ખૂંટવવા એક બીજારી પુરુષનો હાથ લંબાય છે, અચકાય છે. જાનેની નજર મળે છે, એ બીજારી પુરુષ ચન્દ્રકાંત પોતે છે, શુશુસુંદરી તેને પોત ને ત્યાં બેચ્છા જાય છે. અને દરદીઓએ છાપામાં છપાવેલ વારસાની ઘરત વાંચી બધાં હરખાય છે.

ધણી સામાન્ય પ્રકારની આ વાર્તાનું નિરૂપણ આકર્ષક છે પણ મારે એ વાર્તાના અંતભાગ વિશે થોડું વિરુદ્ધ કહેવું છે, ચન્દ્રકાંતનો અધઃપાત ચિત્રમાં ક્યાં સુધી નિરૂપ્યો છે ? નીલમણિના હાથની ચપાટ ખાવા છતાં તેને વળગવા જાય છે ત્યાં સુધી ? ના ત્યાં સુધી પણ નહીં. આ દિશ્મમાં તો એ એથી વધુ બતાવાયો છે. દિશ્મ જોવા જનાર ધણી, નીલમણિની ચપાટ ખાઈ પાછા ફરતા નિર્ધન ચન્દ્રકાંતની દયા ખાય છે. એને મોટર-અકસ્માત થયા પછી તો તેના પ્રત્યે વધુ સહાનુભૂતિ બતાવે છે. અને છેવટે, બેચ્છાની લેવા જતી શુશુસુંદરીના હાથમાંથી ચન્દ્રકાંત પોતે પણ બેચ્છાની ખૂંટવવા જાય છે ને ત્યાં મળે છે એ મિલનથી પ્રેક્ષકો ખુશ થાય છે. એ પ્રસંગ વિરુદ્ધ અને વિચાર યાગ છે.

દિશ્મકારે આ માટે ચન્દ્રકાંતનું સુમંગ પરિવર્તન ન બતાવ્યું ? શુશુસુંદરીની પ્રત્યક્ષતા પછી તેને હમતો જોવાથી તે સુધરી મયો એમ કેમ સમજાય છે ? એમ માનવું એમાં પણ ખૂલ થાય છે. ખરી રીતે તો અધઃપાત પામેલો ચન્દ્રકાંત એક બીજારી જેવી ઓના હાથમાંથી બેચ્છાની ખૂંટવવા જોઈતો હશે જાય છે એ હકીકત જ એક વધુ મોટો અધઃપાત બતાવે છે. મિલન માટેની તક રજૂ થાય છે પણ ચન્દ્રકાંતનું રહસ્ય સર્વ ત્યાં ખૂટી જાય છે. એ વધુ પડેલ મનુષ્ય દેખાય છે. એ તરફ પ્રેક્ષકોની દષ્ટિ ન જાય તે ઈષ્ટ નથી.

ખરી વાત એ છે કે ચન્દ્રકાંત ફરી હતા તેવો યત્ન રહ્યો એ બતાવવા મટે, મિલન માટે, કોઈ બીજો પ્રસંગ યોગ્ય થકાત, પોતે જે વિનિ-પાતનો ભોગ થયો તેનો પચાત્તાપ, તેમાંથી ઉદ્ધવતી કર્તવ્યપરાયણતા અને સેવાભાવ બતાવવા, એકાદ નાનો એવો પ્રસંગ યોગ્ય નિર્માતા ચન્દ્રકાંતને યોગ્ય ન્યાય આપી શકત, દિશ્મ લાંબી છે એ વાત ખરી છે પણ આવો પ્રસંગ વધારે 'ફીટ' માગે તેમ હું માનતો નથી. લાગે છે તો એવું કે ચન્દ્ર-

કાંતનું આખી મિલન વખતનું વર્તન કેટલું, માનસદાઓની દૃષ્ટિએ, હજી છે તેનો ખ્યાલ લેખક કે નિર્માતાને પોતને આવશે જણાવો નથી. એ તરફ ધ્યાનપ્રેક્ષાની દૃષ્ટિ પણ નથી ગઈ. એટલે અને લાગે છે કે માનસદાઓની દૃષ્ટિથી જોવાની, સમજવાની અને ઉકેલ શોધવાની આપણા સમાજની એક ખામી તો ધણી મોટી છે.

ગુણસુંદરીના ચિત્રને ઉતારી પાડવા માટે મેં તને આ લખ્યું નથી. મેં દોષ બતાવ્યો છે પણ એ નિવારો શકાય તેવા છે તે શક્યતા બતાવવા જ લખ્યું છું. હું ઇચ્છું છું કે ચિત્ર જોવામાં તને એ મદદરૂપ થશે.

એ ચિત્ર તું જોઈ આવે પછી તને કેમ જણાય છે તે લખજે, તારી કુશળતા ઇચ્છું છું.

લી. તારા મોઝાસાઈના આશિષ

મનન-પૂર્તિ તંત્રીવિભાગ

૨૦ ઐદિક લોકશાસનનાં લયસ્થાનો*

મને વળે દિવસું રાજ્યગદ્યારણ ધડાવા લાગ્યું ત્યારે પ્રજાજનોના મૂળમૂલ દેહોના હકનામાનો રરઆતમાં, રાજ્યની સત્તાનો ઉદ્ભવ પ્રજામાંથી છે એવા લાગણ્યના વિધાનની ચર્ચા રવ, કામાદી નટાનજને કરી હતી. બીજા બે કે ત્રણ દેશોનાં એ વિષયનાં ઇષ્ટાદ્યસૂચક લખાનુતો, તેમ જ ઇશ્વરગદ્ય વિના પડું પડું ફરકવું નથી એવી ત્યારે તો વિષ્ણુ માન પણ દતા તે ગાંધીજીની માન્યતાનો દાખલો આપી, ઉત્તર વચમાં તે સવિશેષ અધ્યાત્મગ્રસ્તી હતા તે એ સમર્થ ચિન્તકોમાંની 'ઇ. સો. રીદાર્મ'ની એ ચર્ચા રરખાન સૂચવેલું કે ખાદિકાવડી જ ધર્મમૂલક જીવનદૃષ્ટિવાળી દિવસની પ્રજાના સ્વાર્થગત દેહનામામાં પણ એમ જ કહેવાયું જોઈતું હતું કે સત્તામાનવો અને તેથી રાજ્યસત્તાનો ઉદ્ભવ ઇશ્વરમાંથી જ છે.

એ જ વાત કાંઈક જુદી રીતે, વધારે વિસ્તારથી તેમ જ ઉચ્ચારથી તરબહાર વિચારસરણી ઉપરાંત મર્મગામી અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી પ્રજાદારના

૧. આ પત્રક નોંધ અમારી રિનંગ પરથી રા. મુકુન્દરાય રિનંગરો ('પારાધર્મ') લખી આપી છે.—તંત્રી

*ઐદિક, secular. આ અર્થેના બીજા મુખ્ય પદોમાં પણ છે: લૌકિક પ્રાણિક, સાંસારિક, બ્યાવદારિક, Religiousની કોલેટો બાવ દર્શનનાર તરીકે અને મદિ પ્રર્મિતર ધર્મસિત્ત ધર્મચર્ચાત્મક. કે મિત્રધર્મો પણ લેખક પાસે.

(જુન) તંત્રીલેખ ' એ-સોકયુલર ડેમોક્રસી'માં પૂરી નિર્મયતાથી. એટલી જ સમતોલતાથી પશુ-જતાં, પ્રસંગે સુષક તથા કંઈક તીક્ષ્ણ કટાક્ષમાં-રમ્ય થઈ છે. એના લેખક રામી બ્રહ્મભાષાનન્દે આપણા હાલના શાસકો તથા શાસનવિધાયકોની મંભીર મર્યાદા જે ટીકા કરીને દર્શાવી છે તેનો ભાવાર્થ દૂકામાં આ બે મુદ્દા તરીકે અપાયઃ (૧) એ સૌ પાશ્ચાત્ય પ્રકૃતિવાદ યા તો ભૌતિકવાદ તથા અદિભૂષ માનવતાવાદથી પ્રેમવા હોઈને, તેમનું જીવન-દર્શન કેવળ વેદન-મનાત્મક અધ્યાત્મ (The philosophy of faith in sensation and reflection) યદ્ય ગ્યું હોઈને, ઉપગ્રહ છે એવી રાજકીય-આર્થિક આબતોમાં ગૂંચવાઈ રહે છે; અને, (૨) હિંદની પ્રજાની આત્મપ્રકૃતિ (જનિયસ) તો આધ્યાત્મિક હોવાથી તેની એ પરંપરાને યથાર્થતાથી સમજનાર નરનારીઓ જ સ્વતંત્ર હિંદનું રચાવી બંધારણ ધરી કે રાજ્ય ચલાવી શકે તેમ છે.

પ્રજાકીય પરંપરાને લગતી આ છેલ્લી આખતને અંગે ઈંગ્લંડ તથા અમેરિકાના ઉદાહરણો આ પીને લેખકે સમગ્રગ્યું છે કે એમાંના પહેલની પ્રજા (જુડીઓ છતાં) સિવરમ લોકશાસનના તથા ખ્રિસ્તી સિક્કાન્તો જોડે સંલગ્ન છે અને બીજાની પરંપરાના (દવે પંતરાલના જળે ધસાતી જતી હોવા છતાં) મૂળમાં " પિદિમ્મ કાપસી"નાં ધર્મ, પ્રેમ તથા ઉચ્ચ નૈતિકતા રહેતા છે. એ જ રીતે, દિબીતા ઢંગ તથા ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષથી જુદા છતાં) હિંદની પ્રજાકીય પરંપરા, તત્ત્વતઃ, અધ્યાત્મસંસ્કારમૂલક છે અને તેથી તેનો ધર્મ તથા સમાજ સર્વે પ્રજાવર્ગોના બાહ્યાન્તર નિત્યજીવ તથા ઉત્સવાદિ સુધી બધી રીતે એ દૃષ્ટિએ જ ધક યા હોઈને ધર્મલક્ષી સર્વસમાનતાનાળું વેદાન્તી લોકશાસન આપણા રાજ્યતંત્રમાં તેમ જ પ્રજાજીવમાં પ્રવર્તવું જોઈએ. આ વિચરસરણીમાં એક બાલુ જે સનાતન ધર્મના શાશ્વત ગુણધર્મો-જ્ઞાનલક્ષ-પર બાર મુદ્દાઓ છે તો બીજી બાજુ પશ્ચિમી દેશોની વિજ્ઞાનસોધો, વ્યવસ્થાપિત આદિને પણ શુદ્ધ તથા લોકહિતકારી રૂપે સ્વીકાર પણ જે. વળી એમ પણ કંઈ

૧. વચ્ચે નોંધી લઈએ કે 'હરિજન'-મન્દિરપ્રવેશ માત્ર રાજકીય હક તરીકે અન્યથાવર્મને સત્તાબળે અપાય છે તેની સામે અને શિક્ષિત હિંદુઓ મન્દિરને માત્ર ક્લાસીકીયરીના નમૂના તરીકે જાણીને બેસી રહે છે તેની સામે લેખકે નાંખસંદર્ભો સૂચવી છે.

એમ. ફોર્સ્ટર ('મિરર' અં. ૧ લો) કહે છે કે પોતાને સમજતું જ નથી કે એ પાંચરું ધણું કેણું, વળા એ ઇચ્છાશક્તિને એમાંથી છૂટી કાઢી શી રીતે જે વિવાદ-સદમાં (symposium) લાગ લેતાં તેમણે એ ' આ કાળનું આદ્ય' નામે લેખમાળામાં આ વિષય પર લખ્યું છે તેમાંના આગ્રહ એ લેખકો (એક વિવેચક, એક ઐતેહાસિક) ની પેઠે સમકાલીન જગતની સમસ્યાઓપરતે પોને આશંકામાં છે, આદ્યવાન સમજતું જ નથી તો એનો ઇલાજ કરવો કેમ એરી સ્વાભાવિક મૂંઝવણ રજૂ કરે છે. જગતદુઃખ ટાળવાની વાતો કરનાર ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ પર તેમને એ કારણે વિશ્વાસ નથી : એમનાં નિયોજનો માત્ર આપણાં ખાનપાન-રહેઠાણની યોજનાઓ કરવાને બદલે આપણું વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય હરી લે છે; ખીજું, રાજકારણી આગેવાનોની કુદાડીના હાથા બનવા સદેવ તૈયાર વિજ્ઞાનીઓ-ને તેઓ તૈયાર ન થાય એમ, તો સળ વેઠે છે-ખરી રીતે, પોતપોતાની (જાણે સાદિત્યક રોના કહેવાતા દંત્રણા મિનરાસ થાને ivory tower જેવી) જે ivory laboratory માં નિહાળી માળના હોય છે, તેથી પ્રજાદિતની વાગે ગમે તેટલી કરે પણ પ્રજામાંની માણસાઈથી તો વેગળા ને વેગળા રહેતા હોય છે.

એ લેખમાળામાં જ લખનાર પ્રાકૃત વિજ્ઞાની પ્રા. બર્નાલના દૃષ્ટિબિન્દુને અધૂરું, એકતરફી અને યાંત્રિક કહેવા સાથે મિ. ફોર્સ્ટર સ્પષ્ટ કહે છે કે જગતને ખરી જરૂર ઉત્તમ કલા જેવી સંવિત્-પેષક વસ્તુની છે, કેમ કે સુખ્યવાય તથા આન્તર સંવાદિનાયુક્ત ઉત્તમ કલાએ જ જેમ માનવને એની પાશવ દશામાંથી ઉઠાવે આપ્યો તેમ આજની તિમિરમય દશામાંથી પણ તેને છોકારો.

તેમના એ અભિપ્રાયમાં એટલું ઉમેરું પ્રાપ્ત થાય છે કે જે કલા સર્જનને માટે કલાવન્ત મનસ્ કરતાં ઉચ્ચતર સંવિત્-પ્રદેશોમાંથી પ્રેરણા પમે છે તે જ ખરાપૂરાવ્યાપક અર્થમાં ઉત્તમોત્તમ કલા હોવાની, ખીજી નહિ.
વિ. ક. વં.

તા. ૬. ઉપલી નોંધની શરૂઆતના શબ્દ સાથે ગંધીજીનું નીચેનું વિધાન સરખાવવા જેવું છે :

I feel like a child in the arms of a great power, wrestling with it for that which I feel sure it wishes me to grant.

વિચિત્ર સન વિધાનમાં વૈશ્વ ઇચ્છાશક્તિ પાંજરે પુરાયલી, તો આમાં તે એક ઉચ્ચાશયી કર્મવીરમાં સક્રિય દેવા મળતી દેખાય છે. ગાંધીજીનું ઉપલું વાક્ય ટાંકીને કાધર હૃદય. યોદ્ધા એમની પ્રાર્થનામાંની અખૂટ શ્રદ્ધ તો ઉલ્લેખ પણ કરે છે અને આપણા સન્તનું એક વધુ વાક્ય પણ ટાંકે છે : Has not an English divine said that 'duty will be merit when debt becomes a donation.' (ઇ. ત. રીફોર્મર : ૭-૨-૧૯૪૮.)

૨૩. રા. મુનશીને એક ભય

જે સૌન્દર્ય તથા ઉચ્ચતા માનવ બનિત્વના પૂરેપૂરા અખંડત્વમાં રહેલા છે તે અર્વાચીન માનસ ધરાવનાર મનુષ્યો પ્રાપ્તી શકે એ ક્ષેત્રથી અપાયલી વ્યાખ્યાનભાષા 'ભગવદ્ગીતા એકે મોડર્ન લાઈફ' માં રા. મુનશી કહે છે : “જો શ્રી અરવિન્દ આર્થ સંસ્કારિતાના દ્રષ્ટા છે તો મહાત્મા ગાંધી એની સૌથી પરિણામકારક આધુનિક ઉત્પત્તિ છે.” (પૃ. ૧૧૬) આજ જન્મતાં વર્તાઈ આવે તેવાં પરિણામ નીપજવનાર તરીકે ગાંધીદર્શન શ્રી-અરવિન્દદર્શન કરતાં વ્યાખ્યાનકારને આમ વધારે આકર્ષક લાગે છે-કે પછી, તેમને યોગી શ્રીઅરવિન્દની પૂર્તિ સમાન કર્મવીર ગાંધીજી લાગ્યા હોય એવું દીસે છે—એ તેમના એક પત્રમાંય (મુનશી : હિઝ આર્ટ ઓફ વર્ક' પૃ. ૫૦) પણ સમજાય છે, કેમ કે ત્યાં એવું સ્પષ્ટ સૂચન છે કે ગાંધીજીએ ધડેલા અહિંસાના શસ્ત્ર ચિની પૂણ્યયોગ માત્ર તરવચાતમત કે પછી ગૂઢ સાધનાનો વિષય રહ્યો હોય; આવો અંદેશો તેમને રહેતો જણાય છે.

આ દૃષ્ટિબિન્દુમાં સૂચવાયલી સરખામણી જરાજર નથી કેમ કે પ્રત્યેકની ભૂમિકા જુદી છે; અહિંસાપ્રયોગની પ્રેરણા તથા ક્રિયા મનોભય સૃષ્ટિની દોષ, એની ગંભીર મર્યાદાઓ એને નડી છે તેમ નજા કરવાની; પૂણ્યયોગ તો જ્યાં કશું જ અપૂર્ણ નથી ત્યાંની દિવ્ય ચેતનાને જ જીવનમાં ઉતારવાની સાધના છે એટલે માનવજાતિ એ વિજ્ઞાનમય અને supramental ભૂમિકામાંથી પમતી પ્રેરણા અને એ રીતે યથેલી ક્રિયાઓવાળું સમગ્ર જીવનને કરી શકશે-જાહે એ કરવા માટે જ શ્રી-અરવિન્દ જેવાનો અવતાર હોય છે-ત્યારે એ રા. મુનશીને વ.ય છે તેમ, માત્ર તાર્કિક કે ગૂઢ વસ્તુ રહેશે નહિ; ત્યારે, પ્રણયમય સૃષ્ટિની ઉચ્ચપાદ્મોની ભોગ અનિવાર્યપણે અને તેની હાલની અહિંસાને માટે અત્યાય પણ નથી રહેવાનો એ નક્કી સમજવું.

પૂર્વોક્ત ગીતાવિષયક પુસ્તક વાચકોના ધ્યાન પર લાવવા જ આ નોંધ લખવા માંડી હોવાથી, તેમાંનાં અનાયાસે જેવામાં આવેલાં કોઈ કોઈ ચિન્ત્ય બિન્દુ વિશે સ્પર્શ કરી લઉં છું. પહેલાં જ બ્યાખ્યાનમાં અવગીત આર્થવર્તની બિનબિન પ્રકારની ઉચ્ચ સંસ્કારમદ્ધિ તરીકે જે આઠ નામ આપ્યાં છે (દયાનન્દ, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનન્દ, ટિળક, મ. અરવિન્દ, માલવીયજી, રવીન્દ્રનાથ, ગાંધીજી) તે ખરાખર છે; પરંતુ એ આઠનાં જીવન તથા જીવનકાર્યમાં જે કોઈ ઉત્તમોત્તમ છે, તેના પૂરતે લાભ (એ પામવાનું) અસલ છાપની આત્મજાગૃતિ સિવાય અશક્ય માટે સમકાલીન તથા ભાવિ દિવસે તે જ લઈ શકશે જે તે કાર્ત્તવ્યલતી એક જાણીતી ઉક્તિને આમ સંયોજીને, એને અનુવર્તી શકશે: *Close your Freud, close your Marx; open your Vivekananda, open your Sri Aravind.*

આનુવંશિક (વંશોના મહત્ત્વના બ્યાખ્યાનમાંનું) આ મંતવ્ય (પૃ. ૯૧) પણ પ્રવર્તમાન પાતાવરણમાં ઊગાણીથી વિચારવા જેવું છે કે: (૧) પ્રજાને રાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર સંસ્કારી જીવનગુણરચનાનું મળે માટે રાજકીય સત્તા હોવી જોઈએ (આ તો હવે મળી) એ ખરું; પણ (૨) માત્ર રાજાસત્તા આધાર રાખનાર સંસ્કારિતા તો પાતળા જરૂર પર ટેકવાયેલી; માટે, એ સત્તાનો સાધન તરીકે વિનયોગ વ્યાપક સંસ્કારી જીવનશૈલી સાધ્ય માટે જ થવો ધર, મુખ્યત્વે ને સર્વકાલે બાંધેલ થવું બાકી છે.)
૨૪. 'વડે' (વિરુદ્ધ '-માં')

જે કવિ અધ્યાત્મલક્ષી હોય તેના નિગન્ધમાં પણ કળાકર્તા ગણાતો મળી આવવાનાં જ-જેન કે, 'ફોર્મ એન્ડ ફોર્મેલિઝમ'માં ફ્રાન્સિસ ટોમ્સને મનુષ્યની વિચાર કરવાની બે રીત વચ્ચે દર્શાવેલો આ ભેદ :

Many think in the head; but it is the thinking in the heart that is most wanted...... *It [a passage in Ruskin's Ethics of the Dust] is an example, not of thinking in the heart (which I have averred to be so much needed), but of thinking with the heart, which is quite another thing, and the peculiar course of sentimentalists.*

આમ, આ અભિપ્રાય મુજબ દરકોઈ વિષય પર, માત્ર મગજ વડે યા તો હોય 'વડે' વિચારીએ ત્યાં લગી આપણે માત્ર હુલ્લક, ફાલજીવી

-ખરી રીતે, વેવલા-માણસો રહીએ, પણ હૃદયમાં વિચારીએ એટલે કે વૃત્તિઓનું રૂપાન્તર અન્તઃકરણની જ્યોતિ. તમસુ અને ચમનાં તત્ત્વોમાં કરી શકીએ તો જીવનમાં, આપણ સમાન્ય જનનાં જીવનમાં પણ, સાધુતા આવે સન્તત મહેરે, પામર મટી સાચ સંસ્કારી આપણે થઈએ. આ બીજી રીતિ શક્ય છે હૃદયની ધ્યાનદશા વડે; અને પહેલી ને કહી તે તો કે ની ધ્વાસદશા, તેથી વર્જવાની. એ જ નિબન્ધમાં, અર્વાચીનમન્યોના અધ્યાત્મવિરોધ વિશે આ બે સરસ વાક્યો છે :

The modern World profoundly and hopelessly disbelieves the power of prayer. It is not always scornful, this modern world; it simply does not comprehend, and is doubtful whether anything may lawfully be supposed to exist which it cannot comprehend.

સંશયવાદના આવા મરજ્યા દમણાં તો જમત, ભારત, શુભરાત દહાડે દિવસે વધારે પીડાતાં બાપ છે; એ મટવાનો હરો લારે મટશે, અંભારે જૂહી ને અશક્ય ને અસમ્ભવ સાગતી સાધનાની જ સાદાપથથી—હાલનાં નમોનકોર શુદ્ધિક્ષી વાચનથી, ભાષણથી, શિક્ષણથી, મદુવિધ પ્રચારણથી કદી નહિ.

૨૫. શિક્ષણની ત્રણેક સમરથા

દલેના સ્વાધીન હિંદને જેમ હજી મણી બાજતોમાં એના પ્રાધીન દિવસોનો વાગસો વેદવો પડે છે તેવું જો કે જુદાં કારણે-ઈજ્જતમાં પણ થતું લાગે છે. આપણે ક્રિસ્ટિય સામ્રાજ્યવાદનાં વારસારૂપ અનિષ્ટોથી પીડાઈએ છીએ તો એ લોકો યુદ્ધોત્તર અતિમાહી અવસ્થાના બોગ બન્યા છે, પણ કેળવણી જેવા તત્ત્વે બિનરાજકીય વિષયમાં પણ જને દેશોમાં માઠાં પરિણામ તો સરખાં જેવાં જ હેઈને, ઉઠેલવાની સમરથાઓ પણ સરખી બની છે. આ વિચારો 'રપોર્ટર'ના (તા. ૬-૧-૪૮) એક જ અંકમાં કેળવણીવિષયક ત્રણ દૃષ્ટાંતો સંખ્યાલો વાંચીને આવે છે: (૧) ૧૯૩૮-ની સાલમાં શિક્ષણ-મવસાવમાં ૧૬ ટકા રનાતકો હતા ને હવે પાંચ જ ટકા છે કેમ કે જીવાનલુપતીઓ વધારે પમારવાળી ઓલોમિઈ' યા તો રાજ્યવહીવટી કારકિર્દી વધું પસંદ કરે છે તેથી મોખ્યમિક યાજામાં જેમ પ્રથમ-પંક્તિનાં શિક્ષકો નથી તેમ બીજીત્રીં પંક્તિના મારતરો સ્કેજ શીખેલાંઓ બ્યારે યુનિવર્સિટીમાં કે કોલેજોમાં બારે ત્યારે એમનાં ધણાં

ઉચ્ચ શિક્ષણ પામવાને ગેરલાયક હોય છે કેમ કે તેઓ (અહીંની જેમ જ) કચાચલમાં યોગાશિક્ષણનાં શિકાર બન્યા હોય છે. (૨) રચ્મી જેવી નામાકિત હાઈસ્કૂલના સંચાલકોએ પણ યોગા-સંચાનો જ વડો તેણે બનવાનું હોય તેમ એના હેઠાભારતર-પદે (કોઈ વિદ્વાનને નહિ પણ) લંકાના કોઈક બણીના સોલિસિટરને-અને તે, એવો બ્યવહારદક્ષ બ્યવહારપરાયણ જ ઉત્તમ રીતે વહીવટ ચલાવીને શાળાની બમડેન આર્થિક સ્થિતિને સુધારી શકવાનો એની માન્યતાથી, - નીચો છે. (૩) કહેવાતા વિજ્ઞાન નામ 'સાયન્સ' તથા વિપરીત યુગબળે એ સંસ્કારપોષણ-દાયક ઓકસેડિન સાહિત્યના અભ્યાસને પછાત પાડી દીધાથી નવી પેઢી ખરાં જ્ઞાનમૂયો ખોતી જ નબ છે; એવું થતું અટકાવવા, એ ભાષાએ ના (આપણે ત્યાં સંસ્કૃત, અરબી આદિના) અધરાપણાને ઠિલ્લણપદ્ધતિમાંથી ટાળી, સુમેળ-સાધક અભ્યાસ-ક્રમો સાહિત્ય, 'સાયન્સ' ઉમરના ગોઠવી રાખા છે તેમ ગોઠવી, પ્રજના વિશિષ્ટ મન્યોનો પાંદિત્યશક્તિ નહિ તેટલો. રમ-ચિન્તન-સક્તિ અભ્યાસ, શેલીએ જેનો શોધ કરેલ તે 'that greatest which men miscall delight' જીમતી-આવતી પેઢીઓમાંથી નિવારવા માટે, કરાવવો જોઈએ. એવો સુયોગ્ય રીતે કરાવાયલો અભ્યાસ, હોઈ મીને એક વ્યાખ્યાન 'શ્વા-સિસ એન્ડ ધ સોરયલ રેવોલ્યુશન ઓફ અવર ટાઇમ માં સ્થિત' છે તેમ આ સર્વ હવે તે અધિક અવરયક મુજોને પોષનાર છે. Integrity of mind, accuracy of thought, reasoned criticism, distrust of catchwords, rejection of what is obviously or superficial.

૨૬ શ્રી અરવિન્દનો યુગ

ગયે વર્ષે જ, 'શ્રીઅરવિન્દ એન્ડ ઈન્ડિયન ક્રેડમ' (પ્રથમન્દિરનો નવમ્તી-અંક, પૃ. ૧૯૬) એ સેખર્ષા એના વાચકાના જ્ઞાન પર લવાયું હતું કે ૧૯૧૦માં શ્રીઅરવિન્દે 'ઈન્ડિયા' નામે તમિલ સાપ્તાહિકને આપેલી મુદ્રાકાત વંખતે હલેલું કે જન્મતમાં ચારેક વર્ષ પછી થનાર કેટલાંક ઉત્પત્તો. જાદ ભારતવર્ષ સ્વાતંત્ર્ય પામશે. ૧૯૧૪માં તથા ૧૯૩૬માં યુગયજ્ઞાં મહાયુદ્ધોરે માનવજાતિએ એ આપત્તિઓ વેડી. આપત્તિના બીજા દરમ્યાન પણ તેણે મિત્ર ભરેને ટોવાની લલામણ આમદારક કરીને હિટલર આસુરી બોલાનું સ્થન છે ઈલાદિ કહ્યું હતું. એ પણ ખરું પશુ-લાર પછી, એ યુદ્ધ દરમ્યાનની જ "ક્રિષ્ણ આદર" (૧૯૪૨) જેની બાજ

અસ્વીકારતા છતાં સ્વીકારવાની સલાહ પણ તેમણે આપેલી. એના જવાબમાં "ના" સંભળાવી પરિમિત જ મનોમય ભૂમકા પર જીવન રે દેશનેતાઓએ તેઓ માન્યા હોત તો હિંદુસ્તાન-પરાજય અધિક પ્રમાણમાં તો થાત જ, પણ હિંદ-સ્વરાજ્ય પણ દેશને અપહરણ પામીને (અને આ સિદ્ધને માટે ક્રિસ-ચોખ્ખાના સ્વીકારને સોંપાવ ખુશીમાં બનાવી શકાત) આપણે પામ્યા હોત. નેતાઓ એવી દૃઢ દૃષ્ટિના દાસ થયા તે હિંદુવાદી, વિપરીત, અદીક છતાં ભારે અસરકારક આસુરી બળોનું પ્રાગલ્ભ્ય તેવામાં વધુ તેથી જ. એ બળોનો વિજય જગતે આ દેશના ૧૯૪૨-૪૭ના ઇતિહાસરૂપે જોઈ વાળ્યો છે. આ બધું છતાં, ઇશ્વરકૃપાથી, ઇશ્વરપ્રેરણાથી, ઇશ્વરની પ્રત્યક્ષ સાદામ્યથી, નવયુગ-નિર્મોતા યોગીન્દ્રનું આધ્યાત્મિક કાર્ય તો આજુ-ઘુ અને (હજી એ અનેક વારે અધૂરું છે તેવું) સ્વરાજ્ય તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ને દિને આપ્યું જ. એ વિષયને પ્રસંગોચિત સંદેશ વડે પોંડિચરી આશ્રમે પણ સંકલ્પે એ આપણે જાણીએ છીએ. ('માનસી' માર્ચ '૪૮ પૃ. ૯)

એ યુગ પ્રસંગ પછી એક વર્ષે શ્રીઅરવિન્દયુગનું વિદ્યાપત્ર યુગ જોષ ('ધી અવન્ટ' ઓગસ્ટ ૧૯૪૮: પહેલી તંત્રીનોષ તથા રા. પ્રમોદ-કુમાર સેનનો લેખ) હિંદુદત્તચિન્તન અધ્યત્મદૃષ્ટિએ કરવાની અત્ય સમજનાર દરેક વાચકને આનંદ થશે. એ લખાણનું સારસરૂપ એવું છે કે પૃથ્વીના વાતાકરણમાં પ્રવિષ્ટ થઇ ચૂકેલી દેવી અગર ભાગવત જીવનના ઉચ્ચપ્રાદને અચકચ, અસાધ્ય એવી વૃથા કલ્પના માની લેવી એ ખોટું છે કેમ કે હજારો વર્ષથી, બાહ્ય જગતનાં દુઃખો તો એ ને એ જ છે અને એના નૈતિક કે ધાર્મિક સુધારકો એનું કશું મૂલ્યગત પરિવર્તન કરવામાં ફાળ્યા નથી-હાલે તેવું જ નહોતું-માટે હવે આ યુગમાં પૂર્ણયોગપ્રણીત દેવી જીવનાર્ય સિદ્ધ કરવાનો આ ભવ્ય અદ્ભુતતમ મહાપ્રયોગ માનવજાતિના કળ્યાણ માટે થાય છે તે આવકારાઈ જનવો જોઈએ; કારણ, આમાં તો પૂર્ણતા જ પ્રેરકબળ તેથી આમલ પ્રયોગોની જગ એ નિર્બળ (કે અસ્થિર અપરજનક) નહિ બને. બીજું, માનવે પોતાના આદિકાળથી જ આદરેલી અધ્યાત્મસાધનાને હવે કંડારા ભંડારમાં (cold storage) મૂકી છોડવી તે રાજકીય-આર્થિક નિયોજનોમાં જ રચાયેલ રહેવું એ સંઘામતી કે કઠાપણનો માર્ગ જ નથી. એથી, ઊલટું, સંસ્કૃતિઓની જનેતા એવી ભારતમાંતાએ, પોતે હવે પરસરકારોની અસરથી મુક્ત થવા માંડી હોઈ, માનવનો આજ લગીના અર્જ-પ્રાણ-મનોમય જીવનની અશુદ્ધિઓને રૂપાન્ત-

રિત કેમ કરવી, એ વિચારવામાં તથા અનુવર્તવામાં મમ થવું જોઈએ; અને એ માટે એકમાત્ર અષ્ટાત્મશાસ્ત્રીય ઉપાય, તે આ શ્રીઅરવિન્દપુત્રે જન્મતને કમારી આપેલો પૃથ્વીયોગનો અભિનવ જીવનમાર્ગ છે, જેનો આદિ અદ્વૈતેન્દ્રિત જીવભાવના ત્યાગમાં છે, મધ્ય ભગવાનસમર્પિત ઉચ્ચજીવનમાં છે, અને અન્ત ઘટઘટમાં વ્યાપેલા તેવા જ અન્તર્યામી પરમાત્માના આપણે સર્વત્રેવ કરવાના અનુભવમાં છે.

વિ. ક. વે.

૨૭. માયા ને મતિભ્રમ ?

Religion is a matter of faith and not proof
There are persons. who possess some small direct knowledge of spiritual invocations. Are they victims of illusion ? This would be a rash conclusion. It would be a travesty of science and the scientific method to dismiss summarily everything that cannot be tested in a tube with the aid of an acid—
C. Y. Chintamani ('Triveni': April-May '48; p. 500.)

એ લેખક તો કોઈ જૂના-નવા ધર્મપ્રચારક નહિ પણ ઉદારચર્ચા પત્રકાર હતા, એટલે તેમનું કહ્યું, આપણ માંના જેઓ હિન્દુધર્મીત્વ અનુભવમાત્રને કોઈ ને કોઈ તરફનું સ્વપ્ન. માયા કે મતિભ્રમ માનવાનું લજ્જાવતી-પરદેશરંગી એકતરફી અતિઅધૂરી, છુદ્ધિવાદ પણ એનો કાયા અપ્રકાશિત રૂપે જ આપણને લજ્જાએ જતી-કેળવણીના કુપ્રમાણે કરીને માનતા થયા છે, તેઓ કાન ધરતા થાય તો ચિદ્ર સમાજ તેમની તરફ વધારે માનની દૃષ્ટિએ જોવા મંડશે એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. અવતરણમાંના ઉદ્ધવા શંખેડો પરથી, ૧૯૪૩ના 'સપ્ટે'—ઓક્ટોમાં કોઈકને માંધીજીએ આપેલો ટૂંકો જવાબ યાદ આવે છે કે જેઓ પરમાત્માનો સ્વાનુભવ પામ્યા છે તેઓનું કહેવું ને એવું થાય છે કે પોતપોતાની ચેતના પર કરેલા સમગ્ર પ્રયોગનું એ અનુભવપરિણામ, તેથી ત્યાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તો છે જ. પોતે આંદકું સ્વીકારતા તો પણ મનોમંથ ભૂમિકામાં આ સમયમાં કોઈ એકે તેટલા સ્થૂળના એ પરમ આમલીએ પોતે કંદી યોગના એવા અપ્રભવનો અભિયોગ (યાને દાવો) કંદી કયો નથી એ પ્રવાનમાં રાખવા જેવું છે. એમની સ્વ-સ્વીકૃત એ મપાઈને કારણે, (જેમ એમનાં જુદાં જુદાં અનેક

ધર્મ વિષયક મન્ત્રો (પરથી) એપ્રિલના 'દક્ષિણ'માં ગુજરાતીમાં અંવેશા રા. કે. ડી. શેડનાના લેખમાં આ વિષયની ખરી અધ્યાત્મદષ્ટિ રજૂ થયેલી મોટાએ છોએ કે પં. નહેરુના લખાણમાં અમુક રચને અમુક રૂપે વર્તાતા વેદાન્તી વક્તવ્યને વેગ આપી શકે તો શ્રીરમણમહર્ષિ કે શ્રી. અરવિન્દ જેવા યોગી જ, કેમ કે જે મહાન કર્મશાસ્ત્રી સન્નજન એમના રાજકીય ગુરુ થઈ શક્યા તે માંધીજીમાં એવી આન્તર હૃદયદાનની શક્તિ હતી નહિ. આ સંદર્ભમાં એ જ લેખકના લેખનો (જોએ કોનિકલ તા. ૧૬-૫-૪૮ એમાંની આ પ્રશ્નને નકારમાં ઉતરતી કંડિકા Was Gandhiji a mystic ?-એનો દુરતમાં લેલેખ કરી રાખવો જ ખસ છે.

અગાઉ ધણી વાર તેમ 'દિલ્લી ડાયરી'માંના (૫. ૪૭, ૪૮) એક પ્રવચનમાં માંધીજીએ તો પોતાને સામાન્ય માણસ (જે કે સામાન્યો કરતાં ધણી ખામતમાં નમળા તો પોતાની પ્રશુભ્રતા એવાઓ કરતાં દઢતર, એમ ઉમેરીને) ગણેલ. એ દિલ્લીનિવાસ દરમ્યાન જ તેમણે (આ વાંચેલું એક અભ્યુદયમૂલ વૃત્તપત્રમાં) કહ્યું હતું કે પોતાને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી કેમ કે થયો હોત તો પોતાને આટઆટલું બોલવું ન પડત; પોતાના વિચારો સફળભાવે, આપોઆપ શ્રોતાઓમાં પ્રવેશત ખતે એને તેઓ અનુસરત.

તેમનું આ વિધાન જે કોઈ બક્ષિ માનાઈ ગાંધી-દર્શનને જગતનું એક માત્ર, અને 'ન જૂતો' ઉપરાંત 'ન બિવ્યતિ' એવું આખરી જ્ઞાનદર્શન કે જીવનમાર્ગ માને છે, તેમણે અન્તરાત્માને જરાતર જમાડીને, એની મદદથી ચિત્તમાં પ્રતિદિન, પ્રતિપ્રદર, પ્રતિપણ વાગોળ્યા કરવા જેવું છે.

ચિ. ક. વે.

મંજૂષા

Man the Enigma

[શ્રીઅરવિન્દ : શ્રીઅરવિન્દ-સંકેત : ચોથું આંકિક]

A deep enigma is the soul of man.

His conscious life obeys the Inconscient's rule,

His need of joy is learned in sorrow's school,

His heart is a chaos and an empyrean.

His subtle Ignorance borrows Wisdom's plan;
 His mind is the infinite's sharp and narrow tool.
 He wades through mud to reach the wonderful,
 And does what, matter must or Spirit can.
 All powers in his living's soil take root.
 And claim from him their place and struggling
 right,
 His ignorant creature mind crawling towards
 light.

Is Nature's fool and Godhead's candidate,
 A demigod and a demon and a brute,
 The slave and the creator of his fate.

સ્વપ્નોની સત્યતા

૧) [મીઝરવિન્ડ : ' સાવિત્રી ' • ખંડ બીજો, સર્ગ ૧૧મો, પા. ૯૭-૧૧૨]

All things are real that here are only dreams,
 In our unknown depths sleeps their reserve of truth,
 On our unreach'd heights they reign and name to us,
 In thought and muse trailing their robes of light ;
 But our dwarf will and cold pragmatic sense
 Admit not the celestial visitants :
 Awaiting us on the Ideal's peaks
 Or guarded in our secret self unseen
 Yet flashed sometimes across the awakened soul,
 Hide from our lives their greatness, beauty, power.
 Our present feels sometimes their regal touch,
 Our future strives towards their luminous thrones
 Out of spiritual serenity they gaze,
 Immortal footfalls in mind's corridors sound :
 Our souls can climb into the shining planes,
 The breadth from which they came can be our home.

સ્વદેશભાવના

[હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય : ' લાઈફ ઓફ માઈસેલ્સ ' : પૃ. ૨૨૧]

We caught a boat at Briodizi and sailed homewards. Already in our hearts there was a feeling of homesickness. Truly, one's own country is more than just mud and rivers and mountains and peculiarly kindled horizons and stars twinkling in a particular way. Each body a country shapes is, in a mysterious and psychic manner, indivisible part and parcel of that country. It is not something apart from the food that feeds and nourishes it, from the soil which grows that food. Each man is his nation in more than a mere symbolical sense. His nature is blended with the nature of the land and derives its sustenance, even beyond its own knowledge, from the winds that blow across it, the harvests that laugh out of its depths, the sun that rises above it pouring forth its benediction of warmth and transforming glow.

શ્રીઅરવિન્દ-આશ્રમ વિશે ગાંધીજી

એઓ [દિલીપકુમાર રાય] જેાંડીચેરીમાં આવેલા ઋષિ અરવિન્દના આશ્રમના સભ્ય છે તમારે સૌએ જાણવું જોઈએ કે એ આશ્રમમાં જાતિ, વંશ અથવા ધર્મને કારણે કરો. જેદ કરવામાં આવતો નથી. મરહૂમ સર અકબર હૈદરી એક વાર આશ્રમની યાત્રાએ ગયેલા એવું મને યાદ છે. સ્વાર્ભાવિક રીતે જ દિલીપકુમારમાં પણ અરવિન્દનાશ્રુના જ શુભો જોવાના મળે છે અને તેથી કોઈની સામે તેમને કરો પર્વમદ નથી.

—દિલ્હી ડાંપરી, પૃ. ૧૩૯-૪૦

મે મુક્તકો

[રજનીકાન્ત મેહી અર્ચના : પૃ. ૨૫ ને ૨૮]

આરા

પેલા કાલ્પમાંદિથી મ કમળો. જન્મે, સુગન્ધે, બધાં, મીઠાં, નિર્મલ. નીર-સ્થામવરણ. મેધોમહોથી ઝરે, સોણું હીરક. આદિ. યાપ. તિમિરે વ્યાપેલ. ભૂગર્ભમાં; તે શૂન પરચેતના ન પ્રગટે આ માનવી-માનસે !

તવ રમૃતિ

[પૂજારી]

મનુષ્યતણી છાય દીર્ઘ યર્ષ જેમ સન્ધ્યા સમે
અસીમ તિમિરે વિલીન બનતી રવિ દૂમતાં,
તવ રમૃતિ ય તેમ આ, લય અદ્વૈતકેરો યતાં,
અતીવ મુજ અન્તરે વધી જઈ અનન્તે નમે.

રસનિર્ઝરી

[પૂજારી : 'અશાધકા']

અર્પણ

શૈલ શા હૃદયે મારે જન્મેલી રસનિર્ઝરી
રોહનો સિન્ધુ મા ! તારો શોધે છે રમરતી તને.

x

x

x

ઊડે મતે અમે આ અધમ ભુવનના પિંડભાવે પડેલા
અધારે આયડીએ અપય વિપય, તે આવશ્યું ઊધર ક્યાંથી
તારું વાતસલ્ય કિંતુ રમરણ અમ કરી હોય બોલાવતું તો
શુંમેથી શુભ તારા કરણ કિરણની ડીઓ લાં ઉતાર ૧૦

x

x

x

માયાની રાત્રિ પૃથ્વી ઉપર વરસતી મૃત્યુનાં માત્ર વારિ
જર્મીંતી કે જુગોથી તિમિરધનધરોધારધેરાવ ધારી,
ત્યાં થાયેલાઅ ખૂંધ્યા અમ ભુવનતણાં કે પ્રભા પ્રાણ પ્રેમ
દેતી મા ! તું પ્રકાશી મુખ અમરધરી પૂર્ણિમા નિષ્કલંકી ૧૫
નાના શા અણુનાં ય તું સુષ્ટી યદે રેપદો યથો વિચ્છેનો
ગેખી નાદ યતો અનાદત સદા, સર્વત્ર સંચારિણી !
તો યે પ્રાર્થનમાત્ર તું ન સુષ્ટી લોભાતણાં, તેહનું
લાગે કારણ આનું, 'આત્મમુખથી ના પ્રાર્થનાઓ યતી' ૨૧
આ તારી મૃદુતા અને મધુરતા જાણી નથી જેમણે
તેઓ માત્ર વાન્ત કે અંસુરે તું સંહારતી નિર્ધૃણા;
હું મનું નહિ એ; મને અનુભવે આ સત્ય દેખાય કે
તારી અદ્ભુત મધુરીમદી જે સૌએ તો જતા આંખળા ૨૨
જોએ જે સ્મિતખિંબ મા ! તવ મુખે તેની જે શીડું ચિવે !
ઝીલીને પ્રતિખિંબ નીલ નભનાં નક્ષત્ર સૌ ખીલતાં;

બહાર પડી ચૂકેલ છે.
ગુજરાતી ભાષાનો અપૂર્વ આકર ગ્રંથ

વિશ્વદર્શન ૧૯૪૬-૪૭

૬૪૭ ની સાઈઝનાં ૫૫૦ પાનાં

કોમિત રૂા. ૧૦-૮-૦

પોસ્ટેજ ૧-૦-૦

અનેક પ્રકારની માહિતીથી ભરપૂર આ ગ્રંથની ચોથી આવૃત્તિ બહાર પડી ચૂકી છે. વિદ્વાનો તથા વર્તમાનપત્રોએ આ ગ્રંથની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. વેપારી, વિદ્યાર્થી, ધંધાદારી-સર્વને હમેશાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવો આ ગ્રંથ ખપી ભય ત્યારપહેલાં મંગાવી લેશે.

ચોટી સાઈઝનાં ૫૫૦ પાનાં એટલે સામાન્ય કદનાં ૧૧૦૦ પાનાંના આ ગ્રંથની કિંમત જરા પણ આકરી ન ગણાય.

કોઈપણ પુસ્તકાલય આ આકર ગ્રંથ સિવાય રહેવું ન જોઈએ.

તમારી નકલ માટે લખો :

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર, બી. એ.

વાંકાનેર (સૌરાષ્ટ્ર)

તે તારા સિમતની પ્રભા પ્રભુમયી । પૂર્ણ પ્રસન્ના હતાં
 ઝાંખી જીવનજ્યોત હોય મુજ તો તે દોષ માલિન્યનો. ૨૪
 એવું શું અમમાં દોહું જનની ! તેં કે યિષ્ટ માંગ્યવું
 આ તારું મુખકું અખંડ કરવું આવાં અરેરાં અમી !
 ૩ આ માનવ બહુમાં બચિત જે સંતાપથી કાર્જના
 તેઓના સહુ-દાહ શીઘ્ર હરવા-પાંતસ્ય તારું વહે ! ૨૫

શ્રમણ-હરિયાળી

આદિમ વર્ગે ત્રીજો વર્ણ દિજવું ચરણું લીધું ૨;
 અંતિમ સ્વર એ ભાળી દોડે યહાપિ બારી દેડે ૨.-૧
 એ આદિત્રે કંઠ્યને કંઠે શિશુ જનનીને, રંજે ૨;
 જમ આનંદે નામકરણથી ભારતના ઋષિવરના ૨.-૨
 નાવ મુખ ને જોમ ખડ્ગના મુખ માલિ જેવું ધામ ૨
 સાથે મૈત્રી એ સુરભિની; મિલન પદોનું મયવું ૨.-૩
 પ્રણવ ઉચ્ચારી બનતા પાલણુ ગણી લાજે વ્યંજન ૨;
 પ્રણવથી અગ્રજો યમ એ આગ્યે પદ્યુગલ પાપ સમારે ૨-૪
 નામનિષ્પત્તિ પદ્યથી જ્ઞાન્તિ અનેરી કરતી ૨;
 જ્ઞેન ગણે અભિધા ગણધરની, તથાગત નિજ જિની ૨.-૫
 સંસય ભાંગ્યે છુદ્ધ યવાશે જલો આવી આ છે ૨;
 આ હરિયાળી શ્રમણાધિપતી સ્ત્રી સસિકસુત હીરે ૨.-૬

રૂપદીકરણ—ગુજરાતમિત્ર તથા ગુજરાતપર્ણ (સાપ્તાહિક) ના
 તા. ૫-૭-૪૮ના અંકમાં ઉપર્યુક્ત હરિયાળી છપાઇ છે. પણ આના
 સ્વરૂપથી બહુ જ ઓછી વ્યક્તિ પરિચિત હોવાથી એની સંકલના-
 ભાવાર્થ સમજાવવાની જરૂર છે એમ આ તંત્રીજીનું કહેવું થતાં એ દે
 અત્ર દ્વંકમાં દર્શાવું છું :

વર્ગ પાંચ છે: (૧) ક-વર્ગ, (૨) ચ-વર્ગ, (૩) ટ-વર્ગ, (૪) ત-
 વર્ગ અને (૫) પ-વર્ગ. એમાં આદિમ કેટલે પ્રથમ વર્ગ ને ક-વર્ગ છે.
 એનો ત્રીજો વર્ણ અર્થાત્ અક્ષર 'ગ' છે.

'અ'થી 'ઝી' સુધીના સ્વરોમાં 'ઝી' અંતિમ માને. હેતુ એ.
 એ બધાં સ્વરોમાં કાના અને જે માત્રાથી વિભૂવિત 'અ'ના આકારનો
 હોવાથી 'એને મેં અહીં રિલે જારી કર્યો છે. એ કંઠ્ય અર્થાત્

લાંબું આયુષ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંકુ કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અબ્રક
તથા બીજાં પોષિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

ઝંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

મુખ્ય નં. ૧૪

બાવનગરના એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ. આંબાચોક

કંઠસ્થાન 'મૃ' ને ગળે લગળે છે આમ 'ઝૌ' બને છે અને એ ભારતના એક યોગીરાજના નામનું આદ્ય પદ છે.

નાવને માટે તરી, સ્પર્શ માટે તરણિ, જોમ માટે તગડ અને ખડ્ગ માટે તરવાર શબ્દ છે. આ બધાના પ્રારંભમાં 'ત' છે. એ 'ત' સુરભિની એટલે કે ગાયત્રાયક 'ઝૌ'ની દોસ્તી કરે છે. તેમ યતાં 'ઝૌત' એમ બે પદ એમાં યાય છે.

પ્રજ્વળ એટલે ઝોંકાર. ઝોંકારનો જાપ માત્ર કરવાથી પોતાની જાતને કટલાક બ્રાહ્મણ ગણાવતા. એથી 'ઝોંકાર'માંનો 'મૃ' શરમાયો અને એનાથી છુદો પડી 'ઝૌત' પાસે આગ્યો. આ એક મારી દૃશ્યના છે. એ પડે ખોડો હતો તેને 'અ'નો ટો આપી એના પગને આ બે પદે આખો ક્યો.

આમ ત્રણ પદો. વડે. 'ઝૌતમ' નામ બન્યું. એટલે જોનેને એમ લાગ્યું કે નિર્મન્ય મહાવીરસ્વામીના પ્રથમ ગણધરનું આ નામ છે. કેમ કે એ ઈન્દ્રભૂતિનું એમના 'ઝૌતમ' એ મોતના નામથી સંબોધન કરાયું છે. તાયાગત અર્થાત્ છુદના અનુયાયીએને એવો ભામ થયો કે આ તેમના તીર્થંકર મહર્ષિ છુદ્દતું નામ છે, આ શાન્તિ દૂર કરવા માટે પછીની પંક્તિમાં 'છુદ' એવો મેં સ્પષ્ટ નિર્દેશ ક્યો છે. એટલે આ ઝૌતમ છુદની-ચાકવ શ્રમણોના અધિપતિની હરિયાળા છે. અંતમાં મેં મારું અને મારા પિતાનું નામ રજૂ કરેલ છે.

ચાર જૂનાં-નવાં પુસ્તકો

એ ચારે અંગ્રેજીમાં છે: (૧) પ્રા. જગદીશચન્દ્ર જૈનનું 'લાઈફ ઈન એન્સાઈ ઇન્ડિયા, એન્ડ ડીપિક્ટેડ ઈન ધ જૈન ટેનન્સ. ડા. ૩૫ની કિંમતના એ મોટા ગ્રન્થનાં ૭ પ્રકરણમાં જૈન આગમો અનુસાર ધર્મ, રાજ્ય-વહીવટ, આર્થિક ને સામાજિક સ્થિતિ, ઇતિહાસ જૂગોળ તથા કલાનેજગવણી અનુસાર-વર્ણ, રામાયણમહાભારત તથા જાતોનો-સમાન્તર અનુસરણો સ્થિતિ બહુ વીગતવાર લખાયું હોવાથી પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસના અભ્યાસીએને એ પાછું ઉપયોગી થાય તેવું છે; વધુમાં, એ ત્રિપતી આદર્શી બંરપૂર મહિતી એકત્રિત તો એમાં જ પહેલી વાર થઈ છે (૨) હિંદના એક વિદ્વાન મિ. જર્દાંઘીર આર. પી. મોદીએ લખેલા ૩૧૫) ના 'વોન્ડેસ એન્ડ મિલ્ટન'માં. કય સાદિત્યનું જે સૌથી મોટું નાટક 'સ્પુમિકર' નામે છે વોન્ડેસનું તેનું મિલ્ટનના પ્રસિદ્ધ જૂલકાગ્ય 'પેરેગ્રાસ લેસ્ટ' પરનું ઝાણું (જ્યાં પહેલાં જોની થોક્સને જ ખખર હતી તે) વિદ્વાપૂર્ણ

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—says *EMERSON*

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result: in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the *Medica Materia* the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and lay man made should make it a point to possess a copy of this invaluable ready-reference book.

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.
THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

અને કવિહૃતિઓના નિરૂપણરૂપે દર્શાવાયું છે. (૩) ચમનલાલકૃત 'હિંદુ અમેરિકા'માં (૩-૧૫) પ્રાચીન આર્યોની અમેરિકન ઇન્ડિયનો પરની જે અક્ષર સ્ફુટ કરી બનાવી છે તે અન્ય આ. સર્વપક્ષી સંધાકૃષ્ણનું આદિ વચન ('ફોરવર્ડ') પામી શકાયું છે એ જ તેનું કીમતીપણું દર્શાવે છે. (૪) એ. રા. ખરોએ શુદ્ધતા મહા વિશે ૩. ૮) નું 'એરોપ ઓન વીનસ' લખ્યું છે તે રંગદર્શી હોષ ચિત્તાકર્ષક છે. (ચારની આ દ્વંડી પિછાન મે '૪૮નાં 'ન્યુ યુક ડાઇજેસ્ટ' પરથી.)

૨૮. સુચેતસની શોધ

ભારતીય વિદ્યાભવનના પ્રાચીન સંસ્થાપકે એમાંના ગુરુજનોને ધ્યાન-પાત્ર ઉદ્દેશ્યો કહ્યું છે ('ધ ન્યુ ડેમેક્રેટ' ૨-૭-૪૮) કે તમારે સૌએ આ સામાન્યજનપુગ્મમાં પણ અસામાન્ય મનઃશક્તિ (uncommon manhood; સુચેતસ) ધરાવનાર વિદ્યાર્થીઓની શોધમાં રહીને, એ જગથેથી એના વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું કેમ કે સામાન્ય જનોને તો આપણે બાહ્ય જીવનનાં મુખ્ય-સમસ્યા તથા તકા આપવાની છે, પણ હિંદના વહીવટથી માંડીને સાહિત્ય-સંસ્કારિતાવિકાસ, એની નિર્માતા (આ શું, એ તો 'દરેકે યથામતિ સમજી' સેવા બાકી રાખ્યું જણાય છે.) સુધીનું એનું ખરું કલ્યાણ એવાં સુચેતસ નરનારીઓ જ કરી શકવાનાં છે. આધારવર્તના ગુરુઓ (ઉદાહરણ ઉમેરીએ કે પ્રાચેતસ મુનિ વાલ્મીકિ જેવા) એમ કરતા, પ્લેટો તથા પ્લેટો-શિષ્યથી માંડી ઇલ્ડરના મહાન શિક્ષકવર્ગે પણ સુચેતસોની શોધમાં રહેતા; તેથી, એ સર્વેએ જ જગતનું સંસ્કાર-જીવન ધણું ને ઉત્તમ્યું એવું સૂચન પણ તેમાંથી જ નીકળે છે. સેખરે, પોતે બણતા ત્યારના પ્રાધ્યાપક શ્રી અર્સવન્દની દ્વરતાનો વંક શબ્દના જેવું કહ્યું છે એની ચર્ચામાં ઊતર્યા વિના અમારા વાચકોને 'સચીએ છીએ કે એ ચિન્તકવર્ગકૃત-એક જ એક ઇન્ડિયા'માંના ખરો આર્થશિક્ષણ-દર્શક દિલ જાણે ને જીરવે, આત્માને વિશે અધિકૃત એવી શિક્ષણપ્રણાલી (આનો સહેજ ઇંચારો, ૧૯૪૭ના માર્ચ-જુનના 'માનસી'માં પૃ. ૧૫૩ ઉપર ટપકાવી રાખ્યું છે તેમ, આચાર્ય સંધાકૃષ્ણને પણ કયો હતો)-એવી પ્રણાલી આપણી પ્રજા ધડે ને અપનાવે એ ઇષ્ટ છે. ચાતુર્વર્ણ્યને મળતી આવે તેવી સંયોજિત સમાજવ્યવસ્થા પણ આ કાર્યની સિદ્ધિ માટે અઘાવત રૂપે છતાં પ્રાચીન આદ્યૌન તત્ત્વ પર યથેલી, પણ બહુ આવરયક છે. (સેખરમાં, આજ્ઞાલના જહાર પડવાના પિપાસુ, 'લોક'શાસની તંત્ર-

આરીયેન્ટલ હોલિંગ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૮-

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સનેવેશન.

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

આપનાં સ્ટીલ એન્ડ બીલ્ડીંગ કોન્સ્ટ્રાક્ટર.

૧. હમારતને જમતું લે ખડનું દરેક કામ, જેવું કે બારી તથા
દરવાજાની મીલ, લોખંડનો મોળ દાદર, તથા રેલોંગ, કમ્પાઉન્ડની
ફેન્સીંગ, એલેવેનાઇઝડ તથા પ્લેનશીટ્સ અને એક્સપેસ્ટાઇસ સીમેન્ટ-
શીટ્સ બેસાડનાર તેમજ કાલ, ચાંબલા, એમલગીઝ, જેલ સ્ટીલ
બીમ અને લોખંડના ફાલોસ્ટીંગલ દરવાજા વિગેરે બનાવનાર તથા
બેસાડનાર તથા સીમેન્ટ કોનક્રેટ રોડ એક્સપર્ટ

“ બ્યાનબી કામ અને ઉત્તમ કામ ”

Trial Order is Solicited

વિમત્ત માટે બખો:-

નંબર ૧૨૩, ટેક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૮

મારખાનું

નં. ૫૮, કુંસારવાડા, હાથી ગલી, મુંબઈ ૪.

રચનાને વાપરી ખાનાના હડતાળ-મંડુ વિદ્યા-અનર્થીઓને bully, adventurer, hustler, go-getter આદિ શબ્દપુખ્તે વધવ્યા છે તે આપણા કુખીગ્યે વસ્તુસ્થિતિ રજૂ કરનાર જ છે; સંચાલકપણે અગર શિક્ષકપણે, the abraham touch પેશુ આજની કેટલી શિક્ષક-સંસ્થામાં હોય છે ?

વિ. ક. વે.

૨૯. જાનાનવા શબ્દો : ૨

(૧) 'નિગમસભા'ના અર્થ 'નામગોની લોકસભા' (સાર્થ જોડણી-કોથ) થાય છે; આ પરથી, કોઇ પણ સંસ્થાના 'જનરલ બોડી'ને નિગમસભા કહેવા માંડીએ તો શું બોદું એ વિચારવાં જોવું. (૨) "એક મિનિટમાં આવ્યો" ને બદલે "એક દીપગમાં આવ્યો" એમ કાં ન કહેવાય! આ પ્રશ્નો પ્રસંગ એ હતો કે એક નાની સરખી વિદ્યમંડળી 'મિનિટ'નું ગુજરાતી શોધવા મંડેલી, તેણે ચર્ચા કરતાં કરતાં ઠરાવ્યું કે એક મિનિટ એટલે અઢી પગ, ને આ તો બોલવો લખો પડે માટે એ અવનવા લખ-સિક્કામાંથી પાવલું બલે કાપી નાંખીને, 'મિનિટ'ને સાટે જેને 'દીપગ' વાપરવો હોય તે બલે વાપરે. (૩) ત્યાં જ આંમલે દિવસે જણેલું કે 'નિખાલસ' એવો કોઇ શબ્દ જ અરખીદારીમાં નથી; જે છે તે 'ખાલિસ' ને એનો અર્થ 'શુદ્ધ' એને 'નખાલસ' કહો તો 'અશુદ્ધ' એવો અર્થ છે. નિખાલસ'ના આ જ ને અર્થ વિદ્યાપીઠના રાષ્ટ્રભાષાકોથની પહેલી આર્ષતમાં છે; જીજીમાં માત્ર પહેલો અર્થ ('શુદ્ધ') છે. 'નિખાલસ' પુરથી નામ 'નિખાલસાઇ' એ 'નિખાલસતા' કરતાં વધારે ગિનતલું-સંકર ગુજરાતી ગણાય એમ લાગે છે; (૪) 'રાખી' પરથી 'સખી' થયો પણ તસવીરના અર્થમાં આવે, હવે, હવે 'જખી'ને સ્થાને બેસાડવો મુશ્કેલ. આ 'જખી' ફેટોગ્રાફના અર્થમાં નર્મમલ-પ્રકાશન-સમય (૧૮૬૫)થી શરૂ? ત્યાર પછી તુરત "શું જોશો તનની જખી..." વગેરેને અંગે ચક્રવાર ચાલુ થયેલી. શુ. વ. સો. ના અરખી-દારી કોથમાં તો 'નિખાલસ' છે; એમ કેમ ?

વિ. ક. વે.

૩૦. રવીન્દ્રનાથની સૌન્દર્યસાવના

તેમનું જીવન પ્રત્યેનું દષ્ટિબિન્દુ એટલું બહુ વિશાળ અને વ્યાપક છે કે એમની વિચારસામગ્રી આપણને પ્રત્યેક દર્શનમાં માર્ગદર્શક બની રહે

FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.,
No. 381, Hornby Road, BOMBAY.
THE MALL, LAHORE.

ટે. નં. ૨૧૭૧૪

ટેલીગ્રામ : "વાલ્વર્સ"

આર. એચ. વલ્લાલની કું

પાઇપનાં ફિટિંગ, ગનમેટલ વાલ્વ, સ્ટુલ્સ વાલ્વ, રેડ બ્રેકન્ટીંગ
શીટ્સ વગેરે મિલ-ગિનને લગતા સામાનના વેપારીઓ.

૮૬, નાગરેવી રોડ

સુબર્બ નં. ૩

તેવી છે. મનુષ્યજીવન અને સમાજ સૌંદર્યની ઉપાસના વગર અશુધ રહે એમ તે માને છે. સૌન્દર્ય કોટિ એ બીજી ગંધી કોટિઓ કરતાં જીંચી કક્ષાની છે. ટાગોર આપણને એમ કહે છે કે કોઈ પણ વસ્તુ દમિયની આપણી યતી નથી, ન્યાંસુધી તે આપણને. કાયમ આનન્દ આપી શકે નહિ. આનન્દ જેમાંથી ઝરે છે તે વ્યાપક તત્ત્વ છે. આપણી પોતાની સાધના માટે આ દંષ્ટિએ જીવન સમજવાની જરૂર છે એવો તેમનો મત છે. નીતિના નિયમો જાણવાથી મનુષ્ય કર્મની ખાત્રતમાં વધારે સ્વતંત્ર બને છે પરંતુ વ્યક્તિગત જીવનને ઈશ્વરી જીવન જેવું બનાવવું હોય તો અપણી આજીજીની વસ્તુને પ્રેમથી જોવી; અને એ પ્રેમ જ આપણને પ્રયુક્ષિત કરે છે. સૌન્દર્યના દર્શનનો આહ્વાદ એ વિશ્વમાંના વ્યાપક આહ્વાદમાં ભાગ લેવા બરાબર છે. આ વ્યાપક આનન્દ ધ્વજરંધ્ર જ છે. જેના વગર કોઈ જીવને જીવનમાં રસ ન રહેત. સૌન્દર્યના તત્ત્વમાંથી આપણને પ્રેમનું નિમંત્રણ મળે છે. આ માર્ગદર્શક જ આપણે વિધને સારી રીતે સમજી શકીએ. સૌન્દર્યદર્શનથી વસ્તુનું આંતર તત્ત્વ સમજી આપણે વ્યક્તિ મટી વિશ્વ સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા થઈએ છીએ. એ સાધનાનો રાજમાર્ગ છે. બળ કે સંત્રાસ દર્શનથી આપણી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને આઘાત પહોંચે છે. એમ જાણે આપણા માનસ ઉપર બળજબરી છે. સૌન્દર્યમાં કશી બળજબરી નથી. એ તમને કશો દુઃખ કરતું નથી. એની અવગણના કરો તો તમને કશું નુકસાન નથી. પણ એનું નિમંત્રણ હંમેશનું છે. તે તમને પ્રેમ કરવા તોડે છે અને પ્રેમમાં જ દૈતનું અદૈત છે, કર્મમાં સ્વરચના છે, ગતિની શાન્તિ છે.^૧

વિ. ર. ત્રિ.

૧. કવિવરની પુણ્યતિથિ નિમિત્તની સભામાં (એમ. ટી. બી. કોલેજ, સુરત તા. ૧૦-૮-૪૮) પ્રા. વિષ્ણુપ્રભાદ ૨: ત્રિવેદીએ કરેલા આપણની નોંધ લેવાયથી, તે એમના પુત્રીશીલુ તથા હમેશ પછી અહીં છાપા છે.-તંત્રી

સ્વાતંત્ર્યપર્વે

૧

અમે નથી માનતા કે દિવં કદી પણ-મૃત્યુ પામ્યું હોય યા તો અઘાત આધિમાં સપડાયું હોય. તેનો આત્મા જો કે હમેશાં મોખરે નથી, રહ્યો તો પણ. હમેશાં એક જીવતા શક્તિ વરીકે દરડીમાં રહ્યો છે અને પોતાના જીવનક્રમને તે ધડતો અને દોરતો રહ્યો છે.-દક્ષિણા (આગસ્ટ ૪૭: ૫. ૪૩.)

મોક્ષનાં પાણી

સમરભૂમિ

પ્રારબ્ધના પાસા

શ્રી. નંદકુમાર પાઠકે
લખેલી નારીવતી માંમ-
લતા અને માનવતા
આલેખતી નુવયુગની
પક્ષટાની પ્રથમજાવનાની
પ્રસંગભરપુર રંગદર્શી
સળંગ વાર્તા મનોહર
મુદ્રણ: રૂ. ૨-૮-૦

મધહુર મરડી વાર્તાલેખક
પ્રો. ના. સી. કુકેડે
જીવનસામાન્ય જૂઠતા
શીખવતી દડ રૂચના
દિવસોની દિવસરૂપ
રૂઢીય નવલકથા. ઉચ્ચ
કાગળ: હિંગી જેટલ:

રૂ. ૨-૮-૦

મેંદીનાં પાન

શ્રી અવિનાશ બાસ
કૃત પ્રેક્ષકોની પ્રથમ
પામેલી તખ્તા લાલક
નવ ગીતનાટિકાઓ:
મીરાંબાઈ, ખૂબ, પરા-
કલા, સોનાનું ઝાંઝર,
રાગલીલા, પરીક્ષા,
કાગળોરવ, વૈષ્ણવનન,

માનવીની મેલી મુરાદો
નહિ પથ માલીકની
મંદજીવ આખરે પ્રમળ
પૂરવાર થાય છે, એમ
સાબત કરતી રે. માંચક
અને હસ્ય ભરપૂર
સનસનાટીભરી સામાજિક
વાર્તા: સુંદર ગેટઅપ

રૂ. ૪-૮-૦

લલિતનો લલકાર
રવ. લલિતજીની કામલ
પદાવલી અને અપુર્વ
ભાવમાધુર્યથી નીતરતાં
સુગેય ગીતો અને
કાવ્યોનો સંપુર્ણ જગદાર
સંમહ: ૭૦૦ પાનાં:

રૂ. ૮-૦-૦

અભિસાર

પ્રો. મનસુખલલ ઝવે-
રીનાં પ્રાસાદિક અને
પ્રવાહી કાવ્યોનો તદ્દન
નવો સંમહ અન્વદિત
સાથે: આકર્ષક રૂપરંગ:
રૂ. ૩-૮-૦

જેની વર્ષોથી રાહ જોવાતી હતી તે

પ્રાચીન જ્ઞાનસંહારનો વારસો

પ્રવીણ સાગર

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આદિ સજ્જ શાસ્ત્રોના સારરૂપ સૂંઘાર,
વ્યવહાર, નીતિ, સદાચાર, યોગ વગેરેનો જ્ઞાનસંસાર. પ્રવીણ અને
સાગરની અમર પ્રેમકલાણીના સ્વરૂપમાં હૃદયમગ્ન રીતે અહીં રજૂ થાય છે.
સળંગ હિન્દી ટીકા સાથે .. જુન નાલો શીલીકર્મા છે.
સંશોધિત નવી આવૃત્તિ .. ૧૨૫૦ પાનાં: રૂ. ૧૫-૦-૦

પાંજરાપોળ શ્રી. અન્વદન મેતાનું સમસંસ્કાર સાથે લાલ જતી ધરતું
હાર્ય અને કટાક્ષભરપૂર તદ્દન નવું નાટક ૨-૦-૦

કેટલુંક ચિરંજીવ સાહિત્ય

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો દસમી આવૃત્તિ ૪-૮
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨ જે નવમી આવૃત્તિ ૩-૦
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩ જે છઠી આવૃત્તિ ૩-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ :
પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨.

જેઓ પૂર્ણયોગની અભિનવ જીવનદૃષ્ટિ અનુસાર આવી શકા પ્રકટ કરે છે તેઓ 'આત્મા' શબ્દનો વિનિયોગ (બીજા ધ્યાની જેમ) રૂપક તરીકે કરતા નથી. તેમનાં સિદ્ધાન્તોએ જોયું છે અને તેથી એનાં સાધકો જાણે છે તથા માને છે કે આજે મૃતપ્રાય બનેલા ભારત દેશને 'સાધિક ચૈત્ય પુરુષ' (collective psychicbeing) સૂક્ષ્મ લોકમાં નિવૃત્તિપેવન કરતો વિશ્વમાન હતો અને છે; એટલું જ નહિ, ૧૯૪૭ના પહેલા સ્વાતંત્ર્યપરથી તો તે અગાઉ કરતાં અધિક સજગ ને પ્રવૃત્તિમાન પણ થયો હોઈને ગયા બારચૌદ માસની (તેમ જ હજી થવાની આપણી અગ્નિ-પરીક્ષા તો—ગયા અંકના ધ્યાનમંત્રમાં સ્ફુટ થઈ છે તેની પરીક્ષા) નવ-જન્મકાળની પ્રસૂતિવેદના સિરાય બીજું કશું ન હોવાથી, આ બીજા સ્વાતંત્ર્યપર્વે આપણે એ જામત, પ્રબળ સુન્દર ભારતાત્માની અમોઘ શક્તિ-માં આ રીતે આસ્થા ધરાવતા, નિજ નિજ ધ્યેયના સોનમાં, ધ્યેયશિરો-મણિ જે ભગવતપરાયણ જીવનની સાધના તેમાં, આ રીતે એકાગ્ર થઈએ:

“જ્યારે રાષ્ટ્રના આત્માના જિંડાણમાંથી એક નવો આદર્શ પ્રગટ થાય છે, સર્જનની એક નવી ભૂખ ભગે છે અને એ નૂતન તરવને સત્કાર કરવા માટે જીવનનું એક નવું વિધાન તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ પ્રગટે-છે” (પ્રારંભિક રાષ્ટ્રઆત્મા પાછો સચેતન બની ભાય છે, તેનામાં જીવન તરવરી રહે છે, શક્તિની ભરતી થતી વે છે.”-દક્ષિણા, સદર.

૨

અકિતજીવનનું તેમ રાષ્ટ્રજીવનનું એવું વિધાન કરવા માટે, જેઓ હજી નવીન પૂર્ણયોગ વિહિત સાધના ભણી વળ્યા નથી તેમને એ યોગદર્શન સાંગોપાંગ નિરર્થક, દેશના તાત્કલિક રાજકીય-આર્થિક કોષણનાં જીકેલ માટે વન્ધ્ય સુદ્ધાં, લાગે છે. ઉપરકહ્યું તેવા વિશિષ્ટ ભારત આત્માનું અસ્તિત્વ જ એમને અશક્ય લાગે છે તો પછી એની શક્તિ-ભરતી પ્રજાનાં દેહ-પ્રાણ-મનમાં થવાની વાત જ તેઓ ક્યાંથી સાંભળે ? તેમનામાંથી જેઓ એને વાંચી લેવાના, વાંચી રાખવાના કે વાંચીને ભૂલી જવાના સારા એક તર-ગાન તરીકે સમજે છે તેઓ પણ એ દિશામાં એથી આગળ જવાની હામ બીડતા નથી. આવમાંથી કાઈ કેઈ તો એને 'હિંદમાંના કુડીમધ (કે સેકડો ?) સંપ્રદાયોમાંના એક ધારી' લઈ, ઓઅરવિન્દ પોતાની વ્યક્તિપૂજા થવા દેનાર થા તો કરાવનાર ચઢણી છાપના ધર્મચાર્ય કે મહાધિપતિ “ધયા કે...ઓહ ! યશે...” એવા બાવે ભયમસ્ત છે;

Telephone : 31545

Mehta Nanavati & Co.

Banatwala Building, Nagdevi Street, Bombay.

MILL STORES SUPPLIERS AND CONTRACTORS.

Our Specialities are :—

“WAUDITE” Steam RED Jointing Sheets

32"-1/16"-1/8"X80"X60" For High Pressure Job

“HAROLITE” GRAPHITED Jointing Sheets

1/32"-1/16"-1/8"X80"X60" For High Pressure Job

DIAMOND " Genuine Vulcanized Fibre Sheets RED
in all sizes

BELTINGS Hair-Leather Canvass & Rubber Canvass in.
all sizes.

PIPES & FITTINGS Steam, Galvanized, W. Iron, Copper
& Brasses.

Dealers in : All Engineering Tools & Accessories.

Stockists For : Textile, Sugar, Oil & Paper Mills & Distille
Stores

૨. મો. ત્રિવેદી કૃત પુસ્તકો

હિન્દનાં સંસ્મરણો મુદ્રય : રૂ. ૧-૮-૦

મવાસનાં સંસ્મરણો „ : રૂ. ૧-૦-૦

વાલ્મીકિનું આર્ષદર્શન „ : રૂ. ૧-૮-૦

સ્મૃતિ અને દર્શન „ : રૂ. ૧-૮-૦

કેટલાક અનામદશી વિચારકો (જેવા અમારો ગતાંક) અદ્વૈતદર્શન પર સુપ્રતિષ્ઠિત આ યોગને-પેલા અરવેસૂક્ષ્મ ઋષિભુષિઓની હમે-નવગશે ઉપજાવી કાઢેલ, અવીચીનત્વધાતક એક બૂઝણુકામણી (mazz) માનવા ઉપરાંત એના સ્વાભાવિક ક્રમે વધ્યે જતા સુપ્રચારથી ભડકે-ભડકાવે છે; તો વળી કેટલક કોલાહલી રાજકીય પ્રચારકો (મહાશય જ. પ્ર. નારાયણ તથા બંગાળી સંકટગ્રસ્તો જેવા) શ્રી અરવિન્દને 'અતુરોદ્ધ' લાચારીથી કરે છે કે હવે તો તમે તમારા એકાંતવાસમાંથી નીકળીને અમારા સરખાનો અનેકાન્તવાસ જ સેવો કેમ કે તમારા નેતૃત્વની અમે આતકથી ય અધિકતર ઉત્કંઠાપૂર્વકે રાહ જોતા બેઠા છીએ. આવે એ એમ પણ માનતા હોય તો નવાઈ નહિ કે શ્રીઅરવિન્દનો પોતાનો સર્વદેશી ઉદ્ધાર પણ, તે મહાપુરુષ ફરીથી (પણ આજનો 'કોમન મેન' માગે છે તેવા 'પીળા') પત્રકારત્વમાં પડશે નહિ અને 'ટબ-થંપર' તરેહના સમા-ગમવનહાર ચશે નહિ તો કદી, કદી પણ થનાર નથી. અને ગયા વર્ષમાં હિંદ એક એવો 'આઝાદ'-ક્ષમી કતારનવેશ વેઠવો પડ્યો છે જે મે-સમજ માણુસના આ વિષયની અજ્ઞાનમૂલક નિન્દાવાળા અગ્રેષ્ઠ હકગતું ગુજરાતી વગરખુલાસે છાપ્યે જવામાં અમદાવાદનું એક સારું સાપ્તા-હિકે પણ ગૌરવ લે છે.

વસ્તુસ્થિતિ તો આ પ્રકારની છે, પૂણ્યયોગદંષ્ટએ ભારતની ખરી. આત્મજન્યતાને બહુ પ્રતિકૂળ. આમ છતાં જેમણે એ દષ્ટિને એના યથાર્થ સ્વરૂપે જુદી જુદી રીતે (અહીં રહીને વાચનમનન નિદિષ્યાસ-નથી, કે પોંડિચરી જઈ આવીને દર્શનલાભ પણ પામીને) સમજવાના નેક પ્રયાસ કર્યા છે તેમની તો દહ પ્રતીતિ છે અને રહેવાની છે કે આ યોગમાર્ગે જેમ પામર વ્યક્તિઓનાં જીવન સંસ્કારી કર્યો છે અને સંસ્કારસંપત્તોને ભગવાનની નિકટ ને નિકટતર અણીને એમના અ.ત્રમ-માંના કે બહારના સમગ્ર જીવનમાં (કાંઈ માત્ર કાળપાંદડાંની હોવા છતાં 'સમૂળી' મનાવાતી કાન્તિ નહિ પણ) પરમસત્યમૂલક સમુદ્ધાન્તિને અનુભવ તેમને કરાવવા માંડ્યો છે, એ રીતે એમનાં કાર્યોમાં અગાઉ કરતાં અધિક અંશે સાત્ત્વિકતા, સદૃશ્યતા તથા કૌશલ્ય પણ પ્રતે છે-આ પૂણ્યયોગે જેમ સિદ્ધ થયું છે તેમ એ એકમેવાદિતીય મહત્તમ યોગ-માર્ગ જ ત્રિલોકમાં એવો છે જેનાં વડે ગુજરાતનું ભારતનું જગત

હિ

ન્દ

સા

ધ

ક

લ

હિન્દુસ્થાનની ભૂમિ પર

હિન્દુસ્થાનના રસ્તાઓ માટે બનાવેલી

ઉત્તમ પ્રકારના ફિનીશ અને સુધારા વધારા સાથે હાલમાં મળતી હિન્દ સાઇકલો. અગાઉ કરતાં ચારી કવોલીટીની છે. રીઇન્ફોર્સ કરેલ ફ્રેમ અને ફ્રેમ સાઇકલને હિન્દના રસ્તાઓ માટે વધારે અનુકુળ બનાવે છે.

બનાવનારાઓ-હિન્દ સાઇકલ્સ લીમીટેડ

H I N D India's Own

મુખ્ય ઇલાકાના સોલ એજન્ટસ

નેશનલ ટ્રેડર્સ

૩૪, કાલબટ્ટેવી રોડ, મુંબઈ

દરેક જગ્યાએ મળે છે.

સમસ્તનું રચાયા ઐહિક દિત અને ચિરન્તન એવું આધ્યાત્મિક કલ્યાણ થઈ શકે તેમ છે.

ઉપલી વિચારસરણી આજનાં ધર્માર્થનાં મનુષ્યોને અમાલ રહેવાની, ન્યાં સુધી તેઓ અમુક કેળવણી પામીને જે ભરવા છે તે ભરેલું ભૂલે નહિ ત્યાં સુધી. એ ભરતરે તેમ જ અમલોના પૂર્વસંસ્કારે તથા પ્રવર્તમાન પરિવેષ્ટને માણસાગમના બહુ મોટા ભાગનાં સ્ત્રીપુરુષોનું માનસ અને જીવન અનીચતામય કરી નાંખ્યું છે. એ કારણે એમનો પશુભાગ જ એમના બાહ્યજીવનમાં કાપ કરતો હોય છે અને આંતર જીવન પણ (' સુચિક્ષિતો ' નું) યા તો સંસ્કારી ભાસતાંઓનું સુદાં) જડ સુદિવાલ વડે મુખ્યત્વે જીવાત્મ હોવાથી એનો મનુષ્યભાગ પણ મૂર્છિત બન્યો હોય છે, તો પછી અન્તર્ગૂઢ દેવત્વ એમનામાં જાગ્રત થવાની વાત જ શી! (અપૂર્ણ)

વિ. ક. વૈ.

આસિ-સ્વીકાર. ૨: મહાદેવભાઈની કાયરી. વસુદેવ હિંદી. વિશ્વકર્મા. સત્યાગ્રહની મીમાંસા, હિંદી રા. મ. સ. નું બંધારણ. અજંતાના કલામંડપો. શિલ્પપરિચય. ચહેરની ચેરી. પાવક જ્વાળા. ગામડું બાંધે છે. જય ત્રિનાર. બ્યાજનો વારસ. દૂધપૌંચ. ગામભજનસંગ્રહ. અલંકારપ્રવેશિકા. ભાવજીનાં પદ. કવિ કાલિદાસનાં ગ્રંથ નાટકો. ભગવાનની લીલા. દંતવિજ્ઞાન, ત્રિવિધ વાપ અપ્રસા (૩). શુભાબ અને કંક પનથટ. આ આનંદચંદ્રભાઈ જીવનરેખા, સંસ્મરણો. સમરભૂમિ, મેંદીનાં પાન. દૂધગંગા. મહાવીરરવામીનો બંદિત કપદેય. ચૌન અને તેનાં લક્ષ્ય, જગન્નાથનો રથ. (નોંધ: આ સર્વની વીચિત્રતા અવગત અંકમાં)

પ્રાસંગિક મનન

ગાંધીજીનો દેહ પચ્ચા^૧ પછીના ૪૮ જ કલાકમાં આચાર્ય સં. રાધા-કૃષ્ણને ઓકસકડમાં તેમને વિશે આપેલું વ્યાખ્યાન ઝોમરટના 'ત્રિવેણી'માં છપાયું છે. એ મહાપુરુષના આત્મચિત્ર સમર્પણ, સત્યોપાસના-મય જીવન, ઉદાર ચારિત્ર, અનન્યસાધારણ વ્યક્તિપ્રભાવ આદિનું પાંચેક પાનાંમાં થયેલું એ સુંદર નિરૂપણ અંગ્રેજી વાંચી જાણનાર દરેક વાંચકના જીવનમાં એટલું જ કહી શકી શકે છે. જીવન દૃષ્ટિએ એમનાં સૌથી મહત્વનાં લાગે છે એ ત્રણ વાક્ય ઉતારીએ છીએ.

This lonely symbol of a vanishing past is also the prophet of the new world which is struggling to be born. He represents the conscience of the future man.

The division of the country is a grievous wrong we have suffered. Our leaders caught in a mood of frustration, tired of communal 'killings' which disgraced the country for some months past, anxious to give relief to the harassed distraught multitude, acquiesced in the partition of India against their better judgment and the advice of Gandhi.

The world does not become one simply because we can go round it in less than three days...The

૧. અને અંગ્રેજી લેખકે 'fallen' શબ્દ બે વાર લેખના આરંભમાં જ વાપર્યો છે. આ પરંપરા સમયથી કે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગાંધીજીને fallen [સંભ્રામમાં સુતેલા] leader કહ્યા ત્યાં વિશેષણનો 'પતિત' અર્થ છે એવી અમદાવાદના બે જીવાન કવિશાસ્ત્રીની સંભળતી માન્યતા કેટલી બધી દુર્મત-દુષિત છે.

oneness of the world can only be the oneness of our purposes and aspirations,...A onited world can only be the material counterpart of a spiritual affinity.

x

x

x

આમ, નયો સ્થૂળ વેમ એ જાગૃતતા તાર્કિક ઐક્યનુ પ્રેરકબળ બની શકતો નથી. એવા ઐક્ય માટે તો મનુષ્યજાતિનુ-એના સમાજ કે સમાજોનું. જૂથ કે જૂથોનુ-પ્રેરકબળ એના જીવનલક્ષ્યોની તથા ઉચ્ચાભિલાષોની અભેદમયતા જ હોવું શકે.

માનવની પ્રવૃત્તિમાં એવી અન્તર્હિત એકતા નથી. તેથી બાહ્ય એકતા પણ નથી. એની, મોટી પ્રવૃત્તિઓમાં તેમ નાનીમાં પણ, આવું અને એકેમ કે માનવ-મનમાં અશુદ્ધિ હણી વધી છે.

મનમાં એ પ્રકારની અશુદ્ધિ રહેલી છે. એક છે જડતા કિંવા અપ્રવૃત્તિમાંથી, નિષ્ક્રિયતામાંથી પ્રગટ થતી અશુદ્ધિ એ તમોચ્છ્વમાંથી જન્મે છે. બીજી છે ક્રોધે જન્ના કિંવા કુપ્રવૃત્તિમાંથી પ્રગટ થતી અશુદ્ધિ. એ રજેશ્વરમાંથી જન્મે છે.^૨

આવું આપણા દેશમાં સૈકાઓથી ચાલે છે. આર્યોની જે સંસ્કૃતિ ગણાતી, જે હજી અદ્ય પ્રમાણમાં જોઈએ છીએ, “ તે પ્રધાન રૂપે સત્વગુણની ઉપાસના છે. ” આવી ઉપાસના, બીજે બધે તે ક્રીક પણ આપણી સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં ય છે ખરી-? “ ના, નથી. ” એવો જ એ પ્રશ્નો પ્રામાણિક ઉત્તર આપવો પડે તેવી અવનતિ-બદ્ધ થોડા ઉત્તર ઘિખરણ અપવાદ સિવાય એ જીવનલક્ષ્યોમાં થઈ છે. સ્વાધીન ભારતની અહીં જે પરાધીનતા હજી કાયમ છે; ઉપરકહી એવડી મન-અશુદ્ધિનું દાસપણું હોંસેહોંસે નિજ હૈયે ચાંપી રહ્યા છે, હજી જે, એનું સાહિત્ય, એનું શિક્ષણ, એનું પત્રકારત્વ.

x

x

x

ઉપરની સિદ્ધાન્તચર્ચા ગુજરાતના સંસ્કારજીવનમાંથી દૃષ્ટાન્તો આપીને સ્પષ્ટ કરવા જેવું છે. પૂરતી સાર્વત્રિકતાવાળો કોઈ જવાબદાર પત્રકાર એ ફરજ કોઈક વાર ભજવશે તો બતાવી શકશે કે :

૨ શ્રીઅરવિન્દકૃત ‘ જગન્નાથનો રથ ’ માંનો ‘ આર્ષ-આદર્શ ’ અને ત્રણ ગુણો માંથી; પૃ. ૧૦, ૧૧.

! (૧) ગયાં પચીસત્રીસ વર્ષની. ગુજરાતી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં-એનાં લખાણોમાં તેમ એની સાહિત્યપરિવર્તમાં-મનની બને પ્રકારની અશુદ્ધિ સારા પ્રમાણમાં છે. (૨) ઉચ્ચ શિક્ષણની જ વાત કરતાં, (૩) ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયના સ્થાપકો એ કાર્પ માટે જિનકુદરતી એવા એરાસેનિયા વેગે એક બ્રાહ્મ કામ કરના હોષ અને બીજા બ્રાહ્મ યાનેતર વિચરેના બગવાન અભિમંદો વડે જકડાયા હોષ, એમનું હમણાં સુધીનું કાર્પ તે એનું પક્ષિય, સંકુચિત જ માનસનું જણાયું છે કે પ્રકૃત વિવધની જે ગુજરાતના પ્રમાણમાં માતૃગર, વિચારણા પ્રાપ્તિપદો ડાહરાપ તથા વિષ્ણુપ્રસાદના તેમ જ રા. ઉમાચંદરના લેખમાં-ઉમેરવાની છૂટ લઈએ કે આ અંકમાંની ઉત્તરાવલિમાં-રજુ થઈ છે તેમાંથી તત્વાર્થમંદ્ય કરીને તેના અમલ તે કરી શકે તેમ લાગતું નથી.

! (ખ) યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બેએ કાલેજોમાંના અંગ્રેજીના ભારતીય ભાષાઓના શિક્ષણને જે હક્કો નિરંકુશનાથી માયો છે તેની બાજતમાં એના એન્ડ્યુએટો પૂરેપૂરા કર્તવ્યમ્રષ્ટ માલૂપ પડ્યા હોઈને, એ મજબૂત પીડાગળ વિનાનો ગયા વર્ષવાળો આણંદમાં સ્થપાયેલો અધ્યાપક સંઘ (નં. છૂટકે આ ૨૭૬) વાપરવા પડે છે કે અધૂરે ગયલા બાળક સમાન નીવડ્યો છે; અને એની સમિતિના સાતે જણ, જેઓએ તેમને એ સ્થાને નીખાતી રીતે ચૂંટ્યા તેમના પ્રત્યેની જરૂરગદારી બદા ક્યો વિના, એકરમીથી એ સ્થાને જેવા ને તેવા હમ્યાચલ્યા સુદાં વિનાના ચીટકયા ને ચીટકયા રહ્યા છે. (અપવાદ મુખ્યાલમાં પ્રા. મનસુખલાલ આદિની યોગ્ય પ્રેરણા.) દરમ્યાન, 'યુનિવર્સિટી હોલવાતી' હોય-તેથી હરકોઈ જુદાસંસ્થાનું તે જાંવે નાક જ વાડી નાંખ્યું હોય-તેણે પોતે, પોતાને હાથે, તેવા બી. એ. ના હુખાસૂકા ઓનર્સ અભ્યાસક્રમને એના શીખનાર, શીખરનાર બને, પાંડાઓની પીડ પરના ભાર મિસાલ, મૂંઝે મોંઝે ને નીચી મૂંઝીએ વલે જાય છે. અને એ જડતા, ઓજામાં ઓછું, કયા-મતના દિન લગી તો અમર રહેવાની એમાં લખખણ હમણાં એ ગધાનો છે.

(૩) દૈનિક-સાપ્તાહિકોમાંનાં ઘણાં હંવે ધૂમ કમાણી કરે છે. એમાં સારા, ન્યાપસરના પગાર થોડાને મળતા થવા છે એ ખુશી થવા જેવું અને બીજાને મળતા જોઈએ એ ખરું છે પણ એ પત્રોના દેખાવથી માંડી બધી વાતમો થવા ઘટતાં સુધારતું શું? હજી એ એમાંનાં ઘણાંખણાં છુટ, મજબૂતિયા રાજકારણનાં જ દાસાનુદાસ છે; અને, તેમનામાંનો એક પણ તંત્રી કે સહતંત્રી એવી બુદ્ધિમંતવાળો નથી કે અભ્યાસપૂર્વક સાહિત્યનો

કે શિશુલુનાં વિવિધ પાઠાં નિયમિત રીતે પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી, તેની અસરકારક સાધકબાધક ચર્ચા હોતેજે. ગુજરાતી પત્રકારત્વ સ્વાતંત્ર્ય-યુગમાં પણ લમબગ બંધી રીતે જાણે ગુલામોનું જ પત્રકારત્વ રહ્યું છે.

અંગત: (૧) ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાંનાં આ લેખકનાં પાંચ વ્યાખ્યાન (વિષય, Twentieth Century literature in Gujarati: main currents & some personal 'forerunners') તા. ૧૩-૧૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના દિવસોએ ઈશ્વરકૃપાએ નિર્વિધે અપાઈ ગયાં. એ કામ સોંપ્યા બદલ યુનિવર્સિટીનો પુનઃ પુનઃ આભાર માનતાં આનન્દ થાય છે. મુંબાઈની કોલેજોમાંથી સેન્ટ્રેલિયસ, વિફસન તથા સિદ્ધાર્થ કોલેજોએ એ પ્રસંગે વ્યાખ્યાનકારને મિત્રગેળાપનો સારો લાભ આપ્યો હતો. સરંતનાં જુદાં જુદાં મંડળોએ વ્યાખ્યાનકારનું તા. ૨૬-૯-૪૮ ને રાજ સન્માન સભા બરીને અને 'પ્રભાકર' તથા જીયક્ષિત એ તંત્રીરયાનેથી જોરવ ઠપું હતું તેની પણ સામાર નોંધ લઈએ છીએ. (૨) બાવનમે વર્ષ વધ્યે જ જતું બનારોગ્ય તંત્રીને ૧૯૪૬ માં પડેલી તકે કોલેજની નોકરી છોડાવી ઘેર બેસારે એવું વિધિનિર્માણ લાગે છે. "પછી શુ?" તો ઉત્તર પણ હમણાં તો અપાવ તેમ નથી.

(૩) ચિ. બહેન કીર્તિદા રઝની ઉમરે વૈશાખ સુદ ૧૨ ને શુક્રવારે (તા ૧૬-૫-૧૯૪૮) સવારમાં સાડા સાતને સુમારે બાવનગરમાં દેવસોક પામી. હૃદય જનમથી જ નગણું છતાં તેણે સાત વર્ષ લગી મધુમેક્તા રોગ સામે, એવડી કન્યા માટે વિરલ એવા ધૈર્યથી ઠક્કર ઝીલી. હેઠ્ઠાં બે અડી વર્ષથી તો રામ જવા માંડ્યો હતો. પણ હૃદયે જ અનંત-ભલે હોયો દીધો તેથી હેઠ્ઠી બાર પંદર કલાકની માંદગીમાં જ શરીર છૂટી ગયું. એવા સંસ્કારી જીવાત્માએ માત્ર સંકટસહન માટે હોતા નથી. કીર્તિદાએ સમજણી ચક્ર ત્યારથી-છક હેઠ્ઠા દિવસ સુધી અનુપમ કુકું-સેવા આવડતથી, ડહાપણથી, મીઠી દરજ લેખે હિમંતભેર પેલું કરી; અને વાયકો જાણે છે તેમ પિતાની માનસીસેવામાં પણ તેણે હેસિયી પત્કિંમિત સાથ આપવા માંડ્યો હતો. સંખ્યાગ્રંથ આશ્વાસન પત્રોમાંના એકમાં એક રનેહી લખે છે તેમ, તે પોતે પણ હવે તો પ્રમસ્ત્રપ, પ્રમુદ્ધ-ધન' બની ગઈ. એવા કાર્યવિનિષ્ઠ પ્રેમાળ જીવને સદ્ગતિ જ હોય એ શ્રદ્ધાએ આપણે શાન્ત ચિત્તે પ્રમુસાનિધ્યે એનો અધિક વિકાસ વાંચીએ.

મન્દિર-વૃત્ત

વિશેષ મદદની આ રકમો મળ્યા અંક પછી મળી તેના સામાર સ્વીકાર કરીએ છીએ.

૧. રા. વિદ્યુતરાય ચ દેસાઈ (લાવનચર)	રૂ. ૧૦૦
૨. રા. સુમુખલાલ જી. પંડ્યા (મુ'બાઈ)	" ૨૫
૩. શેઠ બી. એન. મહેશ્વરી	" ૧૦
૪. શેઠ હોરમસજી જી. એન્ટીનીઅર	" ૧૦
૫. "એક બંધુ"	" ૧૦

રૂ. ૧૫૫

અનિયમિતતા આ અંકે ઘટાડતી હતી, તે ધણા પ્રતિકૂળ સંજોગો ને લીધે ઊલટી વધી છે. સર્વ 'માનસી' પ્રેમીઓ એ દરચુજર કરે એવી વિનંતિ છે. થકય તે સર્વ ઉપાયો લઈને ૧૯૪૮ના બાકીના બંને અંક વર્ષ આખર લગીમાં આપી દેવાની આશા છે.

આર્થિક સીંસ નાવી ચાલુ છે:

(૧) સંગીતમાર્તંડ પંડિત શ્રી હરદાસનાયજીએ પ્રેમોખામધા બંધુભાવે પોતાનો જલસો 'માનસી'ને આપવાની જે ઇચ્છા દર્શાવી છે તેનો ધનિક ગુજરાતીઓએ હજી અમલ કર્યો નથી. (૨) ધનિકનગરી અમદાવાદે આ. જ્ઞાનન્દરાંકર-સંસ્મરણ-અંકની ખમારી છુંડી શીકારવા આશા આપી છે. (૩) મેધવારીના કારણે દેવાદારી વધ્યે જ ગય છે.

પુરતક-પહોંચ: હંશ્વરતા સાનિધ્યમં; મહાસબાના ઠાવો; બાપુની પ્રસાદી; આરોગ્યની ચાવી; નવજીવન પ્ર. મં. નાં ગુજ. ને અં. સુચિપત્રો; નિજલ; (વીગતો આવતા અંકમાં.)

અંમંજાવાદ:

વિ. ક. વૈષ

તા. ૧૯-૧૦-૪૮

સં. 'માનસી'

મંજૂવા-પૂર્વિક

આપણી વ્યાપકતા અને મર્યાદા

[પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી : 'જનગણ' (૬-૬-૪૮)]

રાજપીપળાથી નીકળતું [આ] પત્ર પ્રજાતંત્રના રક્ષણ ઉપરાંત બીજો જેવા આટલિકો અને વ વાસીઓની ખાસ સેવા કરી શકે. આ વર્ગમાં ભદ્ર લોકોનાં બધાં લક્ષણ લાવવાની જરૂર નથી. ગુજરાતી મધ્યમ અને ધનાઢ્ય વર્ગનું વેરલાપણું, મુખવાસીપણું અને ધનપૂજન આપણા વનવસીઓમાં ન આવે તે જ છોટ છે જે હીરથી તેઓ સારા સૈનિકો થઈ શકે તે તો જળવાયું જ નોંધાયે. પણ તે સાથે સારું જીવન જીવાતા માર્ગે ખીમતો મટે ઊધડે તેમ તેમને માટે બધકવા નોંધાયે, અને તેમના જીવનમાં સંસ્કાર પૂરવાનું કામ કરવું નોંધાયે. એ કામ ઘાળીએ કરે તેમ પત્રો પણ ફેરી શકે.

આ સેવાકાર્યનું અટપટું છે. આપણે પ્રાન્તપ્રેમ ભ્રમત રાખવો છે, પણ દેશભક્તિના ભોગે નહિ; આપણે ગુજરાતી ભાષાદ્વારા બધું જરૂર છે, પણ તેમાં હિન્દી કે અંગ્રેજીનો દ્વેષ ન હોય, બંને ગુજરાતી વિપરાંત હિન્દી ભણવાની છે, અને બંને તો સાથે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી પણ ખરી. વળી આપણે આપણા શુદ્ધ પવિત્ર હિન્દુ સરકારને સતેજ રાખી દે કંવાના છે, તેના મહિન અંશોને દૂર કરવાના છે. હિન્દુતાના ત્યાગથી કે હિન્દુત્વને પતણું પાણી જેવું બનાવી આપણે વિશેષ રાષ્ટ્રપ્રેમી કે માનવપ્રેમી થઈ શકીશું એ કલ્પના મિથ્યા છે. હિન્દુત્વ માનવપ્રેમનું રાષ્ટ્રપ્રેમનું દારૂ જ ની શકે એની વ્યાપકતા અને વિશાળતા સંમાન લાવે બીજા ધર્મોને તેમ બીજા પ્રજાઓને સ્વીકારે છે. આપણા રાષ્ટ્રત્વના મૂળમાં પોપક જળ તરીકે આ ભાવના કામ કરી રહી છે એટલે અને નિર્મળ દેશી તે રાષ્ટ્રત્વને જ વિદ્વાતક છે. આપણું હિન્દુપણ એ સર્વ ધર્મોના અને પ્રજાઓના બહુભાવે સમાસ ફેરી શકે એમ છે. કદવાની છે તે જડતા માટે, વિરૂતિ. આપણી કાઈ પણ ભક્તિ બીજા કાઈ સદ્વર્તુના દ્વેષનાં પાણ્યમયી ન નોંધાયે એટલે આપણી ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓમાં મર્યાદાપાસને એ આપણી નીતિ રહેવી નોંધાયે. ક.ય. અને લાગણીના દરેક

ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થા અને મર્યાદાપાલન હોવા જોઈએ. એક એ નાની વ્યાખ્યામાં હું ઉદાહરણ આપું. હું ગુજરાતી લખતો, ફોર્મ તો “આઝાદી” કરતાં “સ્વતંત્રતા” શબ્દ વધારે પસંદ કરું. તેનું કારણ એ નહિ કે “આઝાદ” શબ્દ ઉર્દૂનો છે, પણ “સ્વતંત્રતા” આઝાદી ઉપરાંત “તંત્ર” હોવાપણું વ્યવસ્થાનું “અસ્તિત્વ” સૂચવે છે. વળી મને “દુનિયા”નો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હશે તો તેને સ્થાને હિન્દી અર્થવાળો “સંસાર” શબ્દ પણ નહિ વાપરું.

વધારે મહત્ત્વની વાત એ છે કે મૂર્તિપૂજના વિષય સ્વરૂપ જુવાં જ જોઈએ. મહિન સર્વોની મૂર્તિઓ કે નાગ અને નોળિયાની પૂજા જુવાં જોઈએ. ઉપર તો મંગળાભોગ અને રાજભોગનો આદ્યાર કોઈ પણ દેવપૂજામાં ન જોઈએ. અને છતાં પ્રત્યેક ગ્રામમાં એકાદ રામમંદિર કે શિવમંદિર કે રણછોડજીનું મંદિર હોય અને તે સર્વ જનતા માટે ખુલ્લું હોય એ ઇચ્છું છે.

રાજગાર અને સામાન્ય કેળવણીના પ્રશ્નો ઉદ્ભવતાં સંસ્કારિતા પ્રસારવાને ધર્મ જનપદના નેતાઓનો રહે છે. અને એ કાર્યમાં આપણી લાગણીઓનું યોગ્ય શોધન, પ્રાય અને તેમનું યથોચિત તર્પણ થાય એ ઇચ્છું ગણાવું જોઈએ.

•

સૂરત ૧

વિશ્વપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

માનસી

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૪૮

આ અંકમાં

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

યશોવંત મહેતા

દેશવચન્દ્ર ચાવર્તા

મજરાય દેસાઈ

રમણલાલ પટેલ

પતીલ

નલિન પટેલ

રતિલાલ બાની

ત. હુસેન શમ્સી

કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

ધનસુખલાલ મહેતા

(ગરિબ ઝવેરી

પૂજાલાલ

ભદ્રસુખ વેવ

કુંજવિહારી મહેતા

વચન્ત જોષી

પારાશર્ય

ભગવાનલાલ માંકડ

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : રોયલ રોડ : ભાવનગર

ધ્યાનમંત્ર

સ્વધર્મી કે ધર્મચ્યુત ?

હિંદને પોતાને માટે [જન્મતરી ઓતા આદિ ઉપરાંતના] ગદનવર વિચાર-
વિષય છે. પ્રશ્નોત્તરવાળી અમુક દિશાઓને અનુસરવાથી તે, ધારી રાકાવ છે કે,
બીજાં ધર્મી રાષ્ટ્રો જેવું બને; તે સમૃદ્ધ વહેવાર-હઘીગ ખીલવે; સામાજિક તથા
રાજકીય જીવનનું સક્રિયતાની વ્યવસ્થાતંત્ર રહે; જખારરૂત રોનાબળ જમાવે,...
પરંતુ બાહ્ય; આવે મહાપ્રતાપી વતરે.તર પ્રગતિકમ સાધતા જતાં તે સ્વધર્મ-
ચ્યુત બને, પોતાનું આત્મસંવિત્ તણ દે તો પછી પ્રાચીન ભારત અને તેના
આત્મા સર્વાંશે હુમ્મ ધાવ; તે પછી બીજાં જેવું આ ક્ષેત્ર વધુ રાષ્ટ્ર બને અને
આમ બનતાં ખરે જાણ જતરને કે આપણને યચાને નહિ. પ્રશ્ન આ છે કે તે
બહા જીવનમાં અપાચાદિતપણે અચ્યુત સાથે અને એ રીતે પોતાનાં સમૃદ્ધ
પણે સંચિત તથા ફરીમૂત અધ્યતિમ અનુભૂત તથા જ્ઞાન સ્વચ્છા જૂને, તે શું
જે સમયે બાકીનું જન્મ આધ્યાત્મિક સહાયતા તેમ જ વિમોચનકર જ્યોતિ અર્થે
ભારત બાકી અધિકવર અંશે વળે છે, તે સમયે, તે જ ફાળે, તે પોતાના આધ્યા-
ત્મિક વારસાને પરિત્યાગ કરે એ તો વક વિધિયોત્ર ગણાય. આજું ન બનવું
જોઈ એ, નહિ જ બને પણ એવો ભય નથી એમ કહેવાય નહિ. ભારતની ખરી
નિયતિ સંસિદ્ધ કરવા મટે, બાહ્ય તેમ બૃહદ્ આન્તર પ્રગતિ ? આવરવકતા છે

[શ્રીઅવિન્દઃ આન્દ્રવિદ્યાપીઠનેગ સન્દેશમયી]

વિષયદર્શન

વર્ષ ૧૨: અંક ૩, ૪ :: પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૭, ૪૮.

સાદે-ડિસે-૧૯૪૮ (પ્રાટ, ફેબ્રુ. ૧૯૪૮)

ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ (અમલોખ) નિ. ૨, ત્રિવેદી	૩૪૨
લાવકનું કલ્પન ('અનુભવના'નું અવલોકન) પ્ર. મુ દેસાઈ	૩૪૬
નદા આદિ કાવ્યો (ય. મહેતા; પૂનભાણ; પતીલ; ભ. માંડલ)	૩૪૯
કુનશીનાં પૌરાણિક તાલકો (વિવેચન) : ન. ગો. પટેલ	૩૬૭
બે ઉડતની કંઠાણી (સંસ્મારણ) દી. બ. ફ. મો. ઝવેરી	૩૮૯
આચ સંસ્કૃતિમાં આર્યોતર તત્ત્વો (સંશોધન) કે. ચક્રવર્તી	૩૯૫
પિતા શામળદાસ (સ. ૨, લ. શા. ચરિત્ર) ધ. ફ. મહેતા	૪૦૪
દેવયાનીનું ભાવસંકુલ (સાહિત્યચર્ચા) ર. જ. ભટ્ટ	૪૧૫
યોગમાર્ગ અને નૃસિંહાચાર્યજી (સમીક્ષા) ય. ન. મહેતા	૪૨૩
એક કવિહૃદયની પિછાન (પરિચય) : મુ. વિ. પ.રાસાઈ	૪૩૪
પૂર્ણચંદ્ર સંભળ્યાં અવતરણો (શ્રીઅરવિન્દ)	૪૪૨
દી. એસ. ઇલિયટ અને તેનાં કવિતા: જિ. ઝવેરી	૪૪૮
અક્ષરપાસંમેલન (પ્રસંગચર્ચા) કું. સુ. મહેતા	૪૬૨
નિકષ : (૨, પટેલ; ત. હ. ચાવડા)	૪૬૫
મનન-પૂર્તિ (ભ. ક. વૈ. જ. યા. ભેષી; ક. મહેતા; વિ. ક. વૈ.)	૪૭૭
મંજુષા: (શ્રીઅરવિન્દનો સંદેશ) વગેરે	૪૮૮

જાહેર જાળરો

હિંદ સાઈકલ (૪૮૫) લંડુ ફાર્મસી (૪૮૭), ગહાકાલી આશ્રમ (૪૮૬) ; રોય કંપની (૪૬૧) ઓરિએન્ટલ હોલેન; મિ. ર. ગકુર (૪૬૩) એસ. ટી; માકેર; આર. એસ્થેટિકાલ (૪૬૫) ; એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. (૪૬૭) માનસી ગ્રન્યમેણી : તંત્રી વિજયરાય ઠ. વેધ: નાનપરા મેઈન રોડ, સુરત. સાખાઓ: કેન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. મુબાઈ: બાંકીવ મુદ્રણ. લય, સુરત; સાધના પ્રેસ વડોદરા; રા. દામીદર, કે. ભટ્ટ. રામદેવી; પોરબંદર. આનન્દ પ્રેસ; ભાવનગર, લેરાજમ રૂા. ૫-૮-૦; પરદેશમાં ૩૬ સાલ; છૂટકના ૩૧, ૧-૧૨-૦

સંગીતમાર્તંડ પંડિત શ્રી હોશરનાથજીના સુવર્ણમહેસાવ-નિમિત્તે આ વખતે તેમનો 'રંગ' જ (કુમાર કાવલિયના સૌજન્યથી) આપીને સ્તોત્ર માનવો પડ્યો છે, કેમ કે તેમના વિશેનો શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈનો 'મનસી' માટેનો ખાસ લેખ વખતસર આવી શક્યો નહિ-તંત્રી

શુદ્ધિપત્રક-પ્રતિ: 'હલિપટ'-લેખમાં, ચક્રિત (૫, ૪૪૬) છે. ત્યાં ચીત્ર; ભવાવિ (૪૫૦)નું લાવાવિ; તથા ગેલપી (૪૫૬)નું ગેલપી કરી લેવું. 'રણજી' હવાલ-અવલોકનમાં, રવીકારવાં (૪૬૭) છે તે રવીકારવાં, નટ્ટી (૪૭૧) છે તે નટ્ટી મનોન્યાયા તથા ટેટલેક (૪૭૨) છે તે મનોન્યાયારને તથા કેટલેક લેખો.

માન સી

વર્ષ ૧૩, અંક ૪,૪] [સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮

૧૭મું સાહિત્યસંમેલન

[એ સંમેલનની નોંધ મનન-શૃતિમાં છે. આ બે લેખોમાંના પહેલા લેખકાવા-વિષયક ઠરાવ પરથી પ્રા. વિશ્વપ્રસાદનું લેખનું છે; બીજો, એમનાં બ્યાખ્યાન 'અનુભાવના'ના અવલોકનરૂપક નિરૂપણનો છે.]

ઉચ્ચ શિક્ષણનું વાહન

જે ઠરાવ શ્રી દેવરભાઈ તથા શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેદિયા જેવા નામાંકિત પુરુષોએ રજૂ કર્યો છે અને જેને, હું સમજું છું, શ્રી. મુનશીનો પણ ટેકો છે, તેનો વિરોધ કરતાં મને બહુ સંકોચ થાય છે. પશુ આ ઠરાવ અસાધારણ મહત્વનો છે. આવતી પેઢીઓનું બૌદ્ધિક ભાગ્ય એની સાથે જોડાયું છે, અને મારી દૃઢ પ્રતીતિ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હિન્દી-હિન્દુસ્તાની ભાષા-લેખા થાય એ આપણા હિતમં-એટલે કે આપણી જાતી જાગૃત્તી અને આપણું ભાષાસાહિત્યના હિતમાં નથી, તેથી તેનો વિરોધ કરવા હું આ સભા આગળ ઉપસ્થિત થયો છું.

રાષ્ટ્રભાષાદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ રાષ્ટ્રની સાંસ્કારિક અને રાજકીય એકતા-ખતર આરમ્ભ છે એમ ભારપૂર્વક કહેવામાં આવે છે, બદલે આ પ્રયોજન સૌથી આગળ કરી આપણી દેશસંક્રિતને રખાડી લેવામાં આવે છે. દેશની એકતા અને સ્વતંત્રતા હિન્દીદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ ઉપર જ ટકે એમ હોય તો જેમ લશ્કર વગર છૂટકો નહિ તેમ હિન્દી-વહન વગર છૂટકો નહિ. આપને મારે જણાવવાનું કે-દુનિયામાં આજે એવા-કેનેડા, રશિયા જેવા-દેશો છે જ્યાં રાજકીય એકતા છે છતાં અનેક ભાષાઓદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાય છે. સામી બાબત, શિક્ષણની ભાષા એક હોવા છતાં રાષ્ટ્રો તરીકે અલગ-અલગ અને ડેટલીક વાર અન્યોન્ય વિરુદ્ધ પણ દેશો છે: ઇંગ્લેન્ડ ને અમેરિકા, કેનેડા ને અમેરિકા, આર્જેન્ટીના ને બ્રાઝિલ. એટલે આ ભય એક મિથ્યા, ભય યાને હાઉ જો. ઠરાવમાં બાંધ્યો છે.

હું ગૌરસમજ તરત જ ટાળવા માગું છું. આપણા દેશને આંતર-પ્રાંતીય વ્યવહાર માટે એક રાષ્ટ્રભાષા જોઈએ જ જોઈએ. હિન્દી-હિન્દુસ્તાની એ જ રાષ્ટ્રભાષા થવા યોગ્ય છે એમાં પશુ કશો શક નથી. એનું જ્ઞાન પ્રત્યેક વૈનીતને અને સ્નાતકને હેતુ જોઈએ એ પશુ સ્વીકારું છું. માધ્યમિક શિક્ષણમાં એ વર્ષ અને-અથવા મહાવિદ્યાલયમાં એ વર્ષ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી રાષ્ટ્રભાષાનો અભ્યાસ કરે એવો પ્રત્યક્ષ કેગવણીમાં થવો જોઈએ. સારા આંતરપ્રાંતીય વ્યવહાર માટે આટલું શિક્ષણ બસ છે, પશુ આવી વિશેષ સ્થાન હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીને આપવું એ માતૃભાષાનો દ્રોહ છે.

આપણી આજની રાજકીય એકતા શું એટલી નિર્મળ વસ્તુ છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રભાષા જ માધ્યમ હોય તો જ એ ટોચ સમઘ બરત-ખંડની એકતા આપણા હૃદયનો એક પ્રમળ સંસ્કાર હોય; તેને જામત કરી આપણે પરદેશી કામે લડવા અને સફળ થવા, એ સંસ્કાર તો આજે છે અને ટકવાનો છે. એ કેવળ ભાષા ઉપર નિર્ભર નથી. ભાષાની એકતા તેને જામત રેખી શકે, સમજ બનાવે, જો ખરેખર ભાવનામાં એકતા હોય તો. અને આ કામ રાષ્ટ્ર-ભાષાનું ઉપરકાંઈ તેવું ફરજિયાત શિક્ષણ કરશે, પશુ સંસ્કારની એકતા નહિ હોય તો હિન્દી-હિન્દુસ્તાની ફરજિયાત હશે તો પશુ આપણે તૂટી જઈશું. એ સંસ્કારની એકતા દહ કરનારું બળ દેશની કોઈ પશુ વર્તમાન ભાષા કરતાં સંસ્કૃતમાં વિશેષ છે. અને સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીનો પૂરેનો પ્રયત્ન કરના આપણે તાપર રહેવું જોઈએ. ભાષા હૃદયની એકતા બાજુની નથી, વ્યક્ત કરે છે, તેનું આપણું અનિર્માન જામત રાખે છે. હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી કપરો હશે તો આ એકત વિશે જામત ચાલુ રહેશે. પશુ એટલા સારું માતૃભાષાને હાલી ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હિન્દી-હિન્દુસ્તાની બેસાડી દેવની જરૂર નથી.

“માતૃભાષાને હડવી” એમ હું સપયોજન કરું છું. મેં કે જે તાની ભાષા મારહન ઊંચામાં ઊંચું શિક્ષણ બપાય એ સ્વાંત્ર દેશ-જનનો પ્રાથમિક હક્ક છે. માતૃભાષાનો એ અધિકાર છે. કયા સ્વાંત્ર દેશમાં માતૃભાષાદ્વારા કેગવણી, જોઆમાં જોઆ કેગવણી, નથી અપાતી? માતૃભાષા કેગવણેલી ના હોય, એ પ્રાથમિક દેશની કે અસુખ્યક હોય, તો એનો એ અધિકાર રહેતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં આમ તો બોલીની ભાષાઓ પુષ્કળ છે, પશુ સારી રીતે કેગવણેલી ભાષાઓ માત્ર હંસગાર છે. એ

અધીયં ભાષાઓ પોતપોતાના પ્રદેશમાં ઉચ્ચ કેળવણીના વાતન બનવા અધિકારી છે. એમાં ચતકાથી સાહિત્યભેદનું વધુ છે અને વિચાર-વ્યક્તિ માટે સામર્થ્ય જણાયું છે. ગુજરાતી એમાંની એક ભાષા છે. અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત જેટલી સમૃદ્ધ કે કાર્યક્ષમ એ નથી. પણ એને સ્થાને જેને ! મૂકવો માગો છો તે હિન્દી-હિંદુસ્તાની જેટલી તો એ સમૃદ્ધ ને કાર્યક્ષમ-ઓછામાં ઓછી એટલી તો-છે જ. સાહિત્યના કેટલાક પ્રકારોમાં (દા. ત. નાટકમાં) હિન્દી (અહીં હિંદુસ્તાની નહિ બોલી શકીએ) ગુજરાતી કરતાં ચઢિયાતી છે તો બીજા કેટલાકમાં ગુજરાતી (દા. ત. કાવ્ય ને અદ્યૈશીમાં) હિન્દી કરતાં ચઢિયાતી છે. એ અમે તેમ હો, એ ભાષાઓ મદદગીરની એવી જિજ્ઞાસુની નથી કે હિન્દીને બદલે ગુજરાતી રાખવાથી મોટો બૌદ્ધિક ગેરલાભ થાય.

આપણે અંગ્રેજી માધ્યમની વિરુદ્ધ છીએ કેય કે એમાં વિદ્યાર્થીની શક્તિનો ભારે દુર્વ્યય થાય છે. અંગ્રેજી સમજવામાં જ એટલો સમય જાય છે અને ક્ષમ પડે છે કે શિક્ષકના વિષયનો સક્ષત્ સંબંધ થતો નથી. નાનપણથી જ ભાષા આપણી સિદ્ધ થઈ છે, જેમાં આસાન્દ્યતાની ક્રિયાની જેમ સદગતા અને સરળતાથી આપણે વિચારબલ વ્યક્ત કરીએ છીએ, તે ભાષામાં કે ઇશ્યુ વિષયનું નિરૂપણ થાય, ત્યારે વિદ્યાર્થીનાં ચિત્તનું અનુસંધાન વિષય સાથે સીધું થાય છે, ભયનું વ્યવધાન તેને સહેજે સમજાતું નથી. માતૃભાષા જેટલી જ ભાષા સિદ્ધ નથી, (વિદ્યાર્થી) ! ઉદ્યેશમાં જિતરી મઠ નથી, તેમાં શિક્ષણ અપાય તો વિષયના મહત્ત્વમાં જરૂર વ્યવધાન અનુભવાવાનું. અર્થાત્, હિન્દી મારફત ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાય તો વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનાં દુર્વ્યય, અંગ્રેજી જેટલો નહિ પણ અમુક અંશે, જરૂર થવાનો. કેટલી રાજકીય અને સાર્વત્રિક એકતને જરાય આંચ આપવા વગર આપણે કેળવણીમાંનાં દુર્વ્યય અટકાવી શકીએ તેમ હેય તો આ માટે તેમ ન કરવું !

ગુજરાતી ભાષાભાષા હશે તો પણ કેળવણીનાં ઉચ્ચ ધોરણો જાળવવા અધ્યાપક પ્રવાનશીલ જરૂર રહેશે. આજનાં અધ્યાપક અંગ્રેજી ઉપરાંત કેટલીક યુરોપી ભાષાઓનો સંપર્ક સાધે છે. પ્રથમ ગુજરાતીનો અધ્યાપક મરાઠી, જંગાણી ને હિન્દી પુરતોને ગોચર લાગે ત્યાં ઉપયોગ કરે છે. એમ કહેવય છે કે ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ અંગ્રેજી છતાં ગુજ-

શોભી સાહિત્ય પ્રુદ થયું છે. ખરું છે. પણ તે લલિત વાસ્તવ્ય કે સૌન્દર્ય-
બક્ષી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જ ખરું છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનબક્ષી બોધક વાસ્તવ્ય માટે
ખરું નથી. એ તો ભારે જ પ્રુદ થાય જ્યારે ઊંચામાં ઊંચી જીવવર્ણની
સંસ્થાઓમાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વિવિધ વિષયોની ચર્ચા નિરંતર ગુજરાતીમાં
થવા કરે. એ વાસ્તવ્યવિભાસનું, ભાષાવિકાસનું મોટામાં મોટું ક્ષેત્ર બધ
કરે એટલે ભાષા અને વાસ્તવ્ય કુંઠિત થયાનાં. જ્યારે અંગ્રેજીની અપેક્ષા-
એ આપણે ન.નમ અનુભવીએ છીએ, ને દિન્દી ઉચ્ચ દિક્ષણનું
માધ્યમ થતાં દિન્દીની અપેક્ષાએ અનુભવીશું. આપણા દિન્દી દ્વારા
મંજુલા સનાતનો માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષણ થશે, તેમને ગુજરાતી કંતાં
દિન્દીદ્વારા બજાવવું વધારે ફાવશે, અને, પરિણામે, માધ્યમિક શાળાઓમાં
પણ દિન્દીને માધ્યમ બનાવવાનો આમદ થશે. તમે જે પગલું સૂચવો
છો તેનું આ સ્વાભાવિક પરિણામ મને તો સ્પષ્ટ દીસે છે. દિન્દીનું
વર્ચસ્વ ઉત્તરોત્તર વધતું જશે અને ગુજરાતી ભાષા વધુ ને વધુ સક્રિય
પામશે. શ્રી. મુનશી આદેએ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની ખૂબ સેવા કરી
છે; ગુજરાતનું હિત તેમને હેય છે; સમગ્ર દેશના તેજો દિતચિતકે છે. પણ
તેઓ સૂચવેલા પગલાનાં સ્વાભાવિક પરિણામનો તોલ નથી કરતા એમ
મને લાગે છે. એમણે આપવા માગેલો અધિકાર દિન્દીને મળ્યા પછી
પચાસ કે સો વર્ષમાં ગુજરાતી ભાષા નહિપ્રાય થઈ જશે. જે અંગ્રેજી
ના કરી શકી તે દિન્દી જલ્દી હતાવળે કરી શકશે, કેમકે દિન્દી સમાન
ભાષાકુલની કુટુંબીભાષા તરીકે ગુજરાતીની બહુ નિષ્ઠ છે, અને
પ્રમાણમાં સરળ છે. ગુજરાતી ભાષાના આત્મ્યાતક વિનાશ માટે અપણી
તેજારી હોય, એવી આપણી ઉદારતા હોય, અને સંકુચિત નથી, પ્રાન્તીય-
તાવાળા નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે એવી બારે કિંમત ચૂકવાની
હોય, તો મારે કંઈ કહેવાનું નથી.

પણ એક વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તો વિચારો. આપણે ઉદારતાય કે નિ-
ષ્ઠતાઅધિષ્ઠી દિન્દીને જલ્દી વિદ્યાલયમાં માધ્યમનું સ્થાન આપીએ. પણ જં.જ.ળ,
મહારાષ્ટ્ર અને દ્રવિડ ભાષાના પ્રતો દિન્દીને એ સ્થાન આપશે? એમને
માર્ગદર્શક થવાની આપણી મોટાપ નબી રહે એવી છે? એ પ્રાન્તી દિન્દીને
માધ્યમનું સ્થાન ન આપે તો ગુજરાતે જ પોતાના બ્યક્તિનું-જે સમગ્ર
દેશની સંસ્કૃતિ અને એકતાને ઠાઈ રીતે દાનિકર નથી તેનું-શા માટે

વિસર્જન કરવું ? વહેપારવાણિજ્યમાં, વહીવટી તંત્રમાં, રાજકારણમાં, વિજ્ઞાન કેળવણી ક્ષેત્રોમાં અર્થસાચી આદિ અનેકાનેક ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી નગરિક પોતાની શક્તિને અનુરૂપ રચાવવા પ્રયત્ન કરવું જોઈએ, ગુજરાતી દ્વારા શીખવતી કોલેજમાં એની મહત્વાકાંક્ષા સમે દીવાલ ચર્ચા જશે, અને તેથી ગુજરાતીને ખરેહી દિન્દી માધ્યમ જોઈએ, એમ દલીલ કરાય છે. ધારો કે એ વાત ખરાબર હોય; તો એનો ઉકેલ સરળ છે. દિન્દી દ્વારા શીખવતી યુનિવર્સિટી દિલ્લિસ્તાનમાં હોવાની જ ત્યાં એ મહત્વાકાંક્ષી વિદ્યાર્થી એને એ વાત સાચી લાગશે તો જશે. ખુદ મુંબઈમાં જ આપણે દિન્દી માધ્યમવાળા યુનિવર્સિટી રચવી પડશે. ત્યાં એ જશે. અને નવા યુગમાં જયપુર દિલ્હી આગ્રા કાશી નાગપુર કંઈ ખુદ દૂર નથી લાગવાનાં. અને મહત્વાકાંક્ષા સતોષવા જ દિન્દી માધ્યમ જોઈએ એમ હોય તો દિન્દીથી શું કાન અટકવું ? જગતનો પ્રવાહ જોતાં તો અંગ્રેજી વધારે ઉપયોગી છે. દિન્દીનું સાધારણ જ્ઞાન હશે તો કંઈ નહિ, પણ અંગ્રેજીનું પાકુ જ્ઞાન હશે તો દુનિયામાં અનેક ક્ષેત્રો ખૂલી જશે અને અનેક એલચીખાતને તથા આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોને આપણા ગુજરાતીઓ શોભાવી શકશે ! તે પછી જે છે જ તે શું ખેંડું છે ? કેળવણીના જે વિશિષ્ટ પ્રયોજન ખાતર આપણે અંગ્રેજીને તેના રચાવથી ખસેડવા માગીએ છીએ તે તો સંતુષ્ટ નથી. તો પછી અંગ્રેજીને ઉચ્ચ શિક્ષણની એકમાત્ર તરીકે તેને રચાવે રહેવા હર્ષ, દિન્દીને રધારાની કૃતજ્ઞતાત વાપા તરીકે મુકવામાં શો વાધો ?

આ મહત્વાકાંક્ષાની દલીલ તો યુવાન કલ્પનાને ચઢાવવાની દલીલ છે. એ શુદ્ધ કેળવણીના સાચની દલીલ નથી. એ દષ્ટિ વેપરીની છે, નફા-તોરાની છે. ગુજરાતી ઉચ્ચ કેળવણીનું વાહન હોય તો તો એક વર્ષ જે અભ્યાસક્રમ, એ વર્ષ પાઠ્યપુસ્તકો અને ધોરણોની ઉચ્ચતા સંબંધી વતી-ઓછાં મુશ્કેલીઓ રહેવાની. એ મુશ્કેલીઓનો પ્રતિકાર કરવામાં જ આપણા કેળવણીકારો અને નેતાઓનો પુરુષાર્થ છે. માતૃભાષાને ખરેહી હજી જેનું સાચું સ્વરૂપ નિશ્ચિત નથી થયું અને નિશ્ચિત થતી ધણી વર્ષ લાગશે એવી રજૂઆતને એ મુશ્કેલીઓના તોડ માટે મૂકી દેવી એ કામ મધ્ય-કલાન યુગની શિક્ષણવ્યવસ્થા જેવું લાગે છે.

હરી કલ્પ: દિલ્હી-દિલ્હીનાની રજૂઆત તરીકે રચીકારવી જોઈએ

અને એનું શિક્ષણ શાળા યા કોલેજમાં યા અને રશ્મી દરજિયાત બેઠકે
એ રીકાર્ડ છું. હિંદીના યર્ષ શકે તેટલા ઉચ્ચતમ અવધાનને મારા
મતમાં કશો નિષેધ નથી. બધકે હિંદી, અંગ્રાજી, મરાઠી, તેલુગુ આદિના
પરસ્પર સંપર્ક વધે, તેમાંની ઉચ્ચતમ પાઠ્યપુસ્તકોનો અનુવાદદા
વિનિમય યાદ, તેમાંની પરિભાષા એક જ હોય એ બધું શિક્ષણના ધોરણ
ની ઉચ્ચતા માટે હિતકર કે આવશ્યક છે. પરંતુ બોધબાષા તરીકે ગુજ-
રાતીનું રચન હિંદી ઉચ્ચ કેળવણીમાં વ ના લક્ષ્ય શકે એટલો જમારો આગ્રહ
છે. એવું રચન હિંદીને મળે એ ગુજરાતી માટે વિનાશ નોતરવા બરાબર
છે ગુજરાતી સાહ્યપરિવર્તન જે ગુજરાતી બાષાસાહિત્યના ઉત્કર્ષને માટે
રૂપપાઠ છે તેને જ હાથે તેના સ્વાચ્છ ઉત્કર્ષનું મોટું ક્ષેત્ર બંધ કરવામાં
આવે, એના જેવી દુઃખકારક ઘટના અર્વાચીન ગુજરાતના સાંસ્કારિક
પ્રતિષ્ઠાસમાં ખીણ નાંધે નડે. *

સૂરત

વિશ્વપ્રસાદ ર ત્રિવેદી

તા. ૨૪-૧-૧૯૪૯

* ઉચ્ચ કેળવણીના મધ્યમ અંગે જૂનાગઢ સાહિત્યકર્મચંદ્ર સમક્ષ આપણા
શ્રામભૂતો સર સુધી તથા વિસ્તારીને અહીં આપ્યો છે. વિ. ર. ત્રિ.

ભાવકનું કલ્પન

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં.....મદાન કવિતા બોલી છે. પણ
રમણીયવાનાં સરોવરો, જાણું ને નદીઓએ ગુજરાતી હૃદયને આજ્ઞા આપી
છે ને કેળવ્યું છે.....પ્રેમણું ધમ પેતે બને એવો આપણો મદાકવિ ક્યાં
છે?.....હું ચારે કોર જોડું છું આ હયાથેણે લઈ આવતાં પખીઓનાં
ગાન વનોપવનમાં સંભળાય છે ને હું ચર્ચુત્સુક બનું છું.....હું સાદસ
પલાણું છું છતાં હું રોધું છું, અન્ન ને સૂર્ય. મારે મંગાના પ્રતાપમાં છીલકું છે.
હમાયંકર અને સુંદર ભર હું મોટ માંડુ છું. તેમનાં સર ને નકારો તો
મારે કદાચ એક આખી પેઠી વાટ જોવી પડશે....[કવિ] । હું તાર છું. આંતરો
વિસ્તાર કાતાર પરમ વલ્લ વને કંઠનિર્મિતિદ્વારા મારી સાથે જોડા.

—અનુભાવના, પૃ. ૧૮-૨૦

આ અવતરણમાં આપણી કાવ્યસૃષ્ટિનું કેટલું સુંદર સરગુરૂપ
મૂલ્યાંકન છે? વ્યાખ્યાનના નામને એક રીતે સાર્થક કરતી એ આપણી
કાવ્યસૃષ્ટિની વડતાકૃત અનુભાવના છે. જીવન મદાન પર કંઈ છે, એ
પર કમને મોગા હિત્સાહ કે આકર્ષિકા જગતમાં વિલસી રહેલ મધુર

સૌન્દર્યનું પ્રસન્ન પ્રસાદપૂર્વક સેવન કરી પોતે સૌન્દર્યપ્રેમ વાળી જન્મે છે. બ્યુટિસમષ્ટિનું સૌન્દર્ય એકરસ થાય એ જ જીવન પરાક્રમની સિદ્ધિ. કાવ્ય એનું કરણ છે અને કવિ એનો કર્તા છે, આ તત્ત્વક મંતવ્યને અનુલક્ષીને થએલું, સાહિત્યવિભાજના અંક ક્ષપદને શાલાવે એવું આ વ્યાખ્યાન છે. એમાં વિષયનું ઔચિત્ય છે; વિચારની ઉચ્ચતા છે, જોડાય છે, દૃઢતા છે; તત્ત્વરૂપરૂપિ વિશાલગામી રિચર સમચ-દૃષ્ટિ છે; મવંમાહી સાવન્ત મુશવિવે છે; સાહિત્યની તથા જીવનની (અને કદચ, કહીએ તો જીવણીની પણ) પ્રતિષ્ઠા છે—એ પ્રતિષ્ઠાનું માનદર્શન છે, પ્રમથનનું ઉદ્દેશોદ્ધન છે, 'હું' અધ્ધહ તમ રા ઉદ્દેશોદ્ધક છું' એવા શેષ માત્ર સૂચના કે ખર્ચ સિવાય. 'સૌન્દર્ય' પામતા માટે સૌન્દર્ય જનનું પરે' એમાં દર્શવેલી નિમ્ન તત્ત્વરૂપી ને હૃદયગત સૌન્દર્યપૂર્વક, કાવ્ય શું? કાવ્ય(સાહિત્ય) વચ્ચે એટલે શું? એનું સક્ષય ધટાવી આપે એવું એનું નામ શું? એનું સ્વરૂપ શું? એ શા માટે? એ વૃક્ષગાની પ્રજા વિષે પોતાના મનઃકવનનું આ બદ્ધનુત સંવેદનપદ-વિવેચો અહીં નિરૂપણ કર્યું છે.

વાચક સહેજમાં સંજીવન એટલા નીચા ઉત્તરી પડાનું પોતે પત્તં કયું નથી, છતાં હરકાદ વાચકને સત્તાનુરૂપ કાંઈ ને કાંઈ મળી જ રહે એવી આ વ્યાખ્યાનની યોજના છે. સંવત્ત ગુન્દરતના ચૂટેલા સાહિત્ય(ધિકારીઓ ન્યાં ૧૦૫ હેય ત્યાં થયું થયું) માની લક્ષને વ્યાખ્યાન થાય. ગુરમાવ મારણ કમો વિના વર્તવામાં, વાચકના ગૌરવી અપેક્ષામાં, જાણે નહિ તો કાંતે એ વાચક પચાસવાન આવી મળે એ શ્રદ્ધામાં વિષાનું ગોરન સચાપ છે—વિષયનું સાચું પે.પલ્લે થાય છે. કૌતુકશીલ જાવનાવાદ કે આદર્શવાદ(romantic idealism)નું ગુન્દરતમાં ગણ્યું મયું હતું એવું સરતું ને છીછરું સ્થાન નથી, ન હોઈ શકે એમ આજે સિધ્ધ થયું; એના પાયામાં જોઈતી તત્ત્વચર્ચા આજે પૂરું થયું; પરિપૂરણે આજ આપણને એનું દર્શન થયું.

એજીતત્ત્વચર્ચા પાયામાં છે કે એટલું જ. અહીં ચર્ચા તો સાહિત્ય-તત્ત્વની જ છે, કેમ કે પરિવર્તન સદસ્યોનો સત્તાનુરૂપ ધર્મ સાહિત્ય સેવન છે. સાહિત્ય વા કલ્પનો સારજનીન ધર્મ પોતાનું સારજનીન;

સાચવી શકે માટે પ્રજાસક્ષાત ધર્મ કે દર્શનના વાગ્દાતા પરિમિતપાથી એને બચાવવાની જરૂર છે તેથી, અને વિદ્યસી રહેન ર તત્ત્વ મૂળમાં ભલે એક હોય પણ તાત્કાલિક અનુભવના વૈશિષ્ટ્યમાં જ એવું મહત્ત્વ અને સર્થકય છે તેથી, કાવ્યાનુભવ આનંદસ્વરૂપ છે કે શ્વહારગદસરૂપ છે એવી સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષાને રચાને કાવ્યાનુભવનું રાષ્ટ્ર વૈશ્વટ્ય સાચવી શકે એવી પરિભાષા પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રને આધારે અહીં યોજી છે. કાવ્ય રચનાની ક્રિયા તે માલના, પણ જાવનાના ગુજરાતી દૃઢ અર્થ સાથે અથકામણ ન થાય માટે વિમાલના; જનતાના અનુભવે કરી કવિથી થતી માલના અમામાય છે, વિશિષ્ટ છે માટે એ વિભાવના; એ વિભાવનાને અનુરૂપ-સર્જનને અનુરૂપ વાચકભાવકની કાવ્ય મણુવાની કલ્પનાપ્રેરિત સાધન-ક્રિયા તે અનુભાવના. આ અનુભાવના એક સળંગ ક્રિયા છે ને તેને અતે પરિણમતી ભાવકના સત્ત્વની, તેથી સંવિત્તની, ખવચિતિ પણ છે.

ભાવકનું ઇતિહાસ સર તારવવામાં કે રહસ્યદર્શનમાં નથી. કવિએ કલ્પેલા રસની ભાવકના સ્વરૂપમાં સિધ્ધિ થાય એમ આપણે માની રહીએ, પણ આપણા પ્રાચીનોએ રચાવેલી રસમીમાંસાની પ્રજાલી વિભાવ અનુભાવ અને સંચારિભાવની યોજનામાં ગગનની કડકૂટમાં પડી જાય છે, સમસ્ત કાવ્યનુભવને આરરી ચકરી નથી, કાવ્યનિર્મિતિનો હેતુ મર્યાદિત કરી દે છે, પોતે નહોતે કરેલાં આદરસ યોગમાં મનુષ્યજીવનના સમૃદ્ધ અનુભવોને વર્ગીકરણ કરી ચોઠવી દેવામાં જ આત્મપર્યાપ્તિ સમજે છે, ઇત્યાદિ કારણે એની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા ગુજરાતી વિવેચનામાં કવિના હાતિ છે. કાવ્યરસને સમસંવેદન કે સમાન લગણી રહેવામાં પણ સત્ત્વના એક જ અંશને સ્થાન અપાય છે. આદર્શ અનુભાવનમાં વાચકનું આપ્તું સત્ત્વ કામ આવે છે, સત્ત્વની 'સર્વ શકિતઓનો સમમ અને યુગપત અનુભવ' એ કરે છે: સમમ સત્ત્વમાં સંવેદન જન્યત થાય, સત્ત્વના સર્વે અંશો ગતિમાન થાય, એટલેથી કાવ્યનુભવ પૂર્ણ થતો નથી. એ અનુભવે ભાવકના ચિત્તમાં આકર ધારણ કરવો જોઈએ. એ આકાંક્ષાનું સૂચન સંવેદન રૂપથી થતું નથી. સંવેદન જદ જાને પહે, કૃતીમાં તેમ જ ભાવકમાં, ક્રિયાત્મક સર્જનત્મક પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ સંસ્થિતિનો વિભાવનાઅનુભાવની પાલિયાથી સમાવેશ થઈ શકે છે.

મનુષ્યના માનસની ઘટના એવી છે કે અનુભાવનની આ શક્તિ સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ અમાપ હોઈ શકે. મા ટોઈ પણ વૃત્તિમાં તમાકા અર્થ

શકે, કોઈ પણ લાગણીમાં તલ્લીન થઈ શકે. પણ તેમ કરી શકવાને કવિ-
ભાષાનું, કવિરીતિનું અને ધૃતર ભૂમિકાજ્ઞાન, સહૃદયતા, અદ્ભૂતારતું
વિગલન એવી ટેલલીક આવશ્યકતા છે. વ્યવહારપરાયણતાથી કે નીતિ અને
ધર્મના અતિવાદથી જીવનનાં સુદુર્ભાસૂક્ષ્મ અન્ય તરવે પ્રત્યે આવતો નફ-
રત કે હૃદયની સંકુચિતતાનું નિવારણ પણ એ શક્તિની સિદ્ધિને આવ-
શ્યક છે. એટલું થાય તો ભાવકને અનુભાવનાનાં દાર જીધડે.

આ કવિભાવકની વચ્ચે કે સ.યમાં વિવેચકનું સ્થાન કયાં ? જીવન
કે જગત પરત્વે જે સ્થાન તરવેવાનું છે તે સ્થાન સાહિત્ય પરત્વે વિવે-
ચકનું છે. સાહિત્ય જગતની રિથિતિનું સમર્થન કરવા, તેને પોષે એવાં
નવીન તરવેને એમાં સ્થાન અપવવા વિવેચક આવશ્યક છે, એનો અર્થ
એ નથી કે વિવેચકના પ્રસન્ને કરી પ્રતિભાએ ઉત્તમ કવિ નીપજે
છે વળી અનુભાવના પણ ભાવકની પોતાની કૃતિ છે.-અને કે કોઈ
વિશેષ અધિકારી ભાવક એમાં એને સદાયજૂત થયો હોય, પરંતુ વિવેચક
તો 'તત્ત્વાન્વેષણની તથા આયોજનના અન્વીક્ષણની ભૂમિકા પર દેખા દે
છે. જેમ જીવનનાં તરેહવાર પ્રવાહોને સાહિત્ય સમાવી લે છે તેમ 'વિ-
વેચનની તરવચર્યા પણ સાહિત્યની નવી નવી સૃષ્ટિનો સમાસ કરતી
અ.ગળ વધે છે.' ને તેથી જ લેખક આપણને અનુરોધ કરે છે: નાના
લાલીય લખનો આદર કરો. કેમ કે તેમાં અગ્યવસ્થા નથી, સૌક્ય છે,
સામાન્ય વાતચીત અને પરાક્રમી હૃદયોષ ખંતેને બાકત કરવાનું સામર્થ્ય
છે. પ્રો. ક.કોરની કાવ્યવિચારણાનું તાત્પર્ય સ્વીકારો. શુદ્ધ તર્કશ્રેણી કે
કેવંજી સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન જીસુ કાવ્ય આપી શકે એ ભ્રમ છોડો; પરંતુ
જીર્મિ અને કલ્પનાના રંગે રંગાઈને આવતા વિચારને પણ ગુજરાતી કવિતાના
સાચા વિકાસ અર્થે સ્વીકારો. કોઈ કોઈ કવિની જીર્મિ ઝીલી આનંદ
પામો, તો તેની કેળીજી કવિની જીવનને ગંભીરતાથી આગ્રહતી કવિતાની-
પણ અનુભાવના કરવા તત્પર રહો. જોટલી વિવિધ અને વિશાળ સાહિત્ય-
સૃષ્ટિની અનુભાવના કરવા તમારી કલ્પનાશક્તિને-તમારા સ્વત્વને નિ-
યે.જશે તેટલો જ તમારા સ્વત્વનો વિકાસ થશે, તમારું સ્વત્વ સમૃદ્ધ
થશે-વિકાસાતી પ્રસન્નતા અને પ્રચાનો પરિતોષ તમે અનુભવશો.

શિષ્ય વિકસીને ગુરુમય થાય તેમ ભાવકે વિકસીને કવિમય થવું
જોઈએ, તો સમય સાથે જેમ જેમ જીવન આગળ ડગ માંડે તેમ તેમ

તેનો કવિજ્ઞાએ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ, કેમ કે આપણે જ નોંધેલા આદર્શ સાહિત્યરૂપે મૂર્તિમંત થાય છે. એ આદર્શની-એને પ્રભુ કહો કે પરમ તત્ત્વ કહો-કવિએ કરાતી અનુભાવના તે એની કથાનિર્મિતિની, કૃતિની વિભાવનારૂપે આપણે પામીએ છીએ ને તેની અનુભાવના કરીએ છીએ. એ બંને અનુભાવનાનાં વહેણ સુકમાં તો જીવનનાં વહેણ પણ સુકમાં સમજાતો. 'Bliss was it in that dawn to be alive, but to be young was very heaven' જેવા સમયમાં આપણે જીવીએ છીએ ત્યારે આપણે તેનો કવિ કયા છે?

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કેમ્બ્રિજના ઉપાધ્યાયે સમજાયેલા પ્રો. કિવલરૂયના કથનને ઉતારું :

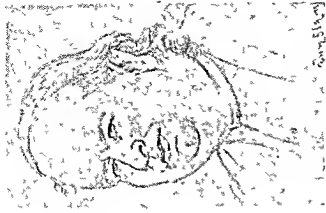
It may seem a brutal thing to say and it is a sad thing to say; but, as a matter of hard fact, the theory that poetical genius bloweth where it listeth and equally in poor and rich holds little truth.....I argue that until we can bring more intellectual freedom into our State, more 'joy in widest commonality spread', upon you, a few favoured ones, rests an obligation to see that the springs of English poetry do not fall.....It is the impetus of the undistinguished host that flings forward a Diomed or a Hector.....the age when men are eager about great work is the age when great work is itself done.

The Art of Writing, pp. 33-35.

મજરાય મુકુન્દરાય દેસાઈ

કવિ હરગોવિંદ ગ્રેમરૂકર ત્રિવેદી

પંડિત ગ્રીમકારનાથજી
(રહેઠાણ : દલિયાંકર રાજગ)

ନିଶିଦିଶି

પ્રસ્તાવિક

નંદાનું વિધાન જે સંયોગમાં થયું તે બદલ જે સંબંધોની જરૂર છે.

મસૂરીમાં તથા નૈનીતાલમાં હિમાલયનું જે દર્શન મને થયું તેમાં હિમાલય મને માનદંડ ન લાગ્યો કે તે ઉત્તરમાં છે કે દક્ષિણમાં એવી ભૌગોલિક વીચિત્રતા પણ મારા રસાસ્વાદને જરૂરની ન સાગી. મેં હિમાલયનું એક સિખર જોયું અને મારો આંખ ત્યાં ઠરો. તે સિખરમાં મને જીવનનો સ્પર્શ જણાયો અને નંદાદેવીનાં ઉલ્લાસતાં હિમરતનોમાં મારી કલ્પનાએ શ્વાસપ્રશ્નવાસ અનુભવ્યા. નંદાએ મારી તરફ જોયું અને એ દૃષ્ટિની દ્વંદ્વથી મારી કાળાત્મા કૃતકૃત્ય થયો. જોડો શ્વાસ જેવાંને આનંદની આત્મકંદરીઓ ઉપર વર્ણવતો તણતો જ્યારે હું મારે મુઠામે પાછો ફરતો ત્યારે મારું અવ્યક્ત ગુંજન રોડે લીલબહેન અગ્નિ યત્ન, એ સહુદય આત્માએ મારા અંતરના ઉઝાળામાં અથડાવી નંદા નિદાણી અને બસ લખતું પડ્યો એવા ક્ષેત્રપૂર્ણ આદેશના પરિણામે યુગેથી ઉગ્મત છતાં દબાઈ ગયેલી, અવિરમરણીય છતાં વિસરાઈ ગયેલી, નિર્તાવસુંદર નંદા પુનર્જીવનને પામી, એ રનેદાદેય વચર, એ પ્રેક્ષાલન વચર, નંદા, બીજા અનેકોનો પેઠે મારા હૃદયમાં જન્મીને હૃદયમાં જ યમી ભવ.

મસૂરીમાં સને ૧૯૪૫ના મે-જૂનમાં નંદાના પહેલા ૪૧ સ્થોળો; બાકીના સને ૧૯૪૮ના મે નૈનીતાલમાં લખાયા.

જેને ભૌગોલિક વીચિત્રતાની રૂપરૂપ હોય તે નોંધે કે હિમાલયનું અર્ધરૂંડ સૈંદર્ભ ગદવાલ તથા કમાઉનમાં જે ગોચર થાય છે તેનું અન્ય મેં અનુભવ્યું નથી. આ સૈંદર્ભ ખાસ કરીને કુમાઉનમાં (અલમોડા, રાણીખેલ, નૈનીતાલ વગેરે સ્થળોએ) વિશેષ મોટા છે. પરીવટના ચાર પાંચના સુમારે જેણે હિમાદ્રિની અનુપમ શોભા આજો બરીને પીધી હોય, પક્ષીઓના મધુર દિલ્લિલાટના આવતેને અનંત ત્રિવિકંદરાઓમાં કાનો બારોને સંમિશ્રણ હોય, અને નવાધિરાજની અર્ધવં વનશ્રીથી અંતરાત્મા સંતર્યો હોય તેને નંદામાં સમસ્ત વેદન લાગશે એવું મારું માનવું છે. અને એવી સૈંદર્ભલક્ષી એકાગ્રતામાંથી કલ્પના એના રૂઢિ સ્થાને અંતરાત્મામાં-અર્થાભિવ્યક્તિ સાક વિચરે તે પણ તેના સહુદયને સ્વાભાવિક લાગશે એવું પણ માનવું છે, અરતુ.

ચાહીયામ,
અમદાવાદ
તા. ૪-૮-૪૮

યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા

ନାହିଁ

પ્રાસ્તાવિક

નંદાનું વિધાન જે સંધ્યાગ્રામાં થયું તે બદલ જે રાખડોની જરૂર છે.

મસૂરીમાં તથા નૈનીતાલમાં હિમાલયનું જે દર્શન મને થયું તેમાં હિમાલય અને માનદંડ ન લાગ્યા કે તે વત્તરમાં જે કે દક્ષિણમાં એવી ભૌગોલિક વીજત પણ મારા રચાસ્વાદને જરૂરની ન થાઓ. મેં હિમાલયનું એક શિખર જોયું અને મારી આંખ ત્યાં કરી. તે શિખરમાં મને જીવનનો સ્પર્શ જણાયો અને નંદાદેવીનાં ઉત્સાહાં હિમરતનોમાં મારી કલ્પનાએ શ્વાસપ્રશ્નવાસ અનુભવ્યા. નંદાએ મારી તરફ જોયું અને એ દિગ્દિની દ્વંદ્વથી મારો કાંબાતમા કૃતકૃત્ય થયો. જોડે શ્વાસ જેથીને આનંદની આતલ્કરીઓ ઉપર વહાતો તણાતો જમારે હું મારે મુકામે પાછો ફરતો ત્યારે મારું અવ્યક્ત ગુજન સૌ લીલ બહેન આગળ થતું, એ સહુદય આત્માએ મારા અંતરના ઉજાળામાં અથડાતી નંદા નિદાળી અને બસ લખતું પડશે એવા સ્નેહપૂર્ણ આદેશના પરિણામે યુગોપી ઉત્તમ છતાં દબાઈ ગયેલી, અવિરમરણીય છતાં વિસરાઈ ગયેલી, નિર્તાવસુંદર નંદા પુનર્જીવનને પામી, એ સ્નેહાદેશ વમર, એ પ્રેમસાહન વમર, નંદા, બીજા અનેકોનો પેટે મારા હૃદયમાં જન્મીને હૃદયમાં જ રમી બેઠા.

મસૂરીમાં અને ૧૯૪૫ના મે-જૂનમાં નંદાના પહેલા ૪૧ શ્લોકો; બાકીના અને ૧૯૪૮ના મે નૈનીતાલમાં લખાયા.

જેને ભૌગોલિક વીજતોની સ્પૃહા હોય તે નોંધે કે હિમાલયનું અર્ધું સૌંદર્ય ગંદવાલ તથા કમાલનમાં જે ગોચર થાય છે તેવું અન્ય મેં અનુભવ્યું નથી. આ સૌંદર્ય ખાસ કરીને કુમાવતમાં (અલમોડા, રાણીખેટ, નૈનીતાલ વગેરે સ્થળોએ) વિશેષ મોહક છે. પરોડના ચાર પાંચના સુમારે જેણે હિમાદ્રિની અનુપમ શોભા આપો ભરીને પીધી હોય, પક્ષીઓના મધુર દિલ્લિલાટના આવતોને અનંત ત્રિવિંદરાંઓમાં કાનો ભરીને સંતોષ્યા હોય, અને નગાધિરાજની અર્ધ વનશ્રીથી અંતરાત્મા સંતોષી હોય તેને નંદામાં સમસ્ત વેદન લાગશે એવું મારું માનવું છે. અને એવી સૌંદર્યલક્ષી એકમતમાંથી કલ્પના એના રૂઢિ સ્થાને અંતરાત્મામાં અધ્યાત્મિક સાત વિચરે તે પણ તેવા સહુદયને સ્વાભાવિક લાગશે એવું પણ માનવું છે, અસ્તુ.

શાહીગઝ.
અમદાવાદ
તા. ૪-૮-૪૮

યશોધર નર્મદાશંકર મહેતા

ખાદ્યદર્શન:

ઉપજાતિ

પયોધરે વ્યોમ ધરી સૂતી છે,
 પૃથ્વી ભરી ધૂલની આવશ્યકિત;
 ઉરે રૂપાણું દિમરઅ શુભ્ર,
 સૌંદર્યનો સાગર આ વિશાળ.

૧

પ્રગાઠ નિદામહીં પ્રૌઢ નંદા,
 ત્રિશૂલ નંદીશ્વરતું મુગ્ધે;
 ત્રિકાળ ને વ્યોમ ભરી ત્રિનેત્રે,
 ઊભા અનંતે પ્રભુ અંતરિક્ષે.

૨

આંતરદર્શન

વસંતતિલકા

ઉદારવા ભગીરથે સહુ પિતૃભોક્ષ,
 આણી બધીં નસયકી શુચિ વ્યોમગંગા;
 આકાશથી વીજ સરે ત્યમ નિઃસરી એ,
 ઝીલી રહ્યા શિવજટામહીં જાહનવીને.

૩

મંદાકિની પતિતપાવની ચંદ્રમાળા,
 શ્વેતાંગના, સલિલ નિર્મળ ક્ષી-મંગા
 પુષ્પોદકા રતનવલી શુચિ મોહદાતા,
 ભાગીરથી વિવિધ નામ ધરી પ્રકીર્તા.

૪

ધારારૂપે રતનયકી વહી પુષ્પભોમ,
 પોષી કુળે વિવિધ સંસ્કૃતિ વૃક્ષરાગિ;
 શ્રીરામ-કૃષ્ણ સપુત્રે પયપાન કીર્ધા,
 બીખે વળા પરશુરામ પ્રભુદ શુદ્ધે.

૫

કાલિન્દી ત્યાં સદાયરી બની જન્મ લીધો,
ખીજ પયોધરયજી સમી નિર્જરંતી;
તે ભારતે વહી દિમાદિયજી અતુપ,
બંને બળી રિરલ તીથ પ્રયાગરાજ.

૬

બ્રહ્મર્ષિઓ સકલ વિશ્વરૂપ જાણે,
રાજર્ષિઓ વળી થયા બહુ ચક્રવર્તી;
યોગીશ્વરે ત્રિવિધ કાળ અનંત ભેલા,
એ સર્વ મા ! તુજ અલોકિક શક્તિયોગ.

૭

અતુકુમ્ભ

ધન્ય છે ધન્ય છે દેવી, મહાનંદા સુયોગિનિ,
અમે યે અધિકા ધન્ય, શક્તિ તું વરદાપિત્રી

૮

ઉપક્રમ

કવનતિ

અવ્યક્ત જે બ્રહ્મયજી હતી તે,
ૐકારમાં વ્યક્ત બની તું શક્તિ;
થયો મહારૂપંદ સ્વરૂપમાં ત્યાં;
દેહ્યો મહાનાદ કિંતંત મેરી.

૯

(અતુકુમ્ભ)

વિશાલો વિસ્તર્યો શબ્દ, ચૈતન્યે રસસાગરે;
અણુએ અણુ સંધ્યા, અનંતે સચરાચરે.

૧૦

મહાક્ષોભ થયો એથી, બ્રહ્મની દિવ્ય એ લીલા;
પ્રકાશી, શુદ્ધ બ્રહ્માંડ, ભેદાયું પંચમૂર્તમાં.

૧૧

ધીરાં ઘેરાં અધઃચક્રતાં વાદળાં ત્યાં સરે છે,
ચાકમાંપાકમાં વીજળીવિરહે આદ્ર્ હૈયે દ્રવીને. ૩૨

નીચે ગાતી હૃદય ભરીને પ્રાકિલા કેા અગમ્ય,
નાનાવતો પ્રતિશ્રુતિરૂપે અદ્રિ તે સંસ્મરે છે;
આવતોમાં પ્રશમિત શિવે સાધી નાદાનુસંધિ,
લાધી નંદા હૃદયદલમાં શક્તિ રૂપે સ્તેલી.

શિખરિણી

શિવાધારા શક્તિ પ્રશમી ઃહી આધારભવને,
સદા આનંદે ને હૃદયદલકંદે વિચરીને;
અગમ્યા જીવેને સુગમ સુભગા ને શિવશ્યા,
નિરાધારા ધારી ત્રિપુરારપુએ નંદિની વૃથા ૩૪

મંદાકીતા

“નંદે દેવિ અકલમહિમારૂપિણિ જીભી યા તું,
નંદે શક્તિ મુજ હૃદયના સ્પર્શરૂપે પ્રવર્ત”;
“વંદે સ્વામિન સહસ્રભુવનાધાર” બેલી વિનમ્રા
નંદા જીભી પરમપ્રભુને વંદતી પ્રેમરસા. ૩૫

શિખરિણી

: મંદકાંત :

નેત્રો મીચી હરવાલમાં વિશ્વસંકલ્પ સાધ્યો,
સ્વેચ્છાચારી સકલ પ્રભુએ કલ્પી સંભોગસૃષ્ટિ;
તે સૃષ્ટિની સુખગળનની આભગમ્યા સજી ત્યાં.
નંદારો યુવતીતનુમાં ઇચ પાસે પધાર્યા. ૩૭

રકંધો મોટાખર સચી મીવા કામલા રોષરૂપા,
શોભે મૂર્ધા પર શિવજટા રવામલા આ તનંગા;
આપૂરો છે નયનધુમલે વિશ્વસમૃદ્ધિસાર,
અદેશે છે અભયલિલયો નાસિકાનો મતાપ. ૩૮

હોહોમાં છે સચમચકતી, અંમનના મરોડ,
ધુપા ધુપા ચિયુક કિતરી યામ અદૃષ્ટ દૃષ્ટ;
અંગે અંગે મદન ઠસીને કામજેતા વિરાગ્યા.
આરાધે છે શિવપરવશા વિહ્વલા આડુ નંદા. ૩૯

પ્રેમે ધીગાં મધુર વચને પાસ પ્રેરી પ્રિયને,
આમ્નેષીને દયિત હૃદયે રચાપી હિત્સંગમોલે;
મૂર્ત મૂર્ત હિમય નિરખે બાલસૃષ્ટિ પ્રસાદ,
એકાંતે તો હૃદયદવના વાત આધાપ યામ. ૪૦

૧૪૬૯ સિદ્ધિજ દલતા આભઅંગાર સાખે,
મીતીત પરમપ્રભુએ ધારી ગાઢરથવૃત્તિ;
કાલે સિદ્ધિજ ખૂંદતો બાલઆદિત્ય જોઈ,
નંદાધર પ્રતિ જુએ મુગ્ધ એકામ દષ્ટિ. ૪૧

શિવસ્તીકુખે કાલિકે ને ગરુડ
ખૂંદી ખુંચવતા નાગ પિતૃજટાથી;

દાઢરકંઠે ચઢી જઈ રમે વાહ્યાને નિમંત્રી,
નંદીશૃંગો પકડી ઢંસડે પોઠિયાને પ્રહારી. ૪૨

લંગૂરોને જકડી પૂંછડે વ્યાધના બાધી દેવ,
ભાલુપીડે ચઢી જઈ પીડે આંમળી કાન બેય;
ને મોરોનાં પકડી મધુરા ખેંચી લે પીંછ સર્વે,
યક્ષત્રીઓ સમીપ વિચરી પી ખતા વેણીગોશ. ૪૩

પિતૃસેવા સતત કરતા કિનરાને સતાવે,
વૃક્ષો ઉપર ચઢી જઈ કરે નિષ્કામ સર્વ શાખા;
ગાંધર્વો પર બરફડુકડા ફેંકીને ત્રાહ પાડે,
માતા ખીજે ઉભા પર તો સોઢ દાદાની શોધે. ૪૪

ખીજાએલી અરુણકુસુમા આત્મજાને વિલોકી,
અદ્રિ લેતા નિજ હૃદયની ગાદનાં બે કુમારો;
ધીરી મંજુ જ્વનિ ચિકસતી પ્રૌઢવાણી પ્રબોધે,
'છે હૌહિત્રો નિજ ધન ખરે પુત્રિ ! તું પારકી છે.' ૪૫

અદ્રિત્રેમે ભરિત દિવસો નિર્ગમે બાળકોના,
પિતૃ રાત્રિદિવસ જપતા ઉગ્ર ઉચ્ચારમંત્ર;
નંદા દાન વહન ધરીને આંસુ સારે કદાપિ,
આત્માનંદ નિજ વિચરતા ધૂર્જટિ નેત્ર મીચે. ૪૬

વાયુંહીચે સકલ મૂલતી નાદમંસા વનંત્રી,
ગંધર્વોના અનુપમ રવે રાચતી કિર્તીઓ;

‘દીપ્તિ’માં હવે. પણ હજી માગે છે તેથી આ સંસ્કૃત
કરી લીધું છે: ચંદ્ર-અક્ષરો હોય તો,

યક્ષી સર્વે વિવિધ સુરતે ખેલતી યક્ષ સાથે,
ને આનંદે કૃત્યભર લયી મુગ્ધ સિદ્ધામનાઓ. ૪૭

અદ્રિશૃંગે પ્રચમિત મને શાંત મુદ્રા ધરીને,
અજ્ઞાનંદે હૃદય ભરતા યોગઆરૂઢ દેવ;
ત્યાં તો નંદારવરૂપ ધરીને આદિ માયા, પ્રકાર્યા,
વિપ્રુલ્ભેખા સ્વયં અપજા નિર્મળા શુભ કાંતિ. ૪૮

તે દિગ્ધ્યાના સુમગ રુચિરા શ્વેતવસ્ત્રા સુનેત્રી,
યોગ્યા સોહે મંદનમુકુર મુગ્ધ રાગિણી દષ્ટિ;
ગામે ગામે પ્રભુય જીભરે રેલતો અંબયણિ,
જાણે બોમે રિમત ભરી સરે અંદ્રનેખા નિરખી. ૪૯

સિદ્ધશયે સતત રહતા આદિ દેવી અનંત,
આંતર્જન્યા અકલ મહિમા જે સદા સારરૂપ;
અંગે અંગે વિપુલ ભરતા પ્રાણ આરૂઢભાવે,
જાણે રાધે જલધરગિરિ મેધનારો કરંતા. ૫૦

ધારે ધારે સુમનમુદ્રા વિસ્તરી અંબલેખા,
રાધે દષ્ટિપથ પ્રભુતણે લુકટાણે ભરેલા;
તે ભૂભંગે વિલસિત હરે મુગ્ધ દેવાધિદેવ,
પ્રતાનંદે નિત વિહરતા મોહનિદ્રે વિહીન. ૫૧

ગૌરી ગાત્રે અવચનમને ધૂર્જટિએ વિલોક્યા,
સંકેતોથી પૂછી લીધું કંઈ નેત્ર વાચાવડે ય;
પ્રત્યુત્તર જે પલકની મહી મેળવ્યો તે પ્રેમોધે,
વાચા પ્રેમીજન-પ્રવરની છે સદા ગૂઢસારા. ૫૨

હાલે, ચોક્ખા હૃદયગત છે ઇંગિતો ને કટાક્ષો,
અંબોડે જે કર પ્રસરતો સૂચવે. મર્મભેદ;
પ્રેમે ધીરી પ્રુનિતર્ગતયા દેવી પાસે પધાર્યા,
જાણે બોલે પથધર સરે વારિભારે ભરેલા. ૫૩

ને સાલિધ્યે સ્થિર થઇ ગઇ દૃષ્ટિ અ-યોન્યકેરી,
નંદા જીભી અભય ધરીને બોલમભાગ છટાધી;
જાગી કિરણ અણુદમ અતિ દામદંધા શરીરે,
ધારી ભીતિ સદગ કરશે યોગનો જ્ઞાન આજે ૫૪

: વપતિ :

સરી મપાં માત્ર નિમેષમાંડે,
તડિદક્ષતા સદય પાર્વતીજી;
પ્રાણેશ્વરી મૂઠ તપસ્વી જીભા
વિચારતા વા ન વિચારતા વા. ૫૫

: મંદાકાંડા :

મયાશક્તિ અઠલચરિતા વિશ્વરૂપા પ્રમાણી,
આતમંગના અચક્ષ મદિમા પ્રાણરૂપા ઉરસ્થા;
તે પ્રણા તો પ્રસરી હૃદયે પૂર્ણ ઉન્નિમેષરૂપા,
ને અદૈતે સ્થિર થઇ ગઇ આતમમાયા સમગ્રા. ૫૬

નંદાદેવી હરહરવર્મા ચામિની શાં પ્રકાશ્યા,
કિંતુ દેવે ધરી ન હરમા લેલ. છંછા કરી ય;
પ્રણાનાત્મા સકલ વીસરી મુક્તભાવે વિરોજે,
પૂર્ણ પ્રણા ભરી હૃદયર્મા સમ્યક્દાનંદરૂપે. ૫૭

ચાતર બન્ય રવરૂપ નિરખી અદ્રિભાતનું પ,
ગૌરીકેરા અવય હૃદયે લીટી એક સંકા;
શું આ સત્પર દનું નિષ્પત્તિનું કે હતી યોગમાયા,
પોતે માત્ર હતી શિવજીની શુદ્ધ સ્વાધીન ભાષા. ૫૮

નેત્રોમાંહે લહી નિરવધિ શુદ્ધ પ્રેમોદધિને,
આનંદોર્મિ પ્રકટીહૃદયે વાહ્યથી ચકિત બોલ્યાં;
“ માનું ધૃત સૌગંધલ્યા સર્વદા આપની હું,
એ સંયોગે રતિવિભવનો શુદ્ધ ચૈતન્યસાર. ” ૫૯

: ૭૫-નિ : :

“ પ્રસાદ છે પ્રેમનિધે ” વદીને,
નંદા દસી નાય સમીપ આબ્યાં;
વિના શિવાશ્લેષ અધન્ય પોતે,
એવો ધરી બાવ સતી ઉપાસે. ૬૦

• “ સતીત્વને શુદ્ધ વિલાસ બૂલા,
શું આપ બહાનુપતિ સ્વતંત્ર !
યા મત્સર્ગના કુલુક દોષ જોવા,
હે નાય એ શુદ્ધ નહિ સ્વતંત્ર. ” ૬૧

અનંત રાનાકરણિ જેવી,
અખંડ નેત્રોર્મિ પ્રસારી દેવે;

૨. અહીં ‘પલ્લ’, ચાતર ‘સત્પર’નું ‘સત્પર’ કરી લીધું છે. - તંત્રી

૩. અહીં ‘ત્ર’ મતિ ‘અ’ લંબાવવે; અંધવા, લીટીમાંનો પાંચમો
ચબ્દ ‘શુદ્ધ’ છે તેને ‘શુદ્ધા’ બનાવવો ને ૫મી એનો ને ‘માત્ર’નો
જગ્યા અદલબદલ કરવી, આમ; “ પોતે શુદ્ધ હતી શિવજીની
માત્ર સ્વાધીન ભાષા ” - તંત્રી

એ વખતે અંહી હોમ મેગર હતા. સર ચિમનલાલ કારોત્તારી કાઉન્સિલના સભ્ય હતા. તેમને લઈ હેવર્ડ સાહેબને મળ્યો. તેઓ મને જોઈને કહે કે 'કાશ્ય કહે છે કે ગિ. ઝવેરીને ૫૫ વર્ષ થયાં છે? ૪૫ના દેખાય છે.'

આમલથી લાગ કરી, દલીલ વાળથી હતી, એવું કારણ ટકી શકે એવું નહોતું, છતાં પણ સૌ મિત્રોની સહાયતા તેમ જ એમનો સહકાર ન હોત તો આ પરિણામ આવત નહિ.

લોકમાન્ય ટિળકની રાજકીય પ્રવૃત્તિ અંગે અંગ્રેજોને એ વખતે ભારે સ્પર્ધ હતી એ તો જાણીએ છે. ચીફ જજ કેમ્પ પાસે એવામાં એક કેસ ચાલતો હતો તેમાં એક શાહે પોતાના હિસાબની ડાયરી રજૂ કરી. એ ડાયરી પર લોકમાન્યની જે જાણી હતી તે જોઈને કેમ્પ સાહેબે ડાયરી પોતાના હાથમાંથી ફેંકી દીધી. બીજી રીતે તે સ્વભાવે સ્મારા અને જલુ ન્યાયશીલ હતા. એક વખતે તેમને એમ લાગ્યું કે પોતે અપીલમાં જોટો ચુકે એ આપી, જોટું હુકમનામું કરી આપ્યું છે, અને તેથી પ્રતિવાદીને હુકમનામાની અનુવણીમાં પૈસા જોટી રીતે જોડવા પડ્યા છે. આવું લાગતાં પોતે એ પ્રતિવાદીને બોલાવી જે રકમ તેને જોટી રીતે ભરવી પડી હતી તે એમણે પોતાના ખીસામાંથી કાઢી આપી.

એ મિ. કેમ્પ હાઈકોર્ટમાંથી નિવૃત્ત થઈ વિલાપત મયા ત્યાં થોડે સમય રહી ચુજરી ગળા એમના બાર્ડ સરકેનેય કેમ્પ મુંગલ હાઈકોર્ટમાં એક્વોકેટ જનરલ થયા હતા અને ત્યાંથી લંડનમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયાના કાયદાના સજ્ઞાદકાર તરીકે ગયા. વચમાં (૧૯૨૭માં) એમની હાઈકોર્ટના જજ તરીકે નિમણૂક થઈ હતી અને એઓએ ચાર દિવસ 'સાઈમાં કામ કર્યું' ત્યાં તો ઓસ્ટ્રેલિયામાં એમના બંદન ધર્યાં માંદા થઈ ગયાની ખબર આવતાં એમને એકાએક ત્યાં જવું પડ્યું. એ જગ્યા એવી રીતે ખાલી પડતાં હાઈકોર્ટની એન્ડ પર ભારી નિમણૂક થઈ.

પ્રા. કે. સી. ચક્રવર્તી : પ્રા. ડી. ડી. પરીખ

આર્ય સંસ્કૃતિમાં

કે ટ. લાં ક

આર્યેતર તરવે

[એમ. ડી. બી. કોલેજના ભારતીય વિજ્ઞાનમંડળના આગ્રયે, એ કોલેજના ઇતિહાસના અધ્યાપક પ્રા. કે. ડી. ચક્રવર્તીને 'સમ નોન આર્યન એલીમેન્ટ્સ ઇન આર્યન કલ્ચર' એ નિબંધ ગયા જુલાઈમાં વાંચી દતો, તેનું આ ભાષાન્તર સંસ્કૃતના અધ્યાપક પ્રા. પરીખે ખાસ શ્રમ લઈ 'માનસી' માટે અમારી વિનંતી કરી આપતાં, જાને સહચારીઓના આભારાર્થે, છાપીએ બીએ. પેટ્રા મથાળાં અને બાંધ્યાં છે. —તંત્રી]

આ જમીન સમગ્ર ચાર દિશાં વધુ-પૂર્વે ન્યારે આયો દિશામાં આબ્યા ત્યારે જેમ ઈન્દ્ર અશ્વાનિરતાન અને સરહદ પ્રાંતમાં તેમની સાથે બીજી કેટલીક જાતિઓ વસતી હતી તેમ હિંદના અંદરના ભાગમાં પણ કેટલીક જુદી જાતિઓ વસતી હતી. આમાંની કેકને પોતાનો જુદો ધર્મ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્કૃતિ હતાં અને કેટલીક તો વળી આર્યસંસ્કૃતિ કરતાં જરાયે ઊંચેરી ન હતી. તેમ છતાં સમગ્રપણે આર્યસંસ્કૃતિ બીજી જાંચી થે. સંસ્કૃતિઓ કરતાં વધુ જગતના અને વધુ પ્રભાવશાળી હતી. વિવિધ સંસ્કૃતિઓના આ સંનમનું અંતિમ પરિણામ એ આજુ કે આર્યેને પોતાની સંસ્કૃતિ બીજી જાંચી થે જાતિઓ ઉપર લાદવામાં અપૂર્વ સહજતા મળી. કાલક્રમે આર્યસંસ્કૃતિ હિંદના ખૂણેખૂણે ફરી વળી અર્થાત્ જેમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે તેમ, આપણે કહી શકીએ કે હિંદની સંસ્કૃતિએ આર્યસંસ્કૃતિનું રૂપ લીધું. આ સાથે આપણે બૂલવું બેઠવું નથી કે જો કે આર્યસંસ્કૃતિએ હિંદમાં રચાનાર તેમ જ વિદેશીય, એવી જમીન ઈતર સંસ્કૃતિઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છતાં આ જમીન આર્યેતર સંસ્કૃતિઓ સમૂહી નાશ ન પાળી.

જાણકું એમણે આર્થસંસ્કૃતિ ઉપર કેટલીક એવી જાંઠી છાપ પાડી કે જેથી સમય જતાં આર્થસંસ્કૃતિમાં જ કેટલાક મહત્વના ફેરફારો થયા. અમેરિકામાં જે જે યુરોપીય જાતિઓ વસવા મર્ધ તેણે રેડ હન્ડીઓને તેમના પ્રદેશોમાંથી હાંકી કાઢ્યા અથવા તો તેમનો નાશ કર્યો. પણ આર્થોએ હિંદમાં આવી તેમ ક્યું નહિ. હિંદમાં વસતી મૂળ અથવા આદિવાસી જાતિઓએ આર્થો પાસેથી તેમની વિકાસ પામેલી ભાષા, ઉચ્ચ ધર્મપ્રણાલિકા અને શિષ્ટ નીતિરીતિઓ આ અધુન લીધું છતાં તેઓ પોતા-પોતાનાં વિભિન્ન જાતીય (races) વ્યક્તિત્વ જાળવી રાંકી છે. કેટલીક જૂની ધાર્મિક માન્યતાઓનો તેમણે કદી પે ત્યાગ કર્યો નથી, તેમણે આર્થસંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કર્યો તો ખરો પણ તેઓએ પોતાની જૂની પુરાણી ધાર્મિક માન્યતાઓ અને વ્યવસ્થાઓ સાથે જ આર્થસંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ કર્યો. આનું પરિણામ એ આખું કે સમગ્રના વહેવા સાથે આ આર્થેતર ધાર્મિક માન્યતાઓ અને વ્યવસ્થાઓ નૂતન આર્થસંસ્કૃતિનું એક ઘટક અંગ બની રહી. એક પછી એક સદી વ્યતીત થવાં લાગી અને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં આર્થેતર તરવો આર્થસંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ પામતાં ગયાં. જેથી કરીને આજે હિંદની સંસ્કૃતિ કેટલે અંશે શુદ્ધ આર્થસંસ્કૃતિ છે એ કહેવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. યત્સત્ય આર્થસંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ થએલાં આ આર્થેતર તરવો એટલાં બધાં મહત્વનાં છે કે કેટલાક વિદ્વાનો આર્થસંસ્કૃતિનું જ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રૂપાંતર થયું એમ કહેવું વધુ ઉચિત છે એમ માને છે.

ખરો રીતે જોતાં હિંદ આર્થ જન્યું કે આર્થો હિંદી જન્યા એ બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી. પણ એ તો એક સિદ્ધ હકીકત છે કે સમગ્ર હિંદમાં જે એક સંસ્કૃતિ આજે પ્રવર્તમાન છે તે બધે આર્થસંસ્કૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલી હોય પણ તેનાં યેટલાંક મૂળભૂત તરવો તો આર્થેતર સંસ્કૃતિમાંથી જ આવેલાં છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અંતર્ગત આવાં કેટલાંક આર્થેતર તરવોનાં સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવવો એ આ નિબંધનું પ્રયોજન છે. આ પ્રયોજનને લક્ષમાં રાખી આપણે આપણું ધ્યાન ઇસવી-સનની દૃશ્ય સદી સુધી એટલે કે આર્થો હિંદમાં આગ્યા તે સમયથી માંડીને મુસલમાનોએ હિંદ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યાં સુધીનાં ત્રણ હજાર વર્ષો પૂરતું મર્યાદિત કરીશું.

મુખ્ય મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ

તે દિવસોમાં આર્યસંસ્કૃતિની મુખ્ય મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ આ પ્રમાણે હતી: (૧) આર્યો નૈસર્ગિક શક્તિઓનાં પ્રતીકરૂપ ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ, ઉષા વગેરે દેવદેવીઓની પ્રાર્થના અને રતોત્રોદારા સ્તુતિ કરતા. (૨) તેમને યાગાદિક વડે જલિદાન આપતા. (૩) ઓછાવત્તા અંશે પરિભ્રમણ-શીલ જીવન ગુજારતા તથા પ્રસંગોપાત એકે ખીજ સાથે યુદ્ધ પણ કરતા. (૪) ગોવધ અને ઝાંસાદાર કરતા અને (૫) વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થાથી સંયત થયેલું જીવન જીવતા. જે કે આ વ્યવસ્થાઓ હજુ પ્રારંભ દશામાં હતી અને તેમનો વિકાસ સધાવો ન હતો. હજારો વર્ષના વ્યતીત થવા સાથે આ બધામાં આજે ધણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. સમગ્ર દિવસોમાં જે ભારતીય સંસ્કૃતિ આજે લોકવ્યાપ્ત થયેલી છે, તેનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે: (૧) દૈવ વર્ણવ્યવસ્થા ઉપર અવલંબન સામાજિક તંત્ર (૨) અસંખ્ય દેવદેવીઓની-આસ કરીને રથજે રથજે ગણેશ અથવા હનુમાન અથવા શિવ અથવા અમ્મિકા કે કાલીની મૂર્તિપૂજનો રિવાજ છતાં એકેશ્વરાદમાં જીવતી શ્રદ્ધા (૩) વનસ્પતિયુક્ત આહાર, કંદા અને લસણયુક્ત આહારનો તથા ગોમાંસમક્ષણનો નિષેધ અને ગોભક્તિ (૪) સાધુઓના જેવું કડક સંયમયુક્ત જીવન (૬) અહિંસા-ધર્મ પ્રાપ્તિ, શ્રદ્ધાની, અસર અને, (૬) સ્ત્રીઓની, અલમતા અને પડદો.

આર્યસંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કેવી રીતે પરિણમી અને તેમાં કેવી રીતે આ જાતના ફેરફારો થયા તે આપણે હવે તપાસીશું. જ્યારે રચાનિક જાતિઓ વૈદિક આર્યોના સંપર્કમાં આવી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેમણે જેમણે કે વૈદિક સંસ્કૃતભાષા વ્યવહારનું એક વધારે યોગ્ય સાધન હતું. આ જાતિઓને વૈદિક આર્યો સાથે એ વ્યવહાર કરવાનો હોવાથી તેઓ તેમની ભાષા બોલતાં શીખ્યા પણ તેની શુદ્ધતા જાળવી શક્યા નહિ જેથી કરીને શરૂઆતમાં મિયર્સન કહે છે તેવી એક એવી વિકૃત બોલી અસ્તિત્વમાં આવી જ કાલક્રમે પ્રાકૃતભાષાઓમાં પરિણમી: શિન્ન, પ્રદેશોમાં બોલાતી શિન્ન શિન્ન પ્રાકૃતભાષાઓ ઉપર ધીમે ધીમે સંસ્કૃત બળપડે. પ્રભાવ પડતો ગયો, કેવલ દ્રવિડ ભાષાઓ અપવાદ તરીકે રહી ગઈ. આ ઉપરાંત આર્યેતર ભાષાઓના અસંખ્ય શબ્દો અને

શબ્દપ્રયોગો આર્યોના ધાર્મિક સાહિત્યમાં વપરાવા લાગ્યા. અથર્વવેદ ને હેત્યો વેદ ગણાય છે તેમાં આવા ઘણા વિકૃતભાષા અને અભિચારને લગતા શબ્દપ્રયોગો દેખાય છે. શરૂશરૂમાં તો તેમનો મૂળ અર્થ શો છે તે સમજાવું નહિ, છેરે બાક મંગાધર દિગ્ગે આર્યેતર દેવો અને દૈત્યોનો અથર્વવેદમાંથી મળી આવતા દેવો અને દૈત્યો સાથે સંબંધ સિદ્ધ કરી જતાવ્યો. આર્યો કેવલ ઇષ્ટ અને મંગલકારી દેવતાઓને માનના, તેમની સ્તુતિ કરતા અને યાગાદિવડે તેમને બલિદાન આપતા. આને પણ મેગોથ્ર ' જાતિઓમાં અમંગલ દેવોની ઉપાસના કરવાનો રિવાજ છે. આ રીતે અથર્વવેદમાં અમંગલ દેવો અને દેવીઓનો સમાવેશ સમગ્ર શકાય છે. દિગ્ગે તૈમન ગર્દક ઉચ્ચુલ અલિખિ વલિગિ વગેરે આર્યેતર દેવોનાં સ્વરૂપ નક્કી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે-અથર્વવેદના સમયમાં આર્યેતર દેવોએ આર્ષધર્મમાં પ્રવેશ કરવા માંઓ હતો. જોકે હજુ સુધી તેમનો વ્યાપક સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. પુરાણોના સમયમાં તો આર્યેતર દેવોની આર્યોના દેવો સાથે અદ્વાતપણે એવી અભિજાતા સંદર્ભ ચૂકી હતી કે તેમની રીતસરની પૂજા થવા લાગી હતી અને આને પણ તે પ્રમાણે પૂજા થાય છે. આમાંનાં મુખ્ય તો શિવ અને અંજામાતા અથવા કાલિકા છે. શિવ એ પ્રાચીન દિદના મૂળ રચાતિક દેવ છે. શિવશક્તિનાં તરવો સિન્ધુસંસ્કૃતિના અવશેષોમાં પણ મળી આવે છે. આ મૂળ આર્યેતર દેવનું ઉત્તરકાળમાં વૈદિક દેવતા રત્ની સાથે એકપ સંધાયું. શિવની પ્રતિયોગી દેવી અમ્બા અથવા કાલિકા છે. તે તેમની પત્ની તરીકે લેખાય છે. આર્યોના દેવોને સામાન્ય રીતે શ્વેતવર્ણના ગણવામાં આવે છે અને તેમની પૂજા અમાવારવાને દિવસે થાય છે. શિવરાત્રિનું પણ તેમજ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અધુનિક હિન્દુ ધર્મનાં આ દેવદેવીઓનું મૂળ આર્યેતર ધર્મોમાં છે.

બૌદ્ધ-જૈનનાં મૂળ આર્યેતર

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોનો ઉદય આર્યેતર પ્રાજાઓમાં થયો હતો, જો કે આ બે ધર્મોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાંના કેટલાક ઉપનિષદોમાં મળી આવે છે. આર્ષધર્મ મગધ સુધી ફેલાયેલો ત્યાં સુધીમાં તો વૈદિક પુરાણોને કર્મકાણને જે ધાર્મિક મંદિર આપતા હતા તે ધર્મખરું જોસરવા લાગ્યું હતું વળી અ સમયમાં ઉપર કહેલા બે આર્યેતર

ધર્મોનું પ્રાણત્વ એટલું બધું વ્યાપક જન્યું હતું કે આર્યધર્મ તેમને હઠાવી શક્યો નહિ. અને આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે જુદે અને મહાવીરે ઉપદેશલા ધર્મો એ કંઈ આર્યોને ને ધર્મનો પહેલવહેલો હિંદમાં સામનો કરવો પડ્યો હતો તેના જેવા સામાન્ય ઘટિના હતા નહિ. ચતુષ્પથ બ્રાહ્મણમાં ને પ્રાચ્યને નામે ઓળખાય છે તેવા મગધેશમાં તે વખતે શાક્ય, આશ્વિક વગેરે દૈત્યીક આર્યેતર પ્રજાઓ વસતી હતી, જેમને ચેતાની અતિવિક્રિત વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ પણ હતી જેનો આર્ય-ધર્મને સખત સામનો કરવો પડ્યો હતો એ શ્રમણધર્મના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતો નામે પ્રમાણે હતા: (૧) કર્મ અને જન્મ-મરણમાં માન્યતા. (૨) જરા, વ્યાધ અને મૃત્યુ વગેરે દુઃખોમાંથી ઉદ્ભવેલો એક પ્રકારનો નૈરાશ્યવાદ અને તન્નજન્ય સંસારની અસરતામાં અને ક્ષણભંગુરતામાં મન્યતા (૩) પ્રાણીમાત્રને ત્રણ ક્રમો અને ત્રણ જન્મ તરફ ધકેલતી અતૃપ્ત વાસનાઓ ને તૃષ્ણાને નામે ઓળખાતી તે સર્વદુઃખનું મૂળકારણ છે એવી માન્યતા. (૪) જેનો ઉપાય અહિંસા અને મૈત્રીમાં રહેલો છે એવી શ્રદ્ધા. (૫) તપશ્ચક્ત અને દેહકષ્ટમય જીવન-ઉપર અતિશય ભર. આવા સિદ્ધાંતો મગધેશમાં ભગ્યે જ જેવામાં આવશે, પણ ઉત્તરકાળમાં આ સિદ્ધાંતોએ ને વર્ગો ઉપર બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ હતું તેમાં પ્રવેશ કરવા માંજો. ઉદાહરણ તરીકે મગધારતમાં યાનિતપર્વમાં આવેલા પિતાપુત્રના સંવાદમાં પિતા જેની તરફેણ કરે છે તે બ્રાહ્મણોના અ.કામ-આદર્શનો પુત્ર પુરસ્કૃત શ્રમણધર્મના ત્યાગ-આદર્શ સં.ધે સુમેળ સાધવામાં આવ્યો છે. આ રીતે જે સંસ્કૃતિઓના સંઘર્ષનું છેવટનું પરિણામ એ આવ્યું કે કામણોના યતિધર્મનો આશ્રમવ્યવસ્થામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો; જુદા અને મહાવીરની મૂર્તિઓની પૂજા અને સામાન્ય રીતે સર્વત્ર મૂર્તિપૂજા શરૂ થઈ. અવતારવાદની સ્થાપના થઈ. અહિંસા-ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને સંપૂર્ણ વનસ્પતિ-આદાર યોગ્ય ગણાવા લાગ્યો.

જાતકકથાઓમાં જુદાના પૂર્વ જન્મોની ધણી કથાઓ આવે છે. આ ઉપરથી એવી માન્યતા દઢ થવા લાગી કે ઈશ્વર વારંવાર ધર્મની પુનઃસ્થાપના માટે અવતાર લે છે. આ માન્યતાએ ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર પ્રજાળ અસર કરી અને કાલક્રમે અવતારવાદને હિન્દુ ધર્મમાં વિધિસરનું સ્થાન મળ્યું. પ્રા. વિન્ડરનિસના મત પ્રમાણે મૂળ

રામાયણ રામનાં પરાક્રમેની જ એક કથા હતી. અને રામની ખ્યાતિ એક પરાક્રમી મનુષ્ય તરીકે જ હતી. પણ પાછળથી જ્યારે હિન્દુ ધર્મમાં અવતારવાદ સમગ્રપણે ફેલાઈ ગયો ત્યારે બુદ્ધની માફક રામ પણ ઇશ્વરનો અવતાર મનવા લાગ્યા, આજે હિન્દુધર્મમાં રામમન્દીર ઇશ્વરના અવતાર તરીકે જ પૂજા થાય છે. એ જ વિદ્વાતનું માનવું છે કે રામાયણના પ્રથમ અને અંતિમ કાણ્ડોને પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા છે. બુદ્ધ પોતાની જાતને ઇશ્વરનો અવતાર માનતા કે નહિ અને એમના સમકાલીન હિન્દુના લોકો પણ તેમને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે ગણતા કે નહિ તે બાબત શંકાસ્પદ છે. સંભવ છે કે તેમના પોતાના સમયમાં બુદ્ધ એક મહાન ધાર્મિક સુધાગ્ર ગણાયા હશે. પણ સમય જતાં તેમના અનુયાયીઓએ તેમની મૂર્તિની પૂજા શરૂ કરી. તેમની સાથે વસતા હિન્દુઓ કે જેમનામાં એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો તેમણે પણ આ માન અપનાવ્યો અને તેમના પૌરાણિક દેવદેવીઓની મૂર્તિપૂજા શરૂ થઈ. આ રીતે મૂર્તિપૂજા એ બારીય આધર્મનું એક મંદિરનું અંગ બની તેમ છતાં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે મૂર્તિપૂજાનો આદ્ય અને અનેક દેવદેવીઓની માન્યતા તથા ઇશ્વરની મુગ્ધતા માન્યતામાં કંઈ-વાસ્તવિક ફેરફાર થી શક્યો નહિ. એક સદ્ વિદ્યા ઘટ્ટા વર્ણવેલ છે આજે પણ સમગ્ર હિન્દુમાં લોકોની શુભાન્ત ધર્મિક માન્યતા છે.

પશુભોગની બંધી

ધાર્મિક કાર્યોમાં જે પશુભોગ અપાતો તેને અહિંસાએ બંધ કરાવ્યો અને તેના અનુસિદ્ધાન્ત તરિકે નિરુમિષ અહારનો સંસ્કાર થયો. અહિંસા-ધર્મની એટલી વ્યાપક અને પ્રમળ વ્યસર થઈ કે લોકોએ પશુમાંસનો આહાર તરીકે ત્યાગ કર્યો એટલું જ નહિ પણ જે કંઈ પશુમાંસ સાથે ઉપલબ્ધ હોય તે મરખાની સકાય તેવી વસ્તુઓ પણ અગ્રાણ ગણાવા લાગી. ઠેક ઇ.સ.ના ચોથા સદ્માં હિન્દુ આનેક પ્રખ્યાત ચીઠી મુસાદર દ્વારાને ઇશ્વર છે કે સંકેરોની દિવાલોની બંધાર વસંતતા આગાહો સિવાય હિન્દુમાં કાંઈ માંસ ખાવું નથી. હિન્દુના લોકોએ કાંઈ અને લસણનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો તે જાણી એને ઘણું બાધક થયું હતું. કારણમાં તેણે જણાવ્યું છે કે જ્યારે આ પદાર્થોને કાપવામાં આવે છે ત્યારે તેમને દેખાવે પશુ-માંસ જેવો હોય છે. એટલે પશુમાંસ પ્રત્યે તેમનો એટલો બધો તિરસ્કાર

હતો કે તેઓ એવી વસ્તુઓ પણ લેતા નહિ. હિન્દે નિરામિષ આહાર
 રૂપી રીતે અપનાવ્યો તે સમજવું સહેલું છે પણ ગોમાંસનો નિષેધ કેવી
 રીતે થયો અને ગો-હુમાન કેવી રીતે થયા હાગ્યું તે સમજવું મુશ્કેલ છે.
 ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂક્તો નિશ્ચિતપણે સિદ્ધ કરે છે કે નિવૃત્તપ્રજા ગાયો
 અને વૃષભોનો અલિહાન આપેવામાં ઉપયોગ થતો એટલું જ નહિ પણ
 તેનું માંસ આહાર તરીકે વપરાતું (મ. ૧૮. ૬૧. ૧૪; ૮, ૪૩. ૧૧).
 એવી પણ માહિતી મળે છે કે રથને રથને કતલખાનાં પશુ હતાં. વળાવૃષ-
 ચર્મનો એટલો બધો વ્યાપક ઉપયોગ થતો કે ગો રુષ્ઠ ચર્મના પર્ણપ
 તરીકે વપરાતો (Mc. Kamb, Vedic. Index ૨૩૪). તદુપરાંત ગોવધ
 એ અન્તિમ સંસ્કારવિધિનો પણ એક મહત્વનો ભાગ હતો. અને સ્વ-
 કાળ સુધી તો ગોમાંસનો વપરાય ચાલુ હતો. મધુપર્કના અતિપ્રચલિત
 વિધિમાં પણ ગોમાંસ વપરાતું. જો કે શ્રી. ભાષ્યારકર હે છે તેમ ત્યાં
 સુધીમાં તો આથી હિન્દમાં આઘા ત્યાર પહેલાંની માથ પ્રત્યેની દેવતા-
 ભક્તિ ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણધર્મસંભાવિત ઉપયોગિતાની ભાવના
 ઉપર વિજય પામી ચૂકી હતી. મનુ અને યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિઓના સમય
 સુધી તો ગોમાંસ બ્રહ્મણ ચાલુ હતું. વિશિષ્ટ અધ્યાગતનું સ્વામત
 કરવામાં ગોવધનું કેટલું મહત્વ હતું. તે પાણિનિએ ઉપદેશી ગોધી
 રુષ્ઠની બ્યુત્પત્તિ ઉપરથી જણાવ આપે છે. ગાં હન્તિ અસ્મૈ ઇતિ ગોધીઃ
 જેને માટે ગેનો વધ કરવામાં આવે છે તે ગોધી એટલે અતિથિ. ત્યાર
 પછીના સમયમાં ધર્મસ્ત્રુકે ગોમાંસનો આહાર તરીકે ઉપયોગ કરવાના
 પ્રચલિત રિવાજને વખોડી કાઢે છે-જો કે યજુમાં વૃષભની હત્યા કરી
 શકાય એમ વલ્કિષ્ઠ ધર્મસ્ત્રુ ૧૪-૧૦ માં જણાવે છે. ત્યાર પછી આપ-
 સ્ત્રુમાં તો ગોમાંસબ્રહ્મણનો સદંતર નિષેધ કરે છે; જો કે આ સમયે
 ગોવધ એ એક હથુ પાતક તરીકે જ ગણાતું. ગોહત્યાના પાપને
 પ્રાયશ્ચિત્ત તે શ્રવણ માટેના પ્રાયશ્ચિત્ત જેવું જ છે. મનુ અને યાગવલ્ક્ય
 બે પ્રકારનાં રીતકો જણાવે છે: (૧) મહાપાતક તથા (૨) ઉપપાતક.
 ગોહત્યાનો સમાવેશ આમાંના બીજા પ્રકારમાં કરવામાં આવે છે. ત્યાર
 પછી ધણે સમયે ગોહત્યા બ્રહ્મહત્યા જેટલું જ ધોર પાપ છે એમ
 મનાવવાં હાગ્યું. આ રીતે ગોમાંસબ્રહ્મણની ત્યાગમાં ત્રણ બાજતો
 નિર્ણયાત્મક બની. એક તો આર્યોની ગાળની ઉપયોગિતાની ભાવના (મ.
 ૮. ૬૦ ગોવધ નહિ કરેલા). બીજું, બીજાનો અહિંસાધર્મ જેણે

ગે.વધને સખત રીતે વખોડી કાઢ્યો (ધ્વાજાનું ધાર્મિક સૂત્ર); અને ત્રીજું, માય પ્રત્યેની વિશિષ્ટ ભક્તિની અસર; એ તો આર્યો આખ્યા તે પૂર્વે પણ મોજૂદ હતી. ખ.સ કરીને તે સમયમાં વૃષભ અને શિવને એક બીજા સાથે સંકળવામાં આવતા. મોંઢે-જો-કારોના અંવશેષોમાં મળી આવતી અસંખ્ય મુદ્રાઓમાં જે વૃષભનું ચિત્ર હંમેશા દેખાય છે તે ઉપરથી એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે કે હિંદની પ્રાચીન પ્રજા વૃષભને દેવતા તરીકે પૂજતી હતી.

વર્ણવ્યવસ્થા પણ આર્યોતર

વર્ણવ્યવસ્થા એ હિંદી સમાજનું સૌથી આમળતરી આવણું અંગ છે પણ વર્ણવ્યવસ્થાનું મૂળ આર્યોમાં નથી. આર્યવંશીય પ્રજાઓમાં વર્ણવ્યવસ્થાનો સંતર અભાવ જણાય છે. ઇરાનમાં આર્યો વસ્થા હતો પણ તે વખતે તેમનામાં વર્ણવ્યવસ્થા ન હતી. અરે સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં તેઓ ઈરાનમાંથી આવ્યાને વસ્થા ત્યારે પણ ન હતી. ઋગ્વેદના દશમા મંડલમાં ફક્ત એક વાર વર્ણોનો નિર્દેશ થયો છે. વિદ્વાનોનું માનવું છે કે તે પ્રાકૃષ્ઠ છે. બીજી બાજુએ, વર્ણવ્યવસ્થાનો સદંતર અભાવ હતો એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ઋ. ૯-૧૧૨-૩માં ઋષિ કહે છે: 'હું ઈવ છું, મારા પિતા વૈવ છે અને મારી માતા દળવાનો વ્યવહાય કરે છે.' તે જ પ્રમાણે ઋગ્વેદનાં કેટલાંએ સૂક્તોના કર્તાઓ ધ્વાજાણેતર છે. જે કે પ્રજાના જે વર્ગો વચ્ચે એક પ્રકારનો ભેદ હતો પણ તે આર્યો અને દાસ અથવા દસ્યુ જેમને પાછળથી ચદ્રો તરીકે મણવામાં આવ્યા તેમની વચ્ચે શ્રી ભાવકારકરનો એવો મત છે કે ચદ્રો નામની એક અનાય પ્રજા હતી જેને આર્યોની સમાન વ્યવસ્થામાં આર્યો તરીકે લેવામાં આવી હતી. પ્રાચીન ગ્રીક લોકો તે જ પ્રમાણે સધળા ગ્રીકોતર લોકોને બર્બર કહેતા. ઋગ્વેદકાળમાં પ્રથમ ત્રણ વર્ણોનો ભેદ તો પડવા માંડ્યો હતો પણ તેઓ સમાજના ત્રણ વર્ગો જ હતા. પાછળથી જેમ બન્યું તેમ તે વખતે એ ત્રણ વર્ગો એક બીજાથી સંપૂર્ણ અલગ થઈ ગયા ન હતા.

નિર્ભેજ વર્ણવ્યવસ્થા શી રીતે ઉદભવી એ કંઈપણ મુશ્કેલ છે. કેટલાક સરદદી વિસ્તારો કે જ્યાં આજે પણ નવા હિંદુઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે એવા વર્તમાન હિંદી સમાજમાંથી આપણે ઉદાહરણો લઈ સમ-

જના પ્રયત્ન કરીશું તે સહેલાઈથી સમજશે. પ્રાચીન સમયમાં આર્યો અનાર્યોને ધર્મોન્તર કરાવી આર્યો અનાવતા નહિ એમ ન હતું અને હિંદુઓ પણ આજે ત્રિનદિંદુઓને ધર્મોન્તર દારા હિન્દુ નથી અનાવતા એમ નથી. આસામ પ્રાંતમાં વસતા લોકો અને પ્રજાઓ જાતિ, ભાષા અને ધર્મની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ આર્યેતર છે પણ ધીમે ધીમે અગ્રાત્ રીતે તેઓ હિંદુ સમાજમાં સમાતા જાય છે. મણિપુરનો જ દાખલો લો, આસામ અને બ્રહ્મદેશ વચ્ચેના સરકદી વિંતારમાં આવેલું એ એક સંસ્થાન છે. અત્યાર સુધી તે જાડીના હિંદવી સંપૂર્ણ રીતે અલગ હતું. રાજધાની ઇમ્ફાલ છે અને ભોલો મણિપુરી કહેવાય છે. જાતિની દૃષ્ટિએ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ એ લોકો સોએ સો ટકા મેંગિલ છે, પણ જેમ અગ્રત્ય મુનિએ દક્ષિણમાં જઈને આર્ય ધર્મ ફેલાવ્યો તેમ કહેવાય છે કે કોઈ આર્ય ઋષિ ત્યાં પણ ગયા અને આર્ય ધર્મનો ઉપદેશ આપવા માંચો. લોકોએ ક્રમે ક્રમે આર્ય દેવદેવીઓનો સ્વીકાર કર્યો અને આજે તેઓ સુસ્ત હિંદુઓ ગણાય છે; પણ તેઓ લગાયક પ્રજા છે તેથી તેમણે ક્ષત્રિયોના બધા સંસ્કારોનો સ્વીકાર કર્યો. હિંદી બ્રાહ્મણો ત્યાં જઈ ધર્મકાર્યો કરાવતા નથી તેમણે તેમના પોતાના જ પુરોહિતોને બ્રાહ્મણો બનાવ્યા અને ધીમે ધીમે તેમને પણ પોતાની નિર્મેળ વર્ણ-વ્યવસ્થા સાંપડી.

વાનરમાંથી મનુષ્યનો અવતાર થી રીતે થઈ શકે એ સામાન્ય મનુષ્યની કલ્પનામાં આવતું મુશ્કેલ છે. તેવી જ રીતે હિંદુ સમાજમાં એક માણસ બ્રહ્મણને ત્યાં જન્મ્યો ન હોય છતાં બ્રાહ્મણ કેવી રીતે થઈ શકે તે સમજવું મુશ્કેલ છે પણ જો આપણે ધણી પેઢીઓ અને સેંકડો વર્ષોના હિસાબે વિચાર કરીએ અને ધીમે ધીમે યતા વિકાસ અને સંકળાતી કડીઓનો વિચાર કરીએ તો જણાશે કે આર્યેતર પ્રજાઓ ધણી મોટા સમૂહમાં કેવી રીતે જુદા જુદા વર્ણોમાં સમાવાઈ એ સમજવું મુશ્કેલ નથી, પછી બહેને તેમનો કોઈ વર્ણ જન્મથી ન હોય. ધણી રજપૂત જાતિઓ આર્યેતર પ્રજાઓમાંથી ઊતરી આવેલી છે. છતાં સમય જતાં સાંમૂહિક રીતે તેઓ હિંદુ બન્યા અને તેમણે પોતાની સામાજિક સ્થિતિ અને વ્યવસ્થાને યોગ્ય વર્ણનો-સ્વીકાર કર્યો.

પિતા શામળદાસ^૧

પ્રકરણ ત્રીજું

૧૮-૬-૧૮૨૮ ને દિને ગોધાખાતે શામળદાસનો જન્મ થયો. એમના કુટુંબમાં આલતા આવેલી વિચિત્ર ઘટનાનું સાર, પોતે ચાર વર્ષના હતા ત્યારે શામળદાસનાં મા ગુજરી ગયાં અને એમને એમનાં માથી અચીકાએ ઉઠેરીને મોટા કર્યા. બહુ નાનપણમાં એમને ગોધાની મહેતાજીની નિયામમાં મૂકવામાં આવ્યા. એ ૭ વર્ષના હતા ત્યારે પરમાણુદાસે એમને ભાવનગર જોડાવવાને વિચાર કર્યો પણ એટલામાં સિદ્ધિસ સરકારે ગોધામાં એક 'ટ્રેઇન્ડ' શિક્ષકના ઉપરીપણાનીએ એક યાજ્ઞા ઠાઠી એટલે પિતાએ એમને ત્યાં જ રહેવા દીધા. દેવી રામય ભાવનગરમાં આવી રહ્યા તે છેક ૧૮૫૨માં સરકાર તત્કાલી જોડવામાં આવી હતી.

ગોધાની રહ્યાતા પહેલાં ટ્રેઇન્ડ શિક્ષક નેચંદર દગિરામ હતા. આ શિક્ષકનું માનસ જૂની દગના અને માંજૂડમાં માનનાર મહેતાજીઓ કરતાં જુદા જ પ્રકારનું હતું અને તે પોતાની યાજ્ઞાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના પુત્રો સમાન ગણતા હતા. શામળદાસને એમને માટે એટલી સારી લાગણી હતી કે પોતે દીવાન થયા ત્યારથી નેચંદરને અને એમના મરણ પછી એમની વિધવા પત્નીને પેન્શન બાંધી આપ્યું હતું.

યાજ્ઞામાં શામળદાસ પોતાના વર્ગમાં હમેશ પહેલો નંબર રાખતા અને ધણું ઈનામો જીતી જતા. એ યાજ્ઞામાં ભણતા ત્યારથી જ તુલસીકૃત રામાયણ વગેરે દિન્દી અને યજ્ઞ બાળાના મંથનું વાચન એમને ત્યાં અને સતોકરામ દેસાઈને ત્યાં જીવજીત નામના નામર નોકર હતા તે કરતા તે નિષ્કર્મિત સામજીકા. ગોધા છોડીને પોતે પિતાને ત્યાં ભાવનગર રહેવા ગયા.

૧. '૨૫. સર લક્ષ્મણાઈ શામળદાસ: માનવતાની મૂર્તિ' એ ગયા અંકમાં ૪૨ પૃષ્ઠા ચરિત્રનો ૬૫નો ખાંડો.

યાં સુધીમાં શામળદાસે હિન્દી અને વજ અનેનો સારો અભ્યાસ કરી નાખ્યો હતો અને પદ્માકરનું ભાષાહિતોપદેશ, રત્નરામનું છંદસૂત્ર પિંગળ તથા જસુરામનું 'સત્યપતીતિ' નામનું એ શાસ્ત્ર સમજાવતું મહાકાવ્ય વાંચી નાખ્યાં હતાં. ખુદામાં રમાતી રમતમમતો કરતાં એમને અભ્યાસ પ્રત્યે વધુ રુચિ હતી.

તે વખતે શાળાનાં લેસન શાળામાં જ શીખરી - દેવાતાં અને ઘેર વિદ્યાર્થીને જાતે કે ખાનગી મારતરોની મદદથી એ લેસનો નહોતાં કરવા પડતાં. નાના શામળદાસની યાદશક્તિ ધન્ય તેજ અને અભ્યાસ પ્રત્યે એમને ધણી રુચિ એટલે એમનું લેસન શાળામાં જ ચડ જતું અને ઘરમાં લાંબો સમય એમને બીજા અભ્યાસ કરવાનો મળતો. એનો સદુપયોગ એમણે ધણી સારી રીતે કરેલો.

દસ વર્ષના થયા ત્યારે શામળદાસને જોનાઈ દેવામાં આવ્યું અને પછી અષ્ટ સમયમાં એમનું લગ્ન ગોધના પ્રસિદ્ધ નાગર નાયાભાઈ શામળજીની એકની એક પુત્રી મદલદમી જોડે થયું. લગ્નમય ૧૮૭૮ની સાંઘ સુધી નાગરોમાં દરેક શુભ વિધિ, પોતે બાવનગર રહેતા હોય તો પણ જોનામાં જ કેવાનો રવાજ હતો. એ પ્રમાણે આ બંને વિધિ પણ ગોધનાં કરવામાં આવ્યા અને તે પ્રસંગે મહારાજા વજોસિંહજી પણ હજર રહ્યા હતા.

ગોધામાં તે વખતે ધણી વિદ્વાન નાગર બ્રાહ્મણો રહેતા હતાં. એઓ સંસ્કૃત ભાષાના સારા જાણકાર હતા. તેમના સંસર્ગથી શામળદાસને સંસ્કૃતનો રસ લાગ્યો અને જોધામાં હતા ત્યાં સુધી ત્યાં અને ૧૮૪૦-૪૧ના વર્ષમાં પિતા સાથે બાવનગર રહેવા આવ્યા ત્યાર કહે બાવનગરમાં એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ખૂબ ખૂબ વધારી દીધો. પુત્રની અભ્યાસ પ્રત્યેની રુચિ જોઈને સંતોષ પામતાં પરમાર્નદાસે તેમને શરસીનો અભ્યાસ કરવાનો પણ આગ્રહ કર્યો. તે સમયે બાવનગરના કાજ કાસમઅલી શરસીના નિષ્ણાત ગણાતા હતા તેમની કને એમણે એ અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને માત્ર ત્રણ વર્ષમાં એઓ તેના સારા જાણકાર થઈ ગયા. 'હરીનાં' થી સદે કરીને 'શુલિસ્તાન' 'સિંહરનાંમા', 'શાહનામાં' વગેરે મથોનું તેમણે અધ્યયન કર્યું. 'શાહનામાં'માંથી પ્રેરણા લઈને એ શતરંજ શીખ્યા અને તેમાં ઘણું માવીર્વં પ્રાપ્ત કર્યું. અકબરના ઇતિહાસકાર અશુલ-ફઝલનાં પુસ્તકો પણ તેમણે

વાંચી નાખ્યાં. શામળદાસ દ્વારસી થીખતા રોજ કાઢીને ત્યાં જતા, જ્યાં વૈશરાજ ગોવિંદજી પણ આવતા કાઢીને ત્યાં સવારે જાને દ્વારસી થીખતા અને સાંજે ગોવિંદજીને ત્યાં જઈને શામળદાસ વૈષ્ણવના ગ્રંથો વાંચતા.

મહારાજ વજ્રેસિંહજીને આ દ્વારસી પુસ્તકોનું ગુજરાતી સાંભળવામાં બહુ આનંદ આવતો એટલે શામળદાસ એમને કલાકોના કલાક સુધી દ્વારસી ગ્રંથો સંભળાવતા હતા. દ્વારસીનો અભ્યાસ વધારવાની સાથે એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ ધણો વધારી દીધો હતો. સિંહોરના પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી રણછોડજી અને એમના પુત્ર નિર્મલરામજી પાસે શામળદાસ નિર્ધારિત બેસતા અને આરંભમાં જ ભાર્ગવદેશિકા, ધાત્રાપાવત્તિ ચંદુવંશ, કિરાતાશ્ત્રીનીય, અટાનગોધિની, રામગીતા, ભગવદ્ગીતા, ભક્ત-ભાષા અને પંચદશી જેવા ગ્રંથો એમણે વાંચી નાખ્યા. તે પછીનાં વર્ષોમાં તો શામળદાસે સંસ્કૃત તેમ જ દ્વારસી ઉભય ભાષાનો અભ્યાસ ધણો જ વધારો દીધો હતો અને એ ઉભય ભાષાના એ પારંખ ગણાતા ઘણા ગ્રંથો હતા.

આ ઉપરથી આપણે સદજ જાણી શકીએ કે રત્ન સર લક્ષ્મીભાઈની વિદ્યા પ્રત્યેની ઉત્કૃષ્ટ અભિરુચિ, રાજ્ય અને મિત્રો તરફની વફાદારીનું જાન અને છતાં સત્યનો અમલ, સતત વિનય, જોડા સંસ્કાર અને મરીમરી માનવતા મત્ર આકર્ષક ઉદ્ભવોના ન હતાં પણ આરતીય પેઢી પર વધારેલ બીજાંમાંથી જીલ્લ વૃક્ષના પરિપાકરૂપે હતાં.

પરમાનંદદાસના સમયમાં ગોધા-ભાવનગર મળીને વડાગરા નામરોનાં ઘર ૧૫૦-૨૦૦ ગણાતાં. ગૌરીચંકર ઉત્પલચંકર અને શામળદાસના સમયમાં તેનું પ્રમાણ વધીને ૨૦૦-૨૫૦નું થયેલું અને હાલમાં ૩૫૦ ઘર-કુટુંબો વડાગરા યાત્રિને ચોપડે છે. એક કુટુંબની સંખ્યા સરેરાશ ચાર માણસની ગણીએ તો એ વખતે ગોધામાં ૮૦૦ માણસ ગણાય. તે પછી ભાવનગરમાં ૧૨૦૦ની અને અત્યારે ૧૫૦૦ માણસની નાગર વસતી ગણાય. તેમનો મુખ્ય વસવાટ નાગર પોળ, બાદેવાણી શેરી, દવેલી-વાળા શેરી, નીલકંઠ મહાદેવની શેરી, દેસાઈનો ખાંચો, ભગાનું તળાવ, ભમતની શેરી, ડાંગરની શેરી, લાલગર બાવાનો મઠ, લાડીબાનો ડેસો, મઠની રાંમ, દીવાનપરા, રાણીકા તથા વજીરવાળી શેરી વગેરે લતામાં હતો અને છે. છેક અર્વાચીન સમયમાં તખ્તેશ્વર પોટ અને કૃષ્ણનગરના હતા મણાતી રોકાવ.

૧૮૪૬માં શામળદાસના મોટા પુત્ર વલ્લભદાસનો જન્મ થયો અને તે જ વર્ષમાં શામળદાસ બાવનમર રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા. તે વખતે બાવનગરમાં પણ મુખ્ય ખાતાં હતાં: મુલ્કી, મહેસુલી અને હિસાબી. આમાંનું પહેલું ખાતું બક્ષી દફતર, સૌથી અગત્યનું હતું અને તેના કારભારી તરીકે બાપુભાઈ-શામળદાસના મોટા ભાઈ હતા પણ એમને ઘણી વાર પોલીટિકલ એજન્ટ પાસે રહેવું પડતું એથી એમના મદદનીશ તરીકે ગિરિજશંકર કરજીશંકર કામ કરતા. ગિરિજશંકર મુલ્કી ઉપરાંત મહેસુલી ખાતું પણ જોતા અને એ જાને ખાતાં માટે બીજા એમના હથેલીએ જે મદદનીશો રહેતા. વળી ગિરિજશંકર મહારાજના ખાનગી કારભારી તરીકે પણ કામ કરતા. ત્રીજું ખાતું તુલસીદાસ બક્ષી જોતા.

દુકંમાં એ સમયે બાવનમરમાં એ માણસ મુખ્ય ગણાતા, એક દીવાન અને તેમના મુખ્ય મદદનીશ કડો કે પછી નાયબ દીવાન કહો. દીવાન પરમાનંદદાસ હતા અને નાયબ દીવાન તરીકે બાપુભાઈ કામ કરતા પણ એમની તળિયત નાદુરસ્ત વર્ષ એટલે ગિરિજશંકરે એ કામ કરવા માંડ્યું અને એમનું કામ જોતાં એઓ બાવનગર છોડી ચકે એમ નહોતું એથી પછી આખરે ગૌરીશંકર ઉદયશંકરને એ કામ સોંપાયું. રાજ્યની નોકરીમાં શામળદાસને પહેલું કામ મુલ્કી દફતર સંભાળવાનું મળ્યું.

આમલા પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયું છે તેમ ૧૮૪૭માં પરમાનંદદાસ નિવૃત્ત થયા અને મહારાજાએ પરમાનંદદાસની ખાસ ઇચ્છાનુસાર ગૌરીશંકર ઉદયશંકર (કાશિયાનાકના સુપ્રસિદ્ધ મુન્સદીઓમાંના એક “ ગંગા ઓશ ”) અને સંતોકરામ દેસાઈને સંયુક્ત દીવાનો નીમ્યા.

૧૮૫૦માં પરમાનંદદાસનું અવસાન થયું. મહારાજા વજ્રસિંહજીને શામળદાસને પોતાની પાસે રાખવાની ખાસ ઇચ્છા હતી એટલે શામળદાસનાં એક મોટાભાઈ પરશુદાસ ને બાવનમરના મેજસ્ટ્રેટ અથવા ફોર્જમાં અમીનના ઓફિસ ઉપર હતા તેમને કુડલા પરમજ્ઞાના મહેસુલી અમલદાર તરીકે મોકલ્યા અને તે ઓફિસ ઉપર શામળદાસને મૂક્યા.

૧૮૫૨માં આશરે ૭૨ વર્ષની પાકટ વયે વજ્રસિંહજીએ દેહ છોડ્યો અને તેમના પાટવી ભાવસિંહજી તેમની પહેલાં, ૧૮૪૫માં ગુજરી ગયાં હોવાથી, તેમના પૌત્ર-ભાવસિંહજીના ક્યેજ પુત્ર અખેરાજજી માદીનશીન થયા.

આશરે ૧૮૫૦માં મચહુર વેંતાંતી પરમહંસ સમિયદાનંદસ્વામી બાવનગર આવ્યા. જૂનામઠનાં પ્રખર શિવસૂક્ષ્મ બોધુજી ઝાના એમના શિષ્ય

હતા અને લઈને સામગ્રાસ અને ગોઠુળજી જાણને મત્રાં થઈ. તે દિનપ્રતિ-
દિન ગાઢતર થતી ગઈ. તે વેળા ગોઠુળજી જાણ જુનાગઢની તોફરીનાં
નાની પાયરી પર હતા. આ મૈત્રી થઈ તે પછી માત્ર દસ વર્ષમાં ગોઠુળજી
જાણ જુનાગઢના દિવાન થયા અને સામગ્રાસ પચીસ વર્ષમાં બાવનગરના
દીવાન થયા.

૨૬મી જુલાઈ, ૧૮૫૪ને દિને મહારાજ અબેરાજજી મૃત્યુ પામ્યા,
એમના આ બે વર્ષના રાજ્યમાં પણ અનેક અટપટો થઈ ગઈ અને જુવાન
સામગ્રાસને મહામુત્સદ્દી ગંગા ઓઝાના કાયનીએ રાજ્યવર્તણૂકના થણા
પાંડે ભણવાના અને પચાવી લેવાના આબ્યાં.

રાજ્યના અમલદાર તરીકેની સામગ્રાસની લગભગ ૩૮ વર્ષની કાર-
કીર્દીમાં બાવનગર રાજ્યે અપૂર્વ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી અને અનેક દિશામાં
અસામાન્ય પ્રગતિ સધી હતી. આ મહત્તા અને આ પ્રગતિ-માટેનાં યથોત્તે
મોટા ભ્રમ વાજબી રીતે ગંગા ઓઝાને ફાળે જાય છે પણ જમુક પ્રમાણ-
માં ગંગા ઓઝાના મદનીશીને પણ એ યથા મળે એ સ્વાભાવિક અને
વાજબી મણાય. એ વર્ષો દરમિયાન સૌથી અમલતની હકીકત એ હતી કે
૧૮૧૬માં બેઠાના કલેક્ટરે બાવનગર મહારાજની દીરાની અને ફોજદારી
હકમત, તેમજ તામનાં ૧૧૬ ગમે ઉપરની, છીનવી લીધી હતી તે
એક પછી એક દીરાનોના ભગીરથ પ્રવાસથી કેક ૨૫-૪-૧૮૬૬ને રાજ
બાવનગર રાજ્યને પાંચી સોંપી દેવામાં આવી. એ ૧૧૬ ગમેમાં ગોધા
પરગણાનાં બાવનગર સહિત ૭૬ ગામ, ધંધુકા પરગણાનાં ૩૧ ગામ અને
રાણપુર પરગણાનાં મણેલાં કરમે બોટ.૬ તથા હાલક વગેરે ગમે હતાં.

૧૮૫૭ના જગવાના વર્ષમાં અમદાવાદના મેજિસ્ટ્રેટ બાવનગર રાજ્ય
સામે તોફાન મચાવ્યું. મહારાજ અને મુખ્ય મંત્રી બાવનગર છોડીને
બીજે રથને ગયા અને તોફાન સામે જિમા રહેવાને સામગ્રાસને મુકતા
ગયા. વહાદારીથી પોતાની દરજ અદા કરતાં, અમદાવાદમાં એમને જલનિવાસ
પણ વેઠવો પડ્યો, પણ અતિ બાવનગર રાજ્યનો વિશ્વય થયો.

૧૮૬૦-૬૨ની આઝપાસમાં પહેલા વર્ષમાં રાજ્યોમાં પેતપોતાના
દીવાની અને ફોજદારી કાયદાઓ લગવાની યોજનાને સરકારે પસંદ કરી.
એ પ્રમાણે બાવનગર રાજ્યમાં કાયદાઓ લગવું કાય સામગ્રાસને
સોંપવામાં આવ્યું હતું. એમણે તે તૈયાર કર્યો અને રાજ્યમાં મહુવા,
કુંડલા, લીલીયા, મહા, ઉમરાળા અને તંગાળ એ ૭ મહાલોમાં દીવાની

અને ફોજદારી ન્યાયાધીશોને। અખત્યાર તે તે મહાસના વહીવટદારોને આપવામાં આવ્યો, બાવનગરમાં 'ઝોરિજીનક' દીવાની અદાલત મેન્નિસ્ટ્રેટની ફોર્ટ અને ત્રણ 'અપીલ' દીવાની અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. ઈનસાફ બહુ સગવડથી અને ઓછા ખર્ચથી મળે એવી રીતે જ કાયદાઓ અને તેના વહીવટની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતાં. આ કાયદાઓ સુધારી-વધારી છેવટનો અંકાર સોંપવાનું કાર્ય મુંઝવેની હાથકોટના એક જજ અને સુરતના કાયસ્થ નાનામાર્ક હરિદાસે કર્યું હતું. આ કાર્યને અંતે મહારાજાએ શામળદાસને રાજ્યના વડા જજ અથવા સરન્યાયાધીશ નીમ્ના અને બીજા ન્યાયાધીશોમાં એકે તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિદ્યાદાસની નિમણૂક કરી. આને અંજે—ન્યાયાધીશોના ફેસલાની અપીલવડી અદાલતમાં સરન્યાયાધીશની ફોર્ટમાં થતી અને તેની અપીલ ખુદ મહારાજાશ્રીની હજૂરમાં સમીક્ષવાનું ફરાવવામાં આવ્યું હતું, તેને અંજે થયેલ સમગ્ર જોગવાઈ અપરાધીઓ માટે બાવનગરમાં ૪૦૦ ફેદીઓનો સમાવેશ થાય તેવી મોટી તુરંમ અને મહુવા, કુંડલા વગેરે મહાલોમાં નાની નાની તુરંમો બાંધવામાં આવી.

પ્રકરણ ચોથું

તા. ૧૪-૧૦-૧૮૬૩ને દિને શામળદાસના બીજા પુત્ર લલુભાઈના જન્મ બાવનગરમાં થયો. લલુભાઈ માત્ર એ વર્ષના હતા ત્યારે ૧૮૬૫માં શામળદાસનાં પત્ની મૃત્યુ પામ્યાં. તે વેળા શામળદાસ રાજ્યના કાયદા ખાતાને વ્યવસ્થિત રીતે રચવાના કાર્યમાં ગૂંથાયા હતા. એને પરિણામે ત્યાં વડી અદાલત પણ સ્થપાઈ ગઈ હતી અને તેના આરંભકાલમાં જ ખુમાણોના બહારવટાનો મુકદ્દમા ત્યાં ચલાવવામાં આવ્યો. કુંડલા પ્રમુખના કૈકય ગામના રામા ખુમાણે પોતાના બે દીકરા બિનાદ અને સતાને સાથે લઈને પોતાના પિતરાઈઓ સામે બહારવટું ફિલાયું. તેમની સાથે બીજા ખુમાણે પણ જોડાયા અને બાવનગર રાજ્ય સામે એ બંધાએ તોફાન મચાવવા માંડ્યું. એમાં રામો બહા ગામ લૂંટતાં થયેલા ધીંગાણામાં દરબારની સીંગદીના (ફોજના) હાથમાં કેદ પડાયો. અને કુંડલાની જોડમાં જ કોલેરાથી મરણ પામ્યો.

આજ વેળા દારકાના બેટમાં વાણેરોનો, બળવો ભગ્યો હતો. પણ આ બધાં બહારવટાં અને બળવાનાં વર્ણનો બહીં અસ્થાને છે એટલે આ રમણે તો માત્ર નામનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. બાવનગરના બહારવટીઓના ઉપર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. તેમના ગરસ જપ્ત કરવામાં આવ્યા

અને તા. ૨૬-૬-૧૮૬૬ને દિને એ આવેલાન ખુમાણીને ફાંસી દેવામાં આવી. આ પ્રમાણે ગરામ જપ્ત કરવાની અને ફાંસી દેવાની સખ કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોમાં ખિટિય અમલ રચવાયા પછી પહેલી જ હતી અને તેને માટે સામળદાસને ખિટિય સત્તાવાળા જોડે 'મણુ' લગવું પડ્યું હતું ત્યારે જ દેશી રાજ્યોને આવી સખ કરવાનો હક્ક છે એમ સરકારે સ્વીકાર્યું.

૧૮૬૬-૬૬માં કર્નલ ક્રીટિન્જે રાજકોટખાતે કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોની વસ્તુઓનું પ્રદર્શન બન્યું એ પ્રસંગે ભાવનગર રાજ્ય તરફથી સામળદાસ ગયા હતા. તે વેળા કાઠિયાવાડના 'ધોડા' એ પ્રદર્શનમાં ખૂબ વખણાયા હતા. કર્નલ ક્રીટિન્જે પોતે ફારસી ભાષાનો નિષ્ણુત હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ખીલ ફારસી હિસ્તાદોને મળવા તે ઉત્સુક રહેતો અને એથી સામળદાસની એ વિષયમાં હિસ્તાદી જોઈને એ ખૂબ પ્રસન્ન થયો હતો. ત્યાં સામળદાસ જૂનાગઢના પ્રતિનિધિ સુઘ ગોહગઝ ઝાલા સાથે પણ માઠ પરિચયમાં આવ્યા અને એને 'લઈને મના:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી જોડે પણ સંપર્ક સધાયો.

રાજકોટમાં સામળદાસને નામર સુધારક મણિશંકર કીઝાણી જોડે પણ મિત્રો થઈ. મણિશંકર જહાલ સુધાન્ક હતા અને સામળદાસ પીરે પીરે સુધારાઓનો પ્રચાર કરવાની તકેલમાં હતા. કીઝાણીના એ વિચારો અમલમાં મૂકવા જતાં પાછળથી જૂનાગઢના નાગરોમાં સરી પેઠે વિખવાઈ થઈ પડ્યો હતો. સામળદાસની પ્રકૃતિ જ એવાં જહાલ કાયોને પ્રતિકૂળ હતી એટલે એમણે ધોડાલણ સુધારા ભાવનગરના નાગરોમાં દાખલ કર્યા હતા પણ તે સમજતવટપી. એ સમયમાં પણ નાગરોમાં એવો રિવાજ હતો કે બધી સારી કે માઠી ક્રિયા ભાવનગરમાં નહિ પણ ગોધામાં જ થાય. આમ કરવામાં ગરીબ નાગરોને બહુ સહન કરવું પડતું. મુસાદરોની હાડમારી અને ખર્ચ થઈ જતો. આથી ૧૮૬૬માં ન્યારે સામળદાસને પોતાની પુત્રી અને પુત્રવરને પરણાવવાને સમય આવ્યો ત્યારે એમણે એનું લગ્ન ભાવનગરમાં કરવાનું ઠરાવ્યું. પહેલાં પહેલાં તો ન્યાતમાં મણુ વિરોધ થયો પણ સામળદાસ અહમ રહ્યા અને એમણે પુત્રીનો લગ્ન-સમારંજ ભાવનગરમાં જ કર્યો.

એમને ત્યાં ભાવનગરમાં એક બીજી રૂઢિ એ હતી કે જહાલમાં નાગરકન્યા ગદય નહિ કે જહાલથી કન્યા લવાય પણ નહિ. આ નીતિ

રૂઢિનો લગ્ન પણ શામળદાસે કર્યો. એમના મોટા પુત્ર વિહંગદાસનાં પહેલાં પત્ની ગુજરી ગયાં ત્યારે એમણે એમનું બીજી વારનું લગ્ન સુરતના પ્રતિષ્ઠિત નાગર વિહારામ મેતીરામની પુત્રી જોડે કર્યું અને લક્ષ્મીનાર્મનાં પહેલાં પત્ની મરણ પામ્યા પછી એમનું બીજી વારનું લગ્ન અમદાવાદના પ્રખર સુધારક અને ધર્મનિષ્ઠ ભોળાનાથ સારાભાઈની પૌત્રી જોડે કર્યું હતું. આ ઉપરાંત ભાવનગરમાં જે પહેલી કન્યાશાળા સ્થપાઈ તેમાં શામળદાસે પોતાની પુત્રીને ન્યાતમાં ખાસ દાખલો બેસાડવા બધાવા મોકલી હતી.

૧૮૬૮માં શામળદાસ પ્રયાગ, બોહળ, મધુરા, વૃંદાવન વગેરે હિંદુઓનાં પવિત્ર રથોએ જત્રા કરી આવ્યા. ત્રિવેણીસંગમ આગળથી તેમણે સાંભળેલું કે સુપ્રસિદ્ધ પોડતો નારાયણ શાસ્ત્રી અને શિવસહાય શાસ્ત્રી ત્યાં જ રહે છે એટલે પોતે એમને મળવા ગયેલા અને લાંબા સમય સુધી એ વિદ્વાનો જોડે સંસ્કૃતમાં જ વાતોલાપ કરેલા. એમનો વિચાર જત્રામાં લાંબો સમય વ્યતીત કરવાનો હતો પણ એટલામાં મહારાજ જસવંતસિંહજીની તળિયત લથડવા માંડી એટલે પોતે પાછા ભાવનગર આવી ગયા. મહારાજની સારવારનાં સૂરતના મથકરે, પુનાની વૈદ્યકર્મા પ્રવીણ દા. જહોરામજી અને તેમના પુત્ર દા. જરજોરજીને રાખ્યા. પણ મહારાજને ખાસ દાયદો થયો નહિ અને ૧૧મી એપ્રિલ ૧૮૭૦ને દિને મહારાજ મરણ પામ્યા.

મહારાજના પાટવી તખ્તસિંહજી નાના હતા એટલે એ મોટા થાય ત્યાં સુધીમાં રાજ્ય ચલાવવાનું કાર્ય ઈ. એચ. પર્સિવલજી તથા જૌરીચંદર ઉદયચંદરને સંયુક્ત કામગીરી માટે સોંપવાનાં આવ્યું અને શામળદાસને એ બંનેના મદદનીશ નીમવામાં આવ્યા. પહેલાં પહેલાં

૨. એ વખતે યુવાન હશે તે આ શુદ્ધરથ પછીથી ભાવનગર રાજ્યના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર હતા, હજી થોડુંકરો રહે છે તે દીવાનપરા રોડના મકાનમાં રહેતા; 'મોટા ફાકર' તરીકે ઓળખાતા; ૧૮૧૭-૧૮ સુધી તેા હયાત હતા કેમકે એ અરસામાં, મારી તળિયત એ કુચળ અત્યંત માળાણ સજ્જનને જતાવવા માટે મારાં માતૃશીના જન્મ મામા સ્વ. ચંદ્રપ્રસાદ જૌરીચંદર ઓઝા (જ્ઞાતિબંધુઓને પ્રસાદભાઈ નામે વધુ પરિચિત), અને હર્ષ થયા હતા-વિ. કે. વૈ.

૩. એ સાહેબનું નામ રાહોરની માર્કેટ તથા બાગ સહિતના દીવાનપરા-માંના જ ફવારા સાથે જોડાયેલું છે.

દેશી રાજ્યોમાં જ્યારે મહારાજ સગીર વયના હોય ત્યારે ત્યારે રાજ્ય માતા, દીવાન વગેરે જ એ કાર્પ સંભાળી લેતા પણ ૧૮૬૭માં કમંડ-કોમીન્ડો રાજકોટ અને લીમડીનાં રાજ્યોને એવી રીતિમાં સરકારી મેનેજમેન્ટ નીચે મૂક્યાં અને પછી તરત જ ગોંડળોના વારો આવ્યો. તે પછી બાવનગરમાં સરકારી મેનેજમેન્ટ થયું. પણ એમાં સંયુક્ત કારભારીઓ પહેલી જ વાર નિમાયા.

એપ્રિલ ૧૮૭૮માં તખતસિંહજી માદી ઉપર આવ્યા અને ૧૪-૧-૧૮૭૯ને દિને ગૌરીશંકર ઉદયશંકર નિવૃત્ત થયા જેથી મહારાજાએ તે પદ ઉપર શામળદાસને નીમ્યા. તખતસિંહજીના સમયમાં ભાવનગર રેલ્વે બંધાઈ. રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં તખતસિંહજી રિંગ બાંધવામાં આવી અને ભાવનગરમાં ઇરિપતાલ એમના નામથી બાંધવામાં આવી.

૧૮૭૭-૭૮માં ભયંકર દુકાળ પડ્યો અને રાજ્યને પંદરવીસ લાખની જોટ એને પડેલી વળવામાં આવી મઈ પણ ભાવનગરે રાજ્ય આટલાં વર્ષોમાં એક નાના રાજ્યમાંથી પડેલાં વર્ષોનું રાજ્ય થઈ ગયું હતું અને દિનપ્રતિદિન એનો વિકાસ થયા જ કરતો હતો.

શામળદાસ દીવાન નિમાતાં, ગૌરીશંકરના ન્યેક પુત્ર વિજયશંકર નાયક દીવાન નિમાયા, શામળદાસના મોટા પુત્ર વિદ્યદાસને મહેસુલી દફતરે આપવામાં આવ્યું અને ગૌરીશંકરના બીજા પુત્ર પ્રભાશંકર ખાનગી કારભારી નિમાયા.

૧૮મી ડીસેમ્બર, ૧૮૮૦ને દિને સુગંધના ત્યારના અર્પનર સર જેમ્સ હરગ્રુસને ભાવનગર રેલ્વે ખુલ્લી મૂકી. શામળદાસની દીવાનગીરીમાં અનેક મદદના પ્રશ્નોને નિકાલ થયો હતો તેમાં અશીથુ, મીઠું અને બધાં કાઠીયાવાડી રાજ્યોનાં જનરલ હંડ મુખ્ય હતાં. લગભગ એ જ વર્ષમાં મહારાજાએ શામળદાસને હિમરાજા પરગણાનું જલાલપુર મામ-બક્ષિસ આપ્યું અને આ પ્રમાણે એમણે રાજ્યની કચેલ વધોની સેવાનું પ્રમાણપત્ર બચ્યું. તે પછીનાં જેએક વર્ષો પાછાં ભાવનગરના એડ્યુટીને.

૪. દમણાં સુધી હતી તે બી. એસ. Bhavnagar State રેલ્વે તો આ નહિ. અહીં મેંપાલકી, ૧૮૮૦થી શરૂ થયેલી તે, B. G. J. P. Bhavn. Govt. Jm. Porb. રેલ્વે ૧૯૧૦ થયી તો, અહીં હતી તે હોવી નેહએ. —૩મી (નાંચે 'એકસ્ટેન્શન' કુલ ૭ એ કઈ રેલ્વેનું ?)

સારાં ન ગયાં. ૧૮૮૪માં પાટલી બાવસિંહજી પહેલી વાર બાવનમરની મુક્તાકાંતે આવ્યાં. મહારાજ ગુજરી ગયા બદ તેમના પુત્ર બાવસિંહજી ગોંડળમાં તેમના નાનાં રાણી મોંઘીયા પાસે જ રહ્યા હતા. બાવનમર આવીને થોડો સમય રહ્યા બાદ તે પાછા રાજકોટ, રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા જીપડી ગયા, બાવનમર રહેલું 'એક્સટેન્શન' ને વડ-વાણુ-મહેસાણા સંધીનું છે તેને આરંભ કરવાનું કાર્ય શામળદાસે જ. શરૂ થયું હતું પણ અનેક કારણોને લઈને તે કાર્ય પૂરું થયું છે ૧૯૦૨માં અને ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૨ને રાજ ત્યાંથી પહેલી ટ્રેન પસાર થઈ.

૧૮૮૨ના વર્ષમાં શામળદાસની તબિયત લથડવા માંડી. કામનો વધુપડતો બોળે અને ઇર્ષ્યાખોરોની નિંદાખેરીએ એમના સંયમી અને સ્વસ્થ શરીરને પણ નરમ બનાવી દીધું. કામનો બોળે હલકો કરવા એમણે ત્રિકલ્પદાસને નાયબ દીવાનગીરી સોંપી અને બાવનમર-ગોંડળ રહેલો વહીવટની કામગીરીમાં સંપૂર્ણ તરીકે નીમ્યા પણ આ પગલાં ધણી મોડાં લેવાયાં. શામળદાસ પોતાના પિતા પરમાનંદદાસની પેઠે નિંદાખોરોની નિંદાથી અકળાતા ન હતા. એમણે કોઈ દિવસ કીર્તિ કે ખોટા યથા માટે યત્ન કર્યો ન હતો. પોતાના ધણીની નોકરી સંપૂર્ણ વહાલાનીથી કરવી અને તેનાં જે પારખામ આવે તે મૂંઝે મોંઝે સહન કરી લેવાં એ એમની નીતિ હતી. એમના કામની કદર ખુદ મહારાજ ઉપરાંત મુંબઈ સરકાર તેમ જ પોલીટિકલ એજન્ટે વારંવાર કરી હતી અને એ બધાંને શામળદાસ પ્રત્યે ખૂબ માન હતું. શામળદાસ સર્વ વિવિધ પ્રકારના પ્રસંગોનાં પણ ચાંત, સ્થિતપ્રગ્ન રહેતા હતા. એમનામા હાજરજવાબી અને સમમસૂચકતા પણ મોટા પ્રમાણમાં હતી. એનું એક દર્શાવત બસ થયો.

શામળદાસ પોતાના મકાનને એટલે હજમત કરાવવા બેઠા હતા. તે સમયમાં હજમત કરાવતી વખતે બેસવાનું સહજ હતું તેમ પોતે ઉઘાડા બેઠા હતા. એવામાં એક ખુમાણુ હાથમાં નાગી તરવાર રમણતો બહારથી ધસી આવ્યો, તેણે શામળદાસને ઓળખ્યા નહિ એટલે એમને જ બેરકારીયા પૂછ્યું: "દીવાન ક્યાં છે?" શામળદાસે પ્રસંગની ગંભીરતા જાણી લીધી અને એક ક્ષણ પણ વિલંબ દેખાડ્યા વિના એટલી જ બેરકારીયા જવાબ વાળ્યો: "અંદર હશે" ખુમાણુ અંદર જઈને બધે જોઈ આવ્યો પણ દીવાનને જોયા નહિ, એટલે પાછો બહાર આવીને ફરીયા-

એમને જ કહ્યું “અંદર તો નથી” ચામળદાસે તરત કહ્યું; “તો બહાર
ગયા હશે.” ખુમાણ ચાલ્યો ગયો અને ચામળદાસની જિંદગી ગયી મર્યાદા.

ચામળદાસને ‘બાઈટ ડિસીઝ’ લાગ્યું પાંચ હપ્તું. એમના મિત્ર ડૉ.
બરજેરજીએ મુંઝવણી પ્રખ્યાત દારૂર હોમોથને યોજાવ્યો પણ સઘળું
નિરર્થક ગયું અને ૨૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૮૪ને દિને ચામળદાસ મૃત્યુ પામ્યા પ

૫. ૬૫૨ ત્રીજી ટીપ્પે તે લખાયા પછી, ત્યાં જે ચામળદાસને (ચર્ચિત્વ
માર્કેટ) લેલેલ છે તે, આજ લાગવાથી અગાઉ કોઈકે લખાડવાથી, છુપવાર તા.
૧૦મી નવેમ્બર ૧૯૪૮ની રાતમાં બળી ગઈ છે. (લા.વનમર: ૧૧-૧૧-૪૮) -તાંત્રી

શિરપાવ

“...પ્રોફેસર તો શું ધૂળ સિખવાડે છે !” મોટા ભાગના પ્રોફેસરો
કોઈ જ શીખવતા નથી એ ફરિયાદ દિંદુસ્તાનમાં ઓળંગી નથી. સહેલા
સહેલા વિષયને કેમ શૂંઘવવો, રસલક્ષ્યાં વિષયને જીવંતિરક કેમ બતાવવો,
અને વિષય પૂરો સિખવ્યા સિવાય આખા વિષયની કેમ પરીક્ષા લેવી એ
જેવું નજીવું હોય તો કોઈ પણ કોલેજના કોઈ પણ પ્રોફેસરના વર્ગમાં
પેસી જવું !—૨. વ. દેસાઈ (‘મંજીવાલ’, ખં. ૧. પૃ. ૧૬૭).

દેવયાનીનું

ભાવસંક્રમણ

:: એક ચર્ચા ::

કવિ 'કાન્ત'ના મનોહર ખંડકાવ્ય 'કચ અને દેવયાની'ના રહસ્ય-હિલ વિષે કે એ હિલની પ્રતીતિ માટેની સામગ્રી વિષે સાક્ષર-વર્ધ પ્રા. રા. વિ. પાઠક અને પ્રસિદ્ધ વિવેચક પ્રા. મનસુખલાલ ઝવેરી-નાં મન્તવ્યમાં મતભેદ હોય એમ બંનેનાં વિવેચનો વાંચ્યા અને વિચાર્યા પછી લાગ્યા (રના રહેતું નથી. પ્રસિદ્ધ વિવેચક રટાપદક જીકે કવિ શેલી માટે જે કયું છે તેવું જ કે તેથી અધિક કાર્ય કાન્તનાં કાવ્યોનાં હાર્દમાં શુન્નતાની 'કવિતા-વિમુખ' જનતાને પ્રવેશ કરાવવામાં પ્રાં પાઠક કયું છે અને તે મટે શુન્નતા તેમનું ઝણી રહેશે. પ્રાં પાઠકે કાન્તનાં કાવ્યો-માં રહેલા ભાવ કે મન્યન એવી સરલ સ્પષ્ટ રીતે અક્ત કયો છે કે ભાવકને તેની પ્રતીતિ તુરત જ થાય છે. કાન્તનાં કાવ્ય જેવાં મધુર અને પ્રાસાદિક છે તેવું જ પ્રા. પાઠકનું વિવેચન હૃદયંગમ અને સરલ છે.

પોતાના હૃદયમાં રહેલ ભાવના વિભાવન માટે અનેક સાહિત્યસ્રષ્ટા-એએ 'કચ અને દેવયાની'ના કથાવસ્તુનો ઉપયોગ કયો છે. નાટ્યકલા-કવિદ્, શ્રી મુનશીએ એક 'પૌરાણિક નાટક'માં આ વસ્તુને વણી છે, અને રા. ભાદરાયણે રેડિયો માટે પોતે તૈયાર કરેલ કૃતિમાં નવી જ રીતે ગૂંથી છે, અને કવિવર રવીન્દ્ર ઠાકુરના એકાંકી નાટકના અનુવાદ "વિદાય-અભિશાપ"માં આ જ વસ્તુને આકર્ષક રીતે મૂકવામાં અ.વી છે. દરેકની વસ્તુને સ્પર્શવાની, સ્પૃશ્વરવાની અને રહસ્ય તારવવાની રીતિ નિરનિરાળા છે. કવિ બાપરનની પંક્તિઓ સ્મૃતિમાં તરી આવે છે:—

"Of its own beauty is the mind diseased

And fevers into false creation; where,

૧. અનુક્રમે, 'પૂર્વાશાપ'ના સંપાદનમાં તથા 'સોહા વિવેચનલેખો'માં.

Where are the forms that sculptor's soul hath seized ?
In him alone. Can Nature shew so fair ? "

અથવા ' એ રે કલા આ ઉરનો પુકાર "

પ્રા. પાંક લેખે છે "મુખ્યાના સાન્તનમાંથી શું મરેનો ઉદય થવો બહુ જ સ્વાભાવિક અને મુંદ છે. 'ધરી હયા સાથે સ્વયમૃદુ આસિંપત કયું' એ શ્લોકથી શૃંગારના વિભાવો શરૂ થાય છે. પ્રેા જવેરી-કહે છે "મુખ્યાના સાન્તનમાંથી શૃંગારનો ઉદય થાય છે એ ખરું"—આટલું તો તે પણ સ્વીકારે છે—" પણ ઉપયુક્ત શ્લોકમાં શૃંગારના વિભાવોના પ્રારંભને બદલે પૂર્ણાદિતિ થતી હોય એમ અને સામે છે. શૃંગારનું મુદ્દમ બીજ અકસ્મિત રૂપે દેવયાનીના હૃદયમાં ક્યારનું રોપાઈ ગયું છે; ક્યના વર્તનને લીધે આ બીજ વિકસતું જાય છે ને આ શ્લોકમાં તો એ બીજમાંથી શૃંગારનો સમુદય થઈ જાય છે. ' દૂંકમાં કહીએ તો પ્રેા જવેરીના મત પ્રમાણે પેમનું બીજ આ પ્રસંગ પહેલાં દેવયાનીના હૃદયમાં ક્યારનું રોપાઈ ગયું છે, વિકસતું જાય છે, વિકાસ માટે અવકાશ શોધે છે અને આ પ્રસંગે તો ખુલ્લી રીતે ઉઘાડી શૃંગાર માં પરિણમે છે જ્યારે માનસીય પ્રા. પાંકના મત પ્રમાણે કય અને દેવયાની બંને નિર્દોષ રીતે સાથે રહે છે; આ કાન્યમ વધુવેલ પ્રસંગે, યોગાની અવહેલનાથી દેવયાની ખિન્ન થઈ છે અને એને સન્તન આપનાં પ્રેમના અંદરો રોપાઈ જાય છે. સાન્તન પછી જ શૃંગારની શરૂઆત થાય છે એટલે કે આત્મકારિતોની બધામાં કહીએ તો રચાણ જાદુ રીતના કય અને દેવયાની બંને અલગ અલગ વિભાવ બને છે અને ત્યારથી શૃંગારરસની સામગ્રીની શરૂઆત થાય છે વિભાવની પૂર્ણાદિતિ ને પ્રા. જવેરીએ કહી છે ને અહીં નથી પણ શરૂઆત છે એમ પ્રા. પાંકનું મત પણ તેની શક્ય નવાં પ્રા. પાંક શૃંગારનો ઉદય જુએ છે ત્યાં પ્રેા. જવેરી શૃંગાર વિભાવોની પૂર્ણાદિતિ થતી હોય એમ માને છે. બંને દેવયાનીને મુખ્યા લેખે છે પણ એ મુખ્યાના હૃદયના વિગૂઢ ભાવોને જુરી જ રીતે મૂકે છે.

પ્રા. જવેરીનું મનતબ્ધ

એ તેમના જ શબ્દોમાં તપાસીએ.

બાંદિં.....પ્રેમના આપક અને પરિવર્ણન રવરપતું કર્મન કાન્ત કરી રહે છે. એ કેમ વિધાતાની વિષમ ધાનાઓ સાથે થતો, તરફતો અને અતિ નિમ્ન થવો ' વસતવિજય નો કે ' ચક્રાક મિથુન નો પ્રેમ નથી.....દેવયાની નેથી

ગુરુપુત્રીના પ્રેમનો પડઘો પાડી શકાય કે નહિ, એ પડઘો ધમ્ય છે કે અધમ્ય, એ પડઘો પાડતાં શૈરવ નરક મજરો કે ખીલું કંઈ, એ વિચાર જ ક્યને આવતો નથી. ક્ય પુત્રાન છે, રસિક છે, સહૃદયી છે. મુગ્ધ દેવયાનીના ફામારમાંથી તરવરતો સંગારનો સાદ તે સાંભળે છે ને ઝીંકે છે અને ચન્દ્રની સુમત્ર સાક્ષીએ દેવયાનીના અતીવ મુગ્ધ પ્રાણેની સાથે પોતાના પ્રાણેનો યો કરે છે.

આ મન્ત્રામ કાવ્યવસ્તુદ્વારા ત્રીયે પ્રમાણે મૂકી શકાય: વિદ્યા માટે ઉત્સુક ક્ય ગુરુને ઘરે ગુરુપુત્રી દેવયાનીની સાથે રહે છે; અને સમવયરક જોવાં છે; અને સર્વે કરે છે, આનન્દ કરે છે. ક્યમાં રસિકતા ને સૌંદર્ય અને છે અને યૌવન અવિરત અવગણી રહું હોવા છતાં તે સંયમશીલ છે. દેવયાનીના હૃદયમાં પ્રેમનું ખીજ અકલિત રૂપે રોપાઈ ગયું છે. એક વખત શશીની નિશામાં પ્રજ્વલાદ્યેની દેવયાની તે દિગ્વિખ્યા દેખાડવા ક્યને શોધી રહી છે અને દોડતી આવે છે. ક્ય અમુક રચણે અધ્યાત્મચિંતનનિમમ્મ જોડો છે. ક્યના શોભીત, સિન્ધુ, ગોરા, બરેલા અવધનો દેવયાનીની આંખમાં વસે છે. વેના ગાને, નેત્રે, સમજ વદને બાસતી દીપ્તિ દેવયાની જુએ છે. ક્ય પણ પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું પાન કયે જતો હશે એમ દેવયાની માને છે પણ ક્ય તો નીચાં નયન ઢાળી રહ્યો છે. પોતાની નિરાશા દૂર કરવા દેવયાની ક્યનો હાથ પકડે છે અને બોમસામરને તટે વિધુ-લક્ષ્મીનું મુખ જોવા ક્યને આમન્ત્રણ કરે છે. ક્ય એ સ્પર્શને તરછોડી નાંખે છે. દેવયાનીનું વદન અનાદરથી ઉદામીન અને છે. ક્ય જરા નીચું જુએ છે, અનેની આંખો મળે છે. ધીમે રહીને ક્ય કહે છે :

અવસ્થાભેદનું, દેવી ! તને જ્ઞાન દીરો નહીં:

મુગ્ધ ! શું સમજે છે તું જ્ઞાનભાવ જઘા મહી.

ક્ય આમ શા માટે કહે છે? અવસ્થાભેદનું જ્ઞાન રાખવા ક્ય શા માટે માટે કહે છે? જ્ઞાનભાવ ન હોય તો ક્યમાં કયો જ્ઞાન હશે? દેવયાની આંખી ધમ્મ જાય છે, નિઃશ્વાસ નાખીને ઝીંકી રહે છે ક્યને પોતાના વચનની કઠોરતા સમજાય છે અને મૂંઝવણ ટાળવા

શાતી હોયે અવનત મુખે એમ સંકા કરીને,

જેવા લીધી તંતુ કટિ અને જાણ સાથે ધરીને.

દેવયાનીના મનમાં અવસ્થાભેદની સંકેતનું ખીજ રોપાઈ ગયું છે; જે સ્પર્શની પોતે ના પાડી હતી તેથી અધિક અમતકારક સ્પર્શથી તે દેવયાનીને આશ્વાસન-આપવાનું કરે છે.

‘ના, ના, મને તોય ક્ય તો ક્ય જ. કેવો બલો છે આપડો ?’ એવી કંઈક લા છુટી દેવયાની ને યંત્રી કંઈકી શકે.પ.

“ક્ય કરેલા વિરોધે દેવયાનીના મુગ્ધભાવનાં પડે કબેડવાયું” શરૂ કરી દીધું હતું, તેથી ક્ય ! આત્મંત ઉત્કંઠ રાશે દેવયાનીના હૃદય પર ખીલ જ અસર કરી. એ અસરને લીધે તેના માઝમા ઊભારના કુંપળો ફરી નીકળી.”

એવું વિશદીકરણ

આ પ્રો. ઝવેરીનું મન્તવ્ય એને વિશદ કરીએ. મુશ્કેલી ક્યન. વિરોધે ખરું બાન આપ્યું અને ક્ય પણ તેથી આકર્ષીતો કરીo પણ વિચાર કર્યા વિના શુંગારનો સમુદાય થઈ જાય એવું વર્તન કરવા લાગ્યો. ‘આ પ્રેમનું પતિતપાવન સ્વરૂપ ! મ મુનશીનાં કેટલાંક પાત્રોની જેમ ક્ય પણ જાણે દેવયાનીને કહેતો હોય “તું” અને “તું”, આપણે જન્મતની થી પરવા છે. જન્મત મને તેમ કહે કે કરે, મેં તો તારા ઊભારમાંથી તરવરતો શુંગારનો સાદ સાંભળ્યો છે. ચાલો મન્દની સુભગ સાક્ષીએ આપણા ખાણેને યોગ કરીએ” કોઈક ખાળા Flirting કરી હોય તેવું ક્યને પહેલાં તો લાગ્યું હશે પણ બપોરે પોતાના ઘણેાથી દેવયાનીને થતો આઘાત તેણે જીયો ત્યારે તો પ્રેમના બ્યાપક સ્વરૂપને નિરખી તે પ્રેમમુખાના પ્રાણો સ.યે પોતાના પ્રાણોનો યોગ કરવા તત્પર થયો. અત્યર સુધી તો જાણે કે કય સંસ્કૃત નાટકના ‘પ્રતિપાતલધન’ ને લીધે અપમાનિત થયેલ કોઈક નાયકની મારફત ધિર રાખતો હોય અને પછી નાયિકાને થતા દેવયાની આકર્ષણ, તેમ પ્રેમના રમૂષ આનિર્ભાવમાં આનંદ માનવા લાગ્યો. શું સંવમશીલ ક્ય દેવયાનીના આકર્ષણને વશ બની ગયો. શું દેવયાની નરહથી કંઈક સૂચનાની 16 જોઈ રમ્યો હતો ?

પ્રો. ઝવેરી ખંડુ એક વિધાન કરે છે.

વિધિના દુર્લભ વૈષમ્યનું વક્તવ્ય કાન્તના પ્રયેષ ખંડ-કાન્તમાં એક અથવા ખંડ રીતે મૂલ ધણું છે. પ્રણયવૈષમ્યના એ વક્તવ્યને કાન્તે આવેળ્યું છે. અમુક ભક્તિને આપણે ચાલતાં દેહને છતાં એ ભક્તિ તરફથી પ્રેમનો પ્રતિબલિ શા માટે નથી પડતો ? આ પ્રશ્ન દેવયાનીના દુર્લભમાં રહ્યું થયો છે.

એટલે કે દેવયાની પ્રેમમાં છે અને એ પ્રેમના પ્રતિબલિ જેવું ક્ય ક્ય તરફથી થતું નથી.

આ પ્રો. ઝવેરીનું મન્તવ્ય. પ્રો. પાકકનું મન્તવ્ય તો બે છે કે “મુખાના સાન્તવનમાંથી શુંગારને ઉત્થ રવાભાવિક રીતે ધાય છે.” શેનું સાન્તવન ? શા મટે સાન્તવન ? રા. બ. રમણભાઈ કહે છે—

આ સર્વાનુભવરૂપિક કવિની રીતિ એવી છે કે પ્રસંગના કેમમાં આદિથી અન્ત સુધી એકેએક પ્રસંગને ભાવમય ચીતરવાને બદલે, પ્રથમ સાદો પણ અદ્ભુત પ્રસંગ, પછી પ્રસંગથી રચતરત્ર સાવચૂંચન, પછી પ્રસંગમૂળ ભાવચૂંચન, પછી પ્રસંગ, એમ વિવિધ વર્ણનથી કાવ્યનો ઉત્સાહ કેમયઃ કરીને અંતે ભાવ થોડો સૂચની બાકીને મૃદુ રાખી, હૃદયનિષ્ઠ સૂચના વિના સાદા પ્રસંગથી તે પોતાનું કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે.

કાવ્ય હરી વખત તપાસીએ:

“કાન્ત, કાવ્યનો પ્રારંભ એકાદ પાત્રની ઉક્તિથી કરે છે અને એ રીતે વાચકોને પ્રારંભની પહેલી જ પંક્તિથી કાવ્યવસ્તુ તરફ આકર્ષે છે:

રજનીથી ડઠ' તો યે, આને એ લેખતી નથી,

ક્યાં છે, કય સખે! ક્યાં છે, કેમ હું દેખતી નથી.

સ્વભાવસરસા દેવયાની સુહૃદને રાશીની દિવ્ય-પ્રભા શોધી રહી-છે, સંમત્ર નમ બમી વર્ષી રહું છે. આ વખતે

પડે! મીઠે! પ્રભુદવનનો માતરિયા વહેં છે

હીકતો ન્યાં તરસ અલકઝેણી સામે રહે છે;

બાલાને એ ંચજન કરતો દાખવે અસિન્નત્વ

પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકને! અમણી દાક્ષિણાત્મ.”

અહીં “પ્રકૃતિ અને માનવ જીવનના સંવાદરૂપે” કાન્ત પ્રકૃતિની ભૂમિકા યેળે છે. પ્રકૃતિનો ઉપયોગ માનવજાતને સ્પષ્ટતર બનાવવાનો હેતુથી જ કાન્તે કરેલ છે.” દેવયાનીને ‘સ્વભાવસરસા’ અને ‘બલા’ કહી છે.

દોઢતી દોઢતી દેવયાની અ.વે છે અને ક્યને બેઠેલો જુએ છે. ‘અખ્યાતમનિમગ્ન’ કય પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું પાન કરતો હરી એમ દેવયાનીને થાય છે.

નિહાળે યાં ! હા ! તોં સફળ સમજું આમ”નને.

તુરત જ સમજાય છે કે “નીચી દષ્ટિ: અરર! અવમાને ગગનને.” કય પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું પાન કરતો હોતો નથી એમ લાગતાં જ દેવયાની તેનો કર સાધી કહે. મીઠુ, —

સુખ તો વિધુલદમીનું ને, સખે આમ ના ધટે.

અને સમવધરક અને નિર્દોષ છે; દેવયાની ક્યને પ્રકૃતિસૌન્દર્યના પાનમાં સદ્ભાગી બનાવતા માગે છે, હોરાથી હાથ પકડે છે પણ કય તેના હાથ નીચો કરી નાખે છે. દેવયાનીની અવહેલના બોધ, કવિ કહે છે કે

‘ના, ના, ગમે તોય કય તો કય જ. કેવો બલો છે ત્રાપડો ?’ એવી કંઈક લા ઘૂી દેવયાની ને થંી કદંબી સકાય.

“કચે કરેલા વિરોધે દેવયાનીના મુખસાચના પડ ઉઘેડવાનું થયે કરી હીધું હતું, તેથી કય. અત્યંત હલકે રસે દેવયાનીના હૃદય પર બીજી જ અસર કરી. એ અસરને લીધે તેના માંડખમાં કૌમારની કુંપળો ફૂટી નીકળી.”

એનું વિશદીકરણ

આ પ્રા. ઝવેરીનું મન્તવ્ય એને વિશદ કરીએ. મુખને કયન. વિરોધે ખરું જ્ઞાન અણ્યું અને કય પણ તેથી આકર્ષીતો કરો. પણ વિચાર કર્યા વિના યંગારનો સમુદય થઈ જાય એવું વર્તન કરવા લાગ્યે. ‘આ પ્રેમનું પતિતપાત્રન સ્વરૂપ !’ મુનશીનાં કેટલાંક પાત્રોની જેમ કય પણ જાણે દેવયાનીને કહેતે હોય ‘તું’ અને ‘હું’, આપણે જન્મતની શી પરવા છે. જન્મત ગમે તેમ કહે કે કરે, મેં તો તારા કૌમારમાંથી તરવરતો યંગારનો સાદ સાંભળ્યો છે. ચાલો ચન્દ્રની મુજબ સાક્ષીએ આપણા પાણોને યોગ કરીએ.” કોઈક બાળા Flirting કરની હોય તેવું કયને પહેલાં તો લાગ્યું હશે પણ જપારે પોતાના સબ્દોથી દેવયાનીને થતો આઘાત તેણે જોયો ત્યારે તો પ્રેમના વ્યાપક સ્વરૂપને નિરખી તે પ્રેમમુખના પ્રાણો સાથે પોતાના પ્રાણોનો યોગ કરવા તત્પર થયો. અત્યર સુધી તો જાણે કે કય સંસ્કૃત નાટકના ‘પ્રતિપાતકધન’ ને લીધે અપમાનિત થયેલ કોઈક નાયકની માફક ધિર યામતો હોય અને પછી નાયિકાને થતા દેનથી આકર્ષાય, તેમ પ્રેમના સૂક્ષ્મ અવિર્ભાવમાં આનન્દ માનવા લાગ્યો. શું સંયમશીલ કય દેવયાનીના આકર્ષણને વશ બની ગયો. શું દેવયાની તરફથી કંઈક સૂચનાની હા જેણે રચો હતો ?

પ્રા. ઝવેરી બંધુ એક વિધાન કરે છે.

વિધિના દુર્લભ વૈષમ્યનું વજ્રાચ્છન્ન કાન્તના પ્રત્યેક ખંડ-કાચમાં એક અથવા બીજી રીતે મૂલં થયું છે. પ્રજ્વલવૈષમ્યના એ વજ્રાચ્છન્ને કાન્તે આલેખ્યું છે. અમુક બાજીને આપણે ચાલતાં દેખાએ છતાં એ વજ્રિ તરફથી પ્રેમનો પ્રતિજ્વલિ યા માટે નથી પડતો ? આ પ્રશ્ન દેવયાનીના સ્વાર્થમાં રજૂ થયો છે.

એટલે કે દેવયાની પ્રેમમાં છે અને એ પ્રેમના પ્રતિજ્વલિ જેવું કય કય તરફથી થતું નથી.

આ પ્રા. ઝવેરીનું મન્તવ્ય. પ્રા. પાઠકનું મન્તવ્ય તો એ છે કે “મુખના સાન્તવનમાંથી યું-રને હિંચ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે.” શેનું સાન્તવન ? યા મટે સાન્તવન ? યા. બ. રમણભાઈ કહે છે—

આ સર્વાનુસંવરનિક કવિની રીતિ એવી છે કે પ્રસંગના કેમમાં આદિથી અન્ત સુધી એકેએક પ્રસંગને સાવચસ ચીતરવાને બદલે, પ્રથમ સાદો પણ અદ્ભુત પ્રસંગ, પછી પ્રસંગથી રતતન્ત્ર સાવચગ્ગન, પછી પ્રસંગમૂળ સાવચગ્ગન, પછી પ્રસંગ, એમ વિવિધ વર્ણનથી કાવ્યનો ઉત્સાહ ક્રમસઃ કરીને અતે આવેલોડો સૂચની બાકીને ગૂઢ રાખી, ઘટઅનિષ્ઠ સૂચચંચાં વિના સાદા પ્રસંગથી તે પોતાનું કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે.

કાવ્ય કરી વખત તપાસીએ:

“કાન્ત, કાવ્યનો પ્રારંભ એકાદ યાત્રની ઉક્તિથી કરે છે અને એ રીતે વાચકોને પ્રારંભની પહેલી જ પંક્તિથી કાવ્યવસ્તુ તરફ આકર્ષે છે:

રજનીથી રૂઝે તો યે, આજે એ લેખતી નથી,

ક્યાં છે, ક્ય સખે! ક્યાં છે, કેમ હું દેખતી નથી.

સ્વભાવસરસા દેવયાની સુહૃદને યશીની દિવ્ય-પ્રભા શોધી રહી-છે, સંમત્ર નમ અમી વર્ષી રહું છે. આ વખતે

યડો મીઠો પ્રમુદવનનો માતરિશ્વા વહે: છે

હીકતી નર્ધા તરલ અલકેણી સાધે રહે છે:

બાલાને એ વચન કરતો દાખને આશિર્વાત

પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અમણી દાક્ષિણાત્મ.”

અહીં “પ્રકૃતિ અને માનવ જીવનના સંવાદરૂપે” કાન્ત પ્રકૃતિની બૃમિકા ચેતે છે. પ્રકૃતિનો ઉપયોગ માનવજ્ઞાને રપટતરે બનાવવાના હેતુથી જ કાન્તે કરેલ છે.” દેવવાને ‘સ્વભાવસરસા’ અને ‘બલા’ કહી છે.

દોહતી દોહતી દેવયાની આવે છે અને ક્યને બેઠેલો જુએ છે. ‘અધ્યાત્મનિમગ્ન’ કય પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું પાન કરતો હરી એમ દેવયાનીને ધાપ છે.

નિદાળે યુ! હા! તો સફળ સમન્તુ આગમને.

વૃત જ સમન્તય છે કે “નીચી દષ્ટિ: અરર! અવમાને ગમનને.”

કય પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું પાન કરતો હોતો નથી એમ જ્ઞામર્તા જ દેવયાની તેનો કર સાધી કહે મીઠુ,—

સુખ તો વિધુલદમીનું ને, સખે આમ ના ધટે.

બને સમવચરક અને નિર્દોષ છે; દેવયાની ક્યને પ્રકૃતિસૌન્દર્યના પાનમાં સદબાગી બનાવવા માગે છે, હોશિથી હાય પકડે છે પણ કય તેનો હાય નીચો કરી નાખે છે. દેવયાનીની અવહેલના બેઠી, કવિ કહે છે કે

• જાંખા જેવો વિદ્યુ પલ્લ યથો દૈન્ય દેખી નમે લાં,
દેવયાનીનું મુખ ઉઘાસ જની જાય છે; નીચા નમતા ક્યના વદનને
તે જુએ છે અને

જરા ભેધું ત્યાં તો અતિથય દિસે છે પ્રસરી;
ક્રમારીને લગ્ન, નયન પલ્લ નીચાં જ પારી.

એ લગ્નમ દષ્ટ ?

અહીં લગ્નમ શબ્દને માટે પ્રા. પાઠક યોગ્ય નોંધ લખે છે કે:

આ શ્લોકમાં દેવયાનીના દૈન્યનું વિશેષ વર્ણન છે. આમાં લગ્નમ આવે છે તે
સુંગાર-લગ્નમ એવો અર્થ લઈ સકાય નહિ. કર્તા દરેક જગ્યાએ જ્યાં નવા ભાવનો
હૃદય વર્ણવતો હોય છે ત્યાં ભાવ અને ભાષા ઉપરના પેતાના વિરલ પ્રયત્નથી,
તે ભાવનો હૃદય, સ્થિતિ, હૃદયય વગેરે દર્શાવે છે. અહીં સુંગારી લગ્નમનું એ પણ
કારણ નથી. સુંગારભાવની સિધ્ધિ તો છે કામ્યના અંત નજીક, 'શોભે જેવી'
એ શ્લોકમાં થાય છે. આ તો સંધારણ ભાષામાં જેને સાજ, સરખ, કઠીએ છીએ,
તેનું વર્ણન છે.

ક્યના હાથનો સ્પર્શ થયો માટે 'સુંગાર' લગ્નમનું અહીં વર્ણન નથી.
પલ્લ ઉઘડું તળપટ્ટી કાઢિયાવાડી ભાષામાં કહીએ તો દેવયાની 'ભોઠી'
હોલીલી પડી જાય છે. યુરુકન્યનું દૈન્ય જોઈને ડરતો ડરતો સકાચપૂર્વક
ક્ય પોતાની અવસ્થાનો ખુલાસો કરવા કહે છે : કાઈ અવસ્થા દેવી હોય,
કાઈ દેવી હોય, તેનું તને ભાન નથી. હે મુખે, ખાં મદર્-આમભાવ જ
હોય એમ તું શું માને છે ? 'અવગ્યાભેદ'ને બીજા કોઈ અર્થમાં ધરાવવા
નો નથી. આ શબ્દો "દેવયાનીના મનમાં અવસ્થાભેદની-ચંકાનું-બીજ
રોપવા માટે નથી." એટલે કે "દેવયાનીને કામદર્શિતાના ભાનયુક્ત (sex-
conscious) કરવાના હેતુ માટે ઉચ્ચાર્યેલા" કે "દેવયાનીના મુગ્ધભાવ-
નાં પક ઉખેડવાનું ચરુ કરવા" માટે વપરાયેલા ન મણી લેવા જોઈએ.
પછીના શ્લોકમાં દેવયાનીનું દૈન્ય વધતું જતું-વર્ણવ્યું છે:

આંસુ અન્નમાં નહિ, પલ્લ લગી બાલિકા છેક જાંખી.

હોલી ચત્તે, વિવરા ચરણે, મમં નિઃશ્વાસ નાખી.

'સ્વસા જેવી' ગણીને પોતે કહી દેવયાનીને દિલગીર કરેલ નહિ. તેની
કઠોર વચનથી આવી સ્થિતિ પોતે કરી છે તે જોઈને ક્યને પ્રમલ-પથ્થા-
તાપ થાય છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, હાન્ટ 'સ્વસા જેવી' કહી નિર્દોષતા જ
દાખવવા ઇચ્છે છે; ૧૧ કહી ચકાષ કે "સુંગારના બીજ રોપાઈ ગયા

હતાં અને અવસ્થાભેદના જાનને લીધે કે ક્યે કરેલા વિરોધને લીધે મુગ્ધ-
ભાવના પડે ઉખેડવાનું થયું થઈ ગયું હતું ?

દેવયાનીને સાન્વન આપવા માટે ક્યને શબ્દ જડતા નથી, ક્યાઈ
એન પડતું નથી, અને કદાચ નીચું મોડું કરી રાતી હશે એમ માની,
“ જાગી લીધી તનુ કટિ કને જાહુ સાથે ધરીને. ” હવે દેવયાનીએ રાત્રી
રાખેલાં આંસુ પડવા માંડ્યાં અને તેથી ક્યના ગાલ ભીંજ્યા, આ આંસુ
સાથે તેનું દેન્ય, વિમાનના, અને અપમાનનો રોષ પણ ખરી મયાં અને
દેવયાની ચન્દ્રની પ્રકાશ જેવું અસ્પષ્ટ દારા દરી. પછી તે

ધરી હે મા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું.

વહીને એાડેથી મધુર વદને સુંબડ કર્યું.

ઉત્તરોત્તર રિચતિનું કેવી રવાજાવિક રીતે વર્ણન કર્યું છે, પ્રથમ
નિદોષતા, પ્રકૃતિસૌન્દર્યનું સહદને દર્શન કરાવવાની ઇચ્છા ધરનારીની
અવસ્થાભેદને લીધે ન્યયેલ અરહેલતા, અને દેન્ય; ક્યનો પદ્માત્તાપ અને
એકાએક સ્વપ્નસ્ફુરણથી થયેલ અભિનય ? આ અભિનયથી સાન્વન ? ક્યાં
છે ગંધ સમૂહ વાસનાની કે ક્યે કરેલ વિરોધને લીધે મુગ્ધભાવનાં પડે
ઉખેડવાનું પણ ક્યાં છે ?

મુગ્ધાનું હવે છવાયેલ વદન નિરખીને ક્ય હર્ષ પામે છે. મુગ્ધાના
સાન્વનમાંથી શૃંગારનો ઉદય બહુ જ રવાજાવિક અને સુંદર છે :

રૂકે ભાવદનું શું આ પરિવર્તન અંગમાં

રમતી રમણી શાસે દિવ્ય નૃત્ય રંજમાં !

વિષાદ દૂર થયા પછીનું દેવયાનીનું ચિત્ર ખડું કરવા કવિ ઇચ્છે છે.
માનસ સરોવરની હંસણીની સાથે, વિમલ જલમાં નાચતી મૃદુલિની સાથે
અને ચમકારા કરતી વજ્રગીની સાથે દેવયાનીની સરખામણી કરેલ છે.

ચોભે જેવી શુચિ નિરુતી માનસેથી મલાલી,

વધારે વિમલ જલમાં નાચતી વા મૃદુલી;

આલિંગી વા વનુ ચમતી મેઘથી જેમ વીજ

ભાલા તેની બની ગઈ, ખરે ખદ્મુત સ્પર્શથી જ.

ગૌરવપુરુષ ચાલતું પહેલી પંક્તિમાં વર્ણન છે, હૃદય આનંદથી
નાચી રહ્યું છે તે બીજી પંક્તિમાં દર્શાવ્યું છે અને હર્ષ વ્યાપવાથી અસૌકિક

કાન્ત સુકરી રહી છે તે વીજના ચમકારથી હાથમું છે. શુચિ અને વિમલ શબ્દથી શુદ્ધતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આમાં ક્યાં છે પ્રાણના પ્રાણી સાથે યોગની વાત ?

કેય સુન્દરીની સરસતા જોઈ રહ્યો છે, પૂર્વના જ શ્લોક 'તરે જે શો ભાથી'નું કવિ પુનરાવર્તન કરે છે અને છેલ્લે

વિશુદ્ધ રમેલનું લોકું વિશ્વસાન્વિતમાં વહે;
વિલાસી વિધુને તારા નભનો નિરખી રહે.

આમાં કુળેય પ્રણયવૈષમ્યનું આલેખન કાણુ જોઈ શકે ? આમાં "આપણે અમુક વ્યક્તિને ચાહતા હોઈએ છતાં એ વ્યક્તિ તરફથી આપણા પ્રેમનો પ્રતિપત્તિ શા માટે પડતો નથી" - એ પ્રશ્ન જ નથી. મુગ્ધાનું સાન્ત્વન થતાં શંભારમાં કેવી અગમ્ય રીતે સરી પડાય છે તેનું જ સુભગ દર્શન છે. પ્રથમાવસ્થાજતાદુષ્ણમમ્મયા સુહૃંરાયમ્મદ્મના - એવી મુગ્ધા તે દેવવાની. કવિકુલગુરુ કાલિદાસના વસન્તવર્ણનમાંની એક પંક્તિ યાદ આવે છે:

મુદ્ગલવસ્ય ચ યૌવનસ્ય ચ મધ્યે મધુશ્રીઃ સ્થિતા ।

ધણાં એવાં સ્થાનો

ધણાં એવાં સ્થાનો હજી પણ રમે છે રમરણમાં,
ચહુ ન્યાં આજે યે જઈ વસું ફરું એ જ પથમાં,
ફરી જીંડા શાસો હર્ષ અનુભવું શાંતિ મનમાં
અને એકાદાંતું પ્રણયસુખ ઝીલું ઠવનમાં,

ન જાણું તો યે કે રથગ-જળ મને જે રમરણમાં
હશે ત્યાં કે કાંમે પરિચય ઝીલેલો હૃદયમાં !
અને જેને માટે ધડકી ઉરે ગાતું યઈ ગયું,
હશે એને કંખી ઊલટી મદ્યે નયનમાં ?

પારાશર્ય

યસોધર નર્મદાશંકર મહેતા

યોગમાર્ગ અને સમર્થ યોગી

શ્રીમંતૃસિંહાચાર્યજી

ઓ મણીસર્માં સદીના મધ્યમાં શુદ્ધરાત્રી એક સમર્થ યોગી જન્મ્યો. તેમનું નામ નંસિંહરામ હતું. પાછળથી શિષ્યોએ તથા ખીજાંઓએ તેમને 'ઓચાર્ય' પદ આપ્યું અને તેથી 'નૃસિંહાચાર્ય' એ નામે તે પ્રસિદ્ધ થયો. એમણે પોતાના શિષ્યોના એક વર્ગ રચાવ્યો તેનું નામ 'શ્રેયસ્સાધકઅધિકારીવર્ગ' રાખવામાં આવ્યું. આ વર્ગના હેતુ જો હતા કે પ્રત્યેક સાધકને તેના અધિકાર પ્રમાણે ધીમે ધીમે બહુમુક્તિ (આત્મગતિ) તરફ વાળવો અને અધિકાર વધતાં અખંડ આત્માનુભવનો આવિર્ભાવ થતાં તે સાધક પોતાની સાધક-કક્ષા વડાવી સિદ્ધાંતી કક્ષામાં પ્રવેશી જીવનમુક્તિનો આનંદ મેળવી શકે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે કે કેમ, અને સિદ્ધ કરવા યોગ્ય ગણ્યમાં આવે તો તે કેટલે દરજ્જે આ વર્ગમાં સિદ્ધ થયો છે તે બંને સરાસી આ સમીક્ષામાં આ રચને ચર્ચવા પ્રસ્તુત હોવાથી થય મતિ ચર્ચાને પછી આ પુસ્તકની સમીક્ષા કરીશું.

Mysticismsને માટે આપણી ભાષામાં નવધરામ 'અગમ્યવાદ' શબ્દ વાપરે છે. નર્મદાશંકર દેવશંકર 'ઉપાસ્ય-સાક્ષાત્કાર' વાપરે છે. કાલેલંકર 'ગૂઢવાદ, અતિવાદ, અતીવિપ્રવાદ' વગેરે વાપરે છે. Mysticને માટે બળવંતરાય ઠાકોર 'રહસ્યવાદી, અગમનિર્ગમવાદી' એ શબ્દો વાપરે છે. બપારે વિજયરાય કંવાણરાય 'યોગી' શબ્દથી પૂરતો સંતોષ અનુભવે છે. વિજયરાયનો શબ્દ અર્થનો યથાર્થલોક હોવાથી દરેક રીતે અમને યોગ્ય

૧ શ્રીમંતૃસિંહાચાર્યજી (શ્રેયસ્સાધકવર્ગના સંસ્થાપક):

લેખક: સુનીલાંબ નંયશંકર બોઝા.

લાગે છે એટલે નવા શબ્દોની કશી આવશ્યકતા ન રચીકારીને Mystic માટે થોડી અને Mysticism માટે 'યોગમાર્ગ' એ એ શબ્દોથી જ આ સમીક્ષામાં અમે વ્યવહાર કરીશું.

યોગમાર્ગમાં પ્રધાન કરાવનાર અનેક હેતુઓમાં નીચેના ત્રણ પ્રધાન હેતુઓ સમગ્ર છે:

૧. ઇન્દ્રિયાં ચોતે ઘણી ઘણી બાબતોમાં અચોક્કસ હોય છે. છતાં આપણે તેમને ચોક્કસ માની લઇએ છીએ.

૨. મનઃશક્તિ ચોતે ઘણી ચોક્કસ છે એવી ભાંતિ પણ તે અનેક વખત ઉપખલે છે અને પરિણામે જે વિધાનો આપણી પાસે તે કરાવે છે તે, અનુભવે, અનેક વખત ભૂલ્યાં પડે છે.

૩. દરેક જગતની પ્રતીતિ સાચી જ પ્રતીતિ છે એ ફક્ત હકામત જ છે, (જડ-વાદીઓ દાલના ભૌતિક વિજ્ઞાનથી લોંબા પડતા બધા છે કેમ કે દાલની Quanta Theory એટલું પ્રતિપાદન કરે છે કે અણુ તથા પરમાણુ જેવું કંઈ છે જ નહિ, જે માત્ર 'સ્પંદશક્તિ' અને અણુ-પરમાણુ આદિ દરેક કેવળ મનોવિલાસ જ છે.

વિજ્ઞાન-પ્રણીત વિચારસ્ફોટ

જે પ્રતીતિમાં આપણે વિશ્વાસ રાખીએ છીએ તે દિશ્ અને કાલનાં (Time and space) ચક્ષુષી ધોરણો મુજબ જ વિશ્વસનીય છે પરંતુ એ ધોરણો અમુક કક્ષા પર્યંતનાં જ છે, અને એ કક્ષા વડાવી તથા બાદ, બહારે શ્યુક્ષ ઇન્દ્રિયોની પકડની બદાર, એ ધોરણો ખોટાં પડે છે અને નવાં અણુપરમાણુની ભાંતિ નષ્ટ થાય છે ત્યાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાનો (વશ્ય શરૂ થાય છે. આ વિચારનો અધિક સ્ફોટ આધુનિક વિચારક Sir James Jeansના નીચેના શબ્દો ઉછીના લેવાથી થઈ શકશે:

When we view ourselves in space and time, our consciousnesses are obviously the separate individuals of a particle picture, but when we pass beyond space and time, they may perhaps form ingredients of a single continuous stream of life. As it is with light and electricity so it may be with life; the phenomena may be individuals carrying on separate existences in space and time, while in the deeper reality beyond space and time we may all be members of one body.

બસ, વેદાંતશાસ્ત્રનો આથી અધિક દાવો નથી. આ- સમગ્ર

વિશ્વ જલચાક્ર ન છે અને એકમા જ અનેકની પ્રતીતિ થાય છે તે જીવભૂમિકાની (રચૂલ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની ભૂમિકાની) ભાતિ છે. દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય એક જ વસ્તુના બિન્ન વિવર્તો છે. યાતાસ્વરૂપે જે છે તે સ્વેચ્છસ્વરૂપે છે. જિજ્ઞાસાની ભાતિ જે જ્ઞાનથી ટળીને અભેદાનુભવ ભગે તેનું નામ યોગ અમર mysticism, અને તેવો અનુભવ કરે તે યોગી. અનુભવ (Experience) અપરોક્ષ હોય છે, જ્યારે અનુમાન (speculations) પરોક્ષ હોય છે; અગર કહીએ કે પહેલી વસ્તુ સ્વાવશંખી છે જ્યારે બીજી પરાવશંખી છે. આ સધળો દ્વૈતપ્રપંચ (multipariousness) તે જગત, અદ્વૈત વસ્તુ તે બ્રહ્મ. એક જ આત્મવસ્તુ પોતાની કે ગૂઢ અંતઃશક્તિથી-માયાથી-અનેક રૂપે બાંધે છે । પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન એટલી સામગ્રીથી થતો અનુભવ માત્ર વ્યવહારિક ભૂમિકા ઉપરની સાચો છે, જરૂરે 'man's-man's world' નું અનેકત્વ તથા નાનાત્વ (દ્વૈતપ્રપંચ) તેની મર્યાદામાં જ સાંચું છે, વિશેષ નહિ.

આર્વાકી દુરામઢ

ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાનને દર્શન એવું જે નામ આપવામાં આવે છે તે સદૈતુક છે. દર્શન એટલે કે કોઈ એક આદિ દ્રષ્ટાની કે અંધિજનની અપરોક્ષ અનુભૂતિ. એ અનુભૂતિ અન્યને મટે તર્કનો વિષય બને એટલે પોતાનું અંતઃસત્ત્વ શુભાવે અને વાદ-વદાવલી શરૂ થાય. અન્યને અનુભવ કરવા પ્રેરે તેમાં જ તેની સિદ્ધિ છે, તર્ક કરવા પ્રેરે તેના દશો અર્થ થતો નથી. તર્કની દૃષ્ટા અમુક હદ સુધીની જ છે. એ હદ ન વટાવવી હોય તે બાંધે ન વટાવે પરંતુ એ જ હદ છે એવું જ્ઞાનનું તે માત્ર આર્વાકી દુરામઢ છે; તેમ જ આપણને અનુભવ થતો નથી તેથી તે જુદી વાત છે એમ કહેવું તે તર્કાભાસ છે, ઊઘ છે. નહના અનુભવ ન યવામાં બધિસ્ત્વ, રૂપનો અનુભવ ન યવામાં અંધત્વ, સ્વાદનો અનુભવ ન યવામાં ત્રિદૂષદોષ, અંધનો અનુભવ ન યવામાં દ્વાજેન્દ્રિયદોષ, એમ અનેક દોષોનો સંભવ સ્વીકારવાની ના પાડવી અને વાતુનો જ અસંમત સ્વીકારવો તે જેમ બુદ્ધિની જડતા છે તેમ જે વસ્તુ 'યોગજ પ્રત્યક્ષ' છે તે બાજતમાં અજુઘટતાં વિચારશૂન્ય વિધાનો કરવાં અને તે જાણું અગદંજગદં છે, હંડા પહેરનાં ગપ્પા છે, એવું કહેવું તે માત્ર ભ્રમણા પ્રસાપ છે.

પ્રિયો તથા મનથી અનુભવાતું જગત નિયતિના સિદ્ધ નિયમો મુજબ વર્તે જાય છે બદલે કંઈપ્રયત્નથી જે પ્રતીતિ થાય છે તે પૂરતો નિયતવાદ્યે આશંકાવિવાદ (Determinationism) પ્રવર્તે છે. તેને કર્મવાદ કહો કે પ્રાણવાદ કહો તો પણ ચાલી શકે. કશું જ સ્વતંત્ર નથી. રિપનોડા કહે છે તેમ હવામાં પથ્થર અંકુશો હોય તો તે પોતાને જેમ સ્વતંત્ર માને તેટલા આપણે સૌ સ્વતંત્ર છીએ ! આપણે સ્વતંત્ર કતોક્તી છીએ એવી ખાતિ મનેમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે સંકંપ-બળનું (will-power-nું) માત્ર માયિક સ્વરૂપ જ છે. આજ બાવનું તત્ત્વજ્ઞ દેકાર્ટે (Descartes) કહે છે કે :

This power of the will consists only in this, that we do not that we are not conscious of being determined to a particular action by any external force.

હજીશક્તિ યાને સંકંપબળ પોતે જ જ્યાં અસ્વતંત્ર છે, 'પરતંત્ર' છે, ત્યાં આપણું કર્મ 'સ્વતંત્ર' હોવાનો સંભવ કેમ હોઈ શકે ! પ્રા. આઈન્સ્ટાઇન એક જગાએ કહે છે કે :

Honestly I cannot understand what people mean when they talk about the freedom of the will. I feel that I will to light my pipe and I do it, but how can I connect this up with the idea of freedom ? What is behind the act of willing to light a pipe ? Another act of willing ?

આપણા અલગ જીવનશૈલી

ભૌતિકવાદ જડવાદમાંથી ચેતન્યવાદ તરફ હવે વળી ગયો છે તેના લેણ પણ વિચાર વગર આપણા કેટલાક ભણેલાઓ ગઈ સંદેશા વિચારોને સ્થાયી માનીને mysticism યાને યોગ તે 'હંબગ', ગપારા, વડંમ, ખાતિ વગેરે માની લે છે અને 'સાધ'સ' યાને એમણે ભણેલો તથા સાંત-જેલો મેંદ્ર સદીનો તથા આ સદીની ચંદુઆતનો જુદો પડતો જડવાદ તે સત્ય જ્ઞાન એવું સ્વયંપ્રિય વિધાન કરી પોતે "શુદ્ધિવાદી" અને બીજા

૭. સરખાવો, શ્રી અરવિન્દજી Synthesis of Yoga (P. 54) માંનું આ તથા એની હપર નીચેનાં વાક્યો : "As best we have only the poor relative freedom which by us is ignorantly called free will." —ત્રી

“વહેમી” એવા મનમતા અહમદી ઉમરે છે ! પરંતુ તેઓ જૂલે છે કેમ કે મદાબારતમાં રપષ્ટ છે કે:—

અર્થિત્યા: સ્વસ્તુ યે માવા ન તસ્તર્જેન યોજયેત્. ।

પ્રકૃતિમ્ય: પરં વસ્તુ તદર્થિત્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥

વિશ્વપ્રપંચ માત્ર મનનો વિશ્વાસ જ છે (નુ.સિંહાચાર્યના શબ્દોમાં) કહીએ તો “વહ સંસાર હું મનકા તમાશા”) અને જો પરં સત્ય છે તે તો મનની તથા સુદિની પારની વસ્તુ છે તેવી ભારતવર્ષની હજારો વર્ષ-જૂની અધ્યાત્મપ્રણાલિકાને Sr James Jeanના 'Physics & Philosophy'માંના શબ્દોથી ટેકા આપીને આ બાબત વિશેષ રપષ્ટ કરીએ:

What remains is in any case very different from the blooded matter and the Inbidding materialism of the Victorian Scientist. This objective and material universe is proved to consist of little more than Constructs of our own minds.

[પૂર્ણચેત્તમાં પણ આ તથા આવા સર્વ સંદર્ભમાં 'mental constructions' એ શબ્દો વપરાય છે.—તમી]

અને આજ સંબંધમાં વિષયના અધિક રપષ્ટીકાંસુ તથા પ્રતિક્ષા અર્થે બર્ટ્રાન્ડ રસેલ (Bertrand Russell) પાસેથી પણ નીચેના શબ્દો ઉધાર લેવા અમે લક્ષ્યાર્થે છીએ:

So long as we adhere to the conventional notions of mind and matter, we are condemned to a view of perception which is miraculous. We suppose that a physical process starts from a visible object, travels to the eye, there changes into another physical process in the optic nerve and finally produces some effect in the brain, simultaneously with which we see the object from which the process started, the seeing being something 'mental' totally different in character from the physical processes which precede and accompany it... Everything that we can directly observe of the physical world happens inside our heads and consists of mental events. The development of this point of view will lead us to the conclusion that the distinction between mind and matter is illusory. The stuff of the world may be called physical or mental or both or neither, as we please: in fact, the words serve no purpose.

“The words serve no purpose.” ! એટલે કે માયા-શક્તિની “અનિર્વચનીયતા”

યોગ એટલે અખંડ બ્રહ્માનુભવ. આ અનુભવથી આખોએ દૈત-પ્રપંચ સમી જાય અને સઘળું એકરૂપ અનંત ચૈતન્ય જ થાય છે. ત્યાં હું-તું-તે વગેરે તથા હું આવો, હું તેવો, એવા અનેક ભાંત નિશ્ચયો સમી જાય. જ્યાં સઘળું એક, અદ્વિતીય અને અનંત છે ત્યાં કોણ કોનો વય રાખે, કોણ કોનો દેગ કરે, કોણ કોને કહે, કોણ કોનું સાંભળે ? આની અખંડ એકરૂપતાના અપરોક્ષ અનુભવના યોગીને અલૌકિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ધણીયાર આપણી વિવર્તાત્મક આશય ભૂમિકા ઉપર—ઈન્દ્રિયાઈ-સંનિર્ધવાળી યૂક્ત વ્યવહારિક ભૂમિકા ઉપરથી—આવો પરમાર્થ-ભૂમિકાનો (Transcendental) બ્રહ્મજ્ઞાની મૂર-ખે, થેસો, ભોળગેપ, ચક્રમ, બાલિય પશુ લાગ્યા કરે.

[* શાંકરવેદાન્તની આ દૃષ્ટિ સાથે એ વિષય પરના ‘દક્ષિણ’ માંનો (નવે ૧૨ ૧૯૪૮) લખાણો વિચારવા જેવા છે.—તની]

મિષ્ટાન્તનો સંતોષ કોને ?

બારવર્ષ તો યોગવિદ્યાનું પારણું છે. પ્રાચીન કાળની વાત બાજુ ઉપર રાખતાં અર્વાચીન કાળનો વિચાર કરીએ તો પશુ રામકૃષ્ણ પરમ-હંસ, રામણ મહર્ષિ, શ્રી અરવિંદ, નરસિંહાચાર્ય જેવાં અનેક નહિ તો પશુ ધણાં નામો જાણીએ, એ સૌનો એક જ સદેશો : આત્માને જાણખો, બન્ધે “હું” ની શોધ કરો. તમને “હું” જાણીએ એટલે બધું જ જાણીએ. આ શોધમાં ઉપકાંઠક થાય તેનાં સાધનો તેજો તેમની સમીપ શિષ્ય-ભાવથી સચી જિજ્ઞાસાથી આવનારને જતાવે તેમાં શિષ્યના ચિત્તના અધિકાર પ્રમાણે ફેરફાર હોઈ શકે. તેજો તેમને કહે કે અનુભવ કેવળ તર્કથી ન હોઈ શકે મિષ્ટાન્તનો સંતોષ સંપ્રદાયથી વ્યક્ત ન થઈ શકે, સંખ્યાથી તથા બાધાથી થાય. કોણ સંધી શકે ? આવડત હોય તે. કોણ ખાઈ શકે ? જેનું મોં ના આવડું હોય તે. કોણ પચાવી શકે ? જેનો જઠરાગ્નિ મંદ ન હોય તે.

યોગમાર્ગ ક્રિયાપ્રધાન માર્ગ છે. તર્કપ્રધાન નથી, તેથી તે માર્ગમાં શુરની આપશ્યકતા ઉપર ખાસ ભાર છે. ક્રિયાપ્રધાન બાજુમાં કઈ ક્રિયા હોય, ક્યારે, કેવી રીતે કરવી એ સલાહો મૂળભૂત હોવાથી શુર વિના જ્ઞાન થવું નથી એ વાક્ય વિધિવાક્ય જ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં

“ શ્રેયસસાધક અધિકારી વર્ગ ” એ નૃસિંહાચાર્યે સ્થાપેલાં વર્ગ ગુરુની આશ્રયકતા ઉપર ભાર મૂકે એ : સમગ્ર તરીકે વાત છે. આ કંઈ સામાન્ય ક્ષત્રિ કે મંડળો કે સંસ્થા નથી પરંતુ યોગવિદ્યાની પ્રાપ્તિ તથા વિતરણ અર્થે કરાએલી યોજના છે. આ સંસ્થામાં મનુષ્યોને સ્થાન છે પરંતુ વિશેષ ભાર જ્ઞાનસાધના ઉપર છે, અને સાધના એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે, તેથી આવી સંસ્થામાં ચૂંટણી, ‘ વોટ, ’ કમિટી, કરાવં, ચર્ચા વગેરે ‘ ડેમોક્રસી ’ની ભૂગવણો ન હોઈ શકે, ન હોવી જોઈએ. એ બધી ‘ પ્રવૃત્તિઓ ’ વાર્ધક્યનો હોસ કરનારી મિથ્યા વાતુઓ છે. પ્રેમથી અને આત્મીય ભાવથી સૌએ જોમા મળવું, જ્ઞાનવાર્તા-વિતરણ કરવાં અને ઘણો વખત સંવત્સરમાં એવું જાહેર સાધના કરવી, પોતાના આદ્ય ગુરુના શિષ્યરાતા પ્રેમથી સ્મરણ કરવું અને એ પ્રેમનું અનંતરણ પોતાના ગુરુના પુત્રમાં કરવું અને તેમ કરીને કૃતકૃત્યતા અનુભવવી તથા વિનમ્રતાનો અભ્યાસજનકોપક ભાવ કેળવવો એવી શ્રેયસસાધક વર્ગની પ્રજ્ઞાધિકારી ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી. આવી આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓનું અંતઃસરવ તટસ્થ મ.જી.સને હમેશાં જોયર મળું હેતું નથી. તે તે ભાવમાં તથા વાતાવરણમાં રહેનાર જ તે તે ભાવ તથા વાતાવરણ સમજી શકે છે. તેઓને મન ગુરુ એ કંઈ સ્વપ્ન વસ્તુ નથી કે પ્રમુખની ચૂંટણીની પેઠે વલોણાવારે નવા નવા જાણિયા તમાશા ચાપ. ગુરુ એ ભક્તના, સાધકના, શિષ્યરાતા આધ્યાત્મિક પ્રેમનું અધિષ્ઠાન છે, આલંબન છે, અને તેથી સાધક તરીકે પણ અધ્યાત્મ માર્ગમાં તેની આશ્રયકતા છે. આ જ્ઞાનતર્મા મ.ન.સ.સા.ઓ પણ આ વર્ગની સાથે એકમત છે. વ્યવહારપક્ષે આ વર્ગ એવું માને છે કે ગુરુપરંપરાથી આવ પુરુષનું જીવંત સંસ્મરણ સચવાય છે તથા સંસ્થા અસ્ત-નસ્ત અને ઊર્જાજનન થતી અટકે છે. તેઓ એમ પણ કહે છે કે મૂળ ગુરુની પાડુકા, હમી, વજ્ર આદિ તરફ જો પ્રેમ અને મમતથી જોઈ શકાય તો ગુરુના પુત્ર તરફ કેમ નહિ ?

જિંથી ભૂમિકાનાં સાધકો

શ્રેયસસાધક વર્ગના સાધકો અધ્યાત્મના અનુભવમાં ડેટલા આગળ વધેલા છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું જ કહી શકાય કે આ વર્ગમાં ઘણી જિંથી ભૂમિકાનાં શ્રીપુરુષો ઘણાના અનુભવમાં આવેલાં છે. એથી

વિશેષ કહેવું એ સાદસ છે. પ્રો. ટ્યુડર જોન્સ તેમના The Reality of the Idea of God એ નામના પુસ્તકમાં અધ્યાત્મ-અનુભવ બાજતમાં લખે છે કે :

The fact seems to be that we have no scales to weigh and no rods to measure such an experience. The scales are too light and the rods are too short. The only other alternative is to admit that THE EXPERIENCE IS WHAT IT IS. If so, the reality of an Unseen Spirit is established in the same way as everything else is established, i. e. men have seen and heard, experienced and believed "

આ વર્ગના આવા એક 'મિસ્ટિક' તે તૃસિંદાચાર્યના પદશિષ્ય સ્વ. શ્રી છોટાલાલ ભારતર હના. પ્રસન્ન મુખમુદા; વિનમ્ર, શાંત, સૌમ્ય સ્વભાવ; અખૂટ ધૈર્ય અને અનુપમ પ્રેમાળતા વગેરે બિંચા અને આકર્ષક ગુણોથી તેઓ ગ્રામતા. એમની વાણીમાં અને લખાણોમાં અધ્યત્મિક અનુભવની સ્પષ્ટ છાયા સંત્રાસનાર તથા વાંચનારને લાગ્યા જ કરે. તૃસિંદાચાર્યની કલ્પના કરનારે પહેલાં શ્રી છોટાલાલ ભારતરની કલ્પના કરવી જ ઠીક છે. શ્રી. છોટાલાલને તાજેતરમાં બહાર પડેલા "વિચાર-રત્નઃશિ" પશુ અનુપમ ગ્રંથ છે, એમનું 'Alchemy'નું માન બીકું હતું, ખીજા અનેક શિષ્યોનાં વિખ્યાત એવા સ્વ. પ્રો. નેકીસનદસ કેશિયા અને સ્વ. દી. જી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા જેવા દર્શનશાસ્ત્રના પ્રખર વિદ્વાનો છતાં માત્ર દાર્શનિકો કે નાર્કિકો નહિ પણ વસ્તુઓએ અશે અહાવિદ્યાને અનુભવમાં ઉતારનાર સત્તજુદિના સાધકો, પ્રો. નર્મદાસ મહેતા, સ્વ. શ્રી નર્મદાસ સંપત્તી, શ્રી. કૌશિકરામ મહેતા આદિ ખીજા વિદ્વાન-સાધકો. સ્વ. શ્રી ઉષેન્દ્રચાર્ય તો અત્યંત સાર્વત્રિક, ઉદાર અને વિચાળ હૃદયના અને તેવાં જ એમનાં સ્વ. પત્ની જયંતીદેવી આ બધાઓની સરળતા અને સાર્વિકતા વિચારતાં શ્રી. સા. વર્ગનું અસ્તિત્વ બહુ તથી એટલું લાગે છે.

આચાર્યશ્રી આરુઠ યોગી

આ ચરિત્રના નામક તૃસિંદાચાર્ય પેલે યોગવિદ્યાનો પાર પામેલા, અસંસક્રિતની તથા પદાર્થભાવિની પાંચમી-છઠ્ઠી શાનાવસ્થામાં આરુઠ રહેનારા સમર્થ સાંભવ યોગી હતા તેને ખ્યાલ આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં આપેલા દી. જી. નર્મદાશંકરના પત્રથી આવી શકશે. શાનની આવી આરુઠ

અવરથામાં રહેનાર મહાપુરુષો અત્યંત વિરલ હોય છે. વળી અંતઃકરણ સ્વભાવથી પ્રકૃતિલીન હોવાથી પોતાનું યોગેશ્વર પ્રકટ કરવાનો ઉત્સાહ આવા મહાત્માઓમાં સંભવી શકતો નથી. માવાથી અતીત-અજ્ઞાનમાં તરબોળ રહેતા હોવાથી સિદ્ધિઓ કે જે માયાના જ વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે તેમાં આવા યોગીઓને મોહ હોતો નથી, પરંતુ માયાશક્તિ તેમને સ્વાધીન વર્તનારી હોવાથી (માયા આગ્રહ યોગીજનોની ઘસી જેવી હોય છે અને તેમને વશ વર્તનારી હોય છે, તેનું કારણ એ કે માયા ચૈતન્ય-પ્રકાશ-તિની છે, યાનપ્રકાશ-તિની છે.) તે સ્વભાવિક રીતે અને અનાયાસે પોતાનો સિદ્ધિશ્વર વિભવ યોગીજનો દ્વારા પ્રદર્શિત કરે છે.

પાંચમ-પષ્ટમ ભૂમિકામાં અરૂઢ એવા આ યાની મહાત્મા કોઈ પણ કાર્યમાં જોડાવા સ્વભાવથી જ ઉદ્દાસી હતા કેમ કે યાનની આ ભૂમિકાઓની વિલક્ષણતા જ એવા પ્રકારની હોય છે કે તે ભૂમિકાઓમાં અરૂઢ યોગીજનોનું સ્વતઃ ઉત્થાન હોતું નથી પરંતુ પાંચમ-ઉત્થાન જ હોય છે. જૃતિ એટલી તો દીર્ઘ અને ઉદસી હોય છે કે હું આમ કરું અમર મારે આમ કરવું નેહ્યું એવી સંકલ્પાત્મક જૃતિ તેમનામાં અસ્તિતા જ ધરાવતી હોતી નથી. (યાનની પાંચમી ભૂમિકાને “અસંસકિત” કહે છે; છઠ્ઠીને “પાંચીમાવિની” કહે છે.) પાંચમી ભૂમિકામાં કાચિત્ સ્વતઃ ઉત્થાન હોય છે અને લોકસંગ્રહની સૂક્ષ્મ સાર્વિક જૃતિ પ્રસંગે નિશ્ચય છે પરંતુ છઠ્ઠી ભૂમિકામાં તો પરિચાલનારી બધી પરતઃ ઉત્થાન જ હોય છે—બોલાવો તો બોલો, લખાવો તો લખો, કરાવો તો કરો. કોઈ પણ કાર્યમાં પોતાની હસ્થાગત સંયોગ જ નહિ કેમ કે વાસનાનાં તમામ બીજ યાનામિથી બળીને ખાળ થઈ ગયાં હોય છે.

નૃસિંહાચાર્ય સ્વેચ્છાથી કદી ઉપદેશ કરતા નહિ, અંચ પણ લખતા નહિ. શ્રી છોટાલાલ માસ્તરની તીવ્ર ઇચ્છાને વશ રહીને જ તેમણે આટલી અંચો લખ્યા. ટેમ્બલ ઉપર કાગળો મૂકાવ, કલમ મૂકાવ, અને શ્રી છોટાલાલ મોસ્તર અત્યંત પ્રેમપૂર્વક સૂચન કરે ત્યારે વળી લખે! નૃસિંહાચાર્યના અનેક અંચોના પરિશીલનથી સમજી શકાય છે, કે તેઓ યોગવિદ્યાનાં અનેક રહસ્યોના યાતા હતા, અનુભવી હતા. અધ્યાત્મવિદ્યાનાં અનેક મર્મો ઉપર તેઓ સ્વતંત્ર પ્રકાશ પાડે છે અને ઉત્તમ સુક્તિવાદ રજૂ કરે છે. તેમનાં અંચો સામાન્ય સાહિત્યનાં ટાણલાં નથી પરંતુ યાનનો ગુણ સામર છે. તે અંચોનું નિષ્પક્ષપાત રીતે સરલ નિરૂપણ બાંધે અવલોકન

કરનારને એમની ઉચ્ચ જ્ઞાનનિષ્ઠા સ્વયંસિદ્ધ હોવા વિના રહે તેમ નથી. અનેક સંશયોનું સરળાચુકિતઓથી, અનુષ્ઠાન મીઠાચથી, વિલક્ષણ શુદ્ધિ સામર્થ્યથી નિવારણ કરે એવી અસાધ્યરણ શક્તિ નૃસિંહાચાર્યમાં હતી એવું એમના મંથોના યથાર્થ પરિશીલનથી કળૂષ કરવાની હરજ પડશે.

શ્રી યુનીલાલ ઓઝાનો આ મંથ એના શુભમાહુત્યથી આવકારવા લાયક છે. જીવનચરિત્રો આપણે ત્યાં સરસ રીતે બહુ જોઈ લખાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ તો લેખક અને ચરિત્રનાયક વચ્ચેના તાદાત્મ્યનો અભાવ. ચરિત્રલેખનોર્માં અતિશય “તટસ્થતા” એ દ્રવ્ય છે. લાગણી વગર, એકદિલી વમર, પ્રેમ વગર, સારી પ્રથરચના થઈ શકતી જ નથી અને જીવનચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયક સાથેના આંતરિક સંબંધ બણી રીતે આરસક હોય છે. ‘સત્ય’ એટલે માત્ર રચૂલ વીમતોનું-ઉમર, વરસ, તારીખ, લંબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ, નંતમત, છોકરાંછેલાં, પેટીનામાં વગેરેનું-નામુંકું નહિ પરંતુ અંતઃસરવની ઓળખ. નરસિંહાચાર્યનું અંતઃસરવ કેવું હતું તે ઉપર શ્રી. ઓઝાએ ઘણા સારા પ્રકાર નાખ્યો છે અને એ અંતઃસરવને સમજાવવા જે સામગ્રી તેમણે રજૂ કરી છે તે રસથી ભરેલી છે. ચરિત્રનાયક આંતરિક હોય, ખીલે સંભરી જ ન શકે, એવી બાવિષ્ઠ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં શ્રી. ઓઝાની કલમે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે એવું અમને લાગે છે.

અંતઃકર્તાની શૈલી

શ્રી. ઓઝાની શૈલી વિષયને અનુરૂપ ગૌરવવાળી છે, જે કે કોઈક વાર અંતિ કૃત્રિમ સ્વરૂપ પથ પકડે છે; જેમ કે, પાના પમા ઉપરનું આ વાક્ય :

‘પથિમની સંસ્કૃતિ નવા નવા વેશ લાવી, નવા નવા પહેરવેશ લાવી, નવાં નવાં જ્ઞાન લાવી, નવાં નવાં અજ્ઞાન લાવી, નવાં નવાં ચર્યમાં લાવી, વિજ્ઞાન કંઈ વસમાં લાવી. નવી નવી નીતિ લાવી, નવી નવી પ્રીતિ લાવી.

આમાં કંઈક ‘Cheerfulness’ લાગે છે. શિષ્ટ શૈલીનો આ નમૂનો નથી. સદ્ભાગ્યે આવાં વાક્ય જવલ્લે જ મળે છે, ક્યારે કલામય, શિષ્ટ અને વિચારદોતક વાક્યો ઠેર ઠેર સાંપડે છે :

પરંતુ જગતમાં એક જ વસ્તુસ્થિતિ અવિચળ અને અવિક્ષિપ રહેતી નથી. સંસ્કૃતિમાં વિદ્યુતિ યાચ છે, વિદ્યુતિમાંથી સંસ્કૃતિ જન્મે છે. વિનાશમાંથી વિશાલ ઉદ્ભવે છે, વિશાલ વિનાશમાં પરિણમે છે. (પા. ૮)

શ્રી ઝોઝાની શૈલી કેટલીક વાર સુંદર ચિત્રાત્મક રવરૂપ ધારણ કરે છે અને સુરેખ શબ્દાવલિથી અપૂર્વ નાદતત્ત્વ ઉત્પન્ન કરે છે. દાખલા તરીકે પાના ૧૭મા ઉપર :

કોઈ પુરુષસલિલા તાપીના પવિત્ર તટ ઉપર આવેલું છે. ત્યાં નિસર્ગદેવીએ અપૂર્વ-સોના વિરવારી છે. નિઃકર્મરમણીય સ્થાન સર્વથા પવિત્ર વાતાવરણથી સભર હોય છે. ક્લાનિર્મિત બાગબગીચાઓ ત્યાં હોતા નથી. ત્યાં રંગબેરંગી ફુવાસ-ઝોની સેરા ઊડતી નથી. મોઢક ક્લાનાં પૂતળાં ત્યાં દંડિને આકર્ષતાં નથી. પરંતુ પ્રકૃતિની લબ્યતા આંતર મન ઉપર અદ્ભુત અસર કરે છે. પ્રકૃતિના અધિ-શાનમાં રહેલા પ્રકૃતિપતિની નિગૂઢ તેજસ્વિતા અને પ્રભાવના સંસ્કાર અકથ્ય આનંદ ભર્યો કરે છે. મનને પવિત્ર પ્રેમથી ભરે છે. ... નદીનાં તટનાં ગામં અને તીર્થંરૂપ મનાતાં સ્થળોનું વાતાવરણ સાંન, મનોહર અને આનંદગ્રાહ જ હોય છે. જ્યાં જનસંપત્તિ ઓછા હોય છે ત્યાં જઈ જોનારને એ અનુભવ અવશ્ય થાય છે, અને રૂઝિ સ્વાભવિક સર્વોચ્ચને ધારણ કરતી સમગ્રતા છે જ્યાં સાર્વિકતા છે ત્યાં સાંત્વ પ્રસન્નતા છે.

ઉપરનું વાંકચું વાંચતાં જાણે ગોવર્ધનરામની પ્રૌઢ પ્રેમાળ શૈલીના અડધી સદી પહેલાંના પડખા સંભળાય છે... હૃદયંગમ પડખા । સામે એવો વિષાદ પણ જાગે છે કે અરેરે, તે દિ નો દિવસા ગતાઃ । આજકાલની ઢંગધડાં વમરની લેભાચુ રેઢિયાળ શૈલીના ભોગ બનેલા બિચારા અસહાય ગુન્જરાતી વાચકની વહારે આવે કે.ઈક પ્રશિષ્ટ (‘કૂલા સિકલ’) શૈલીનો પ્રેમી લેખક ધાય. એટલો મનોરથ પણ અત્રે વ્યક્ત કરીએ છીએ.

નૃસિંહાચાર્યના સિંહાંતો વગેરે ઉપર લેખકે પોતાના પુસ્તકમાં પૂરતું કહેલું છે અને આ સમીક્ષામાં અમે પણ યોગ્યવિધા ઉપર ચર્ચાત્મક જ ટેટલુંક કહ્યું છે એટલે તે બાજતમાં વિશેષ વિચારની આવશ્યકતા નથી, આ ચરિત્રનાયકને ઝોળખવા માટે અનપૂર્યોપનિયમોથી ગાત્ર આટલી જ ઉક્તિ ટાંકીને વિરમીએ છીએ :

અધ્યાત્મરતિરાશાન્તિઃ પૂર્ણપાપગમાનંસઃ ।
પ્રાપ્તાનુત્તમધિમાન્તિર્ન કિંચિદિદં વાચ્છતિ ॥

[કવિશ્રી દરગોવિંદ પ્રેમસંકર જેવા આપણા વૃદ્ધ કવિની આ પિછાન એમના કાવ્યસંગ્રહ 'ચન્દ્રગ્રસ્ત મૌખ' અને બીજાં કાવ્યોના સારસ પ્રવેશકના પ્રવર્ધિ-
નો મુખ્ય ભાગ છે. હેતુક તથા પ્રવેશક રા. નાથલાલ દવેની અનુમતિથી એ
આનન્દજીવંક એવી ઇચ્છાથી છાપીએ છીએ કે તાચકો કવિશ્રીનાં કાવ્યોને સહુ-મતા-
જૂવંક વાંચતા-માણતા થાય. —તત્ત્વી.]

એ વર્ષ પહેલાં જ (૧૯૪૬માં) કવિશ્રી દરગોવિંદ પ્રેમસંકરનો
કાવ્યસંગ્રહ 'રમાઇવાત અને બીજાં કાવ્યો' પ્રગટ થયો. એ વાંચતી
વખતે ઇચ્છા થયેલી કે કલાપીના કાવ્યકામના આ કવિને મળવું જોઇએ
અને તેના ગિત્રમંડળની તથા એ સમયની વાતો કવિના સ્વમુખેથી
સાંભળવી જોઇએ, એ કાવ્યસંગ્રહમાંનાં કાવ્યો ઉત્તરોત્તર વાંચતાં જતાં
વધુ ઈતેજારી થઈ કે રેશના એક ખૂણામાં મૂકા બેસી જનાર આ
ભુકર્ગ કવિનું હૃદય કેવું છે? જીવન કેવું છે? અપરંપિત પ્રેમની,
નિરતલ વદ્રસલ્પની, મંગળ મૃદુમાધુરીની ભાવનાઓના રંગો હૃદયની
નિર્દમ સરળતાથી કવિએ નિરૂપ્યા છે. છતાં એ રંગો પાછળ કવિને
સ્વજન-સાથીઓ ખોવાયું દુઃખ છે, વિરહની વેદના છે. નરી એકલતાનો
સૂર છે; જે સમાજમાં એ રહે છે તેનાથી તે રૂડો છે. એની સાક્ષીરૂપ
શું નીચેની પંક્તિઓ છે ?

આ સખત ક્ષુખી આત્મને દિલને દિલ જડતું નથી,

બહુ વિનવું હું કેલતને મંજૂર એ કરતું નથી.

એ દિલ હું રમતું હટું, હજી વાર ના આવી યહ,

મહુ સોખતી વીંટી વહવાતા દહેરમાં રેલી પડી.

મહુ સાપીઓ એ ક્યાં ગયા ? તે ક્યાં ગઇ હજળી રતિ ?

દિલ ભૂર રુમ પાગલ અને ફરતું ફરે ફરતી અહીં,

—રૂમઃઇયાત, ('ક્ષુખી આત્મને', પૃષ્ઠ: ૪૮)

ધમીક દિવમાં રવિના બગે, હૈયું સમક સરે,
પળમાં પાછી આગ હમણી, બાળી આગ કરે,

—રૂબાધયાત ('વિશ્વ હૃદય,' પૃષ્ઠ: ૬૬)

આ પંક્તિઓમાં ગોચર થતી હૃદયવ્યથા એના જીવનમાં ક્યાં ક્યાં
ફેટલી પ્રસરી હશે? અને આવી યાતના વેડનાર કવિ ત કે નવી પેઢીના
મારા જેવાની કશીકે ફરજ તો હોતી જોઈએ ને!

એ જ અરસામાં, નોકરીને કરણે મારી મહુવા (ગોહિલવાડમાં)
બદલી થઈ. મારે સદ્ગાએ કવિને મળવાનું થયું. ઘેરી સદેઃ કાઠીવાળું
આ જુઝગું કરિતું સરસ હસ્તનું વદન પ્રથમ પરિચયે જ સ્મરણમાં વસી
બધ તેવું છે.

અમારા પરિચયની આધારભૂમિ કવિતા હતી તે ખરું પણ મરી
પુત્રીની ટાઈફોઈડની લાંબી બિમારીના વળતમાં એ બહુ નિકટ અવ્યા.
દિવસરાત દરેદીની પંચારી પર બેઠા રહે તેવા સેવામાળી ડોક્ટરને તે જ
પકડી લાગ્યા. મને કહેતા, “તમે ચાક્યા હશે, ઊંધી જાવ; અમે બેઠા
છીએ.” ચોમસાના દિવસોમાં, પોણે સો વર્ષની ઉમરના કવિ છોકરીની
જવાબદારી પેતા પર હોત તેમ ડોક્ટરને સાથે તેડી લાવી, મધ્યગતે બાર-
એક વાગ્યા સુધી બેસતા; હસી મોઢે આનંદની ધણી વાતો કરાવતા અને
એ ચિંતાના દિવસોમાં રાહત આપતા. પૂછાતી મને દિંમત થતી ન
હતી પણ એ દિવસોમાં મને ધણી વળત પ્રશ્ન થતા કે દીકરાઓ પર બાર-
રૂપ ન થતા માટે, સિદ્ધાંતને ખાતર એકત્ર રહે રહેનારા, નજીક પેન્શન પર
નિર્વાહ ચલાવનારા, અવારનવાર મંદગીમાં પટકાઈ પડતાં જન જાતની
પેઠે છતી કાઢી ફરતા આ જુઝગું કરિ પોતાની નિત્ય વ્યક્ત સરસ પ્રસન્નતા
પાછળ મણુ મણુ કેવુંજે છૂપું રહે સંતાડે છે! મારી કુસ્કેલીના દિવસોમાં
એ સ્નેહી કુટુંબજન પેઠે નિકટ આવી ગયા અને છતાં એમની નિકટ હું
પહોંચ્યો ન હતો.

પછી તો પરિચય હત્તરોત્તર વધતો ચાલ્યો. એ પરિચયને અંગે
આટલું દાંતમાં કહી શકાય: કવિ હરગોવિંદ પ્રેમચંદર સ્વભાવે સત્સ છે,
હૃદયથી કોમળ છે, સંકલ્પથી જળવાન છે અને સિદ્ધાંતથી કેળ નજર છે.
એ મળવારહા અને હસમુખા છે છતાં એટલા જ એકાંતપ્રિય અને
એકલતા અનુભવનાર છે.

૧૯૪૬ના જુન ૬ માસમાં કવિને ન્યુમેનિયા થયેલો. તેઓ ઘેર

મેં કવિને પૂછ્યું, “આ કદી રીતે ગાઈ શકાય છે તે બતાવશો !”

“હાલો જોઈએ,” કહી કવિએ નોટ હાથમાં લીધી, કવિતા પર નજર કરી. અત્યાર સુધીનું તેમનું હસવું સુખ જરા ગંભીર થયું. કવિએ યત્ન કર્યો. પહેલી લીટી માંડ પણ ગળું પકડાવું હતું. ફરી પહેલી જ લીટી પર પ્રયત્ન કર્યો, ગળું ખુલ્યું નહીં. બિચડું વધુ પકડાયું. કવિએ બીજી લીટી લીધી.

શું હોત શું આ હોમ, જાણું એકલાં પડ્યે.

પંજુ આ લીટી તેમણે પૂરી ન કરી. “શું હોત, આ હોમ....,” સુધી માંડ આવી પડતી મૂકી. મને થયું કે આ કવિતા વંચાવવાની મેં બૂલ જ કરી છે. નોટ પાછી લઈ મેં કહ્યું. “રેવા દો. મારે તો ઢાળ જાણવા એક જ લીટી અવસરની તી.”

“ના ઠીક છે”, ગળું સાર કરી કવિએ હાલું, “અવસરનું કારણ છે ને હું આમેય ક્યાં ગાનારો છું ? કેમને અંજે ગળું આમ ધણી વાર ચાલતું નથી.”

મને સમજાયું કે આ આત્મગોપન રી. કારણે છે. હું બહુ નિકટનો ન હતો એ કારણ નહીં પણ હવે અપ્રકટ ગાખવું એમાં દર્દની મધુરતા કવિને લાગે છે, એ કારણ હતું. આતું સમયન કવિના જ રખેદોથી ભરે છે.

પડે પીઠ પર ગાર, સદેવામાં સુખ છે બહુ.

દાર્યે વસ્યું દુઃખ ભવસાગરની રીત એ.

જે થોડાક માણસો પ્રત્યે કવિને લાગણી છે તેમને પંજુ પેતા માટે તકલીફ આપવા કરિ દમ્બતા નથી, પેતાનું એને જણવા દેતા નથી. એકલા પડતા ગોતે દુઃખી થશે એમ માનત હોવા છતાં પણ એ દુઃખ વિખૂટાં પડતાં રહેલીજનોથી કરિ છપાવે છે. કવિ કહે છે:

જનારાને ન રોકું હું. સુએ ત્યાં જઓને ચાલી.

હવા ઈચ્છું જનારાની અમીદારી નિહાળી.

ધરી જમું સદા હૈયે રયું સંભારી બહાનને,

પરેશ વાર રે. ચાલી સાથે પૂં રોકી તેને હું.

મજીભાઈનું કહ્યું કરતા તેમ મારું પણ કોક ના લીએ ગાતી.

એકાંક મારી ઇચ્છા તારૂ તમારે હિદાથ થયું ને. જે રહી જીવી.

ખૂબ બતાવ્યા વિના કવિ વહાલાં.

જોને જવા દે છે. પણ એ દર્દને તે સમજે છે, ઉડે સુધી અનુભવે છે.

“પ્રથમે આ અવરધમાં મારી સંભાળ લેવા એ બહેનને મોકલી છે.” એમ જોને વિષે તે કહેતા એ લેડી-ડોક્ટર - શ્રી મહાશ્વેતાની મહુવાથી બાકી થવાની હતી. એ ઉદ્ધવા દિવસોમાં લેડી-ડોક્ટરને યાં અમે બેઠેલા ત્યારે મેં કવિને આમ્રદ ક્યો; “હવે તો તમારી પ્રંભાળ લેનાર મહાશ્વેતા પણ બાવનગર જાય છે. તમે હવે અમારી કાથે બાવનગર ચાલો. આવી તમિષ્ણને અહીં એકલા રેવું ઠીક નથી. યાં તેમને આનંદ થશે, ઠીક રહેશે.”

કવિએ તુરત મોટે સ્વરે કહ્યું, જેની સામે એ પ્રત્યુત્તર સાંભળવા માગતા નથી; “તે શું થયું. બાઈ! મહાશ્વેતા બાલેને જાય. એની માથા ગઈ. તે લાં ક્યાં જોઈ ગ્યાં છે? એમ ને જુઓ તો મારા બાઈ! પા, કસાપી ગયા, મણિચંદ્ર ગયાં. હાઝરાઓ પણ પોતપોતાને ધધે ઠીકળી ગયા. મૂંઝઈ હેરાન થઈને બિચારો હરિલાલ ચાલ્યો મયો, કાણ તથે ક્યાં ય દશે, કંઈ પતો નથી. સ્ત્રી ચે મરી ગઈ. સદુ ગ્યા. તો ય હું છું ને એકલો? જ્યાં ક્યાં કોઈ હોય તો જ હું રહી છું તેવું છે! મારે તો ગામમાં સમા છે ને કોઈ ન હોય તો ય ક્યાં પડી છે!”

કવિના આ ઉત્તર પછી મારે કશું બોલવાનું ન હતું. પોતે એકલા હતા તમિષ્ણને કારણે હેરાન થશે એ જાનની ચિંતા શ્રી મહાશ્વેતા ન રે એ કારણે મહાશ્વેતાને સંભળાવવા ઉપરનાં વાક્યો તેમણે કર્યા અને તે અમે સમજતાં હતાં. થોડા દિવસ પછી કવિએ મને બાવનગર પત્ર લખ્યો તેમાં નીચેનાં વાક્યો હતાં: ‘સદનાના રણુમાં મીઠા જળની વીરડી સમાન બહેન મહાશ્વેતા પણ હવે બદલી થતાં બાવનગર જવાનાં છે ને ખ્યાલથી પણ મનમાં ચચરાટી ચઈ આવે છે.’ પરિચયથી મમતા-પરી મધુરતા મહતા કવિનાં આ વાક્યો એમની આ અવરધાએ થતા દર્દનો વ્યાદ્યેરક ખ્યાલ આપે છે. કવિએ આપેલી મીઠા જળની વીરડીની ઉપમા લેડી-ડોક્ટરને બાંહે મુગારક રહેો પરંતુ જનસમાજને અપાતી સદનાના યુની ઉપમા કદાચિત બંધબેસતી હોય તો પણ ઇષ્ટ નથી. આવા વિહ્વલને-જે દર્મિયાં સામાન્ય જનહૃદયથી જોયે હોય છે તેમને-સમાજ તોપી ન શકે તે સમજાય તેવું છે પણ કવિહૃદયની અવગણના ન થાય એટલું ચે જનતા પામે તો એ પણ ખરેખર ઓછું નથી.

ભર્યા સમાજમાં રહેતાં છતાં પણ આ કવિને એકલું લાગે છે, પડતાં દુઃખ સહેવામાં સુખ ગણે છે. પણ આમ સહેવા છતાં યે એકલતા વિસારે પાડી શકાતી નથી. કવિ ભણે આત્મગોપન કરે, પરંતુ કવિતા એ તો અતિ નિષ્ઠતા ચિરપરિચિત સ્વજન પેઠે આવે છે અને સર્જક ભણેઅભણે પણ એ કવિતા પાસે નિજ વ્યથા રજૂ કરે છે ! એ વ્યથા નીચેની પંક્તિઓદ્વારા પ્રકટ થાય છે :

અભિ ઊભરતા હર-રણુ પર વાદળી મીઠી ગઈ
મરમર અમીની એણુ ઝવેરને ઝરટપી ચાલી ગઈ.

" કોને કંઈ ક્રિયાદ કર્યાં ગઈ ? આ અભાગી
આ ધરી, આનંદ આપી હા સખિ ! ચાલી ગઈ.

— ' જીવિને ' પૃ. ૧૩૬

એ વ્યથાને કારણે દિલને કર્યાં મ જંપ નથી, જંપ શોધવા ' રથળ શાયે છે. રથળ શોધવા છતાં યે કર્યાં મ જડતું નથી.

કાસાર કમળોનાં ભર્યાં, કંઠે મૂલોના કાંઠે છે
પણ બહારી હંસી એક વિષુ એ હંસ-ઉર તે રો' કરે ?

" ક્યાં કરે રે કર્યાં કરે, દિલ બાવરું આ ક્યાં કરે ?
એણે શમાવ્યું છે બધું, આરામ એને રો' વળે ?

— ' ક્યાં કરે ? ' પૃ. ૧૩૮

આ આરામ જે દુનિયામાં એ શોધવા મથે છે એને માટે કવિનો અભિપ્રાય !

સિકારીનો છે ત્રાસ બંદૂક-નાદ બૂરા માજતા,
રેનેહી હૃદયથી દૂર, કંપિત હરિષ્ફર, ક્યાં કરે ?

— ' ક્યાં કરે ? ' પૃ. ૧૩૮

સ્વજનેતર મનુષ્યથી કવિ કંઈ કરે છે ?

' એક દ્વીપ ' કાવ્યમાં એક પ્રેમી યુગલ ત્રાસથી સમાજને છોડી, એક નિર્જન દ્વીપ તરફ જાય છે એ કથાકાવ્યમાં દ્વીપ પર માણસને જોઈ આ યુગલના સુખમાં કવિ નીચેની પંક્તિઓ મૂકે છે :

હાય અહીં પણ માનવ ભવ, આ ઊંચી સાગી સંક્ષાત,
નથી જરી આ જગમાં સુખ, મરણ સાથે, ના એ દુઃખ.

' એક દ્વીપમાં ' પૃષ્ઠ ૧૦૨

આવો વિરામ શાને ? કારણ કે રોહાળ, મનરવી વ્યક્તિ સાથે
મેળ લે તેવો સમાજ નથી. એવો મનોમેળ હોય તો ? કવિ તો કહે જ છે :

જ્યાં મનહાતા મેળ, ત્યાં તેને સુખ સ્વર્ગનાં,
બીધમે રસની રેલ, સંગી એ સાચાં મળે.

‘ એક દ્વીપમાં ’ પૃ. ૧૦૩

આવું સંગી મળી શકે ખરું ? ‘ કવિ અને જગત ’ નામક છેલ્લા
કાવ્યમાં કવિએ કિસ્મતને એ જ અશ્વ પૂછ્યો છે. બર્બાબથી સંસારમાં,
ભાવન.શીઝ રોહી હૃદય આવે છે, રોહ હેવા અને રોહ લેવા, કેવળ
નિખાલસપણે શિશુ સમાન નૈસર્ગિક સરળતાથી; પરંતુ એવા હૃદયને તેવું,
જ સમાનશીઝ હૃદય આરી મળતું નથી. ખૂરીખૂરીને નિરાશ ચવાનું,
અને છતાં રોહની ભાવનાઓને તથા ક્યારેક માંડ સાંપડેલી લાગતી
રોહની પળોની રમરણમાધુરીને વાગોળવાનું સદ્ભાગ્ય કહો કે દુર્ભાગ્ય,
આવાં સર્વ કવિજીવનમાં લખાએલું હોય છે.

×

×

×

કવિશ્રી હરગોવિન્દની આ કવિતાઓ અત્યાર સુધી તેની હતી,
હવેથી મન્યરય બની પ્રકટ થતાં ગુજરાતની બને છે, કારણ કે કવિતા
કેવળ લખનારની નથી, વાંચીને અનુભવનારની પણ તેટલી જ છે.

વસન્ત પંચમી }
૨૦૦૪ }

પૂણ્ય યોગ

એ સંખ્યાથી થોડાં અવતરણો

[શ્રીઅરવિન્દ પ્રણીત પૂણ્ય યોગ એ તો માત્ર સંન્યાસ યોગ કહેવાય. કથાદિ દીક્ષા 'પૂણ્ય યોગી ગાંધીજી' એ ગીતાના આધારવાળા લેખમાં (વિદ્યાલુ અને સાહિત્ય આદિ) ૪૮ સારતી દિવાળી અંક ૨૦૦૪) થઈ છે. દીકાકારનું મન્તવ્ય શ્રીઅરવિન્દની દ્રષ્ટિએ કેવું કરે છે તે આ અવતરણો પરથી નિષ્પક્ષ વિચારકો સમજી શકશે એવી આશા છે.—તંત્રી]

૧. ગીતા અને પૂણ્ય યોગ

આપણો યોગ અને ગીતાનો યોગ એ બંને એક જ નથી, જો કે ગીતાના યોગમાં જો કંઈ સારજત વસ્તુ છે તે બધું આ યોગમાં આવી તો જાય છે જ. આપણા યોગમાં આપણે પૂણ્ય સમર્પણની લાવનશી, એવા સમર્પણ માટેના સંકલ્પથી તથા અભીપ્સાથી આરંભ કરીએ છીએ, પરંતુ સાથે સાથે આપણે નિમ્ન પ્રકૃતિનો ત્યાગ પણ કરવાનો રહે છે, એ પ્રકૃતિમાંથી આપણી ચેતનાને મુક્ત કરવાનો રહે છે, એ નિમ્ન પ્રકૃતિમાં કચાચેલા આત્માને બિહાર પ્રકૃતિની મુક્ત રજામાં આરોહણ પામતા આત્મા દ્વારા મુક્ત કરવાનો રહે છે. આ બેયની ક્રિયા જો આપણે નહીં કરીએ તો પછી આપણું સમર્પણ તામસિક પ્રકારનું બની જવાનો ભય રહે છે, એ સમર્પણમાં કશી પુરુષાર્થ નથી રહેતો, કશું તપસ નથી રહેતું અને એટલે એમાં કશી પ્રગતિ પણ થતી નથી. એવું સમર્પણ એવું તો અવાસ્તવિક સમર્પણ બની રહે છે કે જેને સમર્પણ જ ન કહેવાય. અથવા તો આપણું સમર્પણ રાજસિક પ્રકારનું પણ બની જવાનો ભય રહે છે. એ સમર્પણ પ્રજુને નથી થતું પણ આપણે પોતે ઉપજાવેલા કોઈ મિથ્યા ખ્યાલને અથવા તો પ્રજુની આપણે રચેલી કોઈ પ્રતિમાને થતું હોય છે. એવા સમર્પણ હેઠળ આપણો રાજસિક બંધન દુખાઈ રહે છે. અથવા તો એવું પણ બને કે આપણું સમર્પણ આ કરતાં પણ કોઈ વધુ ખરાબ રૂપ ધારણ કરે, ('મોર લાકડસ ઓળ યોગ' પૃ. ૫)

૨. આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને પ્રાકૃત જીવન

આધ્યાત્મિક જીવન, ધાર્મિક જીવન અને મનુષ્યનું સામાન્ય પ્રાકૃત જીવન-નૈતિક જીવન આ પ્રાકૃત જીવનમાં જ આવી જાય છે-એ ત્રણ તદ્દન જુદીજુદી વસ્તુઓ છે. પોતાને આપાંથી કયું જીવન જોઈએ છે તે વ્યક્તિએ સ્પષ્ટ રીતે જાણી લેવું જોઈએ અને એ ત્રણનો ભેગો ખીચડો ન કરવો જોઈએ. સામાન્ય પ્રાકૃત જીવન એ સરાસરી સંધારણ માનવ ચેતનાનું જીવન છે. એ માનવ ચેતના પોતાના સાચા સ્વરૂપથી તેમ જ પ્રભુથી છૂટી પડી ગયેલી ચેતના છે અને મન, પ્રાણ તથા શરીરને પહેલી સામાન્ય પ્રકારની ટેવો દ્વારા તે દોરાતી રહે છે. આ મન, પ્રાણ તથા શરીરનો વ્યવહાર એ અવિદ્યાએ સંકંઠા ધર્મો છે. ધાર્મિક જીવન પણ આ જ અજ્ઞાનપૂર્ણ માનવ ચેતનાની પ્રવૃત્તિ છે. એમાં ચેતના પાંચિવતામાંથી પ્રભુ પ્રત્યે વળેલી હોય છે. પા તો વળવાને પ્રયત્ન કરતી હોય છે. પરંતુ તેમાં હજી જ્ઞાનનો ઉદય થયેલો હોતો નથી તે માત્ર અમુક રૂઢ બનેલી મીન્યતાઓને આધારે તેમ જ ક્રોધજોક સંપ્રદાય પા તો પંથના નિયમોને આધારે દોરાતી રહે છે. એ પંથો કે સંપ્રદાયો એવો દારો કરતા હોય છે કે પાર્થિવ ચેતનાનાં જાંઘનોમાંથી મુક્ત થઈ કોઈ આનંદમય પરાયર તરફમાં પહોંચવાનો માર્ગ અમને મળી આવેલો છે. આવું ધાર્મિક જીવન આધ્યાત્મિક જીવન પ્રત્યેનું પ્રથમ પગલું જની શકે છે, પરંતુ ધણી વાર તે અમુક ક્રિયાઓ, પૂજાપાઠ, આચારો અથવા તો રૂઢ વિચારો અને રૂપો એક લેવુંલમાં જ રૂપાં કરે છે. એમાંથી કશી રૂઢપ્રતિષ્ઠિ થતી નથી. આથી ભલદું, આધ્યાત્મિક જીવન સીધેસીધું ચેતનાની અંદર પરિવર્તન સાધીને જ અરંભ કરે છે. પોતાના સાચા સ્વરૂપથી તેમ જ પ્રભુથી છૂટી પડેલી અને અજ્ઞાન એવી સામાન્ય પ્રાકૃત ચેતના પોતાનાથી વિશેષ મહાન એવી એક ચેતનામાં પરિવર્તન પામે છે. એ બૃહત્ ચેતનામાં વ્યક્તિને પોતાનું સાચું સ્વરૂપ મળી આવે છે. ત્યાં વ્યક્તિ પ્રભુની સાથે પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ અને જીવંત સંબંધમાં આવે છે અને પછી પ્રભુ સાથે તે તદ્દુપ થઈ જાય છે. આધ્યાત્મિક જીવનનો સાધક કેવલ ચેતનાના આ પરિવર્તનની જ ઝંખના કરે છે એ સિવાયની અન્ય વસ્તુઓ તેને માટે કશા મહત્વની નથી રહેતી.

નાતિ એ પ્રાકૃત જીવનનો જ ભાગ છે, નીતિ અમુક માનાસિક

નિયમો દ્વારા બાહ્ય આચરણ કાનૂમો રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા તો એવા નિયમો દ્વારા અમુક મનોમય આદર્શની દિશામાં ચારિત્ર્યને ધકકાવે પાત્ર કરે છે. આધ્યાત્મિક જીવન મનથી આગળની ભૂમિમાં જાય છે. એ જીવન આત્મતત્ત્વની વિશેષ ગહન ચેતનામાં પ્રવેશ કરે છે અને એ આત્મ-તત્ત્વમાં રહેલા સત્યના દર્શનને આધારે પોતાનો વ્યવહાર કરે છે. નૈતિક જીવન અને પ્રભુનો સક્ષત્કાર કરવાની આવશ્યકતા એ જાગતમાં તો 'જીવનનાં લક્ષ્યની સિદ્ધિ' એવો શો અર્થ કરવામાં આવે છે તેના ઉપર આધાર રહે છે. એ લક્ષ્યમાં આધ્યાત્મિક ચેતનામાં પ્રવેશ કરવો એ વસ્તુ પાછી આવતી હોય તો માત્ર નીતિને આધારે લામને એ પ્રવેશ નહિ મળી શકે.

ર.જ.કારણોના, રાજકારણ તરીકે, આધ્યાત્મિક જીવન સથે કશો જ સંબંધ નથી. આધ્યાત્મિક વ્યક્ત પોતાના દેશને ખાતર જો કંઈ કરતી હશે તો પણ તેની એ પ્રવૃત્તિ પ્રભુની ઇચ્છાને સાકાર કરવા માટે, પ્રભુએ આપેલા કોઈ કાર્યને પાર પાડવાના એક અંગ તરીકે જ થતી હશે. એ પ્રવૃત્તિની પછગ બીજો કોઈ પ્રાકૃત હેતુ નહિ હોય, એ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિનું એક પણ કર્મ પ્રાકૃત માણસે ને પ્રેરી રહેલા સર્વસામાન્ય એવા માનસિક અને પ્રાણીક કાવેરી પ્રેરણામાંથી જન્મતું નથી. આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ આત્મતત્ત્વના સત્યની અંદરથી પોતાનું કર્મ અંરજે છે. તેનું કર્મ એક આંતર આદેશમાંથી પ્રગટતું હોય છે, અને એ આદેશ ક્યાંથી આવે છે તેનું તેને યત્ન હોય છે.

('લેટ્સ ઓફ શ્રી અરવિંદ' પૃ. ૯૦-૯૧)

૩. શ્રીઅરવિંદની રાજકીય દષ્ટિ

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે શ્રીઅરવિંદની રાજકીય દષ્ટિ કેવલ શાંતિવાદની જ હતી, સિદ્ધાંતમાં તેમ જ વ્યવહારમાં તેઓ સર્વ પ્રકારે હિંસાનો વિરોધ કરતા હતા. તેમ જ હિંદુ ધર્મની કાવના તથા શાસ્ત્રાદ્યા મુજબ 'રાજકારણમાં ત્રાસવાદ કે ક્રાંતિનો સંપૂર્ણ નિષેધ છે એમ કહીને તેમણે એ વસ્તુઓને વખોડી પથ કાઢી હતી એવું મનાય છે. પણ સૂચન કરવામાં આવે છે કે શ્રીઅરવિંદ અહિંસા ધર્મના પ્રથમ પ્રસ્કર્તા હતાં. આ બધું હકીકતથી તદ્દન વેગળું છે. શ્રીઅરવિંદ કહી ચે એક નિર્વીર નીતિવાદી કે દુર્ગંજ શાંતિવાદી રહ્યા નથી.

તે વખતે રાજકીય કાર્યક્રમમાં શાંત પ્રતીકારનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો તે અહિંસાધર્મના અંગ તરીકે અથવા શાંતિવાદના આદર્શ મુજબ નહિ પણ તે વખતના રાષ્ટ્રીય અદિલનમાં એ જ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની નીતિ હતી તેટલા માટે. શાંતિ એ ઉત્તમોત્તમ આદર્શનું અંગ અવસ્ય છે, પરંતુ એ શાંતિ આધ્યાત્મિક ધર્મની હોવી જોઈએ. અથવા કંઈ નહિ તો તે ઓછામાં ઓછી માનવના ચિત્તની અંદર રચાયેલી (psychological) તો હોવી જ જોઈએ. માનવ પરુની અંદર પરિવર્તન નહિ થાય ત્યાંમુધી એ શાંતિ સંપૂર્ણ રહે કદી આવી શકવાની નથી. ઉપર જણાવ્યો તે સિવાય અન્ય કોઈ પણ પાયા ઉપર (નૈતિક સિદ્ધાંત મુજબ) યા તો અહિંસા-ધર્મની રીતે યા તો બીજી કોઈ રીતે) શાંતિને સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન થશે તો તે નિષ્ફળ જવાનો છે, અને એવા પ્રયત્નને પરિણામે પરિસ્થિતિ હશે તે કંતાં પણ વધુ ખરાબ બની જવાનો સંભવ છે. યુદ્ધને દગાવી દેવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો દ્વારા તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય લશ્કરી ગજ દ્વારા કામ લેવું જોઈએ. એ પ્રણાલિ પ્રયત્ન કરવાની તરફેણમાં શ્રી અરવિંદ છે. અત્યારે ચોખ્ખા રહેલા 'ન્યૂ ઓર્ડર' માં આ જ પદ્ધતિનો વિચાર થઈ રહેલો છે, પરંતુ જો એ પદ્ધતિ સાચી જનશે તો પણ તે કંઈ અહિંસાની પદ્ધતિ નહિ હોય. એમાં તો એક ઉદ્ધમ સ્વતંત્ર જળને એક કાયદેસરના જળદ્વારા દગાવી દેવાનું આવશે અને એમ થશે તો પણ એવી રીતે સ્થાપેલી શાંતિ સ્થાપી રહેશે કે કેમ તે સવાલ છે. આવી શાંતિ દેશની વચ્ચે અત્યારે સ્થપાઈ છે, તે પણ અવરોધનરાર થઈ આવતા આંતરવિગ્રહો, ક્રાંતિઓ, રાજકીય ગદા. અને દમનખોરીઓ, -અને કેટલીક વાર તો એ બધાં ખૂનખાર પ્રકારનાં પણ હશે-એ બધું પેલી આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિને લીધે અટકી જશે નહિ. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિની પણ આવી જ હાલત થઈ છે. શ્રી અરવિંદે પોતનો અભિપ્રાય કદી પણ છુપાવ્યો નથી કે કંઈ પણ નાશ દિસાદા. જો સ્વતંત્રતા મેળવી શકે તેમ હોય, અને તે સિવાય બીજો માર્ગ માર્ગ ન હોય, તો તેમ કરવાનો તેને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રે એમ દિસાનો આશ્રય લેવો કે નહિ, તેનો નિર્ણય કોઈ નૈતિક મુદ્દાઓને આધારે નહિ. પણ કયા પ્રકારની રાજકીય નીતિ સૌથી વધુ અનુકૂળ છે તેને આધારે થઈ શકે આ વિષયમાં શ્રી અરવિંદની દૃષ્ટિ અને કાર્ય દ્રિગ્ગત અને બીજા નેચના.

સિદ્ધ નેતાઓના જેવા જ રહ્યા હતા. અને ટિંગક તેમ જ એ નેતાનાં સિદ્ધ નેતાઓ ક્યારેય પણ શાંતિવાદી કે અહિંસાધર્મના પૂજારીઓ રહ્યા નથી (તાન્ત્રિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'શીખરિન્દ એન્ડ દિવ આશ્રમ' માંથી, પૃ. ૮ થી ૧૦)

૪. રાજકારણનો ધર્મ

રાજકારણના ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિઓ સાથે નહિ પણ માનવસમૂહ સાથે કામ લેવાનું હોય છે. માનવજાતિના સમૂહોને કહેવું કે તમે બધા સન્તોના જેવું વર્તન રાખો, દિવ્ય પ્રેમના સિખર ઉપર પહોંચી જાઓ, તમારા શત્રુઓને-તમારા પર જુદામ કરનારાઓને તમે પ્રેમથી ભેટો એમાં અચાનક જ રહેવું છે. આવી રીતનો ઉપદેશ કરવો એ શત્રુને મારવા માટે શસ્ત્ર ઉમામના પ્રખના મોક્ષદાતા વીર પુરુષના હાથને પાંખળો કરી નાંખવા બરાબર છે. એમ કરવાથી અન્યાય અને હિંસાનાં બળોને જ પુષ્ટિ મળે છે.

રાજકારણ એ ક્ષત્રિયનો પ્રદેશ છે. આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ કેવળ ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે જ ચાલવી જોઈએ. સન્તની રીતે પુખ્ત સહન કરવાનો બ્રહ્મજનો ધર્મ રાજકારણ ઉપર લદવો એ વર્ણસંકરનો ઉપદેશ કરવા સમાન છે.

રાજકારણમાં પ્રેમને અવશ્ય રચન છે. પણ એ પ્રેમ તે પોતાના દેશ માટેનો, દેશપ્રાધવો માટેનો પ્રેમ છે; પોતાની જાતિના સુખ, ગૌરવ અને પથ માટેનો પ્રેમ છે..... આ કરતાં અન્ય પ્રકારના પ્રેમને રાજકારણમાં સ્થાન નથી. દેશદેશોની વચ્ચેના સંબંધમાં ન્યાયને, પશુપાત્રને, ઉદારતાને, કૃતવ્યજુદિને સ્થાન હોઈ શકે, પ્રેમને નહિ. હરેક પ્રકારનો પ્રેમ કાં તો પોતાની જાતિના અથવા તો માનવજાતિના અન્તરાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ હોય છે. જુદી જુદી જાતિના મારુસો વચ્ચે એવો પ્રેમ વ્યક્તિગત રીતે સંભવી શકે પરન્તુ એક આખી જાતિ બીજી જાતિને માટે પ્રેમ ધરાવતી હોય એવું કુદરતમાં કદી બન્યું નથી.... ..

અહિંકારને આગળ ધપાવવા માટે હિંસાનો ઉપયોગ કરવો કે નહિ..... એમાં નીતિની દૃષ્ટિએ ઠરો જ પ્રશ્ન જોનો થતો નથી..... ક્ષત્રિયના ધર્મ મુજબ યુદ્ધના પ્રસંગે હિંસાનો ઉપયોગ કરી શકાય જ છે... ન્યાય અને પ્રમાણિકતા એ રાજકીય ધર્મનાં લક્ષણો છે પરન્તુ એ ન્યાય અને પ્રમાણિકતા તે ક્ષત્રિય યોદ્ધાનાં છે, ધર્મયુરુનાં નહિ. ઠાંઈની

તરફથી કારણ મળ્યા વગર આક્રમણ કરવામાં આવે ત્યારે જ તે આક્રમણ અન્યાયી હોય છે. હિંસાનો ઉપયોગ સ્વચ્છન્દપણે અથવા તે અન્યાયી હેતુસર કરવામાં આવે ત્યારે જ તે અનુચિત ઠરે છે. જે તત્ત્વજ્ઞાન સધળાં ક્રમોમાં એક જ પ્રકારનો નિયમ જરૂરીતે લાગુ પાડે છે, એકાદ શબ્દ લઈને સમગ્ર માનવ જીવનને તેમાં જ બંધબેસવું કરવા મથે છે. તે વાંઝિયું તત્ત્વજ્ઞાન છે.

ન્યાય અને પ્રામાણિકતાની રચાવના માટે સન્તતી પવિત્રતાની જોટણી જરૂર છે તેટલી જ જરૂર ચોક્કાની તલવારની પણ છે. શિવાજી વિનાના રામદાસ અધૂરા છે. ન્યાયને ટકાવી રાખવા માટે, જોરાવર માણસોને ખીંખે પર અત્યાચાર કરતાં અટકાવવા માટે, અને દુર્જાને કચડાઈ જતાં અટકાવવા માટે દ્વિવિધ સર્જન થયેલું છે. “એટલા માટે જ” શ્રીકૃષ્ણ મહાબાહુતમાં કહે છે કે “પ્રભુએ યુદ્ધનું સર્જન કયું છે; અંખર્તર, તલવાર, ધનુષ્ય અને ખંજર ધરાઈ છે.”

(“ દક્ષિણા: 'નવે.' ” ૪૮, પૃ. ૭૨, ૭૩.)

ખાદીનો મહિમા

‘ડોસા’(ખાંધીજી)નાં સત્ય તથા અહિંસા ઢેરલાં પળાય છે તે ‘ડોસા’ જ બજવા દરો. સામાન્યતઃ તે ખાદી પહેરીને ગળું કાપનાર મહાસભાનો અનુયાયી રહી રહે છે; પરંતુ ખાદી પહેર્માં વગર ખીન્વને માટે જીવ આપનાર મહાસભાનો અનુયાયી હોઈ રહે જ નહીં! ખાદી પહેર્માં વગરનાં બધાંય પુણ્ય પાપ બંની ભય છે; પરંતુ પાપ ઉપર ખાદી ઢાંચી દેવાય તો તે જરૂર પુણ્ય બંની ભય છે ।

૨. વ. દેસાઈ.

‘અંજાવાત’ પૃ. ૩૩૦

મા. ગિરિન જે. જવેરી

ટી. એસ.

ઈ સિ ય ટ

અને તેની કવિતા

પ્રિય સ્ત્રી,

સૂરત : તા. ૧૫-૧૧-૪૮

તારો ૫૩ વાંચી મને જરીકે ગાઈ ન લાગી. આ વર્ષે સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પુરસ્કાર ઇલિયટને અપાયું. તેથી તને તો શું ખુદ અંગ્રેજી-ભાષી ધણાને આશ્ચર્ય થયું હશે એક બાલુ દર્જન્ટ પામર જેવા અનેકને આ પસંદગી તદ્દન બેફાલી લાગી હશે, જ્યારે બીજા બાલુ, રટીફન સ્પેન્ડર જેવાને યોતાને જે છેક ૧૯૪૬ કે તે પહેલાંથી દેખાઈ હતું તે આજે પણ સાચું પડ્યું તે માટે હર્ષ થયો હશે. તો વળી કેટલાકને આમાં રાજકીય રમત પણ દેખાઈ હશે. પણ જેમને માત્ર આશ્ચર્ય થયું હશે એમને મુકાબલે આ ત્રણે વર્ષની વ્યક્તિઓની સંખ્યા ધણી ઓછી. અલગત, આમાં આપણી આંતર જાતી વાંકબોલી વ્યક્તિઓને તો હું ગણતો જ નથી. ચોક્કસ દિવસ પહેલાં એક વાર હું કંઈ વાંચતો હતો ત્યારે આવીને જલજે ગંજીરના વડે જ મોં ધોઈ આવી હોય એમ પૂછવા લાગી: "મેટા હાઈ, તમે કહેતાંતા કે ર-હ-યો: જમોદ તો લઢયોર-મેદ: ન હોય ?"

"હશે, કેમ ?" એ બેખાનપણે જ જવાબ વાળ્યો. મારું મા પ્રતકમાં હતું.

"હશે શું, હોય જ. નહિ તો આ તથાગત 'ઈલિયટ'ને પુરસ્કાર આપે જાય ?" એ પછી તો એણે રસિયન અખબારોની છટાથી ઇલિયટને જાણતા માંડ્યું. શરૂઆતમાં તો મેં એને સમજાવવા માટે The Waste

Landનો ઉલ્લેખ કરી કપાટમાંથી ચોપડી ક'ઢી વાંચવા કહ્યું. જસ, બોમ્મ કાઢ્યો: "Most of the Waste Land cannot be understood, because it was never meant to be understood. It is an erudite gibberish—the most stupendous literary hoax since Adam." આવું આવું બોલતાં બોલતાં બહેનનાં જમ જાણે, પ્રતિપક્ષીને પળવારમાં ચમિત કરી મહારાજ અખાડો છોડી જતા હોય તેવી અદાથી ચાલવા માંડ્યું. સારું હતું કે એ નામદાર વાપરેલા બધા શબ્દો ક્યાંક વચ્ચા હોવાનું મને યદ હતું, બાકી મારી બહેન ગાલિપદાનમાં લાજવાળ છે એટલે હું પણ ...

જવા દે એ વાત. સારું છે કે તું આવી માયામારે (કામળ પૂરતી તો!) નથી ચમ્. એટલે તને ઇલિયટ વિશે બે શબ્દો લખવા બેઠો છું. એને નોબેલ દાનામ મળ્યું તે થે જ છે કે નહિ એની ચર્ચો અસ્થાને છે, પણ એટલું તો કપૂર્યે જ છૂટકો કે વર્તમાન સમયમાં યુરોપ અને અમેરિકામાં (રેન્ડરની જેમ હું આખી દુનિયાની વાત નથી કરતો) કામ્યપ્રદેશે સૌથી વધારે અસર ઇલિયટની છે. અલગત, એ જનતાનો કવિ નથી. પ્રજા સુગમતાથી સમજી શકે એવું બાવલાલિત્ય કે પ્રસન્નકર શબ્દકૃદ શોભતી પ્રાસાદિક શૈલી એનામાં નથી. સામાન્ય જન પ્રશંસા કરે એવો કલ્પનાવિલાસ કે ચિત્તમાં ઝુંબા કરે એવી મંજુલ પદાવલિ પણ ઇલિયટમાં નથી. પણ આવી વસ્તુએના ગાજગાજ પાંચી જ સર્વદા કવિનું મૂલ્યાંકન ન ચમ્ શકે એ તારાથી અગરણ્યું છે? સામાન્ય કોટિના લેખકોની પરીક્ષા જનતા કરી શકે છે; ઉચ્ચ કોટિના પ્રતિભાંશાળી કલાકારો સન્મુખ તો જનતાને પોતાને જ પરીક્ષાર્થ ઊભી રહેવું પડે છે. આવી પરીક્ષા આપવામાં 'થેડા સગવડ જનતાને ગૌરવદાન જેવું' પણ લાગે છે. પરિણામે સિદ્ધપ્રતિભ કલાકર ડેટલીક વાર લે કપ્રિયતા પામી શકતો નથી. પણ લોકપ્રિયતા એ જ કલાનો માપદંડ થોડો જ છે?

ટોમસ ગ્રેન્ડર્સ ઇલિયટનો જન્મ ૨૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮ના દિવસે અમેરિકામાં મીસોરીમાં સેન્ટ લૂઇસ મુકામે થયો હતો. ઇંગ્લેંડથી અમેરિકા નંઈ વસવાટ કરે ઇલિયટના વાવાઓને પોણાત્રણસોકે વર્ષ થયેલાં. કુટુંબ ઇંગ્લાંડેલું તે કમિંઈ એટલે જયપણથી જ ઇલિયટ ની રચિ અભ્યાસ તેમ જ ધર્મ પ્રત્યે ખરી. ૧૯૦૬થી ૧૯૧૫ સુધીનો કાળ એણે સાહિત્ય

તથા દ્વિસૂત્રીના અધ્યયન પાછળ દ્વાર્ડ, પરિપ તથા ઓકસાઈમાં
આવ્યો. એની સાનિયપ્રતિભે એને જુદી જુદી બાષાઓના સાહિત્યમાં
રસ લેતો. કોઈ અને દ્વિસૂત્રીએ માનવસ્વભાવ તથા સમાજની યુગજનિત
સમસ્યાઓના તત્ત્વપૂર્ણ વિશદ જ્ઞાનને અવારનવાર ચમકાવી આજે
એનેકોને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરતી વ્યુત્પત્ત પ્રતિભાના ધીજ રોષ્યા. જરથુસ્ત,
હુદ, લામોન્તે તથા બામુન્ધના ઉપદેશોની એના ચિત્ત પર જાંઠી
વસાર લઈ. સમર્થ અમેરિકન લેખકો જાંઠી એમિટ અને સાન્તાયનનો તો
એ જાણે સિધ્ધ જ બન્યો.

આ અભ્યાસકાળ દરમિયાન એને ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદી કલાકારો
(Symbolist) સાથે સંપર્ક થયો. એચ. ઇ. લુમ, એક્રા પાઉન્ડ,
એમી લોવેલ વગેરે અંગ્રેજી ઇમેજીઝમના (Imagism 'પ્રતિરૂપવાદ'
શબ્દો) અધ્યાયીઓ સાથે પણ સંપર્ક થયો. એણે પણ અવાર-
નવાર સામગ્રીમાં કાવ્યો લખવા માંડ્યાં. બાવ એને રીતિની સિધ્ધિતાને
સંબંધમાં રાખવાનો આદેશ દેતો, ને તાટસ્થ્યનું કક્ષામાં ગૌરવ નિર્દેશતો
આ પ્રતિરૂપવાદ તેને ખૂબ આકર્ષક લાગ્યો. એની photographic
imagismમાં ૦૦ને પણ આ કલાપદ્ધતિ ગમી. પરંતુ થોડા જ સમયમાં એને
સમજાયું કે જે સંબંધન કલાકારના કથયિતવ્યને સચોટતા અર્પી શકે છે તે જ
સંબંધન કલાકારના બરાબર બતાવે વિદ્યુતદેહી પણ બતાવે છે. તિયારોનો
સ્પષ્ટપૂર્ણ સ્વેરવિહાર પણ એથી અવરોધાય છે, એટલે વીસમી સદી પ્રત્યેક
પોતનું દર્શિત (ઉત્તરદર્શિત, જવાબદારી) એને જેમ જેમ સમજાયું ગયું,
મનોવિજ્ઞાને ઉઘાડતા માટેલ નવનવાં નિગૂઢ દરરમય અંતર્પટનાં દર્શને
એના કવિહૃદયને જેમ જેમ વધુ યુજિત કરવા માંડ્યું તેમ તેમ પ્રતિ-
રૂપાત્મક કવિતાનાં બાજુ અંધતા દ્વિષ્ટને અકારાં લાગવા માંડ્યાં. જેમ્સ,
લોરેન્સ, દિલ્ડા ફ્રિટ્ઝ, આલ્ડીંગ્ટન, રીડ (અને એજ્ઞા પાઉન્ડ પોતે
પણ) એ સૌની જેમ દ્વિષ્ટને પણ પોતાનો નિરાલો પંથ બેળા લીધો.
આ Imagist Schoolને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમાં ૧૮થો ને કેવો
૧૯થો છે એની અંગ્રેજ લેખકો અજાણી જ નોંધ લે છે. કાવ્યની સારિતા-
માં આ પ્રતિરૂપીઓનાં નિર્ઝંદલ અનુલેખનીય છે એવી માન્યતા
સામાન્યતઃ વિવેચકોમાં પ્રવર્તે છે. ફ્રેન્ચ સાહિત્યનો નિકટ સંપર્ક આ
વોદના આગમન પૂર્વે અંગ્રેજીને થયેલો એ ખરું. પરંતુ ફ્રેન્ચ જ નહિ
સમસ્ત યુરોપીય જ નહિ ને છે. પોરસ્થ અપાનથી પોતાની કાવ્યરીતિની

પ્રેરણા પામનાર આ લેખકો જ હતા એ ન બૂલવું જોઈએ. કેટલીક સર્વોત્તમ પ્રતિષ્ઠાપાત્ર રચનાઓમાં જપતી 'તાન્કા' યા 'હોકકુ' કાવ્યપ્રકારનું અનુકરણ સ્પષ્ટ છે. (માયું ખજવાળાસ નદિ? કુલ ૩૧ વર્ણશ્રુતિ-Syllable-વાળી પાંચ પંક્તિઓ અનુક્રમે ૫, ૭, ૫, ૭, ૭ એ પ્રમાણે આવે તે તાન્કા; ત્રણ પંક્તિઓમાં, ૫-૭-૫ એ મુજબ ૧૭ વર્ણશ્રુતિ આવે તે હોકકુ) ઈલિયટના કાવ્યકલ્પના વિસ્તાર અને દૃઢતાની સચોટતામાં આ Imagings'નું ચોક્કસ રચન છે.

ઉપર રજૂાવેલાં બધા કવિઓને હંદનાં જૂતાં સ્વરૂપ રુચતાં નહોતાં. સૌને કંઈ નવું કંઈવાની હોંશ હતી. પે.તે જેને આત્મકાર્યાં ન હોય એવાં બંધન નિભારી લેવાનું શોધને ગમતું નહોતું ગદ્યારને જેટલી છૂટ હોય છે તેટલી છૂટ પદ્યકારને કેમ નહિ? કાવ્યમાં શોભે એવા ભાવ અને વિચાર જે મલ્લેખક પોતાના લેખનમાં રજૂ કરી શકે તો પદ્યલેખકને આવા હંદ આદિનાં બંધન શાને? અંગ્રેજ કવિઓને ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના ચોથા દશકાના ફ્રેન્ચ નવપ્રયોગકારોમાંથી સૂચન મળ્યું. માલાર્મો (Mallarmé) જેવાનાં મંતવ્ય મુદ્દે આખ્યા કે મલ્લ જેવા કેાઈ લેખનપ્રકાર વસ્તુતઃ છે જ નહિ; કાં તો મૂળાક્ષરો હોય, કાં તો પદ્ય હોય; પદ્યો જ એક પ્રકાર મલ્લ તરીકે એળખાય છે. It was termed prose when the object was lucidity, and poetry when the object was spiritual revelation. પશ્ચિમે આજો. કાવ્યપ્રવાહ રૂપ પરંતુ 'મુક્તપદ્ય' (free verse) બણી વળ્યો. 'મુક્તહંદ'નાં સ્વીકારે કવિની સ્વચંચૂલતાને વધુ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું. ઈલિયટ પણ 'મુક્ત હંદને અવકાર આપ્યો. આટલા પૂરતું એણે અન્ય સમકાલીનો સાથે કમાગત પ્રજ્ઞાલિકા તોડી. કિંતુ કાવ્યમાં મૌલિકતા વિશેના એના નવા દૃષ્ટિબિંદુએ એને પ્રજ્ઞાલીલાંજકતામાં રાચવાના મોડથી મુક્ત રાખ્યો. ગયે વર્ષે તે બ્રિટિશ પ્રેક્ષિસરોએ લખેલી કવિતાઓ વાંચવાં માંડેલી, ખરું ને? પ્રો. મેકનેઇલ ડીસનનો કાવ્યસંમદ In Aristotle યાદ આવે છે? ગમરાઈય નહિ તારી દૂંઠપૂંજ યાદદારતને સતાવવો. મારો ઇશોદો નથી. એ.કાવ્યસંમદની પ્રતાવનામાં એક સરસ વાક્ય છે. The poet who has not a critic in him is no poet; the critic who has not a poet in him is no critic.

વાક્યના ઉભય ખડોતું સુન્દર ઉદાહરણ પ્રદિપટના લખાણો આપણે માટે પૂરું પાડે છે.

પેતાના પુરોગામીઓથી જુદો પડે તે જ કવિ આપણને મૌલિક લાગે છે. આપણે પ્રત્યેક કવિમાં જીભથી મિત્ર હોય એવું કંઈ જોવા મળીએ છીએ ને એ જોવામાં સફળ થઈએ તો કવિની મૌલિકતાનું અભિવાદન કરવા માંડીએ છીએ. વરતુતઃ અથા કવિઓના સર્વોત્તમ જ નહિ, સર્વતઃ મૌલિક લાગતા કાવ્યોશોમાં પણ ભૂતકળ । કવિ યા કવિગણની અસર નોટલી અદસ્ય તેટલી જ બિંડી હોય છે. શું કાવ્યમાં કે શું વિવેચનમાં, સર્વથા નવું તે 'રાત્રણું' પ્રયઃ અનવાથ, પોકળ અને બેઢંગ હોવાનું. કેષપણ કલાકારનું મુદ્યાકન નિરપેક્ષ ધર્મ જ ન થકે. અગ્રગ્ન કલાપ્રવાદના સંદર્ભમાં જ એની પ્રતિભા મપાય ને મૂલવ. પ. જુનાં વિવેચનભારણે ભલે એને ન માપીએ, પરંતુ એના પુરોગામી કલાસ્ત્રીઓથી અભિન મળી કેષ કલાકારની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિનું સાચું તોલન ન થઈ શકે.

પ્રદિપટના આ પરંપરાવાદ વિશે વધુ વિસ્તારપૂર્વક વાંચવું-અણવું ફોપ તો એના The Sacred Wood (૧૯૨૦) નામ નું વિવેચનસંપ્રદર્શનથી Tradition and Individual Talent ન મનો નિબંધ જોજો. અત્યારે તો એ પેતાના અભિપ્રાય માટે કેટલે મધ્યમ છે તે બતાવવા એણે એકલા પાઉડના કવ્યસંપ્રદર્શી પ્રસ્તાવનામાં લખેલાં વચનો જ ટાંકું છું: Poets may be divided into those who develop technique, those who imitate technique, and those who invent technique. When I say 'invent' I should use inverted commas, for invention would be irreproachable if it were possible. Invention is wrong only because it is impossible...The poem which is absolutely original is absolutely bad; it is, in the bad sense, 'subjective' with no relation to the world to which it appeals...True originality is merely development. જીજ્ઞે એક સ્થળે (મૂલનો ન ફેરવે તે: For Lancelot Andrewsની પ્રસ્તાવનામાં) પ્રદિપટે નિષ્પાવ્યું છે કે-મારા સામાન્ય દર્શિનિન્દુનું વર્ણન

આ પ્રભાણે યર્ષ થયે; સાહિત્યમાં પ્રશિષ્ટતાવાદી (Classicalist), રાજકારણમાં રાજવાસનવાદી ને ધર્મમાં ઓગ્સ્ટો-ક્રેયોસિક.

એનો પ્રશિષ્ટતાવાદી હોવાનો આ દાવો કેલે અંશે યથાર્થ છે તે તું જ નક્કી કરજે, જૂના લેખો તો કીક, પરંતુ નવા કહેવાય એવાઓમાં પણ વિન્ડહેમ લેવિસ, હર્નટ રીડ ઇત્યાદિને romantics માટે ને સામે પક્ષે નોર્મન ફોર્સ્ટર, ઇર્લિંગ, બોલ્ફોર્ટ અને એફમર મોરને પ્રશિષ્ટતાવાદ માટે જરાડતા સાબળી સાંભળી મારું નો મગજ પકડી ગયું છે. અધૂરમાં પૂરું, ત્યારે ગુજરાતીમાં પણ આપણા ધંધાદારી વિવેચકોને એ જ પુરાણી પારાયણ આલાપતા સાંભળું છું ત્યારે તો મને આપણી 'રપોટી'ની અદેખાઈ આવે છે ! મને તો ખાતરી છે કે જ્યાં કવિઓમાં આ જાને રીતિઓનું સુમંગ મિશ્રણ હોય છે, ને ઇલિયટ પણ આવા અભિપ્રાયનો જ પુરસ્કૃતી છે.

જે હોય તે, આટલા પરથી તને તો એમ લાગવા માંડ્યું હશે કે આ ઇલિયટ કોઈ વિકટોરિયન જમાનાનો કાગળા હાથમાંથી સરી ગયેલો પ્રૌઢ મુરખની હશે. હાથ સૂલના મહેતાજીની અદાથી સૌને કડાંડામરી નજરે જોતો મૈથુ આનોંડ પણ તને સાંભર્યો હશે. તો ! તેજમિજાજ સ્વભાવને આવા પરંપરા-પૂજકમાં કશું આકર્ષક ન લાગ્યું, ખરુંને ? પરંતુ વિવેચક ઇલિયટના આટલા અમરયા પરિચય પરથી કવિ ઇલિયટ વિશે અભિપ્રાય બાંધવાની ઉતાવળ ના કરતી. એની વિદ્વતા તથા પ્રમાણ-પુરુષની અધિકાર-ચ્યુકતી વાણીને કારણે વિવેચનના ક્ષેત્રમાં એને કદાચ આનોંડનો વારસ કહી શકાય-જે કે આ બાગતમાં એ બંનેમાંથી એક સંમત ન થાય ! ગમે તેમ, ઇલિયટની કવિતા તરફ નજર કરતાં જ ભારખમ અવાજે બોલતી વડીતવટ અદરજ યજ્ઞ મથેલી દેખાય છે; એને રચાને આધુનિક જીવનનાં અંગપ્રત્યંગને અગિયવ રૂપે પોતાની અતન્ય શૈલીમાં અવતારતો પ્રયોગપદ્ધતિ સાર્હસક સુપ્રતિષ્ઠ કાવ્યધુરીજી નજરે પડે છે.

૧૯૨૫માં લમ બાદ, બીજે વર્ષે ઇલિયટે હોઈડ્ઝ બેન્કમાં નોકરી રતીકારી. ૧૯૧૭-૧૯ દરમ્યાને 'ધી ઇગોઈસ્ટ' સામાયિકના મદદનીશ તંત્રી તરીકે કામ કર્યું. આ બધા વખત એણે અનેક લેખો ને કાવ્યો દ્વારા સૌનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચવા તો માંડ્યું હતું, પરંતુ એને પ્રતિભાની સાચી

જોગબાણુ તો પુસ્તકરૂપે ૧૯૧૭માં Prufrock and Other Observations શીર્ષક નીચે એણે પોતાના કાવ્યોનો સંગ્રહ જહાર પાડ્યો ત્યારે થઈ સામાન્યતઃ વણૂંઘી જ નતી જીવનની દુઃઃ ઘટનાઓ ને જીવતા કહેવાતા મનુષ્યોના અજીવન પર પ્રાર કરતી એની આત્મખા-કલાનો જન્મ તો એણે અમેરિકા હોડયું તે પહેલાંનો, ૧૯૧૦ આસપાસ થઈ ગયો હતો. એમાંનું 'The love song of Alfred S. Prufrock' તો છેક ૧૯૧૪માં એના પાઉન્ડની 'ક્રેયોલિક એન્થોલોજી'માં જહાર પડ્યું હતું. અલગત, એ વખતે તો એને સૌએ ભાતલતની ગાળોથી નવાજ્યું હતું. પણ આજે એના મૂર્ખાંકાનાં ધોરણ પદ્ધતિમાં છે. રૂર્નને કોડી માનવાની જૂલ સમજતાં આજે એને કોલિનર કહેનારો પણ ગણી આવે છે. એક દાખલો આપું : 'Recent poetry'ના આમુખમાં શ્રીમતી મત્રો લખે છે કે -

"The influence of Prufrock upon the poetry of our time has been almost as disturbing as the murder at Sarajevo was to the peace of Europe."

મુકોઃ એક યુવાનીને પેસે ઉગરે જોલેસ મધ્ય વયનો મધ્યમ વર્ગનો સામાન્ય પુરુષ છે. એની મોટ માં મોટી યુરોપી જે છે કે સાધારણમાં સાધારણ કામ થી રીતે કરતાં, સાદામાં સાદા શબ્દો થી રીતે બોલતા તે એને સૂઝતું નથી. નથી તો એને પ્રિયમાં સમજા જઈ પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કરવા માટે શબ્દો જડતા, નથી તો સામાન્ય વાતચીત કે ચડા પીતી વખત ટેવણ પર પોતાના મનોભાવોને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરતાં આવડતું :

It is impossible to say just what I mean!

But as if a magic lantern threw the nerves in patterns on a screen.

ચિરકાળ અરથેઈમાં 'અટવાતા મનનું' દુઃખ સ્વરૂપ ખડું કરતો આ કાવ્યની ઘરઆત પણ અનોખી જ છે :

Let us go then, you and I

When the evening is spread out against the sky
Like patient etherised upon a table.

તને આ ઉપમા ગમી ? નહિ જ ગમી હોય. તારું વાનરમન એના દોષ કાઢવા કૂદી પડે એ પહેલાં જ કહી દઉં છું કે આ ઉપમાની ત્રુ-

શિષ્ટતા એની સંદિગ્ધતામાં (vagueness) જ છે. જૂના, ઘસાઇ ગયેલા કાવ્યાલંકારોથી ટેવાઇ ગયેલી રસવૃત્તિને એથી જરૂર ખાંચકો લાગે, પરંતુ એના નૂતનત્વમાં અવનવી કમનીયતા નથી લાગતી? વળી આ વિચાર અને કલ્પના ધસિયટનાં પોતાનાં નથી. એણે એ ફ્રેન્ચ પ્રતીવાદી લાફોર્ગે માંથી લીધાં છે. પ્રુદોમ્ક જીવનમાં કશું ય નિશ્ચિતતાથી કહી શકે એમ નથી.

I have measured out my life with coffee-spoons...

I grow old...I grow old...

I shall wear the bottoms of my trousers rolled—

આમ ને આમ ખાવું-પીવું-ફરવું—ને ડૂબી જવું. આ છે જીવન! ફેટલી મોટી વિષમતા!

આ સંગ્રહમાંનાં ઘણાં કાવ્યો પર ફ્રેન્ચ પ્રતીવાદીઓ કોરબીએટ અને લાફોર્ગેની રચણા અસર છે. છતાં કડક આત્મપરીક્ષણ, માનવચિત્તે થતું જીમિં તથા તર્કનું રમખાણ, નિત્ય વપરાયના શબ્દોથી થતું વાતાવરણનું સર્જન, અસંખ્ય પ્રકાર અને તરફ રેખાઓ છતાં જીપસી આવતું સુરેખ માનસચિત્ર, ગંદી શેરીઓ ને ચળકતાં વિલાસવાસોમાં ડોકાતી શહેરી જીવનની ગોમરાઇ, અને આ સવળાને તાદૃશ કરી જતી અદિતીય, પરુષ તો ય લાવવાહી, મુક્ત છતાં ય સાધનત લયમધુર કાવ્યશૈલી—આ તો ધસિયટની પોતીકા જ સિદ્ધિ છે. બાજ દૃષ્ટિએ એના પ્રત્યેક કાવ્યમાં વેરણુઝેરણુ પહેલાં ચિત્રોના ટુકડા જ દેખાય, યશુ દરેકમાં કાલ-રિજના ઓન્શયન્ટ મેરિનરની ખાંખની જાડુઈ પકક જેવું એવું કંઈક સુખકત્વ છે જેથી આપણે આંખું કાઢ્ય લાંબા જિના રહી જ ન શકીએ. તદુપરાંત, વિષયની અતિસામાન્યતા કવિની મોળી તથા શુષ્ક લાગતી છતાં પ્રાણોન્મેષક કાબેસિયતને લઈને અસામાન્ય મની જાંવ છે. અત્રીક લાગના પીછીના લસરકા કાવ્યાન્ને એક ધૂસર છતાં ય ચારુચિત્ર ચિત્તપ્રદેશ પર આલેખી દે છે. આવી વેરવિખેરતામાંથી સંવિધાનમથનની છાપ નિષ્પન્ન કરવામાં જ કવિની સાચી ખૂબી તરી આવે છે. નિત્ય જીવનની શુષ્કતા, સામાન્યતા કે કનિષ્ઠતાનું આવું ચિત્રણ રોચક ન લાગે, પરંતુ રુચે ન રુચે પણ એ સત્ય છે. એમાં કલ્પિત ધસિયટની કટાક્ષલાવું કોડન કોઈને. અધિક પ્રમાણમાં લાગે, પાંતુ શું ‘પ્રેલ્યુડક’ કે શું ‘રેપ્સડી ઓન એ વિન્ડી નાઇટ’, શું ‘કઝીવ નેન્સી’ કે શું ‘મી. એપોલોનીનેક્સ’

દરેકમાં વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં જે વિશુદ્ધકર કલ્પનાઆતુર્ય ને વેધકતા એકરૂપ થયાં છે તે એક દિગ્દાર કવિદૃષ્ટિનાં દર્શન કરાવી જાય છે. કટાક્ષ અને કાવ્યનો આવો સુમેળ નહિ પારખી શકનારાઓને, કમનસીબે, હસિ-યટમાં કેવળ કટાક્ષકાર જ દેખાયો છે. વિલિયમ ચેટ્સ જેવા મર્મગ્રાહી સાહિત્યકારો પણ બૂધ કરી બેસે છે તે હસી દે છે:—I think of him as satirist rather than poet (Oxford Book of Modern English Verseનું આશુખ). સમજીને મધાલે મૂકેલા દાંતેના સૂચક શબ્દોનો મર્મ ન સમજીએ તો આપણને કદાપિ ખ્યાલ ન રહે કે આ કાવ્યોમાં કવિ વર્તમાનકાળના આપણા નાટકી (Internal) વિશ્વાસઝખતના અનુભવો લેવા, દાંતેની જેમ ફાવા નકળ્યો છે તે પોતે જે કંઈ જુએ છે તે યાયાતથ્યેન કલાકારની નિર્મમતાથી રજુ કરે છે.

હસિયટનો ખીન્ને નાનકડો કાવ્યસંગ્રહ poems ૧૯૨૦માં બહાર પડ્યો. આમળનાં તે આ કાવ્યોનો સમગ્ર કવિની લખસંગ એક જ છે, છતાં વિષયના વિરતારની દૃષ્ટિએ કવિની પ્રતિભાનો વિકાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મુધરેલા સમાજનાં વિશ્વાસઘટ્ટો તણ એની કલ્પના composition યુરોપનાં દુર્ગુણોને વર્ણવે છે. તર્કના અધિકાધિક ચમકારા, સિદ્ધાંતશત્રુ કલાકારની કાવ્યવિષય પરના પ્રસૂત જ્ઞાનમાંથી નીપજતી નહિકરી અસા અને આમળનાં કાવ્યો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વિલક્ષ્ણતા વ્યંજનાત્મકતા-આત્મા એ સંશ્લેષનાં આમળપડતાં લક્ષણો છે અપારમુખી મુઘ્ધમાને સંતાતું કંતું એનું પાંચિય પણ હવે ગોરવભેર કાવ્યોમાં પધારે છે. વેનીસની વિખત જનરોજશાલીને કાવ્યમાં તાદસ કરવા, એ નહિ નહિ તો આપો કહોને નેટલા સાહિત્યિક આધારોનો ઉપયોગ કરે છે. *Barbanc with a Baedeker* *Bleinstein with a cigar* માં ધી મર્મન્ટ એક વેનિસ આથેતો, ટાકક ટા એવ એલપ્ટી અને રરિકન, સો એક સામટો આવે છે. રંચાપો વર્ણનો ને કાળા વાસ્તવિકતાને ત્રણેક કડીમાં બેગાનેક મૂકી એટલા જ વિરતારમાં યુરોપની અવનતિનો ઇતિહાસ નિન્દુભાવે (in compression) આલેખી એની લેખન-વૃત્તિમાં સવિધાનકલાતી નવી કડીઓ પ્રદર્શિ છે. ‘રીની’ કાવ્યોમાં નિન્સી અદિષ્ટન, ‘એ ફ્રિંક એમ’ આધુનિક આદર્શવેશળા અને ગોતિયેના લીપેપોટામ (L’hippopotame) પરથી સૂચિત ‘ધ લિપેપોટમસ’:-

માં ચર્ચની જડતા કટાક્ષચિત્રિત કરી એણે અર્વાચીન જીવનપ્રેરણાક્ષીની સ્થાપના બાબુએ આપણી સમક્ષ આણી બતાવી છે.

આ કાવ્યસંપ્રદાયનું એ અતિષ્ઠાત કાવ્ય તે ગિરોન્શિયન (Gerontion) છે. યુદ્ધ પછી લખાયેલા (૧૯૨૦માં) એ કાવ્યમાં તત્કાલીન યુરોપીય સંસ્કૃતિની સર્વતોમુખતાનું રૂપકાત્મક આલેખન છે. 'ગિરોન્શિયન'નો અર્થ થાય 'એક નાનો વૃદ્ધ માણસ'—a little old man નામથી જ કાવ્યમાં વર્ણાયેલા તિરસ્કાર અને દયાના બાવોનું સૂચન થાય છે. ઉત્તરોત્તર નિર્જળ થતી જતી સંસ્કૃતિના પ્રતીક રૂપ વૃદ્ધ માણસના આ આત્મનિવેદન દ્વારા ઇલિયટ પોતાની રીતે જીવનની સમીક્ષા કરે છે. તુરચાકૃત્યા અસંખ્ય વિચારોને પકાવ્યા મથવું અશક્ત ચિત્ત— "a dry brain in a dry season"—ભૂતકાળમાં દષ્ટિશેષ કરી વીતી ગયેલા ફેરફારો ને નિષ્ફળતાઓનાં સ્મરણ તાજાં કરવા મથે છે. વિશ્વયુદ્ધે (૧૯૧૪-૧૯૧૮) સંસ્કારી પ્રગ્નનાં વિજયનું નાદ પશું યુરોપીય સંસ્કૃતિના આમૂલ સડાનું પ્રકટીકરણ કરી બતાવ્યું. જે સંસ્કૃતિ એક પ્રગ્નએ પોતાનાં લોહી રક્ષાવી રક્ષાવી, વારસામાં આપી તેણે પોતાનો દીપ્તિમય જૂતકાળ જૂલી અધોગતિના પંથે કપાણું આપ્યો. સંસ્કૃતિનું મંદિર અખડાખજ યથા મથું એનું અસ્તિત્વ જ એના વસનારાઓ માટે જોખમકારક યર્ષ મથું. વડ્ડીની એના પર માલિકી યર્ષ. એના માલિકની જેમ સંસ્કૃતિ પણ આંતર-રાષ્ટ્રીય બની, પણ ઠામ વિનાની રહી.

આ ટૂંક પરિચય ઉપરથી ગેટ્રી મોટ્રી આશાએ રાખીને એ કવિતા વાંચ્યાં નહિ. એ કાવ્ય એક રૂપકપ્રયોગ (allegory) છે, એક દર્શન (vision) છે એ ખરું, કિંતુ કવિને ધ્યું રૂપક અભિપ્રેત છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઇલિયટ અહીં દાન્ટેની રીતિને અનુસરે છે. કવિનું કાર્ય બતાવવાનું છે; વાંચકનું જે બતાવય તે જોવાનું. પોતે બતાવે તે દરખોનો અર્થ રૂપક કરવાનો ધર્મ કવિનો નથી. મનમાં કોઈ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે તો વાચકે એનો જવાબ પોતાની મેળે જ જોળી લેવાનો. દાન્ટે પોતાના 'ઈન્ફર્નો' ના આરંભમાં વાચક આગળ એક વર, સિંહ અને દીપડો રોયન કરે છે. એ યાત્રાં પ્રતીક ? દાન્ટે એનો જવાબ નથી આપતો. હા, વાંચકને એમ લાગવું જોઈએ કે આ પ્રતિરોપનો (Images

કંઈ અર્થ છે; એ અર્થ શો છે તે એને ખબર ન પડે. પોતાના દાનને પરના નિષ્ઠામાં હલિયટ સ્પષ્ટ કહે છે કે અમુક પ્રતિષ્ઠા અર્થ-પૂર્ણ છે એવી પ્રતિભામાંથી કાવ્યાનુભવની તીવ્રતા અનુભવાય એટલે જસ; એ અર્થ શો છે તે જાણવાની આપણે જરૂર નથી.

પરિણામે નિરેન્દ્રિયને પૂર્ણતા સમજાવું-અશક્ય નહિ તો અતિ દુષ્કર તો છે જ. ટિમિરાડ જેવા જાદુશુન વિદ્વાને આને લઈને જ કદાચ આ કાવ્યને "That ambitious and erudite failure" કહી વર્ણવ્યું હશે.

Here am I an old man in a dry month
Being read to by a boy waiting for rain

આવી સરળ રીતે આરંભાતું આ કાવ્ય ધીરે ધીરે એટલું જાણું સંકુપ કિષ્ટ અને દુઃખ બને છે કે બાવનાઓની ગહનતા સૂક્ષ્મતા કે મિન્મયનને રથે રથે આપણને નિર્મલ પ્રલપનો, અકળ ચિત્તચલિ-ઓ ને અપ્રત્યુત વાક્યસમૂહોના બેદામ બેદનમાં રાચની કોઈ કામારોળ ચિત્તક્રિતિનું જ દર્શન થાય છે.

Vacant shuttles

Weave the wind.

I am an old man

A dull head among windy spaces.

જેની કેટલીક પંક્તિઓ દર્શને સ્પર્શી જાય છે, પંતુ સરવાળે તો, સવારે આંખ બંધાતાં દૂર નાસતાં દુઃસ્વપ્નોને પકડવા મથતા મનની જેમ આપણે સંપૂર્ણ અર્થ પરત્વે અનાધાર જ રહીએ છીએ. કંઈક નિદાનર્થ હવું એવી ઊંચ આપણા ચિત્ત પર હોય છે પણ એની રેનાએ રેખા તો પકડાતી જ નથી. નિરેન્દ્રિયને યુરોપીય સંસ્કૃતિનું પ્રતીક માની કાવ્યના અંદોલનગોડાને સ્વલક્ષણ મથતી ભુદિ, અર્થ સુગમ દરવાના થાય એટલા ધમપટકા કરી આખરે પ્રવાસ પડે તો મૂકે છે. આખરે આવો કોઈ જોડો અર્થ ઘટાડવાને જાહેરે વિના અતિ-પ્રયત્ને જ જડે તે અર્થને પ્રસ્તુત માનવા આપણે પ્રેરાઈએ છીએ. તરંગ ચઢેલા મોઢા જલના મનનું ચિત્તજ તે આ કાવ્યનું વારુ. એને એના જીવાનીના કિરસો વાદ આવે છે. ધર્મ અને તત્ત્વનાં યુદ્ધ એને દેવે બેધાતાં, અને અને

... પણ આખો જૂતકાળ સગંગ સાંભરતો નથી—દુકડાં જ યાદ આવે છે; કોઈક પ્રસંગો ને કોઈક વ્યક્તિનાં ઝાંખાંઆખાં સ્મરણો જાગે છે. કોઈક જાપાની ગૃહસ્થ—કોઈ ફ્રેન્ચ સ્ત્રી—યુવાવસ્થા દરમ્યાન એક સમયે પેતાના પર પડેલી કોઈ યુવતીની અકેર દષ્ટિ, આંતું જ યાદ રહ્યું છે; આટલું જ યાદ રહ્યું છે. બીજું કશું જ નહિ. કશું જ નહિ. યાકચાહાથી જરૂં મગજને આટલું સંભારતાં પણ યાક ચઢે છે. વિચારો ધ્યેયહીન આગતેમ સ્વપ્ના કરે છે:

Tenants of the house

Thoughts of a dry brain in a dry season.

અંતની આ પંક્તિઓને સૂચક માનીએ તો કામરનો આવો કોઈ અર્થ વધુ અર્થએસતો લાગે. જુદી જુદી સપાટી પરથી આવતા, એકસામટા ધસતા ને ક્યાંક ક્યાંક ડોકાઈને જ તિરોમૂત યઈ જતા વિચારોના દ્વાતા—રિખાતા—મૂંઝાતા—દરખાતા મનનું ચિત્ર આલેખવાનો કવિનો હેતુ હોય ત્યારે એમાં તર્કબદ્ધતાની આશા રાખવી કે સંદિગ્ધતા મદલ કરિયાદ કરવી અસ્થાને છે. અર્થભાન મનમાં તર્કયુક્તતાની અપેક્ષા રખાય ખરી? ને કાળી ચૌદદની રાત્રિને આલેખનારને કાળો રંગ વાપરવા જરૂર દોષ દેવાય ખરો?

અસદાય જુદતરનો પ્રદાપ કહી એ કાચ અગેના હાંકોઈ વિવેચન—પ્રશ્નને ઉડાડી દેવું કાવે તો ખરું, પણ મને એ યોગ્ય લાગતું નથી. કાવ્યના બે—ત્રણ વારના વાચન પરથી મને તો રજા કરે છે કે આમાં જાડે જાડે ઇલિયટની જદની જતી ધર્મશક્તિ છે જ છે. મારી માન્યતા સત્તી. હોય યા નહિ, પણ કાવ્યના આરંભે ટાંકેલી શોકસપ્તિપરના ‘મેઝર ફોર મેઝર’ની લીટીઓ કાવ્ય સાથે ત્રિશ્વકુલ સંબંધ ધરાવતી નથી એમ માનવા મારું મન ના પાડે છે. અર્થ વગર અક્ષર પણ બગાડે તે ઇલિયટ નહિ.

Thou hast nor youth nor age

But as it were an after-dinner sleep

Dreaming of both.

મૃત્યુની સજ્જ પામેલા જીવમાં પડેલા દ્વેષોડિયોને સંબોધીને ક્યૂંક આ શબ્દો કહે છે. નિરોચિયનતા કેન્દ્રવર્તી ભાવ સાથે આને નિકટનો સંબંધ છે. નિઃશક્તિ નિરર્થક છે તો પછી દ્વેષોડિયોએ મૃત્યુની જીતિ ચાને રાખવી? આપણી સંસ્કૃતિ વિશ્વવને યોગ્ય છે તો પછી એને ઉગારવા—ઉદારવાના પ્રયાસો શા માટે કરવા?

પ્રા. કુન્નવિહારી ચુનીલાલ મહેતા

અધ્યાપકોનાં

સંમેલન

:: નંગ બે ::

[લેખકે અમારી વિનંતિ પરથી, 'ગુજરાતીના અધ્યાપકોના સંઘ' એવા નામે મો.લેલા લેખને નવું મથ.બું આપી છાપીએ છીએ. બીજા યુવાન અધ્યાપક-પ્રા. જયન્ત શા. જોષીનો લેખ આ અંકમાં આગળ આવશે.—તંત્રી]

વિ

શ્યમાં ચારે ખાલુ આવતી જતી જગૃતિના એક અંશરૂપે હોય એમ મુંબઈ વિદ્યાપીઠની મદરાસાગાઓમાં ગુજરાતીનું અધ્યાપન કરતા અધ્યાપકોનો એક સંઘ આગસ્ટે વળે' (નવેમ્બર ૧૯૪૭માં) આજુબાં સ્થપાયો. આ પ્રવૃત્તિની મુખ્ય આવશ્યકતા તો એટલા માટે જીભી યજ્ઞ કે મુંબઈ વિદ્યાપીઠે દિવસે દિવસે ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમ પ્રત્યે સાવકી માના જેવું વલણ અખાવાર કરવા માંડ્યું. સ્વતંત્ર હિન્દમાં અંગ્રેજી બોલુ બનશે અને માતૃભાષાનું ગૌરવ વધશે એવી આશાનાં કિરણો ત્યાં ફૂટવાં માંડ્યાં ત્યાં તો વિદ્યાપીઠે એને ઊગતી જ દાળી દેવ ને કમર કરી હોય એમ 'આર્ટસ'નાં પહેલાં બે વર્ષોના ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાંથી ગુજરાતીનો માર્ક ધરાડી નાખ્યા; ઉપરાન્ત ગુજરાતીને કોલેજોમાં ગૌણ વિષય મણવાનું સૂચન કરવાની ધૃષ્ટતા સુધી વિદ્યાપીઠ પહોંચી ગયું (આ જૂન દમણી વિદ્યાપીઠે સુધારી-હોવાનું સંભળાવ છે.) વળી બી. એ.ના ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાપીઠે જરા પણ વિવેક કે સાદી સમજ પણ વાપર્યા વગર ગોટાળાબયો કરેલો ફેરફાર એ છેલ્લા ફટકારૂપે હોય. આ સાથે 'આર્ટસ'; 'સાયન્સ' તેમ જ 'કોમર્સ'ના ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે નિયત થતાં પુસ્તકોની પસંદગીમાં પણ દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ, વિવેકશૂન્યતા,

અને વિદ્યાર્થીઓની રુચિ સમજવાની ઉદ્દેશીનતા કે અશક્તિ સ્પષ્ટપણે દેખાતી હતી. આ બંધાને પરિણામે આવી અવ્યવસ્થા અને સ્વમાનહાનિ સામે કંઈક કરવું જોઈએ એવું આપણા શાન્તભાઈ-શાન્ત વિચારકને પણ લાગવા માંડ્યું. એ લાગણી, આ બાજતમાં સંગઠિત રીતે પગલાં લઈને વ્યક્ત કરવા, ગુજરાતીના અધ્યાપકોને એકત્ર કરવાનું માન આણુંદ્ર દોલેજીના ગુજરાતીના અધ્યાપકોને તથા વલ્લભ વિદ્યાનગરના સંચાલકોને રાજે બળ છે.

આણુંદ્રમાં એ રીતે ૧૯૪૭માં એમા મળેલા અધ્યાપકોએ પોતાના સંબંધે કાયદેસરનું વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું. ત્યાર પછી વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેના દુર્લ્લસપૂર્ણ વલણની ચિન્તિતા કરી તેનું નિદાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ જણાઈ આવ્યું કે આ બધી અવ્યવસ્થાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરનારી સમિતિમાં એક પણ પ્રાધ્યાપક સભ્ય નથી. એ સમાના પાંચ સભ્યો બીજી રીતે મને તેટલા વિદ્વાન હોય જતાં દોલેજીના અધ્યાપનકાર્ય અને તેની મુશ્કેલીનો એમને ખ્યાલ નથી. વિદ્યાર્થીઓનું રુચિતંત્ર એઓ સમજી શકે એમ નથી. એમાંના કેટલાક પોતાની અનેકદેશીય પ્રવૃત્તિમાં એટલા બધા રત છે કે અભ્યાસક્રમ જેવી ગંભીર વિચારણા માંગી લેતી બાજતોનો શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરવાનો એમને અવકાશ નથી. આથી સંબંધી પહેલી માંગણી એ જ થઈ કે ઉપરખૂલે સમિતિના પાંચ સભ્યે માંથી એછામાં એછા એ સભ્યો અપર પો. જ હોવા જોઈએ, એ જરૂરી છે. આ એક પ.વ.નો ઠરાવ મળી શકાય. ઉપલી બાજી સુધરે તો બીજી બાજીએ સુધરનાં કાંઈ વાર લાગે નહીં. ત્યાર પછી જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતીના અભ્યાસને સુધારવાનાં સચનો કરતા ઠરાવો પસાર થયા અને આ ઠરાવને અમલી જનાવવા તેમ જ બીજી પ્રવૃત્તિને કામચૂત કરવા એક કારોબારીની પણ રચના થઈ. આ મ સંબંધુ પહેલું સંમેલન પૂરું થયું. બીજા વર્ષનું સંમેલન કારનગરમાં બન્યું. પ્રા. રવિચંદ્ર મ. જેવીએ આણુંદ્રમાં જ નિમંત્રણ આપ્યું હતું.

બીજે વર્ષે સંમેલનનો સમય લગભગ થઈ જવા છતાં જાવનગર તરફથી કંઈ જ પ્રવૃત્તિ થયેલી જણાઈ નહીં અને છેક છેવટે રાજદ્વારી તેમ જ બીજાં કારણોસર કારનગરમાં સંમેલન નહીં થયું. યારી શકાય એમ

જીલ્લામાં આબુ. આ દરમિયાન મયા ઓક્ટોબરની રજામાં નવસારીમાં જુદીજુદી કોલેજોના પંચ અધ્યાપકો ભેગા મુજબતા તેમની વચ્ચે આ વિષય ચર્ચાયા. અને પાંચે જણા લગભગ એ મતના હતા કે જો આ વર્ષે સંમેલન નહીં ભરવા તો સંઘની આખી-ય પ્રવૃત્તિને હેતુ માર્યો જશે. માટે પંચે જણાએ સંયુક્ત રીતે અને ખીજી કોષ્ટ પણ બદારની સંરચાની મદદ લીધા વિના સંઘને નવસારીમાં એનું ખીજું સંમેલન ભરવા વિનંતિ કરી.

આ રીતે સંમેલન ભરવનું કામ આસાન નહોતું. એમાંથી ધણા પ્રશ્નો ઊભા થાય એવો સંભવ હતો. પ્રથમ તો આશ્વંદમાં જોલાવાંચકું સંમેલન સંરચા તરફથી હોવાથી ત્યાં કરો ખર્ચ અધ્યાપકોએ આપવાનો નહોતો પણ આ ખીજા સંમેલનમાં ભાગ લેના આવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ જોજનખર્ચના રૂપિયા આપવાના હતા. જો કોષ્ટ સંરચા જ આબુ સંમેલન વર્ષોવર્ષ જોલાવે અને ગાંધી ખીચડી ખાવાનો વખત ન આવે એવો આગ્રહ રાખી બેસી રહે તો આવે તો કોષ્ટ પણ વખત સંમેલન કદાચ ભરી ચકાવ નહીં. પરંતુ ખુશી થવા જેવી વાત તો એ હતી કે સૌ કોષ્ટએ આ સૂચનને ઊઘટાવી વધાવી લીધું. એમાં ઇલાકાની લગભગ બધી કોલેજોના ત્રીસેક અધ્યાપકો હાજર હતા. પ્રો. રામનારાયણ, પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ અને પ્રો. માંકડ જેવા પીઠ અધ્યાપકોની હાજરી પણ હતી. ન્યારે તમિયત કે એવા કાંચુસર હાજર ન રહી ચકે એમ હોય એવા પ્રો. વિજયરાય અને ખીજાઓએ પોતાના સૂચનો અને પત્રોથી સંમેલનની કાર્યવાહીમાં ભાગ લીધો.

વળાં આ સંમેલન ખીજી દૃષ્ટિએ પણ અગત્યનું હતું. આશ્વંદમાં રચનાયેલી કારોબારી કંઈ સંગીન કાર્ય ન કરી ચકી એટલે એને કાળે નિષ્ફળતાની ટીક્કી ચોટે એમ હતું. ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય ટૂંક સમયમાં સર ચરાનું છે એટલે મુજબ વિદ્યાપીઠ જોડે ધર્મણમાં જિતવું કે નહીં એનો પણ નિર્ણય કરવાનો હતો અને સ્થાને અગત્યની વાત તો અધ્યાપક-સંઘનું ક્ષેત્ર નહીં કરવાની હતી. અધ્યાપકસંઘ કામદારોના જેવો આર્થિક સામગ્રી દૃષ્ટિએ રચાયેલો નહીં હોવાથી એના ક્ષેત્રની સુરક્ષિતતા જરૂરી હતી. આવા બધા સંજોગોમાં અધ્યાપકસંઘનું ખીજું સંમેલન નવસારીમાં ૧૯૪૮ના નવેમ્બરની તા: ૫મી-૬મીએ ભરાયું.

એક સમક્ષ પહેલી જ ચર્ચા મેં વર્ષે માંગેલા પ્રતિનિધિત્વ વિષે નોંધી. મંત્રીઓએ ખુલાસો કર્યો કે એ ઠરાવ વિઘાપીડને મોકલ્યા ઉપરાંત એ દિશામાં બીજું કંઈ કાર્ય થઈ શક્યું નથી, પરંતુ વિઘાપીડની સમિતિના એક સભ્ય શ્રી. રમણ વડીલે મુંબઈની કોલેજના અધ્યાપકોને આપાણીના નિગંત્રણ નિમિત્તે બેઠા કરી અંગત રીતે ચર્ચા કરવાનો જે દેખાવ કરેલો તે સામે સૌએ નાપસંદગી જાહેર કરી હતી અને એવી અંગત રીતે અભ્યાસક્રમની ચર્ચા કરવા ન જવું એવો અનુરોધ કર્યો હતો.

પરંતુ આ સંબંધમાં વધારે મહત્વની વાત એ નહીં થઈ કે આ માત્રની વધારે વિાધસર અને જે દાર રીતે રજૂ કરવા એક શિષ્ટમંડળ કેળવણીપ્રધાન તેમજ વિઘાપીડના ઉપક્રમપતિને મળવા મોકલવું. જે એમના તરફથી કંઈ પણ સંતોષકારક જવાબ મળે નહીં તો એ દિશામાં શું કરવું? તે વિચારવા એક સમિતિ પણ નીમવી અને એ માટે જે કંઈ ત્યાજ કરવો પડે તે માટે સૌએ તૈયાર રહેવું.

ખીન્ને મહત્વનો ઠરાવ સંધના ધ્યેયનો હતો. સંધનું ધ્યેય-ગુજરાતી અધ્યયન-અધ્યાપન તોજસ્વી થાવ, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારનો વારસો જાળવીને વધારે વિસ્તૃત કરી, જ્ઞાનની અનેકવિધ શાખાઓનો અભ્યાસ કરી પ્રજામાં તે વિષેની જાગૃતિ ઉપન્ન કરવી, ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ સુયોગ્ય રીતે અમલમાં મુકાય એ વિશે પણ અંતર્વર્ક પ્રયત્નશીલ રહેવું એવું સંધનું ધ્યેય સૌએ એક મતે નહીં હતું.

આ ઠરાવથી એક વાત એ સ્પષ્ટ થઈ કે સંધ બીજા કામદારોના મંથ જેવો સ્વાર્થ કે સાત મેળવવાના આશયથી રચાયેલો નથી, પરંતુ જ્ઞાનની શાખાઓને જેડી ધ્યાવિત કરી સંસ્કારસમૃદ્ધિના વારસાને વ્યાપક જાનાવવાનો સુનિષ્ઠ પ્રયત્ન કરવો એ જ સંધનું ધ્યેય હોય શકે. આ માટે સૌએ પેતાના સ્વાધ્યાયના વિષય વિશે અભ્યાસ કરી એક નિબંધ લખને મોકલી આપવો એમ હતું.

૧૯૨૨ પછી ચૂંટાઈ ગયેલા વર્તમાન અભ્યાસક્રમને ફરી વ્યવસ્થિત અને સુયોગ્ય કરવા વિદ્વાન અધ્યાપકોની એક સમિતિ પણ રચામાં આવી.

બીજા દિવસની બેઠકના પ્રધુખરચનેથી મનનશીલ પ્રવચન કરતાં પ્ર. વિષ્ણુસાહેબે હવું કે સંધનું ગૌરવ જદું સંભાગપૂર્વક જાળવી રાખવા.

તું છે. ન'ના સ્વાર્થ અને રૂપમંદુકતા ત્વજ દેવાનો છે. જ્ઞાનની અતેજ શાખાઓને ખૂંદી વળી તેને નિયોગ મદલ કરી તેને પરિપાક જનતાને રસમય રીતે આપીને આપણે સૌએ શબ્દના સાચા અર્થમાં અધ્યાપક થવાનું છે. આપણે પોતે જ એક યા બીજી રીતે વિદ્યાપીઠ છીએ. જેટલી આપણી વિદ્વતાની જાંડછ એટલો, આપણી વિદ્વતાનો પાયો મજબૂત. વળી પરીક્ષકપદની જો મમદારી અને ગંભીરતા સમજતા પ્રા. ત્રિવેદીએ કહ્યું કે પરીક્ષકોએ પ્રામાણિકતા અને વિવેકમયોદ્ધા જાળવી, કોઈ મોહથી દોરાઈ ન જતાં આપણા અધ્યાસનું ધોરણ જાણું પણ આણવાનું છે.

આમ સંઘના બીજા સંમેલનની પૂર્ણાકૃતિ થઈ. તટસ્થ દૃષ્ટિએ જો જોઈએ તો આ બીજા સંમેલને સંઘને નફર ભૂમિકા હિપર મૂકી પોતાની માંગણીઓ વિદ્યાપીઠ પાસે સ્વીકારાવવાની દિશામાં વ્યવસ્થિત પ્રયાન કરવાનું જે પગરણ માંડયું તે ખરેખર બહુ અગત્યનું છે. વળી એ જ સંમેલનમાં સંઘનું ધ્યેય પણ નક્કો થયું અને હંસના બેઠંગા અધ્યાસક્રમને પણ ફરી પાછો વ્યવસ્થિત કરવાની યોજના પણ રજૂ થઈ. આ બધી બીજા સંમેલનની વિશિષ્ટતા હતી. પોતાનું ધ્યેય ફળામૂત થાય એ દિશા તરફનું આ એનું પહેલું સોપાન. કેટલે અંશે એ ફળામૂત થશે તે તો માત્ર સમય જ કહી શકે.

નિ ક ષ

લક્ષણિક ક્ષતિઓના નમૂના

રજુહાડલાલ અને બીજા નાટકો : મરોધર ન. મહેતા

(ગુ. સા. સભા; અમદાવાદ રા. રા.)

શ્રી. મરોધર મહેતાનાં પાંચ નાટકોના આ સંગ્રહમાં ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યની લક્ષણિક ક્ષતિઓના નમૂના નજરે પડે છે, છતાં પણ શ્રી. મહેતાનાં નાટકો આદરને પાંચ ગણમાં છે તે રંગભૂમિ પર રજૂ કરવા યોગ્ય ગુજરાતી નાટકોના કલાદારિયને જ આભારી છે. શ્રી.

મહેતાની નાટ્યોનાં નામ એક રીતે સૂચક લાગે છે. 'રણુછોડલાલ', 'ડે-માક'નો મુખાદર', 'બનીંબર', 'સીદી અલી', તથા 'હુએ-સંગ'માં મુખ્યત્વે પરિચિત-અપરિચિત ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને દિન્દમા રાખી નાટ્યો સખાવતો દર્શાવેલા છે, પરંતુ પરિણામે જે નાટ્યો લખાયા છે તેમાં ઇતિહાસની આજી ધાયા માય છે, અને તે નાટ્યોમાં નાટકના સર્વ કરતાં નાટકનો આગ્રહ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. 'રણુછોડલાલ'માં અમદાવાદને મિથિલોગ તરીકે સમૃદ્ધ કરનાર મ. બ. રણુછોડલાલ ઠોટાલાલના જીવનનું આત્મક નિરૂપણ છે. 'ડે-માક'નો મુખાદર'માં અદારમી સદીની મધ્યમાં દિન્દની સફરે આવેલા અને દિન્દમાં બ્રિટિશ સત્તાનના પાયા નાંખતા જોઈ તેનું શાવિ બાખતા કાર્ટન ના ના એક ડેનિય મુસદ્દરને અલેલા છે. 'બનીંબર'માં ક્રેન્ચ ઠોટર બનીંબરની તમર આગળ ધર્માન્ધ ઔરંગઝેબ દિન્દુ રિહસૂરીયાં તફ્ફીન દારાને દરાવી, યદ્યદ્વાનને રેદ કરી સતારૂઢ યાય છે તે ઐતિહાસિક પ્રમંગની રજુઆત છે. 'સીદી અલી'માં દિન્દને જીવતા આવતા 'ફિરંગી'ઓને હાથે હાર ખાઈ દિન્દનું રક્ષણ શોધતા દુર્ગી શાહ મુલેમાનના સગદાર સીદી અલીનો વૃત્તાન્ત છે. 'હુએ-સંગ'માં વિખ્યાત ચીની મુખાદરની આત્મિક સિદ્ધિનું નિરૂપણ છે.

મૂલે આ નાટ્યો એક ઇન્ડિયા રેડિયો માટે લખાયામાં આવેલાં, પણ પુરતક કરે જે રીતે લખાયાં છે તે પરથી એવો નિર્દેશ લાગે. છે કે આ નાટ્યો રંગમુખિ પર રજૂ કરવા મોખ્ય છે. 'રણુછોડલાલ' સિવાય દરેક નાટ્યને દરોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. તથા પડદો કેવી રીતે પડે, પ્રકાશલાયની કેવી વ્યવસ્થા કરવી વગેરે બાબત સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે. આ પરિચિતિમાં આ નાટ્યોને કેવી રીતે મૂલવવાં તે એક પ્રત્યક્ષ પડે છે; કારણ કે રેડિયો માટે લખાયેલા નાટ્ય અને રંગમુખિ માટે લખાયેલા નાટ્ય વચ્ચે અભેદજનની રૂઢિએ ધણો ભેદ લેાય છે. રેડિયો નાટક માત્ર જ દેખાય છે, બ્યારે રંગમુખિ પર રજૂ થતું નાટક શાબ્દ તેમ જ દ્રશ્ય દેખાય છે. પરિણામે એકાદાર નાટ્યને રચનાજનનું બાંધન જોઈ નડે છે, પણ રંગમુખિ પર સજવાતાં નાટ્યને તો રચનાજનની કટ્ટ મર્ષાતામાં રહેવું પડે છે. દા. ત. 'રણુછોડલાલ'માં રણુછોડલાલનું આગવણથી મૃત્યુ સુધીનું જીવન પ્રસંગધર રાથી આવરી લેવામાં આવ્યું છે. રેડિયો નાટકમાં સમયનો આટલો લાંબો માત્રો બાંધકતી

નથી નીવડતો, કારણ કે આપણે રજુછોડલાલને જોતા નથી, માત્ર સાંભળાંએ જ છીએ. પરંતુ 'રજુછોડલાલ'ને રંગભૂમિ પર રજૂ કરીએ તો રજુછોડલાલની હિતરોત્તર વધતી જતી હિમરને વેશભૂષાની મદદથી દર્શાવવાની જરૂર પડે, અને લગભગ આખો વખત રંગભૂમિ પર જ રહેતા પાત્રને લગજનાર નટ પાસે વેશભૂષામાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા માટે સમય ન રહે. આથી 'રજુછોડલાલ' જેવાં નાટકોને બજાવવામાં અવધારી મુશ્કેલીઓ આવી પડે છે. આમ રંગભૂમિ પર રજૂ થતાં નાટકોને તેમના ઇતરમાં જામીને અનિવાર્ય બંધન રીતે રંગ પડે છે, છતાં રેડિયો નાટકની સરખામણીમાં રંગભૂમિ પર રજૂ થતું નટક કલાની દૃષ્ટિએ સુવિશેષ સમૃદ્ધ અને 'વિવિધતાળુ' હોય છે, કારણ કે તેમાં શ્રાવ્ય સંવાદ ઉપરાંત દ્રશ્ય અભિનય, વેશભૂષા, રંગભૂમિની સજવટ, પ્રકાશછાયા તથા પાદનો કલામય ઉપયોગ આ સર્વ માટે સમુચિત અવકાશ હોય છે. રેડિયો નાટક અને બજાવવાના નટક વચ્ચેનો તાર્તીક ભેદ ધ્યાનમાં રાખીએ તો તખ્તાલાયકીની દૃષ્ટિએ શ્રી. મહેતાનાં નાટકોની પરીક્ષા કરવી ન્યથા છે કે નહિ તે એક પ્રશ્ન થઈ પડે છે. રેડિયો નાટક તરીકે અહીં તેમનું મૂલ્યાંકન કરવું અપ્રસ્તુત છે, પણ સાક્ષર શ્રી જ. ક. ઠાકોર જેવા સમર્થ વિવેચક શ્રી. મહેતાનાં નાટકોની તખ્તાલાયકીનો હલેખ કર્યો છે તેથી 'રજુછોડલાલ' અને 'બીજાં નાટકો' ને રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ ચકાસવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતમાં શિષ્ટ રંગભૂમિ અર્ધવિકસિત અવસ્થામાં હોવાથી ગુજરાતી નાટકોનું વીગતવાર વિવેચન મુખ્યત્વે સાહિત્યની દૃષ્ટિથી જ થાય છે. પરિણામે સિદ્ધહર ગણતા ગુજરાતી નાટ્યલેખકો પણ રંગભૂમિની મર્મદાઓ તથા ખૂબીઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. ખરી રીતે તો સાધારણ સર્જક પ્રતિભાવળા નાટ્યલેખકે રંગભૂમિને અતુરપ થરાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને રંગભૂમિએ અસાધારણ સર્જક પ્રતિભાવળા નાટ્યલેખકની કક્ષાને અતુરપ થરાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ રૂતે નાટ્યસાહિત્ય તથા રંગભૂમિ બંનેનો હિતર થાય છે. ગુજરાતમાં હજી નાટ્યલેખક, રંગભૂમિ અને વિવેચકનો મેળ જામ્યો નથી. આ પરિસ્થિતિમાં મૂળ રેડિયો માટે લખાયેલાં શ્રી. મહેતાનાં નાટકોને પણ રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ તપાસવામાં અન્યાય નહિ ગણાય.

પડો હાપડે અને પડે તેની વચ્ચે રજૂ થતું દ્રશ્ય રંગભૂમિ પર બજાવતા નાટકનું એકમ છે, સ્થળ તથા સમયના ફેરફારનો નિર્દેશ કરવા

માટે નાટકના વસ્તુની રજુઆતમાં કાળાંતર તથા સ્થળાંતર ઓછું તેમ નાટકમાં દર્શોની સંખ્યા ઓછી; અને સામાન્ય રીતે જેમ દર્શોની સંખ્યા ઓછી તેમ નાટકને રંગભૂમિ પર રજૂ કરવામાં વિશેષ સુગમતા આપી બિલકુલે ઠાક વ્યક્તિ તો હાલના જેવા વસ્તુને કાલક્રમે રજૂ કરવામાં દશ્યગદ્યરૂપે જોખમ. જેમ દર્શોની સંખ્યા વધારે તેમ દર્શોની સરેરાશ લગાઈ ઓછી અને યોગ્ય રીતે લાજવવા માટે સમય જોખમે તે કરતો ઓછો. સામાન્ય રીતે દશ્ય અમુક અવધિ કરતાં ટૂંક હોય તો તેને રંગભૂમિ પર રજૂ કરતાં ઉડાવનાં ખામી આવે; કારણ કે જ્યારે જ્યારે નવા દશ્ય પરથી પડેલો બિપેડ ત્યારે ત્યારે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચી, તેમને રસમમ કરી, તેમના રસને પોષી નિશ્ચિત પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડવા માટે સમય જોખમે, અને તેથી ટૂંકાં દર્શો નિર્ણય જવાનો અને મરવાળે આખા નાટકને દાર્ન થવાનો સમય વિશેષ.

“રજુકોડલાલ અને જીર્ણ નાટકો”નું તખ્તાલાયકીની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરીએ તો દશ્યગદ્યરૂપે દોષ તરફ જ જલ્પુષ્ટ આવે છે. શ્રી. મહેતાનાં દરેક નાટકની લગાઈ તથા દરેક નાટકમાં દર્શની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:

નાટક	પૃષ્ઠ	દર્શોની સંખ્યા
‘રજુકોડલાલ’	૪૪	૧૦
‘રંગભૂમિનાં મુસાફર’	૪૧	૯
‘બર્નીઆર’	૧૮	૭
‘સીદી અલી’	૧૪	૯
‘દુજેન્સમ’	૧૫	૫

‘બર્નીઆર’, ‘સીદી અલી’ અને ‘દુજેન્સમ’ માં દર્શો એટલા ટૂંકાં તથા સંખ્યામાં એટલાં જ્યાં છે કે આ નાટકોને સંગ્રહ રીતે રંગભૂમિ પર રજૂ કરવાં હોય તો રંગભૂમિની સગવડ તથા વેશભૂષામાં યોગ્ય ફેરફાર માટે બિલકુલ અવકાશ રહેતો નથી, અને આ નાટકો સાદામાં સાદી રીતે રંગમંચ અને પડાની મદદથી જ લાજવવામાં આવે તો પણ ખાદાની ખેંચવાણીમાં જ નાટકને ઉદાર મર્યાદા તેમ છે. શ્રી મહેતાનાં ધન્ય માટા ભાગનાં દર્શોમાં સંગ્રહ ઉપરાંત *staged business* માટે રચાતો હોય નથી, તેથી ટૂંકા દર્શોને રંગભૂમિ પર ફિટા, અભિનય વ. ની મદદથી લગાવવું પણ શક્ય નથી, આમ સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં શ્રી.

મહેતાનાં નાટકો રંગભૂમિની મર્યાદાઓની ઉપેક્ષા કરતાં હાથે છે, પરંતુ તેમનાં નાટકોનાં કેટલાંક દશ્યોમાં તખ્તાવાયકી છે. આ દશ્યોમાં ઠાં તો ઠીક ઠીક લાંબા છે અથવા છૂટાં દશ્યો તરીકે તેમાં 'background' માટે અવકાશ છે. ઉ. ત. 'રણુછોડલાલ'માં રણુછોડલાલ અને જેઠીખાવાળો પ્રસંગ, 'ડેન્માર્કનો મુસાફર'માં ખીલું, ત્રણું અને પાંચમું દશ્ય તથા 'હુએન્સંગ'માં ત્રીણું દશ્ય.

તખ્તાવાયકીની દૃષ્ટિએ શ્રી મહેતાનાં નાટકોની અનેક ક્ષતિયેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે રેડિયો નાટકોને રંગભૂમિને યોગ્ય બનાવવા માટે stage-directions આપ્યા. સિવાય ખીજે કાંઈ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. રેડિયો-નાટકમાં નાટકનું વસ્તુ કલકમે રજૂ કરી શકાય અને એ સમયનો ગાળો પણ 'હુએન્સંગ'માં વીસ વરસનો ને 'રણુછોડલાલ'માં અર્ધો સદી ઉપરાંતનો હોઈ શકે પણ એ જ નાટકોને રંગભૂમિને યોગ્ય બનાવવાં હોય તો એને એ જ વસ્તુને વિશેષ સંબંધ અને સુશ્લિષ્ટ રીતે રજૂ કરવું જોઈએ. દશ્ય બાહુલ્યના દોષમાં મથ્યા મૌન્ય દોષો સમાઈ જાય છે. એટલે તે બાજત વીગતોમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. રંગભૂમિની દૃષ્ટિએ સમયના અન્ધનની ઉપેક્ષા કરવાથી કેવું બેહુકું પરિણામ આવે છે તેનું ઉદાહરણ તરીકે બેએક વીગતો ટાંકીએ. 'રણુછોડલાલ' માં જેઠીખા રણુછોડલાલને નાહવા મોકલે છે. પછી જેઠીખા સોની સાથે થોડી વાતચીત કરે છે અને એટલામાં રણુછોડલાલ રંનાન કરી પાછા આવી પંહે એ છે (પૃ. ૧૮). 'રણુછોડલાલ' બજવાય તો રણુછોડલાલને કપડાં બદલી રંગભૂમિ પર આવવા જોડે પણ સમય મળતો નથી. હુએન્સંગનો રંનાનવિધિ એથીએ ટૂંકા સમયમાં પતાવવામાં આવે છે. (પૃ. ૧૩૪). વળી અહમદશાહના 'મૂત' ની રણુછોડલાલ સાથે વાતચીત તથા હુએન્સંગનો ચાંચિયાના સરદાર પર ચમકારી વિજય જેવા અલૌકિક પ્રસંગો જોડ્યા રેડિયો-નાટકમાં લાવવા સહેલા છે તેટલા રંગભૂમિ પર લાવવા સહેલા નથી. આના લોકોત્તર અહ્યુત તત્ત્વને રંગભૂમિ પર સજ્જ રીતે રજૂ કરવા માટે નાટકકાર અને નિર્માતાના સહકારથી અહ્યુત વાતાવરણ સર્જવું પડે છે. શ્રી મહેતાનાં નાટકોમાં આ પ્રસંગો લગભગ સહસા અને છે અને તેથી રંગભૂમિ પર તેમને પ્રતીતિકર રીતે રજૂ કરવા મુશ્કેલ છે.

રંગભૂમિની વાત બાબુએ રાખીએ અને માત્ર નાટ્ય-સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ શ્રી મહેતાનાં નાટકોની ગ્રીષ્મવટથી પરીક્ષા કરીએ તો પણ વિવેચકને અસંતોષ જાહેર કરવાનાં સમગ્ર કારણો મળી આવે છે. એટલું તો કબજા કરવું જોઈએ કે શ્રી મહેતા પાસે પ્રસંગોપાત્ત અવનવાં રંગ પકડવું સંવાદકૌશલ છે અને તેને ચોગ્ગ બાષાભિદ્ધિ પણ છે. તદુપરાંત હલકે હાથે થોડાક જ રબ્બોદ્વારા રંગભૂમિ પર રસ જમાવી શકે તેવાં હાસ્યરસિક પાત્રો ધડી કાઢવાની તેમની શક્તિ માન ઉપજાવે તેવી છે. ઉ. ત. 'ડેન્માર્ક'નો સુધાર'માં ડોક્ટર કેમર અને 'રજુકોડલાલ'માં સોની, શ્રી મહેતાની વિનોદવૃત્તિ પણ જ્યાં ત્યાં દેખા દે છે, જો કે અવારનવાર તે અપરસમાં સગડી પડતી લાગે છે. આવી વિધવિધ શક્તિઓ હોવા છતાં શ્રી મહેતા નાટકના આત્મને સાકાર કરી શકતા નથી. સંવાદના રૂપમાં લખાયેલા ગમે તે વસ્તુને નાટકનું નામ આપવું તે ચોખ્ખું નથી. સંવાદ તો નાટકનું સાધન માત્ર છે. સામાન્ય રીતે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી, સુખી કે દુઃખી અન્તર્માં વિલીન થા. રચૂળસૂક્ષ્મ સંઘર્ષને નાટકનો આત્મા ગણી શકાય. આ સંઘર્ષને પ્રતીતિકર, અર્થભર, માનવસ્વભાવ ને માનવશૂનનો ઘોતક બનાવવા માટે પાત્રો એજાવવા પ્રમાણમાં સજીવ હોવા જોઈએ, પાત્ર અને પરિસ્થિતિના અધાનપ્રત્યાધાતના આધારે રચાયેલી વસ્તુસંકલના સુ-મિલિટ હોવી જોઈએ, જેથી નાટકની અસર ચોટદાર અને, અને આ સર્વને અનુરૂપ સંવાદ મોજવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે નાટકને ઉચિત વસ્તુ તે નાટકનું હાર્દ છે, અને કુચળ નાટકકારને આ વસ્તુ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. શ્રી મહેતા તેમનાં નાટકોના રહાય સમા વસ્તુનો ખ્યાલ, રાખ્યા વગર તેમની શક્તિઓને સુકા વિદાર કરવા દે છે, તેથી સમગ્ર દ્રષ્ટિએ જોતાં તેમનાં નાટકો શીર્ષા ને પાંખાં લાગે છે.

'રજુકોડલાલ'ને સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ સફળ ગણી, શકાય, પણ વસ્તુતઃ તેમાં નાટકનું તરવ ગોણું છે. 'રજુકોડલાલ' નાટક નથી પણ નાટકાકાર; શૂનકથા છે. તેમાં એક ઐતિહાસિક બ્યક્તિના, જાવના ને હાવના ને રંગે રંગેલા શૂનની કાલક્રમે પ્રસંગપરંપરાદ્વારા રચુઆત છે. રજુકોડલાલ પ્રત્યે શ્રી મહેતાની વૃત્તિ એક શક્તિની છે, માત્ર કલાકારની નહિ. આ નાટકમાં રજુકોડલાલ કેવા બા તેના કરતાં રજુકોડલાલે જાહેરમાં શું કર્યું, તે દર્શાવવા તરફ વિશેષ ઝોક છે. ભાવમય પૂન્યપ્રતિધિ પ્રેરક શ્રી મહેતા રજુકોડલાલને રજુગારી-મહારીને રજૂ કરે છે. સંકારી નોકરીમાંથી તેમની

ખંતરશીનાં મામલા પર ઠાકપિછોડો કેરવાને પ્રવાસ આ રીતે સૂચક છે. શ્રી મહેતા એમ માનના લાગે છે કે અમદાવાદમાં મિલઉદ્યોગના આર્થિક રચાપક નૈતિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે નેક અને પવિત્ર જ હોવા જોઈએ ! આટલું જ નહિ પણ રણછોડલાલની ખંતરશીમાં પણ શ્રી મહેતાને સ્પષ્ટ દૈવી સંકેત દેખાય છે, એટલે તેમણે અહમદશાહના જૂતનો યાને રહનો આદેશ અને સતીમાની બિવિધવાણી જેવા અલૌકિક પ્રસંગો યોજ્યા છે. દૈવી સંકેતને આટલો અંધો સંરેતો જાણી દેવામાં રિવેકલુંદિતી ખૂબી છે. સ્થૂળ અંધે કારણની દૃષ્ટિએ જોતાં મિલઉદ્યોગમાં અમદાવાદની સંસ્કૃતિની મૂળ હોય તો પણ માનંરતાની સંક્રમ દૃષ્ટિએ જોતાં મિલઉદ્યોગને એક અવળી બાજુ પણ છે જે વિશે રણછોડલાલમાં સંકેત ઇંચરો સંરેતો પણ નથી. જે રીતે શ્રી મહેતાએ અમદાવાદમાં મિલઉદ્યોગની સ્થાપનાને રજૂ કરી છે તે ઉપરથી લાગે છે કે આં દૈવી સંકેતથી પ્રેરાયેલા અર્થ-વિધાનમાં અમદાવાદના આર્થિકવિધાપક અહમદશાહને સ્થાન છે, આધુનિક અમદાવાદના વિધાપક રણછોડલાલ જેવા ઉદ્યોગપતિને સ્થાને છે, શેક મગને-ભાઈ કરમચંદ અંતે શેક હડીસિંગ જેવા સંદર પૂંછપતિઓને સ્થાન છે, મજ કાપક ફાડી જાણનાર કાપડિયાઓને સ્થાન છે, પણ કાળી મહેનત કરી પેરિયું ફૂટી કાંદતાં મિલમજૂરને સ્થાન નથી. રણછોડલાલ એક વ્યક્તિ તરીકે મહાન છે, તેમની જાહેર કારકિર્દી મહાન છે, તો પંખી તેમને દૈવી સંકેતના ટેકાની શી જરૂર છે? અલૌકિક તત્ત્વનો આવો ખોટો ઉપયોગ કરવાથી ધાર્મિક કરતાં ઊલટું પરિણામ આવે છે, કારણકે તેથી જ લેખકની મિલઉદ્યોગ પ્રત્યેની સંકુચિત દૃષ્ટિ વિશેષ ખટકે છે. રણછોડલાલના જાહેર જીવનને અહમદશાહના માનસપુરની છાયા આવરી લે છે. અને તેથી જ આખા નાટકમાં સૌથી રસપ્રદ પ્રસંગ રણછોડલાલ અને જોડીમના ખાનગી પ્રણયજીવનનો છે. કદચ રણછોડલાલને ખાનગીના રંગે રંગી રજૂ કર્યો હોવાથી જ જ્યાં જ્યાં તેમને સામાન્ય માનવી તરીકે વર્તવાનું આવે છે ત્યાં ત્યાં તેમનાં સ્વભાવમાં કાંઈ વિસંવાદી તત્ત્વ આવી પહોંચી જાય છે. ઉ. ત. ખંતરશીનો કાગળ વાંચી મૂંઝાપ મળેલાં રણછોડલાલ તેમની વિવિધ અને સંકુલ લાગણીઓને સદસા 'નટકી' દબે દર્શાવે છે, અને તેમની લાંમણીઓ જેમ સદસા ઉડળા આવે છે તેમ સદસા શમી પણ જાય છે. આવું જ કાંઈ ગટર ને નળની વિરોધી અમદાવાદના ચકેરીઓની સ્થાંમાં જાય છે. વીરશ્વર રોળું રણછોડલાલના થોડાક લાંબાં ગૂંચી સદસા

શાંત થઈ જઈ તાળીઓ પાડતું થઈ જાય છે. આમ સંકુલ મનોબ્યાપાર ધીરજથી બહુલાવી પ્રતીતિકર રીતે રજૂ કરવાની શક્તિના અભાવને કારણે શ્રી મહેતા 'રણછોડલાલ' માં રસની પરાકાષ્ઠાનાં મિન્દુઓને યોગ્ય ન્યાય આપી શક્યા નથી. આમ ઉપર કહ્યું તેમ એકાદ બે બાજતમાં સારું હોવા છતાં સમગ્ર દ્રષ્ટિએ 'રણછોડલાલ' વિક્ષણ લાગે છે.

નાટ્યકલાની દૃષ્ટિએ શ્રી મહેતાની સાક્ષ્યલિપ્ત કૃતિ 'ડેન્માર્ક'ના મુસાફર'માં વિશેષ તરી આવે છે. લેખક અમુક વસ્તુ પર રસ કેન્દ્રિત કરી શકતા નથી, કારણ કે નાટકના રદસ્થનો ખ્યાલ રાખ્યા સિવાય તે આડાઅવળા ઊતરી જાય છે. મૂળ આ નાટકનું પાંચમું દ્રશ્ય લખ્યું છે—તેમાં ડેનિશ મુસાફર કાર્ટન અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના એક અંગ્રેજ કારકુન વચ્ચે દિન્દુરતાનના લોકોના સ્વભાવ, સમાજજીવન તથા રહેણીકરણ વિશે અને દિન્દુરતાનમાં અંગ્રેજોના જીવનવિશે વાર્તાલાપ થાય છે. આ દ્રશ્ય શ્રી મહેતાના સંવાદકોશલ તથા વિનોદશક્તિના ઈંધક નમૂનો છે, પરંતુ તેમાં નાટકનું તરવ ગીચ છે. વસ્તુના આ દ્રશ્ય સંવાદલાપ રજૂ થતું કેટલું ચિત્ર છે. આ દ્રશ્યની 'પીઠ' પર દી મહેતાએ ખીન પાંચ દ્રશ્યો લખી કાઢ્યાં છે. અને તેમને કાલક્રમે ગોઠવી 'ડેન્માર્ક'ના મુસાફર' નાટકગનાચું છે. આ નાટક ડેન્માર્કના રાજ પાંચમા ફેરારકે પૂર્વના દેશોનો અભ્યસ કરવા મોકલેલા પાંચ વિદ્વાનોના જૂથનો અધ્યક્ષી ધર્તિ સુધીનો અહેવાલ આપે છે, પણ આમ કરવાથી નાટકનું રદસ્થ માર્યું જાય છે. આ નાટકનો નાયક છે કાર્ટન, પણ પાંચેય મુસાફરોમાં નિર્ણયમાં નિર્ણય પાત્ર હોય તો કાર્ટનનું. 'વાધવાધેસો' ડોક્ટર કેમર કે અંગરેજ કારકુન એક પ્રદક્ષનને યોગ્ય પાત્ર તરીકે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સમગ્ર નાટકની દૃષ્ટિએ કેમર અને તેના સાથીઓએ મીસ માં શું કયું તે અગત્યનું નથી, પણ કાર્ટને દિન્દમા શું જોયું અને જાણ્યું તે અગત્યનું છે. આથી ખીનું, ત્રીજું અને ચોથું દ્રશ્ય નાટકના વસ્તુની રજૂઆતમાં બાધકતા યથા પડે છે. વળી ઇતિહાસનો જામ ઉત્પન્ન કરવાનું શ્રી મહેતાને થવા કરતું પ્રયોગન આ નાટકમાં સંવિશેષ ખટકે છે. આ નાટકનો સાર્ય અદારમી સદીની મધ્યનો છે, પણ લેખકે અદારમી સદીની અવગણના કરી આગણીસમાં (અને ટેલેકે અંશે વીસમાં) સદીની રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય, રાજ્યીય તથા આર્થિક વિચારસરણીનો છટમી ઉપયોગ કર્યો છે; ઉ. ત. કાર્ટન

ના ચબ્દો ટાંકીએ, “અખંડ હિન્દુસ્તાન તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને પ્રેમ-સત્તાવાદના અનુપમ અંગરેજી આદર્શો પર જ રચાશે,” વસ્તુતઃ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ બેન્ચાપ અને તેના ઉદારમતવાદી અનુયાયી મિલ્લથી પ્રિરિત ઝોગણીસમી સદીના ઇંગ્લેન્ડનો છે. ગીસરમાં પુરાતત્ત્વને લગતી ઝોગણીસમી સદીના અન્તે થયેલી શોધબોળને અદરમી સદીમાં મૂકવામાં પણ શ્રી મહેતા ઇતિહાસની ઉપેક્ષા કરે છે.

‘બનીઅર’માં બનીઅર મધ્યજિન્દુએ નથી, પણ ઔરંગઝેબ છે. દારૂ-જહાનારા અને ઔરંગઝેબ-રોશનઆરા વચ્ચે સંઘર્ષ છે, પણ તેને બહુ જ રથૂલ અને આછીપાતળી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. વગી ઔરંગઝેબના દેખીતા વિજયમાં પરિણમતો આ સંઘર્ષ એ નાટકનું વસ્તુ છે, છતાં તેની રજુઆત એવી અવ્યવસ્થિત છે કે ઉદ્ધતા દૃશ્યમાં વધંદા એલચી અને બનીઅર વચ્ચેના ઔરંગઝેબનો પોઝીશ લક્ષ્યનત વિશેના વાર્તાલાપનું રહસ્ય એકદમ તરી આવતું નથી. એક અર્ધજર મહાન વસ્તુને નાના ફલકમાં સમાવી લેવાના પ્રયત્નમાં શ્રી મહેતા, રંગભાવિક રીતે, નિષ્ફળ ગયા છે.

‘બનીઅર’ માં દારૂના પાત્રદારા અને ‘હુએ-સંગ’ માં વિખ્યાત ચીની મુસાફરના પાત્રદારા શ્રી મહેતા આધ્યાત્મિક જીવનને નાટકમાં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સામાન્ય રીતે નાટકમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિને અને ક્ષોભ કરતાં શાન્તિને રસપ્રદ અને હોતક રીતે રજૂ કરવી મુશ્કેલ છે. દારૂના આન્તર-જીવનનું નિરૂપણ તેને ઉપનિષદનાં સૂત્રો અર્થતો બતવીને ન થઈ શકે. હુએ-સંગની આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ દર્શાવવા તેને બૌદ્ધ ફિલસૂફીનાં મૂળ તત્ત્વોનું નિવરણ કરતો અને બૌદ્ધ ધર્મનાં સૂત્રોનું રટણ કરતો કે પરંપરામત શ્રદ્ધા રીતે ચમત્કાર કરતો બતાવવાથી કાંઈ વળે નહીં. આ વસ્તુ જ કદાચ નાટકની મર્યાદામાં આવી શકે તેવું નથી.

રમણભાઈ પટેલ

ફારસી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

(૧) ગુજરાતી ભાષામાં ‘ફારસી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ એક અનોખું પુસ્તક છે, ૨૨૪ પાનાના આ નાનકડા પુસ્તકમાં તેના લેખકે એ બધી જ વસ્તુઓનો સમાવેશ કરી દીધો છે કે જેનું જાણવું એક ફારસી સાહિત્યના રસિયાને મટે જરૂરી હોય.

(૨) પુસ્તકની ભાષા ખાસ કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવી છે.

શુરિશ્ચમ યુગથી પુસ્તક શરૂ થયું છે. લેખકે 'વહેલા' પ્રકરણમાં પ્રાચીન ફારસી ભાષાના ઇતિહાસનો ટૂંકામાં સમાવેશ કર્યો છે, અને તે પછી અંગ્રેજોનો ઇશ્તિય પર કબ્જો થતાં રાજકીય પરિવર્તનને પરિણામે પ્રાચીન ફારસી ભાષામાં જે ફેરફારો થયા તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અરબી સાહિત્યના ફારસી સાહિત્ય સાથે થયેલા મિશ્રણથી તેની સુંદરતામાં ફેરફારો વધારે થયો અને આનું મિશ્રણ શા માટે જરૂરી હતું એ બધાનું ટૂંકામાં પણ દર્શાવેલા સાથે વિવેચન કર્યું છે.

(૩) રાજકારણ અને સાહિત્યનો નિકટનો સંબંધ છે. વિદ્વાન લેખકે ચોપડીના દરેક પ્રકરણમાં અને કવિઓના જુદા જુદા જૂથમાં આ સંબંધનો ઉલ્લેખ કરીને દરેક ઝખનાના પ્રખ્યાત કવિઓની જિંદગીનો અહેવાલ લખ્યો છે. અને તેઓની નામાંકિત કૃતિઓ પર આનોયના કરી છે. જગ્યાએ જગ્યાએ તેઓની કવિતાઓ ઉપર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પણ આ બધું જ ટૂંકામાં કરવામાં આવ્યું છે. બનવાભાગે છે કે આ ચોપડી વધુ લાંબી ન થઈ ગયે તે પ્રયત્નને તેની પાછળ હોય.

(૪) આ પુસ્તકને અગિયાર પ્રકરણમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. અને રાજકારણના પલટાતા જુદા જુદા પ્રવાહો સાથે કવિઓને વહેંચવામાં આવ્યા છે. इसમાં પ્રકરણની અંદર દિરોસ્તાનના ફારસી કવિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, કે જેની પૂર્ણદ્રુતિ ડૉ. સર મોહમદ ઇકબાલ સાથે કરવામાં આવી છે. અગિયારમા પ્રકરણમાં ફારસી કવિતા (નર્મમ)ની છુટી છુટી ઇંદ-રચના ઉપર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી ગુજરાતી અભ્યાસીઓને ફારસી કવિતાનું ખરું સ્વરૂપ જાણવા મળે. પુસ્તકની ભાષા સ્પષ્ટ, સરળ અને સુંદર છે. એકંદરે આ પુસ્તક, જે ગુજરાતીઓ ફારસી ભાષામાં રસ ધરાવે છે, તેમને માટે એક અમૂલ્ય ભેટ છે.

તક્કુલુલ હુસેન શમસી

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧. અંગ્રજીના કલામંડળો: રવિશંકર મ. રાવળ (૧૯૪૭: કુમાર કામાં લિ. ૩. ૩).—૨. શિક્ષકપરિષદ: અપેક્ષાબદેન ત્રિવેદી, ર. મ. રાવળ (૧૯૪૮: કુમાર કામાં લિ. ૩. ૩).—૩. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય: સુની-લાલ જ. ચોપા (૧૯૪૮: કૃષ્ણ બચવાન રમા પ્ર. પ્ર. એલ. સાધકો: ૩. ૧૧). ૪. અ. ઇ. ૧૨૧. સાનિધ્યમાં: રવામી રામદાસ.—૫. આ. આનનારાંકરવાઈ

અવનરેખા અને સંસ્કારણો : રવિલાલ મો. ત્રિવેદી (૧૯૪૮ : ત્રિપાઠી સિં. ૩. ૨૧).—૫ થી ૭ના લેખક સુનીલાલ મહિલા : પાવક નવોળા (૧૯૪૭ : ત્રિપાઠી : ૩. ૩૧) : જય ગિરનાર (૧૯૪૮ : ત્રિપાઠી : ૩. ૧.) :—૭યાંગનો વરસ (૧૯૪૯ : અવનસા. મન્દિર : ૩. ૪૧).—૮ : મેંદીનાં પ્રાન : અવિનાશ વ્યાસ (૧૯૪૭ : ત્રિપાઠી : ૩. ૨૧).—૯. કૂધગંગા : અ. વ્યાસ (૧૯૪૮ : ત્રિપાઠી : ૩. ૩.).—૧૦. સમસંવેદન : ભમાશંકર જોષી (૧૯૪૮ : છ. સા. મન્દિર : ૩. ૩.).—૧૧ થી ૧૪ના પ્ર. આર. આર. રોકની કં. પનઘટ : રનેહરશિમ (૧૯૪૮ : ૩. ૩.).—ત્રિવિધ તાપ : ગોવિન્દમાધ ૨૧, અમીન (૧૯૪૮ : ૩. ૨.).—ગુલાબ અને કંદક તથા અરસરા ભા. ૩, રમગલાલ વ. દેસાઈ (૧૯૪૮ : અનુક્રમે ૩. ૫ તથા ૩. ૫.).—૧૫. વસ્તુદેવહિંદી : ખં. ૧ : લોખીલાલ જ. સોડેશરા (૧૯૪૭ : શ્રી જૈન આ. સભા : ૩. ૧૨૧).—૧૬. વિધિદર્શન : છાઠાવાવ મા. કામલોર (૧૯૪૯ : જન્મભૂમિ કાર્યા. ૩. ૧૦૧).—૧૭ થી ૧૯. કવિ હરગોવિન્દ પ્રે ત્રિવેદીનાં રૂનાધ્યાત્મ અને જીભ કાવ્યો : (૧૯૪૯ : નાયાન લાલ દવે : ૩. ૩) : અન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય અને જીભ કાવ્યો : (૧૯૪૮ : ના. દવે : ૩. ૨૧).—વેતપથ : (૧૯૪૯ : સુકન્દયમ પાસાર્થ : ૩. ૨)

નવંજીવન પ્ર. મન્દિરનાં (૨૦ થી ૩૪)

દિલ્હી હાયરી : માંધીજી (૩. ૩) : અવનનું પરોઢ : પ્રભુદાસ છ. માંધી (૩. ૮) : મહાવદેવલાઇની હાયરી. પુ. ૧ છ (૩. ૪૧) : સત્યાગ્રહની મીમાંસા (આ. ૨૯) : મનસાઈ પ્ર. દેસાઈ (૩. ૩) : સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા (આ. ૪થી) દિયોલાલ મ. મરાઠવાળા (૩. ૧૧) : મહાસભાના ઠેરાવો વિહારાસ મ. કેઠારી (૩. ૬) : બાપુની ખસાદી, મધુરાદાસ ત્રિકમજી (૩. ૨) : શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ : રવિશંકર શિ. વ્યાસ (૩. ૧૧) : લોકસાહી, આ જવડેકરકૃત : પાં. ગ. દેસાઈ (૩. ૨) : આરોગ્યની આવી : માંધીજી (૧૦ આના) : સાધ અને વેરી, જલેન્દ્ર મોક્ષ-આખ્યાન : વિમંલાલ પ્રા. જદ્દ (૩. ૧૧) : મહાવીરસરખીનો અનિતમ ઉપદેશ (આ ૨૭) : ગોપળદાસ છ. પટેલ (૩. ૩) : ગાંધી-સાહિત્ય-સૂચ્ય : પાં. ગ. દેસાઈ (૩. ૩૧) : હિં. ૨૧ મહાસભાનું અધારણ (૩. ૧૧) : ગુજ. વગેરે સુચિપત્ર, અંગ્રેજ સુચિપત્ર [આ પુસ્તકોના ૧૯૪૮ નાં છે].

૩૫. કવિ કાલિદાસનાં ત્રણ નાટ્યો : કેયવરમ કા. શાસ્ત્રી : (૧૯૪૮ : ગુર્જર મં. ૨. કાર્યા. ૩. ૪૧).—૩૬. આગમોનું દિગ્દર્શન : હીરાલાલ ર. કાપડિયા (૧૯૪૮ : વિ. ગુ. શાહ : ૩. ૫૧). ૩૭. અલંકારપ્રવેશિકા : ડોલરરાય રં. માંડ (આ. ૨૭ : ૧૯૪૭ : ૩. ૧૧ : કારવીવ સા. સંધ). ૩૮. ભગવાનની લીલા : ડો. રં. માંડ (૧૯૪૮ : વાણીપ્રકાશન ૩. ૧૧).—૩૯. ભાલજીનાં પદ : જોડાલાલ ના. ત્રિવેદી (૧૯૪૯ : અવનજાલ અ. મહેતા : ૩. ૩).—૪૦ સુલિંગ,

મં. ૨: સાન્નિવાસ સો. કા. ૧૨ (૧૯૪૮: શ્રીમદિતિમાર્ગ કાર્યા. ૩. ૧).
 ૪૧. બીજા: પ્રેમચંદ્ર દ. ભટ્ટ (૧૯૪૮: સી. સાન્નિવાસની. કં. ૩. ૩),
 ૪૨. સહેશની સોરી: વ્યવસ્થા દલાલ (૧૯૪૮: નવિપ્રમાણન: ૩. ૩૧) - ૪૩.
 સિદ્ધરાજ દસિવ દ. કુવ (૧૯૪૮: આર. આર. ચોક્કની કં. ૩. ૧૧) - ૪૪.
 ગામડું બોલે છે: કુ. મલિકા (૧૯૪૫: સરવું સાદિત્ય કાર્યા. ૩. ૦-૧૦-૦).
 ૪૫. દૂધપોંઆ: ઇશ્વરલાલ ઇ. દેસાઈ (૧૯૪૮: પ્રવૃત્તિ સં. મનિર: ૩. ૧૧).
 ૪૬. ગામભગવતસમય: ગુજ. પ્રીતિ સિદ્ધિ સમિતિ, સુરત (૧૯૪૮: ૩. ૧૧).
 -દીપોત્સવી અંકો: ભારતી, ગુજરાતી, નવચેતન ગુજરાતી, ગુજરાત: 'સંજીવન' નો મહત્ત્વાન્વેષી અંક: 'કુમાર' નો ૩૦૦ મો અંક, પૂર્વિ: 'દાંકિરિણી' દમયંત્રી (૧૯૪૮: ૩. ૨: પુસ્તક નવા ઇમેલિયતની છાત્રી પ્રવ) આજના તેર દિવસ: વિનોદા બલે (નવચેતન પ્ર. મનિર: સાત આના) સમરભૂમિ: ના. સી. કાંકે (વિપાત્રી: ૩. ૩) - કથાનકો: ય. વર્મા (યુગવદ: દરેકનો ૩. ૧) - અમર બાપુ: સી. દમુખતી (૩. ૧) - મમમથનમાળા: રવ. ચમનલાલ કે. દલાલ.

મનન-પૂર્તિ

વિજ્ઞાન

૧૯૪૮નાં નોબેલ પારિતોષિકો

રશિયનના આર્થિક નોબેલે ૧૯મી સદીને અંતે રથાપેલાં સુવિજ્ઞાન પારિતોષિકોની વહેંચણી શ્રવેક વર્ષની માત્રક આ વર્ષે (૧૯૪૮માં) પણ રશિયનરેલને દરને થઈ પડાર્થવિજ્ઞાનમાંનાં પરમાણુ વિદ્યાને લગતાં સંશોધનો માટે મંદેસરના પ્રોફેસર બોરો, રમાયનદાસમાં, નાટ્ટોગનપુત્ર પ્રેમીન તત્ત્વોનાં પૃથ્વીરણુ-વેણી મટે રશિયનના જ પ્રોફેસર ટીમેલિયસ, અને તત્ત્વોની વિજ્ઞાનમાં બોલે તે: કુનિયામરમાં થોઈ નાતું બાજક પણ જેનો ઉપયોગ સમજાડે તે 'દલા' D. D. T. ના જાણીતક પ્રણી રોષ માટે રિપ્ટરફેનિના રોસ્ટર પેલાપુલર: એમ ત્રણ સંશોધનશરો ૧૯૪૮નાં નોબેલ પારિતોષિકો પામ્યાં. તેમનાં શાંતિપૂર્ણ પરિચય અગ્રે છીએ.

પરમાણુખંડનક્રિયા માટેના વિદ્યસન ક્ષાંતિક એમ્પર
એટમ બેમ્બની ચક્રમતા જે પ્રકારના પ્રયોગોથી હજી તે માત્ર
ત્રીસ વર્ષ પહેલાં જ મહાન લોકે સ્થગિત, કૃત્રિમ ઉપાયોથી—અર્થાત્
કિરણોનાં નાદટ્ટોજન પરમાણુ ઉત્પન્ન કરી આક્રમણ, સંભવિત કરી
જતાવી, તે સરખાતના પ્રયોગોમાં; હજારો આદ્યા કિરણોથી માત્ર ઓછ
એક જ પરમાણુ નાશ પામે, તેની નોંધ રાખવાનું કામ મનુષ્યવૈજ્ઞાની
ખરેખરી કસોટી કરે તેવું હતું. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં સી. ટી. આંર.
વિદ્યસને, આ પરમાણુખંડનની નોંધ આપમેળે ફોટોગ્રાફથી થઈ શકે તેવા
'ક્ષાંતિક એમ્પર' યંત્ર બનાવ્યો. તેમાં બેમ્બાણું વાતાવરણ હોવાથી
આદ્યા કિરણોની એકસરખી રેખાઓ ધણી સ્પષ્ટતાથી જણાતી, અને
તેમાં જ્યારે ઓછ એક પરમાણુ નાશ પામ્યું ત્યારે આદ્યા કિરણો આદ્યા
ફોટાઈ જતાં અને નવાં કિરણો ઉત્પન્ન થતાં. એક નાનકડાં તારાનું દરેક
ફોટોગ્રાફરેટ ઉપર આગાહ બારી જતું. આ શોધ માટે વિદ્યસને પદ્મ
નોબેલ પારિતોષિક જિત્યું હતું. છતાં, ઉપર કહ્યું તેમ હજારો કિરણોનાં
આક્રમણ પછી જ એકાદું પરમાણુ વધી પડ્યું અને તેથી સેંકડો ફોટો-
ગ્રાફો લીધા પછી જ એક વખત પરમાણુખંડનતારકાવાળા 'થ્રેટ'
મળી આવતી.

ગ્રેફાઈટ ખોદે આ વિદ્યસન એમ્પરમાં અનેક સુધારાઓ ઉમેર્યાં.
તેનાથી, જ્યારે પરમાણુખંડન થાય ત્યારે જ તે ક્રિયાનો, ફોટોગ્રાફ
લેવાય તેવી યુક્તિ કરી. આ યંત્રમાંની એક પછી એક એકરણો એટલી-
પહોંતસર આપમેળે જ કામ કરે છે કે તેની બનાવટ વિચારવામાં અને
તેને પર હતારવામાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને કાર્યદક્ષતાનો સાચો નોંધજે. પર-
માણુવિદ્યાનો ઝડપેર વિગ્રાસ આ ખોદેટના યંત્રથી જ થઈ શક્યો. હવે
તો 'કોસ્મિક રેડ' અથવા અંતરિક્ષાકિરણો જેવાથી પરમાણુખંડન થતાં
'પોઝિટિવ' અને 'નેગેટિવ' મલેક્યુલોન કણોની કુવારા સરખી ધારાઓ
છૂટી-રહે છે તે અદ્ભુત દ્રશ્યોનાં ચિત્રો પણ આ નૂતન 'ખોદેટ એમ્પર'
લઈ શકે છે અને તેનાથી એ ગેમી કિરણોનાં અનેક ભેદો ઉઠાવવા લાગ્યા છે.

(વિદ્યુતપ્રવાહથી વિખેરતાં ઓટીન તત્ત્વો)

સ્વીડનની ઉપસલા યુનિવર્સિટી, ત્યાંના પ્રખર વૈજ્ઞાનિકો માન સીધ-

જાન અને ઘાસોડાર સ્વેચ્છગર્જના મહત્વના સંશોધનથી વિદ્યાન-
અલ્પમર્મા સારી રીતે જાણીતી છે. સ્વેચ્છગર્જ દર વર્ષના સતત પ્રશ્નોથી
અત્યંત કષ્ટથી પરિભ્રમણ કરતું 'અદ્રાસેન્દ્રિયુજ' યંત્ર તૈયાર થયું,
જેનાથી દ્રવજોમાં સંદેહા અતિશય સૂક્ષ્મ થયો. જુદા પડી આવતાં
અને તેના અણુભારનું માપ તેનાથી ઘણી ચોક્કસાઈથી મુકાર કરી
શકાયું. મનુષ્યના અનેક ખંડ પદાર્થોમાં જરૂરી 'નાઇટ્રોજન' પ્રમાણે
પૂરું પાડતાં પ્રોટીન તત્ત્વો જે વિવિધ પ્રકારના અર્વાચીન 'પ્લાસ્ટિક'
પદાર્થો પણ બનાવી શકે છે તે સર્વ અસંખ્ય અણુઓના ગુચ્છરૂપે
સૂક્ષ્મ થયો. વધતે દ્રવજોમાં સ્થિર થઈ શકે છે. 'અદ્રાસેન્દ્રિયુજ'માં
આવી દ્રવજો મુકાતાં તે તત્ત્વો પેત્રોપોતાના અણુભાર પ્રમાણે જુદા પડી
આવતાં જોવાની શક્ય છે અને તેનાથી તેનો રસાયણિક અભ્યાસ સુમમ
બને છે.

'અદ્રાસેન્દ્રિયુજ' માટે સ્વેચ્છગર્જને નોબેલ પારિતોષિક ધાર્ણા વર્ષ
૧૯૨૬માં જ મળી ચૂક્યું હતું. પણ તેના શિષ્ય, હવે પ્રૌફેસર ટીસેલિયસે
એક કમળ આગળ આવી, જે પ્રોટીન પદાર્થો 'અદ્રાસેન્દ્રિયુજ'ની રીતે
સંદેહાઈથી છૂટા નહોતા પડતા તેને વિદ્યુતપ્રવાહની મદદથી ધણી જલદીથી
છૂટા પાડી શકાય તેવું 'ઇલેક્ટ્રોફોરેટિક' યંત્ર રચ્યું, જે અત્યારે દુનિયા-
ની અનેક નામાંકિત પ્રયોગશાળાઓમાં પ્રોટીન તત્ત્વોના અભ્યાસમાં
મહત્વનો ભાગ ભજવી, પ્રાણીશરીરની તેમ જ અનેક ઔદ્યોગિક ક્રિયાઓ
પરવેની વિવિધ પ્રમાણમૂલ મંદિતી આપે છે.

ડી.ડી.ટી.-ડાઈકલોરો ડાઈડ્રિનાઈલ ડાઈકલોરો-ઇથેન, અથવા

C/P.H. CL

દૂકમાં: H. C — C — O L પ્રાણી અને વનસ્પતિજન્ય અને તેના
C/PH CL

સંખ્યા જ ફરિમ રીતે પ્રયોગશાળામાં બનાવાતા અસંખ્ય કાર્બન
પદાર્થો જેમાં પ્રતિવર્ષ હજારોની સંખ્યાથી ઉમેરા થતા આવે છે, તેવા
આ એક ડી.ડી.ટી. નામનો પદાર્થ, ૧૮૭૨માં જર્મન વૈજ્ઞાનિક ફ્રાન્ક
જુલરે બનાવ્યો. રસાયણશાસ્ત્રીઓ આ રીતે તેનાથી પરિચિત હતા.
જ્યાં તેનો અતિ મહત્વનો જન્યુદ્ગ ગુણ દોષની અણુમાં નહોતો પણ રિવ-
ટ્રાંસાઈઝના બાલ (Bale) દહેરમાં ઠાપક માટેના રંગો અને ઠાપક

ઉદ્યોગમાં વપરાયતા અનેક રસાયનો મનાવતી પ્રખ્યાત માઇગે મંદિરની પ્રયોગશાળા, કપડાંમાં કાચું પાડતા કીડાના વિનાશમાં ઉપયોગમાં આવે તેવી રસાયનોની શોધ વીસ વર્ષોથી ચલાવી રહી હતી. તે દરમિયાન આ પ્રયોગશાળાના ડોક્ટર પેલ મુલરે, ડી.ડી.ટી.ના કાવજીનો છંટકાવ કોલેક્ટરે ખીટલ ઉપર અજમાવ્યો જે તુર્ત જ તે જંતુઓ માટે પ્રાણપ્રાતક નીવડ્યો. પછી તો જુ અને મચ્છરોનાં જૂથ પશુ ડી.ડી.ટી.ના સ્પર્શથી નાશ પામતાં જંતુઓ અને તેથી આ ચમત્કારિક ઔષધિ સર્વત્ર ‘જંતુ-નાશક’ મહાન શોધ તરીકે જાહેર થઈ ચૂકી. મયા મહાયુદ્ધ વખતે મેક્સિચોના છવાયેલા પ્રદેશોમાં ડી.ડી.ટી.એ અનન્ય સેવા આપી લાખો જીવન ઉગાધાં અને હવેના શાંતિકાળ દરમિયાન પણ તેનો ઉપયોગ એક ધરમચ્છુ હવા તરીકે થાય છે.

ભ. ક. વૈ.

ઉચ્ચ શિક્ષણ

અધ્યાપકસંપત્તિ રહેય

વલ્લભવિદ્યાતંત્રના સંમેલનમાં (નવે. ૧૪૭), દર વરસે એક વખત મળવું, ચર્ચાઓ કરવી, વિરોધ સૂચવવા જેવું લાભેલાં વિરોધ દર્શાવવો, અધ્યાપનને જીવંત બતાવવા વિશે ચર્ચા કરવી અને પોતાના કાર્ય અંગે યોગ્ય પ્રચાર કરવો, આ પ્રકારની કાર્યદિશા આંકવામાં આવી હતી.

નિષ્ક્રિયન બ્રાહ્મચર્યજનની ઉચ્ચતમ આરાધના કરનાર આ પ્રધ્યાપકો ન્યારે સંઘરૂપે બેગા થાય ત્યારે અધ્યાપન અને અધ્યાપનનો વિતરણ કઈ રીતે સધાય એમ વિચરે તે સ્વાભાવિક છે. ધંધાદારી મંડળો, કામદાર સંઘો અને મજૂર મદાગન જેવો સત્તાનો, ધનનો, ઐદિક જીવનનો, દુઃખદાસ્ત્રિય દૂર ક વા કરાવવાનો પ્રશ્ન તેમને સાંભરે નહીં એ પણ સ્વાભાવિક છે. અને એવા પ્રશ્નો જો જોડે તો એ આવા સંઘને અને સંઘના ઉચ્ચ આશયને શોભે નહીં અને તેથી તેનાથી દૂર રહેવું એવું તેમનું વલ્લજી હોય તે પણ સ્વાભાવિક છે. આશુંદ સંમેલન વખતે પમારનો અને નવસારી સંમેલન વખતે જૂના અધ્યાપકને કંઈ કારણ વગર નિવૃત્ત કરે તે સમિતી વિરોધનો, તથા ખાનગી કોલેજોમાં મુજરાતીના અધ્યાપકનો મોભો અને રિયલિટ વગેરે વિચારવા અંગેનો-આનો આવા

પ્રમો ખાનગી ચર્ચાઓમાં આમળ આવ્યા હતા ખરા પણ સ્વાભાવિક રીતે વય અને બીજા કારણોને લઈને જેમને નૈસર્ગિક નેતૃત્વ મળી જતું હતું, તેમણે એવા પ્રશ્નોને ઘાબીને સંધને એવા, "મજૂર મહાજન" જેવી શક્તિ તરફ વળતો અટકાવો એટલું જ નહીં, પણ કોઈ પણ પ્રકારની હિમ ચર્ચા ન થઈ જાય, અનેક ઠરાવો અને સૂચનાઓથી વિનયભર્ય ન થઈ જાય, તે માટે આ નેતાવર્ગ ખાસ તકેદારી રાખી ધણાખરા ઠરાવો શર્યાના અને તે અંગેની ચર્ચાઓને કુનેહથી ટાળી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આમ આ કારણને લઈને, (૧) પહેલાં-સંમેલનમાં અખત્યાર કરેલા અતિ સૌજન્યનાં માનને લીધે (૨) યોગ્ય અને બળવત્તર પ્રચાર ન થયો તેને લીધે, (૩) અને વરસ પૂરું થવા આવ્યું છતાં ફરી સંમેલન મેળવવાની દિશ્યાલ આદતી ન હોતી તેને લીધે, કારોબારીની યુનિવર્સિટી કરવાનું અને સંઘનું ક્ષેત્ર નિશ્ચિત કરવાનું ધણાખરાને યોગ્ય લાગ્યું. નવસારીમાં મળેલા દ્વિતીય સંમેલન પ્રસંગે કારોબારી સામે પ્રચલન અને કથાકથી તો સ્પષ્ટ એવા, તે અકાર્યશીલ રહી હતી તે જાતના, આરોપો આવ્યા. મંત્રીઓએ પોતે એવું કેંઈ જાતનું કાર્ય તેઓ કરી શક્યા નથી એવું સ્વીકારીને વરસ દરમિયાન તેમણે જે કાર્ય કર્યું હતું તે અંગેના અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો. એમાં મુખ્ય ત્રણ દરજ્જાનો હતી; (૧) ઠરાવોને યોગ્ય રથને મોકલવાનું, જાપાઓ િ તેનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવાનું અને અમલેએ લખાવવાનું કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું; (૨) ગુજરાતીને ગૌણ વિષય ગણી કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે મુજબમાં બીજી પ્રાંતીય જાપાઓના અધ્યાપકો સાથે મળીને યોગ્ય જોડાપોઠ કરવામાં આવ્યો હતો, અન્ય રથળેથી ઠરાવોને સમર્થન રજૂ હતું, અને પત્રકારોએ યોગ્ય સહકાર આપ્યો હતો. (૩) સંઘની આ પ્રવૃત્તિને લીધે કે સંનેગોને લીધે, ગુજરાતીને ગૌણ વિષય મણવા અંગેની કલમ યુનિવર્સિટી પાછી ખેંચી લેવા માગે છે, પ્રથમ વરસમાં ગુજરાતીનો પેદરજય માર્કસનો કરવામાં આવ્યો છે, અને મુજબમાં મો રમણ વડીએ કેટલાક અધ્યાપકોને જોલાવી અભ્યાસક્રમ અંગે સલાહ લીધી હતી.

સંચાલકોને કપકે.

અને પહેલા મુદ્દા પરત્વે તે. હકામ અને સૌમ્ય એવા જે માન અર્થુદ સંમેલન વખતે જ તરી આવતા હતા. મંત્રીઓ અને સંમેલનના

પીઠ અધ્યાપકોની એવી અંગત માન્યતા છે કે છાપાઓમાં ઉમ ઊઠાપોઠ કરી શોરખોર કરવો, ચોક અને ચોટાં મળવવાં એ આપણું— અધ્યાપકોનું કાર્ય હોઈ શકે નહીં. નવસારીના સંમેલન વખતે રપટ રપમાં કે ખુલ્લી બેઠકમાં આ જાતની ચર્ચા થઈ નહીં છતાં છુણાખરાના મનમાં આ જ વિચારો રમતા હતા. અને ખાસ કરીને સંમેલનનું સૂત્ર-સંચાલન જોયો કરતા હતા, તેમનાં મનમાં આ જાતના વિચારો ઘીળ્યા હશે. એ દરમિયાન પીઠ અધ્યાપકોને ઉમ ઊઠામાં ઠપકો આપતા ‘પ્રો. વિજયરાય વૈદ્યના એક-બે પત્રોએ અને ‘ગુજરાત’ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના લેખે સંમેલનમાં ધણીને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા. અને એથી, ખાનગી ચર્ચા અને વિચારવિનિમય પછી સંઘનું ક્ષેત્ર રપટ કરતો એક ઠરાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો. યોગ્ય રીતે જ સંઘ અને સંમેલનના આવશ્યકતા તરીકે પ્રો. ડોશરરાય માંકડે આ ક્ષેત્ર અંગેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો:—

“ગુજરાતીના અધ્યાપકોના આ સંઘનું ક્ષેત્ર નીચે પ્રમાણે રહે એમ આ સંમેલન ઠાવે છે: (૧) અધ્યયન અને અધ્યાપન તેજસ્વી થાય (૨) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય અને તેને અનુબંધે જ્ઞાતની વિવિધ શાખાઓના અભ્યાસ થાય (૩) એવા અભ્યાસને પરિણામે આવશ્યક મુદ્દાઓ પર ચર્ચાઓ થાય અને જરૂર પડે તો નિર્ણયો લેવાય (૪) જનસામાજમાં ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની શુદ્ધ અને શુચિ ભાવના જળવાઈ રહે તે વિશે જાગૃતિ રખાય અને (૫) ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગુજરાતીનો યોગ્ય અભ્યાસક્રમ અમલમાં મુકાય એ હેતુ માટે જરૂરી પ્રવૃત્તિ કરવી.”

હવે પછીના સંમેલનમાં દરેક પ્રાધ્યાપક સરસ્વતીદેવીનાં ચર્ચણામાં ધરવા માટે પેતપોતાના અભ્યાસના નીચોડાપે એક એક નિબંધ લાવે તેવું આ સંમેલનમાં ઠરાવવામાં આવ્યું અને તે અંગે એક નિબંધ-સમિતિ નક્કી કરવામાં આવી. આ સમિતિ નિબંધો માટે વિશાસૂચન કરે તથા કડીરૂપ અને નિમન્યવેષન એ આખરે તો લેખકો તરીકે અધ્યાપકોનું અક્તિમત કાર્ય, એટલે સંઘ લેખે આ પ્રવૃત્તિની વિશિષ્ટતા શી? વિઘાદેવીના એકાંત અર્માગારમાં પથુ એ જાતની ઉપાસના થઈ શકે અને અન્ય વિઘાવિસ્તારક મંડળો પથુ તે જાતની પ્રવૃત્તિ કરી શકે. એટલે સંઘની આ પ્રવૃત્તિની વિશિષ્ટતા દર્શાવે તેવું કંઈક અહીં જોઈએ. આમ છતાં એ દ્વારા અધ્યાપકસંઘની અને અધ્યાપકજીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિને વેગ મળી રહે છે તેથી તે આવકાર્ય છે. ઉપરાંત અત્યારે સંમેલન

પ્રશ્ન એ વરિષ્ઠ મંદગ-એટલે વય, વિદ્યા, અનુભવ, ઉત્સાહ, એ જ્ઞાને
સ્ત્રીને જેના હાથમાં રામાવિષ્ણુ સૂત્રનારપણું આવી ચાલ્યું છે, તેમનું
મુખ્ય જ્ઞાન દરેકજાની રચના અને એવી ખીજી વહીવટી બાબતો
તરફ વધારે દોરાઈ છે તેમના હિપ્પા આ ધ્યેયની આ કલમથી મદદરતું
અને સાચું નેતૃત્વ આવી પાશે; અને એ રીતે તેમના જીવનભરના
અભ્યાસના પરિપાકરૂપે ગુજરાતી સાહિત્યને કંઈક વિકાસ કાઢી મળી રહેશે.

પરંતુ આ બધી પ્રવૃત્તિમાં અધ્યાપકસંઘની વિશિષ્ટતા રપટ થતી
નથી. અધ્યયન હિપ્પા બાર બારે મુખ્યે પછી અધ્યાપનનું શું? તે કેમ
તેજસ્વી થાય? અને તે “ તેજસ્વી ” થાય એટલે શું? આ વિષેનું કોઈ
મૂર્તબાવી દિશાસૂચન ધ્યેય અંગેના દરાવમાં કે બીજા દરાવમાં મળતું નથી.
એટલે સામાન્ય કોઈ વિદ્યાર્થી, સાહિત્યાર્થી, કે એવી આ સંસ્થા
રહે છે કે તેમાં તેના અધ્યાપકના મુખ્ય કર્તવ્ય અંગે કંઈક દરમતું રહે
છે? આ પ્રશ્ન હવે અધ્યાપકોએ વિચારવનો રહે છે.

આમ એક જાત સંસ્થા તરીકે અધ્યાપક સંઘે પોતાનું ધ્યેય
નક્ષી કર્યું—અને એ ધ્યેય એટલે ‘સાક્ષરજીવનનું, સાહ્યજીવનનું’ ધ્યેય.
જયન્ત શા. ભેષી

સાહિત્ય પરિષદ

સંમેલનનું વિહંગાવલોકન

સાહિત્યપરિષદ એ એક ચર્યાસ્પદ સંસ્થા અપણે ત્યાં જન્મી ગઈ છે.
પ્રમુખ પદ્મદંડવાની એની પદ્ધતિ, એની કાર્યવાહક સમિતિ અને એના
બીજા અનેક અંગો વિશે સખતમાં સખત ટીકાઓ પણ થઈ છે, છતાં
એનું ગાડું જેમ છે તેમ ચાલ્યા કરે છે. જૂનાગઢમાં ભરાયેલ છેલ્લા અધિ-
વેશન વિશે કંઈ પણ લખતાં પહેલાં સાહિત્યપરિષદની અધિકાર-મર્યાદા
રપટ કરી લેવી ગોચર છે. હું સમજી છું તેમ એ પરિષદનું મુખ્ય કાર્ય
ગુજરાતી ભાષા અને તેનું સાહિત્ય, કથા, ગુજરાત રિશ્તવિષય, ગુજ-
રાતની પ્રજાની સંસ્કારિતા અંગેનું હોલું નેકરું. છેલ્લા સંમેલન વખતે
પરિષદ સ્પષ્ટ કરે મૂકી ક્યાં વાળું પડેલું હતી. ત્યાંનું આપું મ.
વાતાવરણ રાજકીય રૂપે રંગાયેલું હતું. રાજકારણની ચર્ચા કરવાને જ
જાણે બધા બેઠા મગ્યા હતા; અને હેઠલે દિસે જૂનાગઢના વહીવટકર્તા

શ્રી. શિવેશ્વરકરને વિદાય આપવાને ચોખ્ખેલો સમારંભ તથા તેમાં ના-
જામસાહેબે કરેલું બાપલુ એની સહી પૂરતાં હતાં.

ચરૂઆતમાં જ શ્રી. શામળદાસ માંધીએ સ્વાગત-પ્રમુખ તરીકે જૂના-
ગઢનો ભૂતકાળનો તે વર્તમાનનો ઇતિહાસ કહી એમની આરતી હકુમતની
સિદ્ધિ ગાઈ સંભળાવી. પ્રમુખસ્થાન માટે મુકાવલા શ્રી. મુનશીના નામના
સમર્થતાએ મહાયુગ્વ્રતાનો પ્રશ્ન જ્યારે ચર્ચાઈ રહ્યો હોય ત્યારે આ.સુ-
મેશનના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. મુનશી જ જોઈએ એમ કહી પસંદગીની ચોખ્ખતા
સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પ્રમુખશ્રી બોલવા જોખા પણ ત્યારે
સ્વાભાવિક રીતે સૌ-જોઈએ આશા રાખી કે તે ગુજરાતી સાહિત્ય અંગે
કહેશે પરંતુ એમના વ્યાખ્યાનને મોટો ભાગ જૂનાગઢ, સૌરાષ્ટ્ર તથા
ગુજરાતનું એકીકરણ અને બાપાવાર પ્રાન્તને લગતી જાગતોથી બરેલો
હતો. “સંમેશનના પ્રમુખસ્થાનેથી સાહિત્ય વિષે તો મારે કહેવું જ જોઈએ,”
એમ કહી જ્યારે તેઓ સાહિત્ય તરફ વળ્યા ત્યારે એમણે અસ્પષ્ટ મન-તચ્ચો-
ની રજૂઆત સિવાય બીજું કંઈ જ કહ્યું નહોતું. મોટેથી કરાતા બાપલુમાં
એક વાર એમણે કહ્યું કે “ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતાસાહિત્ય ખૂબ સરસ
રીતે નિકળ્યું છે.” પછી થોડીવાર રહી કહ્યું કે “ગુજરાતી સાહિત્યમાં
સરસ કહી-શકાય એવું કવિતાસાહિત્ય છે જ નહોતું.” આવાં પરસ્પરવિરોધી
વિધાનોય શ્રી. મુનશી જણે ૭૫૨૩ વાળતા હોય એમ જણાયું. તેમનો
‘સરસતાનો સિદ્ધાન્ત જાણ્યો તે છે. સરસતા શું છે તે એ સમજાવી શકતા
નથી. વળી એમની ‘સરસતા’ અમુક વિષયોમાં જ મર્યાદિત થતી
લાગે છે. એમને સુન્દરમના ‘ભંગરી’ કાવ્યમાં સરસતા જણાતી નથી. આમ
એમનાં મન-તચ્ચો ગુન્નરજીભરેલાં અવિરહ જ રહ્યાં.

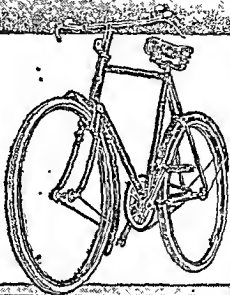
આ પરિપાત્ન સૌથી વિચિત્ર અંગ તે પ્રો. વિષ્ણુભસાહ ત્રિવેદીનું
‘અનુભવના’ નામક વ્યાખ્યાન હતું. સાહિત્ય અંગે કંઈ પણ કાવ્ય કહ્યું
હોય તો તે એ વ્યાખ્યાનથી. સાહિત્યવિભાગનાં અધ્યક્ષસ્થાનેથી ‘બોલનાં
એમણે એમાં ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યનું મર્મગામી :પ્રયક્ષરણ કરી
જતાયું. ગુજરાતની મહાકવિના જંજના જદુ સુન્દર કવિત્વમય ગદ્યમાં
:જદુ કરી, લગભગ પચાસ મિનિટ સુધી બોલતાં એણે કવિતાના
આસ્વાદના અનુભવના આનંદના સિદ્ધાન્તો, કવિતાનું ઉપાદાન, એના વિષયો
અંગે ચર્ચા કરી. કવિ ન્હાનાલાલના અપવાદગ્રસ્ત પદ્યકંપ કહેવું વધારે

ચોંચ છે એમ દર્શાવી તેમાં રહેલી બારબ્યવસ્થાનું દર્શન કરાવ્યું. કાવ્યની સરસતા વિશે પ્રો. ત્રિવેદીએ જણાવ્યું કે 'ભંગડી' કાવ્યમાં વિષમતાનું ને દર્શન છે તેમાં જ સરસતા છે. એક ચૂંદડી એક ધનિક ગૃહિણીના શખે રમવાને લાગે જતાં જોડાડાય છે અને ભંગડી પુત્રના લગ્નના આનંદને પ્રસંગે એ જ ચૂંદડી પહેરે છે. એ વૈષમ્યે કવિના હૃદયને હલાવ્યું. એ વૈષમ્યની રહસ્યમયતામાં જ સરસતા છે. પ્રો. ત્રિવેદીનું વ્યાખ્યાન 'અનુભાવના' એક સ્વતંત્ર વિવેચનનો સુંદર નમૂનો છે. એમના વ્યાખ્યાનમાં ચિન્તનનો પરિપાક ને મૌલિક વિચારસરણિ હતા. પરિપક્વ પ્રયોજનાં વ્યાખ્યાનોમાં ને પાંચ કે છ હિતમ કોટિનાં વ્યાખ્યાનો છે તેમાં પ્રો. ત્રિવેદીનું એક અણશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

આ સંમેલનની એક બીજી પણ વિશેષતા હતી અને તે ઉચ્ચ અભ્યાસ-ક્રમમાં બોધમાયા તરીકે હિન્દીની તેણે કરેલી બહામણ અંગેના ઠરાવની. આ ઠરાવની ગુણાત સૌરાષ્ટ્રસરકારના વડા પ્રધાન શ્રી. ઢેગરે કરી હતી અને એની તરફેણમાં શ્રી દીવેટિયા, શ્રી શામળદાસ ગાંધી ને શ્રી મુનશી હતા. શર્યાતમાં તો લાગ્યું કે એ ઠરાવ વિનાવિરોધે પસાર થઈ જશે. પણ બપોર પછીની ચર્ચામાં આ ઠરાવનો વિરોધ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કર્યો. વિવેકપુર:સર દદતાયી એમણે જણાવ્યું કે આ તો આપણે પોતે જ આપણા પગ ઉપર કુહાડો મારવા નીકળ્યા છીએ. હિન્દીને ભણે રાજન્યાત વિષય તરીકે રાખો ને રખાવી નેહએ. પણ એ બોધમાયા તરીકે તો ન જ નેહએ. એની માઠી અસર આપણી બાપા અને સાહિત્ય પર થશે. હિન્દી ગુજરાતી કરતાં વધારે વિકસેલી નથી. આપણી લઘુપ્રતિયો આપણે મુક્ત થવું નેહએ. અને ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદના સંમેલનને તો આવો ઠરાવ પસાર કરવો જરા મશાલતો નથી. આ વિરોધને પ્રો. રવિશંકર નેપી, રા. બુચરાય અંજલિયા તથા પ્રો. હસિત શુભે રોકા આપ્યો.

આ સમગ્ર વિરોધ તો મુનશી ચમક્યા. ધડીમર એમને લાગ્યું કે ઠરાવ નહીં પસાર થાય; એ જાણીત્યા થવા લાગ્યા અને ને કોઈ પરિષદ-સભ્ય ઉતારા ઉપર હોય તેને બોલાવી લાવવા માણસો મોકલા. પરિષદના સભ્યો જ મત આપી શકે તેમ હોવાથી ઠરાવ પસાર તો થયો પણ શ્રી મુનશીની "વિનાવિરોધે પસાર થાય" એવી આશા નુકસાન થઈ.

રાષ્ટ્રિય ઉદ્યોગનું વિજયપ્રતિક...

HIND-INDIA'S OWN

આજના વાહનવ્યવહારના મુખ્યક માર્ગના
સાધન રીક્ષામાં પોતાનો ધોરણપૂર્ણ ફાળો
"હિન્દ" સાધકને આપી રહી છે.
દેશના સંવિગમેને ખાસ વાનુસ્થળના પદ
રૂપે મારાનુસાર ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬ના રોજ
સાવકાંડે આપને સરકાર અને પ્રાંતી સભા
દ્વારા આજના વાહનવ્યવહારના મુખ્યક માર્ગના

જ ના વ ના સ યો—રિ ન સા ઉ ક ર ય લી મી ટ ૪

મુંબઈ ઈલાકાના રોસ વેજ સ
નેશનલ ટ્રસ્ટ્સ ડા, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ.

દરેક જગ્યાએ મળે છે

હેવટે આ સંમેલન અંગે તો એટલું જ કહીશું કે શ્રી. શામળ-
દાસ-મોંધી અને શ્રી મુનશીએ પોતપોતાની વ્યક્તિગત રાજકીય સિદ્ધિ
રહી સંભળાવવાને જ આ પ્રસંગ મોજો હોય એવો ભાસ થતો હતો.
નૂતનશઠના વિજેતાએ હૈદરાબાદના “વિજેતા”નું સ્વાગત કર્યું. વિભાગીય
પ્રમુખોની ઉપેક્ષા એ આ ઉત્સવનું સામાન્ય લક્ષણ હતું. સાહિત્યની સાં
સારી ગણતરી જ નહોતી. શ્રી. ત્રિવેદીએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે
તેમ “અને સૌથી મોંઘામૂલો માનવ હોય, દેવના અવતાર જેવો, તો તે
રાજપુરુષ છે.” જુદા જ સંદર્ભમાં બોલાવ્યું, આ વિધાન આ સંમેલન-
માં પણ યથાર્થ નીવડ્યું. મુનશીની સરખરમાં જ સૌ રત હતા. મુનશી
ધણી વાર અધેથી ઊડી જતા; ણીજ ક.યંકમે પતવીને આવતા.
નિઅધો તો એ જ વંચાયા. નૂતનશઠ અને સૌરાષ્ટ્ર; સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજ-
રાત, ગુજરાત અને બાણાસરા પ્રાન્તની ચર્ચામાં ગરીબ ખિચારું ગુજરાતી
સાહિત્ય ક્યાંય અટવાઈ મળ્યું. જેડૂનોની પરિપદ બોલાવી હોત તો પણ
આ ‘સાહિત્ય’ સંકલનમાં યદ્ય તેમ ચર્ચા યદ્ય શકી હોત. એમાં એક વસ્તુ
હતી અને તે જ્ઞાનંદ માટે મેળો. રાજ રાતે રંજન કાર્યકર, મિષ્ટાન્નમય
બોજનો અને રહેવાની સરસ સમગ્ર માણી, એ મેળો વિસર્જન થયે.
સંમેલનને સાહિત્યપરિપદ કહેવા કરતાં એક જ્ઞાનંદ માટે ભરાયેલો સમૈયો
કહેવો વધારે ઉચિત છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ રમણીય તો માત્ર એ વ્યા-
ખ્યાનો એક ગ્રે. વિજયપ્રસાદનું; મળું શ્રી અહિરતનું.

કુંજવિહારી મહેતા.

પ્રાસંગિક મનન

શ્રીઅરવિન્દનો તથા સન્દેશ

In all humility of devotion, I hail Sri Aurobindo as the sole sufficing greatness of the age. તે રાષ્ટ્રીય
વિમુક્તિ કરતા વિશેષ છે. તે સનાતનોમનાં-ને અપિવરો યુગમોત્રના છે,
પ્રભામોત્રના છે, તેમનામનાં-એ: માનવજાતિના સમુદારકો એ છે;

૧. એનો જાગૃક આ આંત્રી મંત્રવાના આરંભે છે. ત્યાં હાલેજેલા
પ્રસંગના સર સી. આર. રેડ્ડીના વ્યાખ્યાનમાંનાં વિચારોમાંનાં થોડાં યરથી આ
મોંધીની પહેલી દૃષ્ટિ બની છે.

લાંબું આયુષ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંડુ કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કસ્તુરી,
રસસિંદુર, અપ્પક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુંબઈ નં. ૧૪

લાવનગરના એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની કું. આંબાચોક

પોતાના શાશ્વત કાર્તિક્ય, એમની જાણ આપણને હોય કે ન હોય તો પણ, આપણા હૃદયમાં વ્યક્ત એવા એ સનાતનો છે.....શ્રી અરવિન્દ ૧૯૧૦માં વિવૃત થયાં. પણ ત્યારે કદી નિવૃત્ત થઈ શકે ? ધંભી વાર એને માટે દેહે નિવૃત્ત થવું એ આત્માનું રાખરોહણ હોય છે, 'આત્માનું સમસ્ત પૃથ્વીગોલ પર પ્રસન્ન' હોય છે. એમનો દેહ બધે પોંડીચરીમાં છે પણ તેમના પ્રમાણને સ્વલક્ષણની પ્રગટ બાંધી શકીએ ખરે ? વર્ષ-મણ-તરીએ તેમને છે નેર થયાં પણ, વસ્તુતઃ કલ એમને રચી શકે તેમ નથી અને ન રચી શકે પૃથ્વીની પાર્શ્વતા કે એની અશુદ્ધિઓ. His soul is like a star and dwells apart.

મહોત્સવ એક મંદરાજ સમાન એ આત્મા દેખાય છે તો એકલગીરી ને એકાંતસેરી; પણ એક ૧૯૨૨માં તેમણે સ્વ. દેશમન્ધુ ચિત્તરંજનદાસને ઉત્તર આપેલો તેમ-એમની હિંદના રાજ્ય-પ્રકરણમાંથી નિવૃત્તિએ દિઃ સમેત આખી દુનિયાને માટે પૃથ્વી પર નવી અપૂર્વ, દિવ્ય શક્તિના પ્રભુકૃપાએ વાહન થઈ શકવા માટે જ હતી અને છે ત્યારપછી ચાર વર્ષે તેમની યોગસિદ્ધિ થઈ પણ પૂર્ણયોગ જૂની પ્રજાસીએ જોયો નથી તેથી માનવજાતિને એ સિદ્ધિનો લાભ ઉપર કશું તેવી ઘણી દ્વારા મળે માટે જ એમને એકાંતરસ આણુ રહ્યો છે. એમ દેખીતી રીતે અલગ રહીને તેમણે જે કાર્ય આપણને અદીક હોય તેવું કાર્ય છે તેના વિશેષ ઉદ્દેશ અહીં અનાવસ્થક છે તેથી એટલું જ કહીશું કે તેમના પ્રકૃત સંદેશનું પ્રકાનન એ. તેમણે ગયાં આઠ નવ વર્ષમાં આધ્યાત્મિક જગદ્ગુરુ નીવડવાનો શક્યતાવાળો ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પ્રયત્ન રીતે-ઈશ્વર, આત્મા વગેરેમાં નેહી માનનારે યા ર્દેશત- રીતે માનનાર જુદિવાદીઓ પણ ધ્રુવે તો સમજી શકે તેવી રીતે-ધોષેલા વાગવાળા પ્રસંગોમાં તો એક પ્રસંગ છે.

એ સંદેશમાંનું તથ્ય દેશ-ન દાલના આગેવાનોમાંથી જોયો સ્વીકારશે તેમને કઈ રીતે કાર્ય કરવું તેનું પૂરું માર્ગદર્શન આપે તેમ છે. એ કાર્ય તેઓ ભાષાવાર પ્રાન્ત-સ્થાનની સ્વાયત્તિકતા માન્ય રાખીને કરી શકે. તેમ કરતા, તાત્કાલીક જોખમોથી કાંવાની તેમની ભય-મન્યતાના, પ્રભુ પ્રેમેના અવિશ્વાસનો, પોતપોતાના નિર્મર્યાદા સાતા-શોષનો સેવાના એકાંગી જોડનો પોતાના નામ બાદ કે મેટપ-ભાવ ને હોય તેનો, જે રાષ્ટ્રભાષાની

ધનામ રૂપિયા ૫૦૦

એક આશ્ચર્યકારક શોધ

જદુ તેમ જ ગેસ્મેરિઝમની શક્તિની સદાયતોથી આ વીડી બંધના વર્ણમાં આવી છે. તે નિરમયકારક અસર કરે છે. તેના પહેરનારની ધારણા મને તેટલી શ્રુત્તેલીભરી કે નિરંકુશ હોય તો પણ, એ બરબીવે છે. એ તમને બંધી બદલેનાં જોખમ તથા રંગોળી મુક્ત રાખશે. પહેરન રતે ખરાબ મહેતની અસર થતી નથી; તે સ્ત્રી દોષ કે પુરુષ, પથ્ય બહંકરી પણ કઠણ દિલનું શામું માણસ એને વશવતી અઠકે ગેરહાજરીમાં દુખી થાય છે. વીડી પ્રીતિ પિયમાં, કાપડાકાનનાં તથા નોકરીમાં રૂઢ અપાવે છે; પ્રુક્ષણ પૈસા અપાવે છે; અંગરક્ષક તરીકે સેવા બેખાવે છે. અજમાવે, તે પહેત્રી રાત્રે જ એનાં અજમ પરિણામ જુઓ.

(કિ. એક વીડીના રૂ. બે; ત્રણના, રૂ. ૫; ચારટેજ પેટ્રીંગ જુદું.

મહાકાલી આશ્રમ : પો. બો. ૨૪૭; ધાનપુર

હજી તો નીતી છે તેની હસ્તી હોય તેથી તરેહવાર ઇન્દ્રિય દર્શવવાનો-આ સરતો, જેનામાં જે દોષ બાંધી દોષ તેજો ભોમ બાંધે જ છૂટો છે સંદેશના અન્ને જે મુદ્દા-વાન વચનો દિંદે આન્તર યાને સૂક્ષ્મ પ્રગતિને જ પોતાનું લક્ષ્ય રાખવા સંબંધી (જેવો, આ અંકનો ધ્યાનમંત્ર) કલાં છે તેના પ્રકાશે જીવ-નની શરૂે ક્ષય માળખનું કર્તવ્ય તો, મોટામાં મોટા આગેવાનથી માંડીને સૌથી સામાન્ય પ્રાજ્ઞાન સુધી પ્રત્યેક પુરુષે તથા સ્ત્રીએ બળવવાની પૂરી તૈયારી છે. એ દિશામાં જોમની વૃત્તિ-સક્રિય હોય તેઓ એ સમયસરના અન્દેશને અનુવર્તશે એમ ઇચ્છીએ.

સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ

આન્તરિક પ્રગતિ અને સૂક્ષ્મ પદ્ધતિ અગત એવાં-એટલાં તમોગુણી બળોની પદ્ધતિમાં દસકે એટલી આવી ગયું છે કે મુદ્દાઓને પોતામાં કોષ અન્તરાત્મા હોય કે પોતે રચીત સાધનો-શરીર કે બીજા દ્વારા સૂક્ષ્મની સમૃદ્ધિ પામી, સ્ત્રી કે વિધી શકે તેમ જ એવું લાગતું હોય; આ બે માંથી એકે વાતાનું તેને જાણે લનસાન જ નથી. વર્ષોથી વેડેયે બતી આ જડતાના ભોમ દેહદેશના સંસ્કારનેતાઓ પશુ થઈ ગય છે.

તેઓ જૂનાં વિદ્યાપીઠો પર રાજકીય સત્તા રચાવવા મથે છે; નવાં વિશ્વવિદ્યાલયોને ઇંગ્લેન્ડરોગશનાં રક્ષણી ઇંગ્લેન્ડરી કારખાના પનાવ-સર્વોંશે નહિ તો ગુજ્જલે એવાં બનાવવ.-કરોડો રૂપિયાની યોજનાઓ ચિન્તવે છે; એ ચિન્તવનોમાં પ્રજાનો ચિન્તકર્તા જે બહુજી-જામે કે ગુજ્જર્મ બહુજી-નેને તો સત્તાધારીઓ પોતાને પૂરેપૂરો દાસાનુકાર કરી ન.ખવામાં જ જીવનસાર્યકથ માનતા લગે છે. વળી અ.વું બધું થવું હોય છે દેશની સંસ્કૃતિને નામે, એને શુદ્ધ રાખવાની, વિદ્યાસાવવાની ધણી ગમનમ.મી વાતો વડે.

x

x

x

એવાં જોને માટે પ્રતાપે જ દે.દેક વસ્તુથી દિંદી રાજ્ય-સંધતા રાષ્ટ્ર-વામાંથી સમતોલ જીવન્ત દષ્ટિનું રાષ્ટ્રીય જીવ જાણે પરતરી ગયું છે-મરી તો ગયું જ હ; તેથી એ લગભગ ત્યાં જીવનસેવામાં જતી મથો છે ન્યૂ.પિઝ અંગે અ.ગાસ-૨'દ્રવાદ અને પોતાને કહેવ જે છે સો ટપના

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and results: in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the Medica Materia the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formulae and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and lay man minded should make it a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.
THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

સેના જેવો શુદ્ધ, વિશુદ્ધ ને પરિશુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદ. એના વાદોએએ અગતિ-
કતાને નામે પણ ખરી રીતે હૃદયગોચર થયેને, પ્રજાને જરા સરખું
ય પૂછ્યા વિના દેશનું ભંગીકરણ કર્યું-દેશને જાણે જાણતો વેચ્યો, અને
દેવે, આ ત્રિશુલ્લક્ષ્ય પ્રકૃતિ જેવી છે તેવીમાં તો એ કૃપના જે માફાં
પરિણામ આપ્યા. વિના રહેજ. નહિ તે જ્યારે આગેવાનોએ તેમ જ,
પ્રજાજનોએ ખમવાં પડે છે, ખમ્યાં જાય નહિ તેવાં હોવા છતાં
ખમ્યે જ જરા પડે છે, ત્યારે આપણને કહેવામાં આવે છે કે તમે
જ્યાં જ અનીતિપરાયણ થઈ ગયા છો, લોકશિયા છો ને લાંચિયા છો વગેરે.

સત્તાપાત્રણ આગેવાનોમાંથી કેટલાકને વળી એવું કહ્યું છે કે
પોને જ લાગેલા દેશની એકના ચીલકાએ, દરોહરેક નિસર્ગસિદ્ધ ભાષ-
પ્રદેશી, અતારણી જ કરી નાંખી છે. એ ધૂનથી તેના એવાં ગીંદાંતર
જન્ય છે કે તેઓ જેને ભાષાવાદ કે પ્રાંતવાદ કહે છે તેની ઉપરથી અ-
જના રૂપમાં તો તેમને પેતાને જ આભારી છે એ તેમને છતાં આંખે
દેખાવું નથી; અને ભાષા તથા પ્રાંતોની પુનઃ રચનાના પ્રેમીઓમાંની કેટ-
લાંક એવા જનૂની જન્યા છે કે પેતાના જ ખોયના સ્વામિનિક સ્વરૂપ
ને (ઉદા. જન-મુઆઇ મહોમમ્મદીયનાન) કુકારાધાત તેઓ પેતાને
હાથે કરે જાય છે એ વળી તેમને દેખાવું નથી.

x

x

x

જાને પદના આરા કોઈકકાસથી જરેલા વાતાવરણમાં જન-મુ-
ખરી મધ્યમાં જનમદમાં જન્યુ તેમ, નરી અંગત મોટાઈમાં જુખ્યા-
સિ સખસો, જાણે સંસ્કારસંજિના તારંદાજ પારંપરીઓ તરીકે, રાષ્ટ્રીય
અજના મોટા નામે ખોટો, અરથાને એ લાવનનો ઉપયોગ કરીને
પેતાની જ માતૃભાષા છે-ને ભારતીય ભાષાઓમાંની એક ઉત્તમ ભાષાનો
ખાત કરવા નીકળ્યા એ ધણું દુઃખદ છતાં સમજાય તેવું છે, તેઓ એ
હાડે "મેદાન માલી ગયા" એ તો છે જાણકાઓની જિત, કમ કે તેઓ
પોતે પણ સાની રીતે જાણે છે કે જે પ્રમુખસુનાયના ઊર્નિદારપને, દ્રવ્ય-
ને તથા દગાઈનત સત્તામોદને એ વાતાવરણનાં તેજી પટાવી આપ્યા

૨. આ બધે આખી નોંધમાંની યીજા આટલું જ્ઞાનમાં રાખીને વંચાવી
જેઠાએ રમૂસેવડાની જે ખડી સેવા છે તેણે અવશ્યતા કરવાની જાણનાની
જાણ નહીં; રમૂસપ-વિવરણ અણપટ શાષ્ટ-*Indecent* *Indecent* હામે અમારે
વિરેમ કુપરે છે.

આરીયેન્ટલ હાલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘સી’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે ક્રિયત્વ ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સનેવેશન.

મિસ્ત્રી રશીદ ગઢુર

આપનાં સ્ટીલ એન્ડ બીલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટર.

હમારતને લખતુ સે ખડુનું દરેક કામ, જેવું કે ખારી તથા
દરવાજાની કોલ, બે.ખડનો ગોળ દર, તથા રેલોંગ, રમવાઈ-ડની
ફેન્સીંગ, એલેવેટર, તથા એનશીટસ અને એલેવેસટાસ સીમેન્ટ
શીટસ એસાડનાર તેમજ ગાલ. પાંખલા, એમલ નીચ, ગેસ સ્ટીલ
બીન અને સે.ખડના કોલેક્સીયલ દરવાજા વિગેરે મન વનાર તથા
એસાડનોર તથા સીમેન્ટ કોલેટ રોડ એક્સપર્ટ.

“બ્યાજબી હાર્મ અને ઉત્તમ કામ”

Trial Order is Solicited

વિચિત્ર માટે લખો:—

નંબર-૧૨૩, ટેન્ક સ્ટીટ, મુંબઈ ૮

મુંબાઈ

નં. ૫૮, કુંભારવાડા, હાટી ગલી, મુંબઈ ૪

FOR MODERN SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.

No. 381, Hornby Road, BOMBAY.

THE MALL, L AHORE.

दे. नं. २१७१४

दे. ला. म. : "वा. ५५५"

आर. ओ. रघुवलालनी कुं. ०.

पाठपुतां द्विटिंग, गनमेटल वांल, खुधस वांल, रेड ग्लेडिंग

शीटस वगेरे मित्र-निनते लक्षता सामानना वेपारीओ.

८६, नागदेची रट्टी

मु. प. र्ध नं. ३

જાણીને છીએ; તેથી, કદાચ થંભાની ને-જેટલું જ ઉમેરીને કે એ સુવાન પ્રાખ્યાનોના જે લેખોમાં વિષયચર્ચા આ અંકમાં થઈ છે તેને જે કેન્દ્રએ વિચારવી હોય તે વિચારે તે વ્યવહારે-વિ. દ. વૈ.

મન્દિર-વૃત્ત

૧. શ્રી હીસાધતી લાલભાઈએ (અમદાવાદ) રૂ. ૫૦૦ રૂપ. આનંદચંદર-સંસ્કરણ-જાહેરાત આપી છે તે માટે 'માનસી' એમનું ધન્યવાદ છે.

૨. મહાશયજીના ગણકમંડળે 'માનસી' જાહેરાત માટે તા. ૧૯-૧૨-૧૯૪૮ ને રાજ કરેલા મુદ્દાનાની ચોખ્ખી આવકનો મુખ્ય દપતો રૂ. ૨૦૦) નો મળ્યો છે. એ માટે મંડળ તથા આ મંદિર મેમરી આપનાર સર્વ કાર્યકરોનો ઉપકાર મનીએ છીએ.

૩. શ્રી નાનજીભઈ દાળીદાસ (પે.રજદર) રૂ. ૧૦૧. શ્રી સોગીલાલ મ. શાહના (ભાવનગર) રૂ. ૧૦૦) તથા શ્રી. ગગન-વિહારી લ. મહેતા (મુંબઈ) રૂ. ૨૫) રૂપાની સાબર નોંધ લઈએ છીએ.

૪. નિયમિત થવાની આજ્ઞા આ અંક બેરડો (જો કેમુલતવાસી) ધંધા તંત્ર લનારો (વિત્તનો) રૂ. ૫૦૦ છે; નિયમિત થવાની પાકી તેવાની એ રીતે છે કે માર્ચ ૧૯૪૯નો અંક અર્ધો જોડતો છાઈ ચૂક્યો છે.

૫. લવાજમના રૂ. ૫-૮-૦ દુર ન જ મોકલતા માહકોને વિનંતિ છે; તુંદ તો માર્ચનાં વી. પી. થશે.

૬. ઈન્ડુપ્રસાદ શિ. મહેતાના માયાળુ સહકારથી મયા અંકમાંની રૂ. સર લાઘુભાઈની છમી જોડેક માટે મળેલી; એ માટે એમના આભારી છીએ.

વિ. દ. વૈ. (સંસ્કૃત ૧-૨-૪૯)

માનનાં પાણી

સપરબૂમિ

પ્રારબ્ધતા પાસા

શ્રી. નંદુમાર પાકે
લખેલી નારીવતી માંગ-
લતા અને માનવતા
આલેખતી ગુરુગુની
પલટાની પ્રશ્નલાવનાની
પ્રસંગભરપૂર રંગશી
સળંગ વાર્તા મનોહર

મશહુર મરડી વાર્તાલેખક
પ્રા. ના. સી. ફકે
જીવનસંમાધર્મી બૃહત્તા
શીખવતી દંડકૃત્યના
દિવસોની દિવસરૂપ
રાષ્ટ્રીય નવલકથા. ઉચ્ચ
કાગળ: હિન્દી જોડેદ:
ફા: ૨-૮-૦

માનવીની મેલી મુશ
નવિ પથ ગાલીફ
મરજી બ આખરે પ્રત્ય
પૂંવાર થાય છે, એ
સૂચિત કરતી રમંચ
અને ૬૨૫ ભરપ
સનસનાટીભરી સામાજિક
વાર્તા: સુંદર ચેટઅ

મુદ્રણ: ફા. ૨-૮-૦

મિટીનાં પના

ફા. ૮-૮-૦

આભિસાર

શ્રી. અવિન શ બાસ
ફૂલ મેલકોની મથા
પ મેલી તખ્તા લયક
નવ ગીતનાટિકાઓ:
મરુનાથ, જૂખ, પરા-
દેહ, સેના, અંકર,
રામલીલા, પરીક્ષા,
કાળજેર, વૈષ્ણવનન,

લલિતનો લલકાર
ગવ લલિતજની ફા
પદાવલી અને અપુ
ભાવમાધુર્યથી નીતરત
સુગેય ગીતો અ
કવ્યોનો સંપુર્ણ રજા
સંગ્રહ: ૭૦૦ પાના
ફા: ૮-૦-૦

પ્રા. મનસુખલાલ કહે-
શેનાં પ્રસાદિત અને
પ્રવાહી કાવ્યોનો તદ્દન
નવો સંગ્રહ અન્દરૂન
સ મેઁ આકર્ષક રૂપરંગ:
ફા. ૩ ૮-૦

જેની વર્ણોથી રાહ જોવાતી હતી તે

પ્રાચીન જ્ઞાનમંડાપનો વારસો

પ્રવીણ સાગર

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આદિ સાળ રાત્રોના સારરૂપ સુગાર,
બ્યવહાર, નીતિ, સલાચાર, યોગ વગેરેનો જ્ઞાનસંભાર, પ્રવીણ અને
સાગરની અમર પ્રેમકદાલીના સ્વરૂપમાં હૃદયંગમ રીતે અહીં રજૂ થાય છે.
સળ હિન્દી. ટીકા સાથે .. જુજ ન લો શીતીકાનાં છે
સંશોધિત, નવી આવૃત્તિ .. ૧૨૫૦ પનાં: ફા. ૧૫-૦-૦

પાંજરાપોણ શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાનું સમ્પ્રસરણ સમૈ લાલ બતી ધગ
હાસ્ય અને કટાક્ષભરપૂર તદ્દન નવું નાટક ૨-૦-૦

કેટલુંક ચિરંજીવ સાહિય

સન્ધ્યતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો દસમી આવૃત્તિ ૪-
સન્ધ્યતીચંદ્ર ભાગ ૨ જો નખી આવૃત્તિ ૩-
સન્ધ્યતીચંદ્ર ભાગ ૩ જો છૂટી આવૃત્તિ ૩-

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ
પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨

મંજૂષા

શ્રીઅરવિન્દનો સાંપત ભારતને સંદેશ

[અન્નવિધાગીઃ તરફથી તા ૧૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ને રે ૪ શ્રીઅરવિન્દની હાજર સરકારોના મંત્રી તેમને હા-રેની રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક અર્પણ થયું હતું તે પ્રસંગે તેમણે લખી મોકલેલો મૂળ અંગ્રેજી સંદેશ હાથમાં આવતા પહેલાં પ્રમેલુ જે ૨૦૦૫ના 'પ્રસ્થાન' માંના એનાથ પ્રસાર એન્ડે આન્નવિધમ સિવાયના ભવિષ્ય જે લાપન્તર (ગા. જ. તીરાન અર્થર્થ) 'પામની એકતા'એ મધાળથી, આન્નુ હતું તેને અધારે કરેલુ આ સંદેશ તરત માટે, એમાંની દૃષ્ટના પરિચય પૂરતુ ઊપોગે છીએ-તત્રી

એ સંદેશમાં થોડા પ્રારંભિક પ્રસ્તુત શબ્દો પછી શ્રીઅરવિન્દ પહેલુ તો એ રપટ ક્યું છે કે દિના વર્તમાન ગળપુરીણોએ તેમના કર્તવ્ય અંગે જે મદરના નિર્ણયો કરવાના કે તેના પ્રતિ પોતે દૃષ્ટ નજીના મિના ન્દી સકે તેમ નથી તેઓ એ નિર્ણયે મા સર્વપ્રથમ સ્થાન દિંદની દેવચયના પુ રિધાન્તી નજતને આપે દિ દાલરી જે કૃત્રિમ રચના છે તેને ન્દલે પ્રાન્તોરી નવેસર રચન "વિવિધતા મા એકતાના સિદ્ધાન્તના પાયા પર" કરવની હિમાયન તેમજ, "એક વિરિષ્ટ પ્રજાનુ મિત્રાસયાન" એના દિમાની અર્થ, હસનામી તથા વિદિશ ગળા-સત એના સમય ૧ રાષ્ટ્રીય તથા સારકારિક નગો ૧ સક્ષિપ્ત છતિદામ લક્ષી નિરૂપણ દારા, કરી છે દિંદે એ છતેદાસકાળના પોતાના તરનો ભગવેત' નવાને રીકાન્ત; નાજકીય એકતા સધાના પજ વતુ એ છુ' દકવા એ ૧ પ્રામો યયેલા, એ નત'યુ છે; તેમ જ દેશની મિત્રમિત્ર ગોતરોને નિકસવનાગે કિપાપ્ટુને ('પ્રાન્તે' કરેરાન છે તેને) પોતો તાની સુસ્પરિક વિરિષ્ટના પજ દની જ એ રપટ ક્યું છે

સામો દરમાન વિકસતી થયેલી એ વિરિષ્ટના પી માથે સાથે કાવમી રામકીય એતા દિ.માં સમગ્રજી સાનટે રથાપિત થઈ ચકી નહિ તેના કાન્ડા તીકે મદેશમાં આટના વાના અજુન્વા ને; દેશની પ્રગતિ, નિશ્ચયતા જુલ જુલ પ્રન્તારમીનો ૧ પૂન ૫૨૧ સંપર્કને (અવ દ ના એઈ માપના લીધે) અનાવ, એકતાના પ્રયગો જે કાષ્ઠ થતા તેની

પદ્ધતિના અન્તર્ગત હોય અને તેથી મુશ્કાળે અલપછી નીવડેલાં ભારત-
મુખી સામ્રાજ્યોની પરંપરા, અને સૌથી વધુ તો, બહુસંખ્ય હતાં તે.
જુદેજુદાં “રાજ્યોને ધર્મજાતી ઉભેડીને, તેમ જ પ્રજાસમૂહના વિભિન્ન-
ભાગોને એકમેકની સાથે જોડીને એક નવો ઢાળો આપનારી કે.ઈ. એક
તપઃસક્તિનો અભાવ.”

બ્રિટિશ અમલ આજે ને જયે તેના લાભાલભ આ હતાં તેના
દ્વારા મળેલી કેળવણીને શીધે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા પ્રાન્ત-સંપર્ક થકય
તથા નિકટ જાયો; સ્વદેશશિક્ષાનું પ્રમુદ્યુ તથા સ્વતંત્રતાની એમણી
જામત થઈ; સ્વાતંત્રપ્રાપ્તિના સાધના તરીકે અમુક એકજાતના જમાવાયું
પણ એ જોઈ શકાયું; ચના ચતાં દેશશિક્ષાનું પણ ક્યું. એના પરિણામે
પ્રાણીકાતક આજે, બ્રિટિશ સત્તાએ દેશમરનાં એકસરખી પ્રધાતું વહી
વડી તંત્ર આપું પણ પ્રાન્તરચના કૃત્રિમ જ બતાવેલી, આમ છતાં પ્રાન્ત-
પ્રાન્તનું ઇતિહાસસિદ્ધ વૈશિષ્ટ્ય એ સત્તાને હાથે હુમલો થઈ ગયું નહિ દારણ,
“અહીંની જમિનાં પ્રજામૂળ તરસમાથી એક એવી ઉપરબોધોની સ્થાપનાવિક
રચના વિહારી, જેમાં તેમનાં અનેકમુદા ભાષાઓ, સાહિત્ય, પરંપરા વગેરે
ને રચના હોય.” અત્રા મુખ્ય જાસમૂહો કે પ્રાદેશિક ભાષા (નેપાળ સહિત)
પંદરથી વધુ નથી. પાંદરેક ન પ્રમવાયમાં એકાદો ત્યારે ય અહીં ફેર નહિ પડે.

બ્રિટન-નિર્મિત કૃત્રિમ પ્રાન્તરચનાનો તે શમલ ઉ હતા; અને કાયરી
કીને એક જ (૨૫૬) - ભ.પ.ના, એકસરખી જ સંસ્કારિતાન તન્તુ વડે
આપું હિંદ સંધાયણું રહે, તેથી સંસ્કારિતા આદિ પણ એક ને એક જ
દાખાનાં એવી વિચારસરણીના પદ્ધતિઓ સાથે શ્રીઅરિન્દ સહમત નથી.
એ સંરેણી પ્રજાને ભવિષ્યના માન્ય યુગે નહિ એ હમણાંથી કહેવાય નહિ
પણ આજ સંયોગોમાં શ્રીઅરિન્દને એ જાળવવું, અને એની મદદતા
શંકારપદ, લાગે છે. તેમને લાપવાર પ્રાન્તરચનામાં એકારક
બેદવર્ધક અનેકતા તાંદિ પણ “એકનામાં” વિરધના ” એવી
હિંકર અનેકતા - One in Many - દસ્યમાન, યામ છે. જુદા
જુદા પ્રાન્તોએ સંસ્કાર તથા ભાષાની જે નિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ સધી
છે તે એનાં વિવિધ રૂપોમાં અર્જવિન સાધનેની ખદ્દથી વિકસશે એમ તેઓ
મને છે. વળી, સમગ્ર દેશની એકતા મોટી સ્વદેશ શિક્ષાનની બાવના
એટલી તે દહબૂલ હવે થઈ છે કે એને બાવાવર પ્રાન્તરચનાથી હરકત

જાવે તે નથી. જોખમ તો પ્રાંતોના પોતપોતાના સદન, રાયભાવી જીવન-
રુઢિઓને અવકાશ ન મળવામાં રહ્યું છે. આપણાં સ્વભાવ તથા સ્વધર્મને
અનુકૂળ "એકમાં બધું"નું જ તર નથી.

સંદેશની છેલ્લી બે કડિકામાં જનતાએકપત્રી આવશ્ય.તા, તેમ જ
અવશ્ય.તોનો નિર્દેશ છે; ખીજાં રાષ્ટ્રોની જેમ માત્ર બાહ્યજીવનની રંધૂત
સંપ્રાપ્તિઓને ખરી કંવામાં હિંદે એટલું બધું પરાવાઈ જવું ઘટે નહિ કે તે
પેતાના અખ્યત્તાનને જોષ બેસે; ભારતીય મહાપ્રજાનાં પ્રગતિ તથા
પરિવર્તન હક્ત બાહ્ય નહિ પણ વિશાલ તેમ જ આંતર સ્વરૂપનાં યત્નાં
જોઈએ. કસોટી યશે જ, પણ આપણે અ.ધાર્મિક વારસો લોપાવા દેવાંય
નહિ. જો ભારતીય આત્મા અદસ યાય તો એ વિંધનો વલ્લેય જ સમજવો *

* આ અનુભાવનાં ધર્માખરાં મૂલ્યવાન વચનો આ અંકના ધ્યાનમંત્ર
તરીકે લીધાં છે.

બે સુંદર ગઝલો

[સૂરતમાં 'માનસી'સંકલ્પમાં મદદ તરીકે મહાશુભરત ગઝલ મંડળે તા.
૧૬-૧૨-૧૯૪૮ને રોજ યોજેલા મુશાવરાની બે વાનગી અહીં રજૂ કરતાં આનંદ
ધાવ છે—ત્રી]

અંતર પાર

ગોઠવતમાં અમારો હૃદય અંતર-પાર લાગે છે,

તમે જોતા નથી તેમાં ય અમને ખ્યાર લાગે છે.

હાત મળેજો કાવમ દિલ ઉપર અધિકાર લાગે છે,

ખુશી એ તો જિયારી આરઝી સરકાર લાગે છે.

પ્રજાકર પર શરિ પર બેઠેજો સંસાર લાગે છે,

હા રજની ઉમદમાં રોજની તકરાર લાગે છે.

હૃદયની યઈ દશા નાજુકે છતાં ખુદાર લાગે છે,

ખત.વે દોષ હમદઈ હૃદય પર ખાર લાગે છે.

નયન, દિલ, રૂપનાઓ, ભિમિંઓ કવિતા. અને આશા

તમે હોતાં નથી તો આ નર્ધા ગમખ્યાર લાગે છે,

હવતો હું નથી જન્મોત્સવો શ્રદા નથી એમાં
મને તો સ્વાર્થભાગે ને મળે તહેવાર લાગે છે.

હજી થોડી મઝા કાપી ન કાપી ત્યાં કઝા બોલી,
પતાવી દે સફર જોડેલી ગુસાફર વાર લાગે છે.

લલિત ને ને કલના પ્રેમીઓ ગુજરાતમાં જોયા,
દિલોની રફ-મૂડીથી બધા ઝરઘર લાગે છે.

જમતથી લીધું દિલ માટે 'અમીને' તીવ સવેગન,
હવે જાણી ન સકશે એટલો અંગાર લાગે છે

*મહંકારી

અમીન આઝાદ
(સૂત)

કારાગાર લાગે છે

બધાનાં દિલમહીં મુજ પ્રાણનો ધનકાર લાગે છે.
મને માગ જાનવો હવતો સસર લાગે છે.
મને તે પુષ્પ લાગે છે, તને ને ખાર લાગે છે,
હૃદયની બાંધનાને તે મહીં આકાર લાગે છે,
અહીં પલ ના મળા મંજિલ, તહીં પલ ના મળા મંજિલ,
અહીં, તે પાર લાગે છે, તહીં આ પાર લાગે છે.
ખરી જાયે છતાં જોતી મીઠી સૌરભ રહી જાયે,
જેમતના બાગમાં એવાં કુસુમ બેચર લાગે છે.
"તહીં મઝધારમાં" રમતો નિહાળી મુક્ત સાગરને
કિનારાને કિનારા અજ કારાગાર લાગે છે.
હસીને યાદતાં રડવું, રડીને યાદનાં હસવું,
મને બસ એજ માનવજિંદગીનો સાર લાગે છે.
કિનારેથી મને મઝધારમાં દેખી, એ હસનારા!
કિનારા એજ છે મારો, તને મઝધાર લાગે છે.
"અયલ" ! એ મસલતો કાનૂને આંતરે કહી દેને,
હૃદય મુજ સ્પષ્ટ છે, તમને સમજતાં વાર લાગે છે.

મહેન્દ્ર વ્યાસ (અયલ)